

Uudisraivaajien maa

Ylä-Savon asutus
ja elämisen ehdot

JARI OJALA JA RIINA TURUNEN (TOIM.)

SKS

Uudisraivaajien maa

Uudisraivaajien maa

Ylä-Savon asutus ja elämisen ehdot

JARI OJALA JA RIINA TURUNEN (TOIM.)

SUOMALAISEN KIRJALLISUUDEN SEURA | 2024

Historiallisia Tutkimuksia 291

Teos on Suomen Historiallisen Seuran nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

SKS:n julkaisujen kokoelma kuuluu Unescon kansalliseen Maailman muisti -rekisteriin.

© 2024 Jari Ojala, Riina Turunen ja SKS

Kannen kuva: Ahti Rytkönen, Jyväskylän yliopiston tiedemuseon arkisto

Kansi ja graafinen suunnittelu: Teemu Junkkaala / gstj.fi

Kuvien reproduktio: Kari Lahtinen

EPUB: Tero Salmén

ISBN 978-951-858-888-0 (nid.)

ISBN 978-951-858-889-7 (EPUB)

ISBN 978-951-858-890-3 (PDF)

ISSN 0073-2559 (nid.)

ISSN 2670-3866 (verkkojulkaisut)

DOI <https://doi.org/10.21435/ht.291>

Teos on lisensoitu Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International -lisenssillä, ellei toisin mainita.

(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.fi>)

Teos on avoimesti saatavissa osoitteessa

<https://doi.org/10.21435/ht.291>

tai lukemalla tämä QR-koodi mobiililaitteella.

Meedia Zone OÜ, Tallinna 2024

Sisällys

Esipuhe	8
--------------------------	----------

Jari Ojala ja Riina Turunen:

Ylä-Savon elämisen ehtoja jäljittämässä	10
Asutuksen ja uudisraivauksen historia	10
Kirjan luvut	21

I Asuttaminen

Janne Vilkuna: Ennen savolaisia	24
--	-----------

Lyhyt taustoitus rautakauteen ja sitä vanhempiin aikoihin	24
Ylä-Savon kiinteät muinaisjäännökset	26
Vakinaisen asutuksen tuolla puolen	28
Hukattuja, uhrattuja vai kätettyjä?	29
Eräkauppaa ja kaskiviljelyä	36
Asiakirjojen rivien väliin jäänyt pyyntiväestö	37

Olli Matikainen: Alueen, väestön ja talouden muotoutuminen	39
---	-----------

Ylä-Savon alue ja väestön juuret	39
Eräviljelijöistä talonpojiksi	53
Kaskitalonpojan talous 1500–1600-luvulla	68

Merja Uotila: Asutus tihenee ja tilaluku kasvaa	84
--	-----------

Kaskesta peltoon	84
Ylhäältä ohjattua asutusekspansiota?	87
Varhaisin asutus vesistöjen varsilla	94
Asutuksen tiivistyminen 1700-luvulla	97
Tilusjaot ratkaisemassa kasvavaa maan nälkää	104
Ylä-Savon asutuksen pitkä kaari	109

Heikki Rantatupa: Kaskiviljelmät varhaisissa kartoissa	110
---	------------

Maantieteelliset kartoitukset 1700-luvun puolivälissä	110
Iisalmen pitäjänkartan 1755–1757 laatu	113
Kaskeamista koskeva lainsäädäntö – polttoviljelyä pyrittiin rajoittamaan	115
Nissilän kaskimaat 1750-luvulla	117
Kaskimaiden omistajat	122
Kasken merkitys	127

Riina Turunen ja Jari Ojala: Uudisraivaajien elintaso	128
Pitkä aikaväli	129
Väestö elintason kuvaajana	130
Alueellisesti jakautunut vauraus	135
Hinnat elintason mittarina	137
Kiinnikurojan asema	140

Ville-Pekka Kääriäinen:

Maariidat omistusolojen vakiinnuttajana	141
Hyvinvointi maasta	141
Maariitojen yleisyys	143
Minkä tyyppisestä maasta riideltiin?	145
Miten maariidat tuomittiin?	148
Ketkä riitelivät maasta?	151
Mistä alueista riideltiin?	152
Metsä elämän edellytysten tuojana ja riitojen synnyttäjänä	156

II Kasvu ja eriarvoistuminen

Ville-Pekka Kääriäinen:

Kaupankäynti osana kaskitalonpojan toimeentuloa	158
Pohjanlahdelle vai Suomenlahdelle?	159
Yläsavolaisten kauppatavarat	163
Matkojen määrä ja kaupan arvo	176
Kaupankäynnin merkitys yläsavolaisille talonpojille	181
Kaupalla keskuksiin yhdistynyt periferia	183

Jaana Luttinen:

Talollisen elämisen ehdot isojaosta moderniin maatalouteen	184
Turva maasta ja perheestä	185
Uudistalo kantatalon liepeillä	186
Isojako	188
Toisen sukupolven velkaantuminen	191
Kolmas sukupolvi tilattomiksi	194
Uusi omistajasuku	202
Amerikan kaivosrahoilla maataloutta kehittämään	206
Talollisen sinnittelyä 1800-luvulla	212

Jaana Luttinen: Tilattomuuden ja maattomuuden yleistyminen

Tilattomuus Ylä-Savossa	213
Tilattoman väestön sosiaalinen rakenne	214
Loisen ja irtolaisen häilyvä raja	219

Tilattomuuden taustoja	225
Lassin ja Miinan loisperhe Lapinlahdelta	234

Miikka Voutilainen ja Heikki Kämäräinen: Köyhyydestä katastrofiin 240

Nälänhätä yleisenä ilmiönä ja paikallisena kokemuksena	241
Hallan epätasainen sato	242
Kuolleisuus	251
Eikö ruokaa pystytty ostamaan muualta?	258
Murhenäytelmän muistijälki	263

III Modernin kynnyksellä

Jorma Ahvenainen: Paul Wahl & Co. talouselämän suunnanmuuttajana 266

Paul Wahl Savoona	267
Jyrkkä ja Petäjälampi Wahlille	268
Salahmin ruukin hankinta	272
Ruukkien taloudellinen tulos ja toiminnan päättyminen	276

Jaana Luttinen: Ensimmäisen visionäärin kahdeksan vaikerrusta 280

Ympärillä muuttuva maailma	280
Ylä-Savon kehittäminen osaksi uutta talouspolitiikkaa	281
Ensimmäinen vaikerrus: suomen kieli	284
Toinen vaikerrus: maanviljelysopisto	286
Kolmas vaikerrus: kansakoulut	288
Neljäs vaikerrus: kanavat	290
Viides vaikerrus: kaupunki	293
Kuudes vaikerrus: soiden ojitus	295
Seitsemäs vaikerrus: paloviina	297
Kahdeksas vaikerrus: kruununmakasiini	298
Pekka Kumpulaisen kanssaveljet	298

Riina Turunen ja Jari Ojala: Mitä menneestä jäi? 301

Liitteet	312
Lyhenteet	320
Viitteet	320
Lähteet	339
Kirjoittajat	355
Abstract	355
Paikkahakemisto	356
Henkilöhakemisto	358

Esipuhe

Suuri hanke on saatu puristettua kansien sisään. Suomen Akatemian rahoittamassa ”Suomen talouden mallinnus 1500–2020” -projektissa keräsimme aikasarjoja esiteollisen Suomen taloudesta. Tavoitteena oli kytkeä varhaismodernin Suomen tarina paremmin kansainväliseen talous- ja sosiaalishistorialliseen keskusteluun. Samalla syntyi ajatus, että tätä tarinaa olisi myös syytä syventää: aineistoa oli kerätty alueellisesti kattavasti, joten voisi olla paikallaan syventyä tarkemmin johonkin Suomen alueeseen. Samoihin aikoihin keskustelimme iisalmelaisen kotiseutuaktiivin, opetusneuvos Matti Pehkosen kanssa Ylä-Savon historiasta ja synergia löytyi luontevasti: Ylä-Savo on poikkeuksellisen kiinnostava talous- ja sosiaalishistoriallisen kehityksensä kannalta ja siksi oivallinen kohde syvemmälle analyysille. Kun rahoittajaksi saatiin Olvi-säätiö ja mukaan joukko innostuneita tutkijoita, oli työ helppo aloittaa. Samassa yhteydessä rinnakkaishankkeena uudistettiin Iisalmen kotiseutumuseon perusnäyttely.

Haluamme kiittää Olvi-säätiötä, joka mahdollisti merkittävällä taloudellisella tuellaan kirjahankkeen toteutumisen. Erityiskiitos säätiön hallituksen jäsenelle Timo Hortlingille ja asiamiehelle Mervi Toivaiselle sekä Matti Pehkoselle, jonka väsymätön työ on auttanut meitä hankkeen eri vaiheissa. Kiitämme myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraa ja Suomen Historiallista Seuraa, jotka ottivat teoksen kustannusohjelmaansa sekä anonyymeiksi jääviä vertaisarvioitsijoita erinomaisista kommentteista. Hankkeen näyttelyosuuden johtamisesta vastasi Jyväskylän yliopiston Avoimen tiedon keskuksen Pirjo Vuorinen, joka toimi tärkeänä linkkinä museo- ja kirjahankkeiden välissä. Kiitos myös Avoimen tiedon keskuksen Marja-Liisa Hyvöselle Ahti Rytkösen valokuvien painokuntoon saattamisesta. Kiitämme myös Kuopion ja Varkauden museoita sekä muita museoita, Museovirastoa sekä Iisalmen kameraseuraa kuvituksesta. Maanmittauslaitoksen Kari Rantalainen skannasi ystävällisesti käyttöömmme isojakoaineistoja ja Jari Järvinen piirsi pääosan teoksen kartoista ja graafisista esityksistä, mistä suuri kiitos heille. Lämmin kiitos tutkimusavustaja, filosofian maisteri Joni Markkaselle, joka teki suuren työn kirjan viimeistelyssä, sekä Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitoksen harjoittelija Viivi Kieliaholle avusta hankkeen alkuvaiheissa.

Haluamme kiittää kollektiivisesti kollegoita, eri hankkeissa työskennelleitä tutkijoita sekä perheitämme ja ystäviämme tuesta suuren tutkimushankkeen eri vaiheissa. Kiitos myös kaikille tämän kirjan kirjoittajille. Erityisen lämpimästi kiitämme yläsavolaisia kiinnostuksesta ja konkreettisesta avusta teoksen kuvituksen henkilöiden ja kuvauspaikkojen tunnistamisessa.

Jyväskylässä vappuna 2024
Jari Ojala ja Riina Turunen

Savon Ylisen kihlakunnan kartan nimiön kuvitus ilmensi seudun luonnetta niin metsänantimien kuin uudisraivauksen maana. Kuva rajattu suuremmasta kartasta. Tuntematon tekijä, valmistusvuosi Kuopion läänin perustamisen (1831) jälkeen, Geografisk charta öfver Öfre Savolax Härad i Cuopio Län af storskifts mätningarne sammandrages år 1788, KA, MMH:n kokoelma.

Jari Ojala

Riina Turunen

Ylä-Savon elämisen ehtoja jäljittämässä

Asutuksen ja uudisraivauksen historia

Ihmiskunta on läpi historian löytänyt ja ottanut käyttöön uusia elinympäristöjä.¹ Asutuksen leviäminen suotuisimmat elinolosuhteet tarjonneilta seuduilta on edellyttänyt elämisen ehtojen muodostumista uusille alueille. Se on tarkoittanut luonnonolosuhteisiin mukautumista, kykyä hyödyntää maata ja sen resursseja sekä yhteiskunta- ja talousjärjestysten juurtumista uusille alueille. Asutusyhteisöjen historia on myös kulttuurien kohtaamista, poliittisten rajojen määrittämistä naapuriyhteisöjen kanssa sekä tulijoiden ja seudulla jo eläneiden tai liikkuneiden kilpailua maasta ja resursseista. Pahimmillaan uudisasuttaminen on johtanut alkuperäisasukkaita ja luontoa hyväksikäyttävään tai jopa tuhoavaan toimintaan – näin myös Suomessa, jossa uudisasutus levisi monin paikoin aiemmin pyyntiväestön hyödyntämille alueille.²

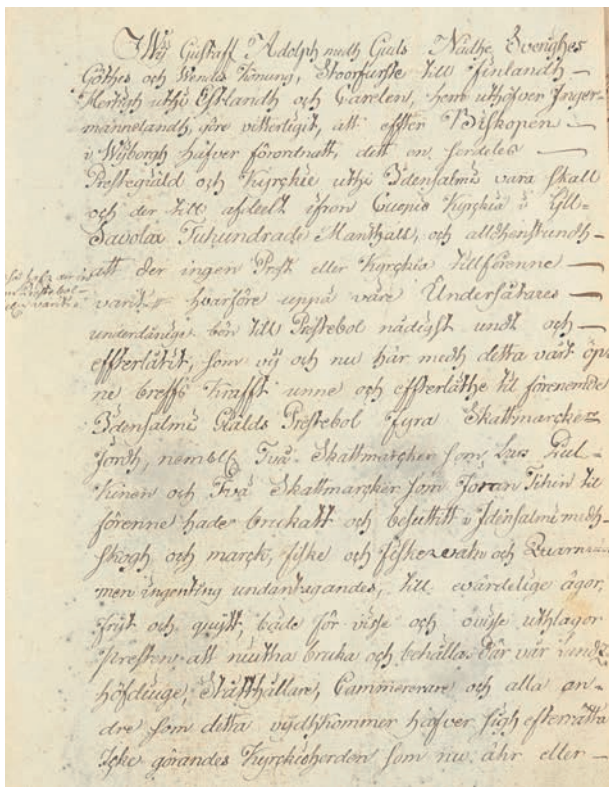
Uusia asutusyhteisöjä on perustettu sekä kauas, maantieteellisesti irralleen emämaasta, että laajentamalla asutetun alueen rajoja.³ Tämä teos käsittelee jälkimmäistä, maan sisäistä asutuksen leviämistä ja talonpoikaiselle asutukselle suotuisien elinolosuhteiden kehittymistä aikaisemmin ilman pysyvää maataloutteen perustuvaa asutusta olleelle rajaseudulle. Kirjan kohteena on Ylä-Savo, joka oli esiteollisen Ruotsin itäinen, syrjäinen rajaseutu⁴ ja joka muuttui ensin Venäjän valtakunnan läntiseksi osaksi osana autonomista Suomea ja lopulta itsenäisen Suomen alueeksi. Yleensä rajaseuduiksi mielletään Kainuu ja Pohjois-Karjala, mutta Stolbovan rauhaan (1617) asti Ruotsin ja Venäjän välinen rajamaa sijoitui nykyisin Ylä-Savona tunnetulle alueelle, jonne talonpoikainen asutus vakiintui vasta 1500- ja 1600-luvuilla ja jossa uudisraivaus jatkui 1900-luvulle saakka.

Tämä teos ei ole pitäjän- tai maakuntahistorioiden kaltainen esitys, jossa käsitellään kattavasti kaikki seudun sosiaaliset, taloudelliset, väestölliset ja kulttuuriset piirteet. Sen sijaan Ylä-Savo on kiinnostava esimerkki yhdestä suomalaisesta uudisraivauksella muodostuneesta asutusalueesta ja elämisen ehtojen tutkimisesta kaukana keskuksista, luonnon tarjoamien mahdollisuuksien äärellä. Samalla teos tuottaa uutta tietoa nimenomaisesti Ylä-Savon menneisyydestä ja auttaa ymmärtämään sen nykyisyyttä ja kenties tulevaakin.

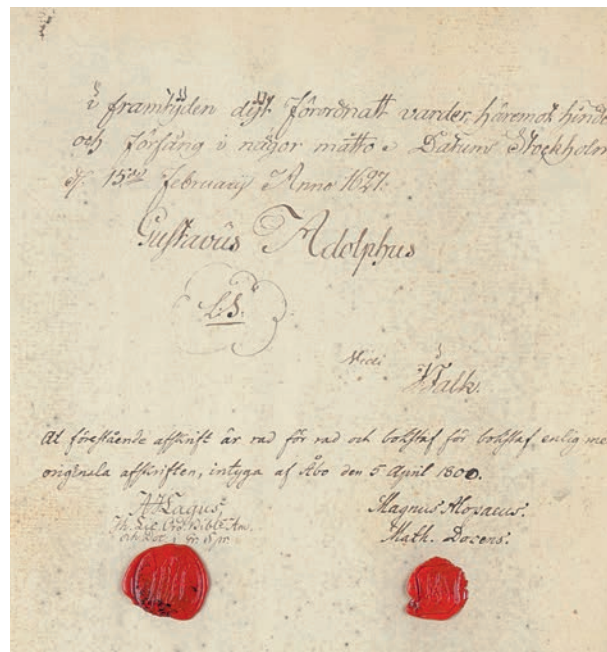
Ylä-Savon seutukunnan historian alkukohta on Iisalmen kirkko- ja hallintopitäjän perustaminen vuonna 1627. Se oli myös merkki talonpoikaisen pysyvän asutuksen vakiintumisesta. Pitäjän perustaminen tarkoitti eroa Tavinsalmen eli myöhemmän Kuopion seurakunnasta. Iisalmen pitäjä oli laaja kattaen nykyisen Iisalmen, Kiuruveden, Lapinlahden, Sonkajärven (aik. Rutakko), Vieremän ja Pielaveden Savon puoleisen osan. 1800-luvulta lähtien Iisalmen suuresta kirkkopitäjästä erosivat omiksi seurakunnikseen Pielavesi (1811), Lapinlahti (1858), Kiuruvesi (1862), Iisalmen kaupunkiseurakunta (1912), Sonkajärvi ja Vie-

remä (1920). Kunnallishallinnon uudistus 1860-luvulla synnytti monista Iisalmen pitäjän alueista myös omia kuntiaan. Pielaveden ja Kiuruveden kunnat perustettiin vuonna 1873, Lapinlahden kunta 1874 ja Sonkajärven ja Vieremän kunnat 1922. Historiallisesti alueen kokoonpano on vaihdellut hallinnollisten määräysten myötä. Esimerkiksi vuonna 1816 perustettu Nilsin seurakunta sai joitakin Iisalmen pitäjään kuuluvia kyliä, kuten sittemmin Nilsistä itsenäistyneeseen ja nykyisin Lapinlahteen kuuluvan Varpaisjärven alueita. Nykyisestä Pielavedestä puolestaan vain Savon puoleinen osa kuului Iisalmen pitäjään, ja itsenäistyessään se sai alueita myös Kuopion ja Rautalammin pitäjistä.⁵

Tässä teoksessa aluerajausta määrittelevät nykyiset Ylä-Savon seutukunnan rajat. Ylä-Savon seutukunta muodostaa Pohjois-Savon maakunnan pohjoisimman osan. Siihen kuuluu seitsemän kuntaa: Iisalmen ja Kiuruveden kaupungit sekä Lapinlahden, Pielaveden, Sonkajärven ja Vieremän kunnat sekä Keiteleen kunta, joka erosi Pielavedestä omaksi kunnakseen vuonna 1879. Seutukunnan asukasluku vuonna 2021 oli reilu 51 000 asukasta, kun koko Pohjois-Savon maakunnan väestömäärä oli noin neljännesmiljoona.⁶ Pohjoissavolaisista vajaa neljäsosa on siten yläsavolaisia. Ylä-Savo seutukuntaa rajaavana terminä on peräisin toisen maailmansodan jälkeiseltä ajalta, jolloin termiä alettiin käyttää kuntarajat ylittävässä yhteistyössä entisestä Iisalmen pitäjistä irronneiden kuntien välillä. Savon pohjoisin osa erotettiin eteläisemmästä Savosta ”ylemmäksi” kuitenkin jo 1700-luvulla, jolloin seutu kuului Savon yliseen kihlakuntaan.

Iisalmen seurakunnan perustamiskirjeen (1627) puhtaaksikirjoitettu kopio vuodelta 1800. KA, Iisalmen MSRK, Hallintoarkisto, Saapuneet asiakirja, Saapuneet kuulutukset ja ilmoitukset (1627–1769).

Ylä-Savon kunnat kartalla.
Piirtänyt: Jari Järvinen.

Ylä-Savo on tässä kirjassa talouden ja asutuksen muokkaama ”luonnollinen” hallinto- ja talousalue. Sen voi kuitenkin määritellä myös kuvitelluksi tai luoduksi yhteisöksi Benedict Anderssonin (1983) nationalismiin liittyvän tunnetun teorian mukaisesti. Ylä-Savo ja yläsavolainen identiteetti on monen muun suomalaisen alueen tavoin historian mitaan luotu kokonaisuus, jolla erottaudutaan muista alueista. Tänä päivänä yhteisöä pitävät yllä Ylä-Savon kotiseutuyhdistyksen ja alueen oman lehden kaltaiset instituutiot. Yhteisöllä on merkitystä, ja Ylä-Savon tapauksessa sillä on myös selkeät taloudelliset ja hallinnolliset perustansa.

Emme ole tässä teoksessa kiinnostuneita asutuksen leviämisen geopolittisista syistä tai seurauksista, vaan mielenkiinnon kohteena on se, mitä Ylä-Savon alueella oli ennen kiinteää talonpoikaisasutusta, kuinka pysyvä asutus levisi ja millaiset olivat uusien yläsavolaisten elämisen edellytykset pysyvää asuttamista seuranneina vuosisatoina. Hyvän elämän edellytyksiä pohtivat jo antiikin filosofit, mutta tässä kirjassa viittaamme elämisen edellytyksillä toimeentuloon, elintasoon ja sosiaalisiin suhteisiin liittyviin elementteihin. Kirjan näkökulma on siten talous- ja sosiaalishistoriallinen.

Talonpoikaisen pysyvän asutuksen leviäminen Ylä-Savoon oli osa 1500- ja 1600-lukujen savolaiskspansiota, jossa Savon sydänmailta lähdettiin paitsi pohjoisemmas myös Luoteis-Hämeen erämaihin ja aina Ruotsin ja Norjan väliselle rajaseudulle asti, missä metsäsuomalaisina tunnetut savolaisten jälkeläiset elivät vuosisatojen ajan.⁷ Ylä-Savoa voi tulkita osana asutusyhteisöjen synnyn (*settler societies*) ja rajamaiden talouden (*frontier economy*) viitekehyksiä, joissa korostuvat myöhemmin asutettujen rajaseutujen erityiset olosuhteet ja piirteet verrattuna muuttajien lähtöyhteisöihin.

Asutusyhteisöjen syntyä koskevassa tutkimuksessa on korostunut asuttajien tuleminen maantieteellisesti kaukaa eri maista sekä erilaisten kulttuurien kohtaaminen, joskus epätoivottavine seurauksineen, toisinaan taas monikulttuurisen ja -etnisen yhteisön muodostumisineen. Tätä selittää uudisraivauksen ja asuttamisen kansainvälisen tutkimuksen keskittyminen voimallisesti englanninkielisiin alueisiin sekä jossain määrin latinalaisen Amerikan asuttamiseen.⁸ Myös suomalaisten asuttajakolonialismia⁹ on tässä asiayhteydessä käsitelty, mutta varsinaisesti tutkimuksissa ei ole juurikaan viitattu Suomen asuttamiseen. Asutusyhteisöjen tutkimuksessa eniten huomiota on siten saanut

lisalmen pitäjän kirkko oikealla, vasemmalla kirkkoherran virkatalo. Kirkkoherra oli jo 1700-luvulla Suomen itäisen hiippakunnan virkaveljistään hyvätuloisin. Magnus von Wrightin kuvakulma on pohjoisesta Koljonvirralta päin. Magnus von Wright, *lisalmen pappila*, 1837. Litografia. Museovirasto, Historian kuvakokoelma. CC BY 4.0.

uusien, kaukana emämaasta sijanneiden mantereiden tai alueiden asuttaminen, ei niinkään ”vanhojen” maiden sisäinen laajeneminen.

Ylä-Savo sai pysyvän talonpoikaista elämäntapaa harjoittaneen asutuksensa etelämpää Savosta, joten kyse ei ollut kulttuurisesti erilaisten ihmisryhmien sulautumisesta yhdeksi yläsavolaiseksi yhteisöksi. Tyhjään maahan uudisraivaajat eivät kuitenkaan saapuneet. Savon pohjoisimman osan erämaat olivat lappalaisten erätalousaluetta, ja seudulle tekivät metsästys- ja kalastusmatkojaan myös hämäläiset, pohjalaiset, eteläsavolaiset ja karjalaiset.¹⁰ Tässä kirjassa termi *lappalainen* viittaa alueella ennen talonpoikaista asutusta eläneeseen pyyntiväestöön. Termiä käytettiin jo sisämaan eräkaudesta todistavissa 1500-luvun ruotsinkielisissä lähteissä. Viime aikoina on saatu alustavia DNA-tutkimustuloksia, joiden mukaan joillakin Savon Lappalaisilla on yhteistä geneettistä juurta nykysaamelaisten kanssa, mutta tarkkaan asiaa ei vielä tunneta – onhan nykyisellä Suomen valtaväestölläkin yhteistä geneettistä perimää nykysaamelaisten kanssa. Haluamme korostaa, että aikalaislähteissä mainitut nimitykset ’hämäläinen’, ’savolainen’ tai ’lappalainen’ kuvasivat ennemmin veronmaksukykyyn liittyviä erilaisia pääelinkeinoja ja elämäntapoja kuin etnisiä heimoja, sillä kruunua kiinnosti vero eikä maksajan etnisyys.

Ei tiedetä, syntyikö Ylä-Savon seudulla tulijoiden ja seudusta jo elantonsa saaneiden välille konflikteja tai epäoikeudenmukaisuutta. Varmuutta ei ole myöskään laajuudes-

Berndt Adolf Lindholm, *Kaski lissalmella Savossa*, 1872. Teräspiirros paperille, 23 × 28 cm. Julkaisussa Zacharias Topelius, *En resa i Finland* (Helsinki 1872–1874). Museovirasto, Historian kuvakoelma. CC BY 4.0.

ta, millä uudisraivaajat työnsivät varhaisemmat tulijat tieltään vai sulauttivatko heidät joukkoonsa. Ylä-Savon asutushistoria ei kuitenkaan päättynyt varhaismoderniin aikaan. Toisen maailmansodan jälkeen alueelle sijoitettiin siirtoväkeä: Karjalan evakkojen määrä oli Suomen alueiden välisessä vertailussa suuri.¹¹

Tutkimuksissa uudisraivaajien motiivit luokitellaan uskonnollisiksi, poliittisiksi ja taloudellisiksi.¹² Suoraa uskonnollista motiivia ei Ylä-Savon asuttamisessa ollut, mutta Ruotsin kruunun näkökulmasta asialla oli poliittinen päämäärä. Kruunu ei kuitenkaan Ylä-Savossa ollut Kainuun tapaan keskeinen asuttamista ajanut toimija¹³, mutta ”ruotsalainen” talonpoikainen asutus vakiinnutti Ruotsin ja sittemmin Suomen aseman alueella, jossa valtioiden raja oli epäselvä. Samalla seudulle vakiinnutettiin myös luterilainen kirkko.

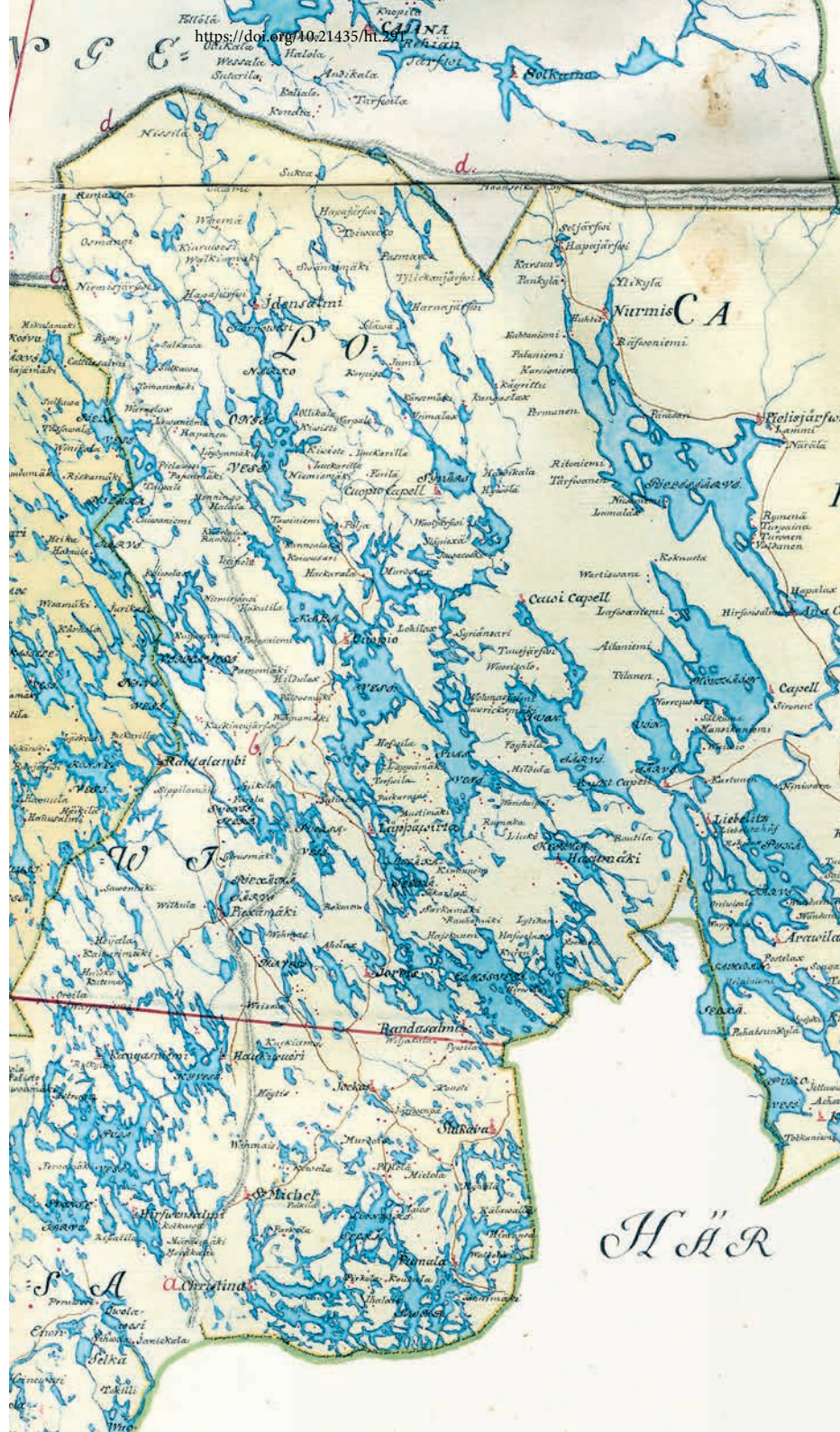
Rajaseutujen taloudelle on ollut tyypillistä kehittyneen infrastruktuurin ja järjestäytyneen taloudellisen toiminnan puuttuminen, mutta luonnonvarojen runsauden vuoksi merkittävä kasvupotentiaali.¹⁴ Myös Savon pohjoisimmasta osasta tuli muuttoliikkeen kohde paitsi Ruotsiin liittämisen vuoksi myös paremman elämän toivossa. Uuden ajan taitteen Suomessa aikaisemmin asutetuilla rintamailla kaskiviljelyyn soveliaat metsät vähenivät ja verotaakka kasvoi. Eränkäynti elinkeinona taantui. Ylä-Savon alue tarjosi periaatteessa lähes rajattomat maaresurssit sinne uudisasukkaiksi ja kaskenpolttajiksi siirtyneelle väestölle ja näiden jälkeläisille. 1500-luvulla jalostettu juureinen, märkää ja vähäroustaista maaperää sietänyt kaskiruis, tuotti satoa myös Savon pohjoisosissa.¹⁵ Asutuksen leviäminen pohjoisemmaksi Savoan hillitsi monilla jo aiemmin asutetuilla alueilla ilmenneitä väestönkasvun haitallisia sivuvaikutuksia, kuten nälänhätii ja talonpoikaislevottomuuksia.¹⁶

Vaikka kaskeaminen oli oman aikansa tehomaataloutta, jolla saatiin huomattavia satoja, yltykylläisyytenä ei Ylä-Savon historiaa voi kuvata. Maaresurseistaan huolimatta Ylä-Savo on ollut läpi historiansa kiinnikurojan asemassa suhteessa asutuksen ydinseutuihin, kuten myöhemmin asutetut periferiat ja rajaseudut yleensä.¹⁷ Tämä koskee sekä valtioita – kuten Suomen kiinnikurojan asemaa suhteessa ”länteen” – kuin myös maiden sisäistä alueellista kehitystä, mistä Ylä-Savo on hyvä esimerkki.¹⁸ Rajaseutujen taloudelle onkin ollut tyypillistä kasvumahdollisuuksien rinnalla suuremmat epävarmuudet ja riskit. Myös Suomessa asutus levisi ensin sinne, missä viljely ja muu toimeentulo olivat hedelmällisintä, ja myöhempi asutus joutui tyytymään ilmastollisesti, maastollisesti ja kulkuyhteydellisesti vähemmän edullisiin paikkoihin.¹⁹

Käsitys Ylä-Savon Suomen mittakaavassa jopa poikkeuksellisesta köyhyydestä ja takapajuisuudesta muodostui 1800-luvulla. Tässä teoksessa arvioimme uudelleen ja osin kumoamme tämän väitteen: Ylä-Savo ei ollut sen köyhempi tai kurjempi kuin moni muukaan Suomen alue. Ylä-Savon varhaismodernin ajan elämisen ehdoilla on silti ylisukupolvisia vaikutuksia. Yhä 2000-luvulla yläsavolaisten keskimääräinen tulotaso jää maan keskiansioiden alapuolelle, mikä osin vaikuttaa esimerkiksi väestön terveystasoon.²⁰

Alue tunnettiin 1800-luvulla kovasta kohtalostaan Suomen sodan viimeisissä taisteluissa²¹ ja Runnin terveyslähteestään²², mutta vuosisadan edetessä Ylä-Savosta tuli synonyymi suomalaisen maaseudun kurjistumiselle, mikä on lisännyt historiantutkijoiden kiinnostusta seutuun vuosikymmenien ajan. Sitä on ruokkinut myös myöhäinen asutta-

Asutuskauden alussa Ylä-Savon alueelle vei vesireittien lisäksi yksi vaatimaton kulkutie. 1700-luvulla tilanne jopa heikkeni, koska vanha tienpohja Kajaaniin metsittyi eikä Pohjanmaalle kulkenut maantietä. Tilanne oli hankala, sillä Vanhan Suomen menetys vuonna 1743 katkaisi talonpoikien perinteiset kauppa- ja kulkuyhteydet Lappeenrantaan, Savonlinnaan ja Viipuriin ja siirsi painopisteen Ouluun. Vuonna 1775 ainoa maantie päättyi Kuopion pohjoispuolella sijanneen Pöljän kylän kuppeeseen. Vasta 1770-luvun lopulla Kuopio-lisalmi-tietä jatkettiin Ouluun. Polkuja ja muita kulkureittejä karttaan ei merkitty, joten tähän asti Ylä-Savon kylät ja kappelit kelluivat kartalla irtonaisina. Eric Wetterstedt, Maakuntakartasto, 1775. Rajattu karttaosasta "Suomi". Heikki Rantatuovan Historialliset kartat, JYX.

minen, sillä se on tarjonnut monin paikoin muualla harvinaisia kirjallisia lähteitä asutushistoriallisen tutkimuksen käyttöön. Erityisen rikasta on ollut seudun varhaiseen asuttamiseen ja paikallisiin olosuhteisiin keskittynyt tutkimus.²³ Ylä-Savon demografista ja kameraalista kehitystä on kuvattu varsin kattavasti osana koko Savoaa käsitteleviä teoksia²⁴, tosin harvoin muuhun maahan vertaillen. Alueen kulttuurihistoriaa taas ovat sivunneet tutkijat Anna-Maria Åströmistä (1993) Matti Klingeen (2006).

Aikaisempaa Ylä-Savoaa koskevaa tutkimusta tulkitaan tässä teoksessa uudelleen kansainvälisen asutuksen leviämisen ja taloushistorian tutkimuksen lähtökohtia hyödyntäen. Samalla Ylä-Savon talous- ja sosiaalishistoria tuo uusia näkökulmia ja aineistoja tähän keskusteluun. Varhainen asuttaminen, uudisraivaus ja kaskitalous ovat myös suomalaisen arkeologian, kielitieteen ja historian tutkimuksen klassisia tutkimuskohteita²⁵, mutta vanhempi tutkimus ei ole juurikaan linkittynyt aiheen kansainväliseen keskusteluun. Viimeaikaisissa asuttamista koskevissa tutkimuksissa pinnalla on talous- ja sosiaalishistoriallisen sijasta ollut aate-, kulttuuri- ja kokemushistoriallinen näkökulma.²⁶

Asutuksen ja elinehtojen tutkimisen menetelmät ovat kehittyneet viimeisten vuosikymmenien aikana. Esimerkiksi arkeologia pystyy aiempaa tarkemmin arvioimaan maatalouden leviämistä siitepölytutkimusten avulla. DNA-menetelmien kehittyminen on avannut uusia mahdollisuuksia geneettiseen sukututkimukseen, jota taas voi soveltaa myös asutuksen leviämisen tutkimiseen. Näitä molempia hyödynnetään tässä teoksessa. Kirjassa hyödynnetään myös digitaalista historian tutkimusta, joka mahdollistaa massiivisten asiakirjakokonaisuuksien vertailun ja yllättävienkin yhteyksien löytymisen. Historiantutkijan perinteisiä laajoja asiakirjoja voi niiden digitoiduissa muodoissaan analysoida uusilla digitaalisen historian tutkimuksen työkaluilla – jopa vanhoja käsin kirjoitettuja tekstejä voi tulkita koneellisesti. Tekoälyavusteinen tekstianalyysi

Runnin terveyslähde kuvattuna vuonna 1806. L. P. Ståhl, *Utsigt af Idensalmi Hälso brun*, 1806. 21 × 16 cm. Museovirasto, Historian kuvakokoelma. CC BY 4.0.

Hevonen reki perässään savupirtin edessä. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen. 1900-luvun alkupuoli, Iisalmi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

mahdollistaa analyysyjä, joiden teko olisi vain muutama vuosi sitten ollut mahdotonta – tai olisi vaatinut vuosikymmenien manuaalisen työn. Tässä teoksessa hyödynnetään myös historiallisia karttoja, maanmittauslaitoksen digitoituja kokoelmia sekä talous- ja sosiaalishistoriallista tilastoaineistoa, jota on kerätty viime vuosina laajoiksi tietokannoiksi. Yksi keskeisimmistä on verohinnoista ja -palkoista muodostettu tietokanta, jonka avulla voi verrata Ylä-Savon 1800-luvun taloudellisia oloja muuhun Suomeen. Kaikki nämä tekniset apuvälineet ovat kuitenkin vain tutkijan työtä avustavia; edelleen ja myös tulevaisuudessa tarvitaan tutkijan taitoja yhdistellä eri aineistoista olennainen tieto.

Kaksi nokista kaskenpolttaja-tyttöä huiivit päässä. Valokuvaaja: Ahti Rytönen, 1920-luvun loppupuoli, kuvauspaikka tuntematon. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

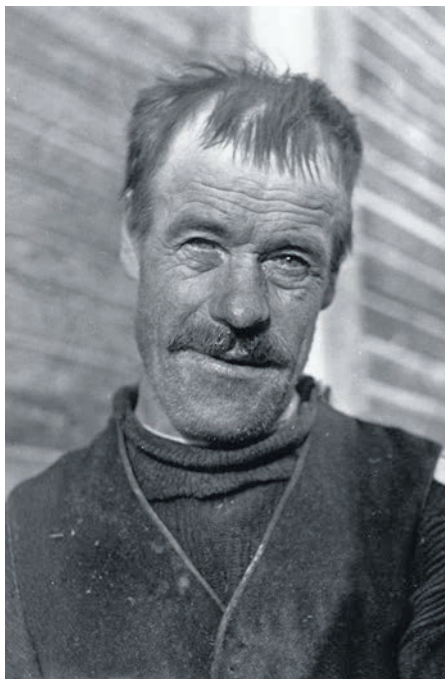

Jussilan emäntä Henriikka Ristontytär Korhonen (1872–1946) kattoi kahvit isäntä Antti Paldaniukselle ja vierasalle. Lieneekö itse ehtinyt istuutua kahvista nauttimaan? Valokuvaaja: Ahti Rytönen, 1930-luvun loppupuoli, Lapinlahti, Pitkämäki, Jussila. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Jussilan vanha isäntä Antti Aaronpoika Paldanius (1869–1945) kahvia odottelemassa. Valokuvaaja: Ahti Rytönen, 1930-luvun loppupuoli, Lapinlahti, Pitkämäki, Jussila. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Historiallisissa asiakirjoissa toimijoina ovat usein suurten tilojen tai kaskinautinta-
keuksien omistajat. Tilattomat jäävät marginaaliin, jos sinnekään. Tämän kirjan luvuissa
haluamme antaa äänen myös tälle usein syrjään jäävälle yhteiskuntaryhmälle. Luvuissa
miehet ovat naisia ja lapsia vahvemmin esillä. Tämä johtuu käytetyistä alkuperäisläh-
teistä, joissa kotitalouksia edustivat tyypillisesti aviomiehet ja isät. Kirjaan on kuiten-
kin sisäkirjoitettu näkemys siitä, että elämisen ehtojen rakentumisen ydin oli perhe ja
kotitalous, johon kuului perheenpään lisäksi suuri joukko naisia, lapsia ja miehiä, joita
ei lähteissä juurikaan mainita. Esiteollisella ajalla maataloilla naisten töihin kuuluivat

Runnin aseman luona asunut Liisa (os. Lappalainen) ja Kalle Auvisen perhe. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1920- tai 1930-luku, Iisalmi, Runni. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Renki Aatu Manninen. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1920-luku, Maaninka, Tuovilanlahti. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Pellavapäisiä poikia kuhilaspelloilla. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1920- tai 1930-luku, Pohjois-Savo. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

paitsi kodin työt ja lasten hoito myös osallistuminen laajamittaisesti ulkotöihin, kuten heinäntekoon ja ojien kaivamiseen. Myös lapset auttoivat jo pienestä pitäen tilan toimissa. Naisia ja lapsia on pyritty nostamaan esille erityisesti kuvituksessa. Myöskään kaikki miehet eivät näy kirjallisissa lähteissä: rengit eivät näy asiakirjoissa toimijoina, mutta verohintoihin merkityllä rengin päiväpalkalla voidaan valottaa tuloja ja elämisen kustannusten muutoksia.

Opettaja, sanaston kerääjä ja valokuvaaja Ahti Rytkösen (1899–1989) mustavalkovalokuvat pohjoissavolaisesta maaseudusta asukkaineen, kaskipeltoineen, savupirtteineen ja puhdetöineen 1920- ja 1930-luvuilta kuvaavat ainutlaatuisesti yläsavolaisen maalaisyhteiskunnan elämää myös kuvausajankohtaa varhaisemmilta ajoilta. Yhdessä metsätekniikko ja valokuvaaja Ivar Ekströmin (1891–1971) kansanelämää kuvaavien valokuvien kanssa Rytkösen kuvat konkretisoivat Ylä-Savon elämisen ehtoja ja uudisraivaajien arkea.

Valokuvaaja Ahti Rytkönen (oikealla) ja sanastaja Otto Jääskeläinen. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen. 1920–1930-luku, Taskilan tila, Maaningan Tuovilanlahdella. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Uudelleen tulkitsemalla aikaisempaa tutkimusta ja hyödyntämällä historiantutkimuksen uusia menetelmiä ja aikaisemmin vähän käytettyjä lähteitä tämä teos monipuolistaa kuvaa myöhään asutetun rajaseudun taloudellisista ja sosiaalisista olosuhteista. Se edellyttää asioiden suhteuttamista ja seutukuntaa laajempaa vertailevaa otetta: Ylä-Savon kehitystä verrataankin mahdollisuuksien mukaan koko maan kehitykseen. Vertailujen avulla osoitamme, että käsitys Savon pohjoisimman osan poikkeuksellisesta köyhyydestä ja takapajuisuudesta ei ole yksiselitteinen, saati yläsavolaisista itsestään johtuva.

Kirjan luvut

Teoksen luvuissa syvennyttään Ylä-Savon asutuksen leviämiseen ja elämisen ehtoihin ennen teollistumista ja teollistuvan yhteiskunnan alkuvaiheissa. Kirja jakautuu kolmeen osaan. Ensimmäisessä osassa käsitellään Ylä-Savon asuttamista, väestökehitystä ja elintasoja esihistorialliselta ajalta 1900-luvun puoliväliin, osin nykypäivään asti. Toisessa osiossa syvennyttään alueen talouden kasvuun ja sen käänttöpuolena syntyneeseen eriarvoistumiskehitykseen, joka saavutti lakipisteensä 1800-luvun jälkipuoliskolla. Viimeisessä osassa luodaan katsaus Ylä-Savon tulevaisuuteen – 1800-luvun puolivälin perspektiivistä valottaen näin menneisyydessä nähtyä mahdollista ja pitkälti myös toteutunutta tulevaisuutta.²⁷ Loppuluvussa esitetään kirjan johtopäätökset ja tiivistetään artikkeleiden keskeisimmät tulokset.

Janne Vilkanan rautakautisia arkeologisia jäännöksiä käsittelevä luku *Ennen savolaisia* esittelee savolaisasutusta edeltäneen pyyntiväestön elämää rautakaudella perustuen viimeaikaisimpaan arkeologiseen tutkimukseen. Olli Matikainen tarkentaa luvussa *Alueen, väestön ja talouden muotoutuminen* tietoja Ylä-Savon pysyvän talonpoikaisasutuksen synnystä yhdistämällä historiallisen asiakirja-aineiston ja aikaisemman tutkimuksen löydöksiä geneettisen DNA-tutkimuksen tuloksiin. Tämä on varmentanut käsitystä siitä, että osa 'lappalaisiksi' nimitetystä pyyntiväestöstä siirtyi maanviljelyyn ja sulautui savolaisväestöön. Matikainen kuvaa myös seudun varhaisten talonpoikien varallisuutta, elinkeinoja, kaupankäyntiä sekä ylipäätään aluekokonaisuuden muodostumista 1500- ja 1600-luvuilla.

Maanmittauslaitoksen rekisteritietoja ja aiempia tutkimustuloksia yhdistämällä Merja Uotila kuvaa luvussa *Asutus tihenee ja tilaluku kasvaa* sitä, mitä harvaan asutulla ja myöhään asutetulla seudulla tapahtui välittömän asuttamiskauden jälkeen aina toiseen maailmansotaan asti. Ylä-Savon asuttaminen perustui polttoviljelyyn suomaan ravintoon. Heikki Rantatupa esittelee luvussaan *Kaskiviljelmät varhaisissa kartoissa* kaskeamista käytännössä ja lainsäädännössä. Rantatupa hyödyntää 1750-luvulla tehtyä pitäjänkarttaa, jonka avulla hän uudelleenrakentaa seudun asukkaiden kasken muokkaamaa elinympäristöä, maisemaa ja toimeentuloa. Kuten jo Uotila osoittaa luvussaan, Ylä-Savossa oli tilaa asutuksen leviämislle vielä pitkän aikaa. Luvussa *Uudisraivaajien elintaso* Riina Turunen ja Jari Ojala muodostavat kuvan seudun pitkän aikavälin taloudellisten olosuhteiden kehityksestä hyödyntäen viimeaikaisissa tutkimushankkeissa rakennettuja tietokantoja muun muassa alueen hintatasosta suhteessa muuhun maahan.

Siinä missä kaskiviljely loi pohjan elämän edellytyksille, se synnytti herkästi myös riitoja ja kiistoja kuten Ville-Pekka Kääriäinen osoittaa luvussaan *Maariidat omistusolojen vakiinnuttajana*. Maanomistusolojen vakiintumisen rinnalla kehittyivät myös muut elinkeinot. Ville-Pekka Kääriäinen myös täydentää luvussaan *Kaupankäynti osana kaskitalonpojan toimeentuloa* käsitystä yläsavolaisten kaupallisista yhteyksistä 1600–1700-luvulla. Sekä maariitojen että kaupankäynnin pitkän aikavälin selvittämisen ovat mahdollistaneet viimeaikaiset digitaalisen historian tutkimuksen uudet välineet, joiden käytössä Kääriäisen kirjoittamat luvut toimivat tienavaajina.

Kaskiseuduilla ajaututtiin 1800-luvun kuluessa niin kutsuttuun hyvinvoinnin paradoksiin, jossa hyvätuottoinen kaski ja orastava teollistuminen nostivat elintasoja. Se edisti väestönkasvua, mutta samaan aikaan kasvatti tilattoman väestön määrää maan kysynnän ylittäessä tarjonnan. Myös talolliset joutuivat sopeutumaan talouden rakennemuutokseen, ja muutos kaskiviljelijästä moderniksi karjatilalliseksi oli pitkä ja kivikkoinen. Väylät sosiaaliseen nousuun olivat vähäiset, mutta putoaminen sosiaalisessa hierarkiassa oli sen sijaan varsin tavanomaista. Tämä näkyi myös monen tilallisen kohtalossa, kuten Jaana Luttinen osoittaa luvussaan *Talollisen elämisen ehdot isojaosta moderniin maatalouteen*, jossa hän seuraa yhden tilan vaiheita lukuisine omistajanvaihdoksineen aina 1700-luvulta 1900-luvulle. Varsinaiseen tilattomien kysymykseen 1800-luvulla Jaana Luttinen paneutuu uudelleen tulkitsemalla aikaisempaa tutkimusta luvussaan *Tilattomuuden ja maattomuuden yleistyminen*. Luttinen osoittaa, kuinka hyvinvoinnin paradoksi – siis eriarvoisuuden kasvu – oli Ylä-Savossa erityisen syvä.

Eriarvoisuuden lisääntyminen iski erityisen voimakkaasti tilattomaan väestöön. Se sai synkimmän ilmenemismuotonsa 1860-luvulla nälänhädässä, jota paikallisena ilmiönä kuvaavat Miikka Voutilainen ja Heikki Kämäräinen luvussaan *Köyhyydestä katastrofiin*. Voutilainen ja Kämäräinen yhdistävät laajaa tilastoaineistoa ja aiempaa tutkimusta harvinaiseen omakohtaiseen kuvaukseen aikakauden kauhuista. Silti 1800-luku ei ollut vain kurjistumisen kierrettä, vaan yhteiskunnassa vaikutti samaan aikaan monenlaisia positiivisia muutosvoimia. Tätä kuvaa Jorma Ahvenainen luvussaan *Paul Wahl & Co. talouselämän suunnanmuuttajana*. Viipurilainen kauppahuone tuli osaksi Ylä-Savon yritysmaailmaa ostamalla järvimalmia rikastaneet Vieremän Salahmin ja Sonkajärven Jyrkänkosken rautaruukit. Myös yläsavolaisten lukutaito ja kansansivistys kohosivat. Parhaana esimerkkinä tästä ja muutoksen ajajana toimi paikallinen itseoppinut talollinen Pekka Kumpulainen, jonka visioita kotiseutunsa ja koko kansakunnan vaurauden ja hyvinvoinnin edistämiseksi kuvaa Jaana Luttinen luvussaan *Ensimmäisen visionäärin kahdeksan vaikerusta*. Uudentyyppistä yhteiskunnallisesti aktiivisen kansalaisen ideaalia edustanut Kumpulainen näki todellisen visionäärin lailla yhteiskunnan ongelmat ja esitti niihin ratkaisut vuonna 1856 julkaistussa anomuksessaan. Kumpulaisen esimerkki osoitti, että yhteiskunnan ja sen rakenteiden uudistamiseen tarvittiin yksittäisten ihmisten yritteliäisyyttä ja yhteistoimintaa. Riina Turusen ja Jari Ojalan loppuluvussa *Mitä menneestä jäi?* kootaan yhteen teoksen luvuissa esitetyt keskeisimmät huomiot.

1

Asuttaminen

Janne Vilkuna

Ennen savolaisia

Keitä nykyisen Savon alueella asui ennen savolaisia? Luku käsittelee Ylä-Savon alueen rautakautisia löytöjä ja sitä, mitä ne kertovat käyttäjistään. Löydetyt metalliesineet ovat pääasiassa tuontia ja niitä on vähän, toistaiseksi vain 18. Löytötilanne ei välttämättä peilaa rautakauden tilannetta, vaan voi myös johtua etsintöjen ja arkeologisten tutkimusten vähäisyydestä. Savolaisasutusta edeltäneestä pyyntiväestöstä ja heidän tavoistaan ovat jäänteinä alueelta löydetyt muinaissukset, reenjalakset ja ahkion emäpuu, jotka ovat ilmeisesti paikallisesti valmistettuja. Samaan suuntaan viittaavat syvälle rantamutiin tai soihin päätyneet tuontitavaraa olevat keskiaikaiset tai 1500-luvun vaskikattilat.

Edellisellä sivulla: Mies ja kolme iloista lasta. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen. 1920–1930-luku, Pohjois-Savo, Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Kuopion Kuusikkolahdenniemen lapinraunio. Valokuvaaja: Vesa Laulumaa. Museovirasto, Arkeologian kuvakokoelma, Digikuvakokoelma. CC BY 4.0.

Lyhyt taustoitus rautakauteen ja sitä vanhempiin aikoihin

Nykyisen Suomen alue sai jääkauden päättyttyä ensimmäiset asukkaansa kaakosta vuoden 8 600 eKr. aikoihin. Yli 3 000 vuotta myöhemmin alkanut kampakeraamisen kulttuurin vaihe ilmentänee uutta idästä tullutta väestöä kuten myös vuoden 2 800 eKr. tienoilla alkanut vasarakerve- eli nuorakeraamisen kulttuurin aika. Tuon ajan uudisasukkaat kuuluivat suureen idästä Euroopan yli levittäytyneeseen indoeurooppalaiseen asutusaaltoon, joka kurkotti lounaiseen Suomeen etelästä ja lännestä. Pronssikaudella Suomi

jakaantui kulttuurivaikutteiden suhteen kahtia itään ja länteen. Rautakaudella maataloutta harjoittavia uudisasukkaita saapui meren yli Etelä- ja Länsi-Suomeen. Samaan aikaan sisämaata asuttavan harvalukuisen pyyntiväestön elinkeinolliset juuret ulottuivat sen sijaan alueen kivikauteen.

Tarkasteltaessa Ylä-Savon esihistoriaa on pidettävä mielessä neljä seikkaa. Ensiksi Ylä-Savo-nimistä aluetta ei ollut olemassa esihistoriallisena aikana. Tuolloin ihminen ei ilmeisesti rajannut, omistanut eikä myöskään tällä perusteella nimennyt sitä aluekokonaisuutta, josta hankki elantonsa. Esihistoriallisella ajalla ei siten ollut Suomea, Savoaa tai Ylä-Savoaa. Ajan ihmiselle olivat tärkeitä nykyiset Ylä-Savon vedenjakajan molemmin puolin olevat maat Kymijoen ja Vuoksen vesistöihin kuuluvine järvineen, jokineen ja koskineen.

Toiseksi esihistoriallisella ajalla sekä ilmasto-olot että siitä riippuva kasvisto ja eläimistö erosivat suuresti nykyisestä. Myös maan ja veden suhteet muuttuivat jatkuvasti jääkauden jälkeisessä Suomessa. Nämä muuttuvat olosuhteet ratkaisivat sen, milloin ihmiset missäkin pystyivät kulttuurinsa, tietojensa ja taitojensa, puitteissa parhaiten selviytymään luonnon asettamista haasteista. Pyyntiyhteisöjen ajan asuinpaikat sijaitsivat nykyisten tai muinaisten vesistöjen rannoilla.

Kolmanneksi esihistoriallisen ajan väkiluku oli vain murto-osa nykyisestä. Pyyntielinkeinoista eli metsästyksestä, kalastuksesta ja luonnon antimien keräilystä elantonsa saanut väestö tarvitsi laajat elinalueet. On arvioitu, että kivikaudella ihminen tarvitsi Pohjoismaissa elinalueekseen ajasta ja paikasta riippuen peräti 25–100 neliökilometriä. Nykyisen Suomen alueen väkiluku ei kasvanut kivi- ja pronssikauden aikana muutamaa tuhatta suuremmaksi. Arkeologi Milton Nunez arvioi maamme kivikautisten pyyntiyhteisöjen aikaisen väkiluvun olleen noin 3 000 henkeä vuonna 7000 eKr. ja noin 10 000

Janne Vilkuna

Esihistoriallinen aika

Suomen esihistoriallinen aika alkaa eurooppalaisittain vasta mesoliittisella eli keskisellä kivikaudella viimeisen jääkauden loputtua.

Esihistoriallinen aika jaetaan Suomessakin teräseisiin käytetyin pääasiallisen raaka-aineen perusteella karkeasti kolmeen ajanjaksoon seuraavasti:

kivikausi	8600 eKr.–1700 eKr.
pronssikausi	1700 eKr.–500 eKr.*
rautakausi	500 eKr.–1300 jKr.

Rautakauden ajanjaksot:

esiroomalainen rautakausi	500 eKr.–1 jKr.*
vanhempi roomalainen rautakausi	1–200 jKr.*

nuorempi roomalainen rautakausi	200–400 jKr.*
merovingiaika	400–600 jKr.
kansainvaellusaika	600–800 jKr.
viikinkiaika	800–1050 jKr.
ristiretkiaika	1050–1150 jKr.**

* tai Sisä- ja Pohjois-Suomessa varhaismetallikausi 1900 eKr.–300 jKr.

** tai Sisä-Suomessa 1100–1300 jKr.

On huomattava, ettei esihistoriallinen aika päätty sisämaassa keskiajan alkaessa 1150 jKr. Käytännössä alueen menneisyydestä kertovat asiakirjasarjat alkavat nimittäin vasta keskiajan jälkeen alkavalla uudella ajalla eli 1500-luvulla, minkä vuoksi sisämaassa joudutaan menneisyyttä tutkimaan lähes pelkästään arkeologisin menetelmin kauas yli perinteisesti määritellyn esihistoriallisen ajan.

henkeä vuonna 2000 eKr.²⁸ Maatalouden omaksumisen myötä väestön määrä alkoi kasvaa, ja rautakauden lopulla väkiluvun on arvioitu olleen 50 000 henkeä. Ylä-Savossa voi arvioida eläneen pyyntiväestöjen aikana korkeintaan pari sataa henkeä, jos sitäkään.

Neljänneksi on muistettava, että esihistoria on tutkijoiden luomus, jonka perustana ovat pääasiassa museoihin kertyneet esineet ja kiinteistä kohteista rekistereihin saadut tiedot. Kun tietomäärä löytöjen lisääntyessä ja analyysien kehittyessä kasvaa, kuva menneisyydestäkin täydentyy ja jopa muuttuu. Viime aikoina metallinetsinnän kartuttamat löydöt ovat paikoin lisänneet olennaisesti tietoa alueen esihistoriasta. Muinaislöytöjen levinneisyyskartat ilmaisevat siksi usein esihistoriallisen ajan todellisuuden sijasta pikemmin sitä, mille alueille arkeologinen kiinnostus on kohdistunut. Käsityksemme esihistoriasta riippuu siksi suuresti siitä, kuinka paljon jollakin seudulla on ollut valistuneita löytäjiä ja siitä, paljonko varoja on ohjattu esihistorian tutkimuksiin.

Ylä-Savosta löydettyjen vähien rautakautisten esineiden jäänteet eivät mahdollista ajan ihmisten elämän monipuolista selostamista. Kuvaa voidaan kuitenkin täydentää muualta Savosta tai Suomesta saaduista tutkimustiedoista, sillä voimme olettaa, että Ylä-Savon kehitys on ollut todennäköisesti samankaltaista kuin lähialueilla.

Ylä-Savon kiinteät muinaisjäännökset

Ylä-Savosta tunnetaan noin 230 kivikautista asuinpaikkaa. Kyseessä ovat muinaisilla tai nykyisillä rannoilla sijainneet leirimäiset asuinpaikat, joille pyyntiajan yhteisöt saapuivat vuodenvierailunsa mukaan ollen kulloinkin sellaisella paikalla, jossa oli tarjolla ravintoa. Väestö sai elantonsa kalastuksesta, metsästyksestä ja luonnonantimien keräilystä. Tämän vuoksi aikaa kutsutaan elännolliseksi eräkaudeksi. Kivikautisten asuinpaikkojen runsaus ei johdu runsaasta väestöstä, vaan siitä, että kivikautta kesti jääkauden loputtua lähes 7 000 vuotta. Sisämaassa kivikautta seuranneet pronssikausi ja varhaismetallikausi jatkoivat elinkeinollisesti kivikautista perinnettä, mutta uutuusiakin omaksuttiin. Niistä yksi oli pronssikaudelle nimen antanut pronssinvalanta. Ylä-Savosta tunnetaan 12 pronssikautista ja 9 varhaismetallikautista asuinpaikkaa. On huomattava, että samaa ympäristöllisesti edullista asuinpaikkaa on saatettu käyttää usean esihistoriallisen ajanjakson aikana. Pronssikautisista löydöistä mainittakoon Iisalmen Haapajärvestä löytynyt skandinaavinen pronssimiekka, Iisalmen Jysmäniemen itäisen pronssikirveen valinmuotti ja Pielaveden Taipaleenkylän itäinen pronssikirves.²⁹ Ne kertovat pyyntikansan yhteyksistä ja valinmuotti teknisestä uutuudesta, pronssinvalannasta. Vaan mikä selittää erinomaisen arvokkaan miekan tuonnin Ylä-Savoon ja sen päätymisen järveen? Onko kyseessä hukkaaminen esimerkiksi hankkeen jälle vai uhrattiinko se veteen? On myös arvoitus, kuka sen toi ja kuka sen hukkasi tai uhrasi.

Hautaustapojen muutokset heijastavat myös suuria muutoksia yhteisön elämässä. Karjanhoidon ja maanviljelyn omaksuminen uusiksi elannonlähteiksi olivat sellaisia, koska ne sitoivat väen aiempaa enemmän yhteen asuinpaikkaan. Kivikautisia hautoja on löydetty Suomesta vähän, mutta löydetyt ovat olleet ruumishautauksia, kuten Vieremän Hukkalanharjun punamultahaudat.³⁰ Pronssikaudella hautaustavat muuttuivat, kun vainajia ryhdyttiin ranni-

Janne Vilkkuna

Muinaismuistolaki ja Museovirasto

Suomessa annettiin muinaismuistoasetus vuonna 1883 ja se uudistettiin muinaismuistolaiksi 1963. Laki jakaa muinaismuistot kiinteisiin muinaisjäänneksiin ja irtaimiin muinaisesineisiin. Ensiksi mainittuja ovat erilaiset pysyvät rakenteet, kuten asuinpaikat, kalliomaalaukset ja haudat. Irtaimia muinaisesineitä ovat maastoista yksittäin, ilman yhteyttä kiinteään muinaisjäänneeseen löydetty rahat, aseet, työkalut, koristeet, astiat, kulkuvälineet tai muut sellaiset esineet, joiden omistajaa ei tiedetä ja jotka voidaan olettaa vähintään sata vuotta vanhoiksi. Muinaisjäänne sisältää yleensä useita muinaisesineitä. Molemmat muinaismuistoryhmät ovat välittömästi löydettäessä rauhoitettuja ilman erillistä viranomaispäätöstä.

Museoviraston keskeisiä tehtäviä on ”huolehtia kulttuurihistoriallisen kansallisomaisuuden kartuttamisesta, hoidosta ja näytteiläpidosta – vastata muinaisjäänneiden ja, jollei asia kuulu muun viranomaisen toimialaan, kulttuuriympäristön hoidosta ja valvonnasta”. Museovirastossa on kehitetty internetiin kaikille avoin työväline, Kulttuuriympäristön palveluikkuna eli Kyppi, jossa on muun muassa kunnittaiset luettelot ja kartat tunnetuista kiinteistä muinaisjäänneistä. Niitä on käytetty tässäkin luvussa. Kypissä on myös Muinaiskalupäiväkirja, jossa on tiedot kaikista Museoviraston kokoelmiin luetteloiduista irtaimista muinaisesineistä. Historiallisista syistä Kypistä puuttuvat kuitenkin aikoinaan kansatieteellisen osaston kokoelmiin luetteloidut muinaissukset ja -jalakset, joita Suomessa on säilynyt soissa ja vesistöjen pohjamudissa enemmän kuin missään muualla. Ellei toisin mainita, tämän luvun löytöjen tiedot ovat peräisin Kypistä ja Muinaiskalupäiväkirjasta.

kon rintamailla polttamaan ja palaneet luut ja tuhka kätettiin aavan veden äärelle kalliolle hiidenkiukaisiin, jotka olivat miehen nosteltavista irtokivistä rakennettuja suuria kekomaisia kiviröykkiöhautoja. Hautaustavassa saattoi olla symboliikkaa. Kaadettuun ja kaskena poltettuun metsään kylvetty jyvä varttui lopulta uudeksi sadoksi. Samalla tavoin saatettiin ajatella kuolleen ihmisen poltettujen ja maahan kylvettyjen luiden synnyttävän uutta elämää.

Kuopion Kuusikkolahdenniemen lapinrauniosta löytynyt pronssinappi ja pronssilevyn kappale. Valokuvaaja: Lauri Pohjakallio.

Sisävesien rannoilla on rannikon hiidenkiukaita pienempiä, mutta muutoin rakenteeltaan ja sijainniltaan samanlaisille karuille, asuinpaikoilta erillään oleville näköalapaikoille koottuja kiviröykkiöitä, joita kansa kutsui vielä 1800-luvulla muun muassa lapinraunioksi tai -kiukaiksi. Ylä-Savosta tunnetaan kuusi lapinrauniokohdetta: kaksi Iisalimesta, kaksi Kiuruvedeltä ja kaksi Pielavedeltä. Niitä ei ole tutkittu, mutta kun Siilinjärvellä kaivettiin vastaava röykkiö, siitä löytyi rikkoutunut piistä tehty nuolenkärki ja raunion alaisesta kalliosta mahdollisesti ihmisen hakkaamia kuppeja.³¹ Kuopion Kuusikkolahdenniemen lapinrauniosta tavattiin tutkimuksessa kuparilevyn katkelman lisäksi palaneita luita ja pyöreä pronssinapin kaltainen esine sekä saviastian paloja, jotka olivat Luukonsaaren keramiikkaa.³² Luukonsaaren keramiikka oli käytössä sisämaassa noin 1000 eKr.–300 jKr. Sitä on tavattu Kuopion lisäksi Ylä-Savosta Kiuruvedeltä.³³ On selvää, että hauraat saviastiat todistavat paikallisesta valmistuksesta ja käytöstä.

Museovirastoa edeltäneen Muinaistieteellisen toimikunnan esihistoriallisen osaston intendentti ja Helsingin yliopiston esihistoriallisen arkeologian dosentti (sittemmin professori) Carl Fredrik Meinander katsoi 1969 Luukonsaaren keramiikkaa käyttäneen väestön eläneen sisämaassa roomalaisella rautakaudella, ehkä esiroomalaisellakin.³⁴ He eivät käyttäneet enää kivesineitä, vaan tunsivat metallinkäsittelytekniikat ja ehkä raudankin. Meinander oletti heidän olevan paikallista alkuperää ja muodostaneen pääosan sisämaan myöhemmästä maata viljelevästä asutuksesta. Meinander erotti Luukonsaaren väestöstä Oulujärven vesistön pohjoispuolella olevan asbestikeraamista traditiota jatkavan ja pronssiesineiden ohella yhä kivesineitä käyttävän ”arktisen väestön”, jota hän katsoi voitavan kutsua lappalaiseksi (*lappsk*).

Sisämaan röykkiöiden rakenne, asema ja etenkin vähälöytöisyys tukevat pääsääntöisesti niiden pronssi- ja varhaismetallikautista ajoitusta. Keski-Suomessa on kaivettu ja radiohiiliajoitettu kolme ja Pirkanmaalla kaksi röykkiötä. Niiden radiohiiliajoitukset ulottuvat kivi-kauden lopulta aina viikinkiajalle asti.³⁵

Vaikka lapinrauniot eivät ole siinä mielessä hautoja, että ne sisältäisivät polttamalla haudatun vainajan kaikki luut, ne ja hiidenkiukaat liittyvät suvun vainajien palvontaan, vainajauskoon. Näkyvälle paikalle sijoitettuina ne ovat ehkä viestineet yhteisön nautinta-alueesta ollen eräänlaisia varhaisia aluemerkkejä. Samaan suuntaan viittaavat myös useat röykkiöiden sijaintipaikkojen läheisyydessä olevat uskomuspohjaiset paikannimet kuten hiisi-, akka-, ukko- ja pyhä-nimet. Sellaisia paikannimiä ovat Ylä-Savossa muun muassa Kiuruveden ja Pielaveden Hiidenniemet sekä Iisalmen, Lapinlahden ja Vieremän Ukonniemet.

Rannikon mahtavimmat hiidenkiukaat osoittanevat maatalousyhteisön sosiaalista eriytymistä päällikköineen. Osa sisämaan lapinrauniosta on saatettu koota muiksi kuin hautaröykkiöiksi. Niitä tunnetaan Pohjois-Savosta vain muutamia kymmeniä, joten on joka tapauksessa selvää, ettei röykkiöitä koottu suinkaan kaikille vainajille, mutta on arvoitus, miten ja minne muut vainajat haudattiin.

Vakinaisen asutuksen tuolla puolen

Kalmistot ja muinaislinnat eli linnavuoret osoittavat vakiintuneen rautakautisen asutuksen alueen. Näitä kumppaakaan muinaisjäännöslajia ei ole varmuudella tavattu Pohjois-Savosta. Täyssinän rauhan rajanvetoon liittyvissä asiakirjoissa mainitaan kuitenkin vuonna

1596, kuinka rajankävijöiden saapuessa Kaavinjärven viimeiseen pohjukkaan Kellolahteen heidän oli kiskottava veneensä Kornejokea pitkin nykyiselle Kotajärvelle. Tässä yhteydessä asiakirjaan on kirjoitettu ruotsiksi: ”sitten me soudimme lappalaisten linnoitusvuoren ohi.”³⁶ Lappalais-termi sisämaan pyyntiväestöstä puhuttaessa oli siis käytössä jo 1500-luvun ruotsinkielisissä lähteissä. Termi kuvasi etnistä taustaa todennäköisemmin veronmaksukykyyn liittyviä erilaisia pääelinkeinoja ja elämäntapoja. Edellä mainitun merkinnän peruste ei ole enää selvitettävissä eikä Kotajärven Linnoisvuori sisälly Museoviraston muinaisjäännösrekisteriin. Lähimmät linnavuoret ovat Mikkelissä ja Jämsässä, ja siellä ovat myös lähimmät kalmistot. Vakiintuneen asutuksen pohjoispuolella olivat erämaat. Sieltäkin on tavattu rautakautisia yksittäishautoja.³⁷ Pohjois-Savon toistaiseksi ainoa varmuudella todettu rautakautinen hauta, lapinraunioiden kaltainen kiviröykkiö, löydettiin Kuopion Puijonsarvennenän alueelta. Siitä tavattiin palaneen luun lisäksi rautainen keihäänkärki ja veitsenkatelma sekä saviastian palasia. Lisäksi lähistöltä löytyi raudanvalmistukseen viittaavaa rautakuonaa.³⁸ Haudan luiden radiohiiliajoitus osoitti hautauksen tapahtuneen 400–300-luvuilla eKr. eli esiroomalaisella rautakaudella.³⁹ Keski-Suomen Hankasalmen Majaniemenkankaan merovingiaikaiset ja Jyväskylän maalaiskunnan Leppälahden Siilinrannan viikinkiaikaiset yhden henkilön polttohaudat sijaitsevat lapinraunioiden tavoin veden äärellä, mutta hautojen päällä ei ollut mainittavia röykkiöitä tai kumpuja.⁴⁰

Kuopion Haminalahden kartanon maalta tavattiin 1874 ”kiviraunioista” ristiretkiajalle ajoittuva löytökokonaisuus, ”aarre”, joka sisälsi useita esineitä, mutta vain pronssikoruja päätyi Suomen muinaismuistoyhdistyksen kokoelmiin.⁴¹ Epäselväksi jäi, oliko kyseessä kätkö vai peräti hauta. Pielaveden Lampaanjärven Joensuun isäntä Toivo Kiminki löysi vuonna 1963 tien varteen ojaa kaivettaessa kolme rautakautista esinettä eli rautaisen keihäänkärjen ja keihäänvarren kenkäimen sekä rautaisen kirveenterän.⁴² Kyseessä voi olla hauta, mutta löytö voi olla myös kätkö, sillä löytöpaikkaa ei aikanaan tutkittu tarkemmin.

Pohjois-Savosta on tavattu edellä mainittujen Kuopion Puijonsarvennenän röykkiön ja Kuopion Haminalahden ”aarteen” sekä Pielaveden Joensuun löytöpaikan lisäksi kymmenen rautakautista kiinteää muinaisjäännöstä: Kuopiosta neljä, Pielavedeltä yksi, Rautalammilta kaksi, Siilinjärveltä kaksi ja Suonenjoelta yksi. Ylä-Savosta tunnetaan siis toistaiseksi vain yksi mahdollinen tuhoutunut rautakautinen kiinteä muinaisjäännös eli hauta tai kätkö, mutta sen sijaan on parikymmentä irtolöytöä, jotka todistavat ihmisten toimineen alueella. On kuitenkin oletettavissa, että tulevaisuudessa etenkin metallinilmainsinlöydöt tulevat muuttamaan alueen menneisyyskuvaa. Viitteen tästä antaa se hevosenkenkäsoljen puolikas⁴³, jonka Antti Pasanen löysi kesäkuussa 2016 metallinetsimellä Lapinlahden Korpisen Kärjenniemestä.

Hukattuja, uhrattuja vai kätkettyjä?

Savon rautakauden alun irtolöydöt ovat aina merovingiajalle (400–600 jKr.) asti pääasiassa työkaluja ja aseita. Viikinkiajalla löydöt seitsenkertaistuvat ja lisäys sisältää uusina löytöryhminä kulkuvälineitä ja etenkin länsisuomalaisia solkia ja muita koruja, joista yli puolet ovat naisten käyttämiä. Samaan aikaan ajoittuvat myös ensimmäiset kalmistot. Tilanne pysyy lähes samana ristiretkiajalla.⁴⁴

Janne Vilkkuna

Rauta- kautisten esineiden ajoittaminen

Löydöt voidaan ajoittaa toistensa suhteen (relatiivisesti) muotonsa ja koristelunsa perusteella tai ajan suhteen (absoluuttisesti) liittämällä ne samanaikaisen löytökokonaisuuden eloperäisen aineiston ajoitukseen.

Eloperäistä ainetta olevat löydöt voidaan ajoittaa radiohiili- eli ¹⁴C-analyysillä, joka ajoittaa esineen raaka-aineen kuolinhetken. Siten esimerkiksi muinaisuuden radiohiiliajoitus ajoittaa suksesta otetun näytteen eikä suinkaan suksen käyttöaikaa, joiden aikojen ero voi yleensä olla joihinkin kymmeniä vuosia.

Aseita, tarvekaluja ja korujen palasia

Ylä-Savosta on tavattu irtolöytöinä vajaat 30 esinettä. Ne ovat aikanaan hukattuja, uhrattuja tai kätettyjä. Viimeksi mainituissa tapauksissa kätkejä ei syystä tai toisesta koskaan hakenut kätköön. Kun pohdimme, mitä kokonaislöytömäärät kertovat aikansa esinemäärästä, täytyy muistaa, etteivät esimerkiksi kaikki rautaiset keihäänkärjet päätyneet maahan löydettäviksi, vaan osa taottiin aikanaan uusiksi esineiksi. Lisäksi kaikkia maahan päätyneitäkään ei ole löydetty eikä varmasti tulla koskaan löytämäänkään. Ylä-Savon alueelta on tavattu kaikkiaan 18 metalliesinettä. Esineet ja niiden löytökunnat ovat: Iisalmesta rautainen kirveenterä ja nuolenkärki⁴⁵, Keiteleeltä rannerengas ja tulusrauta⁴⁶, Kiuruvedeltä pronssisen hevosenkenkäsöljen katkelmia, pronssisen rannerenkaan katkelmia, rautainen kirveenterä⁴⁷, Lapinlahdelta kuparisekoitteinen emalikoristeltu hevosenkenkäsöljen puolikas⁴⁸, Pielavedeltä samasta paikasta rautainen kirveenterä, keihäänkärki ja keihäänvarren rautainen kenkäin sekä muualta keihäänkärki, rautainen kirveenterä eli niin kutsuttu putkikirves ja tulusrauta⁴⁹ sekä Vieremältä hevosenkenkäsölki, tulusrauta ja kaksi rautaista kirveenterää⁵⁰. Lisäksi Kiuruvedeltä on löydetty soikea tuluskivi ja lasihelmi, Lapinlahdelta lasimassahelmi ja Pielavedeltä saviastian palanen.⁵¹

Kiuruveden lasihelmi, jonka edesmennyt ”pankintirehtööri C. Sundman lahjoitti” Suomen muinaismuistoyhdistykselle vuonna 1900, on erikoinen tapaus siitä, mistä kaikkialta muinaisesineitä on löydetty. Se on nimittäin kirjattu muinaismuistoyhdistyksen kokoelmien päälueteloon seuraavasti: ”Keltainen sylinterinmuotoinen lasihelmi yhdellä ruskealla täplällä varustettu. Kerrotaan löydetyksi erästä Kiuruvedellä pyydystetystä hauesta.”

Lapinlahden hevosenkenkäsölki on Ylä-Savon rautakautisista löydöistä vanhin eli nuoremmalta roomalaiselta rautakaudelta 300–400-luvulta jKr. Pielaveden putkikirves saattaa olla samoilta ajoilta, sillä ne olivat käytössä ajanlaskun alusta aina 700-luvulle asti. Samaan pitkään ajanjaksoon ajoittuvat myös kvartsiitista valmistetut soikeat tuluskivet, joissa on yleensä kapealla sivulla ura, josta se on kiinnitetty kantajansa vyöhön.⁵² Leveällä sivulla on yksi tai useampi ura, josta on lyöty raudalla kipinää. Ylä-Savossa sellainen tuluskivi on löydetty Kiuruveden Haapakummusta.⁵³

Lapinlahdelta löydetty kuparisekoitteinen, emalikoristeltu hevosenkenkäsöljen puolikas. Museovirasto, Arkeologian esinekokoelma. CC BY 4.0.

Suohon survotut kattilat

Sisämaan rautakautisen ja keskiaikaisen asutuksen hahmottaminen vaikeutuu aiempiin jaksoihin verrattuna olennaisesti siksi, että keramiikan käyttö taantui ja loppui nuoremalla roomalaisella rautakaudella.⁵⁴ On selvää, ettei astioita tultu toimeen. Siksi saviasioiden katoaminen selittynee sillä, että niiden sijaan saatiin kaupan välityksellä kuljettusta ja tulenpitoa kestäviä vaski- eli kuparikattiloita. Vielä uudella ajalla ruotsinvallan aikana tiedetään rintamaalaisten käyneen kauppaa lappalaisten kanssa, ja vaskikattilat olivat yksi haluttu kauppatavara, sillä Piitimessä tehtiin vuonna 1424 pirkkalaisten lapinkäyntiä koskeva sopimus, jossa mainitaan tärkeimmät pirkkalaisten lappalaisille myymät tuotteet, joita olivat ”verkot, kirveet, padat ja kattilat, porot ja ruokatavarat”.⁵⁵ Arkeologian professori Visa Immonen on osoittanut, että Ruotsin perustettua vuonna 1638 Uuden Ruotsin siirtomaan Pohjois-Amerikkaan, uudisasukkaat kävivät vastaavasti kauppaa etenkin Lenape-intiaanien kanssa ja vaskikattilat olivat haluttu kauppatavara. Lenapet käyttivät kattiloita keittämiseen, mutta ne ja niistä leikatut palat olivat myös statusesineitä.⁵⁶

Ylä-Savosta on tavattu vaskikattiloita kolmesta löytöpaikasta Iisalimesta, Vieremältä ja Maaningalta.⁵⁷ Sekä Iisalmen että Vieremän kattilat löytyivät syvältä rantasuosta ja Maaningan neljä kattilaakin suosta. Vieremän löytöön on alun perin kuulunut useita kattiloita, mutta vain yksi on säilynyt ja tallennettu Kuopion museoon. Muinaistieteellisen toimikunnan amanuenssi, sittemmin Helsingin yliopiston arkeologian professori Ella Kivikoski arveli kätköjen ajaksi 1500-lukua ja syyksi sotia. Vaikka kattilat olisivat keskiajalta tai uuden ajan alusta, niiden omistajat ja käyttäjät lienevät alueen uudisasutusta edeltäneestä väestöstä, sillä muinaisuskset, joita käsitellään edempänä, löytyivät vastaavista paikoista kuin kattilat, vaikka ne eivät olleet kätkettäviä kalleuksia.

Arvoituksellisia muinaisuuksia ja muita talvisia kulkuvälineitä

Kaikki metallit olivat rautakaudella arvokkaita ja laadukkaan raudan valmistus suo- tai järvimalmista oli perin työlästä. Edellä mainittuja löydettyjä metalliesineitä tarkastelemalla Ylä-Savon rautakausi näyttäisi vaatimattomalta, mutta tavattoman monia esineitä valmistettiin ympäristön tarjoamista eloperäisistä raaka-aineista kuten puusta, tuohesta, luusta ja nahasta. Nämä kaikki kuitenkin tuhoutuvat nopeasti maahan joutuessaan ja säilyvät vain, jos ne joutuivat tai laitettiin tarkoituksellisesti liki hapettomaan suohon tai vesistöjen mutaan. Siksi on kuvaavaa, että alueelta löydetyt puusta tehdyt esineet löytyivät 1900-luvun alun pelloinraivauksessa tai muuten peltotöissä suhteellisen syvältä suosta tai mudasta. Kansallismuseoon päätyneitä muinaisuuksia ja -jalaksia aikoinaan ahkerasti tutkinut Muinaistieteellisen Toimikunnan kansatieteellisen osaston johtaja, tohtori T. I. Itkonen julkaisi vuonna 1946 saapuneen seuraavan löytökuvauksen:

Kiuruvedeltä Kiurujärven Lapinlahdelta, Lapinniemen talon maalta löytyi kaivetun kuopan pohjasta mudanajossa läheltä savea v. 1903 n. 1,25 m syvästä neljä tai viisi kappaletta 8 sm leveitä ja n. 20 sm pitkiä suksen (?) paloja, joiden alapinnassa oli lähes pohjan levyinen, tasapohjainen syvennys. Löydöstä ilmoitti maanviljelijä Paavo Ruotsalainen v. 1946.⁵⁸

Iisalimesta Palojsjärveen pistävältä soiselta niemeltä vuonna 1885 löydetty keskiaikainen vaskikattila, jonka halkaisija on 33,5 senttimetriä ja kyljen korkeus 15 senttimetriä. Kuopion historiallinen museo.

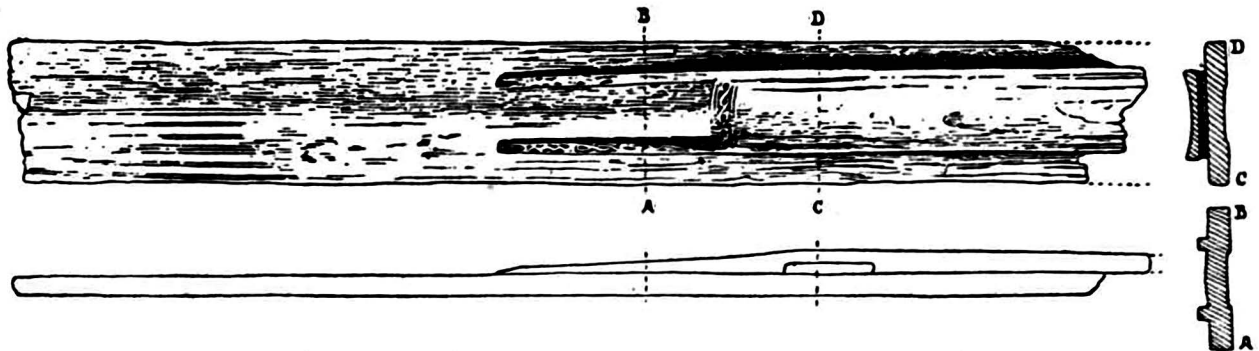
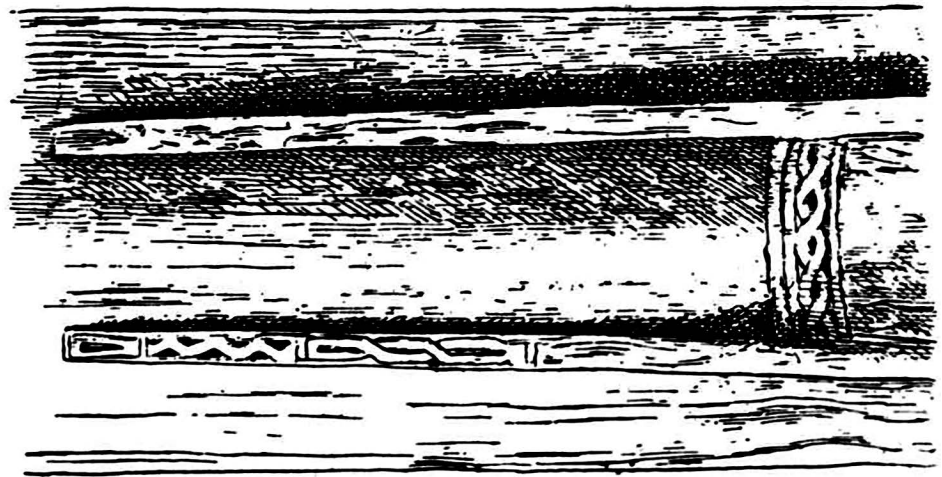

Tämä löytö jäi kuitenkin vain tiedoksi, sillä havainnosta oli sentään yli 40 vuotta eikä esineitä enää saatu museoon. Sen sijaan sinne saatiin muinaissuksi, jonka löytyminen kuvattiin seuraavasti: ”Löytynyt Kiuruveden Luelahti nimiseltä niityltä n. 50 metrin päästä järven rannasta, 1.35 m syvästä suosta sitä kynnetäessä. Itse suksi löytynyt arviolta 40–50 cm:n syvyydestä.”⁵⁹

Puusta valmistettuja muinaisia kulkuvälineitä on löydetty ja saatu talteen museokoelmiin Ylä-Savosta yhteensä kymmenen ja ne kaikki on löydetty eri paikoista.⁶⁰ Kyseessä ovat kuusi suksea, kolme suksireen eli kelkan jalasta ja yksi ahkion emäpuu. Suksia on yksi Iisalmesta, peräti neljä Kiuruvedeltä ja yksi Lapinlahdelta.⁶¹ Kolme jalasta on suksien tavoin löydetty yksittäin eli parittomina Kiuruvedeltä, Pielavedeltä ja Sonkajärveltä. Ainoa ahkion emäpuu on Sonkajärveltä.⁶²

Näistä löydöistä on toistaiseksi vain yksi Kiuruveden suksista radiohiiliajoitettu ja tulos on 900-luku jKr.⁶³ Se poikkeaa olennaisesti muista niin rakenteensa kuin koristelunsa suhteen. Kyseessä on nimittäin päläsharjakkeinen suksi⁶⁴, jossa jalansijan eli pälkään reunat jatkuvat kohoumina huomattavasti pälkään ohi, minkä lisäksi suksi on koristeltu taidokkain nauhaornamentein. Päläsharjakkeisia suksia on löydetty läntisestä Suomesta Kokkolasta, Laitilasta ja Vesilahdelta. Muut Ylä-Savon muinaissukset, sikäli kuin niistä on niin

Kiuruveden koristeltu suksi Hj. Appelgrenin (1911, s. 11) mukaan.

paljon jäljellä, että niiden malli voidaan todeta, ovat botnisiä kohopälkäisiä suksia. Tätä suhteellisen lyhyttä, mutta leveää, kärjestä ja kannasta suippoa olaatonta eli pohjauratonta suksimallia on pidetty sisämaan muinaisen pyyntikansan suksimallina. Niissäkin tavataan joskus reunoja myötäilevien viivojen eli rikkojen muodostamissa kärjen kentissä olevaa nauhaornamentiikkaa. Mäntästä löydetyssä suksessa oli säilynyt sidekin, jossa varpaallinen oli kierrettyä niintä eli lehmuksen nilakerrosta ja kannantakuinen hihna mäyrän nahkaa.⁶⁵

Maastamme on löydetty runsaasti muinaissuksia soista ja järvien pohjamudista. Niille on tavanomaista, että ne löytyvät parittomina ilman siteitä ja usein pälös on tahallisesti rikottu. Toisin sanoen suksien käyttö on estetty poistamalla side, rikkomalla pälös, erottamalla suksipari ja laittamalla sukset syvälle suohon tai rantamutaan. Vaan miksi ja ketä on estetty hiihtämästä suksilla, jotain elävää, vainajaa vai henkeä, sitä emme voi tietää.⁶⁶ Aiemmin muinaissuksia ajoitettiin geologisesti ajoittamalla se kerros suosta, josta ne löytyivät, mutta koska sukset painettiin tarkoituksellisesti syvälle turpeeseen tai mutaan, löytökerros on aina suksia vanhempi. Siksi radiohiiliajoitus on käytännössä ainoa pätevä suksien ajoitustapa. Esimerkiksi Laitilan muinaisuksi ajoitettiin ensiksi löytökerroksensa perusteella 700–800-luvuille⁶⁷, mutta myöhempi radiohiiliajoitus ajoitti sen 1200–1300-luvuille.

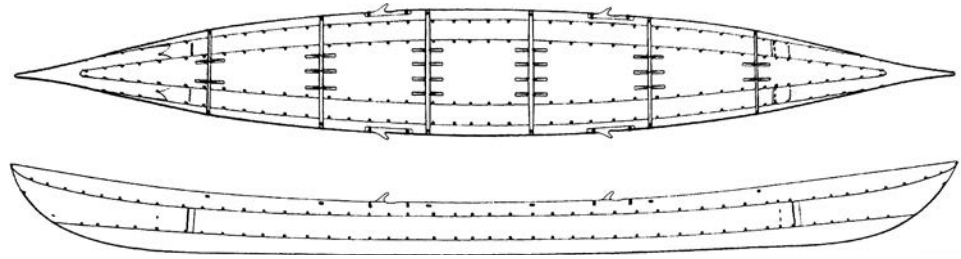
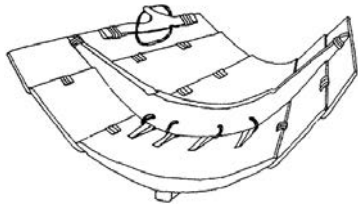
Erämies tarvitsi talvella itsensä tai koiransa vetämän kelkan tai ahkion. Rautakautiset kelkat eli suksireet olivat noin 2,5–3 metrin mittaisia. Niiden jalaksista kohoavat kaplaat kannattelivat pitkittäisiä kaustoja, ja kaplaspareja yhdistivät niiden yläpäässä olevat poikkittaiset pajut. Ruotsalaisen löytöpaikan mukaan nimettyjä Morjärven-tyypin suksirekien jalaksia on löydetty Ylä-Savosta kolmet: Kiuruvedeltä, Pielavedeltä ja Sonkajärveltä.⁶⁸ Keski-Suomessa on radiohiiliajoitettu Laukaasta ja Saarijärveltä löytyneet jalakset esiroomalaiselle ja roomalaiselle rautakaudelle.⁶⁹

Ahkioita oli aikanaan kahden mallisia. Ensiksi on veneen rakenteen kaltaisia. Niissä on emäpuuhun kiinnitetyt kaaret, joihin edelleen oli kiinnitetty joustamattomat laidat. Toisessa mallissa kuorman mukaan joustavat liisteistä tehdyt laidat on kiinnitetty emäpuuhun ja toisiinsa ohuin vitsaksin. Sonkajärven emäpuu eli ”ahkion jalas” on tätä viimeksi mainittua ja vanhempaa mallia. Sen tiedot Kuopion museossa osoittavat, miten monien käsien kautta näitä arvokkaita löytöjä aikanaan saatiin:

– – on saatu Sonkajärveltä ja kuuluu maisteri N. Hannikaisen kesällä 1933 tekemän stipendimatkan saalistuksiin. Se on löydetty n. 6 vuotta sitten Sonkajärven ja Väärjärven välisestä kuivion reunasta. Löytöjä on ollut Antti Arffman, Sonkajärven Marjamäeltä, ja museoon lahjoittaja konstaapeli Auvinen.⁷⁰

Hävinneet veneet

Rintamaalaisten eränkävynnin kohteena olivat sekä talviaikaan hankitut arvokkaat turkikset että avovesiaikaisen kalastuksen saaliit. Kalat voitiin säilöä joko kuivaamalla tai hapattamalla eli kesäyttämällä. On aivan selvää, että eläminen esihistoriallisena aikana sisämaassa on edellyttänyt veneitä. Sieltä ei kuitenkaan ole löytynyt kivi- tai pronssi-kauteen ajoitettuja aluksia. Kalliomaalauksiimme on kuvattu pitkiä melomalla liikutettuja aluksia, joiden kokossa saattaa olla hirvenpääkoriste. Euraasiassa on ollut käytössä

Henry Forssellin vuonna 1984 tekemä ennallistus Ilomantsin Mekrijärvestä vuonna 1980 löydetyn nitomatekniikalla kootun niin kutsutun viisosaveneen hyllystä. Taavitsainen et al. 2007, 59.

sekä nahka- että tuohikanootteja, jollaisia on kuvattu muun muassa Norjan ja Vianan pohjoisissa kalliopiiirroksissa.⁷¹ Yksi syy näiden tukista onteloimalla veistettyjä tukkiruuhia kevytrakenteisempien alusten löytymättömyyteen meillä ja muualla voi olla, että niiden eloperäiset ainekset lahosivat ja mätänivät nopeasti käytöstä jäätyään. Toisaalta niiden osia on saatettu löytää ja toimittaa museoihin, missä niitä ei ole ymmärretty silloin tai myöhemminkään alusten osiksi. Kevyisiin ja hauraisiin aluksiin viittaa T. I. Itkosen kaksi mainintaa *Suomen ruuhet* -teoksessa. Ensiksi Juvan Suurniemen kylän Äimäsenlammen koillusrannalta löytyi 1938 purtilo eli yksipuinen ruuhi, joka oli ollut ”tuohella päällystetty (?)”, ja toiseksi ” – Lapualta on aikoinaan savenajossa löytynyt nahkavene, jossa ’kylki-luut’ ja ’pikilangatkin’ näkyivät”.⁷² Kumpikaan löytö ei valitettavasti säilynyt tutkijoille asti.

Toistaiseksi vanhimmat varmuudella ajoitetut sisämaan venelöytömmme eivät ole yksinkertaisia tukkiruuhia tai edes haapatukista onteloituja ja lämmön avulla auki levitettyjä ja kaaritetuja haapioita, vaan teknisesti varsin monimutkaisia aluksia. Siirtyminen elannollisesta eräkaudesta kaupalliseen erätalouteen edellytti ja tuotti kuljetuskelpoisempia venemalleja.⁷³ Ilomantsin Mekrijärveltä löytyi vuonna 1980 veneen jäännökset. Vene, jonka löytökunta antoi nimen tälle venemallille, oli noin kahdeksanmetrinen ja kaksisoutuinen niin kutsuttu viisosavene. Venetyyppi koostuu nimittäin leveästä haapaisesta emäpuusta, keula- ja perävannas on veistetty kuusen juurakosta päältä katsoen v:n malliseksi, ja molemmin puolin emäpuuta on kahden limisaumaisesti liitetyn laudan muodostamat laidat. Emäpuuhun jätettyihin kohoumiin on kiinnitetty juurella nitoen kaaret, ja samalla tekniikalla kiinnitettiin myös sekä laitalaudat toisiinsa että vannaspuihin. Mekrijärven vene ajoitettiin radiohiilimenetelmällä 1600-luvulle.⁷⁴ Rääkkylästä 1970-luvulla löydetyn veneen jäännökset ovat myös nitomistekniikalla liitetystä veneestä, mutta se ei ole viisosavene, vaan sen keula ja perävannas olivat ”nykyaikaiset” eivätkä v:n muotoiset.⁷⁵ Silti sen radiohiiliajoitus on vanhempi kuin yhdenkään löydetyn Mekrijärven-tyypin veneen: vuodelta 1170.⁷⁶

Nitomatekniikalla tehtyjen veneiden jäännöksiä tunnetaan Suomesta yli kaksikymmentä.⁷⁷ Rautalammitla, Siilinjärveltä ja Valtimosta on tavattu nitomatekniikalla liitettyjen limisaumaisten veneiden emäpuut, jotka on ajoitettu radiohiilimenetelmällä 1400-, 1600- ja 1700-luvulle. Vanhimmat ajoitetut tällä tekniikalla tehtyjen veneiden jäänteet ovat Alatorniosta 900-luvulta ja viisosaveneet Hartolasta ja Keuruulta noin 1100- ja 1200-luvuilta.⁷⁸ Saamelaiset käyttivät historiallisena aikana heidän asuma-alueillaan matkanneiden kuvausten perusteella nitomatekniikalla koottuja veneitä keskiajalta 1900-luvulle asti.⁷⁹ On selvää, että vesistörikkaan Ylä-Savon rautakautisilla asukkailla on ollut veneitä, mutta toistaiseksi niiden jäännöksiä ei ole löydetty.

Kadonneet pyyntikeinot ja säilyneet pyyntikuopat

Metsästys tapahtui erämailla pääasiassa passiivisesti eli itsestään pyytävien ansojen, loukkujen ja pyyntikuoppien avulla. Ne sijoitettiin maastoon metsästäjän pyyntireitin eli virkatien varrelle, jonka hän kiersi säännöllisesti keräten saaliin talteen. Puusta valmistetut pyyntivälineet eivät säilyneet myöhempien aikojen tutkijoiden löydettäväksi. Hankaat eli pyyntikuopastot koostuivat etenkin metsäpeurojen reiteille, kuten järvikannakselle tai harjuille, tehdyistä aidoista ja niiden väleistä, joihin kaivettiin ”kannella” peitetty pyyntikuoppa. Aidat ovat kadonneet, mutta kuopat näkyvät yhä. Ylä-Savon laajin pyyntikuopasto on Vieremän Lehmimäessä. Se on lähes kaksi kilometriä pitkä ja käsittää 145 pyyntikuoppaa. Vähemmälläkin kuopilla pyydettiin, sillä esimerkiksi yksi 25 pyyntikuoppaa käsittävä kokonaisuus on Kiuruveden Pieni-Lahnasen lammen viereisellä Lamminkankaalla. Hankaiden pyyntikuoppien ajoittaminen on haasteellista⁸⁰, mutta on selvää, että pyyntikeino oli käytössä esihistoriallisella ajalla.

Virkatien passiivisten ansojen lisäksi metsästäjän tärkeimmät pyyntivälineet olivat etenkin karhunkaatoon tarvittava keihäs sekä etämmältä riistan tavoitettava jousi ja nuoli. Keihästä ja jousia tarvittiin myös, kun ajan suurvallat, Novgorod ja Ruotsi, suuntasivat mielenkiintonsa ja sotajoukkonsa Suomeen. Keskiajalla tuli käyttöön käsijousta tehokkaampi, rautakaarella varustettu kallisarvoinen varsi- eli jalkajousi, joka pysyi käytössä 1700-luvulle asti. Historiallisen ajan saamelaiden käyttämä käsijousi tunnetaan useista kuvauksista, mutta museokokoelmiin on päätynyt vain yksi kokonainen, Ruotsin Örbyhusin jousi.

Vieremän Lehmimäen pyyntikuopasto. Kuopion kulttuurihistoriallinen museo / Tytti Räikkönen.

Vieremän Lehmimäen pyyntikuopasto kartassa, johon kukin pyyntikuoppa on merkitty keltaisella ympyrällä. Kuvalähde: Kyppi, Museovirasto.

Käsijousten kaaret ovat rakenteeltaan kahta päätyyppiä: jo vanhemmalla kivikaudella käyttöön otetut yksinkertaiset yhdestä puusta tehdyt ja eri osista ja aineista, kuten puusta, sarvesta, luusta ja jännteestä, liimaamalla valmistetut yhdistetyt jouset. Kiinalaista alkuperää oleva yhdistetty jousi omaksuttiin aiempia jousimalleja tehokkaampana länteen ja pohjoiseen. Siellä siitä kehittyi paikallisten teknisten valmiuksien ja saatavilla olleiden raaka-aineiden vuoksi pohjoiseuraasialainen yhdistetty neliosainen jousi, joka omaksuttiin Pohjoismaihin rautakauden aikana. Niiden mahapuoli oli yleensä mäntyä, selkäpuoli koivua ja sakarat tuomea tai koivua. Suomesta on löydetty vain neljä käsijousen kappaletta: yksipuiset Kangasalta ja Kärämäeltä sekä yhdistetyt Paltamosta ja Viitasaarelta. Kärämäen jousi on radiohiiliajoitettu 900-luvulle ja Viitasaaren noin vuoteen 1300. Syy vähäisiin löytöihin on tietysti se, että pelkästään puusta valmistetut jouset ovat säilyneet vain kosteikkoihin tai muihin vastaaviin paikkoihin jouduttuaan, kun taas vainajille roviolle tai hautaan mukaan laitetuista jousista, nuolista ja nuoliviineistä ei ole jäänyt jäljelle muuta kuin nuolenkärjet, jos nekään, koska kärkiä tehtiin myös luusta ja sarvesta. Paltamon ja Viitasaaren jousityyppi lienee tullut käyttöön Suomessa aikaisintaan nuoremmalla rautakaudella, ja se pysyi metsästysvälineenä syrjäseuduilla aina 1700-luvulle asti.⁸¹ Vesistä tai vesien ääreltä Pohjoismaista löydettyjen pohjoiseuraasialaisten neliosaisen jousten levinneisyys ja löytösuhteet osoittavat, että ne liittyvät samaan kulttuuriin, joka kätki rautakaudella ja keskiajalla vesiin ja soihin muun muassa edellä mainittuja suksia ja Morjärven-tyypin suksirekiä.

Eräkauppaa ja kaskiviljelyä

Kansainvälinen (vaihto)kauppa ulottui maahamme jo kivikaudella, mistä todistavat täältä löytyneet vieraista aineista, kuten piistä tai meripihkasta, valmistetut esineet. Pronssikauden esineidemme pronssi oli myös kaupan välittämää. Samoin rautakauden aineellinen vauraus perustui siihen, että merkittävä osa yhteisön elannosta saatiin erätuotteiden kaupasta ja viennistä alkutuottajina tai tuotteiden välittäjinä ja kauppiaina. Kauppa vilkastui 800-luvulla, jolloin sisämaassa siirryttiin elannollisesta erätaloudesta kaupalliseen erätalouteen.

Miten erätuotteet käytännössä hankittiin? Rintamailta erämaille matkaaminen ja erityisesti siellä pitkään oleminen olisi ollut varsin työlästä. Siksi paikallisina toimijoina tuskin olivat rintamailta saapuneet hämäläisten, kyröläisten tai karjalaisten kauppiastalonpoikien lähettämät eränkävijät, vaan pikemmin heidän kanssaan vakaassa kauppasuhteessa olleet sisämaan etenkin talviset pyyntioloit tunteneet lappalaiset.

Rautakauden asutusta voi selvittää alueen kasvillisuushistorialla. Jonkin alueen kasvillisuutta ja sen muutoksia, varsinkin maanviljelyn alkua ja kehitystä, voidaan tutkia vesien tai soiden pohjasedimenteistä tehdyin siitepölyanalyysin, jollaisia ei kuitenkaan vielä ole tehty Pohjois-Savossa. Lähimmät analyysit ovat Keski-Suomesta ja Etelä-Savosta. Ensimmäiset kasket kylvettiin Keski-Suomessa Keuruulla, Pihtiputaalla ja Saarijärvellä jo kivikauden lopulla, Laukaassa pronssikaudella ja Hankasalmella, Jyväskylässä, Jämsässä ja Kuhmoisissa vanhemmalla rautakaudella.⁸²

Etelä-Savossa toteutettiin siitepölyprojekti 1980-luvulla. Kohteet olivat Enonkoskella, Heinävedellä, Joroisissa, Juvalla, Kerimäellä, Mikkelissä, Pieksämäellä, Punkaharjulla ja Sulkavalla. Varhaisimmat ohran tai vehnän siitepölyt tavattiin Kerimäeltä ja Juvalta sekä rukiin siitepölyt Pieksämäeltä ja Sulkavalla. Viljelyn alku ajoittui nuoremman rautakauden alkuun kansainvaellusajalle (600–800-luvulle). Pysyvämpää asutusta osoittava jatkuva viljely alkoi keskiajalla (1300–1500-luvulla) Juvalla, Mikkelissä ja Sulkavalla, mutta muualla vasta uudella ajalla.⁸³

Siitepölyanalyysitkin ulottuvat todistamaan ympäristöstä vain rajallisen matkan näytteenotokohdasta, minkä osoitti se, että edellä mainitut Mikkelissä otetut näytteet eivät tavoittaneet alueen rautakautisen asutuksen viljelyä. Sittenmin vuosituuhannen vaihteen kaivauksissa Mikkelin Orijärven rannalla tavattiin sekä hiiltyneitä ohran, kauran ja rukiin jyviä että viisi muinaispeltoa auranjälkineen. Järven sedimenteistä otettu siitepölynäyte osoitti viljelyn alkaneen merovingiajalla, mutta siitepölyt olivat vain rukiista 1220-luvulle asti, jolloin ilmaantui myös ohra. Peltojen löytyminen osoittaa kuitenkin, että kaskiviljelyn ja peltoviljelyn suhde on aiemmin luultua monisäikeisempi.⁸⁴

Asiakirjojen rivien väliin jäänyt pyyntiväestö

Yhteenvetona voidaan todeta, että vain yksi Ylä-Savon kiinteistä muinaisjäänöksistä on rautakautinen eikä varmoja keskiaikaisia ole lainkaan. Tämän voi tulkita joko niin, että alueella on ollut mainittuina aikoina varsin ”hiljaista”, mikä on varsin epätodennäköistä, tai sitten niin, että tavattoman paljon kohteita on vielä löytymättä. Viimeksi mainittuun suuntaan osoittaisivat se, että esimerkiksi Kainuusta on viime aikoina löydetty paljon uusia kohteita⁸⁵ ja että Ylä-Savosta on löydetty irtaimia rautakautisia muinaisesineitä vajaasta 30 paikasta. Vaan ketkä näitä esineitä valmistivat ja käyttivät? Sen, että paikallisina toimijoina eivät ole rintamailta saapuneet eränkävijät, vaan heidän kanssaan kauppasuhteessa ollut Ylä-Savon pyyntiväestö, todistavat useat ennen muuta soista ja vesijätöistä löydetty, sinne tahallaan ja tarkoituksella sekä käytännöllisistä että erityisesti uskomuksellisista syyistä laitetut arkiseen eräelämään liittyvät puuesineet. Poikkeuksena on länsisuomalaisista mallia oleva Kiuruveden Jylängön päläsharjakkeinen suksi, joka sekin on laitettu rikottuna tai rikkoutuneena suohon.

Lapinraunioita lukuun ottamatta eräkauden hautoja ei ole toistaiseksi löydetty Pohjois-Savosta. Maakunnan rajalta on noin 200 kilometriä Isonkyrön Orismalaan, missä Levänluhdan lähteestä, joka on entinen lampi, on löydetty lähes sata veteen haudattua muinaista paikallista väestöä olevaa vainajaa, jotka ovat 300–800-luvulta. Radiohiiliajoitettujen, 500–700-luvuilla ”haudattujen ihmisten DNA on lähellä nykysaamelaisten DNA:ta”.⁸⁶ Vastaavia vesihautauksia on löydetty myös noin 25 kilometriä pohjoisluoteeseen Vöyrin Kälämäestä. Hautaustapa on siis sama kuin edellä mainittujen Ylä-Savon eräkauden välineiden eli suksien, jalasten, ahkion emäpuun ja vaskikattiloiden.

Entä vuoden 1552 hämäläisten erämaaluettelot ja niiden osoittamat erämaaomistukset? Vaikka veroille ahneen kruunun valta ulottui keskiajan lopulla periaatteessa sisämaahankin asti, ei olisi ollut järkevää lähettää veronkeräjiä kauas erämaihin vähäiä verotet-

tavia ja veroja etsimään. Niinpä kruunu ja kirkko ilmeisesti hyödynsivät rintamaalaisten ja pyyntiväestön vanhoja kauppasuhteita siten, että verottajalle tutun talonpojan veron katsottiin sisältävän myös hänen kaukaisen kauppakumppaninsa veron. Väinö Voionmaa toteaa vastaavaa Lapista: ”Verraten myöhään esiintyy kruunu lapin verottajana. Helposti näkee, että pirkkalaisten oikeudet Lapissa olivat vanhemmat, kruunun nuoremmat. Pitkään aikaan ei kruunun verotus suoranaisesti koskenut lappalaisia, vaan ainoastaan pirkkalaisten harjoittamaa lapinkauppaa.”⁸⁷ Siksi pyyntiväestö ei päätenyt vuoden 1552 hämäläisten erämaaluetteloihin tai aiempiin asiakirjoihin.⁸⁸

Akateemikko Kustaa Vilkuna on tähdentänyt, kuinka sisämaan muinaiset lappalaiset tarvitsivat luonnossa elääkseen laajan alueen käsittävän vuotuiskierron, jonka mukaisesti oltiin aina siellä, missä kuhunkin vuodenaikaan oli ravintoa saatavissa. Jos hämäläinen tai savolainen uudisasukas otti haltuunsa jonkin tämän järjestelmän olennaisen osan, kuten kutujärven, järjestelmä oli rikki eikä sitä voinut korjata, koska kaikki vastaavat paikat olivat varattuina. Tällaisessa tilanteessa vanhan pyyntiväestön oli selvitäkseen ryhdyttävä uudisasukkaiden palvelukseen, ja samalla he ja heidän perheensä hämäläistyivät tai savolaistuivat.⁸⁹

Erämaaluetteloissa mainitut hämäläisten erämaakappalet edustanevat ilmeisesti vielä huomattavasti vanhemman talous- ja kauppajärjestelmän viimeistä vaihetta. Keskiajan ja uuden ajan taitteessa erämaan väestön elinkeinojen painopiste siirtyi vähitellen pyyntielinkeinoista maatalouselinkeinoihin, ja samalla he myös hämäläistyivät tai savolaistuivat. Vanha käsitys oli, että sisämaassa eli tuhansia vuosia kiertäviä ”lappalaisia”, jotka sitten rintamaiden uudisasutuksen vuoksi vetäytyivät nykyisille kotiseuduilleen Lappiin. Käsitys on outo, sillä miten siinä tapauksessa selittyvät, edellä mainitun vuotuiskierron haavoittuvaisuuden lisäksi, esisaamen- tai saamenkielisten paikannimien säilyminen ja periytyminen sisämaassa meidän päiviimme asti, sillä nimi säilyy vain, kun se kerrotaan sukupolvelta sukupolvelle.

Professori Kauko Pirinen olettaa savolaisen Lappalainen-sukunimen tarkoittaneen alun perin alueen uudisasutusta edeltäviä asukkaita, jotka ovat olleet kansallisuudeltaan saamelaisia.⁹⁰ Savon vanhimmassa maakirjassa vuodelta 1541 mainitaan 14 perhettä, joilla on sukunimenä Lappalainen ja niistä kahdeksan asui Joroisten seudulla ja siitä pohjoiseen. Pirinen toteaa: ”Lappalaiset olivat keskiajan päättyessä vähäinen, häviävä jäännös Savon väestössä. Historiallisen ajan alussa heidän osuutensa on varmasti ollut huomattavasti merkittävämpi.”⁹¹ Se, että Lappalaisten suku kuitenkin kasvoi historiallisena aikana yhdeksi Savon suurimmaksi suvuksi, osoittanee, ettei lappalaisuutta väheksytty, päinvastoin, sillä kukapa vähätellyn nimeä kantaisi?

Kuopion suomalaisen lyseon lehtori Johan Magnus Salenius kirjoitti tutkimuksessaan 1882 lappalaisten katoamisesta seuraavasti:

Maanjaostelu-kirjassa v. 1664 sanotaan: ”Se neljän lappalaisen vero, jota tähän asti vuosittain on kirjoitettu verokirjoihin, pyyhitään nyt kokonaan, koska mainitut lappalaiset 12 tahi 14 vuotta takaperin (siis v. 1652 tahi 1650) ovat siirtyneet pois ja heidän veronsa siis sen jälkeen on tauonnut.” Se on viimeinen tieto lappalaisten selusjoukoista Savossa. ”Mainitut lappalaiset olivat maksaneet veronsa sekä rahana että haukina ja heidän niminään mainitaan mm. 1591 ’Kapain, Musta ja Pänsi (neljäs on Hanno Lauri)’.”⁹²

Olli Matikainen

Alueen, väestön ja talouden muotoutuminen

Ylä-Savo oli keskiajalla erämaata, jossa retkeilivät hämäläiset, savolaiset ja karjalaiset eränkävijät sekä pyyntikulttuurissa eläneet lappalaiset. Keskiajan ja 1500-luvun kuluessa erämaa muuttui valtiollisesti hallituksi tilaksi. Sodat, väestönkasvu ja vahvistuvan ruhtinaanvallan myötä kasvanut verotaakka olivat yleiseurooppalaisia ilmiöitä, jotka näkyivät Savossa eräviljelyn laajenemisena ja asukkaiden talonpoikaistumisena. Kruunu pyrki voutien valvonnalla ottamaan asutuksen hallintaansa sekä turvaamaan taloudelliset ja turvallisuuspoliittiset etunsa. Luvun ensimmäinen osa käsittelee Ylä-Savoaa alueellisena kokonaisuutena ja sen varhaista väestöä. Geneettisen sukututkimuksen tulosten yhdistäminen asiakirjalähteisiin tarkentaa kuvaa Ylä-Savon väestön alkuperästä. Toinen osa paneutuu kysymykseen eräviljelyn ja talonpoikaistumisen vaikutuksesta pohjoisimman Savon yhteisölliseen rakenteeseen. Kolmas osa tarkastelee yläsavolaisten toimeentuloa 1500- ja 1600-luvuilla, jolle ratkaisevaa oli kaskitalouden menestys. Ylä-Savon talous osoittautuu monipuolisemmaksi kuin mielikuva uudisasutusalueesta antaisi odottaa, vaikka kadot ja sodat ottivat veronsa.

Ylä-Savon alue ja väestön juuret

Pähkinäsaaren rauhassa 1323 Novgorodin ruhtinas Juri ja Ruotsin kuningas Maunu sopivat kauppiaiden vapaan kulun turvaamisesta. Tarkasti raja määriteltiin vain Suomenlahdelta Saimaan vesistöön ulottuneella alueella. Sisämaan erämaa-alueilla rajanmäärittely perustui vesistöreitteihin. Nilsin Karjalankoski oli vesistöjärjestelmän yksi luonnollista solmukohdista, vaikka vanhempi tutkimus on kiistänyt ”Carelakosken” sijainnin Nilsissä. Jurin ja Maunun sopima raja jäi merkityksettömäksi erämaan asukkaille. Tarve määritellä rajat Savon Pohjanperällä syntyi vähitellen eräviljelyn laajenemisen myötä ja kilpailevien ruhtinaanvaltojen voimistuessa. Turun maaoikeus määräsi vuonna 1415 Hämeen ja Viipurin linnaläänien välisen rajan. Nilsin Lastukoskelta pohjoiseen raja aukesi avoimena. Tuomion mukaan raja voitiin määritellä vaihtoehtoisesti ”Karjalanmaanselälle” asti, mutta pohjoisimmasta osuudesta oli neuvoteltava pohjalaisten ja ”venäjänmiesten” eli karjalaisten kanssa.⁹³

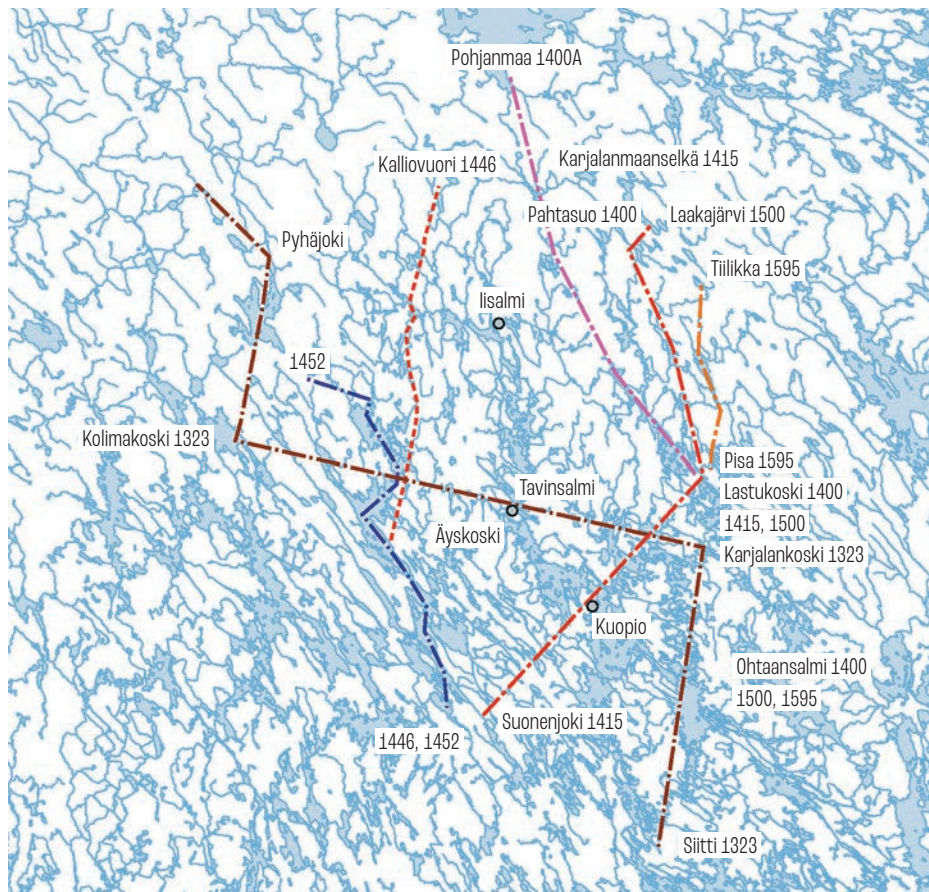
Todisteita ”Kontamassa” pidettäväksi määrätystä rajakokouksesta ei ole säilynyt, mutta paikallisten asukkaiden ja eränkävijöiden tunnustama ”Karjalanmaanselän” pohjoinen rajaportti on todennäköisesti ollut olemassa. Tähän viittaa vanhin tunnettu Novgorodin vastaisesta rajasta kertova dokumentti, niin sanottu rajaluettelo A. Vuonna 1383 päivätyn kuitin taustapuolelle kirjattu luettelo mainitsee Nilsin Syvärillä sijainneiden rajakohteiden jälkeen ”Pahtasuon” (*pactaso*) ja ”Pohjanmaan”. Pahtasuon nimeen sisältynee saamelainen kalliojyrkännettä merkitsevä ”pahta”. Seuraamalla vesistöreittejä voidaan päätellä, että Pahtasuo sijaitsi todennäköisimmin nykyisen Ylä-Savon alueella, Pohjanmaalle (Oulujärvelle) johtaneen vesireitin varrella. Kuvaukseen sopivin maan-

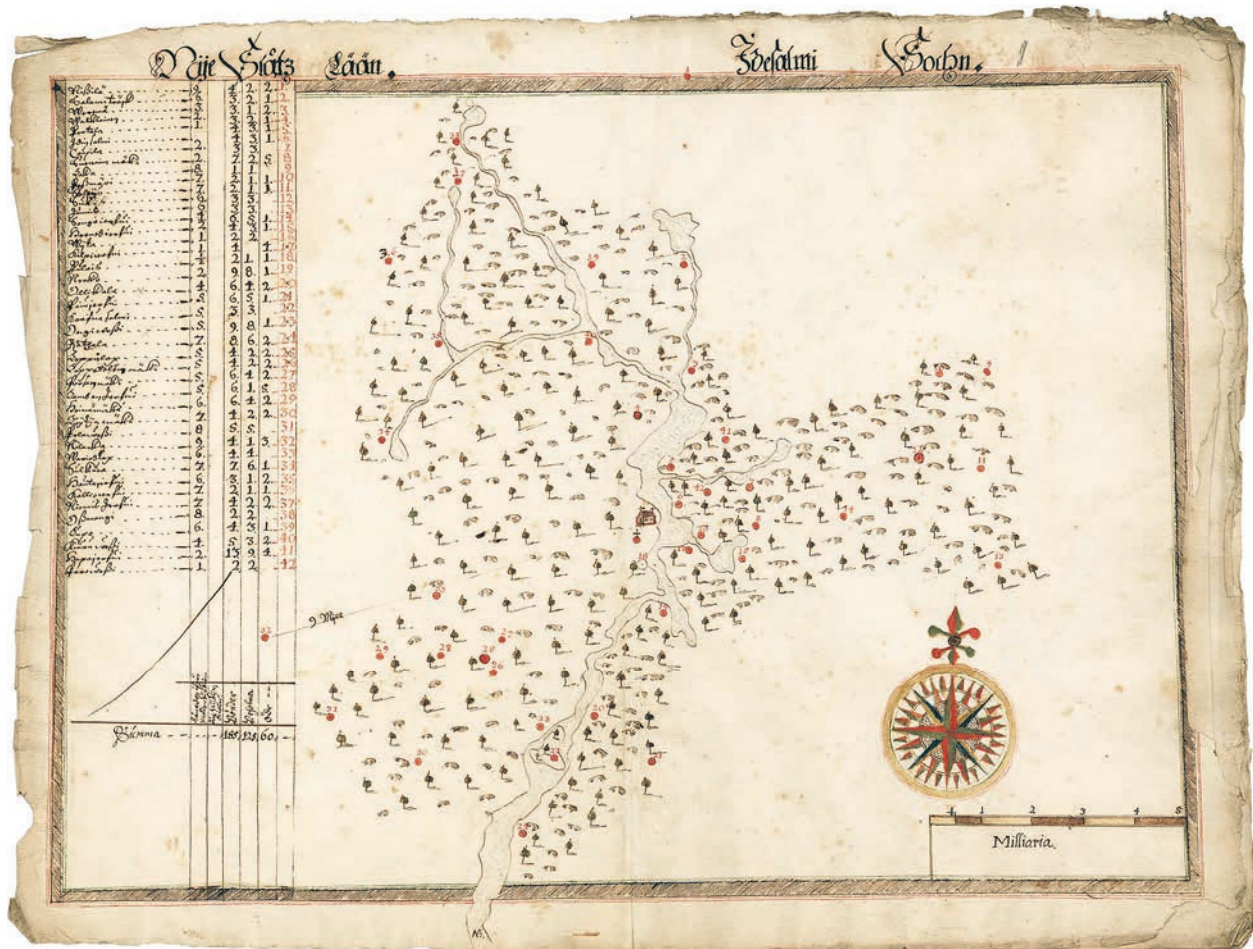
tieteellinen kohde on hämäläisten eräretkeilijöiden nimeämällä Matkusjoella Sukevan eteläpuolella. Venäjänjärven seudun rajanimistön rypääseen lukeutuvat Jyrkänkoski ja Jyrkänsuo. On mahdollista, että myös Haapajärven ja Kiltuanjärven välissä sijainnut Jyrkkäkoski on ollut rajaportti vesireitillä Vienan Karjalan suuntaan.⁹⁴

Pohjoisrajan määrittelemättömyys vielä 1400-luvun alussa viittaa siihen, että alue Las-tukoskelta pohjoiseen ymmärrettiin yhteisnautinnassa olevana erämaana. Vuoden 1500 tienoilla venäläiset asettelivat rajamerkkejään Savossa. Alue Karjalankoskelta pohjoiseen kuului venäläisten tulkinnan mukaan heille, sillä Venäjällä Jurin ja Maunun sopimusta luettiin kirjaimellisesti aluevaatimusten perusteena. Novgorodin ja Venäjän kiinnostus Pohjois-Savon erämaihin oli käytännössä vähäinen, sillä alueelta puuttui merkittävä verotettava asutus ja Matkusjoen länsipuoli oli jäänyt Venäjän karjalaisten eränkänynin ulkopuolelle. Venäläisten kiivas reaktio Tavinsalmen kartanon rakentamiseen Maaningalle 1540-luvulla muistutti silti, kuinka erämaan ottaminen haltuun ymmärrettiin Moskovassa provokaationa. Savolaisten ja Venäjän karjalaisten välinen nautintaraja oli 1500-luvun alkuun mennessä vakiintunut suunnilleen linjalle, jolle asettui vuonna 1595 käyty Täyssinän rauhan raja.⁹⁵

Itään päin marssiva sotajoukko Carelian yläpuolella sopisi kuvaamaan pohjoisinta Savoia Ruotsin valtakunnan rauhattomana rajaseutuna. Olaus Magnus, 1539, *Carta Marina et descriptio septentrionalium terrarum: ac mirabilium rerum in eis contentarum diligentissime elaborata anno dni [domini] 1539*. Uppsala universitetsbibliotek. Kuva rajattu suuremmasta kartasta. PDM 1.0 DEED.

Ylä-Savon varhaiset rajat 1323–1595. Piirtänyt: Jari Järvinen.

Viipurissa maanmittarina toiminut Andreas Streng kartoitti ensimmäistä kertaa lisalmen pitäjän 42 kylää noin vuonna 1643. Karttaan on merkitty kylän etäisyys (peninkulmaa) lisalmen emäkirkosta (ensimmäinen sarake). Kolmannessa sarakkeessa on kylän taloluku, neljännessä veroa maksavien talojen lukumäärä ja viidennessä autiutilojen määrä. Lähde: Heikki Rantatuvan historialliset kartat, JYX. Alkuperäinen kartta löytyy Ruotsin Riksarkivetin kokoelmista.

Andreas Strengin vuonna 1644 piirtämä Karjalän lääninkartta ilmentää osuvasti vesistöjä esiteollisen ajan "verisuonistona": ihmiset, tavarat ja ajatukset liikkivat niitä pitkin kaukaistenkin asutuskeskusten välillä. Vesireitit yhdistivät Savon pohjoisen periferian sydämiin Rantasalmen ja Savonlinnan seuduilla ja tätäkin etelämmäs aina Lappeenrantaan asti. Kartassa vesireitti näyttää jatkuvan Viipuriin asti, mutta Lappeenrannasta Viipuriin päästiin vesitse vasta vuonna 1856 Saimaan kanavan avautumisen myötä. Lähde: Heikki Rantatuvan historialliset kartat, JYX. Alkuperäinen kartta löytyy Ruotsin Riksarkivetin kokoelmista.

Pohjoisessa Maanselkä oli luonnollinen Pohjanmaan vastainen nautintaraja, mutta lännessä hämäläisten ja savolaisten raja oli kiistanalainen. Hämäläiset ulottivat retkeilynsä pohjoisen Savon erämaihin, joten Turun maaoikeus osoitti vuonna 1415 Suomenjoki-Nilsiä-linjan pohjoispuolen kuuluvan hämäläisten intressipiiriin. Pielaveden-Kiuruveden seudun Häme- ja Savo-nimistö kertoo historiallisista tapahtumista, sillä Kaarle Knuutinpoika sovitteli 1440-luvulla hämäläisten ja savolaisten välille syttyynyttä erämaasotaa. Pohjalaisten selvitysmiesten yksityiskohtaisen oravametsien ja kalavesien jakamisen tuloksena hallitsija antoi 1446 tuomion nautintarajasta, joka pohjoisessa ulottui Oulujärven vastaiselle Maanselälle. Pohjoisimman rajakohteen ”Kalliovuoren” tarkka sijainti nykyisellä Vieremällä antaa aihetta monenlaisille tulkinnoille. Kiistan osapuolet olivat tyytymättömiä ratkaisuun. Kaarle Knuutinpoika antoi 1452 uuden rajatuomion, joka oli Nilakan ja Pielaveden halkaisevana savolaisille edullisempi. Ratkaisu vaikuttaa yllättävältä, sillä kuningas oli suhtautunut savolaisten vaatimuksiin kielteisesti. Kuningas ilmaisi suuttumuksensa, kun ”ennenkuulumattoman” tarkka tutkinta ei ollut osapuolille kelvannut.⁹⁶

Vuoden 1452 tuomio piirsi suoraviivaisen hallinnollisen rajan linnaläänien välille. Nykyisten Pielaveden, Pihtiputaan ja Pyhäjärven rajalla sijaitsevan Rillankiven historia on ollut kiistanalainen. Hämeen, Pohjanmaan ja Savon välisen rajamerkin historia alkoi aikaisintaan vuoden 1452 tuomion pohjoisimmasta rajamäärittelystä.⁹⁷ Vuoden 1446 kumottuun tuomioon liittyvän Häme-Savo-nimistön säilyminen viittaa siihen, että pohjalaisten tutkinnalla oli napinasta huolimatta todellisuuspohja ja osapuolet pääsivät kuninkaan uhkailujen saatelemana sopuun nautintarajan pohjoisimmasta osuudesta. Koivujärven seutu pysyi hämäläisessä omistuksessa. Keskiajan kuluessa hämäläinen eränkäynti joutui väistymään savolaisten eräviljelyn paineessa. Pistein hämäläisten vaikutukselle pani Kustaa Vaasa lakkauttamalla eräomistukset. Pielaveden Löytynmäen Oinonen-Eskelisen ja Lipposen arviokunnan eräpalstojen sijainti Koivujärvellä hämäläisten entisillä eräsijoilla kiinnittää huomiota. Löytynmäki (Löytty) oli nimestään päätellen hämäläisen talon eräsija, joten jossain vaiheessa hämäläisomistukset olivat siirtyneet savolaisille joko pakolla tai vapaaehtoisesti kaupalla. Pielaveteläisen sanonnan mukaisesti ”Hämeen huudosta” tuli ”Savon muata”.⁹⁸

Tavinsalmen kartanon ja pitäjän perustaminen

Savon lapinmaihin kohdistui kasvavaa huomiota, kun Kustaa Vaasan julistamasta kruunun yliomistusoikeudesta erämaihin tuli ohjenuora. Periaate oli vanha, mutta nyt voudit alkoivat valvoa sen noudattamista. Klemetti Krookin nimittäminen Savonlinnan voudiksi 1542 oli merkittävä käännekohta Ylä-Savon historiassa, vaikka kehitys olisi todennäköisesti ollut samansuuntainen ilman häntä. Krook omaksui Kustaa Vaasan hovissa uudenlaisen kameraalisen ajattelun. Hän alkoi laventaa veropohjaa ja kiinnittää erityistä huomiota erämaiden käyttöön ja niiden saamiseen maaverolle. Klemetti liikkui seurueineen Ylä-Savossa kesällä 1543, jolloin hän tutki rajoja Onkivedellä. Saman vuoden linnantilit kertovat rakennustöistä kruununkartanon pystyttämiseksi Taviniemelle nykyisellä Maaningalla, joten rajakatselmus lienee koskenut kartanolle osoitettuja maita.⁹⁹

Tavinsalmen kartanosta tuli Pohjois-Savon vertauskuva. Yleisön kiinnostus kartanon historiaan voimistui 1970-luvun alussa, kun sen oletettu sijaintipaikka Hussolansaari oli

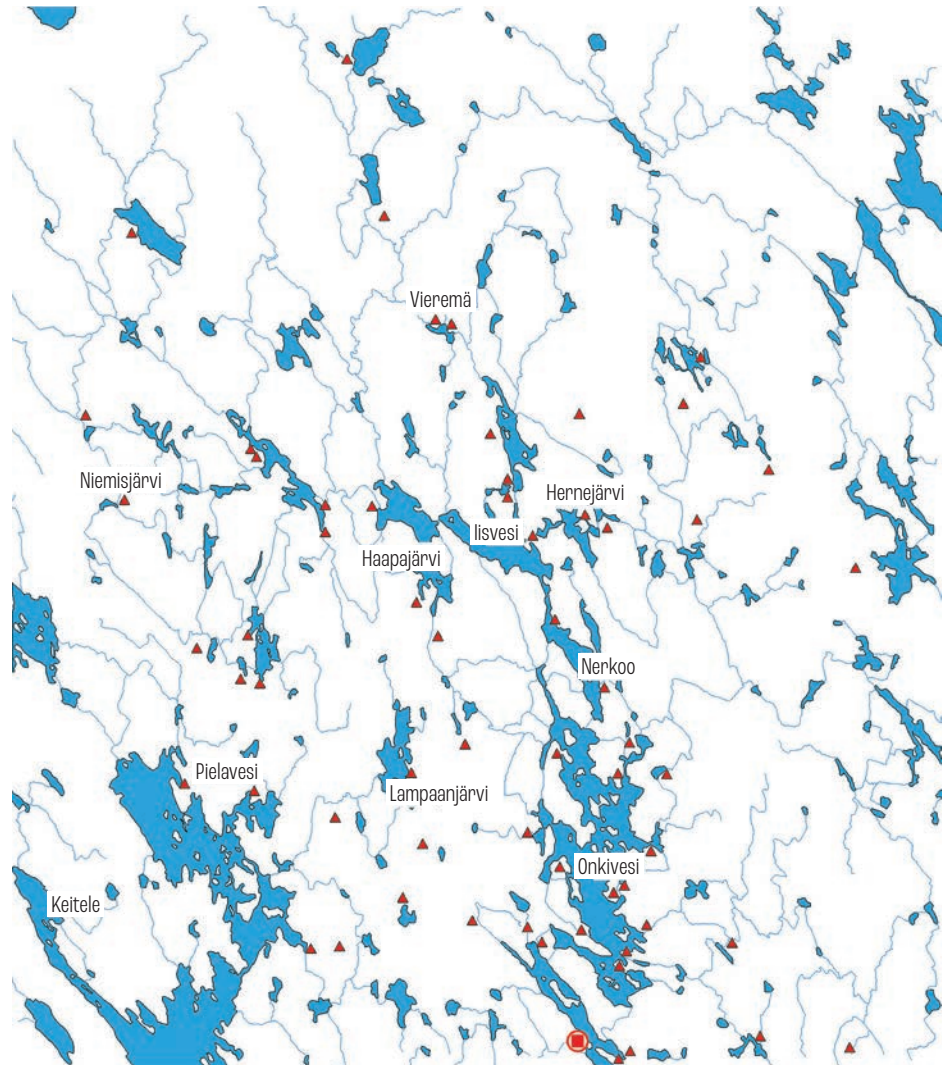
jäämässä autotien alle. 1990-luvun arkeologisissa kaivauksissa 1500-luvun kartanon sijaintia ei voitu todentaa.¹⁰⁰ Kartanon rakennuttamisen perusajatus oli sama kuin Olavinlinnan. Kruunu rakennutti molemmat turvaamaan rajaseudun veronkantoa sen jälkeen, kun alueella oli riittävästi vakiintunutta asutusta. Valittaessaan Klemetti-kirjurista 1545 savolaiset ottivat todistajakseen Erik Axelssonin (Tott), joka aloitti Olavinlinnan rakennustyöt toimiessaan Viipurin käskynhaltijana (1467–1481). Klemetin vierailu ja kartanon rakentaminen saivat Iisalmen reitillä vihamielisen vastaanoton:

Ensiksi annamme teille hyvät herrat tiedoksi, että Klemetti on ottanut pois kaikki meidän niittymme ja ulkomaamme, joilla esi-isämme ja me olemme Kuninkaallisen Majesteetin verot suorittaneet yhtenä, jos toisena vuotena. Ja kuolee kaikki karjamme... emmekä tiedä, kuinka tulemme toimeen vaimoinemme ja lapsinemme, jos Te ette auta asiassamme. Edelleen hän on antanut hakata halkometsämme, että emme voi lämmittää köyhiä talojamme ja rakentaa aitauksia. Vielä enemmän, hän haluaa pakottaa meidät etsimään elantoa toisaalta, vaikka esi-isämme ovat vanhoille asuinpaikoillemme rakentaneet taloja, käyttäneet niittyjä ja peltoja jo herra Erik Axelssonin aikana. Edelleen piti hän katselmusta vieraiden talonpoikien ja oman väkensä kanssa, ja kulutti meiltä 12 tynnyriä olutta ja muita elintarvikkeita... Jumala tietäköön, jos me köyhät joudumme heitä kahteen kertaan kestitemään.¹⁰¹

Savolaiset erittelivät yksityiskohtaisesti verotaakan ja rasisutusten kasvua.¹⁰² Suurin syy ahdingolle olivat Klemetin kirjaukset eli eräviljelijöiden uudisverottaminen talonpoikina. Eräviljelijät katsoivat maksavansa veroa erämaiden käytöstä osana rintamaiden kantatalojen verotusta. Kertomus niittyjen, halkometsien ja kalavesien omimisesta sekä muuttoihin painostamisesta kuvasi Tavinsalmen kartanon raivaamisen kovakouraisuutta, jollainen ei ollut tavatonta perustettaessa kuninkaankartanoja ja pappiloita. Väistymään joutuneille osoitettiin vaihtomaat, mutta parhailta paikoilta oli katkeraa joutua lähtemään.¹⁰³ Klemetin seurueen vaatiman ruhtinaallisen kestityksen arvostelu on huomionarvoinen yksityiskohta. Kestitys ja reilu oluttarjoilu kuuluivat asiaan linnanvoudin tullessa istumaan pitäjään käräjiä, mutta erämaassa siihen ei savolaisten mukaan ollut oikeutusta.¹⁰⁴

Klemetti-kirjurin työtä jatkanut Gustav Fincke muodosti vuonna 1547 pohjoisen Savon erämaa-alueesta Tavinsalmen pitäjän. 1500-luvun hallinnollisessa jaossa Tavinsalmen kartanon pohjoispuolelle sijoittui Savilahden neljänneskunnan kolme kymmenyskuntaa (Pielavesi, Maaninkavesi ja Nerkoo). Verotuksellisesti talonpojat niputettiin arviokunniksi. Esimerkiksi vuoden 1561 verollepanomaakirjan mukaan pohjoisissa kymmenyskunnissa oli 45 arviokuntaa, joissa oli 108 osakasta. Onkiveden rantamilla asutus oli tiheää jo 1500-luvun puolivälissä, mutta muualla savut olivat pääasiassa yksittäisasutusta. Vuoden 1557 papinveroluettelon laatija hahmotti alueen suurimpien vesistöjen ympärille ryhmittyneinä aluekylinä, joihin mainittiin Maaninkavesi, Onkivesi, Lammasvesi, Nerkoo, Iisvesi, Hernejärvi, Haapajärvi, Vieremä, Niemisjärvi ja Pielavesi. Asutuksellisesti samaan kokonaisuuteen kuului Hämeen puoleinen Keitele, jossa oli 1560-luvulla verolla 17 savolaisten asuttamaa savua.¹⁰⁵ Tämä alue vastasi muutamaa myöhemmin Maaningan puolelle määriteltyä taloa lukuun ottamatta vuonna 1627 perustettua Iisalmen pitäjää ja suunnilleen nykyistä Ylä-Savon talousaluetta.

Vuoden 1557 aluekylät kartalla.
Tavinsalmen kartano merkitty
neliöllä. Piirtänyt: Jari Järvinen.

Gustav Fincke oli tyytymätön Tavinsalmen kartanon sijaintiin. Hän arveli edeltäjänsä ajatuksena olleen turvan (*bekärm*) tarjoamisen venäläisiä vastaan, mutta raja oli kartanosta 18 peninkulman eli yli sadan kilometrin päässä. Tämä matka Tavinsalmelta oli linnuntietä Oulujärvelle ja Pieliselle, mutta todennäköisimmin Fincke kuvasi Ruotsin valtapiirin ulottumista kartanosta koilliseen keskiaikaiselle ”Karjalanmaaselän” rajaportille. Seuraajan kriittistä huolimatta Klemetin voi arvioida osanneen valita kartanon paikan hyvin, sillä hän pystytti rakennelman päivätyövoimaa tarjonneen asutuksen ja parhaiden luonnonresurssien keskelle. Tavinsalmelta oli mahdollista valvoa pohjoiseen Iisalmen reitille sekä Pielaveden suuntaan jo hämäläisten eränkävijöiden käyttämää reittiä myöten kulkenutta liikennettä.¹⁰⁶

Alkuvuosina kartanoa oli ylläpidettävä 30 peninkulman päästä Olavinlinnasta käsin. Linnanvoudin mukaan kartanon olisi tullava toimeen omillaan ja tavaraliikenteen

Lapinlahdelta kotoisin ollut talonpojan poika Pekka Halonen (1865–1933) oli yksi Suomen niin kutsutun taiteen kultakauden (1880–1910) tunnetuimmista taiteilijoista. Hän maalasi useita kuvaelmia kotiseutunsa elämämenosta 1900-luvun taitteessa. Tässä Lapinlahdella maalatussa teoksessa viikatetta teroittavan miehen mallina toimi taiteilijan nuorempi veli Antti Halonen. Taustalla näkyy Väisälänmäki. Pekka Halonen, *Niittomiehet*, 1891. 91 × 64 cm, öljy kankaalle. Yksityisomistuksessa. Kuva: Tuusulan museon kuva-arkisto, Halosenniemi, Museokuva. Tietolähde: Halosenniemi-verkkosivusto.

piti mieluusti kulkea toiseen suuntaan. Ajatus toteutui, kun Kustaa Vaasa määräsi 1556 valtakuntaansa rakennettavaksi karjakartanoita. Niiden tarkoituksena oli tehostaa paikallisten resurssien hyödyntämistä ja turvata armeijan huolto, sillä Venäjän uhka oli kasvanut. Kuninkaankartanojen toivottiin toimivan mallitiloina talonpojille.¹⁰⁷ Savossa siirryttiin kartanovoutijärjestelmään 1557.¹⁰⁸ Tavinsalmelta veroina kerättyjen parselioiden ja kartanon tuotteiden pääosoite oli Olavinlinna. Tavaraa toimitettiin lisäksi Viipurin linnaan ja Helsingin kuninkaankartanoon. Turkiksista suurin osa päätyi Tukholman turkiskammarille. Valtakunnan pääkaupungissa päästiin nauttimaan yläsavolaisesta voista. Kartanon tehtäviin kuului myös Savon alueelliseksi laajennukseksi ymmärretyn, vuonna 1553 perustetun Oulujärven siirtokunnan tukeminen.¹⁰⁹

Kartano eli talonpoikien päivätoiden varassa. Eniten talonpoikien päivätyövelvollisuutta hyödynnettiin kartanon pelloilla ja kaskimailla, niin aurausten ja kylvöjen aikana keväällä kuin sadonkorjuun aikana syksyllä. Peltotöihin kuuluivat aitausten rakentaminen, kantojen ja juurakoiden raivaaminen ja lannanajo. Kaskiviljelykset vaativat työvoimaa puiden kaatamisvaiheessa, kylvössä ja sadonkorjuussa. Niittyjen ja heinänkorjuun osuus päivätoista oli huomattava, sillä karjakartanolle rehu oli elinehto. Kartanon vaikutus paikalliseen maatalouteen innovaatioiden levittäjänä lienee jäänyt vähäiseksi, vaikka pohjoissavolaisen Voutilainen-suvun kantaisä, kartanonvouti Per Jönsson toi Olavinlinnasta 1557 kaksi ”englantilaista pussia”.¹¹⁰

Kuninkaankartanon aikaa kesti vain muutaman vuoden. Karjakartanoiden tuotto verrattuna ylläpidon kustannuksiin oli pettymys ja kruunu luopui suurimman osan ylläpidosta. Talonpojille Olavinlinnaa tehdyssä päivätyövelvollisuudessa oli kyllicki. Tunnot tulkitsi Heikki Laurinpoika Lappalainen Tavinsalmen talvikäräjillä 1557: ”Piru toimittakoon kuninkaan verot Olavinlinnaan!” Saman vuoden syyskäräjillä Lampaanjärven Niilo Laitinen ja etunimeltä mainitsematon Kärkkäinen saivat sakot niskuroinista. He olivat marssineet ohi kartanon rakennustöistä, vastaanottamastaan palkasta ja muonituksesta huolimatta. Sakkoluettelot vihjaavat kartanolaisten ja yläsavolaisten talonpoikien kireistä väleistä. Vuoden 1559 talvikäräjillä Onkiveden seudun talonpojat Paavo ja Tahvo Ollikainen, Olli Jääskeläinen ja Antti Haataisen poika saivat 40 markan sakot, sillä heidän todistettiin ryövänneen kartanon nihdiltä Jöns Larssonilta 6,5 äyriä rahaa. Rikos vaikuttaa omituiselta, mutta välikohtaus saattoi liittyä yhteentoon veronkantotilanteessa. Samoilla käräjillä Pekka Ollikainen tuomittiin sakkoon haavan lyömisestä nimeltä mainitsemattomaan nihtiin, joka oli ilmeisesti ollut vastaanottamassa verona kannettuja suolakaloja.¹¹¹

Ylä-Savon väestön alkuperä

Ylä-Savo syntyi alueellisena kokonaisuutena erämaiden asutus- ja väestökehityksen tuloksena, johon kruunu vastasi Tavinsalmen kartanon ja pitäjän perustamisella ottaakseen tilanteen haltuunsa. Keskiajantutkija Jukka Korpela on arvostellut vakiintunutta kuvaa Sisä-Suomen erämaiden uudisasuttamisesta vasta 1500-luvulla. Korpelan mukaan asutuksen on täytynyt olla jatkuvaa, sillä muuten laskelmat väestömäärän myöhemmästä kehityksestä ovat epärealistisia.¹¹² Suomalainen historiankirjoitus on ollut talonpoikien

historiaa, jolloin asutushistorian perusyksikkö on ollut talonpoikainen talo. Ennen talonpoikia erämaissa asui pyyntikulttuurissa eläneitä "lappalaisia" ja eräviljelijöitä. Termiä lappalainen käytettiin jo 1500-luvun Sisä-Suomea kuvaavissa asiakirjoissa erotuksena veroa maksavista talonpojista. Pohjois-Savon asutuksen iän määrittely on historiantutkimuksen menetelmin ratkaisematon kysymys, sillä 1500-lukua varhaisempia kirjallisia lähteitä ei juurikaan ole. Arkeologia, paleoekologia ja populaatiogenetiikka voivat tulevaisuudessa tuoda kysymykseen lisävalaistusta.¹¹³

Pohjois-Savon asutushistoriallisen tutkimuksen kulmakivi on Arvo M. Soinisen väitöskirja (1961), jossa hän jatkoi Antero Pelkosen aloittamaa työtä ja osoitti, kuinka vanhin tunnettu maakerja-asutus Tavinsalmen pohjoispuolella oli pääasiassa lähtöisin Juvan

Pörsänmäen ja Lappvetelän kyliin oli poikkeuksellisesti merkitty myös talojen isännät. Läsna oli lukuisia tuttuja yläsavolaisia sukunimiä, kuten Partanen, Huttunen ja Lappveteläinen. Olof Borgström ja Pehr Krook, 1775–1777, Geographisk Charta öfver Idensalmi Sokn i Savolax 1755–1757, RA. Karttaosa 16CD Heikki Rantatuva ja Matti Pehkonen toimituksessa.

ja Rantasalmen pitäjistä. Väitöstutkimus kumosi lopullisesti käsityksen, jonka mukaan pohjoisin Savo olisi asutettu vasta Kustaa Vaasan voutien toimesta 1500-luvulla. Ylhäältäpäin annettujen käskyjen sijaan asutusvirtoja ohjailivat eränkäynti, erämaametsien viljelyyn soveltuneen huhtakaskitekniiikan omaksuminen ja ympäristölliset tekijät. Soinisen tarkkaan lähdetyöhön ja monitieteisiin herätteisiin perustunut väitöskirja oli aikansa historiantutkimuksen huipputyö, jonka päätulokset ovat osoittautuneet kestäviksi.¹¹⁴

Geneettinen tutkimus on tarkentanut Soinisen, Kauko Pirisen ja Veijo Saloheimon asutushistoriallisia Savo-tutkimuksia. Ari Kolehmainen on koonnut ja analysoinut sukuharrastajien tekemien DNA-testien tuloksia. Genetiikka on vahvistanut käsitystä Etelä-Savon Savilahden seudun keskeisyydestä esihistoriallisena asutuskeskuksena, josta väestöä siirtyi itään ja pohjoiseen. Keskiajalla Savoön muodostui nykyisen Mikkelin ja Juvan ydinseutujen lisäksi asutuskeskittymät nykyisen Joroisen seudulle ja itään Sämingin alueelle. Ylä-Savon varhaisin tunnettu maakirja-asutus selittyy luonnollisimmin näiltä alueilta harjoitetun eräviljelyn suuntautumisella.¹¹⁵

Itä-Suomen väestön liikkuvuuden tutkimus on perustunut sukunimien levinneisyyteen, sillä keskiajan kuluessa käyttöön vakiintuneet sukunimet olivat pääsääntöisesti pysyviä. Sukunimien paikallisuus on helpottanut jäljitystyötä. Esimerkiksi Iisalmen Pörsänmäelle asettuneita Rautapartasia asui vanhimpien maakirjojen aikaan Juvan Joroisilla.¹¹⁶ Samalla veroluettelot ovat osoittautuneet haastavaksi lähteeksi asutustutkimuksessa. Verottajalle verotettavien tarkka identifiointi oli toissijaista. Verottaja oli tuskin aina edes tietoinen, millä nimellä asukasta yhteisössä kutsuttiin. Papinveroluettelot ja käräjillä laaditut tuomiokirjat olivat tavallisesti maakirjoja lähempänä todellisuutta, mutta lähteiden kirjausten tarkkuudessa oli huomattavia eroja. Sukututkijoita on kiinnostanut erityisesti isälinjainen Y-DNA-tutkimus, joka on horjuttanut oletusta itäsuomalaisten sukunimien pysyvyydestä. Sukunimistön eläminen on odotettua, sillä väestönkasvu ja asuinpaikkojen vaihtuminen lisäsivät identifioinnin tarvetta. Eräiden sukunimien paikallisuus viittaa siihen, että ne olivat Ylä-Savossa syntyneitä (Taulukko 1).¹¹⁷

Jälkeläisten identifioiminen isän mukaan oli tavanomainen sukunimen syntytapa. Y-DNA on osoittanut, että yleisten isännimen mukaan nimetyillä savolaisilla sukuni-

Taulukko 1. Paikallisesti yläsavolaisia sukunimiä 1500–1600-luvulla.

Alkuperäinen sukunimi (= kantasuku)	Uusi sukunimi
”Sastamalalainen”	Saastamoinen
Oinonen	Eskelinen
Tikkanen	Komulainen
Partanen	Kumpulainen
Lappveteläinen	Rönkä
Hänninen	Niskanen
Partanen	Ryhänen
Kansikainen	Väisänen

millä saattoi olla useampi toisistaan riippumaton syntyalue. Kaikki Savon Kauppiset (Kauppi) tai Laukkaset (Lauri) eivät siis ole samaa isälinjaa. Lapinlahden Väisälänmäen kulttuurimaisemalle nimensä antaneet Ylä-Savon Väisäset (Viisa) olivat eri isälinjaa Etelä-Savon ja Kainuun Väisästen kanssa. Maanomistuksen perusteella Lapinlahden Väisäset polveutuivat mahdollisesti Kansikaisista, jotka ovat sittemmin hävinneet sukunimikartalta.¹¹⁸

Levinneisyydeltään leimallisimmin yläsavolainen isännimi on Eskelinen. Antti Eskelinen esiintyi Tavinsalmen käräjillä 1563–1564 kolmesti katselmusmiehenä Pielaveden seudun maariidoissa. Hänen on täytynyt olla paikallisen käräjäyhteisön täysvaltainen jäsen, vaikka samanaikaisissa verolähteissä Antti Eskelinen oli tuntematon. Pielaveden Löytynmäen arviokunnan pitkäaikainen pääosakas oli vuodesta 1548 lähtien Eskeli Oinonen, jonka maita myöhemmin Tavinsalmen veroluetteloihin ilmestyneet Eskeliset käyttivät. Oinosia oli Savossa lukuisasti, joten suvun yhtä haaraa alettiin nimittää Eskeli Oinosen mukaan. Y-DNA on tulkinnan vahvistanut ja lisäksi voinut osoittaa, että Eskelinen-Oinoset olivat samaa juurta kantasavolaisten Kiiskisten kanssa.¹¹⁹ Vastaavasti laajassa Lapveteläisen suvussa Pekka Matinpoka Lapveteläinen alettiin kirjata Röngäksi 1610-luvulla ilmeisesti karjalaisesta ristimänimestä (Roti, Rotka, venäjän *Rodion*) mukailtuna¹²⁰

Toinen tavallinen identifioimisen tapa oli länsisuomalaiseen tapaan asuinpaikka. Iisalmelaisen Kumpulaisen suvun juuret löytyvät Partasten (Partala) hallitsemasta arviokunnasta, sillä verotuslähteissä Viisa Partanen muuttui 1610-luvulla Viisa Kumpulaiseksi. Partasten yhtä taloa ja sukuhaaraa alettiin erottaa asuinpaikan (Kumpu) mukaisesti. Vuodelta 1588 on maininta Mauno Kumpulaisesta Iisalmessa, joten nimi oli yhteisössä käytössä paljon aiemmin kuin se vakiintui veroluetteloihin Partasen sijaan.¹²¹ Samanimisiä voitiin erottaa asuinpaikan mukaan, vaikka kaikki nimet eivät vakiintuneet viralliseen käyttöön. Vuoden 1635 maakirjoissa, karja- ja kylvöluetteloissa ja henkikirjoissa mainitaan monia lisänimiä. Kiuruvedellä Kalliojärven Pekka Ollinpoka Kärkkäinen kirjautui maakirjaan Kallioisena ja henkikirjaan Kallio-Kärkkäisenä.¹²²

Pielavedeltä laajalti Pohjois-Savoon ja Keski-Suomeen levinnyt Niskanen kuuluu todennäköisesti asuinpaikan mukaan syntyneisiin sukunimiin. Niskan lisänimellä kutsuttiin Pielaveden Säviänvirran Virranniskan puolelle asettuneita Hännisiä. Juvalla 1541–1547 verotetun Lauri Hännisen asuinpaikka oli Pielaveden Pajumäki vuoteen 1554 saakka. Tämän jälkeen Hänninen siirtyi Lammassaloon. Ensimmäinen maininta Niskasista on vuodelta 1557, jolloin Lauri Niska (Hänninen) maksoi papinveroa Pielavedellä ja Juntti (Joan) Niska Kuopion Jännevirralla. Vuoden 1561 verollepanomaakirjan mukaan Lammassalon maat olivat Paavo Niskasen nimissä, mutta saman vuoden maakirjassa isäntänä oli Lauri Hänninen ja papinverot maksoi Tahvo Niska.¹²³ Pielaveden keskeisimmällä paikalla saarissa sijainneista omistuksista oli olemassa Erik Flemingin (k. 1548) vahvistama todistuskirje. Lauri Niska-Hänninen asettui Lammassaloon Hännisen suvun vanhoille eräomistuksille.¹²⁴ Pielaveden Niskasten maiden vaihtuvat omistussuhteet kertoivat siitä, kuinka yksityisiä eräomistuksia voitiin myydä, vaihtaa, vuokrata ja pantata. Lähteiden nimikirjavuuden ja Y-DNA:n perusteella on mahdollista, että Lammassalon omistajaksi 1561 merkitty Paavo Niskanen oli sama henkilö kuin Jännevirralla 1500-luvulla verotettu Paavo Sianjalka. Myös Sianjalka oli Hännisten isälinjasta polveutunut lisänimi.¹²⁵

Niskasten arveltiin aiemmin olleen hämäläistä alkuperää, sillä sukunimeä esiintyi vanhimmissa lähteissä vain Pohjois-Savossa. Hämäläisten keskiaikaisen eränkävynnin vaikutusta Ylä-Savon väestöön on ollut vaikea todentaa. Kauko Pirinen on pitänyt mahdollisena, että yläsavolaiset Halonen, Kärkkäinen, Rytönen ja Ryyänen olisivat läntistä alkuperää. Nimille on löydettävissä vastineet länsisuomalaisesta nimistöstä. Y-DNA:n perusteella myös nämä sukunimet juurtuivat Ylä-Savoon eteläsavolaisilta lähtöalueilta, vaikka Keski-Suomen puoleiset Kärkkäiset (Kärkäs) olivatkin läntistä alkuperää.¹²⁶ Saastamoinen on paikallisesti yläsavolainen sukunimi, jonka kantaja on geneettisen isälinjan perusteella saapunut Ylä-Savoon Länsi-Suomesta historiallisella ajalla. Genetiikka on yhdistettävissä asiakirjalähteisiin. Nimen ensimmäisenä kantajana kirjautui 1614 Älvsborgin lunnastileihin Keitelelen Vuonamolahdella Markus Saastamoinen. Sukunimi palautuu Vuonamolahden Hemminki Sormunen-Saastamoiseen, jonka etunimestä tuli suvussa kulkenut. Yksi selitysmahdollisuus on, että Saastamoinen asettui vävyksi Sormusen suvun asuttamaan taloon. Saastamoisia tutkineen kielitieteilijä Sirkka Paikkalan mukaan nimeen todennäköisimmin sisältyy länsisuomalainen paikannimi Sastamala. Pielavedellä, Kiuruvedellä ja Keiteleellä yleinen sukunimi Jauhiainen on myös osoittautunut isälinjaltaan läntiseksi.¹²⁷

Väinö Voionmaan mukaan Pohjois-Savon lapinmaat olivat karjalaisen heimon ”viimeinen yhteinen heimoalue”. Keskiajalla Viipurin karjalaiset ja savolaiset ymmärsivät toisensa enemmän naapuripitäjäisinä kuin toisilleen vieraina ”heimoina”.¹²⁸ Karjalaisen eränkävynni ulottui Pohjois-Savoon ja kaukokalastuksesta on tietoja vielä 1500-luvulta. Venäläiset surmasivat 1580-luvulla Lappeen miesten kalastusryhmän, joka oli kuvauksesta päätellen liikkunut kaukana Olavinlinnan pohjoispuolella.¹²⁹ Onkiveden seudun asuttajasuvuista Jääskeläinen on nimensä mukaisesti Jääsken suunnalta myös genetiikan perusteella. Kauko Pirisen ja Veijo Saloheimon tutkimuksista voidaan poimia monia sukunimiä, jotka esiintyivät yhtä aikaa Etelä-Savon kantapitäjissä, Tavinsalmen pohjoispuolella ja Karjalassa. Yhteisnimikantaa ovat esimerkiksi Kaikkonen, Koljonen, Oinonen, Ollikainen ja Utriainen. Geneettinen tutkimus on osoittanut, että myös nämä suvut siirtyivät pohjoisen erämaihin eteläisen Savon kanta-alueilta. Karjalan ja Savon yhteisnimistöä selittävät esihistorialliset ja keskiaikaiset muuttoliikkeet Karjalasta Savoon, mutta myös päinvastaista liikkuvuutta tapahtui.¹³⁰

Väestöllisen liikkuvuuden todentaminen Karjalan ja Ylä-Savon välillä on historiallisten lähteiden aikakaudella vaikeaa, mutta henkilönimistö viittaa eränkävynniin perustuneen yhteyden säilyneen heikkenevänä 1600-luvulle saakka. Vuoden 1561 verollepanomaakirjan osakkaista Iisalmen Kaarakainen, Nerkoon Kansikainen ja Pielaveden Suurpää tunnetaan Savossa vain Tavinsalmelta. Kaaracka- ja Kansikas-nimillä oli vastineensa Viipurin Karjalassa, mutta sukujen paikallissyntyinen savolaisuus vaikuttaa todennäköisemmältä. Soininen on pitänyt Suurpäätä paikallisena lisänimenä, mutta yhteys Luumäen Suurpäällään kylään on mahdollinen. Paavo Suurpään arviokuntatoveri oli vuonna 1545 Suni Niutanen, joka antoi nimensä Kuopion Niuvanniemelle. Myös Niutanen oli Karjalassa esiintynyt nimi.¹³¹ Vuoden 1561 verollepanokirja mainitsee Tahvo Härskiäisen asuneen Pielavedellä Sulkavanjärven seudulla. Savon muissa 1500-luvun verolähteissä nimi on tuntematon, mutta vuoden 1624 karjaveroluettelo tuntee huonemies Lauri Härskiäisen.

Sukunimen esiintymisalueita olivat Kannas ja Jääski. 1600-luvun alussa Iisalmen verotuslähteisiin ilmestynyt Kuttilainen oli paikallisesti taipalsaarelainen nimi. Vuoden 1624 karjaveroluettelo paljastaa köyhiä asukkaita, joiden juuret saattoivat olla muualla kuin Savossa. Karjalaisnimiä voisivat olla ainakin Hyrkäs, Napari, Pasurinen ja Tyrminen.¹³² Väestöllistä vuorovaikutusta on ollut todennäköisesti enemmän kuin lähteistä käy ilmi, sillä veroluettelot tavoittavat tilattoman väestön liikkuvuuden vain satunnaisesti ja naisten ei ollenkaan. Pohjanmaalle aiemmin siirtyneiden savolaisten asukkaiden jälkeläisiä saattoi palata takaisin Savoan. Tästä liikkeestä kertovat ainakin sonkajärveläiset Kainulainen ja Rönkkö, jonka on todennettu palanneen Ylä-Savoan Pyhäjärveltä.¹³³

Savon yleisimpiä sukunimiä on Lappalainen. Nimellä on kaksoismerkitys, sillä se saattoi viitata kantajansa etniseen taustaan, ”lappalaisuuteen”, tai syrjäiseen asuinpaikkaan erämaassa, ”lappilaisuuteen”. Valittaessaan kuninkaalle vuonna 1550 hämäläiset erottivat erämailleen tunkeutujista kaksi ryhmää, savolaiset talonpojat ja ”Pohjanperän lappalaiset” eli Pohjois-Savon erämaiden pyyntikulttuurissa eläneet asukkaat.¹³⁴ Tutkijat ovat esittäneet eriäviä näkemyksiä 1500-luvun verotuslähteissä esiintyvien lappalaisten saamelaisesta etnisyydestä tai verottajan antamasta yleisestä nimityksestä ”ei-talonpojille”.¹³⁵ Saamelaisten ja Savon Lappalaisten yhteinen geeniperimä antaa ymmärtämystä kummallekin näkemykselle. Lappalaisia kirjattiin sekä maaveroa maksavina talonpoikina että hauki- tai turkisveroa maksaneina ”lappalaisina”. Jälkimmäiset eivät maksaneet paperiveroa. Omana ryhmänään lappalaiset kirjautuivat veroluetteloihin satunnaisesti. Näillä lappalaisilla oli osalla omintakeisen etnisiä, osalla ruotsalais-savolaisuutoisia nimiä. Ylä-Savosta tunnetaan 1500-luvulta Pensainen lappalaisena suku- ja paikannimenä.¹³⁶ Kansanperinne kertoo Kiuruveden Lappalaisten saaneen alkunsa lappalaisen ja savolaisen liitosta. Tarina on uskottava, ja geneettisillä perusteilla on johdonmukaista tulkita osan lappalaisista siirtyneen maanviljelyyn ja sulautuneen savolaisväestöön. Ari Kolehmainen mukaan kehitystä oli tapahtunut jo Etelä-Savon lähtöalueilla.¹³⁷

Lappalaisten keskiaikaista verottamista on uudemmassa kirjallisuudessa kuvattu enemmän lahjanvaihtona kuin yksipuolisena alistussuhteena. Asutustarinoiden mukaan savolaisten ja lappalaisten kohtaaminen johti savolaisten kaskitalouden laajenemisvaiheessa väkivaltaan. Sonkajärven erämaahan asettuneiden ”Lapin-Eskelisten” on kerrottu surmanneen lappalaiset tieltään. Todennettavissa on ainakin veljesten Paavo ja Pekka Pekanpoika Eskelisen asettuminen Sonkajärvelle vuoteen 1635 mennessä. Vuoden 1663 maantarkastuksessa viimeisten lappalaisten todettiin vetäytyneen Iisalmen pitäjän alueelta ”12–14 vuotta aiemmin”.¹³⁸

Eräviljelijöistä talonpojiksi

Savolainen eräviljely ja uudisasutus

1500-luvun veroluetteloista voi havaita, kuinka viljelijöiden vaihtuminen 5–10 vuoden välein oli tavallista. Vaihtuvuutta saattoi selittää moni luonnollinen tekijä: kuolema, köyhtymisen aiheuttama kameraalinen ”kuolema” verojen jäädessä maksamatta, muut-

to, maiden myynti tai vuokraus.¹³⁹ Kiinnostavinta on pohtia, kertooko vaihtuvuus jotain yleisempää savolaisesta talousmuodosta. Väinö Voionmaan mukaan itäsuomalainen kaskiviljely ennen sijoilleen asettunutta talonpoikaisuutta oli kiertotaloutta. Asuinpaikkaa vaihdettiin sen jälkeen, kun läheiset kaskimaat oli hyödynnetty loppuun. Karjalan voutintilien veroselitystä vuodelta 1543 on kirjallisuudessa usein siteerattu:

Sitten on vanha tapa siinä läänissä, että kun talonpoika on asunut yhdellä paikalla 10 tai 20 vuotta, toisinaan enemmän, toisinaan vähemmän, niin hän eroaa siitä paikasta ja lähtee muuanne, missä hänen on parasta viljellä, ja jättää sen paikan autioksi, mikä hänellä oli ennen ollut ja josta hän oli veroa suorittanut.¹⁴⁰

Myöhempi tutkimus on suhtautunut tulkintaan asuinpaikan vaihtamisesta kaskimaiden mukana kriittisesti. Yrjö Kaukiais (1980) mukaan Karjalan veroselvitys todistaa vain kaskien vuoroviljelystä: ”– – todellisuudessa 'paikka' on ollut kaskiraivio, ja seläistahan voitiin yhtä mittaa viljellä vain joitakin vuosia.”¹⁴¹ Kuvatessaan savolaisten kaskiviljelystä vuonna 1542 Klemetti-kirjuri ei väitä savolaisten vaihtaneen asuinpaikkaa kaskiensa mukana:

Ja mainitussa Savonlinnan läänissä ei ole vuotuisia tai pysyviä viljapeltoja, kuten Hämeessä ja muualla Suomessa, vaan useimmat viljelevät metsää ja hakkaavat kaskia, joita he voivat käyttää korkeintaan 6 tai 8 vuotta. Sitten heidän täytyy taas katsoa itselleen muita peltoja ja kylvömaita. Ja kun sellaiset kasket on otettu viljelykseen, lähetetään sinne katselmusmiehiä, joiden tulee valallisesti arvostella ja arvioida, kuinka monen veronahan arvoisia sellaiset kasket voivat olla, joko 1, 4, 6, 8 tai useamman veronahan arvoisia, sen mukaan kuinka tuottavaksi he voivat maan harkita.¹⁴²

Veijo Saloheimo ja Martti Kerkkonen kävivät aiheesta tiukan sananvaihdon *Historiallisessa Aikakauskirjassa* 1966. Saloheimo epäili, että Voionmaan käsitys asuinpaikan vaihtamisesta perustui myöhäsyntyisten lähteiden kertoman ottamiseen liian kirjaimellisesti. Kerkkonen oli vakuuttunut, että Karjalan veroselostus ”ei jätä epäselvyyttä kuvaan kiertävän kaskitalouden luonteesta”. Hänen mukaansa Itä-Suomen syrjäseutujen väestön nopeaa liikkuvuutta selitti kiertoviljely vielä 1500-luvulla.¹⁴³ Kauko Pirinen ja Jukka Korpela eivät ole täysin tyrmänneet ajatusta, sillä kaskitaloudessa rakentaminen oli kevyttä ja asuinpaikkaa voitiin tarvittaessa vaihtaa nopeasti.¹⁴⁴

Keskiajalla ja 1500-luvulla Itä-Suomessa vallinnutta talousmuotoa kuvaa kiertoviljelyä osuvammin eräviljely. Santeri Rissanen tallensi iisalmelaiselta torpparilta Ville Ruotsalaiselta suvussa kulkeneen kuvauksen eräviljelystä.¹⁴⁵ Kertomus savolaisten erämiesten eräveneiden armadan matkasta pohjoisten kalasaunoille metsästämään, kalastamaan, kaskeamaan ja lappalaisia verottamaan oli sukupolvien saatossa romantisoitunut kuvaus eräviljelyn kultakaudesta, mutta sillä oli yhtymäkohtansa historiallisten lähteiden kertomaan. Savon verotusta järjestellyt Ture Bielke kirjoitti vuonna 1556 Måns Jönssonille, kuinka karjakartanoiden perustamista ja muita tärkeitä kruunun asioita käsittelevä käräjäkierros olisi vedettävä läpi ennen kesäkuun lopun Pietarinmessua, sillä ”kaikki”

savolaiset lähtivät erämailleen eikä lähtöä ”voinut estääkään” (thy strax efftter permesse tage the alle wth äriemarcken och kunne icke well förhindras ther ifrå).¹⁴⁶

Ville Ruotsalaisen kertomuksessa jää epäilyttämään, miksi näin mainioilta apajilta olisi ollut välttämätöntä palata syksyllä takaisin. Jukka Korpela ja Janne Vilkuna ovat arvostelleet totunnaista käsitystä eräviljelystä, jonka mukaan syksyllä viljelijät palasivat kaukokaskilta ja eräapajilta veneet täynnä tavaraa varsinaisille asuinsijoille.¹⁴⁷ Eräviljelijän ja talonpojan eroa oli päältä päin vaikea nähdä. Soudellessaan kesällä 1543 Iisalmen reitillä Klemetti-kirjuri tapasi kansaa, joka näytti enemmän sijoilleen asettuneilta talonpojilta kuin kausiluonteisilta erämiehiltä. Linnanvoutien vaikutelmat erämaan oloista suodattuivat kuninkaalle, joka vuonna 1550 vastatessaan hämäläisten ja savolaisen toisen suuren erämaasodan poikimiin valituksiin päätteli: ”Kuulemme, että erämaa on valtavan suuri metsä, jossa on tilaa tehdä hyviä taloja.”¹⁴⁸

1540-luvun veroselvitysten kuvaama kaskimaiden käyttöaika ja 1500-luvun puolivälin veroluetteloista havaittava viljelijöiden vaihtuminen viittaavat eräviljelystä. Viljelijä hyödynsi eräomistusten kaskimaita siirtymällä muutamaksi vuodeksi erämaahan ja joku jäi aina pysyvämmiin. Voudintilien veroselvitykset jättivät yksilöimättä, mitä tarkoittivat lähteminen ”muualle” tai aiemman viljelypaikan jättäminen ”autioksi”. Savolaisekspanssiosta puhuttaessa on syytä erottaa eräviljely ja uudisasutus. Eräviljelystä asutus sai alkunsa eräsijojen valtaamisesta kalastukselle ja metsästykselle, kuten Ville Ruotsalainen kuvasi. Eräsijoilla raivattiin kaskia, mikä johti luontevasti pysyvämpään asettumiseen erämaahan. Muutto erämaahan oli henkireikä, jos kantaseudun kaskimaat alkoivat olla köyhtyneitä, ruokittavia suita oli liikaa tai kruunun verotaakka ahdisti. Talonpojat eivät vuoden 1545 valituksessaan liioitellakseen korostaneet Savon ”kaikkien viiden pitäjän” saaneen elantonsa ”meidän lapinmaaltamme”. Luonnehdinta korosti eräviljelyn kulttuurista merkitystä, vaikka sen savolaiset muodot tunnetaan yksityiskohdiltaan huommin kuin hämäläiset.¹⁴⁹

Eräviljelyn laajeneminen ja uudisraivauksen levittäytyminen lapinmaille keski- ja uuden ajan taitteessa oli valtakunnallinen ja yleiseurooppalainen ilmiö, joka vaatii selittäjäksi muutakin kuin väestönkasvun. Tärkeä liikkeelle paneva voima oli keskitehtyyn kuninkaanvallan voimistuminen ja kasvanut verotaakka.¹⁵⁰ Savossa Olavinlinnan rakentaminen 1475 ja linnan aiheuttamat rasitukset olivat huomattavin yksittäinen väistymistä erämaahan vauhdittanut tapahtuma.¹⁵¹ Karjalan ja eteläisen Savon rajaseutuja 1495–1496 laajasti hävittänyt sota Venäjää vastaan lienee pakottanut asukkaita vetäytymään syvemmälle sisämaahan. Hoijan kreivi Juhanan kerrottiin 1525–1534 Viipurin linnaläänin feodaaliruhtinaana hyödyntäneen myös Savon resursseja niin ankarasti, että talonpojat pakenivat linnaläänistä kohti pohjoisia erämaita aina Korsholman läänin puolelle. Vuonna 1526 Rantasalmen käräjä istunut Hoijan kreivi käytti tapaoikeuteen perustunutta linnaläänin haltijan valtaa myöntäessään Pekka Kolehmaiselle Varkauden seudulta autiotiloja, joiden viljelijä oli vuosia aiemmin paennut ”Venäjälle”.¹⁵²

Savolaisten uudisasutus suuntautui jo varhain 1500-luvulla Hämeen erämaihin, Pohjanmaalle ja sittemmin Ruotsin ”suomalaismetsiin” asti. Yksityiskohtaisimmin tunnetaan Kainuun eli Oulujärven seutujen asuttaminen 1550-luvulta lähtien, jonne siirtyi myös yläsavolaisia viljelijöitä. Savonlinnan vouti Gustav Fincke halusi vahvistaa valtakunnan

jalansijaa ulkopoliittisesti kiistanalaisella alueella. Fincken harmiksi savolaisten into ylittää Maanselän perinteinen nautintaraja vapaaehtoisesti osoittautui ennakoitua laimeammaksi. Turvallisuusriskit mietityttivät ja sodan sytyttyä ne realisoituivat.¹⁵³ Uudisasukkaaksi lähteminen ei kaskiviljelijöiden ketterästä liikkuvuudesta huolimatta ollut luonnollinen elämäntapa, vaan siihen piti olla pakottavat syynsä. Kuten Jorma Keränen on huomauttanut, Pohjois-Savon eräviljelylle perustunut asutus ja Kainuun kruunujohdoinen asuttaminen olivat ilmiöinä erilaisia.¹⁵⁴

Veroa maksaviksi talonpojiksi

Savonlinnan alikirjuri Henrik Kupiainen laati 1580-luvulla valituskirjelmän savolaisten oveluudesta verojen kiertäjinä.¹⁵⁵ Pelaamalla viljelykierron eri vaiheissa olevilla kaskipalstoilla, niiden myynneillä ja vuokrauksilla talonpojat pitivät verokuormansa mahdollisimman alhaisina ja kruunun harmiksi veroautioiden määrän korkeana. Oman osansa Kupiaisen arvostelusta saivat voudit ja kirjurit, jotka olivat ”tanssineet talonpojan pillin mukaan”. Ylä-Savon saloilla oli mahdotonta valvoa kaikkea metsien viljelyä, vaikka Klemetti-kirjurin ajoista lähtien kruunun pyrkimyksenä oli ollut saada kaikki viljelty maa verolle. Savolaiset vastasivat Kupiaiselle tavalla, joka osoitti eräviljelyn kiellon jääneen hiertämään. Kustaa Vaasan ”keski- ja loppukauden” maakirjoista piti käydä selväksi, että heidät oli pantu verolle kahteen kertaan:

Ennen kuin erämaa asutettiin talonpojilla, oli heillä siellä metsästystä, kalastusta ja kaskenraivausta. Sama vero, joka heillä aiemmin oli, on heillä edelleen. Ja he, jotka erämaahan asetettiin, pantiin verolle toiseen kertaan. Tämä on totuus, kuten on kirjattu muistoissa autuaan kuningas Kustaan keskimmäisiin tai jälkimmäisiin maakirjoihin.¹⁵⁶

Ilmaiset ”asutettu talonpojilla” ja ”asettaa erämaahan” tarkoittivat eräviljelijöiden määrittelemistä talonpojiksi, eivät kirjaimellisesti linnanvoutien Pohjois-Savossa johtamaa uudisasutustoimintaa, kuten vanhimmassa kirjallisuudessa arveltiin. Erämaassa asui Kustaa Vaasan kaudella jo paljon väkeä, mutta vasta 1540-luvulla Klemetti alkoi ansaitsemansa lisänimen mukaisesti kirjata heitä verovelvollisiksi talonpojiksi. Savolaiset väittivät vielä 1580-luvulla, että kyse oli ollut miesväen harjoittamasta, kausiluontoisesta erämaan antimien hyödyntämisestä. He ihmettelivät, miksi kruunun politiikka oli muuttunut: ”Aiemmin neuvottiin suurimmaksi osaksi miesväkeä, että he erämaassa harjoittaisivat kalastusta ja metsästystä, josta he maksoivat veroa. Mutta kun erämaa asutettiin, kiellettiin heiltä metsästyks ja kalastus.”¹⁵⁷

Kupiaisen purkaus oireili, kuinka kruunu ei ollut kyennyt kirjoihin viemisillä, mahtikäskyillä tai kruunun maiden laittomasta viljelystä sakottamisilla lopettamaan eräviljelyä. Klemetti-kirjurin ja Gustav Fincken voimaperäisesti ajaman, veropohjan laajentamiseen tähänneen kuninkaan politiikan mukaista oli viljanviljelyn edistäminen ja uusien talonpoikien asettaminen erämaahan. Veroteknisesti kruunu pyrki siirtymään eräviljelyyn mukautuneesta, tilannekohtaisesta arvioverotuksesta kiinteiden maakirjatalojen järjestelmään kuten muualla valtakunnassa. Tärkeä askel siirtymässä talonpoikaisuuteen

oli Gustav Fincken voutikaudella valmisteltu verollepano, jolloin talonpoikien omistamat maakappaleet vietiin kirjoihin yksityiskohtaisesti. Myöhempana kopiona säilynyt vuoden 1561 verollepanomaakirja on Savon varhaisen asutushistorian tärkein lähde.¹⁵⁸

Eteläsavolaisten aiempi eräviljely jää lähes näkymättömäksi lähteissä, sillä Kustaa Vaasan aikana eräomistukset kirjattiin Pohjanperälle talonpojiksi asettuneiden tai asetettujen tiluksiksi. 1540-luvun maakirjojen aikaa varhaisemmasta savilahtelaisten vaikutuksesta Ylä-Savossa kertovat paikannimien henkilönnimet, jotka olivat kotoisin Savilahden asutuskeskittymän ydinalueelta (Vesulahti ja Pellosniemi), mutta tuntemattomia Tavinsalmen pitäjän vanhimmissa maakirjoissa.¹⁵⁹ Juvan Suurniemien Ronkaisille jäi vuoden 1561 verollepanomaakirjaan ”roikkumaan” eräomistus Iisalmen Paloisniemellä. Eräviljelijä Martti Ronkainen maksoi Tavinsalmella veroa 1540-luvun lopulla, mutta Ronkaiset eivät asettuneet pysyviksi talonpojiksi Iisalmelle. Muutamaa miespolvea myöhemmin Paavo Ronkainen päätteli, että maat Paloisvirralla kuuluivat suvulle. Ronkainen hyppäsi rekeensä ja ajoi Iisalmen vuoden 1648 talvikäräjille, jossa hänen vaatimuksensa tyrmättiin. Paloisvirtaa asuttivat Perttu Hynninen ja hänen kaksi naapuriaan. Lautamies Hynnisen mukaan maat olivat olleet jo hänen edeltäjiensä hallussa ”ikimuistoisista ajoista”, mikä tarkoitti kolmea miespolvea (*3 manna ålder*). Ennen talonpoikien asettumista Paloisniemelle Ronkaisilla tiedettiin olleen paikalla vain kalamaja. Lautamiehet ja ”pitäjän vanhimmat” eivät tieneet, että omistuksiin olisi kohdistunut ”multakauppoja” (*mulda cauppa*) eli maanjakoja. Hynnisen ja hänen naapureidensa oikeus maihin tuomittiin kiistattomaksi. Ronkainen epäili joutuneensa kaksinkertaisesti verotetuksi, jolloin käräjät kehottivat häntä kääntymään oikaisuvaatimuksineen ”jalosukuisten ja hyvien herrojen” puoleen.¹⁶⁰

Eräviljelyn kieltö vauhditti maanvaihtoja, kun asuinpaikka oli valittava kantatilan ja erämaan välillä. Rantasalmen käräjillä 1564 Paavo Rinkinen ja Olli Kärkkäinen tekivät sopimuksen, jonka mukaan erämaassa jatkanut Kärkkäinen sai Pohjanperältä Hiidenniemen ja rintaseudulle asettunut Rinkinen Rantasalmelta Ringinpellon – nimestä päätellen sukunsa vanhan omistuksen. Lampaanjärven Hiidenniemeen Kärkkäisen arviokunta oli saanut omistusoikeuden jo Klemetiltä. Juvalla Tahvo Ruottinen vaihtoi maansa Heikki Härkösen eräomistukseen Kiuruvedellä. Härkönen oli aiemmin eräviljellyt Pohjanperällä, sillä hän kirjautui Tavinsalmen maakirjaan 1549–1551 ja maksoi Pielavedellä papinveroa vielä Tavinsalmen kuninkaankartanon aikaan 1550-luvun jälkipuoliskolla. Härkönen asettui Juvalle, joten vaihtokauppa sopi molemmille. Yhtä aikaa veroluetteloiden esiintyneet kaksi Tahvo Ruottista olivat todennäköisesti Juvan kantatilalla ja Kiuruveden erämaassa asuneet isä ja poika. Toinen heistä oli verolla Kiuruvedellä vuodesta 1552 alkaen.¹⁶¹

Remeksisen suvun juurtumisesta Kiuruvedelle on kerrottu asutustarinaa, jossa voi olla perää. Perimätiedon mukaan Pylkkö-Remes valtasi naapurinsa Hyvärisen kanssa Kiuruveden erämaita, mutta hukkui kotimatallaan. Hyvärinen omi Remeksisen maat, kunnes ”veroherra” palautti omistukset Remeksisen suvulle.¹⁶² Tarinassa pitävät paikansa Remeksisen suvun lähtökoti Rantasalmen Tuusniemi ja Kiuruveden Niemisjärven-Vaaksjärven seutua hallinnut juvalainen Hyvärisen sukukunta. Pylkkö-Remesin esikuva saattoi olla Kiuruvedellä 1550-luvulla verolla ollut eräviljelijä Ihanus Remeksinen. Hänen jälkeensä Kiuruveden verolähteet vaikenevat Remeksisistä yli viisi vuosikymmentä. 1610-luvulla veroluetteloihin ilmestyi Juntti (Jöns) Remeksinen. Ihanus ja Juntti

Keskiaikaista vaatepartta Hat-tulan Pyhän Ristin kirkon kalkki-maalauksessa. Kuvalähde: *Aatami ja Eeva työssään* (1513–1514), Museovirasto, Historian kuvakoelma, P. O. Wellinin kokoelma. CC BY 4.0.

Remeksisen käyttämät maat vuoden 1561 verollepanossa ja Johan Habermanin 1620-luvun maantarkastuksessa ovat osittain tunnistettavissa samoiksi. Kaurasen mukaan Remeksinen oli ottanut käyttöönsä tilan, joka oli ollut autiona 30 vuotta eli suunnilleen nuijasodan ajoista lähtien. Perimätieto maiden palauttamisesta voi olla muistuma ”veroherra” Kaurasen maantarkastuksen ajoilta. Eräviljelmä oli jäänyt vuosikymmeniksi autioksi ja

Ville-Pekka Kääriäinen

Taistelu kaskimetsistä ja rantaniityistä: 1600-luvun maariitojen volyymi

Erilaisten maataloustuotteiden tuotantomääriä löytyy maariitojen oikeuskäsittelyistä. Määrät eivät välttämättä kuvaa todellisia satoja, vaan kulloisessakin riidassa olleita määriä. Iisalmen käräjien 1639–1699 ja laamanninkäräjien 1654–1699 maariitajutuissa esiintyvät maininnat eri maataloustuotteiden määristä kertovat siitä, että oikeuden käsittelyyn asti päätyneet maariidat olivat harvemmin vähäpätöisiä. Esimerkiksi kaskiruista koskevat riidat

olivat suuruudeltaan keskimäärin 20 viljatynnyriä yhden tynnyrin vastassa 125 litraa. Riidat saattoivat viljan määrässä mitattuna nousta hyvinkin suuriksi, koska kaskeaminen oli kannattavampaa yhteisvoimin ja sitä harjoitettiin usein yhteisomisteisella maalla. Tämän vuoksi maariitoja syntyi kokonaisten kylien tai useiden talokuntien muodostamien kaskiyhtiöiden välille. Esimerkiksi Antti Kaarakainen ja muut Kaarakkalan asukkaat esittivät 1674 kesäkäräjillä, kuinka Nissilän kylän Nissiset olivat luvatta vieneet heidän kaskestaan 74 tynnyriä ruista, jonka lisäksi Nissisillä oli ollut oma 18 tynnyrin kaskensa heidän maillaan. Hovioikeuden päätöksen nojalla viety vilja määrättiin palautettavaksi, jonka lisäksi Nissisten tekemä kaski asetettiin katselmusmiesten tutkintaan.

Tuote	Maininnat, kappaletta	Määrä aikalaismitoissa, yhteensä	Määrä nykymitoissa, yhteensä	Keskiarvo	Suurin määrä	Pienin määrä
Ruis	149	2 990 tynnyriä	373 800 l	2 513 l	50 000 l	25 l
Heinä	104	507 kuormaa	101 400 kg	980 kg	13 000 kg	40 kg
Vilja	14	189 tynnyriä	236 50 l	1 687,5	7 500 l	38 l
Terva	7	61 tynnyriä	7 588 l	1 087,5	2 863 l	125 l
Nauris	6	122 tynnyriä	15250 l	2 537,5	3 750 l	1 250 l
Ohra	6	16 tynnyriä	1938 l	325	750 l	25 l

Suuret sadot eivät välttämättä tarkoittaneet yltäkylläisyyttä. Vielä piti maksaa verot ja jättää tulevaa kylvöä varten viidennes. Aikuisen tarve viljalle oli kaksi tynnyriä vuodessa ja lapsella yksi tynnyri. Yhdessä savolaisessa taloudessa asui 1600-luvulla noin 8–10 henkeä. Toimeentulon tasoa on vaikea arvioida, mutta ainakin hyvinä vuosina Ylä-Savossa riitti viljaa runsaasti myös vientiin. Yläsavolaiset eivät laskeneet toimeentuloaan pelkkien kaskien varaan. Kuten jo taulukostakin käy ilmi, esimerkiksi niityillä, ja siten kanjavarallisuudella, oli merkittävä rooli jo 1600-luvun Ylä-Savossa.

Lähteet:

KA, RENO, Savon TMK 1639–1650; Kajaanin VHK TMK 1651–1680; Pien-Savon TMK 1681–1712.
KA, LRENO, Karjalan laamannikunta.
RA (Tukholma), Strödda domböcker och rättegångshandlingar, Volume 5, Kajana friherreskap, Iisalmen kihlakunnan oikeuden tuomiokirjat 1659–1667; Kajaanin VHK TMK 1654–1672.

joutunut naapureille, mutta Juntti Remeksinen onnistui osoittamaan omistusoikeutensa. Juntti Remeksinen ja Matti Hyvärinen tekivät 1630-luvun alussa tilanjaon, joka vahvistettiin vuonna 1639 Iisalmen käräjillä ”ystävällisellä kädenlyönnillä”.¹⁶³

Ylä-Savon eräviljelijöiden kirjaaminen veroa maksaviksi talonpojiksi kesti pitkään. Kruunun pyrkimyksiä hidastivat 1570-luvulta 1600-luvun alkupuolelle kestäneet autoitumisen vuosikymmenet, jolloin hävitysten ja katojen köyhdyttämiä asukkaita oli vaikea saada verolle. ”Uusia” viljelijöitä alkoi ilmestyä veroluetteloihin 1600-luvun alusta lähtien levottomuuksien laannuttua, jolloin eräviljelijöistä talonpojiksi muuttuivat esimerkiksi Iisalmen Kääriäiset. Vanhimmissa 1540-luvun maakirjoissa Rantasalmella verotettu Paavo Kääriäinen jätti savunsa autioksi ja oli verolla Iisalmessa 1546–1557. Paavon jälkeen Iisalmelta mainitaan Juntti (Jöns) Kääriäinen 1588, mutta säännöllisesti veroa alkoi maksaa Matti Kääriäinen vuodesta 1600 alkaen. Vuoden 1561 verollepanomaakirjan ja Habermanin 1620-luvun maantarkastuksen vertailu osoittaa, että Kääriäisten käytössä olleet maat olivat osittain samoja.¹⁶⁴ Alkuperältään eteläsavolaisia eräviljelijöitä olivat myös Vieremän Kauppiiset. Vuoden 1561 verollepanomaakirjaan Leppävuiran Kauppisille kirjattiin eräomistuksia Iisalmen reitin latvoilta noin 150 kilometrin päässä kantatalosta. Reko (Grels) Kauppinen alkoi vuodesta 1600 lähtien käyttää maita veroa maksavana talonpoikana, mutta oletettavasti Kauppiiset olivat asuneet Vieremällä jo aiemmin enemmän tai vähemmän säännöllisesti.¹⁶⁵

Eräviljelyn kieltö kuohutti savolaisia, mutta talonpoikaisuus tarjosi vahvemman omistusoikeudellisen turvan. Ylä-Savon parhailla viljelysmailla ja eräapajilla alkoi jo 1500-luvun puolivälissä olla ahdasta. Eräviljelyn tapaoikeudellinen perusta oli käyttöoikeus, mutta risiriitatilanteissa kuninkaan määräyksiä noudattaneet käräjätuomarit eivät tunnustaneet maan hyödyntämistä pelkästään käytön perusteella. Onkivedellä 1564 Rossi Lapveteläiselle tuomittiin eräviljelijöiden tekemä kylvä ”Kauppiisen Tulisaaressa” niityltä ja Pekka Ollikaiselle ”kalastajatalonpoikien” kylvä ala. Maa ja sen hedelmät osoitettiin talonpoikien haltuun.¹⁶⁶

Klemetti-kirjuri alkoi myöntää talonpojille tiluksiinsa omistusoikeuden vahvistavia anekkeja, joista muurautui yläsavolaisen maanomistuksen perusta. Klemetin vuosina 1542–1547 Pohjanperälle jakamista kymmenestä anekista suurin osa myönnettiin Piela-veden reitin asukkailla. Anekkeja myönnettiin Tavinsalmen pohjoispuolelle 64, joista 39 allekirjoitti Gustav Fincke vuosina 1548–1563. Hänen seuraajansa Erik Arvidsson myönsi vielä 12 anekkaa, mutta Jöran Magnusson enää kolme vuosina 1566–1569. Vanhimman kirjallisuuden käsitys anekeista uudisasutuksen edistämisen välineinä on epätarkka, sillä kysymys oli paremminkin aiempien omistusoikeuksien vahvistamisesta. Tavallisesti maat oli pantu verolle jo ennen niihin myönnettyä anekkaa, josta tuli talonpojalle perintökirja eli kukkarossa kannettava ”kukkarokirja”.¹⁶⁷ Omistusoikeus alkoi perustua kirjallisiin dokumentteihin. Vuonna 1640 Pohjois-Savon laamanninkäräjillä tutkittiin Klemetti-kirjurin myöntämää anekkaa, jonka kopio oli vuodelta 1581. ”Luettavaksi, mutta kuluneeksi” luonnehdittiin Isak Niskasen vuoden 1648 kesäkäräjillä Iisalmessa esittämää, vuonna 1589 päätettyä todistuskirjettä Lampaanjoen niityn omistuksesta.¹⁶⁸

Vuoden 1563 Tavinsalmen talvikäräjillä Vieremäjärven Pekka Kettunen varmisti Erik Arvidssonin anekilla haltuunsa kuuden veronahan arvoiset maat asuinpaikkansa läheltä. Naapuri Pekka Kurviselle mitattiin ”ylijääneet” maat (*huadt öffwer är*). Sanamuoto tarkoittanee, että naapurukset olivat aiemmin käyttäneet takamaitaan yhdessä. Arvion

tehneet katselmusmiehet olivat Iisalmen reitin varren talonpoikia. Tuomio jäi harmitamaan Kurvista, joka vaati uutta katselmusta. Kesäkäräjillä katselmusmiehet esittivät yksityiskohtaisen rajaluettelon arviokuntien maiden välille ja tuomion rikkojalle asetettiin 40 markan uhkasakko. Kurvinen jääväsi katselmusmiehet. Käräjät asettivat kaksinkertaisen lautakunnan verran katselmusmiehiä, jotka kutsuttiin toimeen Tavinsalmen pitäjän eteläisemmistä osista. Ilmaus ”och skall Per Kwrffhuin holla mennem” viitanee siihen, että riitauttaja sai vastata vieraiden miesten kestitsemisestä.¹⁶⁹

Kruunun talouspolitiikan mukaista oli rakentaa erämaahan uusia taloja, mutta samalla entiset oli säilytettävä riittävän suurina ja veronmaksukykyisinä.¹⁷⁰ Asetelma aiheutti paineita sukukuntien sisällä. Lapinlahden Kauppi Ruotsalainen halusi omilleen isänsä talosta ja saada osansa arviokunnan maista. Välit veli Pekka Ruotsalaiseen kiristyivät ja Kauppi mukiloijensa mustelmille. Vuoden 1564 kesäkäräjillä kävi kehnosti, sillä Kaupille luettiin 40 markan sakko tilan repimisestä vastoin kuninkaan määräyksiä. Arviokunnan maat määrättiin jakamattomina isä Niilo Ruotsalaisen ja hänen kotiinsa jääneiden poikiensa haltuun isän eliniäksi. Niilo-isän ja hänen poikiensa yhtökasken tuotto tasattiin käräjillä erikseen. Pekka-veljellä oli omat vastuksensa. Naapurien kanssa oli riitaisuuksia, ja vuoden 1563 kesäkäräjillä hänet tuomittiin 40 markan sakkoon kruunun yleisten maiden laittomasta viljelystä. Sato tuomittiin kruunulle menetettäväksi. Naapurissa oli samoja ongelmia, sillä Tahvo Ollikainen tuomittiin 40 markan sakkoon isänsä kotirauhan rikkomisesta. Isä oli pyytännyt avukseen Tavinsalmen nimismiestä ”Pitkä-Jussia” (Longe Jöns eli Jöns Mårtensson) selvittämään maariitaa, jolloin Tahvo oli hyökännyt nimismiehen kimppuun ja iskenyt kaksi lihashaavaa.¹⁷¹

Eräkuninkaita ja kaskiköyhälistöä

Savolaisille oli tuskallista luopua lapinmaiden eräviljelystä ja edullisesta verokohtelusta. Kuten Suomen metsien käytön historiaa tutkinut Ismo Björn on luonnehtinut, eräviljely oli ollut itäsuomalaisille kaskitalonpojille ”menestyksenkäs strategia”.¹⁷² Siitä huolimatta on saattanut syntyä mielikuva, jonka mukaan Savon pohjoisia erämaita asuttivat köyhät ja nuoret uudisasukkaat. Vuonna 1571 Älvsborgin linnoituksen lunastamiseksi kannettu hopeavero oli tarkkaan tutkintaan perustunut varallisuusvero. Hopeaveroluettelot laadittiin ennen pitkän sotakauden alkua, joten savolaisten varallisuus näyttäytyi niissä verraten normaalissa tilanteessa. Ylä-Savon talonpojat kuuluivat Savon varakkaimpiin (Taulukko 2). Koko Savossa yli 20 markkaa veroa maksoi vain 22 talonpoikaa eli 0,7 prosenttia talonpojista. Heistä kuusi eli 27 prosenttia asui Ylä-Savossa. Vuonna 1571 Ylä-Savon (Pielaveden ja Maaninkaveden kymmenysten) osuus kaikista Savon verotetuista talonpoikaistalouksista oli vain 4 prosenttia.¹⁷³

Tärkein varallisuuden mittari oli karja. Karjarikkaimpien vertailussa on käytetty nautayksikköjen sijaan arviomarkkalukua, jolloin eläinten arvo on arvioitu kiinteän markkaluvun mukaan.¹⁷⁴ Savolaisten karjavarallisuus oli läntisen Suomen peltoviljelyalueita vaatimattomampi, mutta Savon sisäisessä vertailussa pohjoisimmat kymmenykset kuuluivat vauraimpiin. Karjanhoito oli merkittävä elinkeino alueilla, joilla oli Ylä-Savon tapaan etenevää uudisraivausta sekä kaskiahojen ja luhtien luonnonniittyjä karjan ruokintaan. Verotettava

Nimi	Asuinpaikka	Veromarkkaa
Niskanen, Antti	Pielavesi, Lammassalo	25
Kärkkäinen, Pekka	Kiuruvesi, Kalliojärvi	23
Pöksäinen, Pekka	Lapinlahti, Savonjärvi	21
Huttunen, Lauri	Sonkajärvi, Hernejärvi	20
Kolehmainen, Heikki	Kiuruvesi, Sulkavanjärvi	20
Tuovinen, Juntti	Maaninka, Tuovilanlahti	20
Kettunen, Paavo	Vieremä, Vieremäjärvi	19
Lapveteläinen, Rossi	Iisalmi, Lappetelä	17
Rytönen, Pekka	Pielavesi, Petäjälähti	17

Taulukko 2. Ylä-Savon varakkaimmat talonpojat vuoden 1571 hopeaveroluettelon mukaan, veromarkkaa. Lähde: Walta 1996.

karjavarallisuus heijasteli veronmaksukykyä, joten sotien ja autioitumisen vuosien jälkeen vuonna 1600 tilanne oli merkittävästi heikompi kuin 1571 tai 1624 (Taulukko 3). Venäläishävityksistä kärsinyt Ylä-Savo menetti Savon karjavarallisuudessa johtoasemansa 1500-luvun lopulla. Sotakauden vaikutukset näkyivät myös varallisuuden sisäisessä kehityksessä, sillä Onkiveden itäranta ja pohjoiset reuna-alueet kärsivät länsilaitoja enemmän.¹⁷⁵ Kiuruveden Niemisjärven Hyväristen karjavarallisuus lisääntyi kriisistä huolimatta, sillä vuonna 1571 Tuomas Hyvärisen karjan arviomarkkaluku oli 63 ja Kaupin 47. Hyväriset hyötyivät asuinpaikkansa sijainnista, jonka ansiosta he ilmeisesti säästyivät hävityksiltä ja linnaleireiltä.

Taulukko 3. Ylä-Savon varakkaimmat talonpojat karjan pääluvun mukaan 1571, 1600, 1624 (arviomarkkaa). Lähde: KA, Voudintilit 6680; 6788a; Walta 1996.

Vuosi 1571			Vuosi 1600			Vuosi 1624		
Pöksäinen, Pekka	Lapinlahti	203	Hyvärinen, Kauppi	Kiuruvesi	108	Huttunen, Antti	Sonkajärvi	259
Huttunen, Lauri	Sonkajärvi	198	Kansikainen, Paavo	Lapinlahti	98	Hyvärinen, Kauppi	Kiuruvesi	238
Kettunen, Paavo	Vieremä	186	Rautapartanen, Olli	Lapinlahti	96	Huttunen, Lauri	Sonkajärvi	235
Kolehmainen, Heikki	Pielavesi	157	Kolehmainen, Martti	Pielavesi	95	Hynninen, Perttu	Iisalmi	201
Lapveteläinen, Rossi	Lapinlahti	147	Hyvärinen, Heikki	Kiuruvesi	94	Partanen, Juntti	Iisalmi	197
Niskanen, Antti	Pielavesi	146	Niiranen, Niilo	Pielavesi	92	Kurvinen, Hannu	Vieremä	190
Kettunen, Olli	Vieremä	146	Niskanen, Paavo	Pielavesi	88	Jääskeläinen, Olli	Lapinlahti	175
Kärkkäinen, Pekka	Kiuruvesi	142	Kärkkäinen, Olli	Kiuruvesi	88	Martikainen, Pekka	Lapinlahti	171
Rautapartanen, Lauri	Lapinlahti	134	Kuosmanen, Hannu	Lapinlahti	84	Nousiainen, Antti	Pielavesi	161
Tuovinen, Juntti	Maaninka	130	Halonen, Olli	Maaninka	83	Hyvärinen, Pekka	Kiuruvesi	154
Kurvinen, Antti	Vieremä	130						

Määrällisesti eniten ja monipuolisimmin karjaa pitivät luonnollisesti viljelijät, joilla oli käytettävissään parhaat viljelymaat ja luonnonniityt suurimpien vesistöjen liepeillä. Vetoeläimenä oli itäsuomalaiseen tapaan hevonen. Vuonna 1624 peltoviljelyn voimalisuudesta kertova härkä oli seitsemässä taloudessa, joista neljällä viljelijällä se oli yksinomaan hevosen tilalla.¹⁷⁶

Varallisuuden ilmeisin selittäjä oli kannattava eräviljely, josta suotuisimmat asuinpaikat, runsaimmat eräapajat ja parhaat kaskirinteet vallanneet suvut olivat hyötynet. Ilmastohistorioitsija Reijo Solantie on luonnehtinut savolaista uudisasutusta ja eräviljelystä ”taloudelliseksi voitontavoitteluksi”.¹⁷⁷ Pielaveden Niskasten vaurauden taustalta on aavisteltavissa myös turkisten pyynnin merkitys. Lauri Niska-Hänninen maksoi osan veroistaan turkiksina ollessaan verolla Juvalla 1540-luvulla. Hänen johdollaan erämaassa ajettiin myös hirviä, sillä vuosina 1546 ja 1552 vouti kuittasi Niska-Hänniseltä hirventaljan. Juhana-herttua kielsi vuonna 1556 talonpoikien hirvenmetsästyksen eläimen harvinaistumisen vuoksi. Lammassaloon asettumisensa jälkeen 1559 Lauri Niska-Hänninen maksoi ensimmäisenä verovuotenaan kaikki suorituksensa turkiksina.¹⁷⁸

Verotettavien oli mahdollista maksaa päävero muuntotaulukon mukaisesti heille parhaiten soveltuvina tuotteina. Vuonna 1559 Nerkoon, Pielaveden ja Maaninkaveden

Pekka Halonen, *Lehmisavu* (1890-luku). 22 × 30 cm, öljy kankaalle. Taidesäätiö Ilmari ja Toini Wall-Hakalan kokoelmat. Orimattilan Taidemuseo / Johnny Korkman.

kymmenyksissä ylti verolle 49 arviokuntaa, joissa oli 83 osakasta. Tavallisin verotuote oli vilja ja tarkemmin ruis, jota toimitti 69 prosenttia arviokunnista. Karjaa (lampaita tai vuohia) toimitti 49 prosenttia, turkiksia 47 prosenttia ja kalaa 12 prosenttia arviokunnista. Verotus heijasteli alueellisia eroja. Maanigan varhain vakiintuneen, maantieteellisesti viljavaan Kuopion lehtokeskukseen kuuluneen talonpoikaisasutuksen seudulla kaikki arviokunnat maksoivat viljaveroa. Ruis oli myös pohjoisten reuna-alueiden talonpoikien suosima verotuote, mikä kertoi huhtakaskiviljelystä. Kalaa toimitettiin luonnollisesti eniten suurimpien vesistöjen lähetyviltä, kuten Onkivedeltä Ollikaisten arviokunnasta.¹⁷⁹

Keskiaikainen veroyksikkö 'jousi' tarkoitti miestä, joka kykeni metsästyksen varten jännittämään jousen. Turkisten pyynnin merkitystä Ylä-Savossa vielä 1500-luvun puolivälissä voi pitää yllättävän suurena. Metsästykskulttuurin vankkaa seutua oli Pielavesi, jossa neljä arviokuntaa suoritti veronsa pelkästään turkiksina vuonna 1559. Oravannahkojen ohella Tavinsalmen kartanon tileissä mainitaan susi, kettu (tavallinen punakettu ja arvokkaampi ristikettu), ahma, näätä (erotettuna vaaleampi "haapanäätä"), kärppä, vesikko ja saukko.¹⁸⁰ Turkiseläimet vähentyivät määrällisesti ja laadullisesti pyynnin ja kaskiviljelyn laajenemisen vuoksi. Savon vuoden 1571 veroturkiksista suuri osa pyydettiin Tavinsalmen pohjoispuolelta. Ahkerin oravanmetsästäjä oli Pielaveden Antti Utriainen (36 nahkaa), seuraavilla sijoilla olivat Nerkoon Olli Ulmanen (35), Vieremän Salahmin Matti Sormunen (30) ja Lapinlahden Pekka Ollikainen (28). Tavisalmen kuninkaankartanon aikana veroina kerättyihin turkiksiin verrattuna oli turkisnimikkeiden määrä supistunut oravannahkojen ohella kettuun ja kärppään, joita Pielaveden Antti Niskanen toimitti voutille kolmetoista. Vouti kirjasi lisäksi ostaneensa erän tuntemattomiksi jääneiden miesten pyytämiä turkiksia, jolloin eteenpäin lähti muun muassa kaksi karhunaljaa. Pohjanmaalle lähtemisellä uhannut myyjä oli luovuttanut kärpän ja kihtelyksen (40) oravannahkoja.¹⁸¹ Kyseessä lienee ollut tavanomainen tinkiminen, kun myyjä halusi mahdollisimman hyvän hinnan ja vouti halusi ostaa mahdollisimman halvalla.

Kruunu pyrki estämään arvoturkisten päättymisen muualle kuin Tukholman turkiskamarille. Turkiksia myi kruunun ohi ainakin maaninkalainen kauppamies Olli Tuovinen, joka 1557 vei turkiksia ja haukia suoraan Kainuuseen (Pohjanmaalle) vastoin kruunun määräyksiä.¹⁸² Yläsavolaisten tärkeimmät kauppareitit Lappeenrantaan ja Pohjanmaalle olivat vakiintuneet jo 1500-luvulla. Yläsavolaiset tottuivat käymään kauppaa siellä, missä se oli helpointa ja hinnat olivat kohdallaan.¹⁸³ Tämä näyttää tarkoittaneen kruunun kauppakaupungiksi määräämän Viipurin ja sen vaikutuspiiriin kuuluneiden Marian päivän (8.9.) Lappeenrannan markkinoiden sijasta Pohjois-Pohjanmaan rannikkoa. Savolaisten valitusten mukaan Viipurin porvarit nyhtivät monopoliinsa luottaen ylihinta-tärkeästä suolasta ja muista kauppatavaroista. Vuonna 1576 kuusi pohjoissavolaista talonpoikaa tuomittiin 40 markan sakkoon kuninkaan kauppamääräysten rikkomisesta. Pielaveteläiset Pekka Rytönen ja Olli Utriainen olivat muiden mukana suunnanneet kaupantekoon Turkuun. Kruunu kielsi maakaupan, jonka järjestelmällisestä harjoittamisesta jäivät kiinni ainakin Maanigan Tuoviset. Kauppamiesten vapaata liikkumista Pohjanmaalta ja Venäjän puolelta oli vaikea estää. Vuonna 1557 Tavinsalmen kartanolla vaihdettiin venäläisen kauppiaan kanssa ketunnahkoja kankaisiin.¹⁸⁴

A-1993-111

3
C-1
20-

Kalastuksella oli metsästyistä suurempi merkitys erä- ja ruokataloudessa. Keväällä kalastettiin kuivakalaksi ja syksyllä suolakalaksi. Kuten Onkiveden nimestä voi päätellä, pohjoisen Savon vesistöt tunnettiin kalaisina ja kaikkia yleisimpiä ruokakaloja antavina: lohta, haukea, siikaa, säynävää, ahventa, lahnaa, särkeä, räpystä eli muikkua. Onkivesi mainitaan kruunun hyödyntämänä kalavetenä jo 1542. Yksi ensimmäisiä tunnettuja yläsavolaisia sakkotuomioita langetettiin vuonna 1549 Klemetti Nissiselle, joka oli repinyt Onkivedellä Pekka Ollikaisen verkot. ”Suomalaista haukea” eli kuivattua kalaa lähti kauppatavarana maailmalle myös kruunun haavin ohi, kuten Olli Tuovisen sakottaminen osoitti. Tavinsalmen kartanon paikanvalintaan lienevät vaikuttaneet lähellä sijainneet Viannonkoski ja Ruokosalmi, jotka määrättiin kruunun kalastamoiksi. Iisalmella kruunu otti 1500-luvulla haltuunsa Kihlovirran.¹⁸⁵

Hopeaveron kantajat olivat kiinnostuneet talouksien omistamista metalliesineistä. Useimmista talouksista löytyi vähintään kuparipannuja ja patoja, joita ostettiin kauppatarkkoilta. Hopeakantaan yltäneiden lista oli lähes sama kuin varallisuusluettelon kärki. Ylä-Savon talonpojista hopeaa omistivat Antti Niskanen (15 luotia), Pekka Kärkkäinen (10), Juntti Tuovinen (10), Pekka Rytönen (8), Heikki Kolehmainen (6), Rossi Lapveteläinen (4), Eskeli Oinonen (3), Olli Rautaparta (3), Paavo Rytönen (3) ja Antti Utriainen (3).¹⁸⁶ Vaurauden investoiminen metalleihin kertoi vaihdannasta. 1600-luvulla Ylä-Savon varallisuuskärkeen nousseille Sonkajärven Huttusille ja Kiuruveden Hyväräisille ei hopeaa vielä vuonna 1571 kirjattu, mutta myöhemmät oikeustapaukset paljastavat heidän metalliesineensä ja niiden tavallisen käytötavan panttina. Antti Erikinpoika Huttunen vaati Iisalmen talvikäräjillä 1643 Pekka Laurinpoika Huttuselta takaisin ketunnahkakaupoilla pantiksi annettua hopealusikkaa. Pekka Hyvärinen valitti Iisalmen syyskäräjillä 1644 poikansa Pekan väkivaltaisuutta ja kertoi pojan lyöneen häntä kirveenhamaralla. Pekka oli murtautunut kaappiin, josta hän oli anastanut kaksi hopealusikkaa, hopeasormuksen ja suuren kullatun sormuksen. Isän hätäily pojan käytöksestä oli perusteltua, sillä myöhemmin Pekka Pekanpoika surmasi sukulaismiehensä.¹⁸⁷

1500-luvulla kamppailussa kaski- ja eräomistuksista oli väkivallan uhka. Vuoden 1571 hopeaverotuksen kärkinimistä Lapinlahden Pekka Pöksäinen ja Pielaveden Heikki Kolehmainen olivat syyllistyneet 1560-luvulla tappoon.¹⁸⁸ Heikki Ylikangas on osoittanut, kuinka 1500-luvun sukuyhteiskunnassa talonpoikien johtava kerros puolusti asemaansa aggressiivisesti. Ylikangas osoittaa väkivaltarikosten ja omaisuusrikosten, erityisesti laittomasta nautinnasta ja vahingonteoista annettujen tuomioiden välisen yhteyden väkivaltaan. Nyrkkivaltaa voitiin tietyissä tilanteissa pitää oikeutettuna kunnian puolustamisena.¹⁸⁹ Väkivaltasakkoa suurempi uhka sosiaaliselle asemalle oli todistettu epärehellisyys, kuten rajamerkkien siirtäminen. Nyrkiniskua kovemman riskin otti Olli Kettunen väittäessään vuoden 1564 kesäkäräjillä Pielaveden Sulkavan Lauri Kaartisen varastaneen häneltä rahaa – sitäkin siis liikkui vaihdannan välineenä. Syyte arvioitiin perättömäksi, ja kahdentoista miehen todistuksella Kettunen tuomittiin 20 markan sakkoon, koska hän oli halunnut ”viedä kunnian Lauri Kaartiselta”.¹⁹⁰

Pekka Pöksäistä verotettiin 1540-luvulla Juvalla, mutta hän lienee jo silloin asunut Lapinlahden Savonjärvellä. Pöksäisen maanomistus Lapinlahdella perustui vanhaan eräviljelyyn, mihin jo Savonjärven nimi viittaa. 1550-luvulla vouti asutti Pöksäisen talonpojaksi Tavinsalmen pitäjään. Pöksäinen varmisti selustansa hakemalla anekin asuinpaikkansa

Eero Järnefelt, *Hauen punnitus*, 1906. 25 × 19,5 cm, lyijykynä, paperi. Kansallisgalleria / Ateneum. Kuva: Kansallisgalleria / Jenni Nurminen.

itäpuolella sijainneille palstoilleen Gustav Finckeltä. Naapureiden kanssa oli hankausta. Tavinsalmen kesäkäräjillä 1563 kaksitoista katselmusmiestä selvitti yksityiskohtaisesti Pöksäisen ja viereisen arviokunnan päämiehen Pekka Ollikaisen väliset rajat. Ollikaiselle riita tuli kalliiksi, sillä riidan selvittelyn yhteydessä kävi ilmi muutakin. Ollikaisen ja Olli Jääskeläisen huomattiin käyttäneen ilman veroa riitapuolien maiden väliin jäänyttä veronahan arvoista kruunun yleistä maata. Kruunun yliomistusoikeuden rikkominen toi 40 markan sakot. Pöksäiselle tuomittiin myöhemmin vielä 12 syliä halkoja, jotka Ollikainen oli vahingossa polttanut.¹⁹¹

Pöksäinen tuomittiin vuonna 1567 Tavinsalmen kartanon vuokraajan, nimismies Jöns Mårtenssonin surmaamisesta. Tuomio oli keskiaikaisen maanlain mukainen, joten Pöksäinen säästi henkensä maksamalla sakot kuninkaalle ja sovintorahat asianomistajalle eli uhrin lähisukulaisille. Sakkoluettelo ei kerro tarkemmin teon taustoista. Todennäköisesti teossa oli ollut vahinkona tulkittavia, lieventäviä asianhaaroja, sillä kruunun palvelijan surmaaminen oli raskauttavaa. Tavinsalmen kartanon kruununmiesten ja talonpoikien välit olivat kartanon perustamisesta lähtien olleet kireät. Sovintorahat ja sakot eivät näkyneet vielä vuoden 1571 hopeaveroluettelossa Pöksäisen köyhtymisenä, mutta hopeaa häneltä ei muiden varakkaimpien tapaan löytynyt. Sukuyhteiskunnassa henkirikos sovitettiin lahjoin vahvistetulla omaisuudensiirrolla. Lusikat, ketjut ja kannut olivat tavallisia lahjaesineitä henkirikosten sovittamisessa. Surmatun nimismiehen leski Brita omisti vuonna 1571 viisi luotia hopeaa. Pöksäinen säästi päänsä ja saattoi selvittää korvauksista ja sakoista, mutta tuomio vaikutti väistämättä hänen sosiaaliseen ja taloudelliseen asemaansa. 1600-luvun alun karjavarallisuuden perusteella myös venäläishävytyksistä kärsineet Pöksäiset olivat köyhtyneet, sillä ilmoitetun karjan arvo oli enää neljäsosa hopeaverotutkinnan tasosta, eikä perhe enää myöhemmin noussut Ylä-Savon varallisuuskärkeen.¹⁹²

Heikki Paavonpoika Kolehmainen surmasi Antti Kolehmaisen Pielavedellä 1563. Teon motiivi on tuntematon, mutta Kolehmaisten hallitsemien arviokuntien maat olivat loimittain. Uhrin poika Pekka ilmoitti käräjillä tehneensä asiassa sovinnon, ja surmaaja maksoi tavanomaisen sakon kuninkaalle. Uhrin perheen surmaajaa vaatimattomampi varallisuus sovinnon jälkeen herättää kysymyksiä. Heikki Kolehmainen arvioi neuvotteluasemansa vahvaksi muutenkin kuin varallisuutensa ansiosta. Surman jälkeen asian käsittely eteni tapaoikeuden ja keskiaikaisen lain määräämän käsikirjoituksen mukaan. Surmaaja julistettiin rauhattomaksi ja hänen oli paettava erämaahan. Suurimman tunnekuohun laannuttua oli mahdollista neuvotella korvauksista uhrin omaisten kanssa ja paluusta yhteisöön. Kolehmainen piilotteli surman jälkeen aikansa metsissä ja uhkasi paeta Venäjälle, jos käräjät ei olisi suostunut turvaamaan hänen saapumistaan sovittamaan tekoa.¹⁹³

Erämaiden kaskitaloudessa kirvesvoima oli turvallisuuden ja vaurauden edellytys. Laajojen kaskialojen hyödyntäminen oli mahdollista kaskiyyhtiöiden avulla. Väinö Voionmaan käsitys kaskiyyhtiöistä alkujaan sukulaitoksina jää lähteiden ulkopuolisen historian hämäriin, mutta miesvoiman tarpeessa ulkopuoliselle yhtiömiehelle voitiin suoda perheenjäsenen asema. Heikki Hynninen vahvisti Iisalmen käräjillä 1639 tehneensä vaimonsa ja lastensa suostumuksella 15 vuoden sopimuksen, jonka mukaan hän otti Reko

(Grels) Malisen yhtiömiehekseen kolmasosan oikeudella tilan kiinteään ja irtaimeen, koska hän tarvitsi ”nuoren miehen apua”.¹⁹⁴

Arvo M. Soinisen tapaan on luontevaa päätellä, että verotuksellinen arviokunta oli monesti yhtä kuin kaskiyhtiö. Yhtiöt saattoivat olla tilapäisiä tai sukupolvia kestäneitä yhteistyösuhteita. Vuoden 1561 verollepanomaakirjan mukaan Ylä-Savon 45 arviokunnassa oli 108 osakasta. Arviokunnista 18 prosenttia oli yhden talonpojan nimissä ja 27 prosenttia sukunimen perusteella suvun nimissä.¹⁹⁵ Yhtiö oli käytännöllinen, verorasituksen jakamisen kannalta hyödyllinen sopimus sukulaisten tai naapureiden välillä. Työyhteisö jakoi yhteiskaskien tuoton kunkin talon käyttämän miesvoiman (kirvesluvun) ja maiden omistussuuden perusteella, mutta kaskiyhtiö oli eri asia kuin maiden yhteisomistus.¹⁹⁶ Yhtiöiden sisäisten ristiriitojen päättymisestä käräjille on joitakin varhaisia tietoja. Tavinsalmen käräjillä tammikuussa 1563 kuusi katselmusmiestä määrättiin arvioimaan sopiva korvausmaa iisalmelaiselle Mikko Pulkkiselle, sillä arviokuntaveli Antti Mäkeläinen oli kaskennut enemmän kuin yhtiössä oli sovittu. Lampaanjärven kaskimailla Olli Kärkkäinen tuomittiin kolmen markan sakkoon Lauri Rautapartaa vastaan kohdistuneesta rikoksesta, koska sakotettu oli vienyt sopimuksenvastaisesti rukiita yhteiseltä kaskimaalta.¹⁹⁷

Suomen 1500-luvun varallisuuseroja vertailleen Ilkka Nummelan mukaan Savossa varallisuuserot olivat keskimääräistä suuremmat.¹⁹⁸ Kaskitalouden vaatiman työvoiman turvaamisessa tärkeää väestöryhmää luonnehdittiin eräässä Savon veroselvityksessä vuodelta 1567 samaistamalla kirvesmies, torppari ja huonemies.¹⁹⁹ Ylä-Savossa torppa samastui köyhään verotalonpoikaan, sillä vuoden 1571 maakirjan yhdestätoista torppariksi merkitystä kahdeksan oli arviokuntien vanhoja (1561 maakirjassa mainittuja) osakkaita ja loput osakassukuihin sukunimensä perusteella liitettäviä. Vuoden 1571 hopeaveroluettelossa oli 19 arviokuntiin kuulumatonta nimeä, joista yhtätoista ei ole liitettävissä nimensä perusteella vanhoihin arviokuntiin.²⁰⁰ Renkejä pidettiin vuoden 1590 tutkintaluettelon perusteella Savossa eniten Tavinsalmen pohjoispuolella. Vähintään yksi renki oli 30 savulla, ja Pielaveden Lauri Niskasella heitä oli kolme.²⁰¹ Jää tulkinnanvaraiseksi, olivatko verottajan tutkimat rengit renkejä käsitteen myöhemmässä mielessä vai samastuivatko hekin huoneja kirvesmiesten ryhmään. Yhtä kaikki, renkien määrä todistaa osaltaan pohjoisimman Savon kaskitalouden suuresta työvoiman tarpeesta.²⁰²

Lähteet tavoittavat vain satunnaisesti kaskiköyhälistön, joka ansaitsi elantonsa tarjoamalla työpanoksensa maanomistajille ja saattoi parhaassa tapauksessa päästä kiinni maahan. Juntti Viisanpoika Partanen valitti Iisalmen kesäkäräjillä 1648 tehneensä kolme vuotta töitä Heikki Jääskeläisen mailla, mutta jääneensä osattomaksi tuotosta. Jääskeläinen oli maksukyvytön, joten käräjät määräisivät osan tilasta arvioitavaksi Partaselle.²⁰³ Vuoden 1614 Älvsborgin lunnaiden kantoluettelo kirjasi 8 huonemiestä ja 12 ”kulkumiestä”, joista suurin osa on tunnistettavissa vanhojen asuttajasukujen jälkeläisiksi.²⁰⁴ Vuoden 1624 karjaveroluettelo paljastaa, kuinka Ylä-Savossa eli köyhä huonemiesten luokka. Heillä oli omalaatuisia nimiä, jotka viittasivat muualta saapumiseen tai saattoivat olla yhteisössä annettuja lisänimiä. Alkuperältään tuntemattomia huonemiehiä olivat esimerkiksi Katarainen, Kompinen (Combinen), Törrö ja Virmi. Köyhälistöön vajosi moni asuttajasukujen vähemmän onnekas jälkeläinen, kuten Kiuruvedellä spitaaliin sairastunut Pekka Hyväriinen, joka ”ei omistanut mitään”.²⁰⁵

Kaskitalonpojan talous 1500–1600-luvulla

Autioitumisen vuodet ja kapina

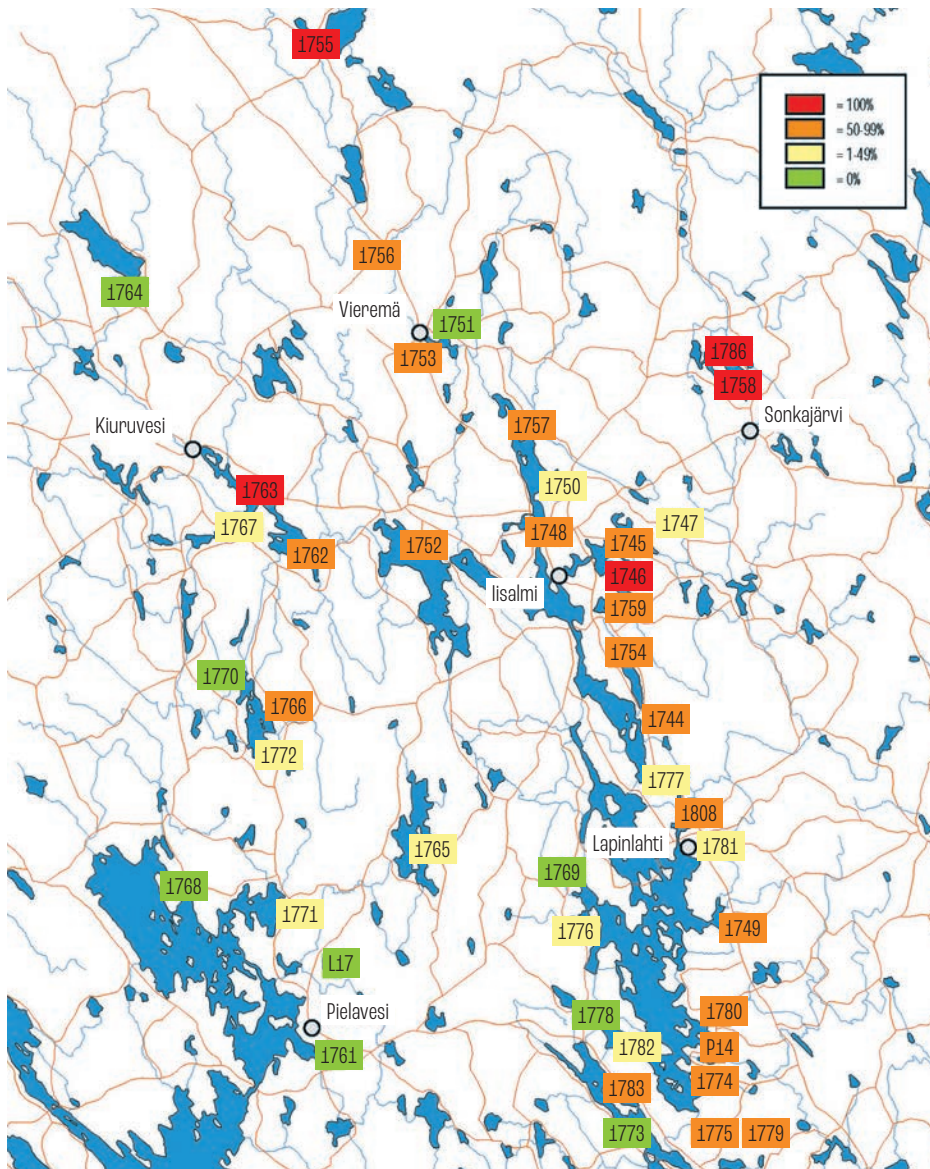
Kaskitaloudessa tämän päivän kuningas saattoi olla huomisen kerjäläinen. Janken Myrdalin ja Johan Söderbergin mukaan Ruotsiin ei 1500-luvulla syntynyt vahvaa talonpoikaista yläluokkaa, koska viljanviljelylle perustuvassa taloudessa kaiken vievä kato saattoi iskeä keneen tahansa.²⁰⁶ 1500-luvun jälkimmäisellä puoliskolla yläsavolaisten elämisen ehtoja kavensivat toistuvat katovuodet ja kruunun väliaikaisten verojen kasvava taakka. Rajaseudun turvallisuusriskit realisoituivat vuonna 1570 alkaneessa Ruotsin ja Venäjän välisessä, 25-vuotiseksi pitkittyneessä sodassa. Rauha solmittiin Täyssinässä 1595, mutta alkuvuodesta 1597 Savoia kuritti talonpoikaiskapina – nuijasota – jälkiseuraamuksineen. Siitä selvittyään savolaiset joutuivat Olkivuosina tunnettujen vuosien 1601–1602 suurten katojen kouriin.²⁰⁷

Onnettomuuksien tappiotilä selviteltiin vuosina 1589 ja 1600 kahdessa laajassa autiotutkinnassa, jotka antavat yksityiskohtaisen kuvan talonpoikien tilanteesta. Voudintilin autiomerkinän takana saattoi olla demografinen, agraarinen tai kameraalinen autio. Demografinen autio oli asumaton, mutta sitä voitiin viljellä. Asumattomien autioiden luvaton viljely oli Savossa maan tapa, jota kruunu yritti saada kuriin. Agraarinen autio oli viljelemätön tila, jollainen syntyi esimerkiksi tyhjiin kaskettujen maiden vuoksi. Kameraalinen autio oli syystä tai toisesta veronmaksukyvytön, mutta asuttu tila.²⁰⁸

Vuosien 1589 ja 1600 autiotutkinnoissa laskettiin arviokuntien autiona olleiden veromarkkojen määrä ja kirjattiin autioitumisen syyt, mutta autioitumisen laatu on pääteltävissä vain epäsuorasti. Kokonaan autioitumiselta säästyivät seitsemän vahvaa arviokuntaa, joita yhdistivät sukukuntaisuus, vauraus ja hävityksiltä säästynyt onnekas sijainti. Tavinsalmen pohjoispuolella veronmaksukykyänsä säilyttivät Maaningan Haataiset ja Tuoviset, Onkiveden ja Lampaanjärven Rautapartaset ja Martikaiset, Piellaveden Rytköset, Utriaisets ja Niskaset sekä Kiuruveden Niemisjärven Hyvärisset.²⁰⁹

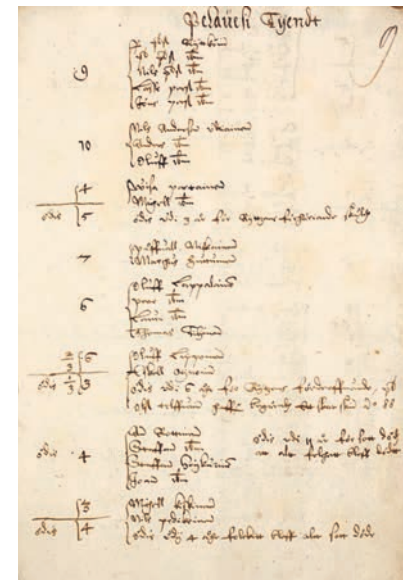
Demografisesta autioitumisesta kärsi vähintään 13 arviokuntaa. Tavallisin selitys oli 1570–1580-lukujen venäläishyökkäykset. Autiotilatutkinnassa käytetyt luonnehdinnat hävityksen laadusta kertoivat tuhon aste-eroista. ”Murhaaminen ja polttaminen” (*mord och brennande*) viittasi henkilövahinkoja aiheuttaneeseen täystuhoon, jota ”hävittäminen” (*förhäriande*) tai ”tarveleminen” (*förderffuende*) eivät välttämättä olleet aiheuttaneet. Viemäjäjärven Kurvisilla kaksi kolmasosaa arviokunnasta jäi autioksi venäläisten ”murhaamisen ja hävityksen” vuoksi 1570-luvun lopussa. Tilanne oli muuttumaton vielä vuonna 1600, jolloin Hannu Kurvinen maksoi veroa kolmasosasta arviokunnan maita. Antti ja Olli Kurvisen savut olivat edelleen asutuksellisesti autioita. Iisalmessa Martti Mäkeläisen osuus arviokunnastaan oli ollut autio jo 23 vuotta, joten venäläishävitys oli vienyt nykyisen Ryhälän tienoilla asuneen asukkaan.²¹⁰

Savolaisasutuksen uloimmat varustukset autioituivat väestöllisesti sodan aikana. Sonkajärvellä täystuhoon venäläishyökkäyksissä kokivat Olli Häyrisen ja Olli Lukkarisen sekä Lauri Ikosen arviokunnat. Vuoteen 1600 mennessä paikoilla olivat jo uudet yrittäjät. Sormusten ja Leskisten arviokunnan maat olivat Salahmillä ja Varpaisjärven Jumisilla,

Ylä-Savon arviokuntien autoituminen 1589. Arviokuntien numeroinnit Soinisen (1961) mukaan. Piirtänyt: Jari Järvinen. Lähde: KA Voudintilit 6600; Soininen 1961.

Vuoden 1589 tarkastusmaakirjassa autoitumisen syiksi mainitaan Pielavedellä venäläishävitykset (förhäriande, förderffuande) ja ”kaikkien kuoleminen” (allt folchett bleff dödt). KA, Voudintilit, Savon vuotikuntien tilejå, Pien-Savon maantarkastuskirja 1589 (6600), 9v.

mutta voudin mukaan asukkaat olivat vuoden 1580 tienoilla ”karanneet Kainuuseen ja venäläinen oli lyönyt heidät kuoliaaksi”. Uusia yrittäjiä tuli tilalle, ja vuoteen 1600 mennessä arviokunta oli saavuttanut kaksi kolmasosaa veronmaksukyvystään. Savon pohjoisin arviokunta Rotimolla autoitui venäläishyökkäyksissä täysin. Arviokunta pysyi Nissisen suvun hallussa ja veronmaksukyky elpyi hiljalleen. Iisalmen Haapajärvellä Niilo Lappalainen veti ahdingosta omat johtopäätöksensä ja muutti vuoden 1580 tienoilla Kainuuseen.²¹¹

Katovuodet ja niiden kintereillä seuranneet tautiepidemiat olivat toinen syy demografiselle autoitumiselle. Kiuruvedellä Ruottisten ja Heikkuristen arviokunnan ”kaikki

väki kuoli” 1570-luvun lopulla ja vouti kirjasi 1589 arviokunnan täysautioksi. Vuonna 1600 arviokunta oli jo täysin veronmaksukykyinen, jolloin jatkajina olivat ilmeisesti seuraavan sukupolven Antti Ruottisen ja Heikki Heikkurisen lisäksi Niilo Niiranen ja Pekka Lappalainen. Lauri Kaartisen savu sortui Pielaveden Sulkavalla vuoden 1579 tienoilla katoon ja isäntä kuoli. Arviokunnan uutena pääosakkaana aloitti Antti Nousiainen, jonka nimi ikuistui kylännimeksi. ”Väki kuoli” Kiuruvedellä myös Mikko Kiiskisen ja Niilo Pietikäisen arviokunnassa 1580-luvun puolivälissä, mutta merkintää ei voine ottaa aivan kirjaimellisesti: vuonna 1600 samat isännät jatkoivat Pekka Yrjänäisellä vahvistettuina.²¹²

Onkiveden itärannan arviokunnat joutuivat ottamaan vastaan useamman venäläisten iskun. Toipuminen kesti pitkään. Ulmasen suvun asuinsijat Nerkoolla hävitettiin 1580-luvun puolivälissä. Vuoden 1589 tutkinnassa veronmaksukykyistä arvioitiin olevan jäljellä kolmannes, mutta vuonna 1600 enää kymmenesosa. Uudisasukkaan apu oli tarpeen, kuten vouti tarkensi: ”Mutta Martti Asikainen on anonut ja saanut Arvid Erikssonin todistuksen yhden veromarkan tilaan ja nauttikoon verovapautta kahden vuoden ajan, koska hän on ollut pitkään vankina Venäjällä.” Arviokunnan maakirjaisännät Juntti, Paavo ja Pekka Ulmanen puuttuivat vielä vuoden 1600 karjaveroluettelosta nähtävästi köyhyyttään.²¹³

Autoitumista aiheuttivat myös venäläishyökkäysten varalta pidetyn oman sotaväen ylläpidon aiheuttamat rasisukset. Linnaleiri oli vuoden 1580 tienoilta lähtien köyhdyttänyt Lauri Karppasen ja Antti Saraisen arviokuntaa Pielaveden Sulkavanjärvellä. Nihdin- ja ratsuväenpidon aiheuttamassa ahdingossa oli 1580-luvulla myös ikääntynyt Tavinsalmen kartanon entinen vouti Per Jönsson (Småland). Vuoden 1600 tutkinnassa paikalle tuli hänen talonpoikaistunut poikansa Per Persson, mutta autoituminen kirjattiin nyt venäläisten syyksi. Vieremäjärven Paavo Kettunen säilytti veronmaksukykynsä venäläishävitysten yli, mutta ilmeisesti Täyssinän rauhan rajankäynnin aikoihin päälle tullut linnaleiri oli liikaa ja puolet arviokunnan veromarkoista merkittiin autoiksi.²¹⁴

Pitkän sotakauden kuluessa kasaantuneet verorasitukset, linnaleiri ja autiotilatutkinat aiheuttivat tyytymättömyyttä. Nuijasota (1596–1597) oli syrjäseutujen kapinaliike, jolloin epäoikeudenmukaisiksi koettuja rasisuksia vastaan lähtivät liikkeelle Hämeen, Pohjanmaan ja Savon ”vapaat” talonpojat. Kapina levisi tammikuussa 1597 Savoan, jossa talonpoikaisjoukot uhkasivat Olavinlinnaa. Savonlinnan vouti Gödick Fincke sai tilanteen hallintaansa sen jälkeen, kun sotaväki kukisti verisesti kapinallisten pääryhmän Mikkelin seudulla.²¹⁵ Ylä-Savo oli sivussa nuijasodan ratkaisevista tapahtumista, mutta kapinalla oli pohjoisessa pitkään hautunutta kannatusta. Pohjanperän länsilaita oli tiiviisti Rautalammin kapinakeskuksen vaikutuspiirissä. Yksi nimeltä tunnetuista kapinajohtajista oli Pielaveden Hämeen puoleisella rannalla asunut Jylhän Tahvo Niskanen. On arveltu, että veroluetteloista hävinnyt Niskanen menetti kapinassa henkensä. Ylä-Savo oli levottomuuksien aikana linnanvouti Gödick Fincken hallinnan ulottumattomissa. Etelä-Savon lyötyjen nuijajoukkojen rippeitä pakeni tammikuun 1597 lopussa kohti pohjoisen erämaita, jolloin joukko Tavinsalmen pitäjän kruununmiehiä nimismies Juhana Laurinpojan johdolla katsoi turvallisemmaksi hakeutua linnan suojiin. Fincke kuuli, että Tavinsalmen kapinalliset olivat hakeneet apua Pohjanmaalta. Viestimieheksi tunnistettiin pielaveteläinen Pekka Suurpää.²¹⁶

Tavinsalmen talonpojat kieltäytyivät maksamasta veroja linnaan ja kapinalliset ryöstyivät kartanon viljat. Syntipukiksi joutui autiotilojen tutkintaa tekemässä ollut Juhana Pakarinen. Linnanvoudin tietojen mukaan talonpojat maksoivat Pakarisen surmaamisesta. Fincke lähetti matkaan Simo Olavinpojan johtaman 40 sotilaan rankaisuretkikunnan ottamaan kiinni syylliset. Simo Olavinpoika kuittasi ainakin kahteen teloitukseen päättyneen tehtävänsä helmikuun toisella viikolla 1597. Osasto piti tukikohtaansa Pielaveden Pekka Rytkösellä, joka sai korvausta sotilasosaston ja hevosten pakkomuonituksesta:

Silloin kun olin Pohjanperällä tutkimassa ja etsimässä sitä kapinallista talonpoikien joukkoa, joka oli kapinallisesti hyökännyt Rautalammen ja Savonlinnan läänin Tavinsalmen asukkaita vastaan, kulutin kolmen päivän aikana Pekka Rytkösen luona seuraavat parselit: leipää kaksi leiviskää, lihaa ja läskiä viisi leiviskää, kuivattua kalaa leiviskän, herneitä, suolakalaa kolme leiviskää, kauraa kaksi tynnyriä, heinää neljä parmasta ja olkia kuusi kupoa.²¹⁷

Yläsavolaisen viljelijän muotokuva

”Ja niin tapahtui, että meitä kasvoi liian monta samaan taloon, niin ettemme voineet elättää itseämme. Silloin erosimme toisistamme ja teimme itsellemme taloja ja tiloja erämaallemme.” Savolaisten vuoden 1545 valitusta on joskus tulkittu kirjaimellisesti siten, että väestönkasvun aiheuttama köyhtyminen ja kaskimaiden pula Etelä-Savossa johti Pohjois-Savon erämaihin suuntautuneeseen ryntäykseen 1500-luvulla.²¹⁸ Valitus viittaa maatalouden kantokyvyn ja väestönkasvun riippuvuuteen toisistaan. Savolaiset tulivat omalla tavallaan muotoilleeksi väestötieteilijä Thomas Malthusin 1800-luvun alussa esittämän klassisen teorian, jonka mukaan esiteollisissa yhteiskunnissa väestönkasvu taittui aina viljanviljelyyn perustuneen maatalouden kantokykyyn.²¹⁹ Myöhemmät tutkijat ovat pyrkineet todentamaan väitettä kurjistumisen väistämättömyydestä ja tehneet johtopäätöksen, että myös esiteollisissa yhteiskunnissa Malthusin ansa oli mahdollista välttää. Taloushistorioitsijat Janken Myrdal ja Johan Söderberg (1991) ovat tarkastelleet Malthusin väitettä ruotsalaisella 1500-luvun aineistolla. Heidän mukaansa maatalouden tuotanto kykeni Ruotsin valtakunnassa tyydyttävästi vastaamaan väestönkasvuun tuotantoa lisäämällä, työmenetelmiä kehittämällä ja ”tuotantosuuntia” vaihtamalla.²²⁰ Savossa eräviljely ja uudisasutus olivat tärkein varaventiili, kun maatalouden kantokyky alkoi väestön kasvaessa ylittyä. Stolbovan rauhan 1617 jälkeen savolaisille avautui uusi henkireikä, kun Venäjältä vallatussa Käkisalmen läänissä alkoi tulla tarjolle Venäjälle siirtyneiden karjalaisten ortodoksien jälkeensä jättämiä tiloja. Ylä-Savosta oli luontevaa siirtyä samankaltaisiin olosuhteisiin esimerkiksi Pielisen seudulle.²²¹

Tietosisällöltään monipuolisin lähde maatalouden tilan arviointiin on Habermanin maantarkastuskirja noin vuodelta 1627, jonka säilynyt osa kattaa Iisalmen pitäjän.²²² Habermanin maakirjassa pellot ja joissakin tapauksissa niityt on kirjattu viljelijän henkilökohtaisiksi omistuksiksi, mutta kaskimaat merkittiin tavallisesti osakkaiden eli kasvikyhtiöiden yhteisiksi. Habermanin jakokirjan ainutkertaisin anti ovat tiedot kaskiviljelyksistä laajuuksineen, puuston koostumuksineen ja kiertoaikoineen. Perusteellinen

arviointi on edellyttänyt paikallisten arviomiesten käyttöä ja mahdollisuuksien mukaan tutkintaa paikan päällä. Kruunu halusi saada verotusta varten ajantasaisen kuvan savolaisen kaskiviljelyn laajuudesta. Habermanin tutkinnan pohjana oli vuoden 1561 verollepanomaakirja, johon kirjattujen maakappaleiden tilanteen entinen vouti yritti selvittää ja täydentää muutokset. Tehtävä oli Savon monimutkaisissa maanomistusoloissa ylivoimainen, joten Habermanin tutkinta aiheutti jälkipuinteja. Iisalmen kesäkäräjillä 1647 Lapveteläiset saivat Onkivedellä perittyä takaisin kaksi niittypalstaa, jotka olivat Kaurasen tutkinnan jälkeen ajautuneet Heikki Ollikaisen ja Kaarlo Partasen käyttöön. Kaurasen tulkittiin liian hätäisesti osoittaneen autioksi jääneen niityn uudelle käyttäjälle.²²³

Heikki Rantatupa

Kaskenpolton tekniikka

Aikalaiskertomuksissa käy yksituumaisesti selville, että kasket pyrittiin tekemään mäkien etelä- ja länsirinteille. Syynä oli muun muassa maaperän viljavuus, mikä houkutteli kaskenpolttajia. Myös hallan vaara oli pienempi ylempänä maalla. Ylenmääräistä matkaa kaskihalmeille pyrittiin myös välttämään, vaikka kaukokasket eivät aivan harvinaisia olleetkaan.

Taloustieteilijä, hyödyn aikakauden edustaja Pehr Gadd laati ensimmäisen, myöhempien pitäjänkertomusten esikuvaksi tulleen selostuksen Ylä-Satakunnan oloista 1700-luvun puolivälissä. Gaddin tarkalla huomiokyvyllä esittämiä päätelmiä kaskenpolton tekniikasta ovat myöhemmät tutkijat seuranneet omissa esityksissään. Vaikka alueellisesti Ylä-Satakunta on Savosta ja Iisalimesta etäällä, on kuitenkin olemassa yhdistäviä tekijöitä. Ylä-Satakunta, Keuruu, Ruovesi ja Ähtäri olivat suureksi osaksi savolaisen uudisasutusliikkeen perustamia ja siis juurevasti savolaisperäisiä. Kaskitekniikka oli jo tästäkin syystä samanlaista Savossa ja Ylä-Satakunnassa, ja miksei muuallakin maassa. Gaddin mukaan kaskimaat voitiin jakaa kolmeen ryhmään: huhta, kaski ja rieskamaa. Huhtakasket tehtiin mieluiten vanikkaan kuusimetsään, muukin tanakka metsä tosin

kelpasi. Tällaista metsää epäiltiin Iisalmen puolella jo 1700-luvun puolella puuttuvan, joten ehkä juuri kaukokasket edustavat tätä lajia pitäjänkartassa. Kaski taas tehtiin tasaiseen kuusi- tai lehtimetsään, ehkä entisille huhtakaskimaille, jossa puut olivat ehtineet kasvaa ja varttua kohtuullisen ajan (ehkä 50–60 vuotta). Rieskamaa kaadettiin vähäiseen lehtimetsään. Pitäjänkartassa maanmittarit pyrkivät erottamaan metsän laadun kirjoittamalla karttapintaan tekstikuvauksen, ja lukuisat merkinnät lehtimetsistä kuvannevat juuri entisiä kaski- ja rieskamaita. Itse kasken polttaminen oli työläs ja paljon käsiä vaativa työ. Alue oli rajattava, ettei tuli päässyt valloilleen kaskialueen ulkopuolelle. Polton jälkeenkin jäi tehtäviä: palamattomia runkoja oli ehkä säästetty varta vasten tai niitä koottiin puoliiksi palaneista rungoista. Nämä koottiin yhteen kasaan seunoiksi (ruots. *välterstock*), jotka poltettiin vielä erikseen ja vieritettiin pitkin kaskialuetta yhtenäisen polton ja tuhkerokksen varmistamiseksi. Kaskenpolttoon kelpasivat kaikenikäiset nuorista vanhuksiin, kuten Eero Järnefeltin *Raatajat rahanalaiset*-taulusta (1893) voi aistia. Huhtaan ja myös kaskimaahan oli tapana kylvää ensi sijassa ruista, kaskeen myös ohraa. Rieskamaalle kylvettiin naurista, aikakauden tärkeintä juuresta. Nauriin eriaikainen kylvö – myös rukiin sekaan – takasi sen, että naurista oli tarjolla pöytään pitkin kesää ja syksyä, ja viimeinen nauriskylvö oli tarkoitus säilöä talvivaraksi.

Haberman arvioi peltojen ja kaskimetsien laajuuden tynnyrialoina. Matti Kääriäisen asumus oli Nerkojärven Kääriänsaarella (myöhemmin Heiskalansaari), jossa hänellä oli kolmen pannin (1,5 tynnyrin) pelto sekä 6 tynnyriä kaskimaata. Nerkoon Ulmaston arviokunnan mailla olivat myös Kääriänmäen (16 tynnyriä) ja Haapajärven sivun (10 tynnyriä) kaskimaat. Koukunmaan kaskipalsta (10 tynnyriä) sijaitsi toisessa ilmansuunnassa Viitaalla, joka oli neljän peninkulman (24 kilometrin) päässä asunnosta. Viitaa lienee periytynyt 1500-luvun puolivälis-

sä Iisalmessa verotetulta Paavo Kääriäiseltä ja kuului toiseen arviokuntaan. Samalla seudulla Kääriäisellä oli kaksi kuuden kuormanalan niittyomistusta, Selkäsalmenniemi Kilpijärvellä ja Kumpuniemi Pitkäkoskella. Kaikkiaan Kääriäisellä oli 1620-luvulla käytettävissään 42 tynnyriä kaskimaata. Vuoden 1664 maantarkastuksen aikaan näitä maita käytti poika Antti Matinpoika Kääriäinen. Seuraavan sukupolven Matti Antinpoika nautti vielä verovapautta raivatuaan oman asumuksensa Haapajärven itäpuoleisille kaskimaille, ilmeisesti Kääriänmäelle.²²⁴

1600-luvulla kannetut kylvöverot perustuivat kylvötynnyreille eli arvioihin viljelijän peltoonsa tai kaskeensa kylvämän siemenen määrästä. Geometrinen tynnyrinala puolestaan tarkoitti alaa, joka kylvettiin tynnyrillä viljaa. Käytännössä tynnyrinalalle (0,5

”Hosamies” pitämässä tulta aisoissa kaskenpoltossa. Valokuvaaja: Ahti Rytönen. 1900-luvun alkupuoli, Pielavesi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

hehtaaria) voitiin viljalajin ja olosuhteiden mukaan kylvää alle tai yli tynnyri. Kauran kylvötiheys oli suurin ja saattoi olla yli tynnyrin. Ohran tavallinen kylvötiheys oli lähellä tynnyriä tynnyrinalalle, mutta rukiin noin puolet harvempi. Tarkimmin geometrisiä tynnyrinaloja kuvaavat 1600-luvulla muutamista Suomen pitäjistä laaditut maa-
kirjakartat. Savosta Säämingin pitäjän viljelijöiden pellot tunnetaan Lars Röösin 1643 piirtämien karttojen ansiosta.²²⁵

Kaskikylvöjen sisältyminen kylvölukuihin on ollut avoin kysymys. Veronkanto-ohjeiden mukaan kaskikylvöt piti huomioida, mutta Eino Jutikkalan mukaan Itä-Suomen alhaiset kylvöluvut todistavat kaskikylvöjen jääneen huomiotta: ”verottaja ei näitä metsään polttamalla raivattuja tilapäisiä viljelysmaita huomannut tai ollut huomaavinaan.”²²⁶ Peltokylvö vaikuttaa muodostaneen ainakin pohjan kylvölukujen määrittelylle. Tavinsalmen pohjoispuolisten peltotynnyrien määrä (495) oli Habermanilla 1,8-kertainen verrattuna vuonna 1624 samalta alueelta verotettujen kylvötynnyrien (278) määrään. Lapinlahden Savonjärven Pöksäinen-Sihvosille Haberman merkitsi kuusi tynnyriä peltoa, kun he olivat muutamaa vuotta aiemmin maksaneet kylvöveroa kolmesta tynnyristä (Taulukko 4). Monilla viljelijöillä kylvötynnyrien määrä vuonna 1624 oli suunnilleen puolet Habermanin peltotynnyreistä, joten Haberman todennäköisimmin kirjasi kaksivuoroviljeltyjen peltojen kokonaispinta-alan. Päätelmää vahvistaa Saloheimon havainto, jonka mukaan Säämingissä Röösin geometrinen karttojen kokonaispeltoalan ja Habermanin peltotynnyrien kokoluokka vastaavat toisiaan. Muutaman Rantasalmen Keriharjun neljänneksen talon osalta on mahdollista verrata Habermanin jakokirjan tietoja vuoden 1620 kylvöveroluettelon tarkimpaan osaan, jossa pelto- ja kaskikylvöt on eroteltu. Paavo Hipsosen vuoden 1620 peltokylvö oli 35 kappaletta, kun Haberman ilmoitti hänen peltoalaksi 57 kappaletta. Antti Kurosen kylvö oli 20 kappaletta ja peltoala 48 kappaletta.²²⁷

Taulukko 4. Suurimmat pellot arviokunnittain 1620-luvulla, tynnyrinalaa. Lähde: Alanen 2007.

Omistaja	Arviokunta	Tynnyrinalaa
Huttunen	Sonkajärvi	24,25
Haatainen	Maaninka	21,75
Rytkönen	Pielavesi	21
Partanen	Iisalmi	17,5
Tuovinen	Maaninka	15,25
Kärkkäinen	Kiuruvesi	15
Jääskeläinen	Pielavesi	15
Kurvinen	Vieremä	15
Hyvärinen	Kiuruvesi	14

Peltoa Ylä-Savossa oli 1620-luvulla keskimäärin vaatimattomat kaksi tynnyrinalaa eli hehtaari viljelijää kohti. Peltoviljelyalueella on omavaraisuuden minimiksi arvioitu 2–3 hehtaaria, joten Ylä-Savossa suuren osan viljatulosta täytyi tulla kaskesta.²²⁸ Suhteellisesti merkittäväntä peltoviljely oli Vieremäjärven Kurvisille, Kiuruveden Niemisjärven Hyvärisille ja Pielaveden Rytkösille. Viljelijöiden pellot muodostivat tavallisesti laajempia, lohkoihin jaettuina kokonaisuuksia. Laajimpien peltoalojen sijainti Iisalmen reitin vesistöjen hieta- ja hiesumaiden rantamilla on ympäristön määräämänä ollut muuttumaton vuosisatoja. Vesistöjen läheisyydessä sijaitsivat myös karjanruokinnalle elintärkeät

luonnonniityt. Peltoviljelyn, niittyjen omistuksen ja pelloille lannoitetta tuottaneen karjankasvatuksen yhteys oli erottamaton, joten nämä resurssit keskittyivät paljolti samoille viljelijöille (Taulukko 5).²²⁹

Omistaja	Arviokunta	Kuormanalaa
Ulmanen	Lapinlahti	94
Känkkäinen	Kiuruvesi	84
Huttunen	Sonkajärvi	83
Koljonen	Iisalmi	62
Rautaparta	Lapinlahti	61,5
Kaarakainen	Iisalmi	59
Kutvonen	Lapinlahti	50
Lappalainen	Kiuruvesi	46,5
Rytkönen	Pielavesi	46
Rönkkö	Sonkajärvi	43

Taulukko 5. Laajimmat niittyomistukset arviokunnittain 1620-luvulla, kuormanalaa. Lähde: Alanen 2007.

Yksityiskohtaiset tiedot Ylä-Savon viljelykasveista ennen 1700-lukua puuttuvat, mutta ne tuskin poikkesivat merkittävästi Rantasalmella 1620-luvulla viljellyistä. Monen yläsavalaisen suvun lähtöalueella, Rantasalmen Keriharjun neljänneksessä (nykyisen Varkauden korkeudella), oli vuonna 1620 ohran kylvöosuus 41, kauran 35, rukiin 13, papujen ja herneiden 8, vehnän 2 ja tattarin 1 prosenttia. Palkokasvien hyödyllisyys proteiinin lähteenä ymmärrettiin, ja koska herneet ja pavut pystyivät sitomaan ilmakehästä typpeä juurinystyröihinsä, voimaannutti niiden viljely viljelykierrossa seuraavana olevaa kasvia. Nauris oli tärkeä ravinnonlähde, mutta sen viljelyn laajuus jäi näkymättömiin verotuslähteissä. Suurin ero Rantasalmen ja Ylä-Savon välillä oli todennäköisesti kaskirukiin viljelyssä. Rukiin osuus suhteessa ohraan muuttui sitä suuremmaksi mitä pohjoisemmaksi havupuuvältaisten kaskimetsien viljelyalueelle tultiin.²³⁰

Kaura oli hevosten talviruokinnan vuoksi tärkeä rehuvilja, mutta sen viljelyn laajuutta Ylä-Savossa on vaikea arvioida. Vuoden 1620 kylvöveroluettelon mukaan Keriharjulla peräti 80 prosenttia kylvöstä meni peltoon. Ylä-Savon viljelijöillä kasken osuus oli oletettavasti suurempi, mutta samalla pellon ja kasken välisen eron määrittelyn peruste jää avoimeksi. Kauko Pirisen mukaan 1500-luvun savolaisilla pelloilla raivausaste tuskin oli paljon kaskea suurempi. Kaskesta voitiin raivata peltoa kasvuvoiman palauduttua. Lauri Koposen vaimolle ja Paavo Lapveteläiselle syntyi Iisalmen talvikäräjillä 1643 erimielisyyttä pannin (0,5 tynnyrin) maakappaleesta, jonka Lapveteläinen oli pantannut Koposelle 16 vuotta aiemmin 16 taalarin rahasummaa vastaan. Maan vuokraaja sitoutui toimittamaan Lapveteläiselle vuosittain kolme leiviskää kapahaukea veronmaksua varten. Lapveteläinen halusi nyt lunastaa maan takaisin, mutta Koposen vaimo koki joutuvansa

poisajetuksi. Pantattaessa maa oli ollut metsää, josta Koposen vaimo kertoi heidän vuosien varrella tehneen ”hyvää peltoa” ja antoi näin ymmärtää maan arvon nousseen. Oikeus tuomitsi Lapveteläisen maksamaan rahapanttin loppusumman ja Koposen vaimo sai nauttia viljelyksestään vielä vuoden loppuun asti.²³¹

Pienen yllätyksen tarjoaa vuonna 1625 kannetun niin sanotun pikkukymmenyksen luettelo. Yläsavolaiset maksoivat ylimääräisen veron tavallisesti kaurana ja herneinä, mutta vankimmissa peltoviljelijöissä oli vehnän vaalihoitoja. Heitä olivat Onkivedeltä Tahvo Väisänen ja Perttu Hynninen, Iisveden rantamilta Viisa Partanen ja Matti Kauppinen, Vieremältä Hannu Kurvinen ja Kiuruvedeltä Niemisjärven Kauppi Hyvärinen. Kasvuolosuhteiltaan vaativaa vehnää viljeltiin Suomessa ennen 1900-lukua laajamittaisesti vain Varsinais-Suomessa. Eteläisessä Viipurin Karjalassa vehnän viljely oli 1500-luvulla yleistä, mutta Savosta tiedot ovat hajanaisia. Rantasalmen kuninkaankartanossa vehnää viljeltiin, joten Ylä-Savoon vehnä lienee levinnyt kruunun kartanoista. Vehnän menestyminen Vieremän korkeudella asti osoittaa Iisalmen reitin suotuisia olosuhteita.²³²

Kaskiviljelyn laajuus

Habermanin maakirjan kaskitynnyri oli arvio viljelijän käytettävissä olevan kelvollisen kaskimaan laajuudesta kylvötynnyreinä. Arviomiesten harjaantunut silmä mittaili, kuinka paljon palstalla oli kaskettavaksi sopivaa metsää ja kuinka monta kylvötynnyriä metsään olisi mahdollista upottaa. Periaate lienee ollut sama jo silloin, kun Klemetti-kirjurin vuoden 1542 veroselvityksessään mainitsevat kaskimaiden arviomiehet lähetettiin arvioimaan veronahkalukuja. Yksi veronahka (myöhemmin veromarkka) määriteltiin vuonna 1539 kolmeksi arviopunnanmaaksi, johon voitiin kylvää kolme puntaa (9 tynnyriä). Myöhemmin määritelmää avattiin tarkemmin, ”ensimmäisenä vuotena punta ruista, toisena punta ohraa ja kolmantena punta kauraa”. Oletuksena oli eteläisemmässä Savossa viljelty lehtipuuvaltainen kaski, josta voitiin ottaa kolme satoa. Erämaiden havumetsien huhtaan voitiin kylvää vain ruista ja sato oli kertaluontoinen. Kauko Pirisen mukaan huhta oli Savossa kaskan yleisnimitys, joten kirjallisuuteen vakiintunut perusjako havupuuseen huhtaan ja lehtipuuseen kaskeon on myöhempi ja ”oppiperustainen”.²³³

Tavinsalmen kartanon vuoden 1559 veroselvityksessä arviokuntien veronahkaluvun määriteltiin asettuvan välille 1–12 eli 3–36 tynnyriin.²³⁴ Veronahka oli keskiajalla turkisveero, mutta 1500-luvulle tultaessa se oli muuttunut arvioksi viljelijän käytettävissä olleiden, kaskettavaksi sopivien maiden laajuudesta. Vuosittain viljelijä raivasi kaskimaistaan vain pienen osan. Kaskimaiden arviointi oli arvattavasti vaikea ja helposti riitautuva prosessi. Kruunun ja talonpoikien välillä oli 1500-luvun puolivälissä erimielisyyttä arviopunnanmaan käsitteestä. Talonpojat halusivat jatkaa eräviljelyn periaatteiden mukaisesti ja huomioida verotuksessa vain kulloinkin hyötykäytössä olleen maan. Kiinteään maaveroon pyrkinyt kruunu puolestaan halusi kirjata kaiken viljelijän pitkäaikaiseen käyttöön omiman maan. Yläsavolaisten asutustarinoiden kertomukset maiden ”kiertämisestä” omaan käyttöön olivat ilmeisesti muistumia vaiheesta, jolloin eräviljelijöistä tuli talonpoikia. Toisaalta kruunu halusi rajoittaa viljelijöitä kahmimasta itselleen maata enemmän kuin he pystyivät käyttämään, joten arviokunnan koon ylärajaksi asetettiin 10 veronahkaa.²³⁵

Turvetta kannetaan paareilla latoon. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1939, Varpaisjärvi, Pitkälänmäki, Puumalan talo. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Habermanin tutkinnassa arviomiesten arvioihin kylvötynnyrien määrästä vaikuttivat maaperä, puuston koostumus ja paikalle soveltunut viljelymenetelmä. Mukana inventoinnissa olivat myös verotuksessa autoiksi merkityt palstat. Ylä-Savossa pienimmät arvioidut alat olivat puolen tynnyrin palsta Pielaveden Niinisaassa ja neljäsosatynnyri Iisalmen Herneveden Hernesaassa. Tällaiset maakappaleet olivat kooltaan sopivia raivattavaksi kokonaisuudessaan. Toisessa ääripäässä Vieremän Makkosten kaskimaat Salahmilla ja Maaningan Halosten omistukset Varpaisjärvellä arvioitiin sadan tynnyrin laajuiseksi. Sama arvio annettiin Tavinsalmen latokartanon kaskimaiden laajuudesta Maaningan Hämeenmäellä, joka mainitaan kaskettuna jo kuninkaankartanon aikana 1550-luvulla.²³⁶

1600-luvulle tultaessa koskemattomat luonnonmetsät olivat Savossa jääneet järkevän saavutettavuuden ja hallariskirajan ulkopuolelle. Todennäköisesti suurin osa Kaurasen 1620-luvulla tutkimista yläsavolaisista kaskipalstoista oli kaskettu aiemmin jo vähintään kerran. Viljelijät olivat kaskien vuoroviljelyssä, joten kaskimaiden kiertoaikojen arviointi oli oleellinen osa tutkintaa. Ylä-Savossa kiertoajat olivat pidempiä kuin Etelä-Savossa,

joten kaskimetsät olivat suurimmalta osaltaan havupuuvaltaisia sekametsiä. Metsän kuusivaltaisuus oli hyvän palamisen ja rehevän maaperän perusteella otollisin maaperä korpirukiille. Kuusikkoja ei enää ollut kaskettavaksi, mutta yläsavolaisilla kiertoajoilla kuusi ehti sentään ponnistaa esiin. Pisimmät arviot yli 50 vuoden kiertoajoista annettiin mäntymetsille. Karumpien kasvuympäristöjen raivaaminen kaskiviljelyyn viittasi siihen, että hyvistä kaskimetsistä alkoi olla pulaa. Männyyn valta-asema saattoi olla myös oire maaperän köyhtymisestä jatkuvan kaskeamisen seurauksena.²³⁷

Savolaisten sampo oli havupuuvaltaiseen metsään raivattava huhtakaski ja siihen kylvettäväksi soveltunut satoisa syysruislajike, korpiruis eli juureinen. Suotuisissa olosuhteissa huhtakylvön väitettiin tuottaneen jopa satakertaisen kertasadon, mutta ainakin jyväluku 20–50 oli realismia. Huhtatekniikan omaksumisen ja yleistymisen aikataulu Savossa on epäselvä, mutta viljalajikkeen tiedetään olleen todennäköisimmin Pohjois-Venäjältä peräisin. Korpiruis mahdollisti havupuuvaltaiten metsien ottamisen viljelyyn ja savolaisten etenemisen erämaihin. Huhdassa menestyi vain ruis, joten Savon 1500-luvun papinverojen viljasuorituksista on tehty päätelmiä huhtaviljelyn yleisyydestä. Pelkästään rukiina veroa maksoivat tavallisimmin pohjoisten reuna-alueiden korpimaita käyttäneiden arviokuntien osakkaat. Savolaisten pääasiallinen verovilja oli jo keskiajalla ohra, joka yleistyi myös yläsavolaisten verosuorituksissa 1500-luvun kuluessa. Syynä olivat peltoviljelyn voimistuminen ja kaskimetsien puuston nuortuminen, jolloin ”tavallisiin” kaskiin voitiin kylvää vuoden 1539 veroselityksen oletuksen mukaisesti myös ohraa ja kauraa. Kertasatoinen ruishuhta oli eräviljelyn ja uudisasutuksen tekniikka.²³⁸

Pohjois-Savon erämaissa huhtaviljelyn laajenemisen intensiivisin vaihe ajoittui todennäköisesti ajanjaksoon 1400-luvun puolivälin erämaasodasta 1500-luvun puoliväliin. Eräviljelijät valtasivat ensimmäisenä helpoimmin saavutettavat supra-akvaattiset mäki-alueet, joille korpiruis voitiin ylipalon jälkeen kylvää ravinteikkaisille ja hallalta suojassa oleville rinteille.²³⁹ Vilkaaisu karttaan kertoo, miksi kruunu otti Maaningan Hämeenmäen laajoine etelärinteineen Tavinsalmen kartanolle. Maantieteelliset äärensä Savon huhtaviljely oli saavuttanut asiakirjalähteiden alkuun mennessä. Vuoden 1561 verollepanokirjan mukaan Nissiset olivat ottaneet haltuunsa Rotimon seudulta kaskeamiselle soveltuvimmat, vesistöjen läheiset alueet kuten Rahajärven sivun. Raivaajat etsivät sopivia rinteitä Maanselältä asti, jonka palstoista Maanselän alus ja Petäjäjärven pohjoispää määriteltiin myöhemmissä rajankäynneissä kuuluviksi Kajaanin pitäjään. Martismäki, Puolinmäki ja Murtolamminmaa on kartasta pääteltävissä kaskiviljelylle otollisiksi. Nissisillä oli lisäksi anekki palstoihin ”Pulkkisen rajalla” Matkusjoen ja Oravijärven länsipuolisilla Haapaselän rinteillä, jonne oli matkaa 4,5 peninkulmaa eli 27 kilometriä. Verotuksessa 30 tynnyrin laajuinen Haapaselän palsta oli Habermanin aikaan merkitty autioksi. Vuonna 1664 palstan kaskikylvöksi merkittiin kaksi tynnyriä ja 15 kappaletta, joten kyseessä oli yhtökasken raivaamiselle soveltunut metsä. Palstalla kasvoi lisäksi tervasmetsää, jota Nissiset eivät voineet ”etäällä asumisensa” vuoksi käyttää hyväkseen. Haapaselkä oli todennäköisesti ollut Nissisillä aiemmin jo eräviljelyssä, mutta Rotimolta sen hyödyntäminen kävi suoran vesistöyhteyden puuttuessa vaivalloiseksi.²⁴⁰

Joillakin arviokunnilla kaskimetsää oli yli tarpeen, toisilla siitä oli puutetta. 1620-luvulla suurin yhteenliittymä oli Huttusen sukukunnalla, joka käytti Sonkajärvellä 11

osakkaan voimalla 336 tynnyrin kaskimaita. Lähes yhtä suuri yhtiö oli mailtaan ja osaksmäärältään Lampaanjärvellä, jossa suurimman omistajan Hannu Jääskeläisen yhtiömiehiä olivat Olli Hujanen, Paavo Suurpää, Matti Pehkonen, Paavo Pasanen sekä Lauri, Mikko, Olli ja Lauri Saikkonen. Suhteellisesti arvioituna Ylä-Savon kaskikuningas oli Iisalmen Antti Kaarakainen, jonka hallitseman arviokunnan 286 tynnyrin kaskimaita oli jakamassa tutkinnan aikaan vain kaksi muuta osakasta. Kaarakaisen arviokunnan maista pääosa oli lähellä asuinpaikkaa Iisalmella ja Vieremällä, mutta kaukokaskia oli Talaskankaalla eli Maanselällä asti. Kaskimaita oli osakasta kohti peräti 95 tynnyriä. Niitä Kaarakainen ei kyennyt täysimääräisesti hyödyntämään pelkästään kumppaniensa Antti Niirasen ja Olli Juntusen avulla. Vuoden 1664 maantarkastus paljasti, kuinka ”liian monen kasvaminen samaan taloon” teki tehtävänsä. Osakkaita oli 1660-luvulla seitsemän. Lautamiesten, naapurien ja asianomaisten itsensä mukaan Kaarakaisen mailla köyhemmät voivat ”töin tuskin tiloillaan toimen tulla, mutta toiset ovat paremmin varoissaan sekä miesluvun että muihin mukavuuksiin nähden”. Vuoden 1664 maantarkastuksessa Kaarakaisen arviokunnasta ilmoitettiin 129 kapan (4 tynnyrin) peltokylvö ja 133,5 kapan (4,2 tynnyrin) kaskikylvö. Osakasta kohti kokonaiskylvö oli 38 kappaletta (1,2 tynnyriä) ja kaskikylvö 0,6 tynnyriä.²⁴¹

Habermanin kaskitynnyreistä ei voi suoraan päätellä sen metsän pinta-alaa, jonka raivaamisen kaskikylvö kokonaisuudessaan vaati. Myöhempien tietojen perusteella huhtaviljelyssä tynnyrin kaskikylvö saattoi vaatia neljän tynnyrinalan eli kahden hehtaarin raivaamista. Jouni Aarnion mukaan 1800-luvun lopulla Pielisen seudulla eräässä laittomassa kaskeamisessa 0,7 tynnyriä ruista oli kylvetty 1,2 hehtaarin alalle. Metsien pinta-alasta kaskiviljelyyn soveltui pieni osa, jolloin huomattava osa metsistä jäi joutomaaksi. Metsillä oli käyttöä kotitarvepuun hankinnassa ja 1600-luvulla yhä enemmän tervanpoltossa, kuten vuoden 1664 maantarkastuksen huomiot tervasmetsistä osoittavat.²⁴²

Kestävässä kaskivuoroviljelyssä maata raivattiin ja kylvettiin vuosittain kiertoajan mukaisesti. Tarkimmat havainnollistavat lähdetiedot on haettava Rantasalmen Keriharjulta. Haberman merkitsi Antti Kuroselle 15 tynnyriä kaskimaita, joiden keskimääräinen kiertoaika oli 28 vuotta. Teoreettinen vuosikylvö oli 17 kappaletta eli reilut puoli tynnyriä: vuoden 1620 kylvöluetteloon Kuroselle merkittiin 13 kapan kaskikylvö ruista, ohraa ja kauraa. Paavo Hipsosen reilun 11 tynnyrin maat kiersivät 34 vuodessa, jolloin vuotuinen kylvö oli teoriassa 11 kappaletta: Hipsosen kylvi vuonna 1620 kaskeen yhteensä 16 kappaletta eli puoli tynnyriä ruista ja ohraa.²⁴³ Keskimäärin yläsavolaisella viljelijällä oli Habermanin tutkinnan perusteella käytössään 20 tynnyrin verran kaskimetsää. Resurssin käyttö 40 vuoden kierrolla tarkoitti puolen tynnyrin vuosittaista kylvöä. Vuosittain hyödynnettävän kaskimaan osuus oli 2,5 prosenttia, mikä vastaa melko tarkasti 1700-luvun lopulla tehtyjä laskelmia savolaistalojen kelvolliseksi arvioidun kaskimaan ja vuotuisen kaskikylvön välisestä suhteesta.²⁴⁴ Vuoden 1664 maantarkastuksessa tavanomaisen yläsavolaisen kaskipalstan vuosittaisen kylvön kokoluokaksi arvioitiin neljäsosasta puoleen tynnyriä. Nerkoon Ulmasten 165 tynnyrin kaskimaita jakoi Habermanin tutkinnan aikaan kuusi osakasta. 27,5 tynnyrin kaskimaa osakasta kohti antoi 35 vuoden kierrolla teoreettiseksi vuosikylvöksi 0,8 tynnyriä. Vuoden 1664 maantarkastuksen aikaan jakajia oli kymmenen, jolloin vuotuisiksi kaskikylvöksi osakasta kohti jäi 0,3 tynnyriä.²⁴⁵

Habermanin kaskitynnyreiden, kaskimetsien arvioitujen kiertoaikojen ja eri lähteistä tunnettujen vuosikylvöjen kokoluokan välillä on johdonmukainen yhteys. Savon 1600-luvun kylvöveroluetteloiden kylvölukuja on arveltu liian alhaisiksi kuvastamaan todellisia kaskeja ja peltoon tehtyjä kylvöjä. Vuoden 1664 maantarkastuksessa pelto- ja kaskikylvöt eriteltiin, mutta myös näitä lukuja on arveltu liian pieniksi ja ne vaikuttavat teoreettisesti lasketuilta.²⁴⁶ Verottajalle ja verotettaville todellisia kylvömääriä oleellisempaa oli tavoittaa viljelijöiden kylvöjen suuruuden oikeudenmukainen suhde toisiinsa, jolloin kylvöt pantiin suuruusjärjestykseen. Vuonna 1624 huipulla olivat kuuden ja seitsemän tynnyrin kylvöillä Sonkajärven Huttuset, joilla oli runsaasti peltoa ja kaskea. Toisessa ääripäässä huonemiehille kirjattiin puolen pannin eli neljäsosa tynnyrin kylvöjä. Kahdeksan kaban kylvöosuus kaskiyhtiöstä kuvasi ilmeisesti määrää, jolla saattoi saada kahden aikuisen talouden viljantarpeen tyydytettyä. Matti Kääriäiselle vuonna 1624 merkitty yhden tynnyrin (32 kaban) kylvö saattoi olla alakanttiin kuvaamaan hänen 1,5 tynnyrin peltonsa ja 42 tynnyrin kaskimaidensa yhteiskylvöä, mutta tuskin viljelijän vuosittainen kokonaiskylvö ylitti kuitenkaan puoltatoista tynnyriä eli 48 kappaletta. Vuonna 1664 samoja maita käyttäneille Matti Kääriäisen pojalle Antille ja oman talonsa takamaalle rakentaneelle pojanpojalle Matille merkittiin peltoon ja metsään yhteisesti 50,5 kaban (1,6 tynnyrin) kylvö.²⁴⁷

Kaskiviljelyn tuottavuus ja autioituminen

Viljelijät pyrkivät optimoimaan vuotuiset kylvömääränsä, mutta tulos oli aina epävarma. Yläsavolainen viljelijä seiso tai kaatui kaskisatonsa mukana, sillä kaskiviljelyllä vuosittain saatu sato saattoi olosuhteiden mukaan olla kaikkea maan ja taivaan välillä. Sivutuotteena saatiin olkia, ruumenia ja pehkuja. Viljelijät laskivat kaskituoton lyhteinä. Sata lyhdettä vastasi ainakin periaatteessa yhtä tynnyriä. Iisalmen vuoden 1648 kesäkäräjillä puitiin Heikki Hynnisen korjaamaa 2 500 lyhteen satoa. Kyseessä oli sadosta päätellen suurehko raivausala, mutta korpirukiilla 25 tynnyrin sato oli hyvin mahdollinen tynnyrin kylvöllä. Hynnisen sadonkorjuusta jäi huono maku, sillä hän oli tunkenut Jääskeläisten maille ja veti 40 markan sakon väkivaltaisesta nautinnasta. Jääskeläiset saivat korvauksia vain neljä ruistynnyriä, sillä osa sadosta oli jostain syystä pilaantunut.²⁴⁸

Tavinsalmen kuninkaankartanon ajalta 1550-luvun lopulta on muutamia satoisuustietoja. Hämeenmäen kaskipalstalla saatiin rukiin jyväluvuksi 25, mutta toisilla palstoilla ruis oli antanut vain 9 ja 15 jyvää.²⁴⁹ Soinisen mukaan Rantasalmen kuninkaankartanossa ei rukiin viljelyssä ylletty vuosina 1556–1616 kertaakaan yli 14:n jyväluvun ainakaan niinä vuosina, joilta tietoja on säilynyt. Ilmeisesti kartanon kaskimaat olivat jo kiertoajaltaan nopeutuneessa kaskien vuoroviljelyssä, jolloin jyväluvut saattoivat pudota lähelle peltoviljan tuottoa.²⁵⁰ Luotettavalta vertailukohdalta yläsavolaisten huhtapalstojen todelliselle koolle ja tuotolle vaikuttaa vuonna 1662 Pielisjärveltä kirjattu tieto rajankaisten karjalaisten Ruotsin puolella harjoittaman laittoman kaskeamisen tutkinnasta. Arviomiesten mukaan 8–48 kylvökapan (0,25–1,5 tynnyrin) laajuisista kaskista korjattiin 20–40 jyväluvun mukaisia satoja.²⁵¹ Onnistunut huhtakaski jätti laariin ylijäämää, jolloin viljaa oli vara myydä Ylä-Savosta Pohjanmaalle ja Lappeenrantaan.

Iisalmen Kääriäisille ilmoitettiin vuonna 1664 puolet kylvöstä peltoon ja puolet metsään, joten kaskirukiin suuremman jyväluvun perusteella he korjasivat todennäköisesti vähintään kolme neljäsosaa viljasadostaan kaskaista. Kääriäisten viljatulo oli kaskipainotteinen, mutta Ylä-Savossa oli myös enemmän peltoon tukeutuneita viljelijöitä. Nälännön Remeksisien 75 kapan kokonaiskylvöstä 60 kappaa pantiin vuonna 1664 peltoon ja 15 kappaa kaskeeseen. Viljasato oli todennäköisesti samaa kokoluokkaa kuin Kääriäisillä, mutta kaskan osuus sadosta lienee jäänyt noin puoleen. Vieremänjärven Hannu Kurvisen, Antti Kettusen ja Niilo Nissisen yhteinen kaskikylvö oli vaatimattomat 7,5 kappaa, mutta Vieremänjärven rantojen peltolohkoille kylvettiin 207 kappaa.²⁵² Kurvisen arviokunta sai kaskaista ilmeisesti vain kymmenisen prosenttia viljastaan. Vähäisessä kaskiviljelyssä oli tuskin kysymys kaskimaiden pimittämisestä verottajalta, vaan jo lähtökohtaisesti niukkojen kaskimetsien ehtymisestä. Vieremänjärven suotuisissa olosuhteissa kolme perhekkunaa elättävään viljan tuotantoon oli mahdollista päästä ilman laajoja metsävaroja, mutta kovin montaa osakasta maat eivät elättäneet. Arviokunnan resurssit osoittautuivat 1620-luvulla seitsemälle osakkaalle liian vähäisiksi, sillä kaskimaata oli vain kahdeksan tynnyriä osakasta kohti. Neljä osakasta jätti yhtiön ja Vieremän. Pekka Nissinen, Antti Kiljunen, Pekka Parviainen ja Olli Tihinen lähtivät etsimään elantoaan Lapista tai ”Lapinrajalta” asti. Ilmaisuu tarkoittanee Pudasjärven–Kuusamon korkeutta, sillä pohjoisempaan rukiin viljely ei enää menestynyt.²⁵³

Kylvöt merkittiin todennäköisesti verotuksessa todellista vähäisemmiksi, ja vuosittaisten olosuhteiden satunnaisuus on voinut vaikuttaa vain yksittäisiltä vuosilta tunnettuihin lukuihin, mutta ilmoitettujen kylvölukujen kokoluokkaa on silti pidettävä ainakin suuntaa antavana. Ylä-Savon muuta maakuntaa vähäisemmät kaskikylvöt vuoden 1664 maantarkastuksessa ovat hämmästyttäneet, sillä metsien laajuuden ja kaskiviljelyn keskeisyyden perusteella tuloksen voisi olettaa olleen päinvastainen. Veijo Saloheimon laskelmien mukaan Savossa ai-noastaan Iisalmen pitäjässä kaskikylvöt jäivät peltokylvöjä vähäisemmiksi. Syyksi Saloheimo arvelee Iisalmen maantarkastuksen vaillinaisuutta, jolloin osa kaskista olisi jäänyt ilmoittamatta.²⁵⁴ Teoriassa suuret metsävarat eivät kuitenkaan tarkoita, että niitä olisi hyödynnetty sen laajemmin kuin viljelijän vuosittainen tarve ja työvoiman riittävyys antoivat myöten. Iisalmen Kääriäisten 42 kylvötynnyrin kaskimaiden teoreettinen vuosikylvö oli arvioidulla 32,5 vuoden kierrolla 41 kappaa, kun vuoden 1664 maantarkastuksessa Kääriäisille laskettiin metsään 25,5 kapan kaskikylvö. Vuotuiset kaskikylvöt olivat maltillisia, sillä viljelijät ymmärsivät pitää silmällä käytettävissä olevan kaskimaan kokonaismäärää ja varoa ryöstöviljelyä.

Luonnollisin selitys Ylä-Savon niukkoihin kaskikylvöihin oli kaskimetsien rakenne ja käytetyt viljelymenetelmät. Habermanin tutkinnan perusteella Ylä-Savon havupuuhuhtien ja Leppävirran eteläpuolisen Savon lepikkoisten kaskimetsien välillä oli selvä ero. Eteläistä Savoaa laajempien metsävarojen ansiosta kaskimetsien kiertoajat olivat pysyneet verrat-pitkinä, jolloin kaskimetsien lehtipuuvaltaistumista tai maaperän köyhtymistä ei ollut merkittävästi tapahtunut. Kovin kaukana menneisyydessä kaskimetsien havupuuvaltaisuus ei ollut etelämpänä Säämingissä, sillä vuonna 1643 Lars Rööös kirjasi karttaansa seudulla ”aiemmin” kasketuksi vain havumetsiä.²⁵⁵ Samankaltainen asetelma näytti Saloheimon las-kelmien perusteella olleen Käkisalmen läänissä nykyisen Pohjois-Karjalan alueella, jossa kylvöt olivat Pielisen seudulla niukemmat kuin etelämpänä. Juureisen kylvötiheys oli harva ja vuotuiset kaskikylvöt jäivät vähäisemmiksi kuin Etelä-Savon lehtikaskivyöhykkeellä.²⁵⁶

Ville Ruotsalainen kuvaa havupuuvaltaisen huhtakasken valmistelua, jolloin kaskaasta kaadettiin pienemmät puut ja suuremmat kuivattiin ”lyömällä kirveellä pykäliä”. Korpiruukiin merkitys eräviljelyn kaudella oli keskeinen, mutta 1600-luvulle tultaessa huhtaviljelyn laajuutta on vaikea arvioida. Tekniikan tiedetään kehittyneen kahden polton huhdaksi, jolloin tuhkan antaman kasvuvoiman imeytyminen maahan varmistettiin polttamalla sama ala kahdesti. Kaskeamisen menetelmistä on kuitenkin tarkempaa tietoa vasta 1700-luvulta. Soinisen arvion mukaan suuria pinta-aloja ja pitkää kiertoaikaa vaatineen huhtakasken valtakausi jäi verraten lyhyeksi.²⁵⁷ Asutuksen lähimmät kaskimetsät siirtyivät nopeutuvan kiertoon ja ehtivät varttua korkeintaan sekametsäksi ennen seuraavaa kaskeamista. Habermanin puustoarvioiden ja tunnettujen satoisuustietojen perusteella ainakin osaan Ylä-Savon havupuuvaltaisista sekametsistä kylvettiin vielä 1600-luvulla menestyksekkäästi korpiruista.²⁵⁸

Kylvölukujen realistisuutta voidaan edelleen arvioida laskelmalla maatalouden tuotosta ja leipäviljan kulutuksesta. Otetaan lähtökohdaksi suurin tunnettu kylvöluku Ylä-Savossa, 46 kappaalaa viljelijää kohti (1624). Vuoden 1664 maantarkastuksessa kokonaiskylvöluku oli 45 kappaalaa. Arvioidaan rehuviljan (kauran) osuus kolmasosaksi, jolloin jäljelle jää 32 kappaalaa eli tynnyri. Vuoden 1664 maantarkastuskirjan mukaan pellon ja kasken kylvösuhde oli Iisalmen pitäjässä 54/46, joten oletetaan kumpaankin kylvetyksi puolet eli 16 kappaalaa. Yksinkertaistetaan viljalajeiksi pelto-ohra ja kaskiruis. Viiden jyväluvulla pelto-ohran sato oli siemenvilja vähennettynä 64 kappaalaa eli kaksi tynnyriä. Oletetaan viljelijän raivanneen huhtakasken, kylväneen korpiruista ja saaneen ei-satumaista 15 jyvää. Kaskiviljaa kertyi seitsemän tynnyriä. Nykypainoksi muutettuna viljelijälle kertyi ohraa noin 170 kiloa ja ruista 700 kiloa. Vielä olisi otettava huomioon verot ja hävikki, mutta oletetaan niiden, kylvöjen todennäköisen alimerkinnän ja hyvin maltillisesti arvioidun kaskiruukiin jyväluvun eliminoivan suunnilleen toisensa. Lopuksi verrataan tulosta 1600-luvun ruotsalaisten laitosten palkollisten leipäviljankulutuksen perusteella tehtyihin laskelmiin, joiden mukaan aikuista kohden viljaa kulutettiin 320 grammaa päivässä eli 117 kiloa vuodessa. Eino Jutikkala päätyi lähes samaan arvioon verratessaan Suomen väkilukuarviota ja kylvöveroluetteloiden perusteella laskettua viljantuottoa 1620-luvulla. Näillä tiedoilla ja oletuksilla Ylä-Savossa kylvetty tynnyri leipäviljaa tyydytti noin seitsemän aikuisen tarpeen.²⁵⁹

Samalla kaavalla voidaan arvioida Ylä-Savon kokonaiskylvön tuottoa. Ennen 1700-luvun väkilukutaulujen aikaa väestön määrää on arvioitu taloluvuista ja henkikirjoista, jotka kuvaavat paremmin verotuksen tarkkuutta kuin väestömäärää. Tavinsalmen pohjoispuolella asuneiden määrän tarkempi arviointi 1500-luvulla on mahdotonta jo siksi, että kaikki eräviljelijät eivät kirjautuneet veroluetteloihin. Vuoden 1561 verollepanomaakirjan mukaan Ylä-Savon 45 arviokunnassa oli 108 osakasta. Saman vuoden papinveroluettelo tuntee 105 nimeä. Vuoden 1571 hopeaveroluettelo perustui tarkalle tutkinnalle ja lehmän omistamista voi pitää kotitalouden merkinä. Ylä-Savossa (ilman Keitelettä) oli ennen pitkän sotakauden alkua 119 veronmaksukykyistä taloutta.²⁶⁰ On arvuuttelua, kuinka monta henkilöä talouden piirissä oli keskimäärin, mutta tutkimuksessa käytetyt kertoimet ovat vaihdelleet kuudesta jopa kuuteentoista.²⁶¹ Tavinsalmen pohjoispuolisen Savon talonpoikien, eräviljelijöiden ja lappalaisten muodostama populaatio oli 1500-luvun puolivälissä todennäköisesti runsaan tuhannen asukkaan luokkaa.

Vuoden 1614 Älvsborgin lunnaiden henkilöperustainen, periaatteessa 15–60-vuotiaista väestöä koskenut veronkanto tunsi 450 yläsavolaista. Vuonna 1620 karjaveroa maksoi 200 taloutta ja vuoden 1624 tutkinnassa 220. Vuoden 1625 myllytullia maksoi 291 talollisten perhekuntiin kuulunutta ja 58 huonemiestä, yhteensä 349 henkilöä. Iisalmen pitäjän ensimmäiseen henkikirjaan eli myllytulliluetteloon kirjattiin vuonna 1635 periaatteessa 15–63-vuotias väestö, yhteensä 581 henkilöä. Heistä maakirjassa oli 177 ja karjaveroluettelossa 207.²⁶² Kun Johan Haberman 1620-luvun puolivälissä päivitti vuoden 1561 maakirjaa, oli arviokuntien osakkaiden määrä Tavinsalmen pohjoispuolella hieman yli kaksinkertaistunut. Suuripiirteisesti voi arvioida Ylä-Savon väestön kaksinkertaistuneen viiden vuosikymmenen ajanjaksolla 1570-luvulta 1620-luvulle. Alueella vaikutti tällä ajanjaksolla sekä väestönkasvua edistäneitä (tulomuuton jatkuminen) että heikentäneitä (sodat, kadot, poismuutto) tekijöitä. Väestön kaksinkertaistuminen 50 vuodessa vastaa noin prosentin vuotuista väestönkasvua, mikä näissä olosuhteissa vaikuttaa realistiselta. Vuoden 1624 kylvön mukaisella ja 15:n jyväluvun kaskisadolla leipäviljaa olisi riittänyt 1 445 aikuiselle. Se lienee ollut riittävä viljatuotto noin 2 000 ihmisen populaatiolle, mutta useampaan kymmeneen yltäneet kaskirukiin jyväluvut olisivat jo tuottaneet ylijäämää. Toisaalta kaskisadon jäädessä viiteen jyvään viljaa olisi riittänyt enää 563 aikuiselle eli Iisalmen pitäjän vuonna 1635 henkikirjaan yltäneelle noin 15–63-vuotiaalle väestölle (581). Laskelman osuvuus on epävarma, mutta ainakin se havainnollistaa ylijäämän ja kadon välistä, vuodentulosta riippunutta eroa kaskitaloudessa.

Teoreettiset laskelmat voidaan kytkeä todellisuuteen vertaamalla niitä Iisalmen pitäjän ensimmäisen kirkkoherran Nicolaus Petri Roivan vuonna 1629 tekemiin kirjauksiin seurakuntansa viljelijäkunnassa tapahtuneisiin muutoksiin neljältä edeltävältä vuodelta. Kaikkiaan 48 savua oli tavalla tai toisella autoitunut (Taulukko 6).²⁶³

Olot vaikuttavat käyneen ahtaaksi etenkin Pielavedellä, jossa oli vuoden 1571 hopeaveronkannon aikaan useita vauraita talollisia. Heinämäen Utriaisten kaskimaita käytti 8 osakasta, jossa oli puolet liikaa. Fortunatus Utriainen suuntasi ”Venäjälle” eli Käkisalmen läänin voittomaille ja Niilo Utriainen Hämeen puoleisiin erämaihin. Eskeli Utraisen ja Olli Lipposen viljelykset autoituivat tuntemattomasta syystä. Utriaisten kaskimaat olivat pääasiassa petäjikköjä, joita riitti osakasta kohti vain seitsemän tynnyriä. Pielaveden varhain talonpoikaistuneista, turkispyytäjinä tunnetuista suvuista kaskimaiden puutteesta kärsivät myös Rytköset (8 tynnyriä) ja Kolehmaisiet (6 tynnyriä), jotka turvautuivat peltoihinsa. Ei ollut tuulesta temmattua, kun 1500-luvulla kruunu kielsi tilojen jakamisen kolmea veronahkaa pienemmiksi. Veromääritelmän mukaisesti se tarkoitti kolmen arviopunnanmaan eli yhdeksän tynnyrin tilaa.²⁶⁴ Lammassalon Paavo Niskasen yhtiö (18 tynnyriä) ylty vielä lähelle Ylä-Savon keskiarvoa. Pielaveden seudun taloudellisen tilanteen heikkenemiselle oli kuvaavaa, että Lammassalon isäntä Antti Niskanen siirtyi Stolbovan rauhan 1617 aikoihin Jännevirrälle. Hännisen kantasuvulla oli siellä omistuksia.²⁶⁵ Venäläisuhkan väistyminen mahdollisti itäisimpien metsämaiden ottamisen käyttöön aiempaa turvallisemmin. 1620-luvulla autoitumisen suurimmaksi syyksi oli pääteltävissä viljelymaiden ehtyminen, joten jälleen kerran oli ”liian moni kasvanut samaan taloon”.

Syy	Määrä (savua)
Kuolema	6
Varattomuus	9
”Autio”	14
Poismuutto	19
Hämeeseen	1
Kainuuseen	4
Lappiin	4
Pohjanmaalle	1
Venäjälle	6
Karannut	3

Taulukko 6. Autoitumisen syyt Iisalmen pitäjässä 1625–1629.
Lähde: RA, Finska Kameralia 109.

Merja Uotila

Asutus tihenee ja tilaluku kasvaa

Esimodernin maaseutuväestön toimeentulo perustui maatalouteen, jonka tuotantoa voitiin ennen teknologian kehittymistä lisätä ainoastaan peltopinta-alaa lisäämällä. Näin myös väestönkasvun edellytys oli tuotannossa olevan pelto- ja kaskimaan määrä. Lisää viljelysmaata saatiin perustamalla uusia maatiloja, joten uudisasutus ja asutuksen tihentyminen olivat keskeisiä talouskasvun tekijöitä. Kun eteläinen ja läntinen Suomi oli asutettu pysyvästi jo rautakauden ja keskiajan kuluessa, lisälmen vanhan pitäjän asutushistoria muodostaa kansainvälisesti kiinnostavan esimerkin myöhäisestä asuttamisesta, jossa oli vielä tilaa laajentumiselle. Janne Vilkuna, Olli Matikainen ja Ville-Pekka Kääriäinen analysoivat varhaisinta asuttamishistoriaa, mutta mitä sen jälkeen tapahtui tälle vielä 1600-luvulla harvaan asutetulla seudulla? Miten asutusekspansiota ohjattiin ylätasolta ja missä määrin se perustui vapaaehtoiseen uudisraivaukseen, jolla purettiin väestöpainetta vielä toisen maailmansodan jälkeenkin?

Eriikka Tossavaisen entinen, uusittu savutupa Korkeakosken tilalla, jossa leskellä oli lyhyt matka savusaunaansa. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1930, Pielavesi. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma.

Kaskesta peltoon

Suo, kuokka ja Jussi, näin meitä on Väinö Linnan sanoin opetettu arvostamaan pellonraivaajia sekä peltoa toimeentulon lähteenä ja turvana.²⁶⁶ Savossa voidaan kaskea pitää elämisen ehtona. Elintaso ja toimeentulo olivat sidoksissa maahan, ja maanomistuksella oli yhteiskunnallista asemaa määrittävä tehtävä. Väestön pääelinkeinot liittyivät kiinteästi maanviljelykseen ja sen omavaraisuuteen. Väkimäärän kasvun edellytystä, ruuantuotantoa, saattoi lisätä vain viljelyspinta-alaa kasvattamalla, sillä maatalous oli suhteellisen te-

hotonta 1800-luvulle saakka. 1700-luvun väestökasvun taustalla olikin asutuksen laajajeneminen ja tilamäärän kasvu, jota edisti samalla vuosisadalla aloitettu maareformi, isojako.²⁶⁷

Ylä-Savon asutushistoriaa leimaa käsitys alueen uudisasutusmenneisyydestä, sillä seudun pysyvä asutus on nykyisen tietämyksen mukaan Etelä- ja Länsi-Suomea nuorempaa. Uudisasutukseen pohjautuva asutushistoria ei ole jäänyt pohjoisen Savon erityispiirteeksi, sillä historiallisten lähteiden valossa uudisasuttaminen oli merkittävä asutushistoriallinen tekijä kaikkialla maailmassa. Suomalaisia uudisasuttajia oli niin Lapissa, Ruotsin suomalaismetsissä kuin Amerikan mantereella.²⁶⁸ ”Asumattomien” seutujen valloitus jatkui varhaisen uudisasutuksen jälkeenkin, toki pienemmässä mittakaavassa asutuksen tiivistymisen, laajentumisen ja uusien mautilojen raivaamisen muodossa. Väkimäärän kasvun takia kehitys jatkui Suomessa toisen maailmansodan jälkeiseen aikaan saakka.

Aikaisempi tutkimus²⁶⁹ sekä tässä kirjassa Olli Matikaisen ja Ville-Pekka Kääriäisen luvut luovat kuvan Iisalmen asutuksen kehittymisestä 1500- ja 1600-luvuilla, mutta erityisesti 1700-luvun maankäytössä, tilanmuodostamisessa ja asutuksen leviämismallissa on Kaarlo Wirilanderin erinomaisen kontribuution jäljiltäkin vielä paljon tutkittavaa.²⁷⁰ Tässä isojako yksityiskohtaisine asiakirjoineen luo mielenkiintoisen lähtökohdan ja lähdemateriaalin, jota voidaan täydentää muilla asiakirjoilla. Keskeisiksi tutkimuskysymyksiksi muodostuvat millaiseksi Iisalmen vanhan pitäjän myöhäisempi asutushistoria kehkeytyi, mitkä tekijät vaikuttivat asutuksen laajenemiseen ja tiivistymiseen, ja mikä oli eri elinkeinojen rooli asutuksen sijoittumisessa ja kehityksessä. Mielenkiintoinen tutkimusasetelma syntyy myös vertailemalla Iisalmea koko Suomen kehitykseen ja pohtimalla, mikä oli hallinnon ja kruunun rooli asutuksen kasvussa.

Voimme olettaa, että Savossa tapahtunut kehitys eränkännistä uudisasutukseen ja pysyvään maan hallintaan heijasti sitä, mitä oli tapahtunut aiemmin asutetussa eteläisessä Suomessa.²⁷¹ Alkujaan maanomistus perustui Ylä-Savossa nautintaan eli alueen raivaamiseen ja käyttöön. Kaskiviljelyyn ja heinänkorjuuseen sopivat alueet sekä pellot asuintontteineen saivat ensin yksityisomistajat arviokunnan ja niille myönnettyjen anekkien muodossa. Perheen ja suvun kasvaessa alueiden käyttö ja omistus jakautuivat pienempiin osiin. Syntyi uusia taloja, joille raivattiin omat pellot ja niityt sekä pystytettiin uudet rakennukset – yleensä aiempien asumusten lähelle muodostaen kylämäisiä asutuskeskittyymiä. Metsät ja luonnonniityt jäivät yhteiskäyttöön. Nämä suvun ja arviokunnan, myöhemmin jakokunnan, nautintaan kuuluvat alueet saattoivat sijaita eri puolilla Iisalmea. Maanomistuksesta muodostui tilkkutäkki, jossa kylien maat jakautuivat moneen kaukana toisistaan sijainneeseen palstaan.²⁷² Isojaon myötä maanomistustilanne selkiytyi, sillä uudistus määräiti yhteiskäytössä olleille alueille yksityisomistajat ja muodosti mautiloista yhtenäisiä kokonaisuuksia. Savolainen maanomistus on siis ollut siirtymistä yhteisomistuksesta kohti yksityiskäyttöä.²⁷³

Iisalmen vanha pitäjä koostui laajasta ja harvaan asutetusta alueesta. Väljyys onkin sana, jota on käytetty kuvaamaan Ylä-Savon varhaista asutusta ja väentihyettä.²⁷⁴ Vielä 1700-luvulla Savon ylisissä osissa oli tilaa verrattuna tiheämmin kansoitettuun Etelä-Savoon tai läntiseen Suomeen. Ylä-Savon asutuksen tiivistyminen jatkui koko 1700-luvun, jolloin varsinkin isojako kasvatti mautilojen lukumäärää. Kruunun liikamaille erotetut uudet tilat olivat yksi keino lisätä maataloudesta riippuvaisen ja kasvavan väestön toimeentulomahdollisuuksia. Iisalmen seudulla suurin osa asutusekspansioista tapahtui kuitenkin

Menja Uotila

Vanhat asutusnimet Iisalmen pitäjässä

Iisalmen alueen vesistöreittien ja suurten järvien, kuten Onkiveden, Poroveden ja Pielaveden, on tulkittu sisältävän alueen vanhinta nimiaineistoa, sillä suuret kiinteät maastokohteet on yleensä nimetty varhain ja ne tunnettiin laajasti. Osalla paikannimistä on puolestaan suppeampi, hyvin paikallinen käyttäjäkunta. Tällaisen nimistön säilyvyys ei ole taattua; asukkaiden vaihtuessa tai alueen käyttötarkoituksen muuttuessa saattaa esimerkiksi yksittäisistä pelloista käytetyt nimitykset vaihtua. Paikannimiä tulee siis käyttää ja tarvita, jotta ne säilyisivät. Iisalmen asutuksen tihentyessä ja maankäytön laajentuessa 1600–1700-luvulla syntyi tarve kehittää Iisää paikannimiä – yksilöidä ja tunnistaa uusia paikkoja. Nimeäminen on samalla puhetta paikan omistuksesta. Toisinaan iisalmelaisten maanomistusriitojen yhteydessä samasta paikasta käytettiin eri nimiä; kiista omistuksessa oli samalla riita paikan nimestä ja oikeudesta nimetä paikka.

Iisalmen varhaisimpien asutuskeskittymien nimet ovat peräisin vuoden 1557 papinveroluettelosta, jossa mainitaan aluekylinä Pielavesi, Sulkava, Niemisjärvi, Haapajärvi, Vieremäjärvi, Iisalmi, Hernejärvi, Nerkoo ja Onkivesi niiden nykyistä kirjoitusasua seuraten. Nämä aluekyllät sisälsivät maataloja laajalta alueelta, joten oli luonnollista, että ne nimettiin tunnetun ja ison luontokohteen, vesistön mukaan. Vähitellen asutuksen lisääntyessä veroluetteloihin kirjattiin enemmän kyliä, mutta vasta vuoden 1664 maantarkastus esittelee ensi kertaa nimeltä vanhan Iisalmen pitäjän kaikki kantakylät. Kantakyliden nimet voidaan jakaa karkeasti kahteen kategoriaan: nimet johdettiin joko luontokohteista tai varhaisista asuttajasuvuista. Huomattava osa kylistä jakaa nimensä vesistökohteen kanssa, mutta osa kylien nimistä on myöhemmin lyhentynyt. Emme enää käytä muotoa Salahmijärvi, Luupuejärvi tai Nerkoojärvi. Hautajärvi on puolestaan muuttunut Hautakyläksi ja Kalliojärvi Kalliokyläksi. Tällainen nimen lyhentyminen tai muu tiivistyminen on paikannimille luontaista, kuin myös luontonimien siirtyminen kulttuuri- ja asutusnimiksi.

Osa kylännimistä periytyy asuttajista ja asukkaista. Esimerkiksi Vieremän Nissilän kylän ensimmäinen verolähteisiin merkitty asukas oli Paavo Nissinen. Muita kylännimiä, joiden taustalta voidaan

erottaa sukuja, ovat muun muassa Lappetelä(nmäki), Koppola, Kauppila(nmäki), Ollikkala, Partala, Remekselä, Ryhälä(nmäki) sekä Ulmala. Myös Martikkalan asukkaista suurin osa oli vielä 1700-luvulla Martikkaisia ja Väisälänmaällä asui Väisäsiä. Monen sukunimiperusteisen kylän asutus keskittyi mäelle, liittyipä mäkinititys sitten kylännimeen tai ei. Nämä asuttajasukuihin viittaavat kylien nimitykset ovat mahdollisesti hivener myöhäisempää perua kuin vesistönimien viittaavat aluekyllät, joilla tunnistettiin varhainen, yhtä kylää laajempi asutus.

Kylien lisäksi tärkeä maanomistukseen kytkeytyvä nimiryhmä on jakokuntien nimitykset. Osa jakokunnista jakoi nimensä kylän kanssa, mutta kun kyse oli yhtä kylää suuremmasta tai pienemmästä yksiköstä, syntyi tarve käyttää toisenlaisia nimeämistapoja. Esimerkiksi Haapajärven kantakylä Iisalmessa jakautui kolmeen eri jakokuntaan. Eteläisin näistä oli Larinniemi eli Lagerudd, keskimäinen nimettiin viimeistään 1700-luvulla Likolahdeksi ja koillisin osa Haapajärveä kuului Partalan jakokuntaan. Nämä nimet tulivat joko keskeisistä asutuksen sijaintia ilmaisevista paikoista tai jakokuntaan kuuluvasta kylästä, kuten Partala. Pielavedellä Lampaanjärven asutus ja jakokunnat olivat jakautuneet suurin piirtein kahtia: läntiseen Saikkolanniemeen ja itäiseen Hiidenniemeen. Jakokunnat rakentuivat suurelta osin aikaisempien arviokuntien omistuspohjaan, joten niitä nimettiin myös sukujen mukaan. Huttulan jakokunnan asukkaat olivat vielä isojaon aikaan suurelta osin Huttusia. Omistajasuvun mukaan nimetty Hiltulan jakokunta sijaitsi Lapinjärven eteläosissa, Tikkasten asuttama Tikkalan jakokunta kuului Kiuruveden kylään ja Kämärän jakokunta Luupuveden kylässä sai nimensä Kämäräisten suvusta.

Kanta- eli maarekisterikylien oheen on myöhemmin vakiintunut käyttöön joukko erilaisia kyläkuntanimityksiä. Tämä on osin johtunut kylien ja jakokuntien maanomistuksen sirpaleisuudesta sekä uusien asutuskeskittymien synnystä. Uudet asuinalueet saivat omat kutsumanimensä, jotta ne voitiin puheessa erottaa muista kylistä ja kyläkunnista. Niin Mäntylahti, Paloisenmäki, Paisua kuin Korpijoki olivat ennen asutuksen laajenemista kylien takamaita, jotka uuden asutuksen saapuessa tarvitsivat omat nimet tunnistamaan paikka ja paikan asukkaat.

Lähteet: KA, Voudintilit 6255, 1557. Kiviniemi 1990. Rissanen 1927. Soininen 1961.

vapaaehtoisesti maakirjatiloja jakamalla ja torppia perustamalla. Maatilojen määrä kasvoi edelleen 1800-luvun aikana, jolloin lainsäädäntö salli kantatilojen lohkomisen osa- sekä palstatiloihin. Vuokratilojen, käytännössä torppien, itsenäistyminen 1900-luvun alkupuoliskolla lisäsi maatilojen lukumäärää, mutta edellä mainitut uudistukset pienensivät samalla tilakokoa. Viimeinen suuri maaseutumaista asutusta kasvattanut maanjakoreformi oli toisen maailmansodan aikainen ja jälkeinen maanlunastus siirtoväelle ja rintamamiehille.

Iisalmen vanha pitäjä käsitti laajimmillaan 89 vanhaa maarekisterikylää.²⁷⁵ Osa kylistä syntyi historiallisen asutusvaiheen alkupuolella. Myöhemmin asutuksen laajentuessa muodostettiin uusia maakirja- tai maarekisterikylä.²⁷⁶ Tämä kyläjaottelu syntyi hallintoa varten, sillä paikallisille oli tärkeämpää anekkeja eli omistusoikeuksia tiluksilleen hakeneet ja saaneet arviokunnat sekä myöhemmin näitä maita omistaneet jakokunnat.²⁷⁷ Jakokuntia on tähän tutkimukseen sisällytetty 72.²⁷⁸ Jakokunnat koostuivat maakirjataloista, jotka omistivat jakokunnan maat. Maakirjatalo merkitsee tässä yhteydessä maakirjaan merkittyä asutus- ja verotusyksikköä, jolle annettiin oma numero ja verotusarvo. Maakirjatalo, myöhemmin kantatila, jakautui aikaa myöten pienempiin osiin.²⁷⁹ Savossa jakokuntien rajat ja aluekokonaisuudet pohjautuivat vanhojen arviokuntien maanomistuksiin, mutta vielä isojaon aikaan muodostettiin uusia jakokuntia valtion hallintaan päätyneistä maista. Maanhallinta ja maanomistusolot eivät olleet siis vielä täysin vakiintuneita 1700-luvulla tai 1800-luvun alkupuoliskolla.

Tässä luvussa hyödynnetään lähteenä maanjakotoimituksiin liittyviä asiakirjoja, karttoja sekä luetteloita. Lisäksi tilojen lukumäärää ja omistussuhteita on selvitetty henkikirjojen ja maakirjojen avulla.²⁸⁰ Henkikirjat ovat tarkempia rekisteröimään kotitalouksien määrää, koska maakirjat eivät huomioi maakirjatalojen jakoja.²⁸¹ Henkikirjat ja niiden sisällössä tapahtuneet vaihtelut aiheuttavat paikoitellen haasteita tulkita tilamääriä, mutta ongelmista huolimatta ne mahdollistavat vähintään arvioiden teon. Asutuksen sijoittumista selvitetään puolestaan karttojen avulla. Varhaisin Iisalmea kuvaava kartta, 1640-luvun kyläasutukseen perustuva piirros, on kovin ylimalkainen. Seuraava kartta-aines, 1750-luvun puoliväliin ajallisesti sijoittuva Iisalmen pitäjänkartta, josta enemmän Heikki Rantatuvan luvussa, antaa mittakaavansa ja tarkkuutensa puolesta hyvän kuvan maakirjatalojen sijaintipaikoista.²⁸² Isojaon karttamateriaali sisältää vielä yksityiskohtaisempaa tietoa, vaikka kaikkea tuolloin tehtyä materiaalia ei olekaan säilynyt alkuperäisenä.²⁸³ 1840-luvun tilanteeseen pohjautuva pitäjänkartasto paljastaa asutuksen laajenemisen eri puolille Iisalmen pitäjää. Lisäksi Maanmittauslaitoksen erikoisluettelot valaisevat tilojen jakoon liittyviä toimenpiteitä. Tätä lähdettä on käytetty hyväksi 1950-lukuun saakka, jonne päätän Iisalmen vanhan pitäjän asutushistorian tarkastelun.

Ylhäältä ohjattua asutusekspansiota?

Kruunulla oli omat syynsä olla kiinnostunut asutuksen laajentamisesta sekä maatilojen varallisuudesta. Keskiajalla tavoitteena oli ollut siirtää valtakunnan rajoja asuttamalla uusia seutuja omilla alamaisilla. Valtio oli myös kiinnostunut siitä, millaisia tiloja syntyi. Se pyrki vakaaseen maaverotukseen ja omavaraisiin sekä elinkelpoisiin eli veron-

Iisalmen kylää 1770-luvun pitäjänkartassa. Olof Bongström ja Pehr Krook, 1775–1777, Geographisk Charta öfver Idensalmi Sokn i Savolax 1755–1757, RA. Karttaosa 20CD Heikki Rantatuvan ja Matti Pehkosen koosteessa.

maksukykyisiin maataloihin. Veronalaisen maan myyminen osina pois oli kiellettyä, ja tilojen halkomiseenkin suhtauduttiin lähtökohtaisesti kielteisesti, sillä näin mahdollisesti heikennettiin maatilojen kannattavuutta ja vaarannettiin verotuloja.²⁸⁴ Verotettavia maatiloja haluttiin siis lisää, mutta samalla rajoitettiin niiden syntyä erityisesti tiheästi asutetuilla seuduilla, joissa oli rajalliset resurssit omavaraisten tilojen muodostumiseen.

Rajoitusyrityksistä huolimatta maatiloja jaettiin perillisten kesken, minkä vuoksi halkomisella syntyneiden tilojen kokoon asetettiin rajoituksia. Vuodesta 1684 lähtien oli kiellettyä jakaa taloja alle neljännesmantaalin suuruisiin osiin. Halkominen, eli maatilan osittaminen itsenäisiin verotettavaan osiin, vapautui kokorajoituksista vuonna 1747, mutta halkomalla jaettujen tilojen tuli olla muuten kannattavia ja veronmaksukykyisiä. Kun Ylä-Savossa oli asutukselle edelleen tilaa laajentua, syntyi alueelle paljon neljännesmantaalia pienempiä maatiloja.²⁸⁵ Periaatteessa halkomiselle piti hankkia lupa, perintötiloille käräjiltä ja kruununtiloille maaherralta.²⁸⁶ Usein kyse oli kuitenkin suvun sisäisistä niin kutsutuista sovintojaoista, joissa ei viranomaisten mielipiteitä kyselty eivätkä maanmittarit määrittäneet tilusrajoja. Viranomaiset eivät myöskään olleet kovin aktiivisia valvomaan sopuisia, osin epävirallisiakin halkomisia, joten osa toimituksista jäi ilman kirjallisia todisteita. Osa jaoista oli lisäksi lyhytaikaisia.²⁸⁷ Nämä seikat tekevät tilamäärän arvioinnista haastavan tehtävän ja aiheuttavat lukumäärissä vaihteluita.

Talonpoikien maatilat jakautuivat kahteen eri tyyppiin: perintö- ja kruununtiloihin.²⁸⁸ Yksinkertaistaen perintötiloihin oli asukkailla omistusoikeus ja ne periytyivät seuraavalle sukupolvelle. Tämän oikeuden saattoi kuitenkin menettää verorästien takia, jolloin perintötila muuttui kruununtilaksi, johon asukkailla oli vain käyttö- ja nautinto-oikeus. Veronmaksukyvyttömyydestä kärsivä tila merkittiin veroasiakirjoihin autoiksi, mutta osa *öde*-merkinnän saaneista taloista oli konkreettisesti ilman asukkaita. Autiotilat pyrittiin nopeasti asuttamaan uudestaan, jotta niiden veronmaksuvelvollisuus jatkuisi eikä tilojen lukumäärä laskisi. Näistä autiotilojen asuttajista tuli kruununtilallisia, vaikka tila olisikin alun perin ollut perintötila.²⁸⁹ Kruununtilojen määrä kasvoi isojaossa, kun valtiolle päätyneille alueille, niin sanotuille liikamaille, erotettiin uudistiloja. Niille saattoivat halukkaat ryhtyä raivaamaan uusia maatiloja, joille myönnettiin tilan vakiinnuttamiseksi verotuksesta vapaita vuosia.²⁹⁰

Asutuksen ja peltopinta-alan määrää pyrittiin 1700-luvulla lisäämään sallimalla maatilojen perustaa mailleen torppia. Torppa oli maatilan epäitsenäinen tilanosa, josta sen vuokralainen, torppari, maksoi emätilalle korvausta päivätöinä tai tilan tuottamana sätönä. Aiemmin maatorpat olivat olleet sallittuja vain kartanoille ja pappiloille, mutta vuodesta 1743 torppia voitiin luvallisesti perustaa myös perintötiloille ja 1757 eteenpäin kruununtiloille. Torppien ja torppareiden lukumäärä lisääntyikin nopeasti.²⁹¹ Torpparien asema ei kuitenkaan ollut täysin vakaa ja turvattu, sillä he olivat riippuvaisia isäntiensä tahdosta ja tarpeista. Iisalmessakin torppia ja niiden peltoja palautui maanomistajien käyttöön.²⁹² Torpparinimitys tunnettiin kuitenkin jo aiemmilta vuosisadoilta. 1600-luvun lopulla sitä käytettiin talojen sivutiloista. Ennen suuria nälkävuosia Iisalmen pitäjän henkikirjaan oli merkitty 50 torpparia.²⁹³

Vuoden 1664 maantarkastus oli merkittävä tapahtuma Iisalmessa: sen aikana savolaisien verotus muutettiin arvioverotuksesta maaverotukseen, eli siirryttiin kiinteän maan-

omistuksen verotukseen, kun aiemmin verotettava tulo perustui arvioon vuoden tuotosta.²⁹⁴ Maaverotukseen siirtymisen myötä pystyttiin kattavasti toteamaan missä ja minkä verran Savossa oli asutusta, ja tarkastus vakiinnutti Iisalmen maakirjatalojen lukumäärän.²⁹⁵ Maantarkastusluettelo tallensi varhaisten arviokuntien jäsenet, arviokuntien omistamat maa-alueet ja maa-alueiden verotusarvon. Arviokuntien rajat tarkistettiin suhteessa muihin maanomistusyhteisöihin ja viranomaiset kannustivat – mutta eivät pakottaneet – arviokuntia kaukaisten tilustensa vaihtoon. Arviokunnan sisäisiä rajoja ei tässä yhteydessä määritely, joten alueiden nautinta jäi yhteisön omaksi asiaksi. Lisäksi maantarkastuksen ulkopuolelle jäi joitain maakappaleita, joista kukaan ei maksanut veroja. Pohjois-Savon arviokuntien verotuksesta muodostui kevyempi kuin Etelä-Savon, sillä pohjoisessa oli enemmän tilaa laajentaa kaskimaita, niittyjä kuin asutustakin.²⁹⁶

Potkulan talon väkeä työn lomassa lepohtokella. Potkula sijaitsee Onkiveden Karvaselän rannalla. Pekka Halonen, *Lepohetki*, 1905. 198 × 180,5 cm, öljy kankaalle. Kansallisgalleria / Ateneum, Antellin kokoelmat. Kuva: Kansallisgalleria / Jukka Romu. CC BY 4.0.

Maantarkastus selkeytti pitäjän kyläjakoja, sillä vasta tässä vaiheessa Iisalmen kantakylät erotettiin omiksi hallinnollisiksi kokonaisuuksiksi. Samalla sen hallintoa yhdenmukaistettiin muun Suomen kanssa. Maantarkastusluettelo ja samanaikainen vuoden 1664 maakirja rekisteröivät ensi kertaa nimeltä kaikki 89 kyläkokonaisuutta. Tätä ennen henki- ja maakirjoissa oli esiintynyt vain 35 aluekyläksi ymmärrettävissä olevaa paikannimeä. Tämä ei kuitenkaan tarkoittanut sitä, että kylät olisi vasta tuolloin asutettu, vaan ne tulivat tässä vaiheessa ensi kertaa näkyviin omina hallinnollisina kokonaisuuksina. Esimerkiksi Vänninmäen kylään oli aiemmin kirjattu paljon enemmän taloja kuin siellä oli vuoden 1664 jälkeen, joten sinne oli merkitty myös muiden myöhemmin omiksi kyliksi vakiintuneiden asutusyhteisöjen taloja. Maantarkastustilaisuus siis joko loi uusia kyläkokonaisuuksia tai rekisteröi ensi kertaa vanhat, aiemmin muodostuneet kylät. Nämä maarekisteri- tai kantakylät luotiin ennen kaikkea hallinnon tarpeisiin, sillä paikallisille arvio- ja jakokunnat olivat tärkeämpi maanomistusyhteisö.²⁹⁷ Rekisterikylä merkitys lähinnä hallinnollisina yksikköinä tulee ilmi myös siinä, että niiden määrä lisääntyi isojaon seurauksena 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alussa. Tällöin eräät kruunulle erotetut maat katsottiin omiksi kyläkokonaisuuksiksi. Niinpä Vieremän Kaarakkala, Iisalmen Pitölamminmäki, Kiuruveden Lapinsalo²⁹⁸ tai Sonkajärven Uuraa eivät ole olleet perinteisiä, vanhoja kantakyläiä, vaan myöhempiä asutusyksiköitä.²⁹⁹

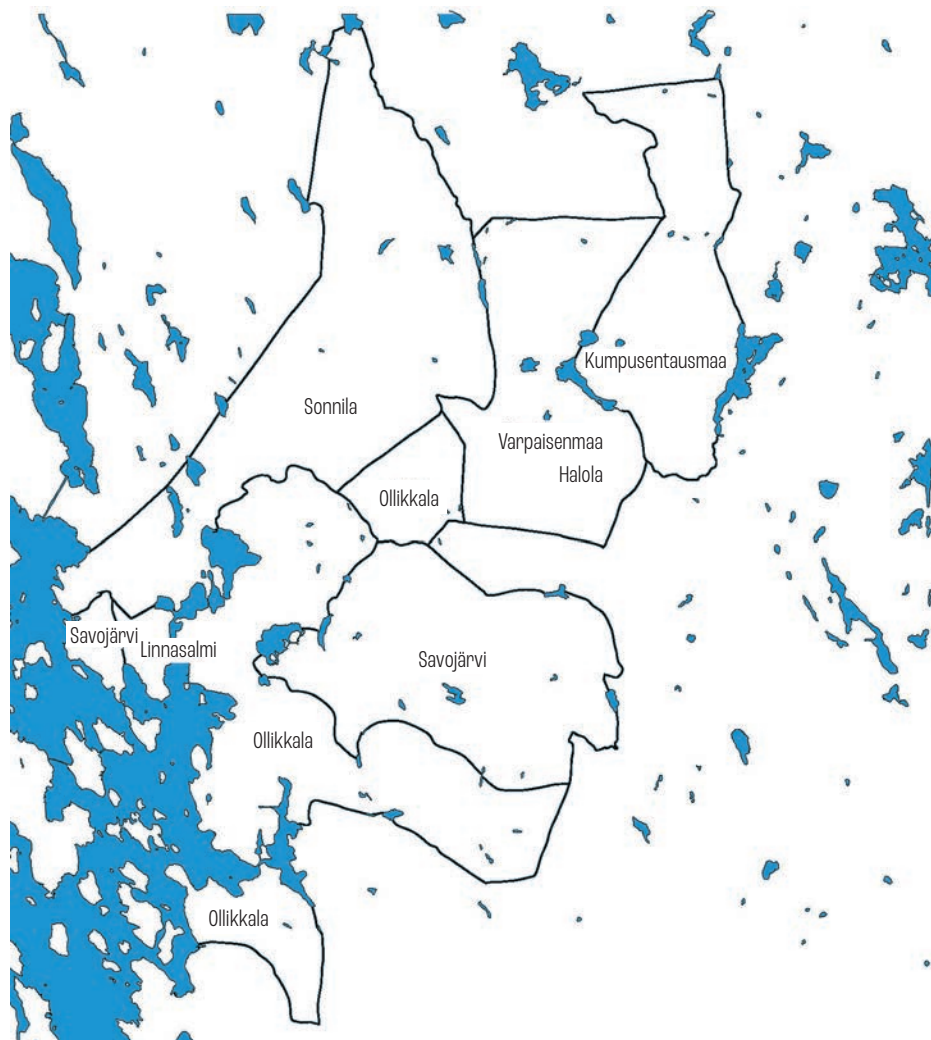
Arviokunnan jäsenet hallinnoivat ja käyttivät siihen kuuluvia maita. Iisalmen arviokunta on rekisteröity maantarkastusluetteloon 51 kappaletta. Arviokunnat muuttuivat myöhemmin jakokunniksi, joita on Iisalmen vanhan pitäjän alueella 90. Tämä tarkoittaa sitä, että osa arviokunnista oli jaettu pienempiin osiin. Esimerkiksi Huttulan jakokuntaan, joka muodostui Jokelan, Kilpisaaren, Petäjäjärven, Oinasjärven, Viitaan, Vänninmäen sekä Sonkajärven kylistä, kuului vuonna 1664 myös Rutakon kylän taloja. Myöhemmin Rutakko muodosti oman jakokunnan. Tämä näkyy edelleen Sonkajärven maanomistusoloissa, sillä Rutakon kylän rintamaat ovat Huttulan maiden välissä.

Kuten todettua, kylä maanomistusyksikkönä ei ole ollut Ylä-Savossa aina vallitsevassa asemassa. Toki jakokuntakin saattoi muodostua yhdestä kylästä, mutta yhtä hyvin jakokuntaan kuului useita kyliä tai kylänosia.³⁰⁰ Esimerkiksi Lapinlahden suurimman kylän Ollikkalan talot olivat jakautuneet usean jakokunnan kesken, vaikka kylän koko ei ollut syy tähän moniosaisuuteen. Esimerkiksi edellä mainitun Huttulan maakirjatalojen määrä ylitti Ollikkalan kylän talojen määrän. Jakokuntien taustalla oli pikemmin aiempien arviokuntien maanomistukset. Ollikkalan kylän eteläinen puoli kuului samannimiseen Ollikkalan jakokuntaan, johon lukeutui myös Kivistön kylä. Kylän itäosissa oli Savojärven jakokunta ja kylän pohjoisosassa pääasiassa Sonnilan jakokunta. Omana isojakokokonaisuutena käsiteltiin Ollikkalan kylän takamaista Kumpusentaustanmaata. Lisäksi kylän pohjoisosassa oli Maaningan Halolan kylän ulkopalsta nimeltään Varpaisenmaa. Pieni Linnasalmen jakokunta puolestaan oli ollut kuninkaan kalastamona ja siten itsenäinen osa keskellä Ollikkalan kylää.³⁰¹

Jakokunnat, eli tässä maanomistusyhteisöt³⁰², olivat isojaossa tärkeässä roolissa.³⁰³ Maareformin, josta annettiin oma asetus vuonna 1757, perimmäisenä tarkoituksena oli järjestää jokaisen tilan maanomistukset mahdollisimman yhtenäiseksi kokonaisuudeksi.

Uudistuksen taustalla oli ennen kaikkea Ruotsin ja Etelä-Suomen sarkajakoalueiden tilanne, jossa talojen pellot oli jaettu kapeisiin peltoalueisiin, sarkoihin, joita kyläläisten piti viljellä yhtäaikaaisesti. Tämän vainiopakon ja yleisestikin maanomistuksen monipalstaisuuden katsottiin estävän uudistuksia ja maanviljelysolojen kehitystä. Ruotsalaisen Jacob Faggotin suunnitteleman uudistuksen mukaan maat ja erityisesti pellot piti jakaa uudelleen tilojen mantaaliluvun eli verotusarvon mukaisesti vain muutamaiin lohkoihin ottaen huomioon myös maaperän tuotto-odotukset.³⁰⁴ Savossa uudistustarpeessa ei ollut suoranaisesti kyse peltoalueista, sillä ne olivat jo lohkojaossa, vaan metsäalueiden jakamisesta talollisten kesken. Maanomistusolojen sekaannukset olivat autoitumisen ja uudelleenasettamisen sekä monipalstaisuuden takia kasvaneet myös Savossa, joten maareformille oli tarvetta, vaikka sen lähtökohdat olivat hivenen erilaiset kuin sarkajakoseudulla.³⁰⁵

Ollikkalan kylän maiden jakautuminen eri jakokuntiin. Piirtänyt: Jari Järvinen.

Suomessa isojako alkoi vaihtelevasti eri puolilla maata, eivätkä toimenpiteet aluksi koskettaneet Savoaa, mutta omaa vuoroa odotellessa kasvoi paine keskeyttää tai hidastaa muut maanjakoaloitteet. Kun Savossa sitten alkoi isojako, katsottiin tarpeelliseksi tehdä ensin verouudistus, jolla tähdättiin Savon verotuksen yhtenäistämiseen ja yksinkertaistamiseen. Tätä varten Iisalmenkin alue kartoitettiin pääasiassa vuosina 1779–1780.³⁰⁶ Pian kuitenkin huomattiin, että maanomistusten yhtenäistäminen oli syytä tehdä ennen verotuksen uudistamista. Aluksi maa-alueet jyvitettiin eli määriteltiin peltojen, niittyjen sekä metsämaiden arvo ja mahdollinen tuotto. Jyvityksen jälkeen kirjattiin talojen yksityisomistukset ja tarkastettiin jakokunnan rajat. Naapurikylien edustajat olivat mukana valvomassa rajankäyntien oikeellisuutta, mutta varsinaiset rajaepäselvyydet olivat harvinaisia. Erimielisyyksiä varten perustettiin erityisiä maanjako-oikeuksia, jotka käsittelevät yksinomaan isojakoon liittyviä asioita – ja niissäkin yleensä jakokunnan sisäisiä riitoja.³⁰⁷ Jakokuntia kannustettiin edelleen tilusvaihtoihin ja kokoamaan maanomistuksensa mahdollisimman yhtenäisiksi alueiksi. Näistä jakokuntien välisistä vaihto-operaatioista on Iisalmen isojakoasiakirjoissa kuitenkin vähän konkreettisia esimerkkejä.³⁰⁸ Mahdollisesti maapalstoja oli vaihdettu riittävästi jo 1600-luvun maantarkastuksen yhteydessä. Toisaalta jakokunnille jäi isojaon jälkeenkin muun muassa niittyomistuksia muiden jakokuntien alueille eli täysin yhtenäisiin aluekokonaisuuksiin ei päästy. Myös jakokunnan sisällä tapahtui talojen välisiä maa-alueiden vaihtoja. Isojaon viimeinen vaihe oli varsinaisen jako sekä tilusrajojen määrittäminen ja maastoon merkitseminen. Savossa verotustakin uudistettiin, mikä näkyi esimerkiksi isojakoasiakirjoissa uuden ja vanhan manttaalin merkintöinä. Käytännössä tämä verouudistus nosti iisalmelaisten verotaakkaa – seikka, joka piti myöhemmin korjata.³⁰⁹

Maareformin perimmäisenä tarkoituksena oli parantaa maanviljelyksen tuottavuutta ja lisätä peltopinta-alaa. Tätä edistääkseen kruunu lupasi jättää vuoden 1775 jälkeen raivatut pellot verovapaiksi. Uudet niittyraivaukset saivat puolestaan veronalennuksia.³¹⁰ Lisäksi isojakoasiakirjoissa huomioitiin pelloiksi tai niityiksi muokattavissa olevat maat sekä kaskialueet, jotka jaettiin huolellisesti uusien ja vanhojen tilojen kesken. Maakirjataloille jaettiin isojaossa niiden verotusarvon mukaisesti aluksi enintään 1700 tynnyriä maata – myöhemmin pinta-alaa kasvatettiin hieman.³¹¹ Talot olivat kuitenkin hallinneet

Räihälän tilan pihapiiriä rakennuksineen. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1926, Lapinlahti, Onkivesi, Räihälän tila. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

ja käyttäneet laajempia alueita, joten jakokunnan yli jäävä maa oli kruunun liikamaata, jonne muodostettiin kruunun uudistiloja (*krona nybygg*) tai metsätiloja, kruununpuistoja.

Maatiloille vakiintui hallintolähteissä 1700-luvun alkupuoliskolla oma maakirjanumero, jonka avulla hallittiin verotettavia yksiköitä, koska asukkaisiin perustuva omistajatieto vanhentui ja muuttui.³¹² Isojaossa maakirjataloja jaettiin pienempiin osiin ja ne saivat isojakoasiakirjoihin kirjaintunnisteen. Vanhat maakirjanumerot pysyivät edelleen taustalla. Nämä tilat katsottiin verolähteissä alkuperäisen maakirjatilan osiksi niin kauan kuin niillä oli yhteinen verotusarvo, joten ne saivat vasta verouudistuksen jälkeen omat kantatilanumeronsa. Nämä numerot on myöhemmin merkitty isojakoasiakirjoihin. Henkikirjoissa maakirjatalot vaihtuivat 1800-luvun puolella vähitellen kantatilaa kuvaaviksi yksiköiksi ja numeroinniksi. Tämä numerointi on suurelta osin säilynyt tähän päivään saakka.³¹³ Nimensä kantatilat saivat pääasiassa isojaon aikaan, vaikka niitä on jonkin verran myöhemmin muutettu.³¹⁴

Isojako ja uusien tilojen muodostaminen hillitsivät hetken aikaa maanjaon tarvetta. Lisäksi halkomisrajoituksia pidettiin yllä, sillä valtio pelkäsi edelleen liian pienten ja ”elin-kelvottomien” tilojen syntymistä. Myöskään tilanosien myyminen ei ollut vielä sallittua. Maan osittamisen kankeus katsottiin kuitenkin ongelmaksi ja siihen haluttiin lisää välineitä. Vuoden 1864 jälkeen oli mahdollista jakaa maata myös lohkomalla. Tällöin kantatilasta erotettiin määräala, josta muodostettiin itsenäinen maatila, jolla oli oma manttaalimäärä ja verotusarvo. Rekisterinumeron se sai kuitenkin kantatilan mukaan. Samalla sallittiin palstatilojen muodostaminen, mutta ne eivät olleet itsenäisiä, vaan edelleen emätilasta riippuvaisia tilanosia.³¹⁵ Nämä palstatilat itsenäistyivät vasta 1900-luvulla. Iso merkitys maanomistuksen vapauttamisen kannalta oli myös torppari- ja mäkitupalaisasutuksen itsenäistyminen 1920-luvulta lähtien. Kaikki tämä tapahtui kuitenkin valtion määrittämän lainsäädännön puitteissa. Valtio pyrki edelleen hallitsemaan asutuksen laajentumista.

Varhaisin asutus vesistöjen varsilla

Käsitys Ylä-Savon varhaisimman asutuksen sijoittumisesta on suhteellisen yksimielinen: ensimmäiset historiallisen ajan asuinsijat syntyivät vesistöjen varsille. Väitöskirjassaan Pohjois-Savon asuttamiseen perehtynyt Arvo M. Soininen jakaa Iisalmen 1500-luvun asutuksen Iisalmen reitin alaosaan asutukseen, latvahaarojen asutukseen sekä Salahmin ja Sonkajärven reitin taloihin. Lisäksi Pielaveden asutusalue kuului Iisalmeen ja sisälsi joitain sisämaahan perustettuja taloja.³¹⁶ Tilojen lukumäärä ei ollut vielä kovin suuri, mutta loi pohjan myöhemmälle asutuksen kasvulle, sillä suurin osa seudun uudistaloista sai asukkaansa ensimmäisten tilojen jälkeläisistä. Asutuksen keskittymiseen vesistöjen äärelle vaikuttivat niin kulkuyhteydet, kalavedet kuin rantamaiden viljavuus. Veijo Salonheimo korostaa maaperän merkitystä ensimmäisten asuinpaikkojen valinnassa. Esimerkiksi Kiuruvedellä kaikki vanhat talot olivat Salonheimon mukaan ranta-asutusta.³¹⁷ Vesistöjen merkitys näkyi myös vanhoissa kylännimissä, sillä moni kylistä jakaa nimensä läheisen järven kanssa. Sisämaan mäkitylät olivat harvinaisempia. Tästä Soininen mainitsee esimerkkinä ainoastaan Iisalmen Pörsänmäen.³¹⁸ Mäkiasutuksesta

muodostui myöhemmin tätä yhtä esimerkkiä yleisempi tapa kohdistaa savolaista asutusta.³¹⁹ Korkeat mäet jäivät jääkauden jälkeisen veden kuluttavan vaikutuksen ulottumattomiin, joten ne olivat maaperältään ravinteikkaita. Korkeus myös suojaasi hallalta.³²⁰

Savolaiset asutuskeskittymät eivät olleet samanlaisia kuin suurin osa länsisuomalaisista kylistä, joissa asutus oli keskittynyt tiiviiksi ryhmäkyliksi tai tie- tai vesireitin varrella

Merja Uotila

Kantatilojen nimet osana asutusnimistöä

Maatilojen nimet ovat olennainen osa asutusnimistöä. Etelä- ja Länsi-Suomessa kantatilojen nimitykset vakiintuivat asiakirjoihin 1600-luvun loppupuolella ja 1700-luvun alussa, mutta Savossa tilojen virallinen nimeäminen tapahtui myöhemmin. Tämä ei johdu pelkästään alueen myöhäisemmästä asuttamisesta. Itäisen sukunimiperinteen vuoksi Savossa voitiin käyttää vakiintuneita sukunimiä maatilan ja sen asukkaiden tunnistamiseen. Läntisessä Suomessa puolestaan tarvittiin etunimen ja patronymmin oheen taloille pysyviä nimityksiä. Monessa yhteydessä talonnimiä käytettiin sukunimenomaisesti, jolloin muuton yhteydessä vaihtui myös nimi. Ylä-Savossa kantatiloille vakiintui omat maarekisterinumerot 1700-luvun alkupuoliskolla, mutta yksilöivät nimet tiloille määriteltiin vasta isojaon yhteydessä. Maatilojen määrän lisääntyminen kasvatti tarvetta tunnistaa taloja ja niiden asukkaita aiempaa yksilöllisemmin. Tässä Savossa seurattiin eteläisen Suomen esimerkkiä. Toki osa tilojen nimistä oli ollut käytössä jo ennen 1700-luvun loppupuoliskoa, mutta vasta isojaako virallista ja systemaattisesti luetteloi kantatilat nimineen ja omistajineen.

Kantatilojen nimeämisperusteita oli useita. Osa taloista nimettiin läheisten luontokohteiden mukaan. Erityisesti kruunun uudistilat saivat nimensä näin, koska niillä ei yleensä ollut maatilan muodostamisen aikaan vielä valittu asukkaita, jotka olisivat voineet antaa sille nimen. Esimerkiksi Kaarakkalan kylään, joka oli kruunun liikamaista syntynyt uusi rekisterikylä, tilojen nimiä olivat muun muassa Savisenmäki, Sallisenmäki, Tolosmäki, Palostenmäki, Lehtojärvi sekä Karsikkomäki. Myös osa vanhoista tiloista nimettiin sen paikan mukaan, jossa ne sijaittivat. Luupuveden rannalla Hakoniemen tila sijaitsi nimensä mukaisesti Hakoniemessä ja Tiusaniemen tila Tiusaniemellä.

Huomattavan moni kantatila nimettiin kuitenkin isojaon aikaisen omistajansa toimesta ja mukaan. Toisinaan kyse oli etunimestä, toisinaan

sukunimestä. Esimerkiksi Ruotaanlahden jakokunnassa maakinjalalo numero yksi jakautui neljään osaan. Juha Paulinpoika Lappalaisen tilan nimi oli kylän mukaisesti Ruotaanmäki, Paavo Paavonpoika Lappalaisen maatila nimettiin Lappalaksi, Pieti Jaakonpoika Lappalaisen tila oli Pietilä ja Jaakko Jaakonpoika Lappalaisen Jaakkola. Maakinjalatilo numero kaksi ositettiin kahtia. Risto Ristonpoika Huttusen tilaa kutsuttiin Huttulaksi ja toista puolta Makkolaksi isäntä Paavo Juhanpoika Makkolan mukaan. Pulkkan suvun talot olivat Pulkka ja Mikkola, jälkimmäinen Mikko-isäntänsä mukaan. Saman jakokunnan toisessa kylässä Ruotaanlahdessa sen neljä kantatilaa olivat Lassila, Jussila, Niskala ja Paavola isäntinä Lassi Lappalainen, Jussi Lappalainen, Kustaa Paavonpoika Niskala ja Pieti Paavonpoika Niskala. Myös taloa emännöinyt leskiemäntä pääsi vaikuttamaan tilannimiin. Esimerkiksi Ulmalan Pirjolan kantatilan nimen taustalla oli leski Pirjo Hujanen. Vielä tavallisempaa oli kuitenkin nimetä leskiemännän hallitsema tila Leskeläksi, kuten tapahtui Karvasalmella Katariina Väisäsen emännöimälle maatilalle.

Kantatilojen nimiä saatettiin myös muuttaa. Liekö Hautakylän Pöksyläiset hävenneet talonsa nimeä, kun se vaihtui Pöksylästä Kankaaseen. Nimiä vaihdettiin myös jotta välttyttiin sekaannuksilta, sillä yleisimmät talonnimet kertaantuivat muissakin kylissä. Halkomalla ja myöhemmin lohkomalla erotetut maatilat ovat myös saaneet rekisterinumeroiden lisäksi omat erottuvat nimet. On toki toinen asia, tunnetaanko talot virallisten rekisterinimien vai sen entisistä tai nykyisistä asukkaista johdetun kutsunanimen mukaan.

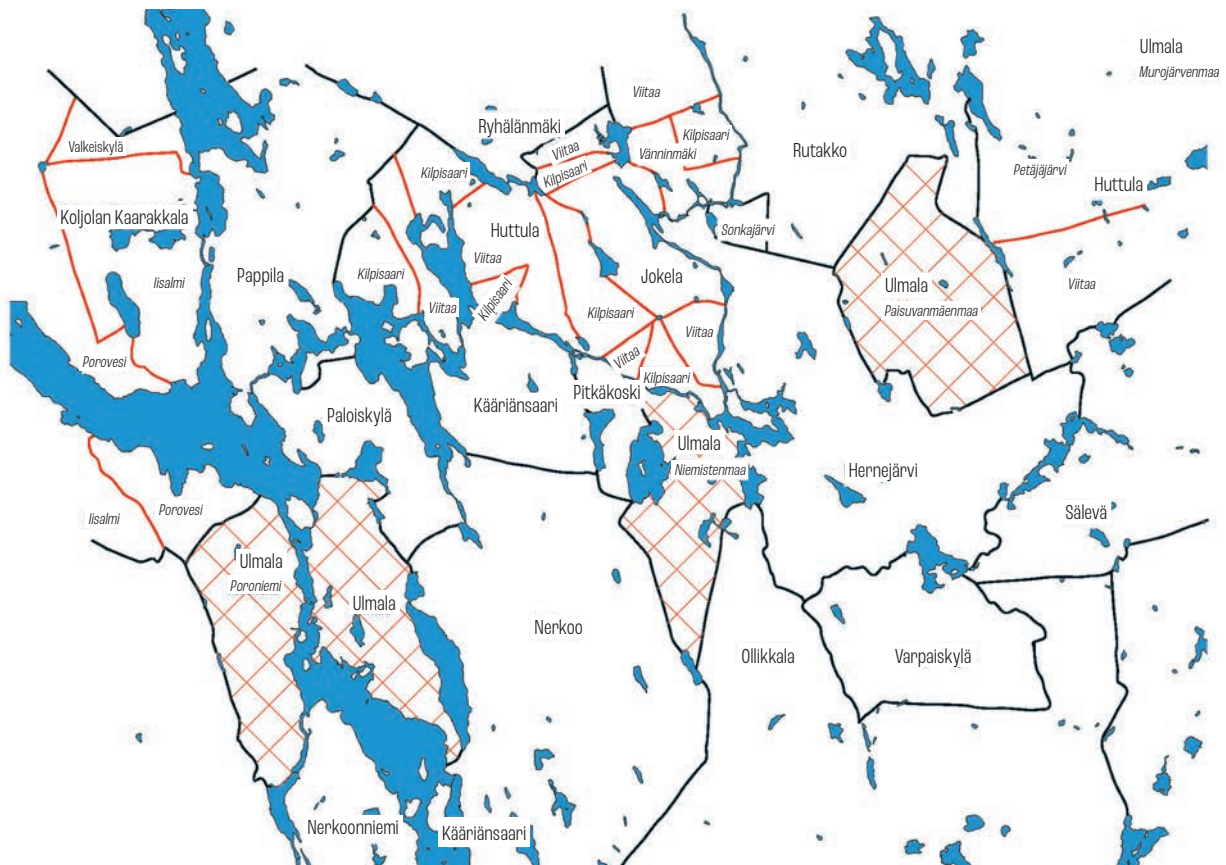
Lähteet:

MMLA, Iisalmi, Koljolan ja Kaarakkalan jakokunta, 3:1; Ruotaanlahden jakokunta 17:1. MMLA, Lapinlahti, Karvasalmen jakokunta 3:1; Ulmalan jakokunta 20:1. MMLA, Kiuruvesi, Lapinniemen jakokunta 3:67; Luupuen jakokunta 3:200. KA, MMH uudistusarkisto, Bia:31 Uudistushakemisto: Kuopion lääni (Iisalmi-Kiuruvesi). Nissillä 1975; Heikkilä 1983; Lehikoinen 1989; Mäkelä-Alitalo 2003; Alanen 2004.

sijaitseviksi raittikyliksi. Savolainen kylä oli enemmän hajakylä, jossa talot rakennuksineen ja niitä ympäröivät pellot olivat selvästi erillään, mutta silti ”huutoetäisyyden” päässä toisiaan.³²¹ Naapureista sai turvaa ja seuraa, vaikka asuttiinkin näköyhteyden päässä. Toki oli muutamia yksinäistaloja, jotka sijoittuivat kauas muusta asutuksesta. Aikaa myöten asutus pääsi paikoitellen myös tiivistymään, sillä usein vanhasta talosta eriytyneen uuden tilan asukkaat pystyttivät rakennuksensa samojen peltojen ääreen. Tämä tapa loi jo ennen isojakoa tarvetta väljentää asutusta ja muuttaa taloja toisaalle, mutta 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuoliskolla tämä oli sekä vapaaehtoista että harvinaista.³²²

Jakokuntien maa-alueet voidaan jakaa rintamaihin ja takamaihin. Näistä rintamailla (*bröstmark, hemmark*) sijaitsivat asuintontit, pellot ja suurin osa niityistä. Myös kaskipellot raivattiin usein lähelle asutusta. Takamaat eli ulkomaat tai -palstat (*utmark*) saattoivat sijaita kaukanakin, useiden kilometrien päässä. Rintamaiden ja takamaiden välissä oli mahdollisesti toisten jakokuntien alueita. Esimerkiksi yhden kylän taloista muodostuneen Ulmalan isojakoasiakirjat paljastavat jakokunnalla olleen useita asumattomia takamaita ja ulkopalstoja.³²³ Näistä lähin oli Nerkoonjärven länsipuolella sijainnut Poroniemi, kun Ulmalan talot olivat ennen isojakoa sijainneet yksinomaan kyseisen järven itäpuolella. Varsinaiset takamaat sijaitsivat rintamaan itäpuolella. Niemistenmaa oli ni-

Ulmalan jakokunnan maat.
Piirtänyt: Jari Järvinen.

mensä mukaisesti Niemisjärven eteläpuolella oleva ulkopalsta. Ulmalan rintamaiden ja Niemistenmaan väliin jäi Paloiskylän ja Nerkkoon maanomistuksia. Kolmas takamaa, nykyisin Sonkajärveen kuuluva Paisuvanmäenmaa, sijoittui Rutakon jakokunnan maiden eteläpuolella. Takamaiden väliin jäi niin Hernejärven kuin Huttulan jakokunnan alueita. Neljäs jakokunnan takamaa oli nimeltään Murojärvenmaa, mutta se menetettiin kruunun liikamaana valtiolle. Alueesta muodostettiin isojaossa Muuraisjärven kylä.

Maanomistuksellisen tilkkutäkin tausta oli varhaisessa asutushistoriassa, missä arvionkunnat olivat varanneet nautintaansa alueita eri puolilta pitäjää.³²⁴ Ulmalan tilanne ei ole mitenkään poikkeuksellinen. Yleensä jakokunnan takamaat olivat isojakoon saakka ilman vakituista asutusta, sillä valtaosa kylistä asutti vain rintamaitaan. Kaikkien jakokuntien maa-alueet eivät olleet yhtä monessa osassa kuin Ulmalassa. Oli myös kompaktimpia, yhdessä osassa olevia maanomistusyhteisöjä, mutta yhtä kaikki, lähellä asutusta olevia maita käytettiin ahkerammin kuin kaukana olevia.

Maakirjatalojen määrä lisääntyi 1600-luvulla. Kun vuosisadan puolivälissä taloluku oli noin 220, rekisteröitiin 15 vuotta myöhemmin tehdyssä maantarkastuksessa jo lähemmäs 300 tilaa.³²⁵ Näin nopea tilamäärän lisäys oli poikkeuksellista eikä välttämättä kuvaa todellista kasvua. Oletettavasti maantarkastuksessa kirjattiin maatilat tarkemmin tai muuten erottelevammin kuin aikaisemmat veroasiakirjat. Osa kasvusta johtui uudisasutuksesta. Vuoden 1664 maantarkastusluettelo rekisteröi 14 iisalmelaista uudistilaa. Salonheimon mukaan tämä oli suurin määrä koko Savossa.³²⁶ Uuden talon perustamista haluava sopi maan haltijan tai haltijoiden kanssa hankkeestaan ja ryhtyi uudisasukkaaksi. Uudisasukkaat olivat oikeutettuja verovapaisiin vuosiin, jotta tila ja sen tuotto vahvistuisivat.

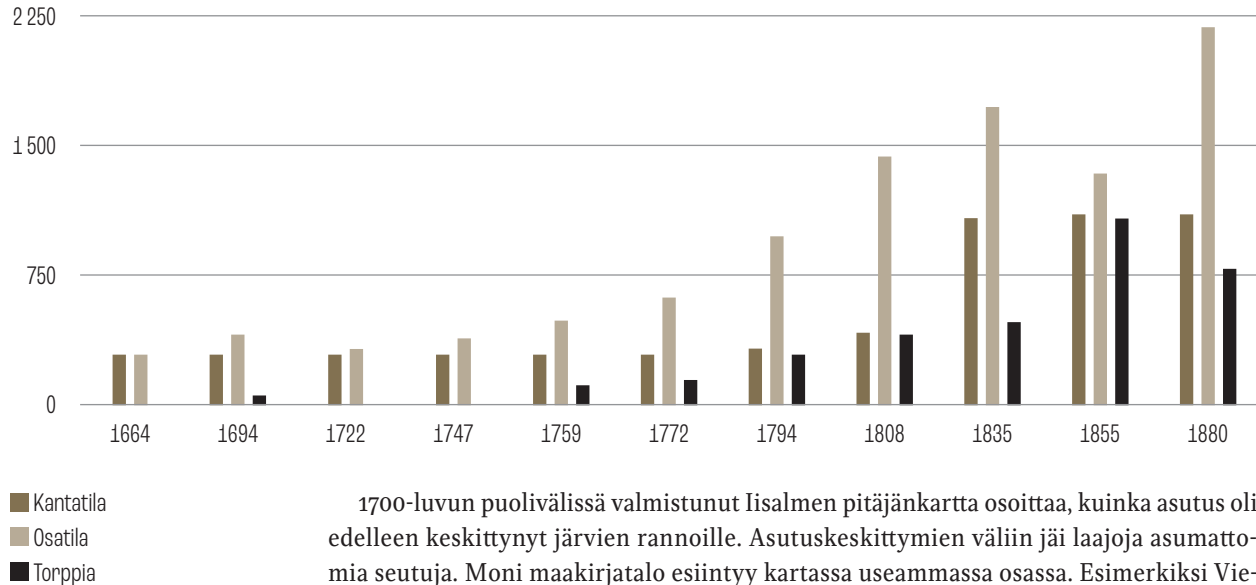
Iisalmen maakirjatalojen lukumäärä vakiintui 296:een. Kymmenen tai enemmän maakirjataloa käsittäviä kyliä oli Iisalmessa vain kolme, Haapajärvi, Ollikkala ja Ulmala. Näistä viimeksi mainittu muodosti oman yhtenäisen jakokunnan, mutta sielläkään ei ollut selkeää kyläkeskittymää. Haapajärven 12 taloa olivat puolestaan jakautuneet kolmen jakokunnan kesken eri puolille Haapajärvi-nimistä järveä tai kylän sydänmaille Sonkajärven itäosiin. Suurin osa Iisalmen asutuskeskuksista muodostui vain muutamasta maakirjatalosta, ja niille syntyi usein kylämäinen keskuspaikka. Yksinäistaloja eli kyliä, joissa oli vain yksi maakirjatalo, oli Iisalmessa peräti 30. Tämä oli lähes kolmasosa pitäjän kylistä, mikä oli tyypillistä Savon maakunnan rajaseuduille ja erityisesti Ylä-Savolle.³²⁷ Moni yksinäistaloista myös pysyi yhden tilanosan kokoisena, eikä asutuksen tihentymistä yksinäistalosta kyläksi tapahtunut edes 1700-luvun väestönkasvun aikana.

Asutuksen tiivistyminen 1700-luvulla

Iisalmen seutua, kuten koko Suomea, kurittivat 1600-luvun lopun nälänhätä ja sitä seurannut isoviha. Tuolloin osa tiloista autioitui ja jäi kokonaan tyhjäksi.³²⁸ Myllerryksestä selvinneet perheet ottivat autioituneiden tilojen maata käyttöönsä, eivätkä uudelleen asutettujen talojen haltijat aina olleet selvillä tilusrajoistaan. Lisäksi tontteja jäi pois käytöstä, kun valittu paikka jouduttiin toteamaan epäedulliseksi asuinsijaksi.³²⁹ Riitoja sekä sekaannuksia maankäytössä aiheuttivat myös monipalstaisuus ja yhteisomistajuus.³³⁰

Kuvio 1. Kantatilojen lukumäärä sekä niiden jakautuminen osatiloihin sekä torppiin vanhan lisalmen pitäjän kylissä 1664–1880.

Lähde: lisalmen, Kiuruveden, Lapinlahden, Nilsin ja Pielaveden henkikirjat ja maakirjat.

1700-luvun puolivälissä valmistunut lisalmen pitäjänkartta osoittaa, kuinka asutus oli edelleen keskittynyt järvien rannoille. Asutuskeskittymien väliin jäi laajoja asumattomia seutuja. Moni maakirjatalo esiintyy kartassa useammassa osassa. Esimerkiksi Vieremäjärven samannimisen järven pohjois- ja luoteispuolelle keskittyneen jakokunnan maakirjataloista jokainen jakautui vähintään kahteen osaan. Vain harvat osatilat olivat muuttaneet hajakyläalueelta muualle. Tosin esimerkiksi Vieremäjärven jakokunnalla oli takamaillaan Iso-Iin rannalla Tikanniemessä kaksi osatilaa³³² ja Salahmin jakokunnassa Makkolan perhe perusti tilansa Pirttimäelle, joka oli linnuntietä lähes 20 kilometrin päässä muista jakokunnan taloista.³³³ Kiuruvedellä Luupuen jakokunnassa yksi tila sijaitsi Konolanmäellä, joka oli noin 10 kilometrin päässä Luupujärveltä. Iisalmessa Pörsänmäen kylän Laakkolan jakokunnasta oli yksi talo muista erossa Multamäellä, ja Lappetelässä eräs osatila oli siirtynyt Onkiveden rannalle.³³⁴

Iisalmen alueelta löytyy myös kyliä, joissa asutus lähtökohtaisesti jakautui laajalle alueelle. Esimerkiksi Sonkajärven Sälevän kylän asuintontit olivat 1700-luvun puolivälissä toisistaan erillään Säleväjärven ja Varpaisjärven rantamailla tai sisämaassa Pohjasmäen luona, joten isojoassa saatettiin todeta, ettei talonsiirroille ollut tarvetta.³³⁵ Nerkoon kylän talot levittäytyivät pääasiassa Nerkoonjärven rantamille. Myöskään Ulmalan talot eivät sijainneet kovin kylämäisesti Nerkoonjärven rantamilla. Laajan jakokunnan kyläkeskittymät olivat luonnollisesti eri puolilla jakokuntaa. Huttulassa Vänninmäen

talot sijaisivat lähes reittikylämäisesti rivissä Uuranpuron varrella, Jokelan yksinäistalo puolestaan Matkusjoen rantamailla. Viidan kylän asutus oli keskittynyt eri puolille Viitaanjärveä. Oinasjärven yksinäistalo oli kaukana jakokunnan takamaalla, kuin myös Petäjätjärven kylä samannimisen järven etelärannalla. Sonkajärven kylä taas koostui lähinnä Saviniemelle sijoittuneesta laajasta asutuskeskittymästä. Kilpisaaren kylän talot olivat joko Kilpijärven rantamilla tai Kilpisaarella, lisäksi yksi taloista oli pystytetty kauas takamailla Oinasjärven talon eteläpuolelle.

Vuosisadan puolivälissä Iisalmessa oli vähän virallisia torppia, vuonna 1747 vain 15 kappaletta. Suurin syy tähän lienee se, ettei pitäjässä ollut juurikaan kartanoita tai muita

Kuten Kiuruveden ja Sulkavan tienoot osoittavat, 1700-luvun puolivälissä asutus keskittyi vesistöjen rannoille. Olof Borgström ja Pehr Krook, 1775–1777, Geographisk Charta öfver Idensalmi Sokn i Savolax 1755–1757, RA. Karttaosa 10CD Heikki Rantatuvan ja Matti Pehkosen toimituksessa.

säätyläistöjä. Vain pappilan mailla oli merkittävä määrä torppareita. Sen sijaan sotilas-torppia oli 1750-luvulla lähes joka kylässä, isoimmissa jopa kaksi. Torppien määrän suhteen tilanne muuttui nopeasti perintö- ja kruununtilojen saatua luvan perustaa mailleen maatorppia. Vuoteen 1759 mennessä Iisalmeen oli syntynyt jo satakunta torppaa. Torpat eivät olleet yleensä kylän yhteisiä, vaan yksittäisten talojen laittamia.³³⁶ Torppien sijainti vaihteli. Osa niistä oli isäntätalojen lähetyvillä, lähes samassa pihapiirissä, osa taas kauempana. Esimerkiksi Valkeamäen jakokunnalla oli torppia sekä muutaman sadan metrin päässä päätilasta että parin kilometrin matkan takana Iso-Iin rantamilla. Varsinaisesti takamaille ei torppia juurikaan perustettu kuin vasta 1700-luvun jälkipuoliskolla. Esimerkiksi Pörsänmäellä oli isojaon aikaan jo kahdeksan torppaa. Näistä kaksi oli vanhaa ja kuusi uudempaa vuokratilaa, joiden perustamisvuodet merkittiin asiakirjaan. Tyypillinen torpanvuokra Pörsänmäellä oli luovuttaa joka kolmas viljelyalue emätilalle. Viisi vuokra-aluetta oli 1780-luvulta, joten suurin osa torpista nautti vapaavuosisista. Lisäksi Pörsänmäen yhteismaalla Lainsuolla oli yksi yhteinen torppa.³³⁷

Suurin osa Savosta tuli kartoitetuksi vuosina 1779 ja 1780, ja isojako oli saatu virallistettua 1800-luvulle tultaessa. Vain muutamassa jakokunnassa toimitukset vierähtivät pitkälle seuraavan vuosisadan puolelle. Tällöin syynä oli tavallisesti jaon riitaisuudesta johtuvat uusimiset. Sonkajärvellä jakojen tekoa hidasti maanmittarin kuolema, jolloin jakotoimitukset piti aloittaa alusta.³³⁸ Muuten jakotoimitukset olivat haasteellisuudesta huolimatta ohi muutamassa vuodessa. Etelä-Suomessa toimituksia saattoi hidastaa peltojen ja metsien eriaikainen jakotoimitus, kun taas Savossa kaikki jakokunnan maat käsiteltiin yhdellä kertaa. Valtio tarjosi Savon jakotoimituksiin myös riittävästi resursseja, sillä kruunu halusi erottaa itselleen liikamaita uusia maatiloja varten ja näin edistää niin väkiluvun kasvua kuin valtion verotulojen karttumista.³³⁹ Talonpojille tärkeämpää oli päästä eroon tiluskaannuksista ja aloittaa uudisviljely.³⁴⁰

Maanomistusolosuhteiden selkeyttäminen mahdollisti uusien maatilojen synnyn. Isojaon odottelu oli viivästyttänyt perinnönjakoa, jotka nyt purkautuivat osatilojen määrän kasvuna. Lukumäärästä antaa osviittaa 65 jakokunnan tilanne, jossa 233 maakirjatilasta muodostui isojaossa 806 osatilaa, jotka myöhemmin muuttuivat kantatiloiksi.³⁴¹ Suurimmalla osalla osatiloista oli jo vakiintuneet tontit ja omat pellot, joten tilat olivat jakautuneet jo ennen isojakoa – virallisesti tai omatoimisesti, mutta nyt viimeistään ositukset virallistettiin.³⁴² Jonkin verran syntyi myös ihan uusia maatiloja, joilla ei ollut jakokirjaan merkittyä omia tontteja tai valmiita pelloja, vaan pelkästään näihin sopivia alueita. Esimerkiksi Niemisjärvellä Heikki Räsänen muutti neljännesosuutensa maakirjatalosta numero kahdeksan Vääräkankaalle, jossa häntä odotti vain vuoden 1775 jälkeen raivattu niittykappale. Maakirjatalon kaksi muuta osaa ja niiden haltijat Olavi ja Heikki Räsänen jäivät vanhoille sijoilleen Niemisjärven rantamille.³⁴³

Moni tila oli jakautunut tai jaettiin veljesten ja lähisukulaisten kesken. Tästä kertovat muun muassa tilanomistajien samat sukunimet. Esimerkiksi Hautajärvellä maakirjatalo numero yhdestä tehtiin kolme osatilaa asukkainaan kaksi veljestä ja heidän setänsä. Heikkilässä asui Heikki Pöksyläinen perheineen, Olavi Pöksyläisen talo puolestaan sai nimen Pöksylä, joka tunnettiin myöhemmin nimellä Kangas. Kolmas tilanosa nimeltään Tupaharju erotettiin Petteri Pöksyläiselle. Tämä oli kokonaan uusi tila, sillä hän sai jaossa

Tupaharjun metsäpalstan Kilpijärven koillispuolelle, jossa oli ennestään kaksi torppaa. Kyseisellä kantatilalla ei ollut myöhemmin merkitty torppia, joten vaikuttaa siltä, että kyseiset torpat sulautuivat Tupaharjun tilaan.³⁴⁴ Muuallakin käytettiin hyväksi torpparien raivaamia peltoja uuden talon paikan määrittämisessä. Samasta Hautajärven jakokunnasta Aatu Hyvönen maakirjatalo numero neljästä sai isojaossa Mettäjärven torpan alueen asuttavakseen. Nerkoossa puolestaan maanmittari halusi Petteri Väisäsen muuttavan Sulkavanniemen torpan alueelle.³⁴⁵

Iisalmessa edellä mainituista 806 tilasta 127 oli kruunun uudistiloja, eli joka neljäs maakirjataloista erotettu osatila oli kruunun liikamailla.³⁴⁶ Wirilanderin mukaan Savon osuus Suomen uusista kruununtiloista oli vuosina 1720–1809 vain 4,5 prosenttia, mutta

Niemisjärven talojen pihapiirejä vuonna 1762. KA, MMH, uudistusarkisto, Niemisjärvi, Kartta ja selitys riitaisista pelloista (1762).

Savon liikamaille syntyneitä tiloja perustettiin lähinnä Ylä-Savoon.³⁴⁷ Kruunun uudistiloja ei kuitenkaan muodostettu joka kylään. Esimerkiksi Vieremäjärven jakokunnassa ei ollut liikamaata mitä jakaa, mutta viereisen Valkeajärven jakokunnalla taas oli laajat takamaat, jonne erotettiin 15 uutta kruununtilaa. Näistä suurin osa tuli kylän rintamaiden länsipuolella sijaitseville Savikummunmaalle ja Riita-ahoon sekä itään Tetrijärvenmaahan. Suurista odotuksista huolimatta osa lähinnä takamaille erotetuista maapalstoista ei houkutellut uudisraivaajia. Niissä maaperä ei sopinut viljelyyn, tai jokin muu seikka esti maiden hyötykäytön. Osa kylien takamaista oli siis syystäkin ollut vähäisellä käytöllä.

Kaikilla maapalstoilla ei ollut omistajaa, tai pikemmin kukaan ei maksanut maan käytöstä veroa. Nerkooniemen tilanne paljastui jo ennen isojakoa ja se otettiin kruunun haltuun, kun nerkoolaiset eivät voineet todistaa omistavansa niemestä maata.³⁴⁸ Samanlaisesta tilanteesta saattoi olla kyse Iisalmella Pörsänmäen ja Martikkalan jakokuntien väliin jäävällä Pitolammimäellä, josta tuli oma yhden kruununtilan käsittävä jakokunta. Useimmiten jakokunnat menettivät valtiolle takamaitaan. Esimerkiksi Luupue, Haapajärvi ja Kiuruvesi joutuivat luovuttamaan valtiolle Kiuruveden pohjoisosissa sijaitsevia maapalstojaan. Sinne muodostettiin uusi kylä, jolle vakiintui nimi Lapinsalo.³⁴⁹ Läheisen Nälännön kylän alueelle tuli myös paljon kruununtiloja.³⁵⁰ Jo aiemmin mainittu Ulmalan Murojärvenmaa Sonkajärvellä siirtyi kruunulle Muuraisjärvi-nimisenä kylänä, jonne erotettiin seitsemän uutta kruununtilaa. Koljolan ja Kaarakkalan jakokunnan takamaasta muodostettiin uusi Kaarakkalan rekisterikylä.³⁵¹ Tiloja tänne Vieremän koillisosiin muodostettiin peräti 26, mutta osa tiloista oli ilman haltijaa vielä vuoden 1855 henkikirjassa.³⁵²

Uudistilojen asukkaat olivat yleensä lähiseudun tilallisten jälkeläisiä, vaikka kuka tahansa saattoi ottaa kruununtilan haltuunsa. Isojakoasiakirjoihin ei näille uudistiloille yleensä ollut merkitty asukkaita, joten ne asutettiin tavallisesti vasta tilan perustamisen jälkeen. Kuka tahansa ei voinut ryhtyä uudistilalliseksi, sillä se vaati voimavaroja. Peltojen raivaaminen sekä maatilankorjauksen rakennusten pystyttäminen kysyi fyysistä kuntoa. Muutakin varallisuutta tarvittiin, sillä uudistilallisen piti tulla toimeen ennen tilan tuoton vakiinnuttamista. Eniten uusia kruununtiloja syntyi Kiuruveden ja Vieremän pohjoisosiin sekä Sonkajärven itäosiin – alueille, joissa oli jakokuntien laajoja, vähälle käytölle jääneitä takamaita. Osa kruununmaasta määriteltiin kruununpuistoiksi eli jätettiin metsätiloiksi, joiden arvo kasvoi 1800-luvun jälkipuoliskolla.³⁵³

Viljelysala kasvoi uusien tilojen perustamisen myötä, mutta myös vakiintuneet maankirjatalot lisäsivät peltojensa määrää, sillä valtion lupaus vuoden 1775 jälkeen raivatuille pelloille annetusta verovapaudesta sai savolaiset liikkeelle. Savossa pellot sijaitsivat vanhastaan omina lohkoinaan pääasiassa maatilankorjauksen ympärillä.³⁵⁴ Nyt uusia peltoja raivattiin myös muualle kuin talouskeskuksen välittömään läheisyyteen. Wirlander tulkitsee valtion verolupauksen takana olleen toiveen pellonraivausta tukemalla vähentää tai jopa päästä eroon metsiä kuluttavasta kaskenpoltosta.³⁵⁵ Veronalennus koski myös niittyjä, jotka olivat Ylä-Savossa joko pääasiassa yhteisomistuksessa olevia luonnonniittyjä tai yksityisomisteisia raivattuja niittyjä.³⁵⁶ Osa luonnonniityistä jäi isojakon jälkeenkin yhteisomistukseen. Esimerkiksi Varpaiskylän itäosissa oleva suuri Heinäsuonniitty pysyi monen talon yhteiskäytössä. Yksityisniitty, vaikka ne olisivat jääneet

toisen talon maiden keskelle, säilyivät tavallisesti omistajilla.³⁵⁷ Toki niittyjä ja peltoja pyrittiin myös vaihtamaan, sillä se lisäsi maanomistuksen selkeyttä.

Metsien jyvityksen ja jaon yhteydessä tutkittiin, voitiinko alueelle mahdollisesti raijata uusia pelloja. Samanaikainen kaskeamismahdollisuuksien huomioiminen erottamalla kaskialueeksi kelpaavat metsät muista kertoo kyseisen elinkeinon merkityksestä. Kaskiviljely ei kuitenkaan ollut valtiovallan suojeluksessa, ja seudulla vallitsi vuosina 1784–1792 lyhytaikainen kaskeamiskielto.

Isojako mullisti ja muutti tilojen lukumäärän lisäksi niiden sijoittelua. Uusia osatiloja ei juurikaan perustettu kylänmaalle tai samojen järvien rantamille, vaan asutus levitetyty laajemmalle alueelle – toki edelleen lähinnä rintamaille. Esimerkiksi Ulmalassa taloja siirrettiin tai perustettiin aiemmin asutuksesta autiolle Poroniemelle Nerkoonseljän länsirannalle. Lisäksi kaksi maatilaa oli Niemisjärvenmaalla ja yksi Paisuvanmäellä. Jonkin verran taloja määrättiin muuttamaan ahtaaksi käyneiltä asuintonteilta.³⁵⁸ Esimerkiksi Iisalmen kylässä nimismies Juho Kauppinen totesi samalla asuintontilla olevan neljä asukasta, joista kahden pitäisi muuttaa muualle. Niemisjärven kylän Pitkäkosken ulkopalstalla Mikko Paldanius sopi siirtyvänsä Paununiemelle, jolloin vanhalle paikalle jäävän Pauli Väisäsen piti auttaa muutossa.³⁵⁹ Vapaaehtoisia muuttajia haettiin, mutta jos sellaista ei löytynyt, määrättiin esimerkiksi pienemmän veroluvun omaava talo siirtymään. Talojen muuttoa pyrittiin kuitenkin välttämään, eikä hajakylärakenteen takia muuttotarvetta ollut joka kylässä. Edes ahtaammin ryhmäkylävaltaisessa Etelä-Suomessa asuneet talonpojat eivät olleet vielä halukkaita siirtämään talojaan tutuilta sijoiltaan muualle.³⁶⁰

Savossa pyrittiin maareformissa selviämään mahdollisimman vähäisin muutoksin. Tämän takia tilojen maapalstat muodostuivat toisinaan kovin epäsäännöllisen muotoisiksi. Wirilander mainitsee omana esimerkkinään Pörsänmäen jakokunnan kapeat metsätontit, joissa palstat saattoivat olla vain vähän päälle satakunta metriä leveitä, mutta yli kuusi kilometriä pitkiä kaistaleita.³⁶¹ Samanlaisia järjestelyjä näyttää tehdyn Lappetalän jakokunnassa, jossa maanomistuksen rajat mukautettiin olemassa olevien asuintonttien ja peltomaiden mukaan. Ruotaanmäellä ei myöskään suoritettu talojen muuttoa, vaan maat jaettiin parhaan taidon mukaan hieman epäsymmetrisinä lohkoina. Alueiden jako taka- ja rintamaihin säilyi isojaon jälkeenkkin.³⁶² Esimerkiksi Kauppilan ja Ryhälän jakokuntien takamaat jäivät asumattomina metsämaina myöhemmän Sonkajärven kunnan puolelle. Asutus laajeni näille seuduille vasta 1800-luvun puolella. Silti isojaon myötä tiloja alkoi siirtyä yhä enenevässä määrin uusille seuduille. Talot eivät enää sijainneet pelkästään päävesistöjen varrella, vaan osa siirtyi sisämaahan päin, mahdollisesti pienemmän järven rantamille.

Maan jakaminen yksityisomistukseen helpotti uusien torppien perustamista, vaikka osa torpista ensin menettikin vuokra-alueensa talollisten tilussiirroissa. Joka tapauksessa 1700-luvun lopulla torpparien lukumäärä kolminkertaistui ja valtaosa torpista sijaitsi yksityisten mailla. Torppien salliminen perintö- ja kruununtiloille siis toteutti valtiovallan toivetta asutuksen laajenemisesta. Torppia oli kuitenkin koko ajan vähemmän kuin varsinaisia maatiloja, eikä joka tilalla ollut torppareita.³⁶³ Maata ei myöskään riittänyt kaikille, sillä väkiluvun kasvaessa erityisesti itsellisten ja loisiväestön määrä lisääntyi.

Itsellisillä saattoi mahdollisesti olla oma pieni asunto jonkin kantatilan mailla. Esimerkiksi alueen vähälukuinen käsityöläisväestö saattoi asua käsityöläistorpassa, jonka käyttö oli sidottu asukkaan ammatinharjoitukseen.³⁶⁴ Loiset puolestaan eivät omistaneet mökkiä tai maata, vaan asuivat muiden nurkissa. Heidän lukumääränsä alkoi 1700-luvun aikana nousta. Ilmiselvästi maanjakoon liittyvistä toimenpiteistä huolimatta kaikilla ei ollut tilaisuutta hankkia omaa maatilaa, ei edes ryhtyä raivaamaan kruunun maata.

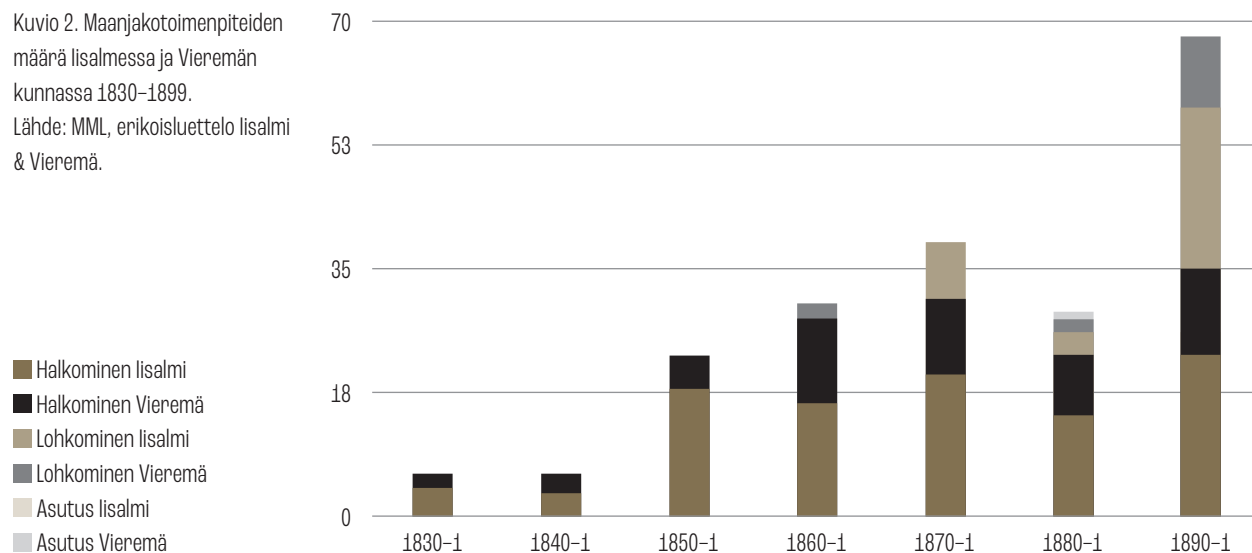
Tilusjaot ratkaisemassa kasvavaa maan nälkää

Isojako tyydytti vähäksi aikaa tarpeen perustaa uusia maatiloja, vaikka heti toimituksen jälkeen halottiinkin muutamia kantatiloja pienempiin osiin. Nämä tuoret osittamiset liitettiin yleensä isojakoasiakirjakokonaisuuteen. Esimerkiksi Salahmin jakokunnassa Pirttimäen kantatila jaettiin Makkolan veljesten kesken kolmeen osaan.³⁶⁵ Myös Iisalmen kylässä Pehkolan ja Pölkynniemen tilat halottiin heti isojaon jälkeen.³⁶⁶ 1800-luvun ensi vuosikymmenet olivat kuitenkin haastavaa aikaa iisalmelaisille, sillä niin katovuodet, Suomen sota kuin verotuksen kiristyminen verouudistuksen seurauksena muuttivat tilojen omistusjärjestelyjä. Moni tila menetti isäntäperheensä taudeille tai kasvavan veronmaksutaakan alle.³⁶⁷

Toipuminen koettelemuksista oli kuitenkin taas nopeaa, ja kasvava väestö tarvitsi lisää toimeentuloa. Ratkaisukeinot säilyivät perinteisinä – riippuvuus peltojen määrästä tuoton kustannuksella jatkui. Kantatiloja jaettiin ja uusia torppia raivattiin. Kantatilojen halkominen oli vuoteen 1864 ainoa virallinen tapa jakaa maatiloja. Tähän tarvittiin viranomaisten lupa, sillä valtio pelkäsi edelleen pienten, kannattamattomien maatilojen muodostumista.³⁶⁸ Vuonna 1852 määrättiin, että uuden, halkomalla jaetun tilan tuli elättää vähintään viisi henkeä. Virallisia halkomisia oli Iisalmessa 1800-luvulla vähän

Kuvio 2. Maanjakotoimenpiteiden määrä Iisalmessa ja Vieremän kunnassa 1830–1899.

Lähde: MML, erikoisluettelo Iisalmi & Vieremä.

(Kuvio 2). Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, etteikö maatalojen hallinta olisi jakautunut useamman perheen kesken. Esimerkiksi henkikirjat paljastavat, että monia tiloja asutti useampi ruokakunta. Vuosien 1835 ja 1855 välissä osatilojen määrä kuitenkin väheni. Tämä johtui asiakirjan rekisteröintitavan muuttumisesta, sillä alkuun tilan manttaalit merkittiin henkikirjaan omistajien mukaan jaettuna. Tällöin tila saattoi virallisesti olla yhdessä osassa, mutta käytännössä näyttäytyi jakautuneen useammalle omistajalle. Jälkimmäisen vuoden henkikirja rekisteröi paremmin tämän osaomistaja (*delägare*) -ilmiön. Vuonna 1855 osaomistajalle ei enää merkitty tämän omistamia manttaaleja, vaan tila näyttäytyi jakamattomana, mitä se virallisesti olikin. Näin vuoden 1855 luku on luotettavampi osoittamaan Iisalmen vanhan pitäjän todellista osatilamäärää.

Monimutkaista tilannetta voidaan selventää esimerkillä. Haapajärvi oli edelleen yksi Iisalmen suurimmista kylistä ja siellä oli isojaon jälkeen peräti 30 kantatilaa. Vuonna 1835 kylässä oli henkikirjan mukaan erotettavissa 49 talonpoikaista ruokakuntaa ja samalla mahdollista osatilaa, mutta 20 vuotta myöhemmin osatiloja rekisteröitiin enää 37. Lähes puolelle näistä tiloista oli huomioitu maatilalla asuvia osaomistajaperheitä. Esimerkiksi Pääskymäen tila oli vuonna 1835 jakautunut Hyvösen perheen sisällä kahteen osaan, mutta vuonna 1855 isovelji Juha Hyvönen oli laitettu tilan isännäksi ja pikkuveljet Tapani ja Jooseppi perheineen Pääskymäen osaomistajiksi. Rippikirjassa heistä jokainen oli katsottu talonpojaksi ja merkitty omille sivuille itsenäisen ruokakunnan päämieheksi.³⁶⁹ Millä tavalla veljesten perheiden omistukset on käytännössä jaettu – oliko heillä omat asuinrakennukset ja viljeltiinkö peltoja yhdessä vai erikseen – ei käytettävistä lähteistä selviä. Tila oli kuitenkin ostettu vuonna 1846 perinnöksi ja samalla virallisesti jaettu kolmen veljeksien kesken yhtä suuriin osiin.³⁷⁰ Veljessarjan jälkeläiset eivät kuitenkaan pystyneet pitämään tilaa suvussa, ja vuonna 1880 tila oli siirtynyt yhden uuden omistajan hallintaan.³⁷¹ Osaomistajamerkinnytkin vähenivät. Vuoteen 1880 mennessä Haapajärven kylässä oli osatiloja jo 55, mutta näistä vain kahdella oli osaomistajat. Tilojen virallinen osittaminen oli siis yleistynyt.

Maan nälkä oli maataloudesta riippuvaisessa ja väkimäärältään voimakkaasti kasvavassa Suomessa suurta, eikä sitä pystytty ratkaisemaan pelkästään tiloja halkomalla. Oli kehitettävä muitakin vaihtoehtoja. Vuodesta 1864 lähtien oli mahdollista lohkaista kantatilasta määräraha itsenäiseksi tilaksi. Lohkotun tilan tuotannon piti elättää kolme ihmistä, joten kovin pieniä osatiloja ei voitu vieläkään muodostaa. Käytännössä kyse oli siis edelleen maatalojen erottamisesta kantatilasta. Samaan aikaan sallittiin myös palstatilojen erottaminen. Palstatila ei ollut itsenäinen tila, vaan se jäi osaksi verosuorituksista vastaavaa päätilaa, jolle palstatilallinen maksoi palkintoveroa. Palstatilat oli tarkoitettu ratkaisuksi erityisesti mäkitupa-alueiden eli vuokralle annettujen asutustonttien kehittämiselle, eikä palstatilan erottamiseen aluksi tarvittu ammattimaanmittarin palveluksia. Palstatilojen syntyä rajoitti kuitenkin se, että niiden piti olla vähintään neljän tynnyrin alan eli noin kahden hehtaarin suuruisia. Vuonna 1883 kokomääräyksiä lievennettiin, mikä johti palstatilojen määrän kasvuun. Kolme vuotta myöhemmin kruununtilat saivat luvan erottaa maistaan palstatiloja. Palstatilallisten asemaa parannettiin vuonna 1896 sallimalla niille omat osalukumerkinnyt ja niiden tilusala vähennettiin kantatilasta. Varsinaisesti palstatilat kuitenkin itsenäistyivät vasta vuoden 1926 lain perusteella.³⁷²

Lakimuutokset mahdollistivat tilojen määrän kasvun ja tilakokojen pienentymisen.³⁷³ Iisalmen ja Vieremän kuntien alueella lohkomiset olivat kuitenkin harvinaisia ennen 1900-lukua. Niitä oli vain hieman alle 50, kun samanaikaisia halkomistoimituksia, eli perinteisiä kantatilojen jakamisia, oli kolminkertainen määrä. Haapajärvelläkin osatilamäärä kasvoi kantatilojen halkomisen myötä.³⁷⁴ Lohkomisen salliminen mahdollisti muun muassa huvila- ja koulutonttien erottamisen, mutta se ei ollut vastaus tilatoman väestönsan kasvavaan asuntotarpeeseen. Sen sijaan palstatilojen erottaminen, mihin liittyi vähemmän byrokratiaa, voidaan katsoa olevan osa valtion kannustamaa asutustoimintaa. Kokorajoitukset ja varallisuusvaatimukset tekivät kuitenkin siitä varsin vähämerkityksellisen keinon maapulan helpottamiseksi. Iisalmissa ja Vieremällä ei juurikaan muodostettu palstatiloja 1800-luvulla. Yksi harvinainen esimerkki löytyy Kauppilanmäeltä, jossa Korkeamäen kantatilan kohdalla esiintyy kaikki maanosittamisen muodot. Tila halottiin ensin kahtia vuonna 1854, ja 11 vuotta myöhemmin tilan toisesta puolikkaasta lohkottiin määrääla. Parinkymmenen vuoden päästä (1886) kantatilan puolikkaasta erotettiin vielä palstatila.³⁷⁵

Maanjako oli vuosisatoja perustunut itsekannattavuuden periaatteisiin. Maatilan oli tuotettava niin paljon, että sen asukkaat tulivat sillä toimeen. Tavoite pysyi samana aina vuoteen 1895 saakka, jolloin tästä ajatuksesta luovuttiin poistamalla osittamiseen liittyvät kokorajoitukset. Tämä johti erityisesti pienten asuintonttien erottamiseen kuin myös muiden tilanosittamistoimintojen kasvuun. Vaikka koko elantoa ei tarvinnut enää koota pelkästään omalta maatilalta, tosiasiallisesti moniammatillisuus ja monet toimeentulon lähteet olivat olleet arkea maaseutuväestölle jo aiemmin.³⁷⁶ Palstatilojen ja pelkästään asuintonttien lohkominen mahdollisti maaseudun mäkitupalaisasutuksen vahvistumisen. Asukkaat saattoivat lunastaa vuokratonttinsa omaksi tai ostaa kokonaan rakennuttamattoman maapalstan. Asutus alkoi myös keskittyä, mikä näkyi lohkomistoimitusten kasvuna. Syntyi Iisalmen kauppala sekä kehittyvät kirkonkylät, asemanseudut ja tehdastaajat, jotka tarjosivat muitakin toimeentulokeinoja kuin maatalouden. Vastavuoroisesti osa alueista jäi edelleen perinteisiksi maaseutukyliksi, joissa ei juurikaan ollut syytä lohkoa pieniä asuintontteja, ja jos jotain maanjakotoimintaa suoritettiin, se oli maatalouden harjoittamiseen tähtäävää uusien tilojen halkomista.

Asutuksen laajeneminen jatkui koko 1800-luvun Iisalmissa ja siitä itsenäistyneissä kappeliseurakunnissa. Tämän voi todeta myös 1840-luvulla aloitetusta pitäjänkartastosta, vaikka taajamoituminen ei ollut vielä kovin huomattavaa. Näkyvää oli sen sijaan se, kuinka isojaossa syntyneet tai muualle siirtyneet tilat olivat vakiintuneet ja vahvistuneet. Maatilat olivat keskittyneet kiinteään peltoviljelyyn, ja kaskeamisen merkitys oli vähentynyt ja edelleen vähenemässä.³⁷⁷ Myös niittyjä oli raivattu lisää, eikä kylvöheinän käyttö ollut vielä kovin yleistä.³⁷⁸ Karjankasvatuksen ja meijerituotteiden rooli kasvoi. Pitäjänkartaston avulla voidaan seurata myös seudun modernisoitumista, sillä kartastoa täydennettiin tarpeen mukaan. Karttojen päälle piirrettiin niin uusia tielinjauksia, Iisalmeen johtava junarata kuin Nerkoon kanavan linjauskin. Tilojen halkomisiakin voidaan todeta, sillä tilajakojen perusteella piirrettiin uusia karttapaloja, jotka liimattiin vanhentuneiden osioiden päälle. Näin erityisesti tietyt, modernisoituvatseudut muuttuivat eniten.

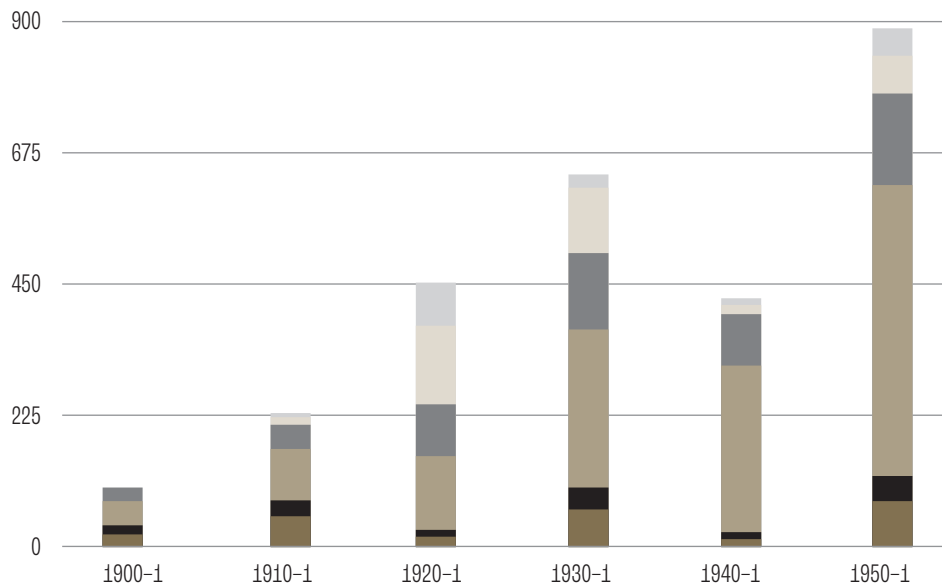
1840-luvulla aloitettuun pitäjänkartastoon on myöhemmin merkitty rautatielinjaus ja kanava Nerkoon kylän kohdalla. KA, MMH: Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto, Pitäjänkartasto, 3332 06 Lapinlahti.

Kuvio 3. Maanjakotoimenpiteiden määrä lisalmissa ja Vieremän kunnassa 1830–1959.

Lähde: MML, erikoisluettelo lisalmi & Vieremä.

- Halkominen lisalmi
- Halkominen Vieremä
- Lohkominen lisalmi
- Lohkominen Vieremä
- Asutus lisalmi
- Asutus Vieremä

Torppien määrän kasvu ei myöskään jatkunut loputtomasti, vaan vuokratilojen lukumäärä kääntyi vuosisadan jälkipuoliskolla laskuun. Aika ajoi torppariasituksen ohi ja torppia itsenäistyi tai otettiin emätilan käyttöön.³⁷⁹ Tilan lunastamiseen torpparit saivat keinot 1900-luvun alkupuoliskolla. Aluksi vuokralaisten sopimukset jäädytettiin vuoden 1909 maanvuokra-asetuksella, mutta torpparilakinakin tunnettu vuoden 1918 laki vuokra-alueiden lunastamisesta mahdollisti omistajanvaihdokset. Tässä valtio toimi välittäjänä, jolloin se maksoi maanomistajalle torpan vuoden 1914 hintatasoon sidotun lunastushinnan, jota entinen torppari vähitellen lyhensi. Suomessa noin 40 000 torppaa ja lähes saman verran mäkitupia lunastettiin vuoteen 1930 mennessä. Lisäksi seurakunnan ja valtion mailloin olevat torpparit saivat lunastaa torppansa. Lisalmissa tämä koski erityisen suurta määrää pappilan torppareita ja mäkitupalaisia. Pappilan laajoilta alueilta sai jopa 132 vuokralaista lunastaa tilansa omaksi.³⁸⁰ (Katso kuvio 3 ja kohta asutus)

Valtiojohtoiset maanjakotoimenpiteet jatkuivat vielä 1900-luvun ensimmäisellä puoliskolla. Ensinnäkin tilattomien ongelmaa pyrittiin ratkomaan hankkimalla yksityistä maata jaettavaksi vuoden 1922 maanhankintalain avulla, joka tunnetaan myös Lex Kallio -nimellä silloisen maatalousministeri Kyösti Kallion mukaan. Tällöin valtio lunasti yleensä vapaaehtoisin kaupun maata ja ositti niitä pieniksi maattomille jaettaviksi tiloiksi. Määrät eivät olleet kuitenkaan suuria, sillä elinkeinorakenteen muutos, tehdastyön lisääntyminen ja kaupungistuminen muiden muassa veivät pohjaa pienviljelytiloista ratkaisuna väestön toimeentulo-ongelmiin. Maatalouden ja pientilojen muodostamiseen palattiin kuitenkin toisen maailmansodan aikana, jolloin Neuvostoliitolle luovutetun alueen väestö piti asuttaa uudestaan. Asutustoiminta, johon kuuluivat pika-asutuslain (1940) ja maanhankintalain (1945) alaiset viljelys- ja asutusviljelytilat, asuntotilat, kalastustilat ja asuntotontit, mullisti myös lisalmen seudun maanomistusoloja ja asukas pohjaa. Maata saivat niin siirtoväki, rintamamiehet kuin sotainvalidit, -lesket ja -orvot.³⁸¹ Asutustoiminta ylläpiti ja pienensi suomalaista tilakokoa, eivätkä kaikki maatilat olleet maatalouden muuttuessa enää elinkelpoisia. Mutta tämä onkin toinen tarina.

Ylä-Savon asutuksen pitkä kaari

Ylä-Savon asutushistorian pitkän aikavälin kehitystä luonnehtii asutuksen laajeneminen ja tiivistyminen. Alueen uudisasutusmenneisyys näkyy edelleen maanomistuksen tilkkutäkkinäisyytenä ja kylärajojen moninaisuutena; arviokuntien ja myöhempien jakokuntien tilukset ovat usein jakautuneet useisiin palstoihin. Isojakotoimitusten myötä alueelle syntyi uusia maatiloja, ja valtion verohelpotuksetkin kannustivat raivaamaan uutta peltoa. Perinteinen metsiä kuluttava kaskikulttuuri alkoi jäädä taustalle ja karjankasvatus lisäsi merkitystään. Kruunu pyrki toimillaan ohjaamaan asutuksen laajenemista – isojako oli tästä vain yksi esimerkki. Maatilojen kokoa pyrittiin säätelemään, sillä tilakoon perustana oli itsekkannattavuuden periaate, eli tilan piti pystyä elättämään asukkaansa. Tilojen halkominen säilyikin pitkään ainoana sallittuna ositusmuotona, eikä veronalaista maata saanut myydä palasina muille. Tämä johti tilattoman väestönosan kasvuun. Toki maan nälkää potevat löysivät kiertoteitä, joilla sai toimeentulon perustana olevaa peltomaata käyttöönsä. Tiloilla saattoi esimerkiksi olla osaomistajia ja yhtiömiehiä. Näin savolaiset hallitsivat itse maankäytön todellisuutta valtion ohjailusta huolimatta. Vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla käyttöön tuli muita maanjakovälineitä, jotka päästyään vauhtiin veivät Suomea kohti pientilavaltaisuutta.

Heikki Rantatupa

Kaskiviljelmät varhaisissa kartoissa

1730-luvun lopulla, mutta varsinaisesti vasta Hattujen sodan (1741–1743) jälkeen, virisi erityisesti miehitettyä Suomea koskeva maantieteellinen kartoitustarve. Kartoitusten innoittajana oli ranskalaisen Maupertuis'n tutkimusretkikunnan Tornionjokilaaksossa suorittamat mittaukset vuosina 1736–1737. Useiden maantieteellisten komissioiden töiden tuloksena voitiin laskea Suomen puolelta laaditun 1700-luvulla kaikkiaan noin 80 silloisesta suurpitäjistä pitäjänkartat. Iisalmen pitäjänkartta valmistui niin kutsutun vanhemman komission aikana 1755–1757. Tässä luvussa selvitetään, miten Iisalmen ”hyödyn aikakauteen” sijoittuva pitäjänkartta 1700-luvulta sopii kaskiviljelyn kuvaamiseen. Huomion kohteena on Vieremällä sijaitseva Nissilän kylä.

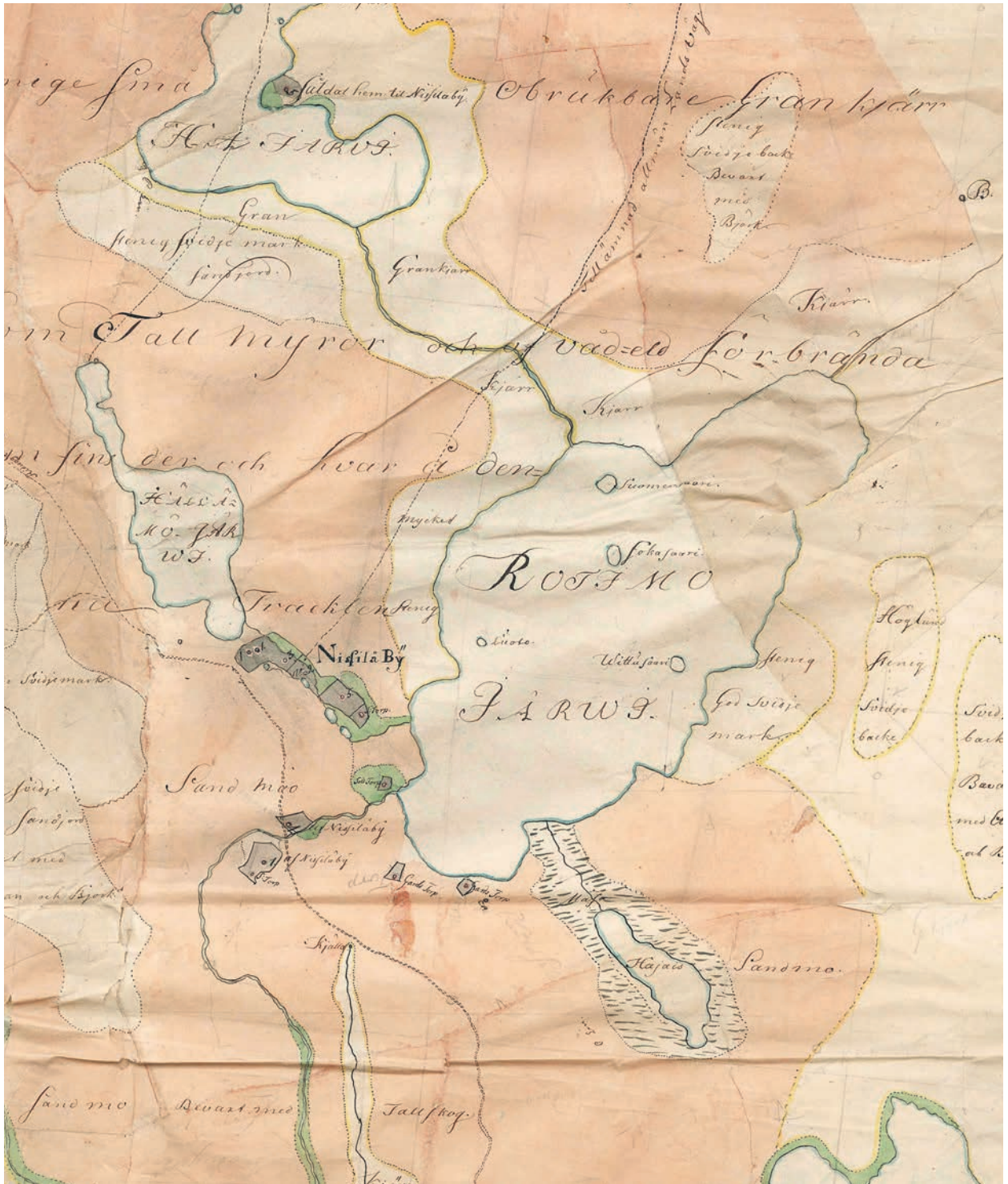
Maantieteelliset kartoitukset 1700-luvun puolivälissä

Pitäjänkartat laadittiin niin sanotussa komissionmittakaavassa eli 1:20 000, mikä säilyi yleisenä karttapohjana myöhemmin aina peruskartoituksen suorittamiseen saakka 1947–1975. Iisalmen pitäjänkartassa on paljon muutakin tietoa kuin vain seutukunnan maantiedettä. Siinä selvitetään asutusta ja sen sijoittumista, vesistöjä, teitä, myllyjä ja muita taloudellisia oloja aikakauden parhaalla tietämyksellä ja taidolla.³⁸² Uutta entiseen verrattuna oli, että pyrittiin kuvaamaan myös maasto ja maaston muodot, kasvillisuus, metsät ja kaskimaat ja sellaiseksi tulevaisuudessa kelpaavat alueet. Koska kartan peittämä alue on valtavan laaja, koko Iisalmen vanha pitäjä eli Ylä-Savo ja siitä myöhemmin muodostuneet seitsemän kuntaa, on tarkastelukohteeksi valittu nykyään Vieremään kuuluva Nissilän kylä.

Nissilän seitsemän taloa tarjoavat tutkimuksen kannalta otollisen alueen: kylän talot olivat suhteellisen lähellä toisiaan samalla pelto- ja niittyaukealla. Lähietäisyys oli tietenkin eduksi yhteistyötä edellyttävälle kaskenraivaukselle. Yläsavolainen kaskikulttuuri 1700-luvun puolivälissä oli vielä omaleimainen siten, että torppia saatettiin perustaa emätalosta etäämmällekkin kaskimaitten yhteyteen. Täten odotettavissa olevan isojaon takia (1790-luvulla) taattiin kantatalon jonkinlainen yhteys salomaihin, mikä puolestaan vaikutti metsämaiden jakoon. Nissilän kylässäkin tämä piirre tulee näkyvästi esille, vielä vahvemmin tosin pitäjänkartoituksen jälkeen 1800-luvulla.

Pitäjänkartalle oli ensiarvoisen tärkeää sen paikkansapitävyys, josta tuonnempana on erikseen arvioita. Hyödyn aikakauden maanmittarit arvioivat maastoa läpi kulkiesaan ainakin summittaisesti metsän laatua ja maaperää, ja näin kartalle päätyi runsaasti soitten ja metsämaiden ohessa varsin yleispiirteisiä mainintoja kaskimaista, kuten *Svedje backa*, *Svedjemark*, *svedjande af ringa värde*, *god Svedjemark med Löfskog*, *Stenig Svedje mark*, *Granskog brukas at Svidia* ja niin edelleen. Varsinaisen kaskihalmeen erottaminen maanmittarin merkinnöistä onkin vaikeaa, mutta vertailu nykykarttaan antaa siihen mahdollisuuden. Vanhassa kartassa on tehty rajaukset kunkin maastotyypin ympärille. Ylipäänsä

Nissilän kylä 1770-luvun pitäjänkartassa. Olof Borgström ja Pehr Krook, 1775–1777, Geographisk Charta öfver Iden-salmi Sokn i Savolax 1755–1757, RA. Karttaosa 13CD Heikki Rantatuvan ja Matti Pehkosen koosteessa.

näyttää siltä, että nimenomaan ”svedjebackat”, kaskimäet, olivat ensisijaisia kaskimaita. Maanmittarin arvioissa on runsaasti myös tulevia kaskimaita koskevia karttakuvioita.

Olen sijoittanut pitäjänkartan kaskialueet nykytekniikkaa käyttäen maanmittauslaitoksen paikkatietoikkunan pohjalle, minkä avulla voi arvioida paitsi kaskiviljelyn sijoitumista myös laajuutta. Kaskiviljelyä on verrattu pitäjänkartan tekoaikaa noin 40 vuotta myöhemmin suoritetun isojaon kartoituksiin ja asiakirjoihin. Näin päästään kiinni yksilöidysti kantatilojen lähi- ja kauko-omistuksiin.

Kaskenpoltto vaati runsaasti työvoimaa. Talojen kohdalla puhuttiinkin kirvesluvusta, mikä kuvasi kirvestä käyttämään pystyvää väkeä. Nissilän kylä oli selvinnyt Suuren Pohjan sodan ja Isonvihan (1714–1721) kurimuksista itse asiassa melko pienin vaurioin verrattuna esimerkiksi Pohjanmaan teittensiviksiin, eikä varsinaisesti autiotaloja ollut rauhan palattua 1721. Taloluku ei tosin kasvanut muutamaan vuosikymmeneen. Vireyttä

Kaskenpolttaja työssään. Valokuvaaja: Ahti Rytönen, 1920- tai 1930-luku, Lapinlahti. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Nissilään ja Pohjois-Savoon toi 1700-luvun puolivälissä valmistunut maantie Iisalmeista Nissilän kautta Oulun suuntaan.³⁸³

Suomen maantieteelliselle mittauskomissiolle vuonna 1747 vahvistetussa ohjesäännössä annettiin yksityiskohtaiset ohjeet pitäjänkartan tekemiseen. Kartan tuli palvella maan talouden kohentamista. Maanmittarin tuli määritellä pitäjän rajat, viljellyn maan ja niityn pinta-ala, arvioitava soiden, arvottomien vuorten, kaskimaiden, järvien ja jokien osuudet, kartoitettava metsäpaloalueet ja merkittävä ja nimettävä maastokohtat, maantiet, venereitit ja muut kulku-urat, talot, uudistilat, torpat ja sotilastorpat, kirkot ja myllyt – sanalla sanoen kaikki pitäjän talouteen vaikuttava. Maaston korkeussuhteita ei pystytty kuvaamaan, mutta mäet ja kalliit piirrettiin karttaan mustanharmaina kuvioina.

Pitäjänkartta oli aikakautensa peruskartta. Yleinen ongelma oli se, ettei karttoja pystytty sitomaan toisiinsa – kuten oli ajateltu – yhteisen peruslinjan puuttuessa. Yhden pitäjänkartan kohdalla maanmittarin oli ohjesäännön mukaan toimitettava mittauksia pitkin tangotettuja linjoja, ja suuntaviivoja oli vedettävä muutenkin näkyviin maasto- ja asutuskohteisiin. Pintakuviot oli periaatteessa määriteltävä poikkileikkauksilla, mikä oli maanmittareille tuttua työtä, kun toimittiin avoimessa maastossa ja peltoaukeilla. Pitäjänkarttoissa tätä ohjetta lienee seurattu siten, että karttapintaan on vaakasuorille riveille kirjattu maaston luonne, oliko se vaikkapa suota, metsää tai kalliota.

Verrattaessa pitäjänkarttoja nykyiseen maastokarttaan voidaan yhtyä Alfred A. Gustafssonin 1930-luvulla esittämään toteamukseen, että kartoitus perustui koneelliseen, vaikkakin summittaiseen mittaukseen. Näkyvässä ja aukeassa maastossa sekä järvien muodoissa kartat ovat tarkkoja, mutta suurissa metsissä kartoitus jäi pakostakin enemmän arvioiden varaan. Maasto oli tietön, maanmittarin apulaiset vähäiset tai olemattomat, aikaa yhden pitäjän kartoittamiseen oli vähän ja kartoitettavat alueet valtavia. Maaston muuttuminen, soitten ojittaminen ja asutuksen laajentuminen vaikeuttavat puolestaan vanhan kartan ja nykyisen maastokartan vertailua.³⁸⁴

Iisalmen pitäjänkartan 1755–1757 laatu

Iisalmen pitäjänkartta, joka kattaa myöhemmät Iisalmen, Vieremän, Kiuruveden, Pielaveden, Lapinlahden, Varpaisjärven ja Sonkajärven kunnat, on kahden rutinoituneen maanmittauskomission maanmittarin Olof Borgströmin ja Per Krookin käsialaa. Karttaa, kuten useimpia Suomen tämän aikakauden pitäjänkarttoja, säilytetään Ruotsissa Riksarkivetin kokoelmisissa. Tapana oli, että alueeltaan laajojen pitäjien kartan valmistukseen osallistui kaksi, joskus useampiakin maanmittareita, ja Iisalmen pitäjän kohdalla se oli kovin perusteltua. Suurikokoinen kartta (478 cm × 178 cm) on laadittu mittakaavaan 1:20 000 kolmena eri kaistana. Näistä itäisin ja keskimäinen ovat maanmittari Borgströmin käsialaa ja läntisin kaistale Krookin. Työmääränä arvioiden molemmilla oli suunnilleen samansuuruinen kartoitettava alue, sillä Borgströmin kartoituskaistaleet olivat kapeampia kuin Krookin läntinen yhtenäisen kaista. Skannattuna näistä on tullut yhteensä 37 otosta, jotka kattavat noin 80 peruskarttalehteä eli lähes 8 000 neliökilometriä. Työn suorittaminen kolmessa vuodessa – eikä aina yhtäjaksoisesti ja kokoaikaisesti – oli suururakka, ja pienten epätarkkuuksien syntyminen on ymmärrettävää.

Heikki Rantatupa

Kaksi maanmittaria

Ruotsin puolella vuonna 1723 syntynyt Olof Borgström suoritti maanmittarin tutkinnon vuonna 1745. Kolme vuotta myöhemmin hänet määrättiin niin sanottuun vanhaan komissioon tekemään maantieteellisiä mittauksia Siikajoelle. Karttatöissä Borgström tavataan Siikajoen lisäksi samana vuonna 1748 Rantasalmella, 1749 Juuassa, Juvalla ja Mäntsälässä, ja ennen Iisalmen kokenusta vielä Jämsässä 1752 ja Saarijärvellä vuodesta 1752 lähtien. Iisalmen karttatyöt tehtiin kahden maanmittarin ryhmätyönä, mikä selittää Borgströmin liikkumisen paikkakunnalta toiselle nopealla aikataululla: paikalle jäänyt maanmittari teki kesken jääneitä töitä. Iisalmen jälkeen Borgström osallistui Pieksämäen ja Kuopion pitäjien mittauksiin. Borgström nimitettiin vuonna 1759 niin kutsuttuun uuteen komissioon ja hän siirtyi Pälkäneelle. Borgström oli kartoittajana ehkä kaikkein kokenein maanmittari koko Suomenkin huomioon ottaen. Vuonna 1765 hän siirtyi heikentyneeseen terveyteen vedoten Ruotsin puolelle ja jäi sinne palaamatta enää Suomeen.

Per Krookin vanhemmat olivat Savon Rykmentissä palvelleet Peter Krook ja Elisabet Jesenhaus. Tämä tausta huomioon ottaen voidaan pitää varmana, että hän osasi suomea, toisin kuin Borgström. Krook lienee ollut vajaata kymmentä vuotta nuorempi kuin Borgström, koska suoritti maanmittaritutkinnon vasta vuonna 1753. Yhtä kaikki, hänkin toimi komissiomaanmittarina vanhemmassa komissiossa 1754 Pyhäjoella ja sitten jo samana vuonna Iisalmen pitäjässä. Tyyllisesti ja laadullisesti Krookin ja Borgströmin Iisalmen kartat ovat hyvin lähellä toisiaan, ja voi ajatella, että tyyli oli omaksuttu kokeneelta Borgströmiltä. Iisalmen kartan laatimisaikoihin molemmat maanmittarit olivat suunnilleen 30 vuoden ikäisiä, Krook ehkä hieman alle, ja heidät voidaan olettaa hyväkuntoisiksi ja maaston tutkimukseen hyvin kykeneviksi. Oheisessa luvussa käytetään pääasiassa Krookin piirtämää karttaosaa. Krook osallistui vielä Kuopion pitäjän kartoituksiin yhdessä Borgströmin ja kolmen muun maanmittarin kanssa, mutta siirtyi sitten Pohjanmaalle ja asui Laihialla.

Lähteet: Riksarkivetin ja Knigsarkivetin luetteloista kerätyt tiedot. Ekstrand 1896–1903. Vaajakallio 1929.

Pitäjänpitäjien teon yhteydessä käytiin yleisesti läpi myös pitäjänrajat. Iisalmen ja Nissilän kylän kohdalla raja pohjoista Kajaaniporin lääniä vastaan oli jo vanhastaan käyty vuonna 1649. Kartalle raja merkittiin seuraavana vuonna Per Brahen, Kajaanin herran luottomaanmittarin Claes Claessonin karttaan³⁸⁵. Rajan lähtöpuolesta Maanselänlammesta vallitsi yksimielisyys, mutta vielä pitäjänkartassa 1755 löydettiin kiistanalainen alue Iisalmen/Sonkajärven ja Sotkamon pitäjien välillä Raudanveden suunnassa. Riita-asiat selvitettiin viimeistään isojaon yhteydessä.

Pitäjänpitäjien ja nykykartan yhteiset piirteet ja yhteneväisyydet on helppo tunnistaa vesistöjen yhteydessä. Järvien muodossa ja jokien suunnassa ei ole epäselvyyksiä verrattuna nykyiseen maastokarttaan. Tunnistettavia ovat samoin suurimmat mäet ja kukkulat, joilla saattavat olla nimetkin paikallaan. 1700-luvun peltoaukeat ja niityt ovat näkyvissä uusimmissa kartoissa, tietenkin monin verroin kasvaneina. Järvenlaskut ja toisaalta veden patoamiset ovat saattaneet muuttaa maisemaa 1700-luvulta nykyaikaan. Nissilään kuulunut Rahajärvi oli alun perin selväpiirteinen yksi järvi, jonne Rahaniemeen oli sijoitettu kylän ruotujen sotilastorppa. Rahajokea padottiin jo 1700-luvulla Lamperin kohdalla ja taloille saatiin niittymaata. Kylän suurin maisemamuutos on ollut alun perin Rotimoon laskevan Haajaisen lähes täydellinen muodonmuutos luode-kaakko-suuntaisesta lammesta nykyiseen itä-länsi-suuntaan, ja samalla järven nimikin on muuttunut Kaatiaiseksi – kuvaava nimi sinänsä uudelle laskujoelle Marttisenjärveen.

Suurimmat paikallistamisvaikeudet tuottavat soitten keskellä olevat pikku saarekkeet, joissa useissa tapauksissa oli myös pieniä kaskihalmaita. 1700-luvun kartoituksen epätarkkuus tulee näissä paikoin selvimmin esille. Nissilän kaskimaat sijaitsivat kuitenkin melko helposti paikannettavissa olevilla mäkirinteillä, järvien rannoilla tai alueilla, joille myöhemmin on syntynyt kaskimaita koskevan ennako-odotuksenkin mukaan peltoja ja asutusta.

1750-luvun taloja on siirretty ja niitä on siirtynyt isojaon, uudisasutuksen ja talojen jakamisen seurauksena vanhan keskuskylän ulkolaidoille ja kauemmaksikin kylän omistuksille. Isojakoasiakirjojen perusteella voidaan kuitenkin jäljittää pitäjänkartassa nimeämättä jäävät talot ja sitä kautta myös joltisella varmuudella selvittää taloille kuuluneet kaskimaat. Karttaan on sijoitettu edellä mainitun Rahaniemen sotilastorpan lisäksi kolme muuta sotilastorppaa sekä Rotimon eteläpäähän kaksi taloille kuuluvaa maatorppaa. Hällämöjärven pohjoispäässä oli jonkinlainen asumus, ehkä kalasauna tai tervanpolttajien asumus, jonka ympärille ei myöhemminkään syntynyt pysyvää asutusta. Samanlainen ”kylmä” tilapäisasumus sijaitsi myös Marttisenjärven itärannalla. Iisalmesta Valkeiskylän kautta kulkeva tie meni Nissilän kautta kohti Oulujärveä, ja yksi kylän taloista toimi kestikievarina. Yksityiskohtana voi vielä mainita, että maanmittari Krook on merkinnyt karttaan Mammonpuron alkulähteen lähellä Nissilän tietä – hän lienee siellä sammuttanut janoaan jonkun asiaa tietävän kanssa.

Huomiota herättää, että maanmittareiden karttakaistaleilla ei juurikaan ole yhteisiä kohtaamispaikkoja. Suuret järvenselät tai jokiuomat, joita olisi ollut helppo käyttää yhdistävinä kiintopisteinä, puuttuvat kartoitusalueelta, eikä esimerkiksi peruskartoituksen yhteydessä tutuksi tullutta vierekkäisten karttalehtien ”reunanvertailua” liene käytetty lainkaan. Ainoa yhteinen karttapiste maanmittareiden kartoissa oli edellä mainittu Maanselänlampi, kartoituksen alkupiste.

Kaskeamista koskeva lainsäädäntö – polttoviljelyä pyrittiin rajoittamaan

Tuskin missään muualla maailmassa on metsänkäyttöön puututtu lainsäädännön keinoin niin varhain ja monin eri tavoin kuin Ruotsin valtakunnassa. Savossa ja Karjalassa – ja muuallakin Suomessa – ensimmäisen aallon uudisraivaajien oikeastaan ainoa mahdollisuus saada säällisessä ajassa talon pihapiiri avaraksi oli kaskimaan poltto. Talon tilusten syntyä voisi verrata veteen heitettyyn kiveen: ensimmäinen kaskimaa raivattiin pelloksi ja saatiin tontti ja talo, uutta kaskimaata tehtiin peltojen ulkopuolelle, ja näin mahdollisesti niittymaaksi muuttuneen kaskimaan kautta viljelykset laajenivat entisestä keskuspaikasta ulospäin kuin renkaat vedessä. Samaa tekniikkaa sovellettiin Suomessa asutuksen laajentamisessa vielä 1800-luvulta 1900-luvun alkuun saakka. Kaskimaasta uudisasutuksen edellytyksenä on maininta Savon vanhimmassa verokirjassa vuodelta 1541: koska Savon läänissä ei ollut olemassa varsinaisia peltoja kuten Hämeessä, niin täytyi savolaisten viljellä metsiään ja kaataa kaskia. Uudisasukkaat olivat kolmena ensimmäisenä vuotena vapautettu verosta.³⁸⁶

Kivisistä kaskipeltojen pohjista piti yläsavolaisten uudisraivaajien ja näiden jälkeläisten hankkia elantonsa. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1925, Sonkajärvi, Oinasjärvi. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma.

Erinäisissä 1600-luvulla annetuissa metsäkäyttöä eli kaskenpolttoa ja tervanpolttoa koskevissa asetuksissa näkyy, että valtakunnan eri osissa oli maanviljelyskulttuurissa eriydytty toisistaan. Ruotsin ja myös Suomen puolella rintamailla oli jo siirrytty peltoviljelyyn. Ikään kuin muistona vanhoilta ajoilta oli 1600-luvun puolivälissä ja vielä 1700-luvunkin puolella toimineiden maanmittareiden silti merkittävä karttaselityksiin mahdollinen kaskimaa. Vuosien 1647 ja 1664 metsäasetuksien mukaan kaskenpolttoon tarvittiin käräjien lupa, ja kaskeaminen oli sallittu vain maapohjan parantamiseksi. Uudistalon perustamiseen tarvittiin samoin lupa. Vuoden 1683 asetuksen mukaan maaherrojen tuli valvoa, ettei metsiä tarvella liiallisella sahaustoiminnalla tai kaskenpoltolla. Vuoden 1734 valtakunnan lakiin sisältyi metsäasetus, jossa kaskenpolttoa rajoitettiin. 1700-luvulla annettiin yhä uusia metsän käyttöä koskevia asetuksia, mikä osoittaa valtiovallan alituisen huolen metsien kunnosta, mihin myös aikaistautkijat ja oppineet kiinnittivät huomiota.³⁸⁷ Metsien käyttö oli tosin paikallisyhteisönkin kautta valvonnassa: vaikka taloilla ei ollutkaan pientä lähimetsää lukuun ottamatta varsinaista omaa metsäomaisuutta, oli kylillä vanhaan nautintaan perustuen omat takamaansa ja lisäksi pitäjän takamaat. Näitä voitiin suhteellisen vapaasti käyttää muuhun paitsi asuttamiseen – siihen tarvittiin talojen ja käräjien lupa.

Vuoden 1755 Iisalmen pitäjän kartoituksen aikaan voimassa oli vuoden 1734 valtakunnan laki ja saman vuoden metsäasetus, jotka rajoittivat kaskeamista sekä yksityisillä mailla että pitäjän yhteisön ja myöhemmin isojaon jälkeen myös kruunun mailla. Rakennuskaaren 14. luvussa säädettiin kasken polttamisesta seuraavasti:

Peltoaitauksessa, niittymaalla ja syöttöhaassa on vapaa kaskenpoltto-oikeus, kuitenkin siten, ettei vahingoiteta hedelmäpuita, mastopuita tai hirreksi kelpaavia puita. Aitauksen ulkopuolella on poltto kielletty, ellei haluta perata poltettavaa kaskea niityksi tai pelloksi tai ei ole tilaa aitauksien sisällä. Jos perintö- tai kruununmaalla aiotaan kasketa, pitää siitä ilmoittaa kihlakunnan tuomarille, joka määrää kaksi lautamiestä tai kruununpalvelijan tarkastamaan paikan ja käräjät antavat lausunnon. Joka polttaa ilman lupaa, saa sakkoa 10 taalaria ja menettäköön sadon/elonsa. Kun on mennyt kolme vuotta, pantakoon kaski laitumeksi tai seuraa sakko.

Nämä määräykset eivät koskeneet rälssimaata, jota Iisalmen pitäjässä ei ollutkaan. Valtakunnanlain 15. luvussa todettiin metsävalkeasta:

Joka kasken polttaa, raivatkoon lähimmän metsän pois. Naapurit olkoot apuna poltossa, jos tarvitaan. Varotoimet on tehtävä joka tapauksessa, vaikkei vahinkoa tapahtuisikaan. Jos vahinko tapahtuu, tulee sakkoa 100 taalaria. Tulen irtipääsy on tutkittava, ja kruununpalvelijat ottavat asiasta selvää.³⁸⁸

Teoriassa laki siis rajasi kaskeamisen kielletyksi kaikkialla kyläaitauksien ulkopuolella, ja uuden kasken olisi pitänyt liittyä välittömästi entiseen kylän pelto- ja niittyalueeseen. Laki ehkä toimi vakiintuneella peltoviljelyalueella, mutta sen toimeenpano ja valvonta olivat mahdotonta uudisasutusalueilla ja yleensäkin runsasmetsäisillä alueilla. Käytännössä Savossa ja Karjalassa vallitsi lähes vapaa kaskenpoltto-oikeus.

Nissilän kaskimaat 1750-luvulla

Vanhojen kaskimaitten sijoittaminen nykykartalle on suhteellisen helppoa, kun kyseessä on varma maastomerkki, erityisesti järvi, tunnistettava joen osuus tai selkeä ja nimellä mainittu maastokohta. Erämaassa sijaitsevien kaskihalmeitten sijoittamisessa sen sijaan täytyy käyttää arviointia ja mukaan tulee virhemahdollisuuksia sekä sijoittamisessa että alueitten suuruutta arvioitaessa. Lähtökohtana on kuitenkin, että poikkeuksetta kaskimaat, entiset tai nykyiset tai sellaisiksi varatut, sijaitsivat eteläisillä tai läntisillä mäenrinteillä. Tämä käy ilmi niin aikalaiskertomuksissa kuin oheisissa Nissilän kylän kartoituksissa. Syynä oli maaperän viljavuus ja pienempi hallanvaara.³⁸⁹ Soitten raivaaminen pelloiksi ja kydönpolto tekivät tähän aikaan tuloaan Nissilään, mistä on esimerkkejä noin neljäkymmentä vuotta myöhemmin toteutetun isojaon yhteydessä, mutta kytömaita ei vielä merkitty pitäjänkarttaan.

Karttaan rajattuja maaston aloja voi pitää suuntaa antavina, mutta tietoja tulee täydentää muilla mahdollisilla lähteillä. Nissilän kaskimaita tai sellaisiksi luokiteltavia löytyy pitäjän-

Nissilän kaskimaat ja suuri paloalue (punainen väri) 1700-luvun puolivälissä. Piirtänyt: Jari Järvinen.

kartan mukaan runsaassa 20 eri paikassa kylän yhteismailla. Jonkunlainen keskittymä luonnollisista syistä oli Rotimonjärven ympäristössä, mutta kauimmaiset kaskimaat sijaitsivat aina Talasjärvellä ja Talaskankaalla, kylän rajoilla Puolinmäellä ja pohjoisessa lähellä Maanselänlampea. Pisimmillään matkaa kaskimaille kertyi 12–14 kilometriä, lyhyimmillään – ellei oteta huomioon mahdollisia pihapiirissä aitauksien sisällä olevia kaskia – vain parisen kilometriä. Keskimäärin matka oli 6–7 kilometriä. Verrattuna matkoja 90 vuotta aikaisempaan maantarkastusluetteloon nähdään, että tilanne Savossa oli suunnilleen pysynyt ennallaan: kaskihalmeet sijaitsivat jotakuinkin siedettävän matkan päässä taloista.³⁹⁰

Jakamattomienkin metsien aikaan kaskihalmeet oli raivattava kylän tai ainakin oman pitäjän rajoja kunnioittaen. Oheisessa kartassa on pitäydytty kaskimaitten kartoituksessa suunnilleen myöhemmin isojaossa määritellyn jakokunnan piiriin. Iisalmen poh-

joisosissa Maanselänlammelta Talaskankaalle kaskiviljelyn kanssa kilpailevaksi metsänkäytön muodoksi tuli viimeistään 1700-luvun jälkipuoliskolla tervanpoltto, johon saattoivat osallistua paitsi vieraat kylät myös ulkopitäjän, tässä tapauksessa Paltamon ja Sotkamon asukkaat. Nykyisellä Talaskankaan luonnonsuojelualueella löytyvät monet tervahaudat ovat tästä todisteena.

Käyttäen vertailukohtana isojaossa merkittyjä talokohtaisia tietoja voidaan arvioida pitäjänkartan aikaisia kaskimaitten laajuuksia. Kylän kokonaispinta-ala oli isojaossa 24 187 tynnyrinalaa eli noin 12 100 hehtaaria. Kaskimaiksi kelpaavia metsiä oli tästä arvioitu olevan noin kymmenesosa ja edelleen näistä alueista kymmenesosa aktiivisen kaskiviljelyn alaisina. Tässä esityksessä käytetään pääasiassa pinta-alan mittayksikkönä hehtaaria. Yksi tynnyrinala = 32 kapanalaa = 0,48 hehtaaria. Kun lähdeaineisto on luonteeltaan tulkinanvaraista ja perustuu arviointiin, käytetään jatkossa tynnyrinalan muuntokertoimena 0,5, mikä antaa riittävän tarkan lopputuloksen.

Pitäjänkartan laatimisen aikaan kylän piiri ja omistukset olivat suunnilleen samat kuin myöhemmin isojaossa jakokunnan aikana. Pitäjänkarttaan merkittyjen 20 kaskihalmeen kokonaispinta-ala oli yhteensä noin 895 hehtaaria. Mukana on karttamerkintöjen mukaan merkittävä määrä vanhoja kaskia, sellaisia alueita, jotka kasvoivat jo lehtipuuta ja olivat ehkä muutaman vuoden päästä uudelleen kaskettavissa. Aktiivisessa käytössä olleen kaskimaan arviointiin voidaan käyttää isojaon tunnuslukuja vuodelta 1793, jotka on esitetty taulukossa 7.³⁹¹

Vuosi	1793	1755
Kylän pinta-ala ha	12 100	(12 100)
Kaskimaita yhteensä ha	1 235	895
Kaskea aktiivisessa käytössä ha	122	noin 90
Taloja yhteensä	13	7 + 3 torppaa
Kaskea/talo, ha	9	noin 9

Taulukko 7. Nissilän viljelyksen tunnuslukuja isojaon (1793) ja pitäjänkartan (1755) laatimisen aikoina.

Kaskeamisen volyyymi oli siis pysynyt 40 vuoden aikana suunnilleen samoissa lukeissa, noin 9–10 hehtaarissa taloa kohti. Sen sijaan luvut tuntuvat suurilta verrattaessa niitä Habermanin maantarkastustietoihin 1660-luvulta: Saloheimon mukaan keskimääräinen talon kaskikylvö oli tällöin vain runsaat 3 tynnyrinalaa eli noin 1,5 hehtaaria. Vuosina 1738–1741 Suomessa vierailnut taloustutkija Ulrik Rudenschöld selvitti myös Savon oloja ainakin Kajaanin korkeudelta. Hänen mukaansa ennen Hattujen sotaa (1741–1743) Savossa ja Karjalassa kaikki korkeimmat mäet olivat kaskimaina. Tällaisesta yleiskuvasta huolimatta Rudenschöld arvioi, että taloissa kaskia oli yleensä vain niin monta tynnyrinalaa kuin taloissa oli miehiä eli tavallisesti ainakin kaksi tynnyrinalaa.³⁹²

Kaskiviljelyn monikertaistumisen Uudenkaupungin rauhan 1721 jälkeen voi selittää Savon muuttuneet taloussuhteet, kun entiset tervanpolttoreitit Viipurin suuntaan katkesivat

Jyrkän nautaruukin tervahaudan mestari sytytti itse ensimmäisen tulen haudan kupeeseen ja kiidätti sitten tulta ympäriinsä, sillä haudan piti syttyä yhtä aikaa. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1924, Sonkajärvi. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma.

ja tervanpoltosta siirryttiin kaskitalouteen. Tosin sekä pitäjänkartassa että isojaossa karttoihin rajatut kaskialueet eivät tosiasiassa ulottuneet aivan metsänrantaan saakka. Lainkin mukaan piti kaskihalmeen ja metsän välissä olla varoalue estämässä tulen karkaamista; miten leveä se oli, jää arvailujen varaan. Joka tapauksessa kaskiviljely oli sadassa vuodessa 1600-luvulta 1750-luvulle laajentunut vähintään kaksin- tai kolminkertaiseksi, taloa kohti siis kahdesta tai kolmesta jopa yhdeksään hehtaariin. Muutos heijastui myös Nissilän kylän elämään ja näkyi pitäjänkartassa.

Vertailun vuoksi voi mainita, että avointa peltoa kylässä oli isojakovuonna 1797 noin 45 hehtaaria, eli talonjakojen kautta lisääntyneelle 13 eri taloudelle keskimäärin 3,5 hehtaaria – ja tästä vuoroviljelyn vuoksi toinen puoli oli aina vuosittain kesantona. Kaskenpoltto oli taloille elinehto.

Kaskimaiden omistajat

Nissilän kylän vanha asutus sijaitsi Rotimon ja Hällämön välisellä jokiuoman ja lampien viitoittamalla kannaksella. Isonvihan kauhuista selvittyä kylässä oli neljä Nissisen tilaa ja yksi Kettuisen tila, pitäjänkartan teko aikaan 1750-luvulla seitsemän taloa, kaksi maatorppaa ja kolme sotilastorppaa. Vuoden 1750 henkikirjan ja isojakopöytäkirjan 1793 mukaan talot ja isännät olivat seuraavat (talon numerot eivät vastaa täysin toisiaan kyseisinä vuosina) (Taulukko 8):³⁹³

Taulukko 8. Nissilän taloja ja isäntiä vuoden 1750 henkikirjan ja vuoden 1793 isojaon mukaan.

Maakirjanumerot	Henkikirja 1750	Isojakopöytä 1793
1	Nils Nilsson (Nissinen)	1 Seppälä (Olof Nissinen)
1	Nils Pählson (Nissinen)	2 Hulkko/Luejoki (Pähl Nissinen)
2	Olof Ilko (Ilkkala)	3 Kankaala (Johan Makkonen)
3	Anders Nissin (Nissinen)	4 Postila (Pähl Nissinen)
4	Matz Nissin (Nissinen)	5 Joensuu (Matts Nissinen)
5	Lars Pardain (Partanen)	6 Ilkkola
5	Stafan Hyfennin (Hyvärinen?)	7 Anttila (Anders Nissinen)

Henkikirjaluettelossa kiinnitty huomio talojen vähäiseen väkimäärään. Henkikirjaan laskettiin kaikki 15–63-vuotiaat eli työikäisiksi katsottava väestö; tosin köyhät ja henkirahan maksuun kykenemättömät voitiin jättää pois. Vaikka tällaisia poikkeuksia olisikin ollut taloissa, jäi keskimääräinen talon väkiluku kolmesta neljään henkeen, parissa talossa vain yhteen tai kahteen täysikäiseen. Jo väkimäärän vähäisyys edellytti runsaasti työvoimaa vaativien kaskihalmeitten kaadossa ja poltossa vähintäänkin koko kylän yhteistoimintaa, ellei sitten ulkoa saatu palkattua vierasta työvoimaa.³⁹⁴

Kasken kyntöä. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1930-luvun loppupuoli, Varpaisjärvi, Riekkinen. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

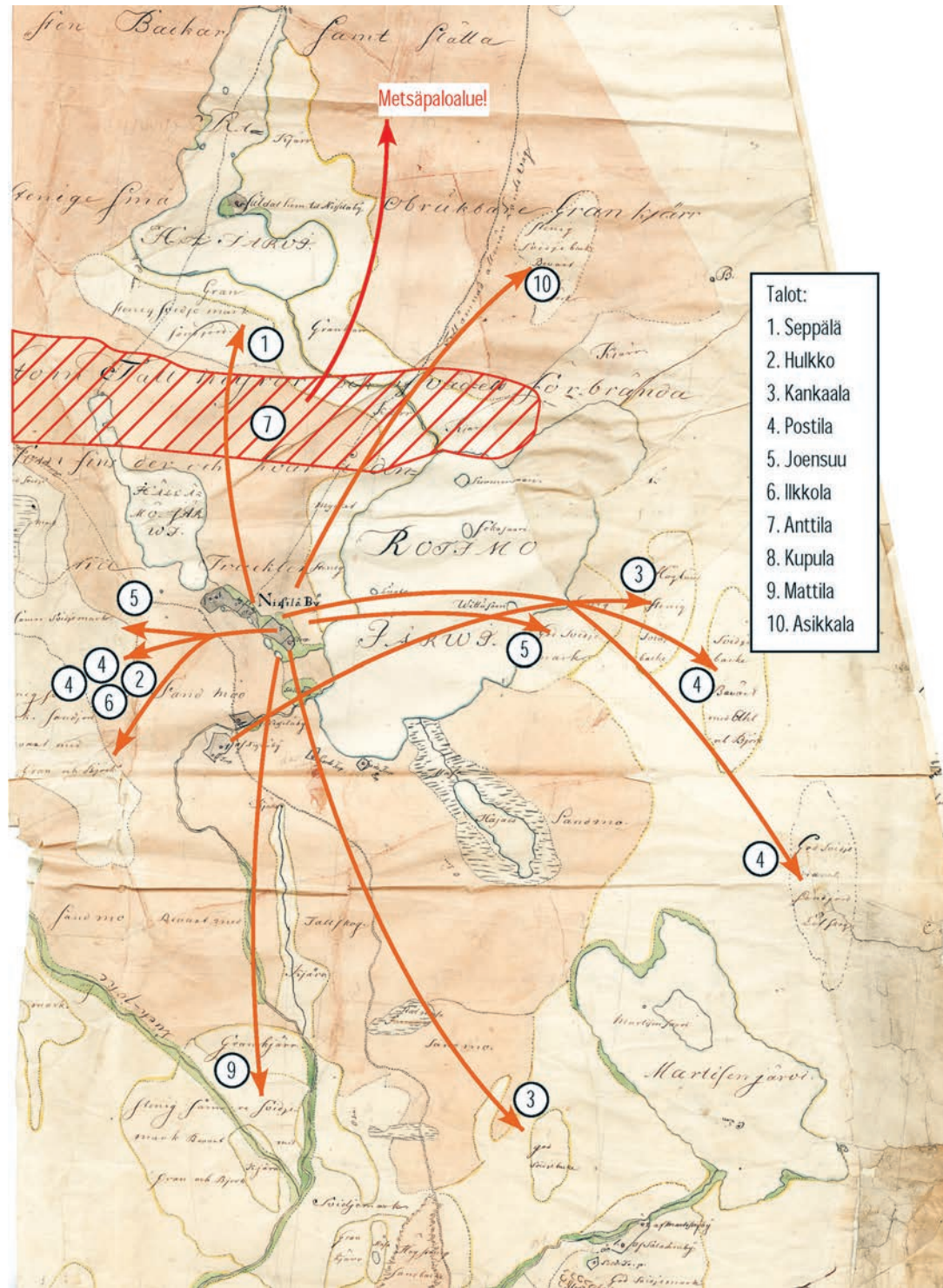
Isojaossa mainitaan Nils Partaisen omistama Kestikievari sekä Mattilan, Ratikkalan (myöhemmin Asikkalan) ja Rahaniemen talot, joista viimeksi mainittu oli entinen sotilastorppa. Tässä vaiheessa monet entiset kaskimaat olivat jo saaneet pysyvää asutusta, esimerkiksi Pullonmäki, Puolinmäki ja Jänismäki.

Maakirjatalot jaettiin isojaossa kolmeentoista kantatilaan. Vuonna 1843 perustettiin Nissilän numerot 14–17, ja 1930-luvulla uudistalojen perustamisen yhteydessä talonnumeroiden määrä kasvoi numeroon 48. 1700-luvulla varsinaisten vero- ja kruunun talojen lisäksi Nissilässä oli kolme sotilastorppaa, Jungs, Raaks ja Rahaniemi, sekä kaksi talojen torppaa.

Vuoden 1755 kartan talojen paikallistaminen ei ole aivan yksinkertainen asia. Kartassa talojen peltolohkot ja tontit on selkeästi erotettu toisistaan, mikä teki osaltaan rinta- mailla käytössä olleen sarkajaon tarpeettomaksi kylässä. Talot saattoivat muuttaa nimeä, ja vanhan talonnimien kaivaminen esiin on varsin ongelmallista. Selviäkin tapauksia silti on, kuten Postillan ja Seppälän talot.

Iisalmen, Valkeisen, Haajaisen ja Poroveden kylien isoajakoa edeltävässä tilusvaihtotapahtumassa vuodelta 1768 nähdään, että vanha nautinta kauko-omistuksia myöten otettiin itse jakotoimituksessa huomioon. Kiiskisen uudistilan isännäksi tullut kapteeni ja ritari Fredrik Wilhelm Ladau vaati korjausta tilusekaannuksiin, joissa tosin talonpojat eivät nähneet mitään ongelmaa. Sopu tilusvaihtoista osapuolten kesken syntyi ilman

Nissilän kaskimaiden omistaja-
talot pitäjänkartan mukaan.
Piirtänyt: Jari Järvinen.

suurempaa ristiriitaa, mutta tapaus osoittaa, että vanhaa nautintaa kunnioitettiin kiistattomana oikeutena. Kun 1700-luvun puolivälissä osattiin jo odottaa isojakojärjestelyjä, varautuivat talonpojat todistamaan oikeuksiensa pätevyyttä perustamalla kylätilusten ulkopuolelle torppia tai muuten osoittamaan konkreettisesti oikeutensa niittynautintoihin.³⁹⁵ Kyseisen esimerkin ja muutenkin yleisten havaintojen perusteella voidaan lähteä siitä, että varsinaisessa pitäjän isojaossa 1790-luvulla vanhat omistussuhteet pätivät paitsi kylän lähialueella myös kauko-omistuksilla.

Oheinen karttapiirros osoittaa isojaossa vakiintuneiden kantatilojen numeroitten omistukset Rotimon ympärillä. Nissilän lähimmät kaskimaat 1700-luvun puolivälissä olivat kylän länsipuolella Hällämön ja Luvejoen välimaastossa Oulun suuntaan ja Pohjanmaalle kulkevan uuden tien eteläpuolella. Kaskimaita oli kahdessa lohossa. Pohjoisemman alueen haltijat olivat tilat Seppälä ja Luvejoki eli Hulkko. Alemmalla kaskimaaksi luokitellulla alueella omistuksia pitivät Seppälän lisäksi Kankaala ja Ilkkola. Alue ei ollut yhtenäistä kangasmaastoa vaan soitten pilkkomia mäkiä, joiden rinteet soveltuivat hyvin kaskenpolttoon. Luvejoki muodosti luonnollisen kylän rajan lännessä. Alueelle syntyi myöhemmin pysyvää asutusta entisille kaskimaille Kauppilan ja Rokuan kyliin, jossa oli ainakin Joensuun vanhoja kaskimaita. Kaskenpolton ajoista muistuttaa Korolan Palokangas. Luvejoen uoma oli luonnollista niittymaata. Jokea pitkin etelään mentäessä Rotimojen haarassa sijaitsevat Mattilan talon kaskimaa. Täälläkin löytyy paljonpuhuva kaskenpolttoon liittyvä maastonimi Palokko. Kylän raja kääntyi sieltä Marttisenjärven suuntaan, jossa Sukkapuron kankaalla oli Kankaalan kaskialue.

Nissilän kylä pohjoispuolella oli ennen pitäjänkartan tekoa 1700-luvulla tapahtunut suuri metsäpalo, jonka maanmittari merkitsi karttaan ”tall myror och våd-eld förbrända” (mäntyä, soita ja vahinkovalkean polttamaa). Palanut metsäalue oli laaja, arviolta runsaat 400–450 hehtaaria Hällämön, Rahajärven ja Rotimon välimaastossa. Liekö valkea karannut kaskenpoltosta, sillä Rahajärven eteläpuolella oli Seppälän talolle kuuluvaa kaskimaa? Vertailun vuoksi voi mainita, että 40 vuotta myöhemmin isojaossa metsäpalojen alaksi arvioitiin noin 230 hehtaaria, siis puolta vähemmän, mutta silloin lähes jokaisella talolla oli vähäinen määrä tulen ylikäymiä metsiä – ehkä juuri kaskivalkeitten seurauksena.

Rotimon itärannalla oli kylän muille taloille kuuluvia kaskimaita. Välittömästi rannan tuntumassa nykyinen Lokkiniemi keskusalueena oli varsin laaja Joensuun talon kaskimaa. Järven rantamaiset sopivat sinänsä kaskimaaksi erinomaisesti, kun kaskea poltettaessa vartiointia helpotti rajoittava vesistö. Vielä samalla vuosisadalla 1780-luvulla nähdäänkin, että käytännöllisesti katsoen koko Rotimon itäranta oli kaskihalmeiden peittämä. Hieman kauempana rantaviivasta oli Kankaalan ja Postilan taloilla kaskimetsänsä Roviomäen ja Rajalan tietämissä – Roviomäki-nimi jälleen osoituksena vanhasta kaskikulttuurista. Kaukokaskiksi voidaan katsoa Puolinmäen ja Ylä-Kotvakan kaskimaat. Alun perin niitä käyttivät Potilan ja Joensuun talot, mutta 1843 jälkeen uudistaloksi perustetut Lehtola, Puolimäki ja Taronmäki saivat näiltä alueilta metsiä käyttöönsä ja kaskenpoltto jatkui mahdollisesti entiseen tapaan.

Tällä suunnalla Naimalammen läntinen mäkikangas oli Joensuun talon kaskimaata ja kylän omistukset päättyivätkin sinne. Nissilän kauimmaisat kaskimaat sijaitsivat Talas-kankaalla Ison-Talaksen länsipuolella lähellä pitäjänrajaa. Alueella poltettiin myös tervaa,

vaikka paikka olikin luokiteltu kaskimaaksi. Pitäjänrajan tuntumassa Petäjärvellä ja Petäjoella oli Anttilan talolle kuuluvia kaskimaita. Tästä etelään päin Murtolammen ympäristössä Murtomäellä ja Suojenkankaalla sijaitsivat Seppälän ja Hukkolan kaukokaskimaat. Kaskimaita kuten muutakin metsäomaisuutta saatettiin myöhemmin vaihtaa tai myydä, mutta tilanne 1700-luvun puolivälistä vuosisadan lopulla toteutettuun isoonjakoon pysyi kuitenkin muuttumattomana, joten kantatilojen osalta myös omistussuhteet pysyivät samanlaisina koko ajanjakson.

Kun varhainen kaskenpolto oli mitä suurimmassa määrin talojen yhteistoimintaa ja jopa yhteiskaskia, saadaan isojaon yhteydessä yksilöidympi talokohtainen kaskiviljelykuva vuoden 1797 isojaon aikaan (Taulukko 9). Vertailun vuoksi mukana on myös peltoala. Talot ovat aikansa maakirjajärjestyksessä, pinta-alat on muutettu hehtaareiksi.

Kaskiviljely oli joka talossa peltoviljelyä laajempaa, poikkeuksena Kestikievaritalo, jossa ymmärrettävästi aikaa kulkijoitten palvelulta ei riittänyt kaskimetsään. Kaskimaitten laajuus taloa kohti asettuneen isojaon aikoihin 5–10 hehtaarin tienoille. Joensuun ja Nygårdin talojen laajat kaskimaat lienevät osin olleet kompensatiota vähäisistä peltoaloista ja mukana oli myös niityksi tarkoitettua kaskimaata. Joensuun maat sijaitsivat sitä paitsi otollisesti Rotimon itärannalla, jossa oli mahdollista helpolla vaivalla raivata kaskea.

Taulukko 9. Nissilän talokohtaiset pelto- ja kaskimaat 1797.

Talo (kantatilanumero)	Peltoa ha	Käytössä oleva kaskimaa ha	Huomioita
Seppälä (1)	6,3	5	
Luejoki (2)	5	5	
Kankaala (3)	2,2	5,5	
Postila (4)	5,4	4	
Joensuu (5)	5,9	24	
Antila (7)	4,5	7	
Tälkälä (8)	2,9	13	
Kestikievari (6)	4,7	4,5	
Uusitalo	6	16	kruunun uudistila
Mattila (9)	4,6	10	
Nygård (13)	1	22	
Radikala (10)	5,2	7	
Rahaniemi (11)	2,3	7	+ suoraivausta 3,5 ha
Jungs	2,5	3	sotilastorppa
Raaks	0,2	1	sotilastorppa

Kasken merkitys

Kaskenpolton merkitykseen Savossa liittyy iisalmelaisten anomus kuninkaalle vuonna 1784. Anomuksen on suomentanut erinomaisen taitavasti kieltä käyttänyt Iisalmen pittäjän historioitsija Santeri Rissanen. Kun anomuksen aikoihin oltiin jälleen rajoittamassa kaskenpolttoa, vedottiin kirjelmässä kaunopuheisesti paikallisiin vaikeisiin oloihin laajentaa peltoviljelyä tai harjoittaa suoviljelyä. Ponnekkaasti todistettiin, ettei kasken viertäminen eli niin sanottujen seunapuiden vetäminen yli paloalueen suinkaan vahingoita ruokamultakerrosta, päinvastoin kaskeen nousevan lehtimetsän syksyisin putoavat lehdet suorastaan muuttavat maan parhaaksi ruokamullaksi. Eniten päättäjiin kaunopuheisessa anomuksessa vaikutti ehkä kuitenkin varsin konkreettinen seikka: iisalmelaisten mukaan kaskiviljelystä oli saatu ainoa vuosielanto ja siihen perustui verojen suorittaminen. Anomuksella oli merkitystä. Savossa ja Karjalassa kaskeamiseen sovellettiin aivan omia sääntöjä ja itse asiassa vanha perinne jatkui muuttumattomana 1800-luvulle. Kova kaskenpolttotyö palkitsi tekijänsä. Nissilässä tavallisesta peltokylvöstä arvioitiin saatavan 2,5–4-kertainen sato, mutta kaskiruis tuotti kymmenkertaisia, jopa 50-kertaisen sadon.

Kaskiraunio Iisalmen Kauppi-
lanmäeltä. Valokuvaaja: Matti
Pehkonen.

Riina Turunen

Jari Ojala

Uudisraivaajien elintaso

Käsitys Savon pohjoisimman osan poikkeuksellisesta köyhyydestä ja takapajuisuudesta muodostui 1800-luvulla. Missä määrin näkemys pitää paikkansa? Tässä luvussa paneudutaan Ylä-Savon elintasoon pitkällä aikavälillä ja muuhun maahan vertaillen, mitä ei ole aikaisemmin tässä mitassa tehty. Kuinka rikas tai köyhä Ylä-Savon alue oli verrattuna Suomen muihin osiin?

Pitkä aikaväli

Viimeaikaisen taloushistoriallisen tutkimuksen ytimessä on ollut yritys ymmärtää esiteollisen aikakauden elintaso: talouskasvua tai pikemminkin sen vähäisyyttä. Monissa maissa on jo tuotettu talouden tasoa ja sen vaihteluja kuvaavia bruttokansantuotelaskelmia teollistumista edeltävältä ajalta. Esimerkiksi Britanniassa ja Ruotsissa kansantuotearviot ulottuvat aina 1200-luvulle asti.³⁹⁶ Esiteollisen talouskehityksen tutkimisella saadaan lisävaloa lukuisiin keskeisiin kysymyksiin aina teollistumisen edellytyksistä eriarvoisuuden ilmenemiseen ja ihmisten elinolojen muutoksiin. Vertailevien, pitkän aikavälin tutkimusasetelmien avulla on tarkennuttu näkemystä esimerkiksi siitä, miten ja miksi 1700–1800-luvulla läntisen Euroopan talouskasvu oli muuta maailmaa nopeampaa. Myös Suomi on pystytty asemoimaan entistä tarkemmin tähän niin kutsutun suuren vaurastumisen³⁹⁷ tarinaan: vielä 1800-luvulla Itä-Eurooppaan elintasonsa puolesta kuulunut maa kuroi kiinni talouskasvun edelläkävijät.

Tässä luvussa tehdään katsaus Ylä-Savon taloudellisesta kehityksestä pysyvän talonpoikaisasutuksen juurtumisesta 1800-luvun toiselle puoliskolle ja osin aina 2000-luvulle muuhun maahan vertaillen. Seutu opittiin 1800-luvun kuluessa tuntemaan poikkeuksellisen köyhänä ja takapajuisena. Mielikuva syntyi alueella pitkään säilyneen kaskeamisen ja savupirteisissä asumisen vuoksi.³⁹⁸ Aikaisempina vuosisatoina alueen tulonlähteenä toiminut ja omana aikanaan tehokas kaskeaminen oli 1800-luvun jälkipuoliskon kehittyneeseen maanviljelyyn verrattuna tehotonta ja sekä ihmisiä että luontoa rasittavaa. Savupirtissä asuminen oli pimeää, vetoisaa, ahdasta ja sairauksille altistavaa. Käsitys sai pontta 1800-luvun lopun aikalaisraporteista, joissa korostettiin irtaimen loisväestön suurta osuutta ja elinolosuhteiden kurjuutta³⁹⁹, mitä Jaana Luttinen avaa tarkemmin luvussaan Ylä-Savon tilattomista. Käsitystä kurjuudesta leimaa sisäänpäin katsominen – seudun takapajuisuus nähdään yläsavolaisista itsestään johtuvana ja poikkeuksellisenä. Tässä luvussa tuo käsitys asetetaan kriittisen tarkastelun alle ja osoitetaan vertailujen avulla, ettei Ylä-Savon kehitys ollut erityisen poikkeavaa eikä kurjuus useita muita Suomen alueita kurjempaa.

Erilaisten alueellisten kokonaisuuksien elintasoa vertaillaan tavallisimmin bruttokansantuotteella, joka mittaa tiettyinä aikoina tuotettujen tavaroiden ja palveluiden lisäarvoa. Suomen kokonaisbruttokansantuotesarjat ulottuvat 1860-luvulta nykypäivään ja kansantuotteen alueellisesta jakautumisesta on arvioita vuodesta 1880 lähtien.⁴⁰⁰ Tätä varhaisemmalta ajalta pitää nojautua elintaso epäsuurasti kuvaaviin muuttujiin. Näitä ovat väestömäärä, hintakehitys sekä alueiden välisiä elintasoeroja kuvaavat yksittäiset arviot kotitalouksien verotetusta keskivarallisuudesta. Ennen teollistumista ja maatalouden tuottavuuden kasvua väestön muutokset heijastelivat taloudellisia olosuhteita ja hyvinvointia.⁴⁰¹ Väkiluvun määrä kertoo siis karkeasti esiteollisen ajan talouden kantokyvystä – varsinkin Ylä-Savossa, jossa alueen ulkopuolelle käydyn kaupan merkitys oli suhteellisen vähäinen.

Taloushistorioitsija Jan Luiten van Zandenin mukaan historialliset hinta- ja palkkatiedot ovat talouden DNA:ta, jonka avulla voi ymmärtää varhaismodernin ajan elintason, toimeentulon ja hyvinvoinnin kehittymistä.⁴⁰² Niiden avulla voi siten rakentaa yk-

Talon nuori emäntä lapsineen.
Valokuvaaja: Ahti Rytönen,
1930-luvun loppupuoli, Varpaisjärvi, Pitkälänmäki. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

sinkertaisen hyvinvointimittarin.⁴⁰³ Hyödynnämme tässä luvussa Jyväskylän yliopiston tutkimushankkeissa koostettua laajaa, koko maata koskevaa hinta- ja palkkatietokantaa sekä uusimpia arvioita Suomen väestökehityksestä ja talouden kasvusta.⁴⁰⁴ Niiden avulla rakennamme yksinkertaisia hyvinvoinnin mittareita, jotka konkretisoivat Ylä-Savon talouskehitystä suhteessa muuhun Suomeen.

Väestö elintason kuvaajana

Santeri Rissasen lähes sata vuotta sitten tekemä arvio Iisalmen entisen pitäjän väkiluvusta pysyvää asuttamista seuranneilta vuosisadoilta on säilynyt tutkimuksen lähtökohtana näihin päiviin saakka. Rissasen esittämiin lukuihin eivät kuitenkaan sisälly koko nykyisen seutukunnan alueet, ja mukaan on laskettu lähinnä vain veroa maksava väestönosa. Tämän vuoksi olemme tehneet uuden arvion Ylä-Savon väestökehityksestä varhaisina vuosisatoina (noin 1560–1810). Arviossa käytetyt lähteet ja tehdyt valinnat on esitelty Liitteessä 1. Tämä uusi sarja on yhdistetty virallisista tilastoista myöhemmältä aikajaksolta saataviin väkilukutietoihin ja näin on tuotettu ensimmäinen arvio seudun pitkän aikavälin väestökehityksestä. Uusi sarja korjaa Ylä-Savon väkilukua merkittävästi Rissasen arvioita suuremmaksi (Kuvio 4).⁴⁰⁵

Ylä-Savon väestön määrä kasvoi arviomme mukaan 1560-luvulta noin tuhannesta hengestä vajaan kolmeen tuhanteen seuraavaan sadan vuoden kuluessa. Tämä on linjassa sen kanssa, mitä uudisasutusalueiden väestökehityksestä on esitetty aikaisemmassa tutkimuksessa. Sen mukaan uudisasutusalueiden suotuista väestökehityksestä uuden ajan alussa oli seurausta parantuneiden elinolojen myötä kasvaneesta syntyvyydestä, muuttoliikkeestä sekä siitä, että tartuntataudit eivät levinneet tehokkaasti pienen väestötiheyden yhteisöissä. Nämä tekijät olivat voimakkaampia kuin sotien ja katojen aiheuttamat kuolemat.⁴⁰⁶

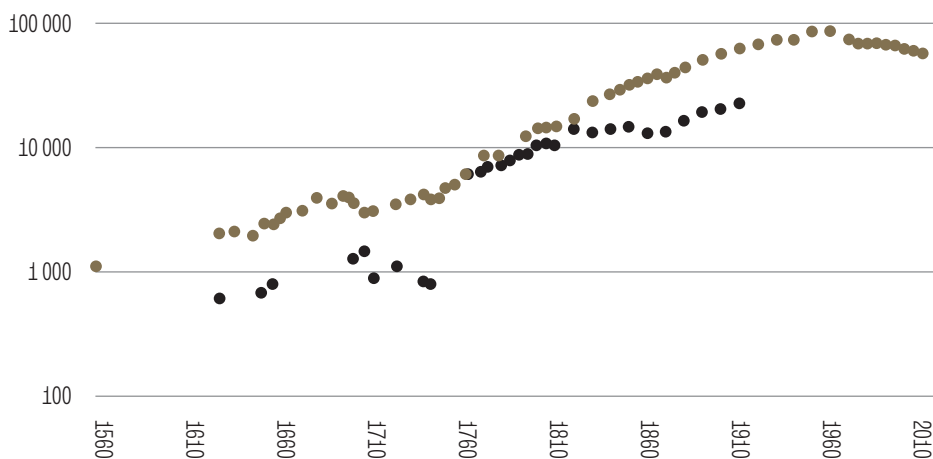
1600-luvun lopulla alkanut syvä ja pitkä kriisikausi,⁴⁰⁷ jossa yhdistyivät tunnetun Suomen historian vakavin nälkäkatastrofi sekä seuraavan vuosisadan alun suuri Pohjan sota ja isoviha, pysäytti ja jopa taannutti väestön ja varallisuuden kasvun usean vuosikymmenen ajaksi. ”Minkä mies raatoi, sen vero, vilu ja vaino kaatoi”, kuvattiin seudun kansanperinteessä.⁴⁰⁸ Henkikirjataloluvun mukaan laskettuna väestö väheni Ylä-Savossa noin viidenneksellä 1690-luvun väestökatastrofissa. Se vastasi muun Suomen tilannetta.⁴⁰⁹ Viimeisimmän koko maan käsittävän väkilukuarvion mukaan väestö väheni jo ennen 1690-lukua, mikä osittain selitti kriisin syvyyttä: se iski taantuvaan talouteen.⁴¹⁰

Ylä-Savosta saatavat tiedot 1600–1700-luvun vaihteen kriisiajalta ovat vähäisiä ja osin ristiriitaisia. Väestö pieneni 1680-luvulla, mutta kasvoi vuoteen 1694 tultaessa.⁴¹¹ On epävarmaa, kävikö näin todellisuudessa vai oliko kyse vain henkikirjojen kirjaamistarkkuuden paranemisesta vuonna 1692 annetun henkikirjoitusta koskevan uudistuksen seurauksena. Veijo Saloheimon esittämää kahden kolmanneksen väestölisäystä Savossa vuodesta 1680 vuoteen 1694 kirjaamistarkkuuden paranemisen vuoksi⁴¹² ei Ylä-Savossa kuitenkaan tapahtunut. Uusi arvio kertoo kohtuullisesti pitkän aikavälin väestönkasvusta, vaikka yksittäisten vuosien lukuihin ja vuosittaisiin vaihteluihin on syytä suhtautua varauksellisesti.

Kuusi henkilöä ruokailemassa pielavetisessä savupirtissä. Kuva on julkaistu Ahti Rytkösen kirjoittaman artikkelin "Savupirtistä savupirttiin" yhteydessä *Emäntälehdessä* 11/1930. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, noin 1930, Pielavesi, Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Ylä-Savon väestönkehitys vastasi 1700-luvun taitteen kriisien jälkeen muun Suomen kehitystä. Kirkonkirjoihin ja tilastolliseen mallintamiseen perustuvan tutkimuksen mukaan Suomen väestö saavutti vuoden 1674 väkiluvun seuraavan kerran vasta vuonna 1738.⁴¹³ Kriisien aika pysäytti siis väestökehityksen ja sitä kautta myös talouskasvun yli 60 vuodeksi, mikä on pisin hitaan kasvun jakso tunnetussa Suomen historiassa. Ylä-Savon väestömäärä kasvoi todennäköisesti kuitenkin aina 1690-luvun nälänhätään asti, mutta myös yläsavolaisten määrä palasi vasta 1730-luvun lopulla nälänhätää edeltäneelle tasolle. Näin Ylä-Savokin koki yli 40 vuotta kestäneen taantumaa.

Kuvio 4. Ylä-Savon väkiluku 1560–2010 (logaritminen asteikko). Lähde: KA, lisalmen MSRK, väkilukutaulut 1749–1754; lisalmen pitäjän henkikirjat: KA, lisalmen MSRK, väkilukutaulut 1749–1754; lisalmen pitäjän henkikirjat; Voudin- ja läänintilit 1634–1748; Savon ja Karjalan LT, Savon yllisen kihlakunnan henkikirjoittaja, lisalmen pitäjän henkikirjat 1755–1805. Olli Matikaisen luku tässä kirjassa; Rein 1864; Rissanen 1927, 192–193, 404, 443; Salenius 1883; Saloheimo 1990, 690, 698; SVT VI:1 (taulu IV); SVT VI:5 (taulu 3); SVT, Väestörakenne; Väestön elinkeino (1979), 185–200. Huom. väkilukuarvion perusteista ja lähteistä ks. Liite 1.

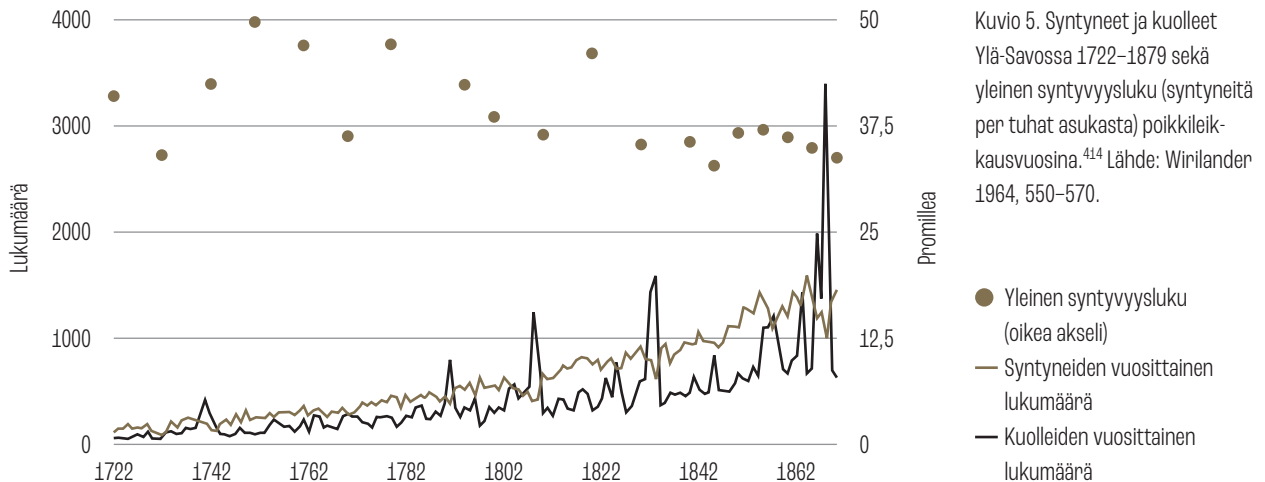
● Uusi väkilukuarvio
● Vanha sarja (Rissanen 1972)

Hilma Rissanen, ilmeisesti Eino Ruotsalaisen emäntä, imettää vauvaa. Ahti Rytkönen, 1930-luvun loppupuoli, Lapinlahti, Pitkämäki. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Noin kolmetuhathenkinen yläsavolainen väestö kasvoi olojen normalisoituessa isovihan jälkeen – tai pikemminkin palasi normaaliolojen tilanteeseen. Pikkuvihan aika ja seudulla kiertäneet tautiepidemiat katkaisivat hyvän kehityksen jo 1740-luvulla. Tämän jälkeen yläsavolaisten lukumäärä kuitenkin lisääntyi voimakkaasti: 1800-luvun taitteessa yläsavolaisia oli jo yli 14 000.

Talushistorioitsijoiden Stephen Broadberryn ja John J. Wallisin (2017) mukaan esiteolisen ajan väestön ja siten koko talouden kasvun perusta oli kriisin väheneminen. Tämä näkyi myös Ylä-Savon kehityksessä: kriisin väheneminen näkyi nopeutuneena väestökasvuna 1700-luvun puolivälistä alkaen. Väestönlasku- ja kasvuprosentit pysyivät suurina, koska asukkaat joutuivat toistuvasti toipumaan lukuisia uhreja vaatineista väestökriiseistä. Nämä näkyvät väestökehitystä kuvaavissa kuvioissa kuolleisuuspiikkeinä ja syntyvyyden hetkellisinä laskuina ja kasvuina (Kuvio 5). Vuodesta 1722 ulottuvalla tarkastelujaksolla Ylä-Savon väestölle tuhoisimmat jaksot olivat pikkuviha (1742–1743), Suomen sota (1808–1809), 1830-luvun alun katovuodet nälkäepidemioineen sekä 1850-luvulta alkanut ja 1860-luvun nälänhätään päätynyt katojen ja kiristyneiden taloudellisten olosuhteiden aikakausi. Myös 1790-luvun alkuun ja 1820-luvulle osui katoihin liittyneitä vaikeuksia. Väestöön kohdistuneita häiriöitä oli sen verran usein, että kriisi ja siitä toipuminen oli yläsavolaisille tutumpi tila kuin pitkään kestänyt suotuisa ja tasapainoinen kausi.

Kuvio 5. Syntyneet ja kuolleet Ylä-Savossa 1722–1879 sekä yleinen syntyvyysluku (syntyneitä per tuhat asukasta) poikkileikkauksina vuosina.⁴¹⁴ Lähde: Wirilander 1964, 550–570.

- Yleinen syntyvyysluku (oikea akseli)
- Syntyneiden vuosittainen lukumäärä
- Kuolleiden vuosittainen lukumäärä

Ylä-Savon väestönkasvu oli kaksi kertaa nopeampaa kuin Suomessa keskimäärin 1600-luvun puolivälistä 1800-luvun puoliväliin. Seudun väestö yli kaksinkertaistui 1600-luvun puolivälistä seuraavan vuosisadan puoliväliin, ja seuraavan sadan vuoden (1750–1850) aikana yläsavolaisten määrä yli kuusinkertaistui. Jaksolla 1800-luvun puolivälistä 1900-luvun puoliväliin Ylä-Savon väestö kasvoi yhä hieman nopeammin kuin koko maan väestö, mutta tämän jälkeen väestönkasvu on jäänyt selvästi koko maan keskimääräisestä kasvusta. Ylä-Savon osuus Suomen väkiluvusta kolminkertaistui 1500–1700-luvulla ja kaksinkertaistui 1800-luvulla, mutta laski 1900-luvulla. Ylä-Savon väestö oli suurimmillaan 1800-luvun puolivälistä 1900-luvun puoliväliin, jolloin sen osuus oli yli kaksi prosenttia koko maan väestöstä (Kuvio 6).

Koko Suomeen verrattuna nopeamman väestönkasvun perusteella Ylä-Savo tarjosi vähintäänkin hetkittäin hyvin elämisen edellytyksiä asukkailleen, mikä haastaa 1800-luvun kuluessa muodostuneen käsityksen alueen poikkeuksellisesta köyhyydestä ja takapajuisuudesta. Käsitys ei kuvaa kovin osuvasti ainakaan 1700-lukua eikä 1800-luvun alkupuolta. 1700-luvulla väestönkasvu oli voimakasta koko Euroopassa, vielä nopeampaa Suomessa, ja Suomen sisällä voimakkaimpien kasvualueiden joukossa olivat Savon pohjoisimmat osat.⁴¹⁵ Keskiväkilukuun suhteutetun syntyvyuden trendi noudatteli Ylä-Savossa muuta maata, mutta sen taso oli usein korkeampi (Kuvio 5). Seudun väestönkasvua kuvaa se, että vuonna 1749 koko maassa syntyneistä 1,7 prosenttia oli yläsavolaisia ja kuolleista 0,7 prosenttia.⁴¹⁶

Osa väestönkasvusta oli seurausta syntyvyyden palautumisesta normaalitasolle kriisien jäljiltä⁴¹⁷, mutta positiivisempiakin tekijöitä vallitsi. Yhä useampia avioliittoja solmittiin, minkä seurauksena lapsia syntyi entistä enemmän. Se kertoi parantuneista olosuhteista, joiden taustalla olivat kohtalaisen pitkä rauhanaika, hyvät sadot, raivausmahdollisuudet sekä torpparilaitoksen laajentuminen, mitä Merja Uotila on kuvannut tämän kirjan luvussaan. Terveystieteiden paraneminen ja ruoantuotannon tehostuminen vähensivät lapsikuolleisuutta.⁴¹⁸ 1700-luku oli myös kansainvälisen kaupankäynnin laajenemisen sekä teollisen tuotantomuodon etsikköaikaa.⁴¹⁹ Ne kertoivat osaltaan siitä, että mahdollisuudet

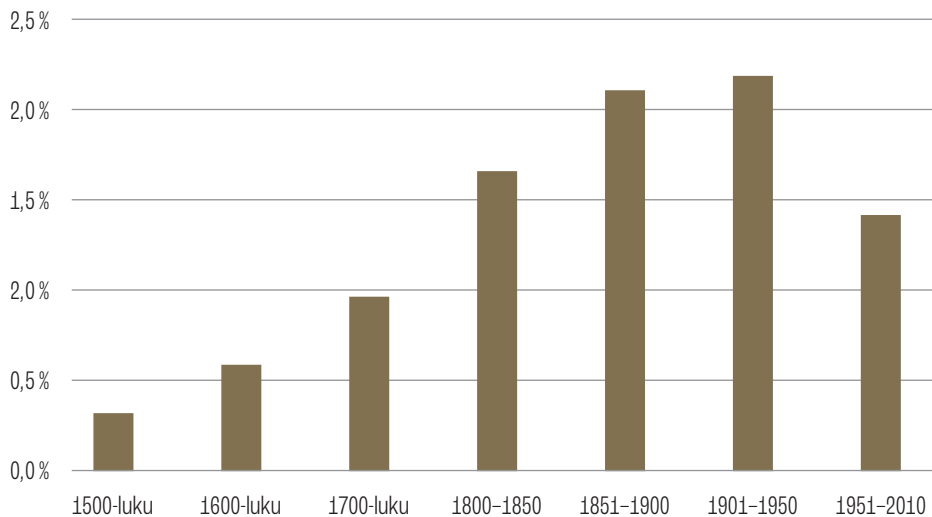
Valokuvaaja Ivar A. Ekströmin alkuperäinen kuvateksti kertoi: "Kas, - onpahan talon tuvassa toistaiseksi 11 'tekelettä', emäntä ja isäntänä entinen Karhulan yhtiön metsäpomo Kokkonen." Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1924, Kotajärvi, Kiuruvesi. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma.

taloudelliseen toimeliaisuuteen lisääntyivät, minkä seurauksena Suomi kuroi 1700-luvulla umpeen elintasokuilua suhteessa Ruotsiin.⁴²⁰

Suomen sodan seudulle tuomat taistelut ja taudit aiheuttivat väestölle tuhoa, mutta sen jälkeen väestönkasvu kiihtyi alueella ennen kokemattoman voimallisesti: väestönkasvu oli 1800-luvun puolimaisa voimakkaampaa ainoastaan Pohjanmaalla. Koska talouden kasvu perustui varhaismodernilla ajalla väestönkasvuun, voi tämän perusteella sanoa, että Ylä-Savon talous kasvoi nopeasti 1700–1800-luvulla. Tämä näkyi myös Savon sisäisissä voimasuhteissa, sillä asutuksen, väestönkasvun ja taloudellisen kehityksen painopiste alkoi kääntyä eteläisestä Savosta pohjoiseen: 1700-luvun alkupuolella yläsavolaiset muodostivat alle kymmenesosan kaikista savolaisista, mutta vuoteen 1870 mennessä osuus oli noussut liki viidennekseen.⁴²¹

Ylä-Savon väestön lukumäärä ja sen suhteellinen osuus Suomen väestöstä kääntyivät laskuun 1900-luvun puolivälissä, ja seutukunnan väestöosuus oli 2020-luvun alussa noin prosentin luokkaa Suomen kokonaisväestöstä. Tuolloin siis yläsavolaisten suhteellinen osuus Suomen väestöstä oli laskenut samalle tasolle kuin missä se oli 1700-luvulla.

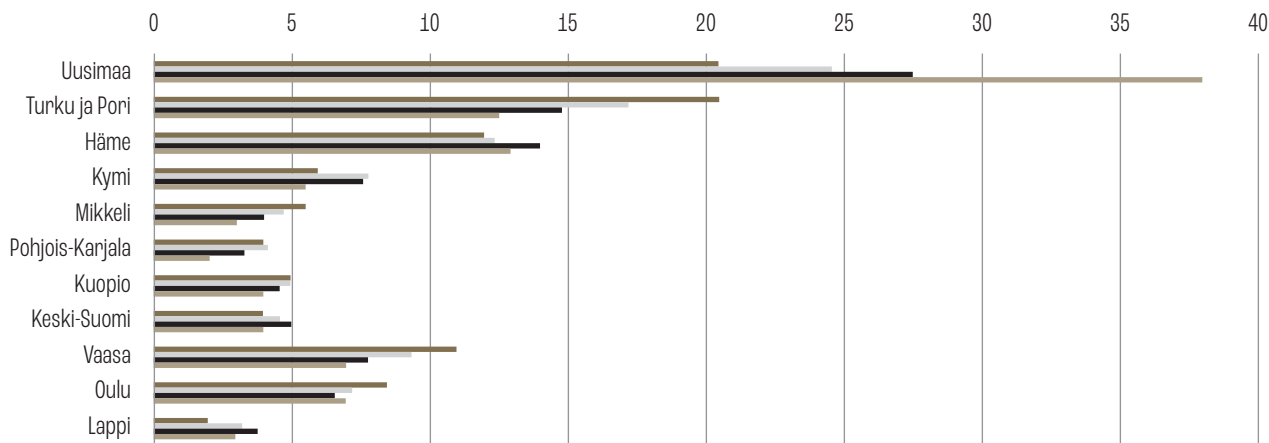

Kuvio 6. Ylä-Savon väestön osuus Suomen väkiluvusta (prosenttia) 1500–2010. Lähteet: Liite 1; Kuvio 4; Voutilainen, Helseke ja Högmander 2020, liite A1; SVT: Väestörakenne.

Viimeisen 150 vuoden aikana väestön lukumäärä ei enää korreloi väestönkasvun kanssa. Tämä johtuu tuottavuuden valtavasta kasvusta: kun esiteollisella ajalla yksi maatala kykeni tuottamaan hädin tuskin elintarvikkeita sitä viljelleelle perheelle, tuotti teollistuneen yhteiskunnan maatala elintarvikkeita tuhansille. Mittakaava siis muuttui dramaattisesti. Sekä Ylä-Savon väestö että talous kasvoivat 1900-luvun alkupuolella, mutta alue jäi talouskehityksessä jälkeen teollistuneemmasta Suomesta. Toisen maailmansodan jälkeen alueen väestökehitys kääntyi laskuun, mutta tuottavuuden kasvun myötä talous kasvoi nopeammin kuin koskaan aikaisemmin historiassa. Yläsavolaisten hyvinvointi kasvoi moninkertaiseksi teollistumisen, palveluiden, terveydenhuollon, koulutuksen ja teknologian kehittymisen myötä.⁴²² Pulmistaan huolimatta 2020-luvun yläsavolaisten hyvinvointi on aivan toisella tasolla kuin sata, kaksisataa, saati neljäsataa vuotta aiemmin.

Alueellisesti jakautunut vauraus

Ensimmäiset tiedot maan eri osien kotitalouksien varallisuuksista ovat saatavissa vuodelta 1571. Tuolloin kerätyn kotitalouskohtaisen hopeaveron perusteella maan vauraus keskittyi Varsinais-Suomeen ja Pohjanmaalle.⁴²³ 1800-luvun alussa tilanne oli pitkälti samanlainen, mutta varakkaiden alueiden joukkoon liittyi tuolloin myös Uusimaa.⁴²⁴ Tarkempaa tietoa Suomen läänitason bruttokansantuotteesta on 1880-luvulta alkaen. Professori Kerstin Enflon laskelmien mukaan vuonna 1880 teollistuvassa, mutta yhä agraarisessa Suomessa elintaso oli korkein Varsinais-Suomessa ja Uudellamaalla.⁴²⁵ Niiden osuus koko maan bruttokansantuotteesta oli yli 40 prosenttia. Hämeen (12 %) ja Vaasan (11 %) läänit sijoittuivat keskikastiin, ja loput läänit olivat keskenään lähes yhtä köyhiä (Kuvio 7). Suomen läänitason bruttokansantuoteosuuksien mukaan Kuopion läänin osuus Suomen kansantuotteesta oli viiden prosentin luokkaa 1880-luvulta alkaen. Mikkelin läänin osuus oli suunnilleen samalla tasolla.⁴²⁶ Savolaisten läänien suhteel-

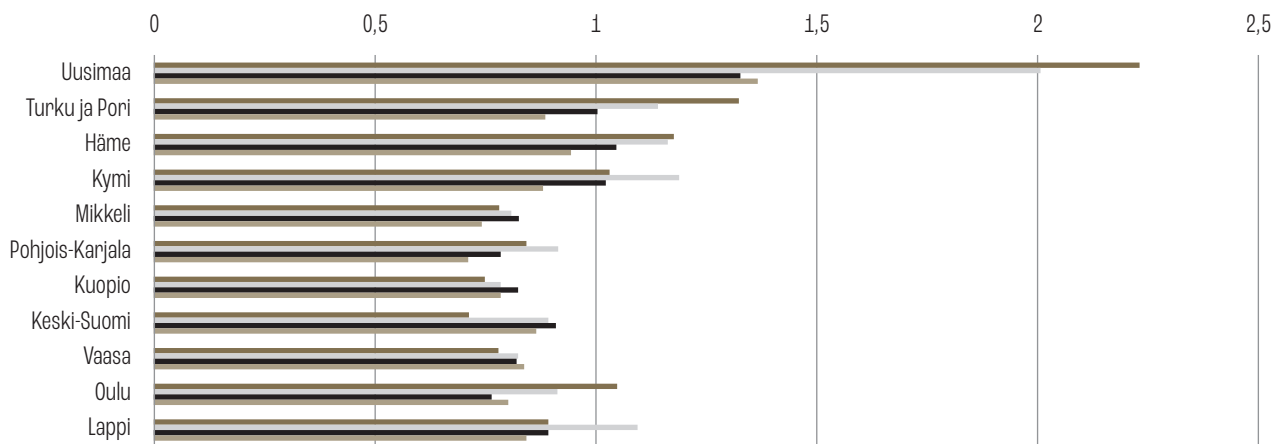
Kuvio 7. Suomen historiallisten läänien bruttokansantuoteosuudet 1880–2010 (prosenttia).

Lähde: Enflo 2014, 31.

■ 1880–1890 ■ 1900–1940
 ■ 1950–1990 ■ 2000–2010

Kuvio 8. Suhteellinen bruttokansantuote asukasta kohti lääneittäin (koko Suomi = 1), 1920-luvun läänijaon mukaan.

Lähde: Enflo 2014, 31.

linen osuus laski runsaan sadan vuoden aikana, joskin Pohjois-Savon (Kuopion lääni) suhteellinen asema vahvistui Etelä-Savoon (Mikkelin lääni) verrattuna. Pohjois-Savon osuus oli 2000-luvun alussa hieman alle neljä prosenttia ja koko Savon osuus kuutisen prosenttia Suomen bruttokansantuotteesta. Karkealla asukasmäärämittarilla laskien Ylä-Savon osuus Pohjois-Savon bruttokansantuotteesta oli noin neljännes ja näin koko Suomen kansantuotteesta prosentin luokkaa 2010-luvulla. Tämä 2010-luvun bruttokansantuoteosuus vastaa alueen 1700-luvun väestöosuutta. Yksinkertaistaen voi väittää, että Ylä-Savon osuus Suomen taloudesta oli siis yhtä suuri 1700-luvulla ja 2010-luvulla, mutta tätä osuutta suurempi 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alkupuoliskolla.

Asukasta kohti laskettu bruttokansantuote teollisella ajalla piirtää Pohjois-Savon taloudellisista olosuhteista vielä heikomman kuvan (Kuvio 8). Sen perusteella Pohjois-Savo oli maan köyhimpiä alueita 1800-luvun lopulla. Seuraavan vuosisadan alussa se oli kenties jopa maan köyhin, mutta alue kokonaisuutena vaurastui moneen muuhun lääniniin verrattuna. Samaan aikaan kuitenkin alueiden välinen asukasta kohti laskettu bruttokansantuote-ero tasoittui tulo- ja varallisuuserojen vähenemisen myötä.⁴²⁷

Hinnat elintason mittarina

Esiteollisella ajalla viranomaiset keräsivät tuotteiden ja työn hintoja verohinnastoihin. Ne olivat läänikohtaisia, joten verohintojen avulla Ylä-Savon elämisen ehtoja voi tarkastella suhteessa muuhun maahan. Verohinta (*markegång*) oli hallinnollinen hinta, jonka viranomaiset määräsivät kannetuille tuotteille eli parseleille verojen maksua varten. Suuri osa veroista maksettiin luontaistuotteilla, joten näillä veroparseleilla piti olla rahallinen arvo. Koska veronmaksuun käytettiin oman maa- ja metsätalouden sekä metsästyksen ja kalastuksen tuotteita, ei esimerkiksi suolan tai muiden tuontituotteiden hintoja kirjattu verohinnastoihin. Myös miehen päivätyölle määriteltiin hinta, sillä osa talonpoikien verorasitteesta koostui työstä kruunun tiluksilla tai työpanoksen korvaamisesta luontaistuotteilla.⁴²⁸ Hallinnolliset verohinnat eivät välttämättä kuvanneet täsmälleen tuotteiden todellisia markkinahintoja tai reingeille maatioilla maksettuja palkkoja, mutta ne kuvastavat kunkin vuoden nimellistä hintatasoa, vuosittaisten hintojen muutosta, eri veroparseleiden välisiä suhteita sekä alueiden välisiä hintaeroja.⁴²⁹

Tässä luvussa on ollut käytettävissä hintatietoja 1800-luvun alusta alkaen. Kuvaamme tässä yläsavolaisten elintasoja 1800-luvulla renkien päiväpalkkojen ja ruistynnyrin hinnan kautta. Verohinta-aineistoissa 1810–1820-luvulla koko Pohjois-Savo on yhtenä kokonaisuutena, ja 1830-luvulta alkaen Iisalmi merkittiin verohintoihin erillisenä kihlakuntana kulloistenkin hallinnollisten rajojen mukaan.

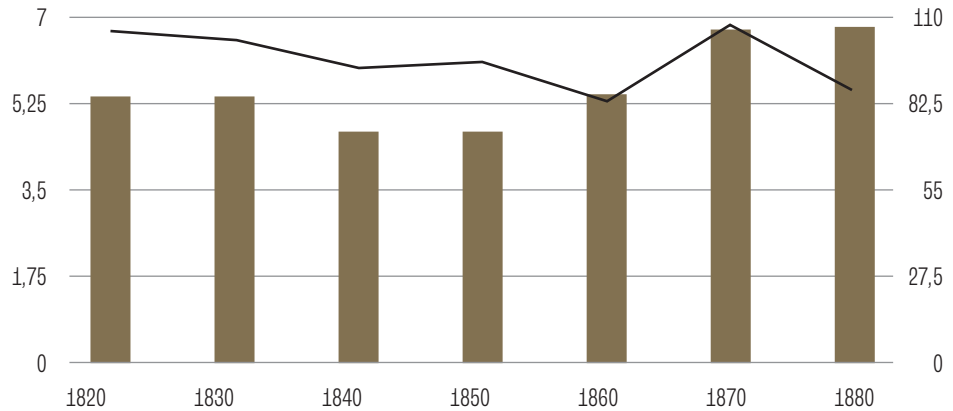
Ylä-Savossa renkien palkat olivat jokseenkin samalla tasolla kuin Suomessa keskimäärin 1800-luvun alkupuoliskolla, joskin palkkataso laski lievästi 1820-luvulta 1860-luvulle (Kuvio 9). Tämä sopii yhteen kurjistumisnarratiivin kanssa: voimakas väestönkasvu törmäsi elinkeinorakenteen joustamattomuuteen lisäten vailla omaa tilaa ja vakinaista toimeentuloa olevan väestön määrää. Koska työvoiman tarjonta kasvoi, reingeille ei tarvinnut maksaa niin paljoa kuin keskimäärin muualla.

Lapinlahden Väisälänmäen Rannan-Puurulan talon väkeä. Eero Järnefelt, 1893, *Isännät ja rengit*. Akvarelli, vesiväri. Turun taidemuseon kokoelmat.

Kuvio 9. Rengin päivätyön verohinta Ylä-Savossa (grammaa hopeaa, vasen akseli) ja päiväpalkka suhteessa maan keskiarvoon (% , oikea akseli) poikkileikkausvuositaitin. Lähde: Nummela, Heikkinen, Voutilainen, Turunen & Ojala 2024.

■ Rengin päivätyön verohinta (grammaa hopeaa)
— Päivätyö verrattuna Suomen keskiarvoon (=100)

Renkien palkkakehitys on sen sijaan ristiriidassa kurjistumisenarratiivin kanssa 1870-luvulla: palkkataso oli Ylä-Savossa korkeampi kuin Suomessa keskimäärin. Vaikka absoluuttiset palkat pysyivät 1880-luvun alussa samalla tasolla kuin kymmenen vuotta aiemmin, palkat laskivat suhteessa koko maahan, mikä jälleen sopii köyhyyttä korostavaan näkemykseen.

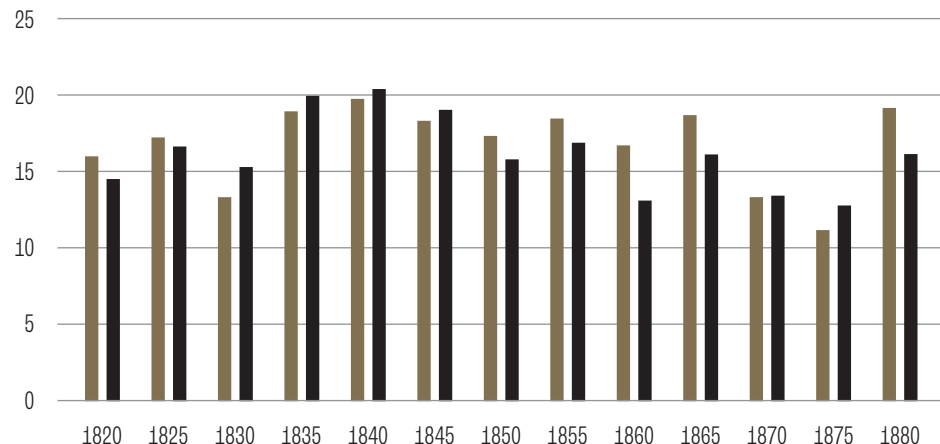
Viereisellä sivulla: Heikki Rissasen perhe. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, todennäköisesti 1930-luvun loppupuoli, Varpaisjärvi, Saramäki. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Mitä sitten päiväpalkalla sai? Rengin päiväpalkka on suhteutettu ruistynnyrin hintaan Kuviossa 10. Keskimäärin Ylä-Savossa yhtä ruistynnyriä kohti vaadittiin noin 17 päivän työ 1800-luvulla, kun koko maassa vaadittiin noin 15 päivää. Tämä viittasi matalampiin reaalisiin ansioihin Ylä-Savossa kuin keskimäärin muussa maassa: yltääkseen samaan elintasoon yläsavolaisen rengin piti siis työskennellä enemmän.

Vuosittain tarkasteltuna ruistynnyrin hintaan suhteutettu palkka luo samanlaisen käsityksen seudun olosuhteista kuin kuviossa 9 esitetty rengin palkka suhteessa muuhun maahan. 1830–1840-luvulla ja uudelleen 1870-luvulla yläsavolaisrenkien reaaliensiot olivat korkeampia kuin Suomessa keskimäärin, mikä näkyy kuviossa pienempänä päivätyömääränä ruistynnyrin arvoa kohti. Tällöin siis yläsavolaisten renkien piti työskennellä vähemmän kuin muualla maassa keskimäärin elantonsa eteen. Tätä saattoi selittää kaksi

Kuvio 10. Ruistynnyrin hinta suhteutettuna rengin päiväpalkkaan 1820–1880 Ylä-Savossa ja Suomessa keskimäärin (päivätyön määrä ruistynnyriä kohti). Lähde: Nummela, Heikkinen, Voutilainen, Turunen & Ojala 2024.

■ Ylä-Savo
■ Suomi

tekijää: joko seudun maataloudessa vallitsi korkea työn kysyntä eli tiloilla oli runsaammin tarjolla avoimia pestejä kuin tarjokkaita työntekijöitä, mikä nostatti palkkatasoa, tai vaihtoehtoisesti ruistynnyrin hinta oli seudulla maan keskiarvoa matalampi. Yläsavaltaisten renkien reaalisten ansioiden paremmuus muuhun maahan verrattuna tässä poikkileikkausaineistossa ajoittui maataloutta kurittaneiden kriisikausien, 1830-luvun katojen ja tautiepidemian sekä 1860-luvun nälänhädän, jälkeisiin aikoihin. Paremmat ansiot saattoivat siten johtua siitä, että ylimääräisten kuolemien myötä työtilaisuuksia oli tarjolla enemmän eloonjääneille ja palkkaa oli siksi mahdollista vaatia enemmän. Vastaava ilmiö koettiin eri puolilla Eurooppaa mustan surman jälkeisinä vuosina keskiajalla. Maatalousyhteiskunnan kriisin jälkeinen hetkellinen olosuhteiden poikkeavuus on todettu myös tuloeroissa, jotka tasaantuivat vähäksi aikaa 1860-luvun nälänhädän jälkeen. Petri Roikonen ja Sakari Heikkinen ovat selittäneet tilannetta eniten vähäosaisiin kohdistuneella suurella kuolleisuudella, kun taas Miikka Voutilainen ja Heikki Kämäräinen tässä kirjassa suhtautuvat tähän selitykseen kriittisesti.⁴³⁰

Kiinnikurojan asema

Uudisasutettujen alueiden taloutta käsittelevissä tutkimuksissa on osoitettu, että myöhemmin asutettujen alueiden lähtökohdat erosivat ydinalueiden taloudellisista edellytyksistä. Yläsavalaisetkin olivat alueensa mahdollisuuksien vankeja, mutta näitä mahdollisuuksia käytettiin myös hyväksi: alhaiselta lähtötasolta ponnistaneille vuosittaiset talouden kasvuluvut olivat ajoittain korkeita. Tämä näkyi niin väestönkasvussa, bruttokansantuotteessa kuin hintakehityksessäkin.

Väestökehitys sekä alueelliset kansantuotetiedot ja hintataso muodostavat Ylä-Savon elintasosta pysyvän talonpoikaisasutuksen juurtumisen jälkeen osin ristiriitaisen kuvan. 1800-luvun kuluessa muodostunut käsitys Ylä-Savon poikkeuksellisesta köyhyydestä on ensinnäkin harhaanjohtava. Pitkän aikaa muuta maata voimakkaampi väestönkasvu kertoi siitä, että seudulla oli maaperää elintason ja siten väkimäärän kasvulle. Osin kyse oli siitä, että seudulla jouduttiin usein aloittamaan alusta väestökriisien jälkeen, mikä näkyi väestön voimakkaana kasvuna, mutta väestö ei kuitenkaan voinut kasvaa, ellei sen elättämiseksi ollut resursseja. On myös syytä tiedostaa se, että niin 1500-luvulla kuin 1800-luvulla suuri osa Suomen alueen asukkaista eli yhtä matalan elintason olosuhteissa kuin yläsavalaiset. Keski-Suomen, Mikkelin, Lapin ja Pohjois-Karjalan lääneissä bruttokansantuotetta kertyi usein yhtä vähän asukasta kohden. Käsitys Ylä-Savon köyhyydestä on siten osin todellinen, muttei ainutlaatuinen. Muuhun maahan suhteutettuna myöhään pysyvästi asutettu rajaseutu on joka tapauksessa kiistatta ollut kiinnikurojan asemassa, eikä historian ja maantieteen muovaavia taloudellisia rajoja ole koskaan voitettu täysin.

Ville-Pekka Kääriäinen

Maariidat omistusolojen vakiinnuttajana

Oikeuslaitokset ympäri Eurooppaa täyttyivät varhaismodernilla ajalla metsä-, niitty- ja erämaiden käyttöä koskevista riidoista. Perifeerinen 1600-luvun Ylä-Savo ei ollut poikkeus. Kaskeamisesta ja tervanpoltosta elävällä ja maanomistusoloiltaan vasta muotoutumassa olevalla alueella maasta riitely oli yleistä, varsinkin kun asutus oli vasta vakiintumassa, eivätkä rajat olleet yksiselitteisiä. Tässä luvussa selvitetään, missä päin Ylä-Savo maasta riideltiin eniten. Mitkä suvut ja isännät olivat riitaisimpia? Uudet digitaaliset tutkimusmenetelmät mahdollistavat maanomistusolojen ja maariitojen selvittämisen syvällisesti pitkällä aikavälillä.

Sigfrid August Keinänen, 1880, *Kärjäsalin etuhuoneessa*. Öljy kankaalle. Kansallisgalleria / Ateneum. Kuva: Kansallisgalleria / Hannu Aaltonen. CC BY 4.0.

Hyvinvointi maasta

Esiteollisena aikana maaseudulla asuneiden elanto ja sosiaalinen asema perustuivat maahan, sen käyttöoikeuteen ja maan omistamiseen. Maan tarjoamien luonnonvarojen keskeisyys ilmeni esimerkiksi Pien-Savon kihlakunnan asukkaiden vuonna 1693 kuninkaalle lähettämässä rahvaanvalituksessa, jossa he totesivat: ”– – metsämaa on Savossa ainoa keino ja tapa, jolla Hänen Majesteettinsa alamaiset voivat hankkia elannon sekä rahat Hänen Majesteettinsa ja kruunun veroihin.”⁴³¹ Maan omistaminen tai edes metsien käyttöoikeus ei kuitenkaan ollut itsestäänselvyys, vaan se oli mahdollista vain har-

voille. Mikäli maahan pääsi käsiksi, jäi omistajan velvollisuudeksi puolustaa omistustaan, sillä muuten maa saattoi ajautua muiden käsiin. Tämä maanomistukseen liittyvä epävarmuus ja ennakoimattomuus kuitenkin heikkeni kruunun vahvistumisen myötä, jolloin maanomistuksesta tuli turvatumpaa.⁴³² Maanomistuskäsityksen ja oikeuslaitoksen samanaikainen kehittyminen johti lukuisiin maariitoihin, joita käsiteltiin oikeusistuimissa niin Ylä-Savossa kuin koko Ruotsin valtakunnassa. Maanomistusriidat olivat uuden ajan alussa yleiseurooppalainen ilmiö ja ne synnyttivät Englannissa ja Keski-Euroopassa talonpoikaiskapinoita.⁴³³

Tässä luvussa tarkastellaan Iisalmen pitäjän asukkaiden maariitoja, joita käsiteltiin kihlakunnanoikeudessa 1639–1699 sekä laamanninoikeudessa 1654–1699. Tämä luku siis jatkaa ajallisesti siitä, mihin Olli Matikaisen maanomistusoloja käsittelevä teksti päättyy. Talonpoikaista maan- ja metsänomistusta on tutkittu runsaasti erityisesti uudisasutuksen, isojaon, metsäteollisuuden synnyn esivaiheiden sekä talonpoikien ja aatelin maanomistussuhteiden näkökulmista⁴³⁴, mutta vähemmän paikallistason maariitojen kautta.⁴³⁵ Aihe on erityisen mielenkiintoinen ja hedelmällinen Ylä-Savossa, jossa asutus ja maanomistusolot olivat vielä 1600-luvulla vakiintumassa.

Kaskeaminen yläsavolaisten maanviljelyksen muotona tuo riitoihin oman erityislaisuutensa. Varhaisessa kaskikulttuurissa maanomistus oli lähinnä valtaus- ja käyttöömistusta – maa oli yksityisessä hallinnassa vain kaskeamisen ajan. Aiempi tutkimus ei ole yksimielinen siitä, siirtyiinkö tämän eränkäyntivaiheen jälkeen yhteis- vai yksityisomistukseen. Väinö Voionmaa on korostanut, kuinka sukujen rikkaus ei perustunut perittyyn maahan, joka oli yhteisomisteista, vaan sukujen käytössä olevaan työvoiman määrään.⁴³⁶ Arvo Soinen on kritisoinut tätä näkemystä korostaen, että jo uudisasutuskaudella vallitsi kiinteä maanomistus, joka näkyi erityisesti 1550- ja 1560-luvuilta säilyneissä tuomiokirjoissa. Niiden perusteella ei voida puhua pelkästä käyttöömistuksesta, sillä toisen maalla kaskeamisesta määrättiin osaviljan, eli maanvuokran, maksaminen. Tämä ei tarkoittanut vielä vahvaa maanomistusta, sillä esimerkiksi rajojen kulku oli epäselvä, minkä vuoksi maariidat koskivat pääasiassa sitä, kenen maalla kaskeaminen oli tapahtunut. Tämän näkemyksen mukaan yhteisomistus yleistyi myöhemmin perheiden kasvaessa sukukunniksi. Vaikka suvut jakaantuivat useampiin taloihin, maat jäivät usein yhteisiksi.⁴³⁷

Iisalmen pitäjän tutkiminen maariitojen näkökulmasta on hedelmällistä, koska kaskivaltaisilla alueilla maasta riitely oli enemmän sääntö kuin poikkeus. Kaskiviljely ei ollut yhtenäinen tapa viljellä maata, vaan sen alle kuului joukko erilaisia menetelmiä, joilla oli sekä eroja että yhtäläisyyksiä. Eri kaskeamistekniikoita yhdisti monivuotisuus ja tuottava kaski vaati pitkäjänteistä valmistelua. Yleensä yksi kaski tuotti vain kaksi satoa, ja teknii-kasta riippuen samaa maata voitiin käyttää uudelleen vasta 20–70 vuoden jälkeen, joten kaskikulttuuriin kuului jatkuva uusien kaskimaiden valtaus.⁴³⁸ Ylä-Savo oli 1600-luvulla vielä harvaan asuttua seutua, jossa pääosa metsistä oli joko kruununmaata tai kylien yhteisomisteista takamaata. Käytännössä talonpoikien tuli siis sopia metsien käytöstä keskenään, jolloin konflikteilta ei voitu välttyä ja kruunun tehtäväksi jäi riitojen sovittelu.

Ylä-Savon maanomistusoloihin vaikutti merkittävästi alueen historiallinen tausta. Savossa asutuksen historiallinen perusyksikkö ei ollut Länsi-Suomen tavoin kylät ja talot, vaan kaskiviljelyn vuoksi maat jaettiin joko yhdestä tai useammasta talonpojasta koos-

tuneiden arviokuntien kesken, kuten Heikki Rantatupa edellä luvussa kuvaa. Aluksi arviokunnilla oli yhteisvastuu verojen suorittamisesta. Historian saatossa arviokuntien jäsenien määrät kasvoivat tilojen jakautumisen, sukukuntien kasvun ja uudisasutuksen myötä muodostaen jakokunnat (*skifteslag*), joiden alla olleet talot olivat erillisiä veroyksiköitä, mutta jotka omistivat osin maat vielä yhteisesti. Yksi kylä saattoi muodostua yhdestä tai useammasta jakokunnasta, mutta hyvin tavallista oli, että yhden jakokunnan maat jakaantuivat usean kylän alueelle. Vielä vuoden 1664 maanjaostelukirjassa talonpoikien omistamat pelto-, kaski- ja niittymaat lueteltiin jakokunnittain.⁴³⁹

Olen hyödyntänyt tämän luvun lähdeyöskentelyssä käsin kirjoitetun tekstin koneavusteista sisällöntunnistusta (*Handwritten Text Recognition*, HTR). Ilman tätä teknologista apua Iisalmen pitäjän 1600-luvun tuomiokirjojen läpikäynti olisi ollut yksittäiselle tutkijalle erittäin työlästä. Valmiita transkriptioita hyödyntäen kaikista oikeustapauksista on muodostettu tietokanta, jonka avulla voidaan sekä hahmottaa määrällisesti suuria pitkän aikavälin muutoksia että avartaa uudella tavalla myös laadullista yksittäisten tapausten tarkastelua.

Maariitojen yleisyys

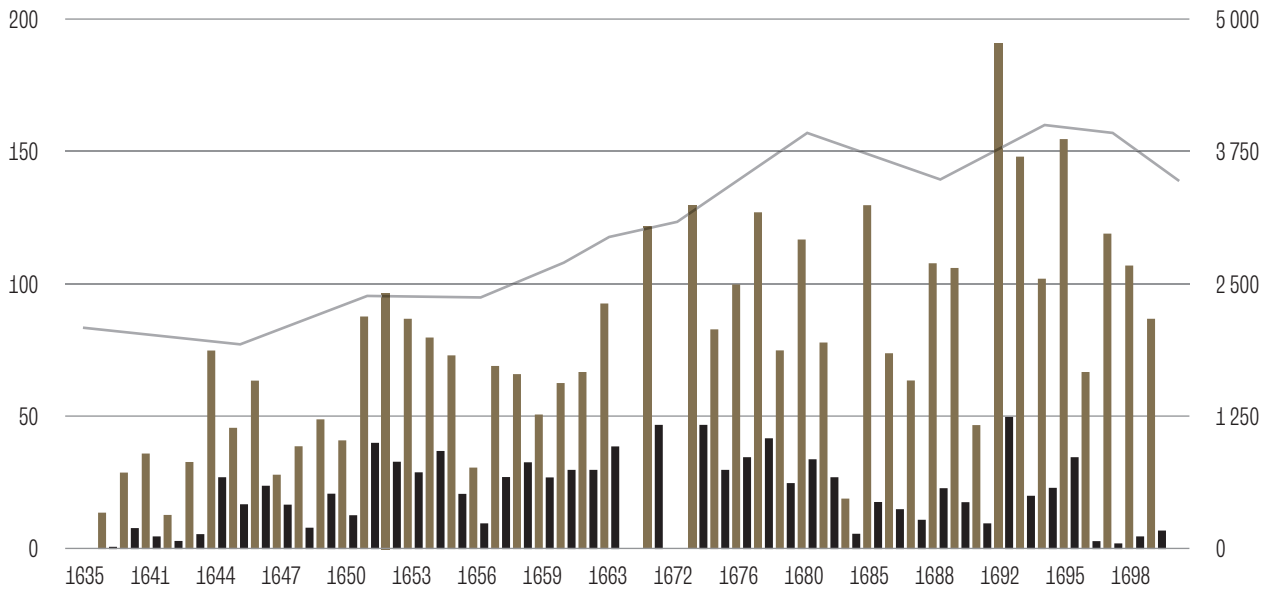
Maanomistusolosuhteet Ylä-Savon alueella eivät vielä 1600-luvulla olleet täysin vakiintuneita. Tästä kertoi se, että lähes joka kolmas Iisalmen kihlakunnanoikeuden käräjillä käsitellyistä jutuista vuosina 1639–1699 koski maanomistuksesta riitelemistä (Taulukko 10). Riita- ja siviiliasioissa maanomistukseen, hallintaan ja maasta saatavaan tuottoon (II.1.) liittyvät oikeustapaukset eli maariidat muodostivat suurimman osan käsitellyistä tapauksista. Rikosasioiden puolella vastaavat maariitatapaukset (I.5.1) olivat kolmanneksi yleisimpiä. Rikasioissa käsitellyissä maariidoissa voitiin langettaa sakkotuomioita.

Todellisuudessa maanomistukseen liittyviä tapauksia oli vielä tätä enemmän. Maa-palstoja koskevien riitojen ohella riideltiin kokonaisten tilojen hallinnasta.⁴⁴⁰ Myös auti-tilojen asuttamista ja tilakauppoja koskevat lainhuudot sekä useat vahingonkorvauksia käsittelevät jutut liittyivät maanomistukseen.⁴⁴¹ Monet hakivat korvauksia esimerkiksi siitä, että naapurin karja oli syönyt heidän oraalla olleen kaskirukiinsa tai yhden kyläläisen kaskenpoltto oli riistäytynyt käsistä tuhoten muiden metsää.⁴⁴² Mikäli kaikki edellä luetellut tapaukset lasketaan yhteen, niin jopa 43 prosenttia kaikista oikeustapauksista liittyi jollain tapaa maanomistukseen.

Iisalmen pitäjän arvioituun väkimäärään suhteutettuna maanomistusriitoja oli eniten ajanjaksolla 1644–1663 ja 1674–1679 (Kuvio 11). Jälkimmäisen periodin aikaan väestönkasvu oli voimakasta, mikä osittain selittää maariitojen määrää: asutuksen tiivistyminen lisäsi kilpailua hyvistä kaskimaista. Lukumääräisesti maariitojen määrä laski 1680-luvulla, jolloin myös väestönkasvu hidastui. Vuosina 1693–1695 maasta riiteleminen lisääntyi, mikä johtui luultavasti ainakin osittain vuonna 1692 koetusta kadosta.⁴⁴³ Maasta riiteily loppui lähes kokonaan niin kutsuttujen suurten kuolonvuosien aikana 1695–1697. Tuolloin poikkeuksellisen rajut kadot iskivät kaikkialla, joten maasta riitelemisestä ei ollut hyötyä, eivätkä talonpojat jaksaneet käyttää resursseja käräjäoikeuteen. Sitä vastoin kalastusvesiä koskevat riidat yleistyivät nälänhädän aikaan Ylä-Savossa.

Taulukko 10. Iisalmen pitäjän käräjillä käsitellyt 1639–1699 jutut pääluokittain (tapauksia).
Lähde: Iisalmen pitäjän tuomio-
kirjat 1639–1699.

Pääluokka	Tapauserusteinen lukumäärä	prosenttia
I Rikosasiat	1194	31,5 %
I.1. Väkivalta	121	3,2 %
I.2. Kunnia	63	1,7 %
I.3. Siveys- ja seksuaalirikokset	229	6,0 %
I.4. Haasteen laiminlyönti	325	8,6 %
I.5.1 Maan nautintaan liittyvät vahingonteot ja omavaltaisuudet	173	4,6 %
I.5.2 Vankausrikokset	81	2,1 %
I.5.3 Sakkorangaistukseen päätyneet vahingonkorvaukset	22	0,6 %
I.6. Yleisten velvollisuuksien laiminlyönti	47	1,2 %
I.7. Sapattirikokset	15	0,4 %
I.8. Muut rikokset	118	3,1 %
II Riita- eli siviiliasiat	1963	51,7 %
II.1. Maanhallinta ja nautinta	941	24,8 %
II.2. Riidat koskien tilojen hallintaa	142	3,7 %
II.3. Velat, lainat, maksut, palkat ja kaupankäynti	316	8,3 %
II.4. Perintö	351	9,2 %
II.5. Sijaisotilaat ja sotilaaksiotto	63	1,7 %
II.6. Muut vahingonkorvaukset	127	3,3 %
II.7. Muut siviili- ja riita-asiat	23	0,6 %
III Hallinto- ja ilmoitusasiat	639	16,8 %
III.1 Hallintoasiat	111	2,9 %
III.2. Tilojen hallintaa koskevat määräykset ja lainhuudot	277	7,3 %
III.3. Verokanto ja verorästit	108	2,8 %
III.4. Nimitysasiat	30	0,8 %
III.5. Muut hallinto- ja ilmoitusasiat	113	3,0 %
Yhteensä	3796	100 %

Minkä tyyppisestä maasta riideltiin?

Maariidat olivat niin yleisiä, että oikeudelle kehittyi vakiintunut tapa käsitellä niitä, mikä mahdollistaa määrällisen tarkastelun (Taulukko 11).⁴⁴⁴ Eniten oli tapauksia, joissa ympärilyöreästi todettiin riidan koskevan maata tai rajoja tai mainitaan pelkästään maapalstojen nimet. Näissä tapauksissa riideltiin lähes yksinomaan metsäpalstoista. Kaski- ja metsämaan lisäksi riitojen kohteina olivat takamaat, erämaat ja ulkotilukset, jotka olivat kylien ulkopuolella sijaitsevia, pääasiassa metsäpalstoja. Naurista kylvettiin kaskeon, joten myös naurismaita koskevat jutut liittyivät metsään. Tämän lisäksi metsiä käytettiin jonkin verran tervanpoltoon. Jos jätetään laskuista yhteismaat, niin kaksi kolmannesta (65 %) riidoista koski metsiä.⁴⁴⁵ Tämä selittyy sillä, että peltoa oli vähän ja sen suhteellinen osuus kaskeon verrattuna oli pieni, kuten Heikki Rantatupa osoittaa luvussaan. Niityt aiheuttivat toiseksi eniten riitoja, mikä kertoo siitä, että heinä oli arvossa ja karjatalous oli merkittävä osa Ylä-Savon maataloutta jo 1600-luvulla.⁴⁴⁶ Niityriitojen määrää selittää myös yhteisomistus, jonka vuoksi monissa tapauksissa osapuolet toivoivatkin niittyjen jakoa. Yleisesti Iisalmen käräjillä käsiteltiin paljon yhteisomisteseen maahan liittyviä riitoja. Kyläomistuksen yleisyys kertoo kehityskulusta, jossa talokohtaisesta maan vapaasta ja rajoittamattomasta valtauksesta oli siirrytty perimyksen kautta jakautuneeseen yhteismaahan.⁴⁴⁷

Vaikka kaskeamista nimitetään usein alkukantaiseksi viljelystavaksi, savolainen kaskikulttuuri oli hioutunut monivaiheiseksi tietotaitoa vaativaksi prosessiksi.⁴⁴⁸ Aluksi kaskialue valittiin huolellisesti. Hyviä maita merkittiin jo etukäteen odottamaan kaskeamista. Talvikäräjillä 1674 keskusteltiin, että ”runsasväkisillä alueilla” metsiä oli pidetty merkittävänä yli kymmenen vuoden ajan ennen kaskan kaatamista. Oikeudessa päätettiin, että kaski tuli kaataa kolmen vuoden kuluessa valtauksesta.⁴⁴⁹

■ Kaikki tapaukset
 ■ Maariidat
 — Arvioitu väkiluku

Kuvio 11. Iisalmen käräjillä 1639–1699 esiintyvien maariitojen määrä suhteessa kaikkiin tapauksiin ja arvioituun väkilukuun. Lähteet: KA, Iisalmen pitäjän tuomiokirjat 1639–1699; väkiluku: Kuvio 4 ja liite 1.

Maatyyppi	1639– 1649	1650– 1659	1660– 1679	1680– 1689	1691– 1699	LO	Yht.	Osuus %
Maapalsta / Rajariita / Määrittelemätön maariita	53	107	95	49	26	73	403	26 %
Niitty / Heinä	43	79	106	46	41	17	332	21 %
Kaskimaa / Kaskeamisesta maksettava maavuokra	8	72	103	39	58	26	306	20 %
Yhteismaa / Jakokunta	24	57	61	33	64	8	247	16 %
Pelto	10	21	25	10	25	7	98	6 %
Metsä	3	10	16	8	27	2	66	4 %
Erämaa / Ulkotilukset / Takamaa	4	6	10	11	7		38	2 %
Kalastusvesi / Kalastamo / Pyydyksien hajottaminen	7	4	6	6	11	1	35	2 %
Tervasmetsä / Tervakset	2	6	4	3	4	4	23	1,5 %
Naurismaa			1	4	4	4	13	0,8 %
Yhteensä	154	362	427	209	267	142	1561	100 %

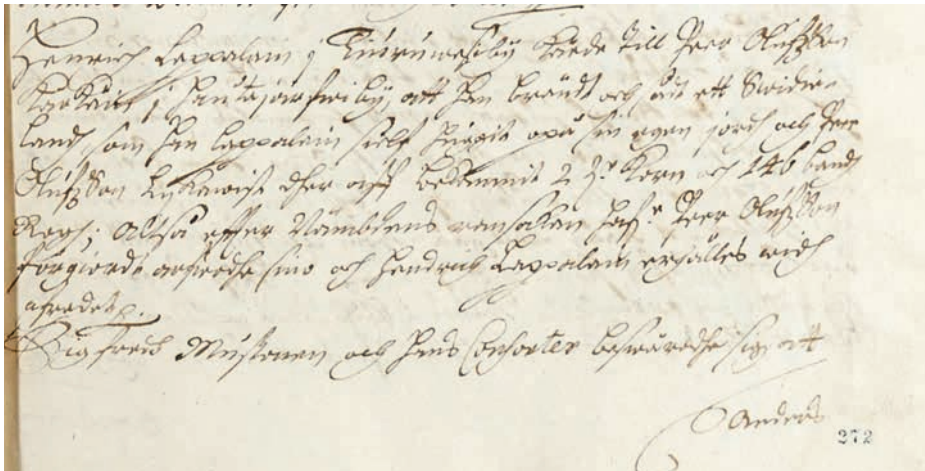
Taulukko 11. Maariitojen aiheet lisälmen pitäjän käräjillä 1639–1699 ja laamanninoikeudessa (LO) 1654–1699 (tapauksia yhteensä 961). Lähteet: KA, lisälmen tuomiokirjat 1639–1699; Laamanninoikeuden tuomiokirjat 1654–1699.

Huom. Yksi tapaus on voitu luokitella useaan kategoriaan.

Koska mikä tahansa metsäpalsta ei soveltunut kaskeamiseen, aina ei voitu hyödyntää pelkästään lähimetsiä.⁴⁵⁰ Mitä kauemmaksi pysyvistä asutuksesta mentiin, sitä epäselvemmäksi omistusolosuhteet muuttuivat. Esimerkiksi Kuopion pitäjän puolella Tuovilanlahdessa asuneet Tuoviset ajautuivat riitoihin Sonkajärven Haajaisjärvellä asuneen Mikko Tuovisen kanssa. Riitaa aiheuttaneet maat sijaitsivat Sotkamon ja Rautavaaran rajan tuntumassa Kotjonjärven, Löytynlammen ja Keinosen vesistöjen ympäristössä. Alue oli 1600-luvulla asuttamatonta erämaata, ja Tuovilanlahdesta oli sinne linnuntietä matkaa 75 kilometriä eikä sinne kulkenut suoria vesireittejä.⁴⁵¹

Puut kaadettiin kaskenpolttota varten edeltävänä vuonna ja tekniikasta riippuen työ saatettiin aloittaa jo huomattavasti aiemmin esimerkiksi kuorimalla eli pyältämällä puusto. Monivuotisuus lisäsi riskiä, että toinen osapuoli ryhtyi hyödyntämään samaa maata, joko tahattomasti tai tahallisesti. Esimerkiksi kiuruvetinen Heikki Lappalainen valitti vuoden 1678 talvikäräjillä hautajärveläisen Pekka Kärkkäisen polttaneen ja kylväneen hänen aloittamansa kasken.⁴⁵²

Ylä-Savossa kaskeen kylvettiin yleensä aluksi joko ruista tai ohraa, ja maaperässä olevien ravinteiden hiivuttua vielä mahdollisesti kauraa tai naurista.⁴⁵³ Kylvön tapahtuessa loppukesästä satoa saatiin vasta seuraavana vuonna. Välimatkojen takia lyhteitä ei viety suoraan kotiin, vaan niitä säilytettiin ruisaumoissa. Monet maariidat konkretisoituivat vasta talvella suoritetun puinnin yhteydessä. Mikäli toinen osapuoli oli sitä mieltä, että kaskeaminen oli tapahtunut hänen maallaan ilman hänen lupaansa, tästä luonnollisesti vaadittiin korvauksia. Kun vaatimukseen ei suostuttu, monet hakivat korvauksen omakätisesti. Yleisesti maanvuokrana (*afrad, landslott*) perittiin osaviljana joko joka 3. tai 4. lyhde. Käräjien tehtäväksi jäi ratkaista, oliko osavilja otettu laillisesti vai laittomasti.⁴⁵⁴

Heikki Lappalaisen ja Pekka Kärkäisen välistä kaskiriitaa tuomiokirjassa. KA, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen TK 22.-24.1.1678.

Yhteismaiden jako, joka Ylä-Savossa tunnettiin ”multakauppana”, oli yleistä jo 1600-luvulla.⁴⁵⁵ Kyseessä ei ollut isojaon kaltainen prosessi, jossa maata olisi jaettu pysyvästi yksityisomistukseen, vaan yhteismaat jaettiin sen perusteella, kuinka suurta veroa kukin sillä hetkellä maksoi. Maariitojen perusteella yhteismaat olivat tyypillisesti karjatalouteen liittyneitä niittyjä ja peltoja – tosin riitatapausten perusteella ei voi varmuudella yleistää. Jos yhteismaiden omistuksessa tapahtui merkittäviä muutoksia tai joku ei ollut jakoon tyytyväinen, se voitiin tehdä uudelleen.⁴⁵⁶ Esimerkiksi 1653 kesäkäräjillä lautakunta ja ”vanhat miehet” totesivat, että Pekka ja Heikki Rytkönen olivat jakaneet ja siirrelleet keskinäisiä yhteismaitaan jo 40 vuoden ajan, eikä uutta jakoa haluttu siten enää tehdä.⁴⁵⁷ Niittyjen, metsien ja takamaiden jaot olivat yleisempiä kuin peltosarkojen jaot, mikä kuvastaa sitä, kuinka Ylä-Savossa elanto saatiin kaskista, tervasta ja voista (Taulukko 12). Edellä mainittu maanvuokraaminen ja tarve yhteisten metsämaiden jakamiselle kertoo myös osittain siitä, kuinka hyvistä kaskimaista alkoi jo olla puutetta.⁴⁵⁸ Jakojen suuri määrä selittyy osittain sillä, että Ylä-Savossa omistusyksikkö oli vielä pitkään tilojen sijaan jakokunta.⁴⁵⁹

Yhteismaan yhteydessä mainittu tyyppi	Lukumäärä	Suhteellinen osuus
Niitty/Heinä	102	34 %
Ei mainintaa	53	18 %
Pelto	42	14 %
Metsä	42	14 %
Kaskimaa	29	10 %
Erämaa/ulkotilukset/takamaa	28	9 %
Muut	4	1 %
Yhteensä	300	100 %

Taulukko 12. Yhteisomistuksen yhteydessä mainittu maatyypit Iisalmen pitäjän maariidoissa 1639–1699 (tapauksia yhteensä 247). Lähteet: KA, Iisalmen pitäjän tuomiokirjat 1639–1699.

Huom. Samassa yhteismaata koskevassa tapauksessa voi olla useampi tyyppi.

Parhaimmillaan kaski saattoi tuottaa kylvöön nähden jopa viisikymmenkertaisen sadon, mutta usein satomäärä jäi huomattavasti pienemmäksi.⁴⁶⁰ Iisalmen käräjillä esiintyneissä kaskijutuissa sadot nousivat suuriksi, mikäli kyseessä oli useamman yhtiömiesten kaski. Suurin tunnettu sato löytyi Pörsänmäen kyläläisten ja Martikaisten välisestä kaskijutusta, jossa selvitysmiehet arvioivat vahingon suuruudeksi 40 000 lyhdettä eli 400 tynnyriä ruista. Pörsänmäkeläisten maalle tunkeutuneet Martikaiset joutuivat korvaamaan tästä 108 tynnyriä viljaa ja 43 kuparitaaleria.⁴⁶¹

Miten maariidat tuomittiin?

Yleensä osapuolet saapuivat oikeuteen esittäen vaatimuksensa esimerkiksi jostain niitystä tai metsäpalstasta.⁴⁶² Koska oikeudella ei aina ollut tarvittavia tietoja päätöksen tekemiseksi, useimmat kiistat päätettiin ratkaista järjestämällä katselmus, jota suorittamaan määrättiin kruunun virkamiehiä, lautamiehiä tai yleisesti rehellisinä pidettyjä talonpoikia (Taulukko 13). Heidän tehtävänään oli mennä paikan päälle selvittämään, missä mahdollinen raja oli aiemmin kulkenut, tai jakamaan maa osapuolten kesken. Näille miehille keskittyi paljon päätäntävaltaa, sillä esimerkiksi nimismies Samuel Cajanus toimi katselmusmiehenä maariidoissa 185 kertaa ja hänen jälkeensä eniten vastuuta sai lautamies Antti Antinpoika Kaarakainen, joka toimi vastaavassa tehtävässä 92 kertaa (Liite 3.).

Taulukko 13. Maariidoista seuranneet toimenpiteet Iisalmen pitäjänkäräjillä ja laamannioikeudessa. Lähteet: KA, Iisalmen pitäjän käräjien 1639–1699 ja laamannioikeuden käräjien 1654–1699 tuomiokirjat.

Toimenpide	Lukumäärä
Katselmustilaisuuden määräys	411
Korvaus vahinkoa kärsineelle	288
Vahvistus omistuksesta tai rajasta	199
Määrätään yhteismaan jako	164
Sakko rikokseen syyllistyneelle	138
Vanha tuomio, raja tai nautinta vahvistetaan	79
Käsittely siirretään tulevaisuuteen	71
Asia siirretään tai siitä valitetaan seuraavalle oikeusasteelle	67
Sovittelu (julkistetaan ja vahvistetaan)	50
Yhteismaan jako julkistetaan ja vahvistetaan	47
Syyte raukeaa tai tapauksella ei seurauksia	21
Sakkojen armahdus	16
Asia siirretään maaherran päätettäväksi	2
Yhteensä	1553

Mikäli tapaus oli erityisen riitaisa tai vaati jatkotoimenpiteitä, siihen palattiin vielä oikeudessa katselmuksen jälkeen. Huomattavasti yleisempää oli se, ettei asiaan enää koskaan palattu.⁴⁶³ Mikään ei kuitenkaan viittaa siihen, että tapaukset olisi jätetty käsittelemättä kokonaan, ja itse asiassa löytyy vain harvoja mainintoja siitä, että jokin katselmus jäi tekemättä.⁴⁶⁴

Maaridoissa valittaminen seuraavalle oikeusasteelle, laamanninkäräjille, oli yleistä. Laamanninkäräjillä käsitellyistä iisalmelaisista koskevista jutuista jopa puolet oli maariitoja.⁴⁶⁵ Toinen ääripää olikin se, että maariidat pitkittyivät poukkoillen kihlakunnan-, laamannin- ja hovioikeuden välillä ilman, että asiaan löytyi ratkaisua.⁴⁶⁶ Esimerkiksi 1680 talvikäräjillä käsiteltiin sutelalaisen Matti Sutisen sekä paloislaisen Pertti Hynnisen ja jumislaisen Juhani Heiskasen välistä kaskiriitaa, jonka taustalla oli jo kaksi hovioikeuden päätöstä, kaksi käräjäoikeuden tuomiota sekä laamanninoikeuden tuomio. Tuomari Nicolaus Petrelius oli närkästynyt siitä, että hovioikeus oli määrännyt uudelleenkäsittelemisen. Pöytäkirjassa kerrotaan seikkaperäisesti ne syyt, minkä vuoksi asia oli jo ratkaistu parhaalla mahdollisella tavalla. Petrelius oli ihmeissään, miksi Sutinen oli valittanut hänestä hovioikeudelle ja epäili, että tämä oli antanut Turussa asiasta hyvin yksipuolisen kuvan.⁴⁶⁷

Kun oikeudessa päätettiin omistussuhteista, eniten painoarvoa oli juuri aikaisemmillä tuomioilla. Niiden lisäksi talonpojat toivat tuomarin nähtäväksi maaseleitä ja muita isältä pojalle periytyneitä asiakirjoja, joista kävi ilmi, mitä maita heidän tilaansa ylipäänsä kuului.⁴⁶⁸ Yleensä oikeus kävi läpi myös vanhojen maakirjojen ja maatarkastusten merkintöjä siitä, minkä nimisiä ja kokoisia palstoja kullekin jakokunnalle oli määrätty.⁴⁶⁹ Omistusta perusteltiin usein myös vanhalla tai ikimuistoisella nautinnalla (*urminnes hävd*). Tällöin saatettiin viitata, että maa oli kuulunut jo kantajan esi-isälle (*antecessor*), joka oli yleensä isoisä tai tilan aiempi omistaja. Vaitiolo ja passiivisuus tai tilan väliaikainen autoituminen saattoivat johtaa siihen, että jonkun aiemmin halussa ollut maa siirtyi toisen omistukseen, eli maanomistus velvoitti myös aktiivista omien oikeuksien puolustamista.⁴⁷⁰

Maanomistuksellisissa kysymyksissä vaikutti myös se, oliko kyseessä perintötila vai kruununtila. Sukutilojen haltijat edustivat aina itseään, mutta kruununtalonpoikien etuja valvoivat myös virkamiehet ja tarvittaessa päätökset vietiin maaherran käsiteltäväksi.⁴⁷¹ Karttojen, rajamerkkien ja rekisteriaineistojen puutteen vuoksi suuri rooli oli paikallisella ratkaisulla, jolloin päätös perustui usein paikallisiin todistajanlausuntoihin.⁴⁷² Niitä antoivat erityisesti lautamiehet, mutta myös iäkkäät ja kunnioitetut vanhat miehet, jotka muistivat rajankulun. Esimerkiksi laamanninkäräjillä 1688 rajankulkua todistamassa oli pajujärveläinen Olli Kokkarinen, jonka väitettiin olleen 103-vuotias, joskin todennäköisesti alle 80-vuotias.⁴⁷³ Tällaisten todistajanlausuntojen saaminen edellytti, että maasta riitelevä henkilö oli kunnioitettu yhteisön jäsen, jolla oli hyvät paikallisverkostot.

Maanomistusolosuhteiden epävarmuudesta kertoo se, että maariidat olivat nimensä mukaisesti useasti riitoja (Taulukko 14). Näissä tapauksissa tuomari ja lautakunta eivät siis katsoe, että rikkeet olisivat ylittäneet rikoksen merkit ja niistä olisi siten jaettu sakkorangaistuksia.⁴⁷⁴ Rikoksena tuomitseminen yleistyi vuosisadan loppua kohden. Taustalla saattoi olla kruunun halu saada jatkuva maasta riitely kuriin sakkorangaistuksilla. Samalla omistusolosuhteet alkavat vakiintua ja siten rajojen ylitykset olivat selkeämmin tuomittavissa rikoksina.⁴⁷⁵

Useammalla lukolla ja haalla varustettu ovi. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1928, Iisalmi, Lappelä, Pahkalan talo, Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Ajanjakso	Rikosasiat		Riita-asiat		Kokonaismäärä	Maariitoja (%)
	Lukumäärä	Suhteellinen osuus (%)	Lukumäärä	Suhteellinen osuus (%)		
1639–1649	22	16 %	115	84 %	137	32
1650–1659	33	12 %	237	88 %	270	40
1660–1679	36	11 %	289	89 %	325	38
1680–1689	29	19 %	123	81 %	152	22
1691–1699	44	28 %	111	72 %	155	15
Laamannioikeus	27	29 %	66	71 %	93	49
Kokonaismäärä	191	17 %	941	83 %	1132	

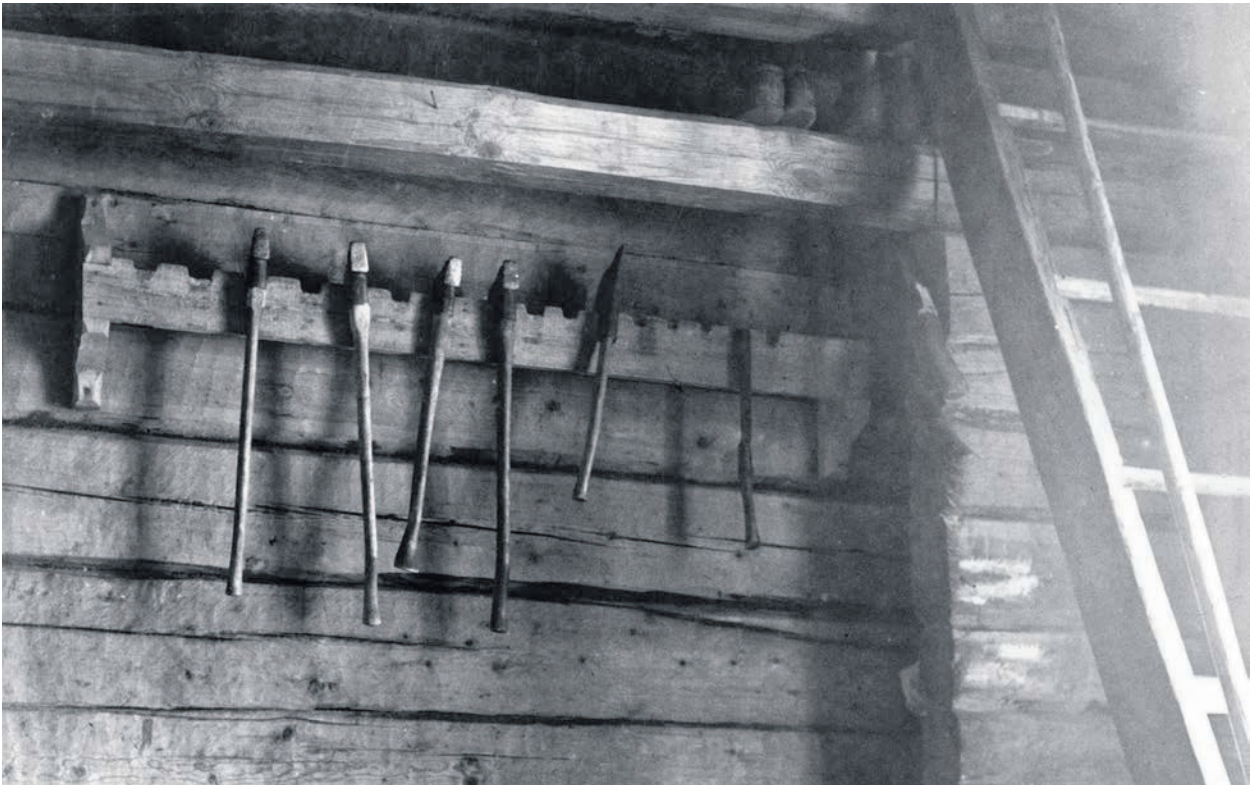
Taulukko 14. Maanomistukseen liittyvien oikeustapausten luokittelu lisalmen pitäjän tuomiokirjoissa 1639–1699. Maariitojen lukumäärä 1 132 (kaikkia tapauksia yhteensä 3 876). Lähteet: KA, lisalmen pitäjän käräjät 1639–1699 ja laamannioikeuden käräjät 1654–1699.

Yleisin rikostyyppi lisalmissa vuosina 1639–1699 oli vakava vahingonteko (*våldsverkan*) (Taulukko 15). Suoraan käännettynä sana viittaa väkivallan tekoon, ja jotkut tutkijat ovat tehneetkin johtopäätöksiä, että entisajan maariidat olisivat tämän vuoksi olleet hyvin väkivaltaisia.⁴⁷⁶ Väkivallalla ei kuitenkaan käsitteen yhteydessä tarkoiteta fyysistä väkivaltaa, vaan ennemmin sitä, että toinen osapuoli on vastoin kieltoja, aiempia sopimuksia ja päätöksiä tullut omavaltaisesti toisen maalle.⁴⁷⁷

Taulukko 15. Rikostyyppit ja niistä langetetut sakot lisalmen pitäjän käräjillä 1639–1699. Lähde: lisalmen pitäjän tuomiokirjat 1639–1699.

Rikostyyppi	Rikoksesta määrätty sakko* hopeamarkkaa	Lukumäärä	Suhteellinen osuus prosenttia
Vakava vahingonteko (<i>våldsverkan</i>)	40	85	41,3 %
Lievä vahingonteko (<i>åverkan</i>)	3–9	44	21,4 %
Tuomion rikkominen	3–6	29	14,1 %
Toisen metsän tai niityn hyödyntäminen	3	23	11,2 %
Lievä kalastusriike	3	8	3,9 %
Rajamerkkien siirto	40	7	3,4 %
Yhteismaan hyödyntäminen muiden kustannuksella	3	4	1,9 %
Muut rikokset	3–40	3	1,5 %
Vakava kalastusriike	40	3	1,5 %
Kokonaismäärä		206	100 %

* Sakkosummat on ilmaistu hopeamarkkoissa. Joidenkin rikosten kohdalla sakkosummat kasvavat mitä pidemmälle vuosisata eteni, ja tuomion rikkominen kohdalla vaikutti, rikottiinko kihlakunnanoikeuden, laamannioikeuden vai hovioikeuden tuomiota.

Väkivallan esiintyminen maariitojen yhteydessä oli harvinaista. Iisalmessa vain 1,6 prosenttiin (18 maariitaa) tapauksista liittyi fyysistä väkivaltaa. Esimerkiksi 1676 kesäkäräjillä Mikko Saikonen valitti Tuomas Rissasen tulleen hänen kaskimaalleen, minkä seurauksena osapuolten välillä syntyi tappelu. Mikko oli lyönyt aluksi Tuomasta selkään, joka vastasi tähän lyömällä puukolla verihaavan Mikolle ja tämän pojalle Hemmingille. Saikosen täytyi maksaa 3 markkaa, kun taas Rissanen tuomittiin 12 markan sakkoihin.⁴⁷⁸ Todellisuudessa väkivaltaa on voinut olla enemmän, mutta on kuitenkin selvää, että suurimmassa osassa riidoista omistusoikeutta ei tarvinnut enää puolustaa nyrkeillä. Keskitetyn hallinnon vahvistumista seurannut valtiovallan väkivaltamonopolin synty heijastui siis myös maanomistukseen.⁴⁷⁹

Erilaisia kirveitä noikkuu seinällä telineessä. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1920- tai 1930-luku, Sonkajärvi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemu-seon kokoelmat.

Ketkä riitelivät maasta?

Iisalmessa ei ollut 1600-luvulla lainkaan aatelia ja säätyläistöä oli hyvin vähän. Maanomistus oli kuitenkin merkittävä yhteisöä jakava tekijä. Savossa kaskimaiden kautta vaurastumista eivät tavoitelleet pelkästään vakinaisesti asuvat tilalliset, vaan kaskia kaatoi myös tilaton irtolaisväestö. Savon erikoisuus oli kirvesmiesten joukko, joka ei pitänyt vakinaista tilaa, vaan eli haja-asutusseudulla kaskaista saamallaan tuotolla. Aluksi kirves-

miehet olivat köyhempää talonpoikia, monissa tapauksissa isäntien lähisukulaisia, mutta uudelle ajalle tultaessa ja maanomistusolosuhteiden vakiintuessa heistä alkoi muodostua maaseudun tilaton irtolaisväestö. Kirvesmiesten osuus oli suuri etenkin Iisalnessa.⁴⁸⁰

Kaskien kaataminen vaati paljon työvoimaa, josta oli sotien värittämillä suurvalta-ajalla jatkuvasti puutetta, jolloin hyödyntämättömät kaskimaat kannatti antaa vuokralle. Monet kaskiriidat olivatkin kiistelyä siitä, kuka oli antanut luvan jakokunnan ulkopuoliselle miehelle kasken tekoon, kenen maata se itse asiassa olikaan ja olivatko kaikki maanomistajat saaneet tästä tarvittavan kompensaaation.⁴⁸¹ Väinö Voionmaan mukaan kaskimaiden vuokrauksen alkaminen kertoo vapaan valtauksen päättymisestä ja asutuksen sekä pysyvän maaverotuksen vakiintumisesta. Aiemmin homogeeninen talonpoikaisyhteisö jakautui vahvemmin tilallisiin ja tilattomiin.⁴⁸²

Kuten jo edellä todettiin, maariitely päättyi usein katselmuksen järjestämiseen. Koska näistä ”syyneistä” syntyneet kustannukset kaatuivat hävinneen osapuolen maksettavaksi, jotkut ilmoittivat jo oikeudessa, ettei heillä ollut varaa sellaisten järjestämiseen.⁴⁸³ Maanomistuksen ylläpito vaati siis pääomaa, jota ei löytynyt edes kaikilta tilallisilta.

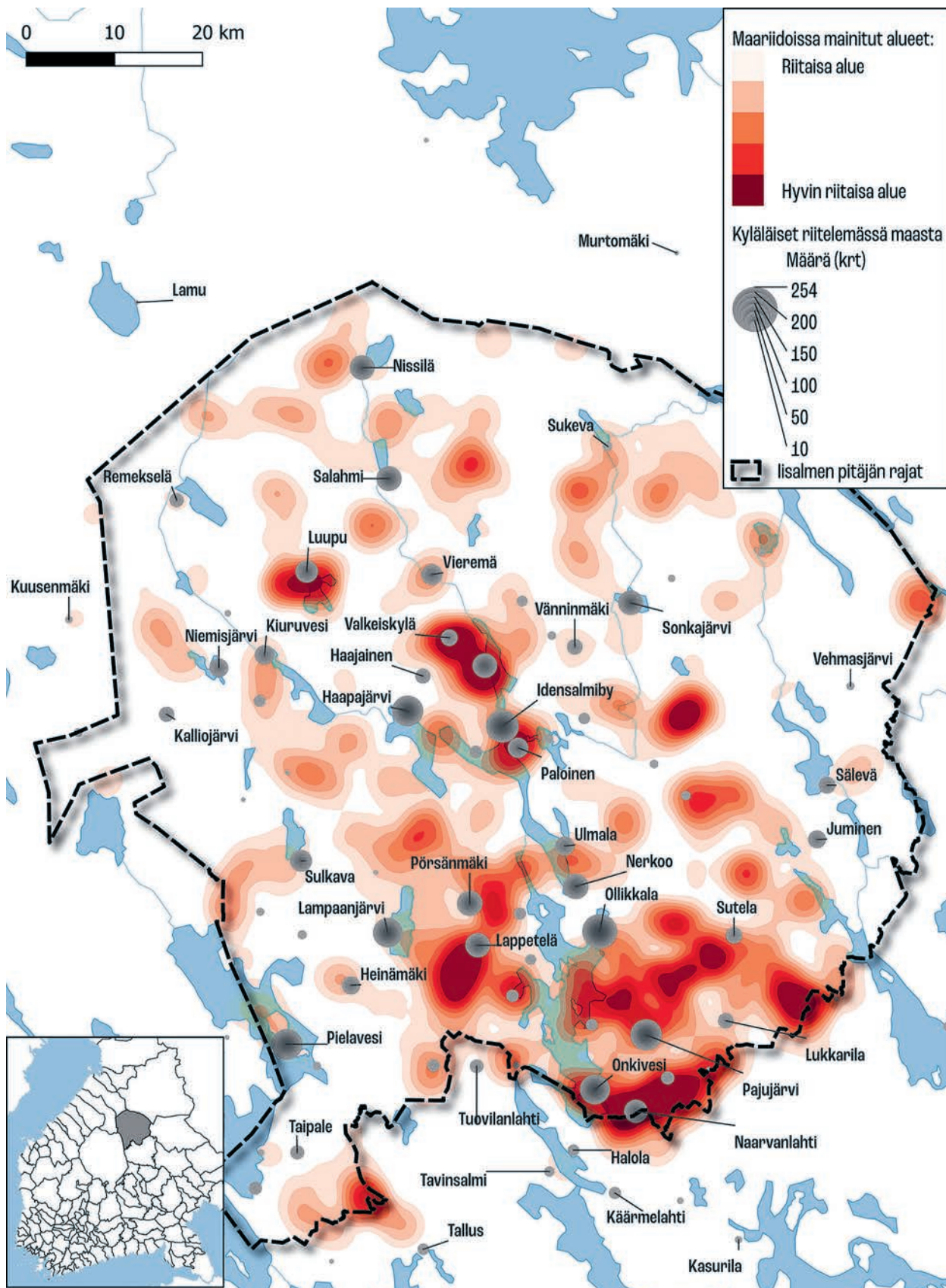
Tyypillisesti kaskiriidat olivat kollektiivisia riitoja, joissa oli mukana useita osapuolia, sillä usein kaskeaminen toteutettiin yhteistyönä kaskiyhtiöiden kautta.⁴⁸⁴ Nämä suullisiin sopimuksiin perustuneet yhtiöt saattoivat olla joko väliaikaisia koskien yhden kasken kaatoa tai pidempiaikaisia koostuen sarjasta useita kaskiyhtiöitä. Parhaillaan yhteistyö syventyi siihen, että yhtiöön kuuluneet maksoivat verot yhteisesti, ja yhtiömiehet saattoivat pitää yhteistä kotitaloutta.⁴⁸⁵ Kaskiyhtiöiden todellinen muoto, kokoonpano ja kesto ovat hankalasti tunnistettavia asioita, koska tyypillisesti pöytäkirjoihin merkittiin pelkästään ylös kaskiyhtiön päämiehet, jotka sitten edustivat tapauksesta riippuen joko koko kylää, kanssaomistajia, osakkaita, jakoveljiä, naapureita tai seuraajia (*byboar, consorter, interesser, grannar, skiftesbröder, anhängare*).

Ylä-Savossa maariitoin osallistui käytännössä kaikki suvut (Liite 2.). Luonnollisesti suuret suvut, kuten Partaset, Lappalaiset ja Nissiset, riitelivät eniten maasta. Jos taas tarkastellaan riitojen määrää suhteessa suvun edustajien määrään, niin riitaisimpia olivat Hujaset, Koljoset, Kaarakaiset ja Kutilaiset. Yksittäisistä henkilöistä kovimpia riittelijöitä olivat 24 kertaa maariidassa mukana ollut Sipi Koponen ja lähes 20 kertaan maariidassa mainitut Paavo Makkonen, Matti Koljonen ja Iivari Hiltunen.⁴⁸⁶ Pajujärvellä asunut Sipi Koponen riiteli 1640–1660-luvuilla erityisesti niittyjen omistuksesta oman kylän ja ympäröivien kylien talonpoikien kanssa. Tapaukset antavat kuvan utterasta talonpojasta, joka hyödynsi oikeuslaitosta omistustensa vahvistamisessa. Koposta ei kertaakaan tuomittu sakkoihin toisen maalle tunkeutumisesta, mutta hän sai sakot erikseen tuomitussa pahoinpitelytapauksessa lyötyään pitkäaikaista riitakumppaniaan Paavo Kuosmasta seipäällä rintaan.⁴⁸⁷

Mistä alueista riideltiin?

Maariitojen yhteydessä mainittiin paikannimiä varsinkin, jos kyseessä oli rajariita. Maininnat olivat pääasiassa maapalstojen ja rajapaikkojen nimiä. Maapalstat ovat nimien perusteella samoja, joita esiintyy jo 1561 ja 1664 verollepanomaakirjoissa.⁴⁸⁸ Näiden tiluskappaleiden

Lämpökartta Iisalmen käräjillä 1639–1699 ja laamannioikeudessa 1654–1699 maariitatapauksissa esiintyvistä paikannimistä sekä riitelijöiden määrät kylittäin (sama henkilö on voinut käydä useasti). Piirittänyt: Ville-Pekka Kääriäinen.

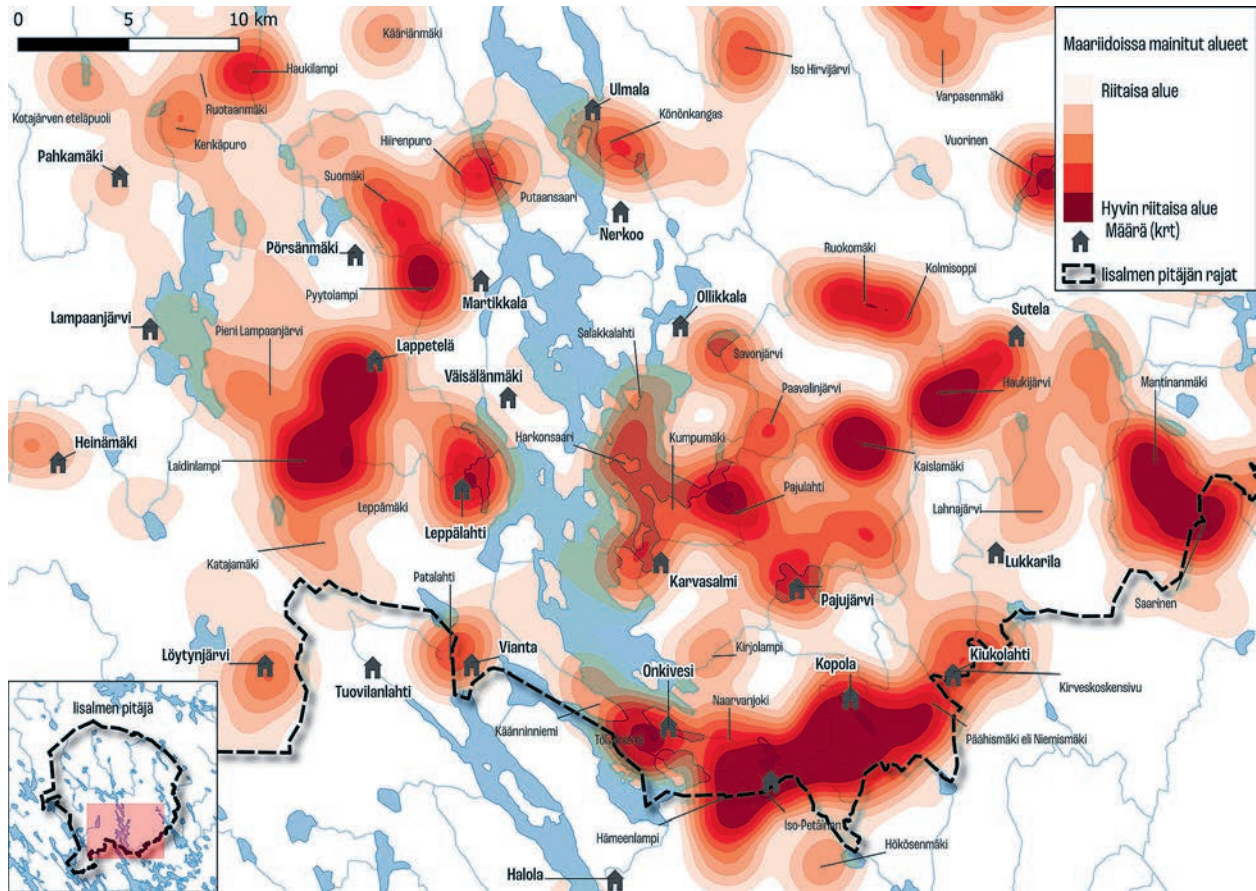

paikallistamista on aiemmin tehnyt jo Arvo Soininen.⁴⁸⁹ Vaikka paikannimien kirjoitusasut ovat muuttuneet 400 vuoden aikana paljon, valtaosa paikoista on löydettävissä. Esimerkiksi nykyisen Tervon ja Pielaveden rajalla oleva Eerikainen tunnettiin vielä 1600-luvulla Erikinjärvenä.⁴⁹⁰ Käräjäoikeuden ja laamannioikeuden maariidoissa mainittiin lähes tuhat paikannimeä, joista noin 700:lle on löydetty koordinaatit.⁴⁹¹ Tarkka koordinaattitieto ei tosin kuvaa parhaiten valtavan suuria maapalstoja, jotka ovat sattuneet vain saamaan nimensä jostain tunnetusta paikasta. Esimerkiksi Sukevanmaa ja Sukevanväli lienevät olleet valtavia maapalstoja, mutta ne voidaan paikallistaa vain Sukevanjärvelle. Metodi antaa kuitenkin jonkinlaisen käsityksen siitä, missä riitoja esiintyi. Vastaavasti on toiminut myös Arvo Soininen, jonka mielestä jatkuva rajariitely kertoo, etteivät aikalaiset itsekään tarkkaan tunteneet rajojen kulkua tai maaomistustensa laajuutta.⁴⁹²

Keskimäärin paikannimi esiintyi käräjillä noin kahdesti, riittävämpien alueiden kohdalla useammin. Esimerkiksi Kiuruveden Luupuveden lähellä oleva Kaislainen (*Kaislaisenjoenmaa, Kaislaisenjärvenmaa*) mainittiin yhdessätoista eri maariidassa.⁴⁹³

Paikannimien lisäksi maariitojen suuntaa voi hahmottaa riitelijöiden kylätaustan perusteella. Kirjurit jättivät valitettavan usein mainitsematta sen, mutta asuinpaikan

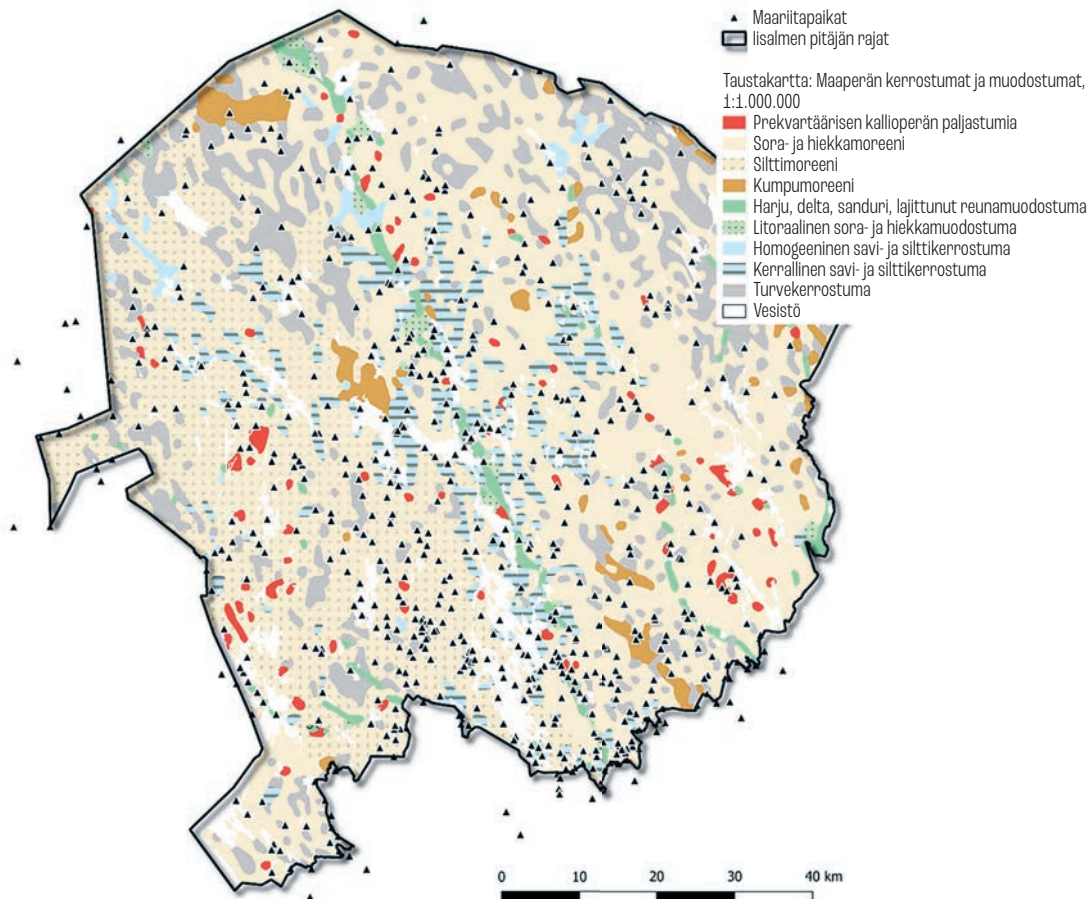
lisalmen pitäjän eteläisen osan maariidoissa 1639–1699 mainitut riitaisat alueet. Piirtänyt: Ville-Pekka Kääriäinen.

voi usein selvittää muuta kautta. Noin 1 500 kantajaa ja vastaajaa kävi eri oikeusasteissa riitelemässä Iisalmea koskevasta maasta, yhteensä noin 2 700 kertaa. Vain 254 kerralla (9 %) henkilön kylätausta jäi selvittämättä. Kylätieto ei yksioikoisesti kerro, missä päin pitäjää riitaisat maat olivat, koska monilla kylillä oli takamaita hyvinkin kaukana.⁴⁹⁴

Maasta riideltiin melko tasaisesti ympäri pitäjää. Tämä kertoo siitä, että maanomistusolosuhteet hakivat vielä muotoaan ja hyvistä kaskimaista oli kiistaa lähes kaikkialla. Eniten riitoja käytiin tiheästi asutuilla alueilla. Iisalmen pitäjän eteläiset osat ja varsinkin Onkiveden, Nerkojärven, Poroveden ja sen latvavesistöjen rantakylät olivat ensiksi asutettuja alueita, ja asutusta oli siellä suhteellisesti eniten.⁴⁹⁵ Erityisesti kylien raja-alueet olivat riitaisia. Riitaisia kyläpareja olivat esimerkiksi Lampaanjärvi ja Pörsänmäki sekä Partala ja Valkeiskylä.⁴⁹⁶ Yksityisrajojen lisäksi maariitoja käytiin paljon myös ulkopaikkakuntalaisten kanssa yleisistä pitäjänrajoista.⁴⁹⁷ Riitaisin raja oli Kuopion pitäjän kanssa. Riitaisia kohtia oli Lapinlahden ja Sielinjärven nykyisellä rajalla sekä myös entisten Varpaisjärven ja Nilsin rajalla.⁴⁹⁸ Pielavetiset riitelivät puolestaan paljon nykyisen Tervon suunnalla, kun taas Kiuruvetiset riitelivät Pyhäjärven suuntaan.⁴⁹⁹ Vieremällä ja Sonkajärvellä Kainuun rajan lähellä asuvat olivat jatkuvasti

Iisalmen pitäjän alueella esiintyvät maaperätyypit ja Iisalmen käräjillä 1639–1699 ja laamannioikeudessa 1654–1699 mainitut paikannimet. Piirtänyt: Ville-Pekka Kääriäinen.

riidoissa Kajaanin, Paltamon ja Sotkamon pitäjien asukkaiden kanssa, vaikka tarkkoja rajamerkkejä harvemmin mainittiin.⁵⁰⁰

Maariitojen sijainnit näyttävät siis pääasiassa noudattavan asutuksen leviämistä. Aiempi tutkimus on osoittanut, että maaperän soveltuvuus viljelyyn oli keskeinen tekijä asutuksen leviämässä. Uudisviljelijöitä houkuttelivat vesistöjen rantojen lähellä olevat hiehta- ja hiesumaat, joita Ylä-Savossa löytyi runsaasti. Luonnontilassa niillä kasvoi lehto- ja mustikkatyyppin metsää, ja ne soveltuivat maanviljelyyn, sillä hienojakoiset maa-aineet pidättävät ravinteita tehokkaasti. Kaskiviljely puolestaan menestyi erityisesti supra-akvaattisilla moreeneilla eli jääkauden jälkeen vedenpinnan yläpuolelle jääneillä mäki-alueilla, joissa erityisesti kuusi menestyi hyvin. Yleisesti kaskiviljelyyn soveltuivat parhaiten rehevät ja tuoreet kangasmetsät sekä savipohjaiset kuusikot. Kuusi viihtyi luonnostaan kosteassa ja ravinteikkaassa maastossa ja paloi kaskea polttaessa mäntyä paremmin. Mäntyvaltaista kuivaa kangasmetsää voitiin puolestaan hyödyntää tervanpoltossa, eli kasken- ja tervanpoltto eivät olleet toisiaan poissulkevia elinkeinoja, vaan niitä voitiin eri tarpeiden vuoksi harjoittaa rinnakkain. Karjalalouden näkökulmasta tärkeimpiä oli kosteille maille, kuten järvien, jokien, purojen ja kosteikkojen reunamille, muodostuneet luonnonniityt. Niiden lisäksi kaskialueilla hyviä laidunmaita tarjosivat myös aiemmista kaskista syntyneet kaskiahot.⁵⁰¹

Metsä elämän edellytysten tuojana ja riitojen synnyttäjänä

Maariidat kuormittivat 1600-luvun Iisalmen pitäjän oikeuslaitoksen. Syynä olivat omistulosuhteiden epävarmuus, väestönkasvun synnyttämä kilpailu kaskimaista ja ikaikaisen nautinnan periaatteen luoma velvoite puolustaa omistusmaata. Lukumääräisesti maariitoja esiintyi paljon koko tarkastelujaksolla 1639–1699, mutta suhteellisesti niiden määrä väheni vuosisadan lopulla. Tämä saattaa kertoa maanomistuksen vakiintumisesta, mutta väitteen vahvistamiseksi täytyisi syventyä 1700-luvun maariitoihin. Yläsavolaiset elivät metsästä, joten suurin osa maariidoista koski metsiä ja erityisesti kaskimaita. Maanomistus oli merkittävä tekijä, joka erotti kaksi sosiaaliryhmää, tilalliset ja tilattomat, toisistaan. Savo oli kuitenkin siitä poikkeuksellinen alue, että siellä asui myös paljon irtolaisia, jotka eivät tilallisten tavoin asuneet vakinaisesti paikallaan, vaan kulkivat haja-asutusalueilla eläen kaskeamisesta. Heidän näkökulmastaan kruunun otteen kiristyminen vaikeutti elinkeinon harjoitusta, kun taas tilalliset näyttävät tässä suhteessa saavuttaneen etuja, kun he pystyivät kruunun turvin ajamaan nämä ihmisryhmät pois tai pakottamaan heidät maksamaan maankäytöstä vuokraa. Keskitetyn hallinnon vahvistumisen myötä omistulosuhteet tarkentuivat. Se taas vaikutti siihen, että 1600-luvun loppua kohden rikoksina tuomitseminen lisääntyi. Oikeus pystyi tuomitsemaan selkeät ja tahalliset rikkomukset sakkorangaistuksilla, koska monilla alueilla oli jo vanha tuomio ja rajankäynti taustalla. Perinteisesti esimodernin ajan maariitoihin yhdistetään väkivalta ja omankädenoikeus. Iisalmissa ei ole nähtävissä tällaista ilmiötä laajassa mitassa. Suurin osa rahvaasta hyväksyi kruunun auktoriteetin maanomistuksesta määrävänä tahona.

2

Kasvu ja eriarvoistuminen

Ville-Pekka Kääriäinen

Kaupankäynti osana kaskitalonpojan toimeentuloa

Kansainvälisen kaupankäynnin verkosto ulottui Ruotsin valtakunnan perifeeriselle Ylä-Savon alueelle 1600-luvulla synnyttäen alueella esikapitalistisia rakenteita. Yläsavolaiset olivat aktiivisia kauppiaita, vaikka kulkuyhteydet kaupunkeihin ja aikakauden merkantilistiset rajoitukset tuottivat haasteita. Kaupankäynti oli osa toimeentuloa, jolla kruunun verot, katovuosien tappiot ja tarpeelliset kulutustuotteet saatiin maksettua. Aiempi käsitys Ylä-Savon taloudellisesta menneisyydestä nojaa yksipuolisesti alkukantaiseksi mielletyn kaskikulttuurin ympärille. Digitaalisten tutkimusmenetelmien avulla voi uudelleenarvioida lisälmen pitäjän kaupallisia edellytyksiä 1600-luvulla ja paljastaa, kuinka monipuolista yläsavolaisten elanto oli ja kuinka merkittäviä tuloja saatiin etenkin karjatalouden ja tervanpolton kautta.

Pohjanlahdelle vai Suomenlahdelle?

Historian yleisesityksissä piirretään usein rajaa kehittyneiden rannikkoalueiden ja kehitty-mättömän Sisä-Suomen välille. Ylä-Savo oli yksi näistä köyhiksi ja syrjäisiksi luonnehdituista alueista: perifeerinen rajaseudun maalaispitäjä Itämeren ympärille levittäytyneessä Ruotsin suurvallassa. Uudet digitaaliset historiantutkimuksen menetelmät mahdollistavat kuitenkin rajaseudun taloudellisen vuorovaikutuksen ja merkityksen uudelleenarvioinnin. Massiivisen tulliluettelo- ja tuomiokirja-aineiston läpikäyminen aikajaksolta 1638–1702 osoittaa, että Ii-salmen pitäjä oli jo pian pysyvän asutuksen vakiintumisen jälkeen 1600-luvulla osa sekä Suo-men sisäistä että kansainvälistä kaupankäynninverkostoa. Kaskipeltojen, metsien ja järvien tuotteiden myymisestä pitäjän ulkopuolelle oli muodostunut tärkeä osa yläsavolaisten toi-meentuloa. Samalla yläsavolainen syrjäseutu loi resursseja ja varallisuutta koko valtakuntaan.

Iisalmelaisten osallistuminen kaupankäyntiin ei ollut aivan yksinkertaista. Uuden ajan alun Ruotsissa kaupankäynti oli määrätty kaupungeissa asuvan porvarissäädyn oikeudeksi ja velvollisuudeksi. Keskiaikainen Kristofferin maanlaki kielsi talonpoikia ostamasta tai myymästä toisilleen muuta kuin syötäviä elintarvikkeita omaan tarpeeseen. Porvarit eivät saaneet kiertää maaseudulla ostamassa tavaroita talonpojilta, joten talonpoikien täytyi itse toimittaa veroista ja elämisestä ylijääneet tuotteet kauppapaikoille.⁵⁰² Lisäksi kaupungit oli pääasiallisesti jaettu maa- ja tapulikaupunkeihin. Tämä määrittä sitä, minne esimerkiksi tervanpolttoa harjoittavien savolaisten kannatti matkustaa. Maakaupungit eli ”ylämaankaupungit” saivat käydä kauppaa pelkästään valtakunnan sisällä, ja niiden tehtävä oli toimittaa ylimääräinen tavara tapulikaupungeille, jotka puolestaan vastasivat ulko-maankaupasta. Kaupunkien lisäksi kauppaa sai käydä rajattuna aikana vapaa- ja yksityis-markkinoilla kruunun hyväksymillä markkinapaikoilla. Ensiksi mainitut olivat nimensä mukaisesti vapaat kaikille kotimaisille ja ulkomaisille kauppiaille, kun taas jälkimmäisissä pääsy oli rajattu tiettyjen kaupunkien porvareille.

Kaupankäyntiä koskevat lait ja säädökset edustivat harmonista ihannetta, jota vastoin toimimisen pelättiin johtavan epäjärjestykseen, kruunun tulonmenetyksiin ja eripuraan säätyjen välille. Kruunun ihanteet eivät kuitenkaan aina toimineet käytännössä. Periaateista jouduttiin usein joustamaan ja rikkomuksia katsomaan sormien välistä.

Vaatimus tavaroiden toimittamisesta porvareille oli Savossa vaikeasti toteutettava, sillä alueella ei ollut kaupunkeja. Edes Savonlinnan perustaminen vuonna 1639 ei merkittävästi auttanut, sillä Savonlinna ei pystynyt kilpailemaan hinnoissa savolaisten perinteisen kauppakaupungin Viipurin kanssa, eikä se saanut alueelleen markkinoita tai pystynyt maa-kaupunkina osallistumaan kunnolla Savon alueella elintärkeään tervakauppaan.⁵⁰³ Tästä huolimatta savolaiset kävivät kauppaa, mutta tuotteiden kuljetusten välimatkat olivat pitkiä ja raskaita. Historiallisesti merkittävin ja vanhin kaupankäynnin suunta oli Viipurissa, jonka porvarit tulivat vesiteiden varassa olleita savolaisia vastaan Lappeen, myöhemmän Lappeenrannan, markkinapaikalle.⁵⁰⁴

Toinen merkittävä kaupankäynnin suunta oli Pohjanmaa. Vuonna 1605 perustetun Oulun kauppiaat kävivät kauppaa savolaisten kanssa sekä Oulun että Kajaanin markki-noilla.⁵⁰⁵ Savolla oli tärkeä asema etenkin Oulun vilja-aittana, kun taas vaihdossa savolaiset ostivat oululaisilta etenkin suolaa.⁵⁰⁶ Savon merkityksestä oululaisille porvareille

Sivulla 157: Kaskenpolttoa Pohjois-Savossa 1930-luvun loppupuolella. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen. 1920–1930-luku, Pohjois-Savo, Jyväskylän yli-opisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Hugo Simberg, *Talvitie*, 1889. Guassi, viivasyövytyks, 1,5 × 21 cm, lehti: 30,5 × 40,5 cm, laatta: 12 × 21 cm. Ester ja Jalo Sihtolan Taidesäätiön lahjoituskokoelma, Kansallisgalleria / Ateneum. Kuva: Kansallisgalleria / Hannu Aaltonen. CC BY 4.0.

Lammas kulkemassa porraspuita pitkin. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1915, Sonkajärvi, Sukeva. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström Osakeyhtiön kokoelma.

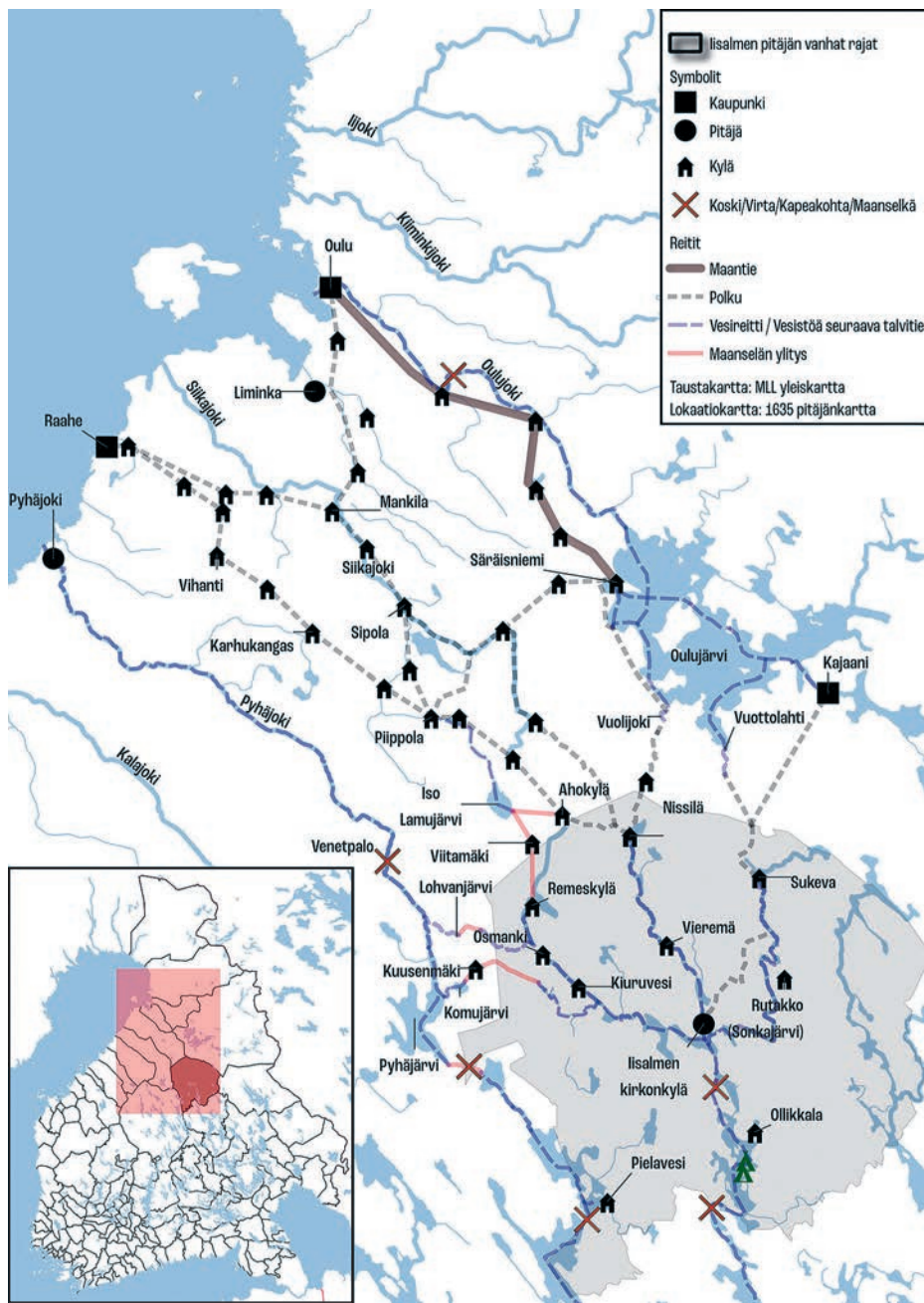
kertoo esimerkiksi heidän pyrkimyksensä saada markkinat Pyhäjoen pitäjän Pyhäjärvelle eli ihan Iisalmen läheisyyteen.⁵⁰⁷ Oululaisten kauppa Kajaaniin, Savoan ja tätäkin idemmäs tapahtui Kajaanin markkinoiden kautta, jotka olivat lähes kokonaan oululaisten porvareiden hallussa. Oulun kaupan merkitys ei rajoitu pelkästään 1600-luvulle, vaan oululaiset kauppahuoneet kävivät aktiivisesti kauppaa yläsavolaisten kanssa myös 1700- ja 1800-luvuilla, jolloin myös raahelaisten merkitys yläsavolaiskaupassa vahvistui.⁵⁰⁸

Edellytykset kaupankäynnille näyttivät alkuun vähäisiltä Iisalmen pitäjässä. Se oli 1600-luvun alussa maalaispitäjä, jossa ei luonnollisestikaan asunut yhtään porvaria tai kauppiasta. Kirkonkylä oli 1600-luvulla pelkkä maalaiskylä, jonne kokoonnuttii lähinnä kirkollisten menojen vuoksi. Alueen kaupallisia edellytyksiä 1600-luvulla kuvaa hyvin kreivi Per Brahelle vuonna 1672 lähetetty kirje, josta selviää raahelaisen porvarin Mats Jönssonin anoneen krouvarin virkaa Iisalimesta. Asiaa tiedusteltiin Brahelta, koska Iisalmen pitäjä oli vuosina 1651–1680 läänitetty hänelle kuuluvaan Kajaanin vapaaherrakuntaan. Läänitystä johti Kajaanin linnanpäällikkö, joka selitti Brahelle, että Iisalmissa ei ole koskaan ollut krouvia, vaan kirkonmäellä on oleskellut pelkästään kolme köyhää edesmenneiden kirkkoherrojen leskeä, joiden on sallittu myydä henkensä pitimiksi olutta.⁵⁰⁹

Ylä-Savossa ei myöskään ollut ainuttakaan maantietä, jota pitkin tavarat olisivat kätevästi kulkeneet hevoskyydillä. Erilaisia polkuja, kulkureittejä, vesireittejä ja talviteitä kulki kuitenkin Savon ja muiden alueiden välillä jo eräkäyntikaudesta lähtien, ja ne vahvistuivat asutuksen leviämisen myötä. Jo 1600-luvulla Ylä-Savo yhdistyi sekä Kainuuseen ja Pohjanmaalle että Suomenlahdelle. Pohjoiseen ja kaakkoon pystyttiin kulkemaan sekä vesistöjä että polkuja pitkin, etelään, kohti Lappeenrantaa ja aina Suomenlahdelle asti, oltiin pelkkien vesireittien varassa.

Maanteiden ja vesistöt ylittävien siltojen tai yhdistävien kanavien puuttuessa matkaaminen kumpaankin suuntaan oli tietysti raskasta. Etäisyydet olivat pitkiä, kuljettavat reitit olivat vaihtelevan kuntoisia. Vesireiteille osui koskia, muuttuvia sääolosuhteita, veneiden kantamista tai vetämistä ja kuorman purkamista ja uudelleen lastaamista vaativia maanselkiä sekä navigointia edellyttäviä saaristoja. Esimerkiksi etappi Iisalimesta Var-

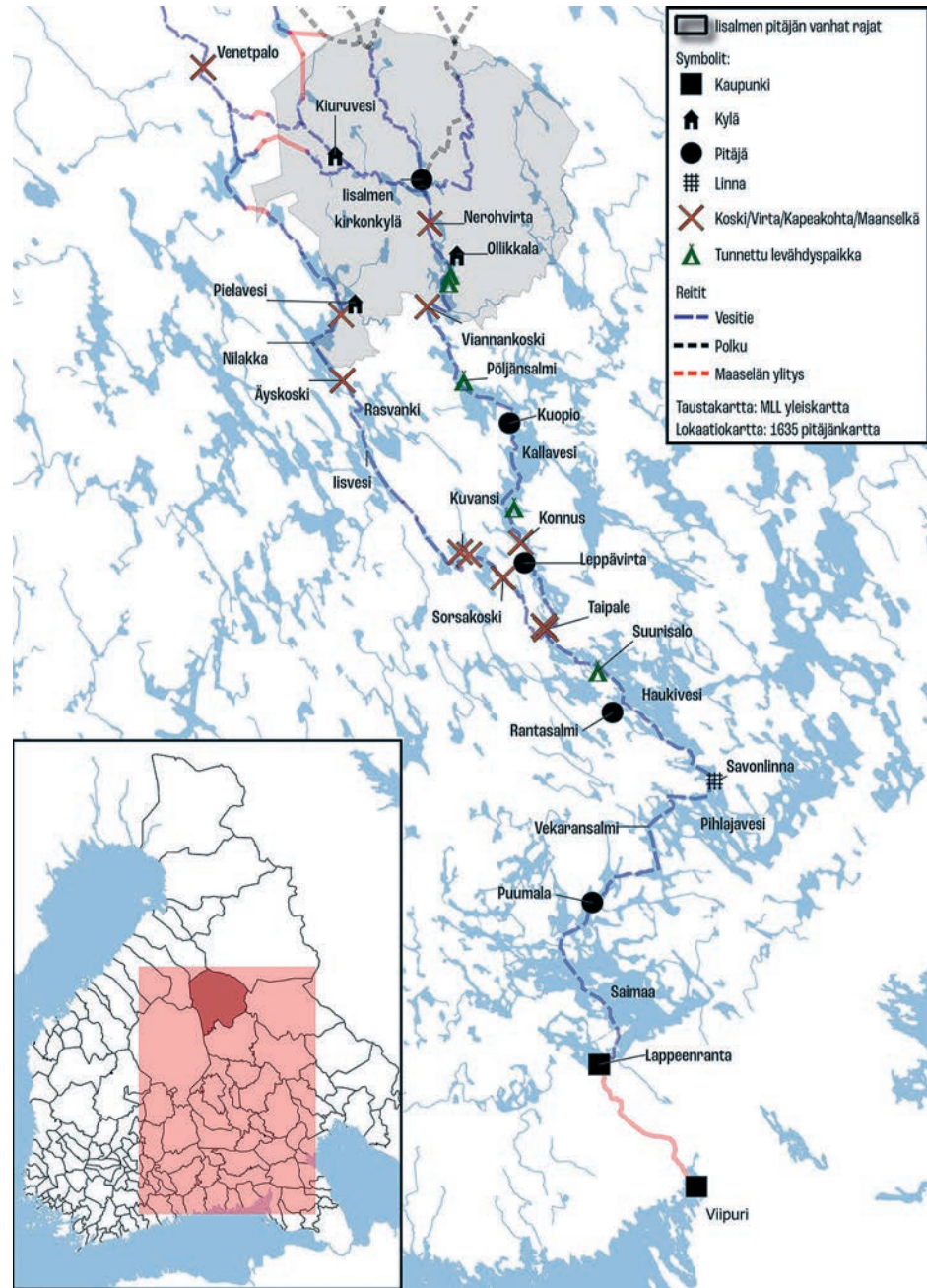
kauteen kesti lähtöpaikasta riippuen vähintään viisi vuorokautta päivämatkan ollessa noin 30 kilometriä. Iisalmelaiset pyrkivät lähtemään markkinoille suhteellisen samoihin aikoihin ja yöpyivät samoilla paikoilla suurina joukkoina. Yhdessä liikkumisessa oli monia etuja. Maakanaksien työläs ylitys ja suunnistaminen oli helpompaa yhdessä, minkä lisäksi kylänmiesten

Tunnetut kulkureitit Ylä-Savosta Pohjanmaalle 1600- ja 1700-luvulla. Piirtänyt: Ville-Pekka Käärinäinen. Lähteet: Porthan 1873 (1797); Jutikkala 1938; Wirilander 1960; Virrankoski 1973; Viertola 1974; Lappalainen 1982; Saloheimo 1990; Toivo 1997; Nenonen 1999; Leiviskä 2015, 181–185; KA, Karttakokoelma, Borgströmin kartat, Geographisk Charta öfver Wattudragen, Wägar och Båtleder uti Cuopio och en del af Uleåborgs läner; RA, Lantmäteristytelsen, Kartor rörande Finland och Sveriges forna provinser 1623–1805, Lantmäteristytelsen leveranser 1850, nr 83–85, Geographisk Charta öfver Iden-salmi Sokn i Savolax 1755–1757 (Borgström, Olof & Krook, Pehr) (1–3); KA, MH, Alue- ja rajakartat, Cajjaneborgz Lähn (Claes Claesson 1650) (MH 107).

keskinäinen seurustelu näyttää olleen tärkeä osa markkinamatkaa.⁵¹⁰ Matkanteon raskaudesta huolimatta Ylä-Savosta oli yhteys maan muihin osiin ja sitä kautta aina maailmanmarkkinoille asti. Luonnon muovaamat reitit määrittivät, mihin iisalmelaiset veivät tuotteitaan myytäväksi. Tärkeiksi kauppapaikoiksi muodostuivat Raahе, Kajaani, Lappeenranta ja Oulu.

Tunnetut vesireitit Ylä-Savosta Suomenlahdelle 1600-luvulla. Piirtänyt: Ville-Pekka Kääriäinen. Lähteet: Rissanen 1927; Wirilander 1960; Saloheimo 1990; KA, Karttakokoelma, Borgströmin kartat, Geographisk Charta öfver Wattudragen, Wägar och Båtleder uti Cuopio och en del af Uleåborgs läner.

Yläsavolaisten kauppatavarat

Yläsavolaisten käymästä vientikaupasta on saatavissa eniten tietoa Raahesta, Lappeenrannasta ja Kajaanista, sillä näistä kaupungeista on säilynyt kattavimmin tulliluetteloita (ks. Liite 4). Oulusta sen sijaan on säilynyt vain yksi tulliluettelo (loka-marraskuu 1669), jossa ei vaikuta olevan yhtään iisalmelaista.⁵¹¹ Luettelo on kelirikon ajalta, jolloin iisalmelaiset tuskin olisivatkaan matkustaneet Ouluun. Tuomiokirjojen perusteella kauppa Ouluun on kuitenkin ollut aktiivista ja yläsavolaiset näyttävät vieneen sinne samoja myyntituotteita kuin Kajaaniin, Raahaan ja Lappeenrantaan. Jo Iisalmen ensimmäisessä säilyneessä tuomiokirjassa vuodelta 1639 mainitaan Juhana Remeksen käyneen kauppamatkalla Oulussa ostamassa suolaa myyden samalla omia ja Kauppi Hyväriseltä saamiaan kauppatavaroita.⁵¹² Oulun ja Savon pitkästä kaupallisesta yhteydestä kertovat myös Kaisa Kaurasen tekemät havainnot, kuinka erityisesti savolaiset talonpojat olivat

Ferdinand von Wright, *Savolaisvene järvellä*, 1879. Öljy kankaalle, 46 × 61 cm. Ahlströmin kokoelma. Kansallisgalleria / Ateneum. Kuva: Kansallisgalleria / Hannu Aaltonen. CC BY 4.

1800-luvun alkupuolella aktiivisessa kirjeenvaihdossa oululaisen Bergbomin kauppahuoneen kanssa. Kirjeissä talonpojat tiedustelivat erityisesti maalaistuotteiden, kuten voin ja talin, hintoja, koska he aikoivat koota suuria myyntieriä, joille he halusivat mahdollisimman hyvän hinnan.⁵¹³ Luultavasti hinnat olivat määrittävä tekijä myös 1600-luvulla, kun yläsavolaiset valitsivat mihin suuntaan ja millä tuotteilla kauppaa kannatti käydä.

Kaupankäynti kirjautui tulliluetteloihin, sillä talonpoikien täytyi maksaa kaupunkeihin viemästään myytäväksi, syötäväksi ja kulutettavaksi tuodusta tavarasta maa- eli pikkutulli, joka oli $\frac{1}{32}$ (noin 3 %) tavarantoimittajan myyntiarvosta tai määrätyn kiinteän taksan mukaan.⁵¹⁴ Pikkutullin kantamisessa oltiin yleensä hyvin tarkkoja. Valvonnan tehostamiseksi kaupungit ympäröitiin tulliaidoilla ja sisäänkäynti niihin tapahtui vartioitujen porttien kautta, joilla oli tullituvat ja tullinhoitajat.⁵¹⁵

Yläsavolaisten tärkeimmät myyntituotteet olivat voi, terva, vilja, hauet ja karja (Taulukko 16).⁵¹⁶ Terva vietiin pääasiassa Lappeenrantaan. Kajaanilla ei ollut oikeutta tervakauppaan, ja Raahessa tervan osuus oli taas huomattavasti pienempi kuin Lappeenrannassa, koska tervan kuljettaminen rekien avulla oli oleellisesti hankalampaa. Hevoskuormaan ei mahtunut maastosta riippuen kuin 2–4 tynnyriä tervaa, kun taas veneeseen mahtui jopa 24 tynnyriä.⁵¹⁷ Iisalmen osuus koko Raahen tervakaupasta olikin vain 0,8 prosenttia.⁵¹⁸ Jotkut Raahen tervaa vieneet iisalmelaiset menivät kuitenkin sinne useamman reenin joukolla, ja parhaimmillaan eräs Matti Eskonpoika maksoi tullin jopa yhdeksästä tynnyristä tervaa.⁵¹⁹

Lappeenrannasta poiketen Raahen ja Kajaaniin vietiin paljon turkiksia, teurastuksista syntyviä karjataloustuotteita ja viljaa. Erot johtuvat siitä, mihin kohtaan vuotta kaupankäynti osui. Viljasatoa ei ehditty korjata ja puida ennen Lappeenrannan syysmarkkinointa. Elävä karja vietiin Lappeenrantaan syksyisin kesäkauden jälkeen, kun taas Raahen ja

Taulukko 16. Iisalmelaisten kauppatavaroiden määrä ja tullimaksut (%) (vuosikeskiarvot) tavararyhmittäin Raahessa, Lappeenrannassa ja Kajaanissa. Lähteet: Lappeenrannan, Raahen ja Kajaanin tulliluettelot (Liite 4). Ks. myös liite 5. Leiviskä = 8,5 kg; tynnyri = 126 l; kyynärä = 0,59 cm. Suuremmat kappalemäärät ilmaistaan yleensä: tikkuri = 10 kpl ja kiihtelys = 40 kpl.

Tuoteryhmä	Perusyksikkö	Raahen 1672–1680		Lappeenranta 1639 & 1702		Kajaani 1654–1657, 1672–1680		Yhteensä määrä	Yhteensä tulli %
		Määrä	Tulli %	Määrä	Tulli %	Määrä	Tulli %		
Voi ja tali	leiviskä	2 913 kg	33,8 %	3 452 kg	23,6 %	303 kg	32,6 %	6 666 kg	28,6 %
Terva	tynnyri	4 174 l	3,1 %	8 401 l	50,7 %			88 185 l	26,7 %
Vilja	tynnyri	3 028 l	39,8 %	7 29 l	1,3 %	2 016 l	23,7 %	33 031 l	19,7 %
Kala	leiviskä	2 232 kg	16,1 %	876 kg	8,0 %	464 kg	29,6 %	3 571 kg	12,7 %
Karja	kappale			86 kpl	13,3 %			86 kpl	6,7 %
Muut	tulli äyriessä	44 äyriä	2,7 %	36 äyriä	2,0 %	7 äyriä	3,7 %	87 äyriä	2,4 %
Karjanvuodat	kappale	59 kpl	1,4 %	6 kpl	0,9 %	1 kpl	0,5 %	65 kpl	1,1 %
Turkikset	kappale	282 kpl	1,5 %	20 kpl	0,0 %	208 kpl	6,7 %	509 kpl	1,0 %
Kankaat	kyynärä	126 m	1,5 %	13 m	0,3 %	29 m	3,1 %	167 m	1,0 %
Yhteensä			100 %		100 %		100 %		100 %

Kajaaniin rahdattiin talvisin syysteurastuksista ylijäänyttä kuivattua lihaa, rasvasta valmistettua talia sekä erilaisia nahkavuotia.⁵²⁰ Lappeenrantaan menneet venekunnat koostuivat useasta veneestä, mutta silti täytyy ihmetellä, miten onkiveteläinen Olavi Ryynäsen venekunta sai vietyä Lappeenrantaan 48 tervatyynyä lisäksi 12 pukkia, 11 nuorta pukkia, kuusi vuotta, lehmän ja kaksi mullikkaa.⁵²¹

Voin tuotannon kaupallistuminen ja sen merkityksen nousu yläsavolaiselle vaurastumiselle on sijoitettu osaksi 1800-luvun lopun paikallista kehyskertomusta, jossa maan runsaat niityt mahdollistivat modernin karjatalouden synnyn ja keskittymisen etenkin Kiuruvedelle, Iisalmeen ja Sonkajärvelle.⁵²² 1600-luvun tulliluettelot osoittavat kuitenkin, että voinviennin perinne oli vanha ja sillä oli merkitystä iisalmelaisen talonpoikaiston toimentulolle jo 1600-luvulla. Samalla iisalmelainen talonpoika oli osa maailmanmarkkinoita, sillä Savosta Pohjanmaalle viety voi päätyi pääasiassa Tukholmaan.⁵²³ Tämä yllättävä tulos vahvistaa Kymenlaakson Valkealaa tutkineen Kari-Matti Piilahden arviota siitä, että karjataloustuotteiden kaupallinen merkitys on ollut esimodernilla ajalla suurempi kuin tutkimuksessa on perinteisesti annettu ymmärtää.⁵²⁴

Karjatalouden merkitystä tarkasteleva tutkimus suhtautuu ristiriitaisesti siihen, miten karjatalous sopi yhteen kaskitalouden kanssa. Yleisesti korostetaan, kuinka esimodernilla ajalla karjataloustuotteiden merkitys viljaan nähden oli vähäinen, jolloin karjataloutta ylläpidettiin erityisesti lannan vuoksi. Tällöin karjatalous tuki peltoviljelyä eikä hyödyttänyt kaskiviljelijöitä.⁵²⁵ On kuitenkin selvää, että myös kaskiviljelijät tarvitsivat lantaa peltoihinsa ja paikalliset tarkastelut osoittavat, että kaskiviljely monin osin tuki karjatalouden pitämistä. Karjatalouden pullonkaula esimodernilla ajalla oli rehun saatavuus. Talveksi heinää saatiin lähinnä vesistöjen reunojen luonnonniityistä tai metsiin raivatuista niityistä. Tätä ongelmaa vasten kaskiahot tarjosivat ainakin hyviä laidunmaita ja parhaillaan niistä saattoi myös niittää heinää talvea varten. Tiettyjen itäsuomalaisten kaskialueiden nousua merkittäviksi karjatalousalueiksi on jopa osittain selitetty luonnonniittyjen ohessa kaskiahoilla, mikä myös kannusti jatkamaan kaskiviljelyä varsin myöhään, vaikka muuten sen kannattavuus peltoviljelyyn nähden oli romahtanut.⁵²⁶

Runsaiden luonnonniittyjen ansiosta karjanhoito oli merkittävää Pohjois-Savossa jo eränkäynti- ja asutusvaiheessa. Esimerkiksi 1571 hopeaveroluettelossa alueen pohjoisosat eli Ylä-Savon tienoo oli koko Savon läänin karjarikkain alue.⁵²⁷ Tästä huolimatta Ylä-Savon merkittävä asema voinviennissä oli sikäli yllättävää, että iisalmelainen karjavarallisuus ei ollut kovin suurta koko Suomen mittakaavassa. Armas Luukon tilastojen mukaan Pien-Savon kihlakunnassa oli keskimäärin 2,3 lehmää jokaista taloa kohden. Tämä oli selkeästi vähemmän kuin Suomessa keskimäärin (4,2 lehmää/tila). Läänitasolla Savo oli karjavarallisuudessa mitattuna kaikkein köyhintä aluetta ja Viipurin Karjalan lisäksi ainoa alue, jossa oli keskimäärin alle kolme lehmää. Pohjanmaalla oli joka talossa keskimäärin jopa 6,9 lehmää.⁵²⁸ Karjaköyhimmän Savon mittakaavassa Ylä-Savo erottui kuitenkin edukseen. Vuosien 1620–1639 karjaluuetteloiden⁵²⁹ mukaan Iisalmessa oli selkeästi enemmän lehmiä kuin muualla Savossa (Taulukko 17). Vuonna 1639 iisalmelaisella tilalla oli keskimäärin lähes kolme lehmää, ja 22 tilalla oli jopa yli viisi lehmää. Kyse oli todennäköisesti minimimääristä, joten todellisuudessa lehmiä oli enemmän ja esimerkiksi osa hiehoiksi merkityistä oli lypsylehmiä.⁵³⁰

Vuosi	Eläin	Eläinten määrä taloudessa		3 tai enemmän	Eläimiä yhteensä	Tiloja yhteensä	Eläimiä per tila	Koko Savon keskiarvo
		1	2					
1620	Lehmä	62	38	55	346	155	2,2	1,8
1623	Lehmä	32	25	135	701	192	3,7	2,2
1632	Hieho	62	27	4	134	93	1,4	1,2
1635	Lehmä	35	35	88	494	158	3,1	2,1
1635	Hieho	73	34	4	154	111	1,4	1,4
1639	Lehmä	45	44	109	604	210	2,9	-
1639	Hieho	81	40	15	209	210	1,0	-

Taulukko 17. Lehmien ja hiehojen määriä Iisalmen pitäjässä 1620–1635. Lähteet: Vuodet 1620–1635: Saloheimo 1990, 666, 720–721, 723. Vuosi 1639: KA, LT 8560, Iisalmen karja- ja autioluettelo 1639, 362–365.

Iisalmen pitäjän väkiluku kolminkertaistui vuosina 1635–1680. Jos lehmien määrä ihmisiä kohti pysyi samana, Ylä-Savossa oli 1670-luvulla noin 1 500–2 100 lehmää.⁵³¹ Vuosittaisen kokonaisviennin tarkan määrän laskeminen on lähteiden vuoksi mahdotonta, mutta olemassa olevien lähteiden perusteella sitä vietiin keskimäärin ainakin 743 leiviskää eli yli 6 300 kilogrammaa vuodessa.⁵³² Huippuvuosina pelkästään Lappeenrantaan ja Raahen vietiin vuosittain yhteensä vähintään 1 300 leiviskää eli yli 11 000 kilogrammaa voita.

Veijo Saloheimo arvioi, että yksi lehmä tuotti 1600-luvulla vuodessa keskimäärin yhden leiviskän eli noin 8,5 kilogrammaa voita, joten valtaosa voista päätyi talonpojan oman pöydän sijaan vientiin.⁵³³ Arvo Soinisen mukaan 1700-luvulla tuotanto vaihteli 1–2 leiviskän välillä. Kotivoin valmistus vaati noin 60–145 kannua (156–377 litraa) maitoa yhtä voileiviskää kohti, kun taas keskimääräisesti yksi lehmä tuotti maitoa 250–550 litraa vuodessa. Edellä tehdyn lehmien lukumääräarvion perusteella 1670-luvulla Ylä-Savossa olisi siis tuotettu maitoa noin 375 000–1 155 000 litraa maitoa. Niillä alueilla, joilla voitiin panostaa karjan ruokintaan, voita saatiin jopa 4–5 leiviskää (34–43 kg) vuodessa, mikä tarkoittaisi jopa 1 300 litran vuosituottoa. Soininen arvioi, että kaskiahojen avulla Itä-Suomen kaskiviljelyalueilla päästiin paikoittain ”melko hyviin” tuotantotuloksiin, vaikka parhaat tuotot saavutettiin Pohjanmaalla ja Kemijokilaaksossa.⁵³⁴ Tässä tutkimuksessa saadut tulokset viittaavat yleisesti siihen, että vaikka Ylä-Savon karjavarallisuus on heikompi verrattuna moniin muihin alueisiin, suurempi vientimäärä voidaan selittää lehmien paremmalla tuottavuudella.

Iisalmen vointuotannon merkitystä voidaan havainnollistaa suhteuttamalla sitä muihin pitäjiin. Raahessa Iisalmi oli toiseksi suurin (18,0 %) vointuoja Raahen maalaispitäjän eli Salon (52,5 %) jälkeen.⁵³⁵ Ero selittyy osin karjavarallisuudella. Salossa oli vuonna 1635 yhteensä 1 343 lehmää (3,9 lehmää/tila), kun vastaava luku Iisalmessa oli 604 (2,9 lehmää/tila).⁵³⁶ Salolaiset veivät myös voin etupäässä kesäisin parhaaseen rehuaikaan, jolloin yläsavolaiset eivät edes pystyneet käymään Raahessa.⁵³⁷ Voinvienti Pohjois-Pohjanmaalle jatkui merkittävänä myös 1700-luvulla, sillä Raahen porvarien tiedetään selittäneen pienentyntä vointuontia savolaisten verojen kiristymisellä.⁵³⁸ Lappeenrannan

markkinoilla Iisalmen osuus vointuonnissa vaihteli huomattavasti tarkasteluvuosien 1638 ja 1702 välillä. Iisalmi oli vuonna 1638 keskikastin viejä, kun taas vuonna 1702 se oli noussut Savon ja koko markkinoiden suurimmaksi tuottajaksi, jolloin jopa neljäsosa kaikesta voista oli peräisin Iisalimesta.⁵³⁹

Suomen alueella ja myös Ylä-Savossa tervaa osattiin valmistaa omaan tarpeeseen jo hyvin varhaisessa vaiheessa, sillä sitä tarvittiin puisten veneiden ja työkalujen suojaamiseen. Kansainvälinen tervakauppa syntyi ja kiihtyi, kun Euroopan suurvallat ryhtyivät 1600-luvulla kilpailemaan siirtomaista, mikä puolestaan vaati suuria kauppa- ja sotalainavastoja. Ruotsin valtakunnassa lähes kaikki terva valmistettiin Pohjanmaan ja Sisä-Suomen tervanpoltoalueilla. Jälkimmäiseen alueeseen kuuluivat Savon lisäksi osia Karjalasta ja Pohjois-Hämeestä. Yleisesti katsotaan, että Sisä-Suomen terva päätyi Rautalammin läntisiä osia lukuun ottamatta Lappeenrannan kautta Viipuriin ja siitä eteenpäin ulkomaille. Raahen tulliluettelot kuitenkin paljastavat, että talvikeleillä tervaa vietiin myös Iisalimesta jonkin verran Pohjanmaalle.⁵⁴⁰

Vielä 1500-luvulla tervanpolto oli ollut vaatimatonta, mutta vuonna 1640 Turun, Helsingin ja Viipurin ulkomaanviennistä jo puolet tuli tervasta. Kun Viipurin osuus tästä potista oli noin puolet ja $\frac{2}{3}$ sinne viedystä tervasta oli peräisin Savosta, niin voidaan arvioida, että savolainen terva vastasi lähes viidenneksen (18,7 %) koko Suomen alueen ulkomaanviennistä. Tervanviennin huippuvuosi Viipurissa oli 1647 ja yleisesti

Item	Quantity	Unit	Price	Total
Länsi Väinönselkä	7	lastin kassaa	24/-	
	30	lastin kassaa	16/-	
	6	lastin kassaa	2/-	
	6	lastin kassaa	2/-	
				1:3/-
Savon Viipuri	5	lastin kassaa	15/-	
	60	lastin kassaa	26/-	
	6	lastin kassaa	2/-	
	6	lastin kassaa	2/-	
	4	lastin kassaa	2:16	
				19:4
Ylä-Savon Viipuri	4	lastin kassaa	12/-	
	167	lastin kassaa	23:16	
	1	lastin kassaa	4:8	
	4	lastin kassaa	28	
				206:3

Summa 206:3

Iisalmen pitäjistä 15.–16.9.1702 Lappeenrannan markkinoille saapuneiden Lauri Soinisen, Juho Väisäsen ja Paavo Huttusen venekuntien kauppatavarat ja niistä maksetut tullit. Paavo Huttusen venekunta oli Ylä-Savon alueen suurin tavaroiden viejä, joka toimitti Lappeenrantaan 4 lästiä (48 tynnyriä) tervaa, 167 leiviskää (noin 1 400 kg) voita, yhden mullin ja 4 nuorta pukkia. Lähde: KA, Viipurin maistraatin arkisto, Satamamaksuluettelo 1702.

Tervatynnyreitä kootaan Toppilan Tervahovissa Oulussa. Valokuvaaja: Into K. Inha, 1898. Museovirasto. Kansatieteen kuvakokoelmat. CC BY 4.0.

tervakauppa heikentyi hiljalleen vuosisadan lopussa, mikä osittain johtui tervakaupan sääntelystä. Viipurin tervakaupan hiipumisen on arveltu johtuneen siitä, ettei se ollut kuljetuskustannusten vuoksi enää kannattavaa, sillä talonpoikien ja porvarien tuottoja söivät Lappeenranta–Viipuri-välin maakuljetus. Savon tervakaupan hiipumiselle on etsitty selitystä myös hyvien tai ainakin lähellä olevien tervasmetsien loppumisella. Tosin tervakauppa jatkui Savossa voimakkaana vielä 1700-luvulla.⁵⁴¹

Ylä-Savosta tervaa vietiin vuonna 1638 Lappeenrantaan 866 tynnyriä eli liki 110 000 litraa ja 1702 puolestaan 468 tynnyriä eli reilu 58 000 litraa. Tarkempien tietojen puuttuessa emme kuitenkaan tiedä, esittävätkö luvut yleistä kehitystä. Vuonna 1638 Iisalmi oli seitsemänneksi suurin (6,3 %) tervan viejä 20 savolaisen ja karjalalaisen pitäjän joukossa. Tuolloin suurimmat viejät olivat Joroinen (19,7 %), Sääminki (15,6 %) ja Kuopio (13,6 %).⁵⁴² Vuonna 1702 Iisalmi oli 23 pitäjästä 13. suurin viejä (2,5 %), kun taas naapuripitäjä Kuopiosta oli tullut suurin viejä (16,5 %).⁵⁴³

Tulliluetteloiden tervamäärät kertovat siitä, ettei ole mitenkään mahdollista, että kaikki terva olisi peräisin yhdeltä taloudelta. Keskimäärin tervaa vieneet venekunnat veivät Lappeenrantaan mukanaan 29 tynnyriä tervaa. Säilyneiden lähteiden perusteella Iisalmen suurin viejä oli Onkiveden kylän Olavi Hujanen, jonka venekunta vei vuonna 1702 kerralla 96 tynnyriä tervaa Lappeenrantaan.⁵⁴⁴ Tervanrahtauksesta tehtiin sopimuksia, mutta joskus nämä sopimukset johtivat riitoihin ja päättyivät käräjille. Vuonna 1675 oikeus tuomitsi haapajärveläisen Pekka Laurinpoika Partasen saamaan korvauksena 2 ¹⁷/₃₂ taaleria venekunnan muilta jäseniltä, koska Partaselta oli kadonnut kahden taalerin arvoinen tervatynnyri.⁵⁴⁵ Vuoden 1689 kesäkäräjillä Perttu Hynninen vaati Mikael Leväseltä korvausta tervan kuljettamisesta Lappeenrantaan.⁵⁴⁶ Heikki Juhonpoika Lappalainen valitti puolestaan vuonna 1695, että Olavi Vilpunpoika Kärkkäinen vältteli oikeutta eikä suostunut maksamaan hänelle niistä 5 ¹/₂ tynnyristä tervaa, jotka oli myyty syksyllä 1693 Lappeenrannassa 15 ²⁵/₃₂ kuparitaalerilla. Välttelystä ei ollut apua, sillä Kärkkäinen tuomittiin poissaolevana maksamaan summa ja sen lisäksi korvausta oikeuskuluista 24 hopeaäyriä.⁵⁴⁷

Ylä-Savossa tervaveineistä oli ajoittain pulaa. Tästä kertoo tapaus, jossa Paavo Makkonen Salahmista kertoi 1678 talvikäräjillä, että hän oli haapajärveläisten Heikki ja Paavo Partasen kanssa sopineet 12 ¹/₂ tervatynnyrin kuormaamisesta Lappeenrantaan. Sopimusta ei ollut noudatettu, vaan ulkopuoliset Erkki Pesonen, Lauri Kokkonen ja Pekka Partanen olivat heittäneet Makkosen tervat pois ja ottaneet tilalle Sakarias Leskiseltä 10 tynnyriä tervaa. Tästä voidaan päätellä, että yksi venekunta saattoi käsittää ainakin kuusi talonpoikaa. Käräjätuvassa Makkonen valitti kärsineensä sopimusrikkomuksen vuoksi suuren tappion eikä saanut tervastaan elintärkeää suolaa tai käteistä rahaa veroihin. Oikeus määräsi vastapuolen korvaamaan Makkosen kärsimän vahingon ja ostamaan tervat määrättyyn hintaan.⁵⁴⁸ Veijo Saloheimon mukaan terva haluttiin mahdollisimman pian myyntiin, koska varastoiminen heikensi laatua vaikuttaen tervasta saatuun hintaan.⁵⁴⁹

Aiemmissa talonpoikien kaupankäyntiä tarkastelevissa tutkimuksissa on korostettu, että yhteisrahtaus ja se, että jotkut erikoistuivat siihen, nostivat kaupanteon kannattavuutta. Erikoistuminen ei esimodernilla ajalla tarkoittanut, että tavarankuljetuksesta olisi voinut tehdä itselleen ammatin. Sesonki tähän oli liian lyhyt, koska kauppaa käytiin

pääasiassa markkinoilla, jolloin pitkien välimatkojen vuoksi oli mahdollista viedä vain yksi kuorma.⁵⁵⁰ Laki kielsi talonpoikien keskinäisen kaupankäynnin, joten yhteiskuljetusten ja välityskaupan raja oli häilyvä. Välittäjät käyttivät samoja keinoja kuin porvarit eli harjoittivat luotonantoa.⁵⁵¹

Ylä-Savon tervanpolton kultakausi oli 1600-luku. Silloinkin tervan rahtaus Lappeenrantaan nähtiin työläänä, minkä lisäksi kannattavuutta söi noin 50 kilometrin jatkokuljetus Viipuriin. Valmiiksi tiukkaa kannattavuutta vasten olikin katastrofaalista, kun Ruotsi menetti Viipurin Uudenkaupungin rauhassa vuonna 1721 ja myös sen korvannut Hamina sekä Savonlinna ja Lappeenranta menetettiin Turun rauhassa vuonna 1743. Kun Savon vesiyhteydet Suomenlahdelle katkesivat eikä tervanvienti rekiteitse Pohjanlahdelle ollut yhtä kannattavaa, tervanpolto heikkeni ja katosi lähes koko Sisä-Suomesta. Tervanvalmistus siirtyi Pohjois-Pohjanmaalle ja Kainuuseen. Hiipunutta tervanpoltoa korvattiin Savossa kasvattamalla kaskitaloutta.⁵⁵² Aiempi tutkimus on korostanut, kuinka 1700-luvun liikenneyhteyksien katkos oli käännteentekevä vaihe Itä-Suomen historiasa ja selittää alueen taantumusta perifeeriseksi kaskiviljelyalueeksi. Rahtikustannusten vuoksi puutavaran ja tervan rahtaaminen oli kannattamatonta, joten metsille ei ollut muuta käyttöä kuin kaskeaminen. Vielä 1600-luvulla Itä-Suomi oli Lappeenrannan tervakaupan kautta osa kansainvälistä kauppaverkostoa, minkä vuoksi aluetta kehitettiin paljon muun muassa kreivi Per Brahen uudistusten, kaupunginperustamis- ja liikennehankkeiden kautta.⁵⁵³

Tervan- ja kaskenpolto vaativat hieman erilaista metsää, kaskenpoltoon sopi parhaiten kosteampi kuusimetsä, kun taas tervaa valmistettiin yksinomaan mäntyä kasvavilla kuivilla hiekkakankailla. Täten elinkeinot eivät poissulkeneet vaan ennemmin tukivat toisiaan. Elinkeinoja yhdisti se, että ne vaativat sekä runsaasti työvoimaa että monivaiheisen ja pitkäkestoisen prosessin tuntemusta, minkä vuoksi tervanpolto edellytti joko erikoistumista tai yhteistyötä. Esimerkiksi tervaan vaaditut tynnyrit valmistuivat usein siihen erikoistunut tekijä.⁵⁵⁴ Tyhjät tervatynnyrit olivatkin arvokkaita ja niiden hinta liikkui 13 ja 30 kupariäyrin välillä.⁵⁵⁵ Jos tervatynnyristä saatu hinta oli 1600-luvulla keskimäärin 12 kuparimarkkaa, niin jo tyhjään tynnyriin meni noin 15–30 prosenttia saadusta myyntihinnasta, minkä lisäksi tynnyristä piti maksaa tullia noin kolme prosenttia, ja myös rahtauksesta syntyi kustannuksia. Eräässä iisalmelaisessa tapauksessa kuljetuksesta perittiin jopa 56 prosenttia saadusta markkinahinnasta.⁵⁵⁶ Tervasta saatava tuotto oli kovan työn takana, sillä arvioiden mukaan yhden tervatynnyrin tuottamiseen tarvittiin 10–15 työpäivää.⁵⁵⁷

Tervanpolto oli elinkeino, joka helpotti verojen maksua sekä korjasi katojen aiheuttamia vahinkoja. Toukokuussa 1663 vouti Johan Ivarsson ilmoitti kreivi Per Brahelle edellisvuoden kadon aiheuttaneen Kuopiossa ja Iisalmessa vallitsevan ”suuren taistelun viljasta”, minkä vuoksi yleisesti pelättiin osan pelloista ja kaskimaista jäävän kylvämättä.⁵⁵⁸ Tällä kertaa katovuodet seurasivat toistaan, sillä lokakuussa vouti ilmoitti kreiville, että halla oli vienyt kesällä kylvetyt rukiin. Voudin mukaan veronkanto saattaisi kuitenkin pelastua, sillä rahvas oli viime kesänä ”suurella nälässään” petun voimalla tehnyt tervaa. Samalla vouti harmitteli kuitenkin sitä, että maassa kiersi huhuja tervakaupan tyrehtymisestä. Kuopiosta lähteneiltä veneiltä oli takavarikoitu 48 tynnyriä tervaa väärän

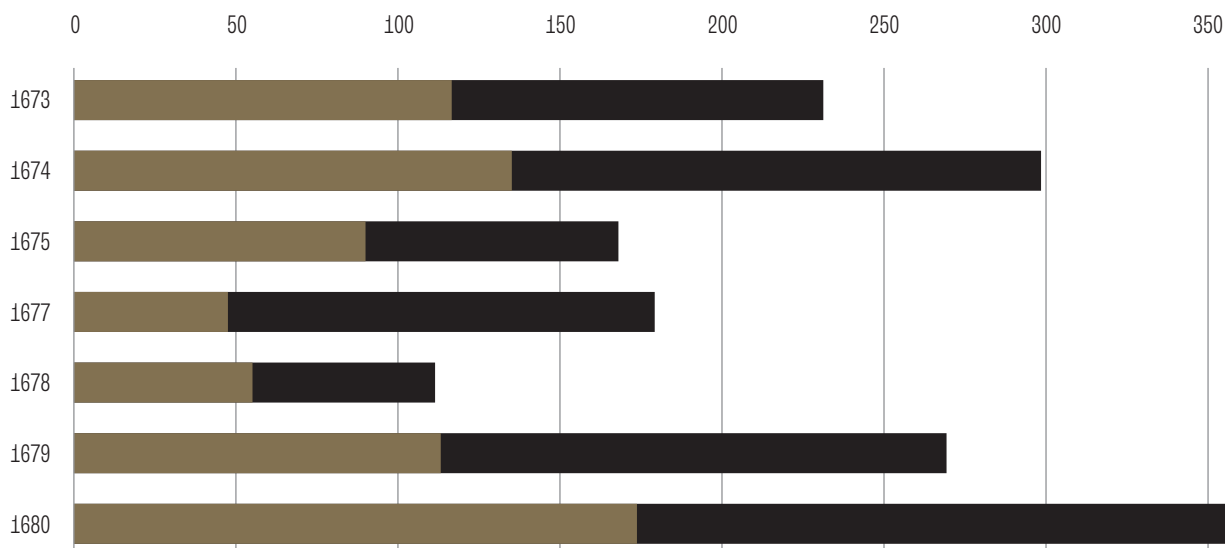
tyunnyrikoon vuoksi. Tervakaupan epävarmuuden vuoksi osa talonpojista oli jättänyt tervakuormastaan melkein puolet kotiin. Vouti kysyikin kreiviltä, miten toimitaan niiden talonpoikien kanssa, joilla ei ole muuta veronmaksuun kuin tervaa.⁵⁵⁹

Kirjepostin hitauden vuoksi kreivi pääsi vastaamaan voudin toukokuussa lähetettyyn kirjeeseen vasta marraskuussa. Brahe käski voutia kannustamaan kadosta kärsineitä talonpoikia tervanpoltoon. Kreivi yritti selittää, että monopoliasemassa olevan tervakomppanian⁵⁶⁰ myötä tervakauppa ei ole suinkaan loppumassa, vaan sen avulla pelkästään varmistettiin kohtuullisuus, ettei metsiä kiireessä hävitettäisi liikaa. Kreivi piti kohtuuttomana sitä, että tervaa oli takavarikoitu vääränkokoisten tyunnyrien vuoksi. Brahe valoi voutiinsa uskoa siitä, että tervaa saataisiin taas ensi keväänä myytyä ja että tarvittaessa vouti voisi itse myydä sen eteenpäin.⁵⁶¹ Vastaavassa tilanteessa oltiin jälleen seitsemän vuotta myöhemmin. Vuonna 1670 kato oli käynyt Iisalmessa ja Kuopiossa eikä tervaa saatu taaskaan myytyä eteenpäin. Rahvas oli myös jälleen valittanut tervan takavarikoinneista, alhaisista hinnoista ja korkeista tulleista. Asiasta Brahelle kirjoittanut kirjanpitäjä Per Rundell ehdotti, että voudit ottaisivat tervaa veronmaksuna ja laivaisivat sen suoraan Tukholmaan.⁵⁶² Brahen vastausta ei tiedetä, mutta muut esimerkit huomioon ottaen hän tuskin jätti vapaaherrakuntaansa pulaan tälläkään kertaa.

Kaskiviljelyn ansiosta Ylä-Savossa riitti viljaa verojen jälkeen vielä vientiinkin asti. Viljanvienti eli kuitenkin satomäärien mukaan, joten siinä esiintyi suuria vuosittaisia vaihteluja (Kuvio 12). Esimerkiksi vuosina 1672 sekä 1674–1675 Kajaanin vapaaherrakunnassa kärsittiin kadoista.⁵⁶³ Kadot olivat kuitenkin harvoin totaalisia kaikkialla, joten myös vuosina 1675 ja 1677 viljaa riitti vientiin hyvin. Suurin notkahdus tapahtui vasta vuonna 1678, kun viljaa vietiin enää 112 tyunnyriä. Kahden vuoden päästä päästiin kuitenkin jo tarkastusjakson ennätyslukemiin, kun Iisalmesta Raahen vietiin 355 tyunnyriä ohraa ja ruista. Vuodenkasvun vaihtelun takia myös viljan hinta ja siitä saatava tulo olivat hyvin suhdanneherkkiä.⁵⁶⁴

Kuvio 12. Ohran ja rukiin vienti Iisalmesta Raahen vuosina 1672–1680 (tyunnyriä). Lähde: Raahen tulliluettelot 1672–1680 (Liite 4).

■ Ohra
■ Ruis

Viedystä viljasta ohran osuus oli 44 ja rukiin 56 prosenttia. Kasketessa suosittiin ruista, mutta myös ohraa voitiin kylvää kaskiin.⁵⁶⁵ Vientiin vaikutti kysynnän ja hinnan lisäksi varmasti olennaisesti se mitä lajiketta suosittiin omassa käytössä. Kajaaniin viennissä rukiin osuus korostui vielä enemmän, sillä 84 prosenttia iisalmelaisten sinne viemästä viljasta oli ruista.⁵⁶⁶ Vilja vietiin talvisin rekikuormalla ja eri arvioiden mukaan yhteen hevoskuorma mahtui korkeintaan 3–4 viljatynnyriä.⁵⁶⁷ Viljaa vieneiden iisalmelaisten kuormassa 1600-luvulla oli muiden kauppatavaroiden ohessa keskimäärin 1,9 tynnyriä viljaa, ja parhaillaan Pekka Huttunen vei Kajaaniin vuonna 1655 yhdellä kertaa 8 tynnyriä ruista.⁵⁶⁸

Vuosina 1672–1675 ja 1679 Raahen kokonaiskaupassa Iisalmi oli suurin viljantuojaja 28 prosentin osuudella.⁵⁶⁹ Viljan ja muiden maataloustuotteiden vienti Savosta ei ylipäänsä ollut mitään marginaalitoimintaa, vaan Huurteen mukaan pääosa kyseisistä tuotteista tuli nimenomaisesti Savosta ja Rautalammilta. Tullimaksuja vertaillen iisalmelaisten osuus oli noin 44 prosenttia ja Kuopion 38 prosenttia. Vilja meni osittain pohjanmaalaisten tervantuotantoalueen tarpeeseen, mutta ainakin 1700-luvulla Pohjanmaan kautta viety savolainen kaskiruis oli kysytty kauppatavara Ruotsissa.⁵⁷⁰

Jos viljanvienti Savosta Pohjanmaalle oli jo 1600-luvulla merkittävää, niin seuraavalla vuosisadalla viljasta tuli jopa tärkein kauppa-artikkeli, kun Pohjanmaasta tuli olosuhteiden pakosta kaupankäynnin pääsuunta. Savo tunnettiin 1700-luvulla yhtenä viljarikaimmista alueista ja ylituotantoa syntyi etenkin kaskitalouden kautta. Yhden aikalaiskuvauksen mukaan viljaa olisi Savossa 1760-luvulla syötetty eläinten rehuna, koska sitä ei saatu kuljetettua tarpeeksi tehokkaasti eteenpäin.⁵⁷¹ 1700-luvulla elänyt maantieteilijä Erik Tuneld arvioi Iisalmen olleen edullisessa asemassa, koska sieltä voitiin viedä 5 ruistynnyrin kuormia Pohjanmaalle, kun taas kuopiolaisten kuorma pienentyi 4–4½ tynnyriin ja eteläsavolaiset veivät Loviisaan 3–3½ tynnyrin kuormia.⁵⁷²

Suurten järvien Ylä-Savossa kalastus oli merkittävä elinkeino ja kalaa riitti vientiin. Kalalajeista vietiin ainakin säynävää, kuhaa, lahnaa ja madetta.⁵⁷³ Näiden vienti oli kuitenkin hyvin vähäistä, ja lähes kaikki Iisalmen viettiin mennyt kala oli kuivattua kapahaukea. Se oli arvostettu vientituote jo keskiajalla katolilaisten paastonajan synnyttämän kysynnän takia. Keski-Euroopan katolisissa maissa kapahauki oli tavallista arvokkaampi kalatuote ja sitä syötiin myös ruhtinaiden, kuninkaiden ja piispojen pöydissä. Talonpojat suosivat kapahaukea myös, koska sen teko ei vaatinut arvokasta suola- ja suurien ”pölkyksi” kuivuneiden kalojen (kapakala ruotsiksi *stockfisk*, ”pölkkykala”) kuljettaminen nippuina oli helppoa. Hauki sopi vähärasvaisena kalana kuivatukseen, sillä rasvaisemmat kalat härskiintyivät jo kuivatusvaiheessa, kun taas hauki säilyi kuivattuna jopa vuosia.⁵⁷⁴ Hauen arvostuksesta saaliskalana kertoo se, että Iisalmen pitäjän kruununkalastamoiden vuokrat perittiin haukina.⁵⁷⁵ Kun hauet menivät pääasiassa vientiin, muut kalalajit jäivät siten iisalmelaisten omaan käyttöön.

Keskiajalla tärkeäksi vientituotteeksi noussut hauki kärsi arvonmenetyksestä 1700-luvulla.⁵⁷⁶ Kalan vientiin vaikutti myös väestönkasvu, jonka vuoksi kalaa ei riittänyt enää vientiin, ja samanaikaisesti tapahtunut maatalouden voimistuminen, jolloin talonpoikien kannatti yhä vahvemmin keskittyä hoitamaan viljelyksiä ja karjaa.⁵⁷⁷ Myös halvemmalla saatavan sillin, silakan ja turskan kalastus lisääntyi maailmalla, mikä heikensi haukien kysyntää.

Jynkänniemen emäntä Kerttu Väänänen (o.s. Korhonen, s. 1904) siivoamassa madetta ja hänen tyttärensä Kaija (s. 1935, kuvassa oikealla), Anna-Liisa (s. 1926) ja Pirkko (s. 1928) tarkkailemassa. Kuva on julkaistu ensimmäisen kerran Ahti Rytkösen kirjoittaman Matikka-nimisen artikkelin yhteydessä *Suomen Kuvalehdessä* 14/1930. Jynkänniemi on sekä kylä että talo, ja tämä kuva on juuni Jynkänniemen talosta. Jynkänniemi siirrettiin vuoden 1931 alussa Lapinlahteen ja vuoden 1965 alussa takaisin Maaninkaan. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1930, Lapinlahti, Jynkänniemi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Savo oli 1670-luvulla haukiensa ansiosta Raahen tärkein kalantuontialue, ja tässä tuonnissa Iisalmi ja Kuopio olivat lähes tasavertaiset.⁵⁷⁸ Lappeenrannassa Iisalmi oli molempina vuosina 1638 ja 1702 puolestaan toiseksi suurin haukien viejä Kuopion jälkeen.⁵⁷⁹ Huomatavia haukimääriä vietiin myös Kajaaniin, jonne esimerkiksi kirkkoherra Henrich Hoffrén, kappalainen Jeremias Monnius sekä nimismiehet Lars Matsson Bovilanus ja Samuel Andersson Cajanus veivät 20–30 leiviskän eli noin 170–255 kilogramman haukikuormia.⁵⁸⁰ Näin valtavia määriä selittää se, että haukia on joko saatu useilta alustalaisilta ja muilta talonpojilta tai säätyläiset olivat keränneet palkkojaan haukina. Kirkkoherra Henrich Hoffrénin tiedetään myös edeltäjiensä tavoin vuokranneen Kihlovirran kruununkalastamoja.⁵⁸¹

Vaikka Ylä-Savon alueella oli käytössä runsaat kalastusvedet, ainakin suosituimmilla kalastusvesillä saatettiin sortua ylikalastukseen. Tästä kertoo esimerkiksi vuoden 1664 maanjaostelukirja, jossa kalastusvesiä kuvataan monin paikoin ”mitättömiksi”, ”vähäiseksi” tai niistä ilmoitettiin saatavan ”jonkin verran” kalaa. Ongelmista kertoi myös kruunun vaikeudet saada vuokralaisia kruununkalastamoiksi varatuille parhaille kalavesille, jolloin vuokria jouduttiin laskemaan. Kalavesien todellista tilaa on vaikea arvioida, koska talonpojille oli joka suhteessa edullista vähätellä kalavesiään.⁵⁸² Tämä ei ollut mitenkään tavatonta. Esimerkiksi vuonna 1655 Savonlinnan läänin talonpojat valittivat kuninkaalle kalastusvesiensä niukkuutta, mikä oli runsasjärvisessä läänissä hyvin outo toteamus.⁵⁸³

Ennen pysyvän asutuksen syntyä Ylä-Savon alueella eli eri heimojen pyyntiväestöä. Jo Pohjois-Savon eränkävynnin päättyessä ja asutuksen alussa kalastus oli metsästystä

merkittävämpi tulonlähde. Metsästyksen merkitys hiipui pian uudisraivauksen päätyttyä.⁵⁸⁴ Käsitys Savosta erämaana eli ruotsalaisen esivallan mielissä pitkään. Yhä vuonna 1716 julkaistussa, kansliakollegion julkaisemassa Erik Dahlbergin suurteoksessa *Suecia antiqua et hodierna* (suomeksi ”Mennyt ja nykyinen Ruotsi”) Savon maakuntavaakunan yhteydessä olevassa kuvituksessa savolaiset kuvataan metsästävässä keskiaikaisesta jousin, keihäin ja koirien avulla oravia ja muuta pienriistaa synkässä metsässä. Samalla muut maakunnat Lappia lukuun ottamatta kuvataan kehittyneinä alueina.⁵⁸⁵

Todellisuudessa metsästyksen ja turkiskaupan merkitys oli hiipunut keskiajalta uudelle ajalle siirryttäessä, ja sen osuus Iisalmen viennistä 1600-luvulla oli melko pieni.⁵⁸⁶ Ylä-Savon turkiskauppaa tarkastellessa oravannahat ja ketunnahat olivat tärkeimmät turkikset (Taulukko 18). Tuomiokirjoista selviää, että Iisalmessa harjoitettiin petoeläinten eli susien, ilvesten ja karhujen pyyntiä aktiivisesti.⁵⁸⁷ Höyhenien vienti kertoo lintujen pyynnistä. Hirvien puuttuminen lähteistä saattaa johtua siitä, että ne olivat majavan tavoin pidätetty kruunun yksinoikeudeksi, joten mahdollinen metsästyksen oli suoritettava salassa.⁵⁸⁸

Vaikka turkiskauppa oli yleisesti hiipumassa, Iisalmi oli yhä merkittävä tekijä siinä. Esimerkiksi Raahessa Iisalmi oli tullimaksuissa mitattuna ”Karjalan alueen” jälkeen toiseksi suurin turkistentuoja. Turkisten määrässä Iisalmi oli huomattavasti edellä, koska Karjalan suunnalta tuotiin lähinnä soopelinnahkoja ja muita arvoturkiksia.⁵⁸⁹ Iisalmesta turkikset vietiin tuntemattomasta syystä Kajaaniin, Raahen ja Ouluun, eikä Lappeenranta näytä säilyneiden lähteiden perusteella olleen otollinen vientipaikka. Kajaanin kaupassa jopa 7,4 prosenttia iisalmelaisten viennistä koostui turkiksista.⁵⁹⁰ Vuoden 1655 Kajaanin talvimarkkinoilla syntyi merkittävä tilastopiikki, kun Iisalmen kappalainen Jeremias Monnius vei 560 oravannahkaa ja olikkalainen Kaapo Pekanpoika Martikainen puolestaan 520 oravannahkaa.⁵⁹¹

Taulukko 18. Turkisten vienti Iisalmesta Lappeenrantaan, Raahen ja Kajaanin vuosina 1638–1702 (vuosikeskiarvot). Lähteet: Lappeenrannan, Raahen ja Kajaanin tulliluettelot (Liite 4.).

Kauppatavara	Raahes 1672–1680	Kajaani 1654–1657, 1672–1680	Lappeenranta 1639 & 1702	Kokonais- määrä	Hinta/kpl (äyreiässä)*	Viennin arvo (äyreiässä) tullien perusteella
Oravannahka	249	234	5	488	1,3	634
Jäniksennahka	25	10	-	35	0,8	28
Ketunnahka	7	4	-	10	53,3	533
Kärpännahka	1	-	-	1	2,7	2,7
Ilveksennahka	1	-	-	1	288	288
Saukonnahka	1	-	-	1	96	96
Höyhen (tynnyri)	2	2	1	4	1	4
Kokonaismäärä	286	250	6	540	-	1586

*Hinnat laskettu kertomalla Raahessa maksettu pikkutullimaksu 32:lla. Todellisuudessa tullihinta ei varmasti täysin vastannut 1/32 osaa myyntihinnasta ja turkiksissa hintaan vaikuttivat myös koko ja laatu.

Vaikka turkiksilla ei koko Iisalmen pitäjän tasolla ollut niin merkittävää myyntiä, varmasti oli niihin erikoistuneita talouksia. Tuomiokirjojen perusteella Ylä-Savossa harjoitettiin 1600-luvulla pienimuotoisesti jopa turkiseläinten kasvatusta. Eräästä tapauksesta selviää, että Antti Kääriäinen Nerkoon kylältä oli kasvattanut kolmea kettua, jotka päätyivät varkaiden myymänä ”ryssänromaanille”. Todistajan mukaan ketut olivat olleet ”hyvin risteytettyjä”. Kaksi turkista arvioitiin viiden kuparitaalerin arvoiseksi ja kolmas jopa 10 kuparitaalerin arvoiseksi.⁵⁹² Tullimaksun perusteella laskettuna yhden ketunnahan arvo oli 1²¹/₃₂ kuparitaaleria.

Matkojen määrä ja kaupan arvo

Iisalmelaisten tekemistä kauppamatkoista on saatavissa tietoa useammalta vuodelta Raahen kaupungin tulliluetteloista.⁵⁹³ Vuodet eivät olleet keskenään samanlaisia tässäkin suhteessa, vaan kaupallinen aktiivisuus vaihteli (Taulukko 19). Parhaimpina vuonna 1680 iisalmelaiset tekivät 204 matkaa Raahen, kun taas heikoimpana vuonna 1678 niitä tehtiin vain 69. Toisaalta iisalmelaisten kuormat eivät olleet joka vuosi läheskään yhtä suuria. Vuonna 1673 yhdestä kuormasta maksettiin keskimäärin 18 äyriä tullia, kun taas vuoden 1678 kuormista maksettiin 9 äyriä tullia. Tätä vaihtelua selittävät monet tekijät, kuten kasvuolosuhteet ja niiden vaihtelu. Hyvinä vuosina saatiin suuremmat viljasadot ja enemmän rehua vointuotantoon.

Tarkastelujaksolla Ylä-Savosta käytiin Raahessa keskimäärin 138 kertaa vuodessa. Käynnillä tarkoitetaan yhtä tullaustapahtumaa, jossa on voitu mahdollisesti tullata useammankin talonpojan tavarat yhdellä kertaa. Matti Huurteen tilastojen mukaan Iisalmen osuus Raahen kokonaiskaupasta aikavälillä 1672–1675 ja vuonna 1679 oli käyntien osalta 7,5 prosenttia. Iisalmelaisten kuorma oli keskivertoa isompi, sillä tullimaksujen perusteella Iisalmen osuus Raahen kokonaiskaupasta oli huomattavat 10,2 prosenttia.

Taulukko 19. Iisalmelaisten käynnit vuosittain Raahessa 1672–1680 (lukumäärä ja tullimaksut).
Lähteet: Raahen tulliluettelot 1672–1680 (Liite 4.)

Vuosi	Käynnit lkm.	Käynnit osuus %	Tullimaksu/käynti	Tullimaksut äyreinä	Tullit %
1672	165	15,0 %	15	2 483	19,1 %
1673	129	11,7 %	18	2 320	17,8 %
1674	162	14,7 %	10	1 682	12,9 %
1675	130	11,8 %	11	1 370	10,5 %
1677	108	9,8 %	10	1 049	8,1 %
1678	69	6,3 %	9	623	4,8 %
1679	135	12,3 %	10	1 326	10,2 %
1680	204	18,5 %	11	2 167	16,6 %
Kokonaismäärä	1 102	100,0 %	12	13 018	100 %

Hyvänä vertailukohtana voidaan pitää Kuopion pitäjää, jonka vastaavat osuudet olivat pienemmät: tullimaksuissa 7,7 prosenttia ja käynneissä 6,6 prosenttia. Eniten käyntejä Raahen tuli sitä ympäröivästä Salon pitäjästä. Jos tämä Raahen maalaispitäjä jätetään pois laskuista, Iisalmen osuus Raahen kaupungin kokonaiskaupasta nousee jopa 17,3 prosenttiin.⁵⁹⁴ Iisalmelaisilla oli siis hyvin tärkeä rooli Raahen kaupankäynnissä, mikä ilmeni alueiden välisenä vilkkaana taloudellisena toimintana vielä 1700- ja 1800-luvuilla.⁵⁹⁵

Magnus von Wright, *Talvimaisema Savosta*, 1840–1849. Guassi, lyijykynä, paperi, vesiväri, 47,5 × 62,5 cm. Kansallisgalleria / Ateneum. Kuva: Kansallisgalleria / Hannu Aaltonen CC BY 4.0.

Iisalmesta Pohjois-Pohjanmaalle kuljettiin yksinomaan talviteitä eli hankia ja jäitä pitkin.⁵⁹⁶ Raahen kaupankäynnin sesonki alkoi joulukuun alussa ja päättyi maaliskuun puolivälin tienoilla (Taulukko 20). Talvisin oli paremmin aikaa tehdä maatöiden ulkopuolisia töitä, ja Kaarlo Wirilander korostaa kauppamatkan olleen 1700-luvulla savolaisen talonpojan tärkein ”talvityö”, joka toi myös kaivattua vaihtelua elämään.⁵⁹⁷

Taulukko 20. Iisalmelaisten käynnit vuodenajan mukaan Raahessa 1672–1680 (lukumäärä ja tullimaksut). Lähteet: Raahen tulliluettelot 1672–1680 (Liite 4.).

Kuukausi	Päivät	Käyntejä	Tullit äyreinä	Tullit %
Tammikuu	1–10	31	310	2,4 %
	11–20	103	1449	11,1 %
	20–31	99	1283	9,9 %
Helmikuu	1–10	153	2260	17,4 %
	11–20	203	2236	17,2 %
	20–29	136	1477	11,3 %
Maaliskuu	1–10	189	1938	14,9 %
	11–20	56	593	4,6 %
	20–31	6	74	0,6 %
Joulukuu	1–10	6	51	0,4 %
	11–20	98	1099	8,4 %
	20–31	22	250	1,9 %
Kokonaismäärä		1102	13018	100 %

Pikkutulliluetteloiden kautta saatujen tietojen perusteella Raahessa kävi vuosina 1672–1680 yhteensä 594 iisalmelaista ”rekikuntaa”.⁵⁹⁸ Todellinen kävijöiden määrä on varmasti moninkertainen, sillä tuskin kukaan lähti niin hankalalle matkalle ilman apumiestä, minkä lisäksi kauppatavaroiden määrät viittaavat kuormien olleen monissa tapauksissa peräisin useammasta reestä. Määrää voidaan pitää joka tapauksessa huomattavana, sillä esimerkiksi vuoden 1680 seudulla asui eri lähteisiin perustuvien arvioiden mukaan neljästä reiluun viiteen tuhanteen henkeä.⁵⁹⁹

Ylä-Savon suurimmat suvut eli Huttuset, Partaset, Niskaset, Kärkkäiset ja Lappalaiset olivat myös aktiivisia kaupankävijöitä Raahen (Liite 6).⁶⁰⁰ Iisalmen pitäjän käräjillä usein kaupankäynnin vuoksi esiintyneet suvut olivat myös hyvin pitkälti samoja.⁶⁰¹ Oletettuun kokoonsa nähden aktiivisia sukuja kaupankäynnissä Raahen suuntaan olivat myös Huttuset, Lukkariset, Tossavaiset, Nousiaiset, Pietikäiset, Kolehmaisets, Räisäset ja Konoset.

Yksittäisten henkilöiden kauppaa on vaikea arvioida, koska osa henkilöistä saattaa todellisuudessa olla kaksi eri henkilöä.⁶⁰² Jos jätetään huomiotta henkilöt, jotka olivat mahdollisesti kaksi eri henkilöä, kovimmat kauppamiehet olivat pielavetiset Matti Rytkönen ja Antti Niskanen. Raahessa kävijöiden joukossa oli hyvin aktiivinen suurkauppiaiden

ryhmä (Taulukko 21). Vain 51 henkilöä 612:sta maksoi tulleja 50 äyriä tai enemmän, mutta heidän osuutensa kaikesta rahdatusta tavarasta oli 30,2 %.⁶⁰³ Koska yläsavolaiset rahtasivat pääasiassa voita, viljaa ja haukia, osittain suuri eriarvoisuus selittyy varmasti sillä, että eri tilat pystyivät tuottamaan eri määrän näitä hyödykkeitä. Eroja selittää myös se, että yksi tullaustapahtuma saattoi edustaa usean talonpojan kauppatavaroita.

Tullimaksu (äyriä)	Maksajia (% kaikista)	Tullimaksujen osuus (%)
yli 50	51 (8 %)	30 %
40-49	37 (6 %)	13 %
30-39	47 (8 %)	12 %
20-29	105 (17 %)	20 %
10-19	141 (23 %)	14 %
0-9	231 (38 %)	10 %
Yhteensä	612 (100 %)	100 %

Taulukko 21 lisälmen pitäjästä Raaheen tulleet kaupankävijät 1672-1680 tullimaksujen mukaan jaoteltuna. Lähteet: Raaheen tulliluettelot 1672-1680 (Liite 4).

Mies ja komeat vetokärkyt. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1920- tai 1930-luku, Pohjois-Savo. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Ylä-Savon eri alueilta käytiin kauppaa muualle varsin tasaisesti.⁶⁰⁴ Sijainnilla oli kuitenkin merkitys kaupankäynnille ja sen suunnalle. Lappeenrantaan kauppaa käytiin erityisesti Onkiveden läheisyydessä olevilta alueilta, kuten Lapinlahdelta. Näiltä seuduilta matka-aikaa säästyivät pari päivää suuntaansa verrattuna Ylä-Savon muihin alueisiin. Raaheen kauppaa käytiin eniten Pielavedeltä ja Kiuruvedeltä. Sekin selittyi otollisella sijainnilla. Aina sijainti ei kuitenkaan taannut vilkasta kauppaa.

Pohjois-Vieremän sijainti oli keskeinen ajatellen Kajaanin ja Pohjanmaan kauppaa. Silti alueelta ei käyty muita alueita merkittävästi enemmän kauppaa mainituille alueille. Alueella tosin asui suhteellisesti vähemmän ihmisiä. Toisaalta Nissilä, Iisalmen pohjoisin kylä, saattoi olla otollinen lähtöpaikka Ouluun suuntautuneelle kaupalle. Tätä ei kuitenkaan tiedetä, koska Oulusta ei ole säilynyt kunnollisia tulliluetteloja. Yllättäen myöskään Sonkajärveltä ei tämän tutkimuksen tulosten perusteella käyty erityisesti kauppaa Kajaanin suuntaan, vaikka sen suuntaisessa kaupassa esimerkiksi Sukeva sijaitisi hyvin otollisessa kohdassa. Henkiveroa maksaneet huomioon ottaen vähiten kauppaa käytiin Pohjois-Vieremän ohella tärkeistä kulkuväylistä syrjässä olevalla Varpaisjärven alueella.

Iisalmen pitäjäläisten kaupankäynti eri alueittain Raaheen, Kajaaniin ja Lappeenrantaan tulliluetteloiden 1638–1702 mukaisesti. Piirtänyt: Ville-Pekka Kääriäinen.

Kaupankäynnin merkitys yläsavolaisille talonpojille

Maatalous- ja pyyntitaloustuotteiden raskaisiin myyntimatkoihin ryhdyttiin, koska näin saatiin rahaa verojen maksuun ja niiden tuotteiden hankkimiseksi, joita ei voitu itse tuottaa. Suola oli tärkein tuontitavara ja ainoa oleellinen kulutustuote, mitä yläsavolainen ei saanut tuotettua omavaraisesti. Suolan tarve esimodernilla ajalla oli vuositasolla suuressa talossa kaksi tynnyriä, keskikokoisessa talossa tynnyri ja pienissä puoli tynnyriä.⁶⁰⁵ Suolan ja tervan keskinäinen arvo vaihteli, mutta keskimäärin yksi tynnyri suolaa vastasi 1600-luvulla kuutta tynnyriä tervaa.⁶⁰⁶ On arvioitu, että suola vei 1700-luvulla 10 prosenttia talonpojan kaupankäynnin kautta saaduista tuloista.⁶⁰⁷

Iisalmelaiset talonpojat tekivät usein keskinäisiä sopimuksia suolan tuomisesta. Vuoden 1679 talvikäräjillä käy ilmi, että ulmalalaiset Risto Tikkanen ja Risto Ulmanen olivat sopineet, että Ulmanen osti Oulusta suolaa myös Tikkasen puolesta.⁶⁰⁸ Yrjö Olavinpoika Partanen Partalasta kertoi puolestaan 1686 talvikäräjillä, että Paavo Eskonpoika Makkonen oli taannut hänelle Viipurissa puolikkaan tynnyrin suolaa, jonka hän oli maksanut kotiin päästyään. Partanen valitti Makkosen jo haastaneen hänet Lappeenrannassa oikeuteen samasta suolasta, minkä vuoksi hänet tuomittiin maksamaan 10 kuparitaalerialia. Makkonen yritti selittää kyseessä olleen toinen suolaan liittyvä velka, mutta todistajan myötävaikutuksesta Makkonen määrättiin palauttamaan rahat ja lisäksi korvaamaan asiasta syntyneitä kuluja kahden kuparitaalerialin edestä.⁶⁰⁹ Suolaa liikkui myös pitäjän sisällä. Tapani Tikkanen oli vuonna 1694 syytettynä esiintymisestä maaviskaalin apurina Hernejärven kylässä. Hän oli siten ostanut Pohjanmaalta matkustaneilta talonpojilta suolaa hyvään hintaan.⁶¹⁰

Iisalmelaisten ei kuitenkaan tarvinnut käyttää kaikkea kaupankäynnissä saatua rahaa pelkästään veroihin ja suolan hankkimiseen. Osa porvareilta saadusta rahasta käytettiin saman kauppiaan rihkama- eli katupuotiin.⁶¹¹ Rahaa myös vietiin mielellään kotiin. Sil-

lä pystyi maksamaan esimerkiksi sepän palveluksista, ostamaan uuden hevosen, ja sitä tarvittiin, jos halusi käydä kauppaa esimerkiksi maasta. Rahalla saattoi myös huvittaa itseään ostamalla ryypyn paloviinaa tai kannullisen olutta. Iisalmelaiset käyttivät rahaa myös keskinäiseen tupakkakauppaan, joka toki lain mukaan oli kiellettyä. Suurien rahamäärien kuljetuksesta kertoo eräs tapaus, jossa Raahessa käyneeltä rautalammilaiselta varastettiin Pielavedellä neljä kappaletta kuuden kuparitaalerin ploatuja.⁶¹²

Eino Rytkönen "hakkoo tupakkia", Hannes "seuloo". Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, todennäköisesti 1920-luvun loppupuoli, Maaninka, Tyynelä, Pohj. Haatala. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Iisalmen pitäjän asukkaat eivät näytä valmistaneen 1600-luvulla juurikaan rautaa. Tuomiokirjoissa rautaa koskevat maininnat liittyvät lähinnä velka- ja perintöjuttuihin eikä niistä voida päätellä mitään raudanvalmistuksesta.⁶¹³ Joitain viitteitä mahdollisesta valmistuksesta antaa kuitenkin se, että kaksi iisalmelaista veivät rautaa Raaheen. Piela-veden Erkki Ikonen vei sinne helmikuussa 1673 jopa 10 leiviskää (noin 85 kilogrammaa) ”osmundinrautaa” eli harkkorautaa.⁶¹⁴ Sen valmistukseen liittyivät pitkät perinteet ja itse prosessissa järvi- tai suomalmi sulatettiin hiekkarinteeseen rakennetuissa osmonuuneissa eli harkkohyhteissä.⁶¹⁵ Ikosen lisäksi Paavo Eskonpoika⁶¹⁶ vei vuonna 1679 Raaheen kaksi leiviskää (noin 17 kilogrammaa) rautaa.⁶¹⁷ Tietenkin on mahdollista, että kyseiset henkilöt eivät itse valmistaneet rautaa, vaan toimivat välittäjinä. Iisalmessa oli ammattitaitoisia seppiä, joiden toiminnasta löytyy jonkin verran mainintoja, mutta ei ole selvää, mitä kautta he saivat tykötarpeensa.⁶¹⁸ Vähäiset vientimäärät puhuvat sen puolesta, että rauta oli ostotuote tai että kaikki itse tuotettu rauta käytettiin kotitarpeiksi omalla alueella.

Raudan lisäksi luultavasti ostettiin metallisia käyttötavaroita ja työkaluja sekä aseita.⁶¹⁹ Tuomiokirjojen perintö-, varkaus- ja velkajuttujen perusteella kuparista valmistettu kattila oli 1600-luvulla yksi kaikkein arvokkaimmista omistusesineistä, ja menetetyn kattilan takaisinsaamiseksi nähtiin hyvin paljon vaivaa.⁶²⁰ Esimerkiksi Pielaveden Pääkkösten ja Lampaanjärven Saikosten välisessä velkajutussa kuparikattila oli vaihtunut lehmään, joka myytiin puolestaan verorästien kattamiseksi Lappeenrannan markkinoilla.⁶²¹ Yläsavolaiset talonpojat ostivat kaupankäynnillä tienatuilla rahoilla myös jalometalleista valmistettuja arvoesineitä. Tämä oli eräänlaista sijoittamista, jossa varallisuutta sidottiin kestäviin ja arvonsa hyvin säilyttäviin arvometallisiin tavaroihin.⁶²²

Kaupalla keskuksiin yhdistynyt periferia

Merkantilistisesta sääntelystä huolimatta Iisalmen pitäjä oli osa kansainvälistä kaupankäynninverkostoa jo 1600-luvulla. Yläsavolaisten tärkeimmät kauppavarat olivat voi, terva, vilja ja hauki. Kauppapiiri oli laaja. Terva kulkeutui Lappeenrannan ja Viipurin kautta maailmanmarkkinoille. Myös voi päätyi joko Viipurin kautta ulkomaille tai Pohjanmaan kautta Tukholmaan. Voikaupassa Iisalmi oli kokoonsa ja kaskitaloustaustansa nähden hyvin merkittävä toimija jo 1600-luvulla. Savolainen kaskiruis oli kysytty tuote etenkin Pohjanmaalla. Kapahauki oli ollut kysytty vientituote Keski-Euroopan katolisissa maissa jo keskiajalta lähtien. Kulkuyhteydet määrivät kaupallista aktiivisuutta. Tärkeimpien väylien läheisyydessä asuneet olivat aktiivisimpia kauppiaita. Pielavesi, Kiuruvesi ja Lapinlahti olivat 1600-luvulla sijaintinsa vuoksi otollisia paikkoja kaupankäynnille. Kauppa toi varoja, joilla ostettiin suolaa ja maksettiin veroja. Kauppatalonpojat olivat tärkeä osa alueen kehityksessä ja osoittavat kapitalististen rakenteiden syntyä Ylä-Savon alueella jo ennen Iisalmen kauppalan ja kaupungin perustamista. Vanhan Suomen menetyksellä seudun kaupankäynnille iso isku. Suomenlahdelle kulkeneiden tervareittien sulkeutuminen selitti sitä, miksei pohjoisimmasta Savosta tullut Pohjois-Pohjanmaan tervanpolttoalueen kaltainen taloudellisesti vahva alue, vaikka edellytykset tervanpoltolle olivat yhtä hyvät, ellei paremmat.

Jaana Luttinen

Talollisen elämisen ehdot isojaosta moderniin maatalouteen

Muutos kaskiviljelijästä moderniksi karjatilalliseksi oli pitkä ja kivikkoinen. Tässä luvussa tarkastellaan tätä hidasta siirtymää ja perinteisen maatalouden murrosta yhden yläsavolaisen tilan näkökulmasta. Keskeinen kysymys on, mitä talollisen aseman säilyttäminen isäntäperheiltä vaati 1700-luvun isojaosta maatalouden kaupallistumiseen 1900-luvun alkupuolella. Kautta aikojen sukupolvenvaihdokset ovat muodostaneet sukutilan jatkuvuuden koetinkiven. Isännyyden siirtäminen ei ole ollut vain perheen sisäinen päätös, vaan tilan omistukseen ovat vaikuttaneet moninaiset yhteiskunnalliset tekijät lainsäädännöstä paikallisiin käytäntöihin. Myös ulkoiset paineet, kuten katovuodet ja väestökriisit, ovat vaatineet sukutilan omistajalta taloudellista joustovaraa. Suvun omistajuusketju on yllättävän usein katkennut, mutta tilan historia jatkunut.

Turva maasta ja perheestä

Ylä-Savon kaltaisilla perifeerisillä maaseutualueilla kotitaloudet eivät 1800-luvun loppupuolelle saakka yleensä tavoitelleet elinkeinoillaan voittoja, vaan jokapäiväistä leipää. Viljelijä pyrki olemaan mahdollisimman omavarainen. Agraariyhteiskunnassa maanomistajuus, perheyhteisö ja leipäviljanviljely loivat taloudellista turvaa ja jatkuvuutta, joskin talollisen toimeentulo oli vahvasti riippuvainen paikallisista olosuhteista, aikalaisteknologiasta ja ruokakunnan jäsenten työkyvystä. Elintarviketuotanto toi myös valtaa suhteessa maattomaan väestöosaan. Talonpoikaiseen kriisinkestävyyteen ja joustovaraan vaikuttivat muun muassa viljelysten laajuus ja laatu, käytettävissä olevat työvälineet, sivuansiomahdollisuudet, vauraus ja luottokelpoisuus.⁶²³

Syvennyn luvussa yläsavalaisen talollisen elämisen ehtoihin isojaosta modernin maatalouden murtautumiseen. Tarkastelen talonpoikaista maanomistajuutta Iisalmen Ylemmäisen luoteisrannalle 1770-luvulla muotoutuneen Ropolan ja myöhemmin Sirviönä tunnetun uudistilan kautta keskittyen omistajanvaihdoksiin sukutilan ja perheyhteisön käännekohtina. Ylemmäinen (Ylimmäinen) sijaitsi reilu kolme kilometriä linnuntietä Iisalmen kirkolta länteen. Ropola raivattiin 1770-luvulla järven luoteisrannalle, joten vielä 1750-luvun pitäjänkartassa tilaa ei ole. Hahmotan yhden tilan omistajaketjua aikakautensa

Ylä-Savossa jokapäiväinen leipä oli pitkään leivottu kaskinukiista tai -ohrasta. Kaskan viertäjät etenivät takaperin ja vetivät palavia viertopuita palovangulla eli vierto-koukulla itseään kohti. Näin puut saatiin palamaan loppuun asti ja paloalue laajeni hallitusti. Wilhelm von Wright, *Palon viertäjät*, 1825, akvarelli. Museovirasto, Kansatieteen kuvakokoelma. CC BY 4.0.

Ylemmäinen (Ylimmäinen) 1750-luvun pitäjänkartassa. Olof Borgström ja Pehr Krook, 1775–1777, Geographisk Charta öfver Idensalmi Sokn i Savolax 1755–1757, RA. Karttaosa 200D Heikki Rantatuvan ja Matti Pehkonen koosteessa.

Sirviön tila (Iisalmi 9^a) (Sirvu). MMLA, Iisalmen pitäjänkartta 1921.

yhteiskunnallista taustaa vasten. Elämänkulkuanalyysin avulla selvitän, millainen joustovara maanomistajilla oli reagoida taloudellisiin kriiseihin, yhteiskunnallisiin murroksiin ja perhe-elämän taitekohtiin. Mitkä olivat talollisuuden haasteet ja miten talollinen pyrki säilyttämään asemansa?⁶²⁴ Luku sivuaa mikrohistoriallisesti monia talollisuuteen liittyviä tutkimusteemoja, kuten tilanperimiskäytäntöjä, maanjakoja, talonpoikaista kotitaloutta tuotantoyksikkönä ja sukuyhteisönä sekä talollisten resilienssiä (kriisinkeskeytyä ja joustovaraa) kriisiaikoina, mutta myös varallisuuden, luotonannon, syyntekijärjestelyjen ja avioitumiskäytäntöjen näkökulmasta.⁶²⁵

Uudistalo kantatalon liepeillä

Ropolan uudisraivaaja Antti Roponen (1745–1809) meni 1770-luvun alkupuolella naimisiin Mikko Tuovisen (1726–1791) tyttären Katri Tuovisen (1751–1809) kanssa ja muutti Ylemmäisille kotivävyksi. Mikko Tuovinen jakoi maansa ainoan elossa olevan poikansa ja kotiväyvänsä kesken pian sen jälkeen, kun perheen toinen poika oli kuollut 1773. Tuoreelle vävyllle Antti Roposelle luovutettiin maat tämän puolison lapsuudenkodin pohjoispuolelta, ja Tuovisen poika Olavi (s. 1754) peri toisen puolikkaan Mikko-isänsä kuoltua. Myös Mikko Tuovinen oli tullut Ylemmäisille alun perin avioliiton kautta. Hänen apellaan Olavi Huttusella (k. 1761) oli ollut perillisinä vain tyttäriä, joten tämä oli jakanut omistuksessaan olleen Huotarin kantatilan tasan kahden väyvänsä kesken. Heistä Mikko Tuovinen asettui uudisasukkaana Ylemmäisen länsirannalle.⁶²⁶

Huttusen ja Tuovisen maanomistusjärjestelyt havainnollistavat, miten Savossa yleistä pyrkimystä jakaa perintötila tasan poikien kesken sovellettiin kotivävyihin, jos perheessä ei ollut riittävästi työkykyisiä poikia. Väinö Voionmaan mukaan tyypillisimpiä syitä ottaa kotivävy taloon oli omien poikien alaikäisyys, vähälukuisuus tai täydellinen puute. Tyttären avioituminen oli tällaisissa tapauksissa sukutilan jatkuvuuden kannalta tärkeä päätös. Lähtökohtaisesti tyttären asema lapsuudenkotinsa tulevana emäntänä oli epäilemättä vahvempi kuin jos hän olisi tullut nuorena miniänä taloon. Savo-Karjalassa oli tavallista, että tulevaksi isännäksi ajateltu kotivävy sai täydet pojan oikeudet, sillä hänelle tuli vaimonsa kautta perintöoikeus appensa kiinteään omaisuuteen. Itä-Suomessa naiset perivät yleensä vain irtainta omaisuutta ja rahaa. Lain mukaan tyttären osuus oli puolet pojan osuudesta, mutta kotiväyvänsä saadessa maata tämä samaistettiin poikaan. Kotivävyksi tultiin harvoin vastikkeetta. Tämän odotettiin tuovan mukanaan työpanoksensa ja ehkä irtainta omaisuutta. Köyhä vävy saattoi joutua vauraassa talossa palkollisen asemaan. Itä-Suomessa samassa taloudessa asuvien perillisten oletettiin huolehtivan vanhemmistaan, kotiväyvänsä appivanhemmistaan.⁶²⁷

Itäsuomalainen patriarkaalinen suurperhe hajosi tyypillisesti vanhan isännän kuolemaan, joko talon jakamisessa tai osan jäsenistä muuttaessa muualle. Eriytyminen tapahtui usein vähitellen. Pohjois-Savossa oli tapana myöntää lapsuudenkotinsa jättävälle veljelle oikeus ottaa viljaa entisen kotitalon pellosta vielä kolmena lähtönsä jälkeisenä vuonna. Ylemmäisillä Mikko Tuovisen ja Antti Roposen perheet asuivat ainakin henkikirjoittajan näkökulmasta erillisinä ruokakuntina vuodesta 1775 lähtien, mutta yhteydenpito pysyi todennäköisesti tiiviinä ja yhteistä omaisuutta saattoi edelleen olla.⁶²⁸

Lehmisavuilla Ylemmäisen Sirviössä todennäköisesti 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. Taustalla niihi. Samuel Sirviön kuva-arkisto.

Ropola muodosti kameraalisesti neljäsosan Huotarin yhden manttaalin kantatilasta (Iisalmi 4). Ropolan osuus ei periaatteessa ollut mitenkään poikkeava, sillä noin joka neljännen savolaisen ja liki viidennen iisalmelaisen maakirjatalon manttaali oli yhtä suuri 1760-luvulla. Peräti 80 prosenttia iisalmelaisaloista jäi kuitenkin verotuksellisesti alle neljäsmanttaalin, joten tässä mielessä Ropola kuului tilojen suurimpaan viidennekseen. (Taulukko 22) Suuntaus yhä pienempiin manttaaleihin jatkui aina 1900-luvulle saakka.⁶²⁹ Maantieteellisesti laajat kantatilat pirstaloituiivat, mutta samalla maatalous myös edistyi, mikä näkyi viljellyn pelto- ja niittyalan laajenemisena suhteessa tilan kokonaispinta-alaan.

Taulukko 22. Savolaisten ja iisalmelaisten maakirjatalojen manttaalit vuonna 1760 maakirjan mukaan (lukumäärä ja %-osuus kaikista maakirjataloista). Lähde: Winilander 2000 (1960), 219.

	Yli ¼ manttaalin taloja	¼ manttaalin taloja	Alle ¼ manttaalin taloja	Yhteensä maakirjataloja
Iisalmi lkm.	5	59	250	314
%	1	19	80	100
Savo lkm.	503	853	1 953	3 309
%	15	26	59	100

Tilojen halkominen edisti uudisraivausta, sillä vuoden 1747 asetuksen mukaan kummankin muodostetuista tilanpuolikkaista tuli olla itsekannattavia. Tilanpuolikkaat katsottiin elinkelpoisiksi vain, jos molemmissa oli riittävästi peltoa elättämään talonväki – tuottavuutta lisättiin nimenomaan peltoa raivaamalla. Perintötilojen halkomiset jätettiin usein ilmoittamatta käräjillä. Näin näyttää olleen myös Antti Roposen tilan osalta.⁶³⁰

Huotarin kantatilan kaltainen jakautuminen useaan osaan 1700-luvun kuluessa ei ollut poikkeavaa Itä-Suomessa eikä varsinkaan laajojen kantatilojen Ylä-Savossa. Suomen

länsiosassa vanhimman veljen asema tilanjatkajaksi oli vahvin, kun taas Itä-Suomessa pyrittiin perintömaa jakamaan tasan perheen pojille – ja tietysti edellytyksin kotivävyille. Tämä selittää osaltaan, miksi tilojen halkomiset olivat paljon yleisempiä maan itäosissa kuin esimerkiksi Varsinais-Suomessa. Ylä-Savossa riitti ainakin talojen takamailla yllin kyllin maata 1800-luvun alkupuolelle saakka. Vaihtoehtoisesti oli hyviä mahdollisuuksia perustaa uudistila Iisalmen pitäjän vielä liki asumattomille perukoille. Elinolot eivät siellä välttämättä olleet yhtä hyvät kuin vanhimmilla asuinpaikoilla vesireittien varsilla ja kaskelle hyvin soveltuvilla korkeilla mäkialueilla.⁶³¹ Henkikirjoissa halkomisten yleistyminen näkyy siinä, että talollissavuja (ruokakuntia) oli enemmän kuin varsinaisia taloja (talonnumeroita). Esimerkiksi Iisalmen henkikirjakylässä, johon Ropola kuului, oli vuonna 1825 jokaisen talonumeron alla keskimäärin neljä talonpoikaistaloutta. Määrä vastasi keskivertoa suhdetta Savossa.⁶³²

Isojako

Ropolan uudistilan perustaminen ajoittui samoihin aikoihin, kun Suomessa toteutettiin suurta maareformia, isojakoa.⁶³³ Ropola kuului Koljolan jakokuntaan, joka muodostui yli kahdestakymmenestä talosta. Jakokunnan alue mitattiin ja kartoitettiin vuodesta 1780 alkaen. Isojako ja siihen liittyvä verollepano saatiin Ropolan osalta päätökseen 1786. Ropolan uudeksi verotusarvoksi merkittiin isojaon selitysasiakirjoissa viisi kuudestaistosaasia manttaalia. Tila oli kokonaislaajuudeltaan noin 560 tynnyrinalaa (280 hehtaaria), josta uudispeltoa oli reilu seitsemän tynnyrinalaa (3,5 hehtaaria). Pelto oli yhtenä lohkona pihapiirin tuntumassa Ylemmäisen järven läheisyydessä. Uudispelto antoi normaalina satovuonna leipäviljan Roposen taloudelle. Isojaon päättyessä Antti Roposen talouteen kuului kolmesta neljään aikuista ja kolme alaikäistä lasta.⁶³⁴ Yleisen arvion mukaan kymmenhenkisen ruokakunnan viljaomavaraisuus vaati 2,5–3 hehtaarin vuotuisen viljellyn peltoalan 1700-luvulla.

Tilalla oli hyviä edellytyksiä myös karjanhoidolle. Niittyä Ropolalle mitattiin runsaat kaksikymmentä tynnyrinalaa (kymmenen hehtaaria) kaikkiaan viidessä lohossa, jotka sijaitsivat muutaman kilometrin säteellä talosta. Ylemmäisillä ja tilaan kuuluneella Kivimäen ulkopalstalla kaskimaita kertyi yhteensä yli 260 tynnyrinalaa (130 hehtaaria). Kaskea oli viljelyksissä noin seitsemän tynnyrinalaa (3,5 hehtaaria), mikä vahvisti tilan viljaomavaraisuutta.⁶³⁵

Isojaon päättymisen aikaisessa henkikirjassa 1786 Antti Roponen on merkitty uudisraivaajaksi (*nybygge*). Uudisraivaajille myönnettiin verollepanon yhteydessä viidentoista vuoden verovapaus, jonka houkuttelemana pohjoissavolaiset talolliset eivät isojaossa hennoneet luopua avarista tiluksistaan, vaikka he eivät niistä läheskään kaikkea pystyneet taloudellisesti hyödyntämään. Kun vapaavuodet päättyivät, he joutuivat maksamaan aiempaa enemmän maaveroa, vaikka suuret maa-alat olivat käytännössä tuottamattomia.⁶³⁶ Tällainen oli tilanne myös Ropolassa.

Lisäksi vuoden 1800 valtiopäivillä Savon rahvas valitti verollepanojen virheellisyyttä, esimerkiksi hylkymaita oli merkittävässä määrin luettu viljelys- ja sitä kautta vero-

tuskelpoiseksi maaksi. Savon ja Karjalan läänin maaherra Olof Wibelius raportoi, että epätasainen verollepano oli aiheuttamassa laajalti verorästejä Pohjois-Savossa. Ilmenneiden epäkohtien vuoksi maakunnassa päätettiin suorittaa vero-olojen tarkistus, joka saatiin päätökseen vasta 1820-luvulla, Ropolan osalta elokuussa 1822. Tilan maavero oli vähennetty ja pantu vastaavalle osalle huokeampi metsävero. Maa- ja henkikirjasta 1830 lähtien Ropola muodosti oman kantatilansa Iisalmi 9.⁶³⁷

Ropolan uudispirttiin saatiin seitsemän lasta reilussa kymmenessä vuodessa 1774–1787. Imeväisyyskuolleisuus oli yleistä, joskaan ei Savossa niin korkeaa kuin Pohjanmaalla. Itä-Suomessa lapsia imetettiin maan länsiosaa pitempään, joten lapset eivät altistuneet yhtä varhain lehmänmaidon ja juomaveden epähygieenisyyksille. Suuren lapsikuolleisuuden vuoksi vanhempien perintöä oli jakamassa usein vain osa perheeseen syntyneistä lapsista. Roposten jälkeläisistä neljä kuoli jo varhaislapsuudessa.⁶³⁸

Itäsuomalainen tilanpito oli perinteisesti patriarkaalista. Isännitys kesti isän eliniän. Vanhan isännän kuolema oli tyypillinen perheyhteisön taitevaihe, jossa tilanpidon jatkuvuus punnittiin. Itäsuomalaisesta käytännöstä poiketen Ropolassa toteutettiin sukupolvenvaihdos isännän eläessä, sillä iältään vasta alle 50-vuotiaan Antti Roposen työkyky oli heikentynyt. Vuoden 1794 henkikirjasta lähtien hänet on merkitty työkyvyttömäksi, ja taloudesta kantoi vastuun hänen puolisonsa Katri Tuovinen aina talveen 1801 asti. Ei ollut tavatonta, että kotitalous oli emännän johdossa, jos tämän puoliso oli työkyvytön. Kyseessä oli Katri Tuovisen kotitila, jossa hän oli asunut ja työskennellyt lapsesta asti.⁶³⁹

Emännän johdossa Ropola oli myös siksi, että perheen ainoa poika oli kuollut vauvaiässä. Kuudesta tyttärestä elossa oli enää kolme. Iisalmen maaseurakunnan vihittyjen luetteloita ei ole säilynyt 1790-luvulta, mutta todennäköisesti vuosikymmenen puolivälin jälkeen Antti Roposen lapsista vanhin, parikymmenvuotias Mari (1780–1843) avioitui Joonas Iisakinpoika Honkasen (1767–1845) kanssa.⁶⁴⁰ Itä-Suomessa ja ylipäätään itäisessä Euroopassa talollisten tyttäret – varsinkin vanhimmat heistä – avioituivat tyypillisesti ja pitkään verrattain nuorina, noin 20-vuotiaina. Tämä johtui pitkälti taloudellissosiaalisista tekijöistä. Avioliittojen kautta järjesteltiin kotitalouksien työvoimatilannetta, varmistettiin talonpidon jatkuvuutta, vaihdettiin omaisuutta, solmittiin ja vahvistettiin sukujen välisiä liittoja sekä synnytetään uusia sukupolvia.⁶⁴¹ Ropolaan tarvittiin 1790-luvun lopulla kipeästi miehistä työvoimaa, kasken kaatajia ja pellon kyntäjiä. Edellisen sukupolven tapaan kotivävy kelpasi isännäksi, koska järjestely takasi tilan säilymisen suvussa. Alkuvuodesta 1801, jolloin myös Ropolan uudistilan verovapausvuodet olivat ohitse, Katri Tuovinen lahjoitti yhdessä miehensä kanssa tilan vävyllleen Joonas Honkaselle ja ”rakkaalle tyttärelleen” Mari Roposelle. Molemmat appivanhemmat olivat tässä vaiheessa ”ontuvia ja sokeita” (*halte och blind*), siis työkyvyttömiä.⁶⁴²

Lahjan ensimmäisenä ehtona oli syytinkisopimus, jonka mukaan Joonas Honkanen oli velvollinen huolehtimaan appivanhemmistaan näiden kuolemaan saakka. Heidän oli saatava vuosittain viisi tynnyrillistä viljaa sekä kaksi leiviskää suolattua lihaa, saman verran suolakalaa ja puolitoista leiviskää voita. On arvioitu, että aikuinen tarvitsi 1800-luvulla vuosittain kaksi tynnyriä viljaa elossa pysymiseen⁶⁴³, joten syytinkisopimus turvasi Antti Roposen ja Katri Tuovisen jokapäiväisen leivän saannin. Joonas Honkasen tuli myös huolehtia alaikäisistä kälyistään Reetasta ja Liisasta, kunnes nämä avioituivat.

Myötäjäisinä ja korvauksena perintöosuuksistaan luopumisesta kummallekin tuli antaa lypsävä lehmä, lammas sekä rahaa yli 16 riikintaaleria.

Kotivävy Joonas Honkanen ei saanut Ropolan isännyyttä ilmaiseksi, vaan neljän hengen syytinki muodosti tavallaan osamaksun talon kauppahinnasta. Kotivävyille olisi kuulunut periaatteessa vain se osa, joka määräytyi hänen puolisonsa perintöosan mukaan. Kuitenkin lahjakirjalla ja siihen liittyneellä syytinkisopimuksella, jossa huomioitiin muiden perillisten eli kahden kälyn tulevaisuus, Joonas Honkaselle järjestyi koko tilan isännöisyys.⁶⁴⁴

Itäsuomalainen syytinkilaitos poikkesi länsisuomalaisesta. Kiinteällä maaomaisuudella ei kaskikulttuurissa ollut perinteisesti niin suurta merkitystä kuin peltoviljelyalueella. Kaskinautinnassa korostui työvoiman merkitys. Väinö Voionmaan mukaan itäsuomalainen kansanoikeudellinen eläkejärjestelmä perustui henkilösuhteeseen, ei taloon tai maahan. Isänsä perivä poika oli työkyvyttömien vanhempiensa huoltaja ja elättäjä. Isän perintö kuului ainoastaan niille isänsä kodissa asuville pojille tai kotivävyille, jotka tarpeen tullen hoitivat ja elättivät vanhaa isäntää. Kirjalliset syytinkisopimukset näyttävät yleistyneen Ylä-Savossa vasta 1800-luvulla, kun isojaon myötä tilakohtainen maaomaisuus oli vakiintunut.⁶⁴⁵

Sukupolvenvaihdon aikaan Ropola oli kiinteän omaisuuden perusteella keskivertoa vauraampi iisalmelainen tila. Vuoden 1800 kertaluonteisessa varallisuusverotuksessa Antti Roposen perintötilan arvoksi – ja samalla koko talouden varallisuudeksi – arvioitiin 200 riikintaaleria pankin seteleinä. Pitäjän verotettu keskivarallisuus oli saman verran eli 200 riikintaaleria/henkikirjatalous, joskin itäsuomalaisittain huomattavan varakkaan kirkkoherra Johan Laguksen ja muutaman muun vauraan säätyläisen omaisuus suurensi keskiarvoa. Paikallinen talonpoikainen elintaso oli vaatimatonta herrasväkeen verrattuna. Esimerkiksi Iisalmen henkikirjakylässä, johon Ropola kuului, oli verotettu vain noin puolta talouksista. Verottaja oli arvioinut toisen puolen ruokakunnista varattomiksi, jollaisiksi määriteltiin varallisuudeltaan alle 50 riikintaalerin taloudet. Tästä syystä Iisalmen kylän verotettu keskivarallisuus oli vain 80 riikintaaleria/henkikirjatalous.⁶⁴⁶ Ropolan vauraus oli suhteellista, sillä varallisuuserot olivat 1800-luvun alun Suomessa valtavia. Iisalmi kuului köyhimpään Itä-Suomeen, joskaan ei alueen varattomimpiin

Pitäjänkarttaan 1844 merkitty Ropola eli pohjoisin asuintontti nimellä Ylemmäinen. KA, Iisalmen pitäjänkartta 1844–1846.

pitäjiin. Kaupankäynnin kannalta keskeisempi läntinen Suomi ja Itämeren rannikko-seudut olivat selvästi vauraampaa aluetta kuin Ylä-Savo.⁶⁴⁷

Vaikka tilan isännöisyys siirtyi 1801 Joonas Honkaselle, taloa kutsuttiin edelleen Ropolaksi uudisraivaajansa mukaan.⁶⁴⁸ Ropola on merkitty vuoden 1844 pitäjänkarttaan ympärillään pellot, järvenrantaniittyjä ja kaskimaita.

Toisen sukupolven velkaantuminen

Joonas Honkasen yli 40-vuotinen isännöisyys muodostui jatkuvaksi kamppailuksi velkaantumista vastaan. Uudistilan verovapausvuodet olivat päättyneet. Tilanpitoa rasitti alusta alkaen raskas syytinkisopimus, vaikka käytännössä siinä saattoi olla joustonvara, jos välit appivanhempiin olivat hyvät. Joonas Honkanen ei paininut talousongelmiensa kanssa yksin. Viranomaiset raportoivat, että uudistetun maaveron ensikannossa Iisalmessa jäi kymmenittäin tiloja autioksi. Maaherra Wibeliuksen mielestä verotus oli muodostunut koko läänissä epätasaiseksi ja paikoitellen kohtuuttoman ankaraksi. Hän arveli vuonna 1806, että Savon ja Karjalan läänin tilat olisivat pian perikadossa, ellei epäkohtia korjattaisi.⁶⁴⁹

Tilanpito 1800-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä oli henkiinjäämistaistelua sodan, tautien ja nälän kurimuksessa. Talollinen tarvitsi pettuleivän lisäksi hyvää fyysistä kuntoa ja vastustuskykyä, aimo annosta sisua ja hädästä pelastavia luottosuhteita, onneakin. Iisalmessa tiedetään olleen neljä peräkkäistä katovuotta 1802–1805. Väestötilastojen perusteella myös vuodet 1806–1807 olivat ankarat ja kuolleisuus koholla. Pahimmillaan iisalmelaiset kokivat kuusi kriisivuotta jo ennen Suomen sotaa (1808–1809), joka osui keskelle useita peräkkäisiä katovuosia. Niitä riitti aina vuoteen 1813 saakka. Sota syvensi elintarvikekriisin Iisalmessa liki katastrofaaliseksi, sillä armeijoiden paikallinen huolto aiheutti viljapulaa, mikä nosti rukiin ja ohran markkinahintaa. Yhä harvemmillä tilatomilla oli varaa ostaa leipäviljansa, ja talollisillakin oli tiukkaa vähintään kevättalvesta sadonkorjuuseen. Väkilukuun suhteutettuna yksistään vuoden 1808 kuolleisuus oli Iisalmessa yli yhdeksän prosenttia ja liki vuoden 1868 tasoa.⁶⁵⁰

Pohjois-Savon maaseutuväestön sotaa edeltäneen ahdingon toi esille muun muassa nilsiäläinen talollinen Pietari Väänänen (1764–1846) kuninkaalle toimittamassa valitukseensa 1805. Väänänen luetteli maakunnan kriisiytymisen syiksi seudun hallanarkkuuden, peräkkäiset kadot ja turvautumisen hätäravintoon, isojakotoimitusten rasitukset, raskaan verotuksen, tilojen pakkohuutokaupat ja talollisten kurjistumisen kerjäläisiksi. Isojaon vuoksi oli pitänyt siirtää taloja, rakentaa asuntoja, raivata uudispeltoja ja tehdä uusia teitä. Vastaavanlainen sisältö oli Iisalmen Ruokoisilla asuneen lautamiehen PETERI Ruotsalaisen valituksessa kuninkaalle. Hänen listassaan oli mainittu myös vuoden 1803 rahanuudistuksen tuomat hankaluudet rahvaalle. Yleisesti käytettyjen valtionvelkasetelien arvo oli alentunut kahteen kolmasosaan nimellisarvostaan.⁶⁵¹

Myös virkamiesten kirjeenvaihdosta käy ilmi olojen ankaruus. Sotakeväänä 1808 maaherra Olof Wibelius kirjoitti pohjoissavolaisten nälänhädästä (*hungers nöd*). Raporttien perusteella kyse ei ollut vain köyhien ihmisten jokapäiväisestä nälästä, vaan kollektiiv-

visesta kriisitilanteesta, elintarvikkeiden äärimmäisestä puutteesta ja ongelmista saada hätäapua alueelle. Tilanne paheni, kun Iisalmessa syksyn 1808 majoittuneet molempien armeijoiden joukot vetäytyivät marraskuussa pohjoiseen ja jättivät paikallisille jälkeensä sekä hengenvaaralliset tautiepidemiat että tyhjennetyt ruokavarastot ja muut moninaiset aineelliset vahingot. Pitäjä kuului pahiten sodasta kärsineisiin alueisiin Suomessa.⁶⁵²

Vuosikausia kestäneet poikkeusolot merkitsivät iisalmelaisille kotitalouksille toimeentulo-ongelmien kasautumista ja sitä kautta taloudellisen joustovaran venymistä äärimmilleen. Monien muiden lailla myös talollinen Joonas Honkanen velkaantui.⁶⁵³ Verovapausvuosien jälkeinen verotaakka oli odotettua raskaampi. Samanaikaisesti perhe kasvoi ja iäkkäät appivanhemmat olivat edelleen elätettävänä. Ennen sotaa Joonas Honkaselle ja Mari Roposelle oli syntynyt kaksi poikaa Iisakki (1797–1862) ja Heikki (1801–1875) sekä tytär Riitta Kaisa (s. 1805). Noin joka kymmenes yläsavolainen kuoli sotavuosina tauteihin ja vielä useampi oli ainakin lyhytaikaisesti työkyvyttömänä. Menehtyneiden joukossa olivat Joonas Honkasen appivanhemmat, jotka kuolivat maaliskuussa 1809 pitäjässä riehuneeseen kuumetautiin. Samalla päättyi Joonas Honkasen syytinkivelvollisuus heidän osaltaan.

Osana rauhoittamispolitiikkaansa venäläiset lupasivat korvata yksityishenkilöille aiheuttamansa aineelliset vahingot. Talollinen Joonas Honkanen laaditutti monen muun pitäjäläisen tavoin kärsimistään sotavahingoista luettelon, joka verifioitiin käräjillä ja toimitettiin maaherran kautta hallituskonseljin käsiteltäväksi. Talosta oli väkivalloin viety sotilaiden käyttöön kuivattua leipää, tynnyrillinen nauriita, sika, heiniä ja hampua sekä raudoitettua kärkyt. Rahalliselta arvoltaan Honkasen menetykset olivat keskimääräistä iisalmelaista vahinkoluetteloa pienempiä. Eniten Iisalmen pitäjässä kärsivät talot ja torpat, jotka sijaitsivat Kuopio–Oulu-tien varrella. Joonas Honkanen oli oikeutettu kymmenen prosentin vahingonkorvaukseen, joka vastasi suuruudeltaan reilua ruistynnyrillistä. Korvausten maksu viivästyi vuosilla. Korvausta ei saatu rahana, vaan sillä huojennettiin kertyneitä verorästejä.⁶⁵⁴

Suomen sodan jälkeinen köyhyys näkyi iisalmelaisissa kuolinpesissä, joista tehtyjen perukirjojen mukaan yli viidennes oli varattomia ja ylivelkaantuneita 1808–1811. Pitäjänkokouksessa keskusteltiin vakavin sävyin katovuosien vaikutuksista ja iisalmelaisen köyhtymisestä. Esimerkiksi helmikuussa 1812 laskettiin, että rästissä olivat jo neljän vuoden verot vuosilta 1808–1811.⁶⁵⁵ Iisalmen pitäjässä oli kesällä 1816 vasaran alla kruununrästien vuoksi lähes viisikymmentä tilaa. Savon ja Karjalan läänin kuvernööri Gustaf Aminoff ilmoitti senaatille, että läänin väestö oli korkeiden verojen ja ankarien katovuosien vuoksi niin köyhtynyttä, ettei pakkohuutokaupattaviksi joutuneita tiloja saatu myydyksi. Verotuksen kohtuuttomuudesta keskusteltiin useaan otteeseen Iisalmen pitäjänkokouksissa ja asiasta tehtiin valituksia kenraalikuvernöörille. Vuonna 1827 kaikki verollepanouudistuksen jälkeiset verorästit pyyhittiin Iisalmen, Kuopion, Piela-veden ja Nilsin tilallisilta pois.⁶⁵⁶

Joonas Honkanen ei ollut yksin talousvaikeuksiensa kanssa. Suomen Talousseuran sihteerin C. C. Böckerin 1830-luvun alkupuolella keräämien tietojen perusteella pitäjässä oli tarjottu vielä 1820-luvulla noin kolmeasataa tilaa verorästien vuoksi huutokaupattavaksi ja niistä puolet myös myytiin tällä tavoin. Määrä oli huomattavan suuri verrattuna muista

Suomen pitäjistä saatuihin tietoihin. Perintötilallisena Joonas Honkasen asema lainamarkkinoilla oli kuitenkin parempi kuin Ylä-Savon seudulla enemmistönä olleiden kruununtillisten, koska perintötilallisella oli oikeus myydä tai pantata maomaisuuttaan. Kiinteää omaisuutta panttaamalla saattoi velkaisenakin saada lainaa.⁶⁵⁷ Näin toimi myös Joonas Honkanen, joka velkaantui muutaman vuoden aikana 1819–1822 rutakkolaisille Huttusen veljeksille yhteensä 265 riikintaaleria valtionvelkaseteinä. Honkasen velkakirjoihin liitetyt 4–4,5 prosentin korot olivat tavanomaisia. Velan kirjaaminen viralliseen velkakirjaan ja peritty korko viittaavat siihen, että Joonas Honkasen ja Huttusen veljesten luottosuhde ei perustunut läheiseen ihmissuhteeseen ja auttamishaluun, vaan Huttuset olivat kokeneita, riskinhallintaa ymmärtäviä luotottajia. Lainojen vakuudeksi vaaditut kiinnitykset Honkasen maatalaan toimivat luotonantajille takeena lainaamiensa rahojen takaisinsaamisesta tavalla tai toisella. Velkakirja puolestaan mahdollisti velkojen perimisen oikeusteitse.⁶⁵⁸

Syyskäräjillä 1822 Joonas Honkanen joutui kiinnittämään Ropolan Huttusten veljeksille noin 265 riikintaalerin veloista.⁶⁵⁹ Säilyttääkseen tilansa Joonas Honkanen lainasi viideksi vuodeksi itsellismies Juho Haveriselta (s. 1797) runsaat 226 riikintaaleria kolmen prosentin korolla Ropolan perintötila vakuutena. Velkakirja on päivätty 17.10.1823. Osa-ana velkajärjestelyjä Juho Haverinen näyttää asettuneen keväällä 1824 Ropolan Sukavanpuro-nimiseen torppaan. Torpparisopimuksessa Joonas Honkanen sitoutui maksamaan Haveriselle oppirahoina (*läreskilling*) yli 110 riikintaaleria. Velkansa Joonas Honkanen maksoi takaisin puolitoista vuotta myöhemmin talvikäräjillä 1825. Samoihin aikoihin Juho Haverinen muutti oluenpanijaksi (*bryggare*) Ouluun.⁶⁶⁰

Joonas Honkasen tilanne ei helpottunut, vaikka kertyneet verorästit oli 1827 annettu koko pitäjässä anteeksi. Käräjäoikeuden päätöksen perusteella Juho Haverinen oli vuonna 1830 oikeutettu velkomaan Joonas Honkaselta yli sadan riikintaalerin oppirahoja, joita tämä ei ollut pystynyt maksamaan. Joonas Honkanen joutui 1830-luvun alun vaikeina katovuosina myymään Juho Haveriselle neljäsosan Ropolasta. Seurasi maa-kauppojen ketju, kun Haverinen myi maan edelleen pitäjänräättäli Paavo Lindmanin (1782–1831) perillisille.⁶⁶¹ Nämä puolestaan tekivät osuudestaan kaupan lukkarin pojan Mauritz Weisellin kanssa 1835. Ketju palautui kolme vuotta myöhemmin Honkasiin, kun Joonas Honkasen vanhin poika Iisakki (1797–1862) osti velkakirjalla maan takaisin 176 hopearuplalla. Kiinnityskirjan maa-alaan Iisakki Honkanen sai 3.5.1841.⁶⁶² Vuoden 1839 henkikirjassa Ropola (Iisalmi 9) oli kokonaan Honkasten omistuksessa. Taloudenpääksi on merkitty itäsuomalaiseen tapaan vanha isäntä Joonas Honkanen. Hän oli tuossa vaiheessa jo 72-vuotias, joten käytännössä tilaa hoiti jälkipolvi.

Ropola oli saanut viimeistään 1820-luvun taitteessa kaivattua työvoimaa Joonas Honkasen kolmesta vanhimhasta lapsesta. Lasten kasvaminen alkoi kuitenkin myös tuoda lisähuolta perheellistyvän jälkikasvun toimeentulosta. Suomen sodan jälkeen Joonas Honkaselle ja Mari Roposelle oli syntynyt lisää lapsia, joista aikuisuuteen elivät Juhana (1816–1868) ja Anna Tiina (1818–1865). Vuonna 1825 Joonas Honkasen perheessä oli viisi aikuista ja kaksi alle kymmenvuotiasta lasta. Torpparin ja rengin pito osoittivat, että taloudellisista vaikeuksistaan huolimatta Ropolan tila ei ollut rutiköyhä.⁶⁶³

Iisalmen kirkkoherran Per Johan Collanin mukaan tavallisessa iisalmelaisessa talossa oli vuonna 1824 noin 8–10 henkilöä. Suurin piirtein tällainen oli Joonas Honkasen

perhe. Collanin mukaan yhdellä vaatimattomalla talolla (*på en liten egendom*) oli noin kymmenen tynnyrialaa (viisi hehtaaria) peltoa ja vastaava määrä niittyä. Tällainen talo tarvitsi työvoimaksi ainakin kaksi miestä, sadonkorjuuajkaan vähintään neljä. Nämä löytyivät Honkasilta. Kirkkoherra Collan kirjoittaa, että Iisalmessa harjoitettiin neli-vuoroviljelyä, jossa peltomaata oli kahtena aitauksena. Niistä toisessa kasvatettiin viljaa, tavallisimmin yhtä paljon ruista ja ohraa. Vuosittainen viljelyksessä oleva peltoala oli näin ollen viisi tynnyrialaa (2,5 hehtaaria). Ruis kylvettiin ainakin puolet harvempaan kuin ohra, jota kului tynnyri tynnyrialalle. Kylvöön tarvittiin näin ollen alle viisi tynnyriä siemeniä. Joonas Honkasen talous tarvitsi leipäviljaa vähintään 16 tynnyriä vuodessa, joten siemenjyvien kanssa viljaa tuli satokauden jälkeen olla runsaat 20 tynnyriä. Collanin mukaan rukiin jyväluku oli Iisalmessa keskimäärin kymmenen ja ohran 6–7, joten normaaleina satovuosina viljaa oli taloissa jopa yli oman tarpeen. Näin tuli olla, sillä rahaa tarvittiin vuotuisten verojen maksuun, suolaan ja rautaan sekä huonoihin satovuosiin varautumiseen.⁶⁶⁴

Suomen Talousseuran sihteerin C. C. Böckerin keräämien tietojen perusteella Iisalmen pitäjässä 1830-luvulla rahaa saatiin enemmän karjataloudesta kuin kaskiviljasta. Ylä-Savo oli huomattava ja perinteikäs voinvientialue Itä-Suomessa, kuten myös Ville-Pekka Kääriäinen osoittaa luvussaan 1600-luvun iisalmelaisten kaupankäynnistä. Koko maahan verrattuna alueella riitti karjalle hyvin heinää ravinteikkaista hiesumaiden rantaluhdistista ja kaskiahoilta, joita molempia oli myös Ylemmäsillä. Niittyjä ei tarvinnut raivata. Pohjois-Savossa oli vuonna 1825 enemmän nautoja niittyhehtaaria kohti kuin muualla maassa. Kirkkoherra Collanin kuvaamassa tavanomaisessa kymmenen peltotynnyrialan talossa oli kaksi hevosta, kymmenen lehmää, neljä hiehoa tai vasikkaa sekä 10–12 lammasta. Kirkkoherran tyypittelemä talo oli todennäköisesti keskivertoa vauraampi iisalmelais-talo.⁶⁶⁵ Ropolan kotieläinten määrästä ja viljellystä alasta ei ole tietoja 1830-luvulta, mutta tila vaikuttaa ainakin leipäviljan osalta olleen kannattava, jos vain kadolta säästyttiin. Joonas Honkasen taloudelliset vaikeudet juonsivat todennäköisesti liian raskaaseen verotukseen ja syytinkisopimukseen sekä 1800-luvun alkuvuosikymmenten poikkeuksellisen vaikeisiin aikoihin.

Kolmas sukupolvi tilattomiksi

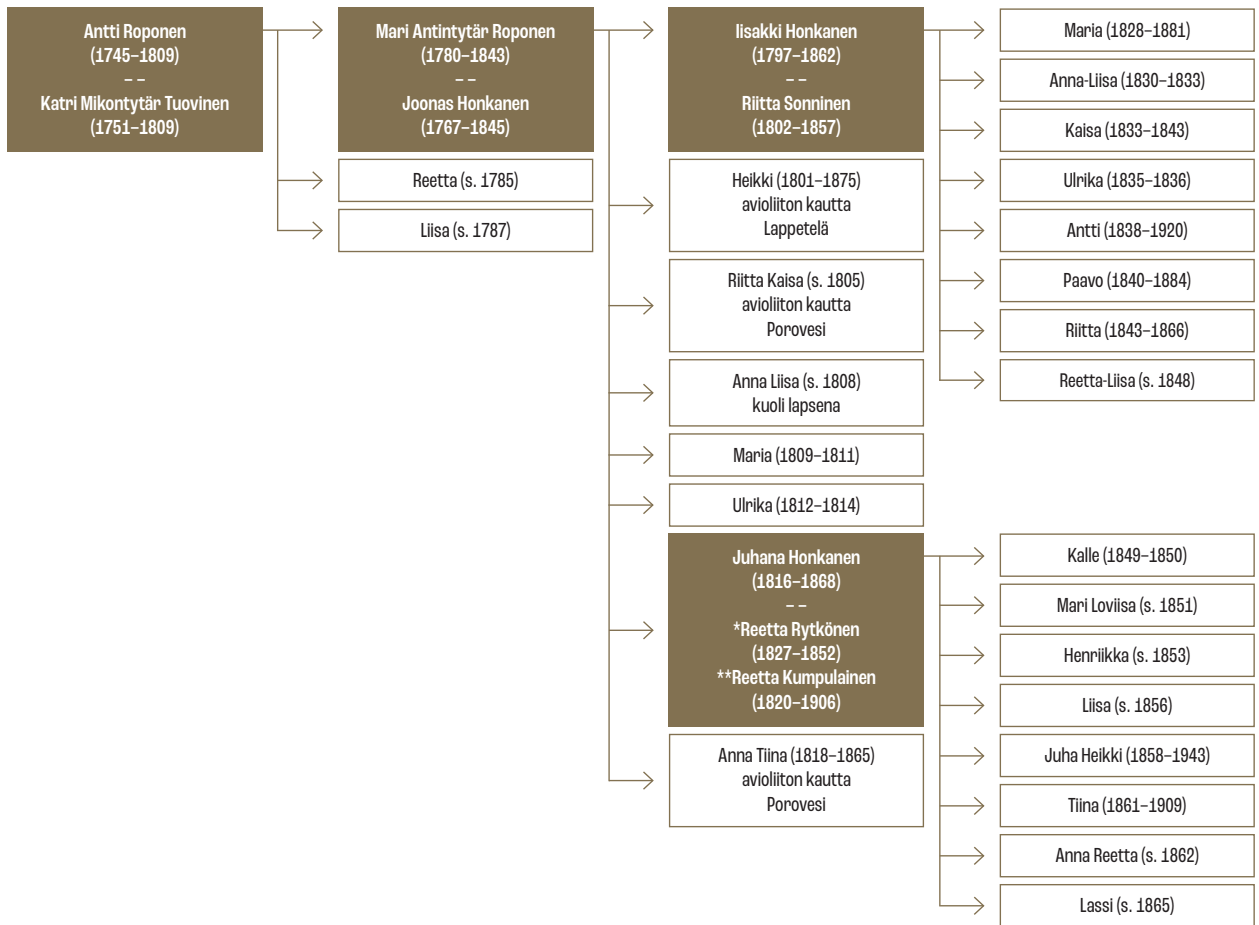
Talonemäntä Mari Roponen kuoli 1843 ja leski Joonas Honkanen kaksi vuotta myöhemmin. Myöhempien lainhuudatusten yhteydessä on maininta, että 19.12.1845 oli pidetty perunkirjoitus sekä toimitettu pesän kiinteän ja irtaimen omaisuuden jako. Kyseistä perukirjaa ei kuitenkaan ole Iisalmen tuomiokunnan eikä seurakunnan arkistossa. Syyskäräjillä 1847 todettiin, ettei perukirjaa voinut huomioida, koska siitä puuttuivat selvitysmiesten allekirjoitukset.⁶⁶⁶ Joonas Honkasen ja Mari Roposen perivät heidän kolme poikaansa ja kaksi tytärtään, pojat kaksi osaa tytärten yhtä osaa vastaan (Kuvio 13).

Sisarusparvessa vanhimman veljen asema oli tilan perijänä perinteisesti vahva Savossakin, mikä johtui osaltaan kulttuuriin kuuluneesta yleisestä vanhemmuuden kunioittamisesta, mutta myös siitä, että kaskikulttuurissa tehdyn työn katsottiin luovan

omistusoikeutta. Samaan tapaan kuin työ tuotti Savossa omistusoikeuden kaskiin, rai-
viotiluksiin, peltoihin ja niittyihin, siirtyi tilan tai tilanosan omistus sen nimiin, joka
ikänsä puolesta oli tehnyt talon eteen kauimmin töitä. Vanhimman pojan etuoikeutettu
asema ei kuitenkaan ollut Ylä-Savossa itsestäänselvyys.⁶⁶⁷ Ropolassa sekä vanhimmasta
että nuorimmasta veljestä tuli isänsä työn jatkajia.

Joonas Honkasan vanhin tytär oli talonemäntänä Poroveden kylässä. Toinen elossa
olevista tyttäristä oli vielä naimaton. Keskimmäinen poika oli kotiväynä ja syytinkiso-
pimusta vastaan isäntänä pitäjän eteläosassa Mankilan talossa (Lappetelä 12)⁶⁶⁸. Iisak-
ki oli Joonas Honkasan perillisistä vanhin ja lähenteli perunkirjoituksen aikaan viittä-
kymmentä. Hän oli naimisissa Riitta Sonnisen (1802–1857) kanssa. Joonas Honkasan
kuolinpesää jaettaessa heillä oli neljä alaikäistä lasta. Ropolan tilalla asui myös Joonas
Honkasan nuorin poika Juhana. Hän oli perunkirjoituksen aikaan 29-vuotias, naimaton
ja henkikirjoissa merkitty raihnaiseksi (*bräcklig*). Vaivat eivät näytä vieneen työkyvyt-
tömyyttä, sillä Juhana laajensi maaomaisuuttaan määrätietoisesti ostamalla sisarusten
perintöosuuksia.⁶⁶⁹

Kuvio 13. Antti Roponen ja hänen jälkeläisensä Ropolassa. Väri-taustalla olevat ovat olleet Ropolan isäntinä. Piirittänyt: Jari Järvinen.

Lain mukaan tilan osaomistajalla oli lunastusoikeus pienempiin osuuksiin, kuten veljellä siskonsa osuuteen. Jos osat olivat yhtä suuret, kuten veljeksillä, lain mukaan arpa ratkaisi, jos sopujakoa ei muuten syntynyt. Laissa korostettiin, että tilaa ei tullut jakaa, jos ”se ei kestä kuin yhden asujan”. Tällä pyrittiin ehkäisemään tilojen pirstaloitumista elinkelvottomiksi.⁶⁷⁰ Jo perunkirjoituksen jälkeisenä päivänä Juhana osti velkakirjalla Heikki-veljen perintöosuuden. Kauppahinta muodostui yli 114 ruplasta ja yhdestä lypsävästä lehmästä, joka Juhanan piti luovuttaa Heikille kolmen vuoden kuluessa.⁶⁷¹ Perinnönjaossa talonpoikaistilaa ei yleensä hinnoiteltu sen täyden myyntiarvon mukaan, jottei kohtuuttomasti vaikeutettu tilan toimeentuloa. Lunastajan vastuullehan jäivät perintötilan verot sekä mahdolliset velat ja syyntinkirasitteet. Sukupolvenvaihdon sisarusuudet maksettiin usein rahana, mutta myös tavaroina, maa- ja metsäpalstoina tai erilaisina nautinta- ja käyttöoikeuksina.⁶⁷²

Juhana Honkanen jatkoi perintöosuuksien hankintaa ostamalla vanhimman siskonsa perintöosuuden 40 hopearuplalla, mikä oli arviolta vajaa kolmannes Heikki-veljen saamaan hintaan verrattuna.⁶⁷³ Suhde oli suurin piirtein sama kuin siskon ja veljen välisen perintöosuuden kuului olla eli 1:2, sillä siskon perintöosuudesta oli todennäköisesti vähennetty tämän aiemmin saamat myötäjäiset.

Reilu vuosi perinnönjaosta Juhanan nuorin sisko avioitui ja muutti pois Ropolasta. Kuukautta myöhemmin, toukokuussa 1847, Juhana Honkanen osti siskonsa perintöosuuden. Kauppahinta oli runsaat 57 ruplaa eli noin puolet veljen perintöosasta. Kauppasumman Juhana maksoi käteisellä.⁶⁷⁴ Kaikkiaan hän oli tässä vaiheessa käyttänyt tilan oston runsaat 208 hopearuplaa. Samalla Juhana Honkanen oli velkaantunut. Vielä vuoden 1850 loppuun mennessä hän ei ollut oikeudessa pystynyt täysin osoittamaan omistusoikeuttaan osin perintönä saamaansa ja osin perintöosuuksina hankkimaansa 9/16:aan Ropolasta. Juhana Honkanen velvoitettiin kuuluttamaan asiasta kolmesti virallisessa sanomalehdessä, ennen kuin omistus vahvistettiin keväällä 1851.⁶⁷⁵ Tilan lopuosa (7/16) oli Iisakki Honkasella.

Juhana Honkanen perheellistyi heti sisarusuuksien ostojen jälkeen avioitumalla kesällä 1847 talollisen tyttären Reetta Rytkösen (1827–1852) kanssa. Isältä perityt velat ja sisarusuuksien lunastaminen olivat ajaneet Juhana Honkasen velkakierteeseen. Hän joutui solmimaan appivanhempiensä kanssa erittäin raskaan syytinkisopimuksen selvittääkseen velkataakastaan. Honkanen sai 700 hopearuplan arvoisen omaisuuden apeltaan Kalle Rytköseltä (1790–1868) kiinnittämällä tälle 27/256 manttaalien osuuden Ropolasta. Kauppaan liittyi Rytkösen ja tämän puolison Anna Vatasen (s. 1803) sekä heidän nuorimman tyttärensä, 8-vuotiaan Anna Loviisan (s. 1840) syytinki. He muuttivat Ylemmäisille Rytkün tilalta (Ulmala 1). Iältään vielä verrattain nuorista appivanhemmista tuli huolehtia heidän kuolemaansa saakka. Myös Anna Loviisalla oli elinikäinen oikeus syytinkiin Ropolassa, ellei hän avioituisi. Juhana Honkasen oli maksettava Anna Loviisalle tämän mennessä naimisiin ”äidin ja isän perintönä” noin 114 hopearuplaa sekä muhevina myötäjäisinä lypsävä lehmä, kolmekesäinen hieho, kaksi uuhta sekä lampaantalja ja turkki, raudoitettu kirstu, rukki ja vaatteita.⁶⁷⁶

Syytinkisopimuksen mukaisesti appivanhemmat Kalle Rytkönen ja Anna Vatanen saivat ”vapaasti ja estämättä” olla ja elää Ropolassa, kuten ”vanhemmilla oli lastensa

luona tapana”. Tämä tarkoitti todennäköisesti myös sitä, että he osallistuivat talon töihin kykyjensä mukaan. Syytingin sisällöksi sovittiin mahdollisten kiistanalaisten tilanteiden varalta, että appivanhemmat saisivat vuosittain kahdeksan tynnyriä viljaa, kaksi leiviskää voita, neljä leiviskää hyvin suolattua kalaa, kaksi leiviskää palvattua lihaa, yhden teurastetun lehmän, puoli ankkuria eli noin 20 litraa paloviinaa, naulan eli reilu 400 grammaa tupakkaa, kaksi tynnyriä perunoita, pyhä-, arki- ja petivaatteet, kahdeksan kappaletta suolaa ja naulan verran kahvia sokerin kera. Kirjallinen syytinkisopimus takasi Kalle Rytököselle ja Anna Vataselle aineellisesti huolettomat eläkepäivät ja heidän tyttärelleen hyvät mahdollisuudet avioliittoon talollisen kanssa.⁶⁷⁷

Kahvin makuun alettiin päästä 1700-luvulla. Aluksi kyseessä oli säätyläistön ja rannikkoseutujen asukkaiden nautintoaine, mutta vähitellen kahvinjuonti yleistyi myös sisämaassa ja alemmissa yhteiskuntaryhmissä. 1800-luvun lopulla kahvia kului jo liiki kaikissa kotitalouksissa pyhä- ja juhlapäivinä. Seuraavalla vuosisadalla kahvi alkoi virkistää myös arkea. Tässä kahvituokiolla Puumalan talon väkeä. Kauko Ruotsalainen (s. 1934) pitää isänsä Vilho Ruotsalaisista (s. 1907) kädestä. Äiti Hellin Ruotsalainen (s. 1912) kaataa kahvia. Kahvit on katettu risukarhin päälle. Vasemmalla näkyy nauriin naatteja. Valokuvaaja: Ahti Rytökönen, 1930-luvun loppupuoli, Varpaisjärvi, Pitkälänmäki. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Vain parikymppinen Reetta Rytönen synnytti kaksi lasta, joista toinen kuoli vuoden ikäisenä. Juhana Honkasesta tuli leski vuonna 1852 vain kolmen avioliittovuoden jälkeen, mutta hän meni jo samana vuonna naimisiin talollisen tyttären Reetta Kumpulaisen (s. 1820) kanssa.⁶⁷⁸ Lain mukaan uusi avioliitto oli miehille mahdollinen puolen vuoden päästä leskeksi jäämisestä. Toisesta avioliitosta syntyi neljä lasta.

Ropola oli vaikeaa, ellei jopa mahdotonta, jakaa kahden velkaisen veljen kesken elinkelpoiseksi tilaksi. Itsekannattavuusperiaate määriteltiin laissa viimeisen kerran 1852. Tilan jakaminen pienemmäksi kuin neljännesmanttaalin kokoiseksi edellytti, että vähintään viiden, vuodesta 1864 kolmen täysikasvuisen ja työkykyisen henkilön perhekunta tavallisina vuosina saisi toimeentulonsa kustakin muodostettavasta osatilasta sen jälkeen, kun kruununverot ja muut velvollisuudet oli suoritettu, hevoset ja karja ruokittu sekä syytinkisopimukset hoidettu.⁶⁷⁹

Iisakki Honkasen taloudellinen tilanne vaikuttaa 1850-luvun alussa olleen tiukempi kuin Juhana-veljellä. Osa Iisakin veloista periytyi isältä Joonas Honkaselta, joka oli jättänyt jälkeensä ainakin 60 hopearuplan velan Olavi Tuomaksenpoika Huttuselle kolmen prosentin korolla. Velkakirja oli päivätty kuukautta ennen Joonas Honkasen kuolemaa 1845, ja se oli maksamatta vielä seitsemän vuotta myöhemmin. Vuonna 1852 Juhana Honkanen maksoi oikeuden määräämänä velasta oman, Heikki-veljensä ja kahden siskonsa osuudet eli $\frac{3}{4}$:n. Haasteesta huolimatta Iisakki Honkanen ei saapunut vastaamaan omasta osuudestaan käräjille. Ulosoton uhalla hänet tuomittiin maksamaan 15 ruplan velkansa korkoineen ja Huttusen oikeuskulut.⁶⁸⁰ Iisakki Honkasen velkoja käsiteltiin useaan kertaan käräjillä 1850-luvun alkupuolella. Esimerkiksi keväällä 1851 talolliset Niilo ja Samuli Partanen Haajaisilta hakivat kiinnityksen Iisakki Honkasen osuuteen Ropolasta. 80 hopearuplan velka kuuden prosentin korolla tuli maksaa syksyyn 1852 mennessä. Velkojia oli monia muitakin.⁶⁸¹

Iisakki ja Juhana Honkasen keskinäiset välit näyttävät kiristyneen viimeistään vanhempien kuoltua keskinäiseksi taisteluksi sukutilasta. Velkaurimuksessaan Iisakki Honkanen päätyi kesällä 1851 tilanteeseen, jossa hän joutui lahjoittamaan kaiken kiinteän ja irtaimen omaisuutensa, arvoltaan 500 hopearuplaa, renki Petteri Rissaselle (s. 1826). Tällä näyttää olleen jonkinlainen talollistausta.⁶⁸² Kauppakirjassa Iisakin maaomaisuudesta puhutaan Honkala-nimisenä perintötilana (Iisalmi 9), mikä viittaa siihen, että veljekset asuivat eri pihapiireissä. Rissaselle liittyi tilakauppaan melkoisia velvoitteita. Ensinnäkin hänen tuli ottaa Iisakki Honkanen ja tämän vaimo Riitta Sonninen syytinkiläisiksi. Sopimukseen kuului vuosittain seitsemän tynnyriä viljaa (puolet ruista ja puolet ohraa), puolikas naua teurastettuna, neljä leiviskää suolattua kalaa ja viisitoista kannua eli 39 litraa paloviiinaa sekä yksi lehmä. Lisäksi Rissasen tuli järjestää Iisakille ja Riitalle lämmin asuinhuone, tarvittavat käyttövaatteet ja kunnialliset hautajaiset. Jos toinen syytinkiläisistä kuoli, sopimus puolittui.⁶⁸³

Toiseksi Petteri Rissasen tuli huolehtia Iisakki Honkasen neljästä alaikäisestä lapsesta, Antista (1838–1920), Paavosta (1840–1884), Riitasta (1843–1866) ja Reetta Liisasta (1848–1893) siihen saakka, kunnes pojat olisivat täysi-ikäisiä ja tyttäret päässeet naimisiin. Nuorten tilalla tekemät piian ja rengit työt eivät olisi Petteri Rissaselle ilmaisia, vaan tämän oli maksettava kertamaksuna kummallekin pojalle näiden aikuistuesssa reilu 85 hopearuplaa sekä tyttärille puolet tästä ja tavanomaisina myötäjäisinä lypsävä lehmä, lammas, tynny, peitto ja turkki.⁶⁸⁴

Kolmanneksi Iisakki Honkasen ja Petteri Rissasen sopimuksessa sovittiin, että Rissanen vastaisi kaikista Iisakki Honkaselle kauppapäivään mennessä kertyneistä veloista. Honkala ei säilynyt pitkään Petteri Rissasen omistuksessa, koska tämä ei pystynyt suoriutumaan veloista ja myös syytinkisopimus rasitti hänen talouttaan. Talvikäräjillä 1852 käsiteltiin Petteri Rissasen ja Iisakki Honkasen velkataakan siirtymistä seuraavalle tilanosan ostajalle, rokottaja Mauritz Weisellille. Pöytäkirjoihin merkityistä kymmenestä velkakirjasta selviää, että Iisakki Honkasen velat olivat vähintään noin 155 hopearuplaa. Hän oli saanut lainat 3–6 prosentin koroilla. Vanhimmat veloista olivat liki kymmenen vuoden takaa vuosilta 1844–1845. Edellä mainittuja velkoja Olavi Huttuselle ja Haajaisten Partasille ei käräjäpöytäkirjassa mainittu, joten ne huomioiden Iisakki Honkasen velat olivat 1850-luvun alussa vähintään 250 hopearuplaa ja lisäksi niille kertyneet korot.⁶⁸⁵

Petteri Rissasen jälkeen seurasi kolmen seuraavan vuoden aikana 1852–1855 tiheästi vaihtuva ja oikeudellekin varsin epäselvä, peräti seitsemän omistajan ketju, jonka päätteeksi Juhana Honkanen sai hankituksi Iisakki-veljensä myymän perintömaan omistukseensa.⁶⁸⁶ Juhana Honkanen maksoi 300 hopearuplan kaupan osittain käteisellä, osittain velkakirjalla. Samalla hän otti huolehtiakseen veljensä syytinkisopimuksen ja muut tämän tilansaani liittyneet velvoitteet. Vuodesta 1852 oli säädetty, että syytinkisopimukset oli kiinnitettävä eli käytettävä oikeudessa, jossa ne merkittiin virallisesti tilalle rasiukseksi, joka päti myös kolmanteen osapuoleen nähden.⁶⁸⁷ Näin syytinkiläiset kulkivat tilakauppojen mukana, kuten tässä Honkasten tapauksessa. Virallinen syytinkisopimus turvasi eläkeläisten loppuelämän, vaikka jälkipolvi olisi joutunut tilasta luopumaan. Uudelle omistajalle syytinkisopimus oli onnenpeliä, sillä kaupan mukana tulleet syytinkiläiset saattoivat elellä pitkäänkin tilalla taloudellisena rasitteena.

Juhana Honkasen omistusoikeus 7/16:aan Ropolan tilasta vahvistettiin lainhuutojen kautta 1857. Tässäkään vaiheessa Juhana Honkanen ei omistanut kokonaan Iisalmi 9 -kantatilaa, vaan ainoastaan kolme neljäsosaa, koska hän oli myynyt marraskuussa 1856 Kivimäen ulkopalstan (*utmark*) Haajaisten suunnalta 255 hopearuplalla.⁶⁸⁸ Näillä järjestelyillä Juhana Honkanen oli saanut keskeiset osat Ropolasta omistukseensa Ylemmäisen lähistöllä. Hänen taloudellinen tilanteensa ei kuitenkaan ottanut helpottuakseen, sillä 18-vuotiaaksi varttunut Anna Loviisa Rytönen avioitui keväällä 1858 ja Juhana Honkaselle lankesi maksettavaksi syytinkisopimuksessa mainitut 114 ruplaa isoine myötäjäisineen.⁶⁸⁹

Juhana Honkasen moninaiset syytinki-, tila- ja velkajärjestelyt osuivat katovuosien aikaan. Vuoden 1856 kadon ankaruudesta kirjoitti esimerkiksi iisalmelainen talollinen Pekka Kumpulainen *Suomen Julkisiin Sanomiin* 5.3.1857. Varsinkin pitäjän pohjoisosissa ja koko Maaselan alueella ankaraa puutetta oli sekä viljasta että rahasta. Kumpulaisen mukaan niillä, joilla oli käteistä, ei ollut hätää. He saattoivat ostaa viljaa Kuopiosta, kruunulta ja kauppamiehiltä. Köyhimmät, joilla ei ollut rahaa eikä takaajia, kärsivät eniten. Pitäjänkokouksen pöytäkirjoista kesältä 1856 ilmenee, että Juhana Honkanen kuului kruunun vilja-apua ja -lainaa saaneiden kymmenien talollisten joukkoon.⁶⁹⁰

Juhana Honkasen talouteen kuului 11–17 henkilöä 1860-luvun taitteen molemmin puolin. Näin suuri eri sukupolvien, sisarusten ja palkollisten muodostama ruokakunta ei ollut Savossa yleinen. Yli kymmenen hengen ruokakunnat muodostivat noin kymmenesosan Savon maalaistalouksista 1860-luvulla.⁶⁹¹ Juhana Honkanen oli elämänvaiheessa, jossa hänen

vastuullaan olivat sekä omat alaikäiset lapset että koko joukko muita huollettavia. Syytinkiläisinä Ropolassa asuivat vuonna 1857 appivanhemmat ensimmäisestä avioliitosta⁶⁹² sekä Iisakki-veli vaimoineen kolmen alaikäisen lapsensa kanssa. Vasta 1864 annettiin asetus, joka kielsi kiinnittämistä yhteen tilaan kahta syytinkiä, mikä olisi keventänyt Juhana Honkasenkin rasitteita⁶⁹³. Ex-appivanhemmat Kalle Rytkönen ja Anna Vatanen kokivat vuonna 1858, ettei heitä kohdeltu syytinkisopimuksen mukaisesti. He haastoivat vävynsä Juhana Honkasen käräjille epäkunnioittavasta käytöksestä ja liian vähäisestä ruuasta. Käräjillä vahvistettiin vuonna 1848 allekirjoitettu syytinkisopimus ja appivanhemmat saivat kiinnityksen osaan Juhana Honkasen osuutta Ropolasta.⁶⁹⁴

Aivan ääri rajoilla ei Ropolassa 1850-luvun loppupuolella eletty, koska myös palkollisia ja torppareita pystyttiin pitämään. Henkikirjojen mukaan Juhana Honkasella oli tuolloin lähes joka vuosi pestattuna 1–2 renkiä ja piika. Lisäksi omissa talouksissaan asuivat muonarenki, pari itsellistä ja ainakin yksi torppariperhe. Kotitalouden taloudellista huoltosuhdetta voidaan suuntaa antavasti arvioida henkikirjojen avulla tarkastelemalla henkirahaa maksavien ja maksamattomien keskinäistä suhdetta. Henkirahaa maksaviin kuuluivat 15–63-vuotiaat työkykyiset, niin talon väki kuin palkolliset. Myös työikäisistä ja -kykyisistä syytinkiläisistä piti maksaa henkirahaa, mikä viittaa siihen, että heidän oletettiin osallistuvan talon töihin kuntonsa ja taitonsa mukaan. Esimerkiksi vuonna 1857 Juhana Honkasen piti maksaa henkirahaa elättämistään Iisakki Honkasesta ja Kalle Rytkösestä puolisoineen. Henkirahasta vapautettuja olivat alle 15-vuotiaat, yli 64-vuotiaat ja työkyvyttömät. Jos huoltosuhte on arvoltaan yksi, oli elättäjiä ja elätettäviä kotitaloudessa yhtä paljon. Mitä suurempi luku, sen parempi oli talouden kyky huolehtia niistä, jotka eivät pystyneet täysipainoisesti osallistumaan kotitalouden työntekoon. Agraaritaloudessa maatila oli tuotantoyksikkö, jonka työntekijöitä olivat ruokakunnan jäsenet.

Juhana Honkasen taloudellinen huoltosuhte romahti 1850-luvulla. Vuosikymmenen alussa nuoren avioparin taloudessa asuivat työkykyiset appivanhemmat sekä pestattuna renki ja piika. Huollettavina oli kaksi alaikäistä lasta. Huoltosuhte 3 (6:2) oli hyvä mutta vuosikymmenen puolivälissä laskenut perheenlisäyksen myötä 1,5:een (6:4), vaikka taloon oli palkattu toinen renki. 1860-luvun taitteessa huoltosuhte oli enää 0,57 (4:7). Talonväki oli joutanut jättämällä pestaamatta palkollisia. Iisalmen pitäjässä taloudellinen huoltosuhte oli 1840-luvun puolivälistä 1860-luvun puoliväliin heikko, joten Juhana Honkasen perheen suhteellisen pieni huoltosuhte ei 1860-luvun alussa ollut poikkeava, mutta huoltosuhteen romahdus hyvästä ääri rajoille oli erittäin jyrkkä.⁶⁹⁵

Taloudelliset vaikeudet johtivat siihen, että Juhana Honkanen myi Ropolan 4.11.1861 Aukusti, Taavetti, Juho ja Pekka Sirviölle 2 200 hopearuplalla. Kauppahinnan Sirviöt maksoivat osin käteisenä ja osin velkakirjalla. Kaupan mukana Iisakki Honkasen, Kalle Rytkösen ja Anna Vatasen elatusvelvollisuudet siirtyivät uudelle omistajalle.⁶⁹⁶ Sukutilan myynti oli varmasti raskas päätös, mutta samalla helpottava ratkaisu päästä eroon syytinkisopimuksista. Juhana Honkanen halusi jatkaa edelleen talollisena. Myytyään Ropolan hän osti paikalliselta talolliselta Reeti Kauppiselta puolikkaan Ahmon verotilasta (Ulmala 8), joka sijaitsi kymmenien kilometrien päässä Ropolasta. Kauppahinta oli 1 300 hopearuplaa, jonka Juhana Honkanen maksoi osittain käteisenä ja osittain velkakirjalla. Hallinto-oikeuden hän sai tilaan heti.⁶⁹⁷

Yläsavolaisille tilallisille 1860-luku oli vaikea ajanjakso, kuten Miikka Voutilainen ja Heikki Kämäräinen osoittavat luvussaan. Vuosikymmenen kuluessa maataloilla tehtiin monenlaisia omistusjärjestelyjä. Juhana Honkanen oli edelleen velkaantunut ja joutui 1864 myymään Ahmon tilansa irtaimistoineen langolleen Lassi Kumpulaiselle (s. 1821). Kauppahinta oli 4 000 markkaa. Honkanen luopui tilastaan halvemmalla kuin oli sen ostanut, sillä Honkasen maksama 1 300 hopearuplaa vastasi 5 200 markkaa. Lassi Kumpulaisen piti välittömästi maksaa käteisellä 2 400 markkaa Juhana Honkasen viidelle velkojalle. Puhdasta rahaa Kumpulainen maksoi langolleen vain 360 markkaa. Loput 1 600 markkaa oli sovittu kertyvän Juhana Honkasen, tämän vaimon ja lasten elatuksesta ”sen jälkeen kuin tänä päivänä erittäin tehty elake-liitto [sic!] sisällään pitää”.⁶⁹⁸

Näin Juhana Honkanen vajosi syytinkiläisten eli elätettävien joukkoon. Eläkesopimus ei ollut Itä-Suomelle perinteinen, isän ja pojan väliselle henkilösuhteelle perustuva, vaan läntisempi malli, jossa syytinkiläiset tulivat maakaupan mukana.⁶⁹⁹ Honkaset muuttivat vaimon lapsuudenmaisemiin Honkaharjuun (Porovesi 4). Ilmeisesti osin syytinkisopimukseen liittyen, osin perintönä, järjestyi Reetalle ja Juhanelle torppa.⁷⁰⁰ Nälänhädän pahimpaan aikaan vuonna 1868 Juhana Honkanen menehtyi 52-vuotiaana keuhkotautiin. Perinnönjako suoritettiin viiden alaikäisen lapsen sekä ensimmäisestä avioliitosta syntyneen tyttären kesken. Perukirjan mukaan Juhana Honkanen oli sosiaaliselta statukseltaan torppari vuonna 1866 tehdyn torpparisopimuksen mukaisesti. Näin ollen kiinteää omaisuutta ei ollut jaettavana.⁷⁰¹

Juhana Honkasen perukirjan perusteella perhe ei elänyt puilla paljailta vaan talous vaikutti vaatimattomalta maalaistalolta, jossa oli lukuisia rautaisia työvälineitä peltoaatrasta kirveisiin, viikatteisiin ja sirppeihin. Eloja oli satokauden jälkeen varastossa kaksi tynnyriä rukiita, kolme tynnyriä ohria ja tynnyrillinen ”pottua”. Viljamäärä oli 6–7 hengen perheelle riittämätön tulevaa talvea ajatellen, vaikka peruna osin korvasi viljantarvetta. Kotieläimiä olivat tammahevonon, kolme lypsävää lehmää, vasikka, kaksi lammasta ja sika, joten maitoa ja lihaa oli saatavissa. Puuesineissä oli maitotalouteen kuuluneita astioita kirnuista ja maitohinkeistä lähtien. Kalastukseen liittyivät vene, talvi- ja kesänuotat sekä rysät. Nahat ja rukit kertovat käsitöiden tekemisestä. Kuolinpesän irtaimen omaisuuden bruttoarvo saatavineen oli yli 395 markkaa. Juhana Honkasen kuolinpesässä oli kuitenkin velkoja yli 600 markkaa, joten mitään jaettavaa ei perillisille jäänyt.⁷⁰²

Miehensä kuoleman jälkeen Reetta Kumpulainen on merkitty rippikirjoihin ensin torpparin, sittemmin mökkiläisen leskeksi Honkaharjun tilalle (Porovesi 4). Hän kuoli vuonna 1906. Joonas Honkasen jälkeläiset elivät tilattomina ainakin vuosisadan vaihteeseen saakka. Henriikka-tytär (s. 1858) piikoi Iisalmen kauppalassa ja muutti 1885 naimattomana Kuopioon. Liisa (s. 1856) ja Anna (s. 1862) palvelivat Honkaharjun talossa, ja sittemmin Anna muutti Hiitolaan Karjalaan. Pojat Juho Heikki (1858–1943) ja Lassi (s. 1865) perustivat omat perheensä Honkaharjun mökkiin ja huolehtivat äidistään tämän kuolemaan saakka. Joonas Honkasen Mari-tytär ensimmäisestä avioliitosta meni naimisiin itsellismiehen kanssa 1876 ja muutti sittemmin Kiuruvedelle.⁷⁰³

Honkasten omistajuuskausi Ropolassa oli kamppailua talollisuuden ääriajoilla. Suvun taloudelliset aallonpohjat seurasivat Ylä-Savon väestökriisejä 1800-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä, 1820–1830-luvuilla sekä 1850–1860-luvuilla, jolloin kuolleisuus oli syntyvyyttä suurempaa.⁷⁰⁴ Väestöön suhteutettuna Suomen sodan kriisi vastasi vuoden 1868 kuolleisuutta.⁷⁰⁵

Uusi omistajasuku

Ropolan ostaneet Sirviöt olivat suhteellisen vaurasta talollissukua, joka ryhtyi uudistamaan tilaa ja painottamaan tuotantoa karjankasvatukseen. Omistajasuvun vaihdos 1861 osui vuosikymmenelle, jolloin suomalaisen maatalouden rakennemuutoksen on yleisesti katsottu alkaneen. Omavaraistaloudesta alettiin vähitellen painottua rahatalouteen, kaskesta peltoihin, kasvinviljelypainotteisuudesta karjankasvatukseen ja rehunviljelyyn. Savon peltopinta-ala nelinkertaistui seuraavien viidenkymmenen vuoden aikana. Kun karjatalous muodosti Pohjois-Savon maatalouden bruttotuotannon arvosta alle 70 prosenttia 1880, osuus oli noussut yli 80 prosenttiin vuoteen 1910 mennessä. Savossa vesiliikenne- ja rautatieyhteydet paranivat 1800-luvun loppupuolella, mikä helpotti voin kuljettamista Pietariin ja vientisatamiin. Vastaperustettu Iisalmen kauppala oli 1870-luvulta lähtien maakunnan toiseksi merkittävin voinvientikeskus Kuopion jälkeen.⁷⁰⁶

Sirviöt olivat kotoisin Iisalmen pitäjän itäosasta, Rutakon Sirvolasta eli Inganmäeltä (Rutakko 19). Pitäjänkartan mukaan Inganmäellä oli 1840-luvulla vain yksi talo, jota rippikirjan mukaan asui kahden veljeksien yhteistalous. Sukupolvenvaihdoksen jälkeen talous eriytyi kahdeksi erilliseksi savuksi: Paavo Pekanpoika Sirviön 16 hengen ruokakunnaksi ja osaomistajan (*delägare*) Samuli Tuomaksenpoika Sirviön 13 hengen ruokakunnaksi. Kummatkin taloudet olivat poikkeuksellisen suuria Savossa, jossa vain pari prosenttia ruokakunnista oli yli 15-henkisiä.⁷⁰⁷ Paavo Sirviön (s. 1804) isännöimässä talossa asuivat 1860-luvun alussa myös hänen veljensä perheineen: Taavetti (s. 1806) ja Aukusti (s. 1811) sekä jo edesmenneen Pekka-veljen pojat Juho (s. 1831) ja Pekka (s. 1840). Monen sukupolven ja veljeksien muodostamassa suurperheessä eleli useampi ydinperhe, joissa oli yhteensä kolmetoista yli 15-vuotiaista ja kolme alaikäistä 1860-luvun alussa.⁷⁰⁸

Paavo Sirviön patriarkaalisessa taloudessa oli epäilemättä tarve saada viljelyskelpoista lisämaata, jotta mahdollisimman monelle suvun miespuoliselle jäsenelle perheineen saataisiin taattua toimentulo. Sirviöt ostivat Juhana Honkaselta Ropolan siten, että veljekset Aukusti ja Taavetti Sirviö hankkivat kumpikin kolmasosan ja heidän kaksi veljenpoikaansa yhteisesti kolmannen osan. Ropolaan muutti ainoastaan Aukusti (1811–1882) perheineen. Muut myivät osuutensa Aukustille nälänhädän jälkeen syksyllä 1869. Aukustin omistusoikeus Ropolaan vahvistui kolmannessa lainhuudossa 1872.⁷⁰⁹ Tällä tavalla yksi suurperheen jäsenistä oli erkaantunut muusta suvustaan omaksi taloudeksien.

Sirviöiden hallintaoikeus Ropolaan alkoi kaupantekopäivästä. Virallisesti Aukusti Sirviö ja hänen vaimonsa Reetta Eskelinen (1814–1881) muuttivat Ylemmäisille keväällä 1863. He olivat noin 50-vuotiaita. Perheen esikoispoika Reeti kuoli muutama vuosi Ylemmäisille muuton jälkeen. Keskimäinen poika Pekka (1844–1912) oli tilakaupan aikaan 18-vuotias ja kuopus Aku (s. 1851) kymmenvuotias.⁷¹⁰

Sirviöt pystyivät sinnittelemään kohtuullisesti uudella tilallaan halki 1860-luvun nälkävuosien. Ropola kuului siihen vähemmistöön iisalmelaisista henkikirjatalouksista, jotka pystyivät – tai joutuivat – maksamaan uutta väliaikaista suostuntaveroa vuosikymmenen loppupuolella. ”Talonmies” Aukusti Sirviöltä perittiin 1,60 markkaa kolmena eri vuonna 1865, 1869 ja 1870. Hänen vuosituloikseen oli arvioitu noin 700 markkaa. Ropola kuului pienituloisiin verotettaviin iisalmelaisitalouksiin.⁷¹¹

Tilanomistajat alkoivat 1800-luvun loppupuolella vaikuttaa entistä enemmän siihen, kuka sai maatilana omistukseensa heidän jälkeensä. Tätä edesauttoi myös tyttären yhtäläinen perimysoikeus vuodesta 1878 lähtien. Aukusti Sirviö isännöi Ropolaa parikymmentä vuotta, noin 70-vuotiaaksi. Yhdessä puolisonsa kanssa hän testamenttasi vuonna 1881 Ropolan kahdelle pojalleen, neljäkymmentä lähestyvälle Pekalle ja 30-vuotiaalle Akulle, joilla molemmilla oli jo omaa perhettä. Vain itse ostettua tai raivattua maata eli ansiomaata (*avlingejord*) saattoi testamentata, mikä ehto Sirviön osalta täyttyi. Jälkisaadöksellään vanhemmat varmistivat, että tila pysyisi perheessä ja molemmilla pojilla olisi riidoitta yhtäläinen mahdollisuus jatkaa maanviljelijöinä Ylemmäisillä. Testamentissa ei mainita syytinkivelvollisuutta.⁷¹²

Ajat olivat muuttumassa. Maatilojen arvo nousi 1800-luvun loppupuolella, ja Ropolan tila oli ostettu perheeseen verrattain korkealla hinnalla. Sukupolvenvaihdokset alkoivat tulla lunastajille yhä kalliimmiksi, kun muut perilliset ryhtyivät vaatimaan osuuttaan jaettavan maaomaisuuden arvonnoususta. Monet lunastajat velkaantuivat sukupolvenvaihdoksissa.⁷¹³ Ehkä juuri näitä karikoita Aukusti Sirviö puolisonsa kanssa halusi välttää, kun he ilmaisivat kirjallisesti viimeisen tahtonsa. Reetta Eskelinen kuoli samana vuonna kuin testamentti tehtiin ja Aukusti Sirviö puoli vuotta myöhemmin 1882.

Aukusti Sirviö ja Reetta Eskelinen saattoivat Ropolan tilan vähintäänkin kohtalaiseen kuntoon. Vuonna 1881 Ropolan kantatilaan kuului kolme talollissavua⁷¹⁴, joista Sirviöiden maaomaisuus oli selkeästi laajin ja tuottavin noin 80 prosentin vero-osuudellaan. Jos tilanosan veroyksikön suuruus oli samassa suhteessa viljeltyyn maa-alaan, Sirviöillä voidaan arvioida olleen 12 hehtaaria peltoa ja 26 hehtaaria luonnonniittyä. Verrattuna 1780-luvun tilanteeseen peltoala olisi näin ollen lähes kaksinkertaistunut ja niittyala 2,5-kertaistunut. Jos kotieläimissä käytetään samaa suhdetta tilanosien kesken, hevosia olisi Sirviöillä ollut viisi, lehmiä kaksitoista, hiehoja kaksi, ehkä yksi sonnikin, lähes 40 lammasta, seitsemän sikaa ja muutamia kanoja. Keskimäärin Pohjois-Savon tiloilla oli neljätoista lypsävää lehmää, joten voidaan pitää todennäköisenä, että Sirviöiden maatala muodosti tässä vaiheessa keskiverron pohjoissavolaisen karjatilan ja verrattain suuren viljelystilan.⁷¹⁵

Vanhempiensa kuoltua Aku ja Pekka elivät muutaman vuoden yhteistaloudessa, mutta Ropolasta ei näytä edelleenkään riittäneen elantoa kahdelle kasvavalle perheelle. Vuonna 1886 veljeksistä nuorempi Aku myi perintöosuutensa Pekalle ja osti Välimäen talon (Vänninmäki 16). Akun maanomistajuus ei kestänyt Vänninmäelläkään pitkään, vaan hän vajosi mökkiläiseksi.⁷¹⁶ Pekka jäi perheineen Ylemmäisen Sirviöön. Hän oli naimisissa kaksi kertaa. Pekka oli solminut 1869 avioliiton talollisen tyttären Katariina Kainulaisen (1849–1876) kanssa. Heidän lapsistaan elivät aikuisikään tytär Reetta (s. 1870) ja kaksi poikaa, Aku (1872–1941) ja Ville (1874–1952). Sen jälkeen, kun Katariina-emäntä kuoli lapsivuoteeseen 1876, Pekka Sirviö avioitui talollisen lesken Heta Sonnisen (1839–1912) kanssa. Toisesta avioliitosta syntyi kolme poikaa: Pekka (1878–1922), Paavo (1880–1919) ja Frans (1884–1928). Pekka Sirviöllä oli siis yhteensä kuusi perillistä, joista yksi oli tytär.

Käytäntö, jossa vanhemmat myivät omistamansa tilan lapselleen, alkoi yleistyä 1800-luvun loppupuolella. Näin isäntäpari valitsi jo elinaikanaan perillisen ja sopi menettelystä muille annettavan korvauksen. Menettely mahdollisti omaisuudenjaon toisella tavoin kuin perintölainsäädäntö edellytti. Väistyvä sukupolvi valitsi tällaisen ratkaisun esimer-

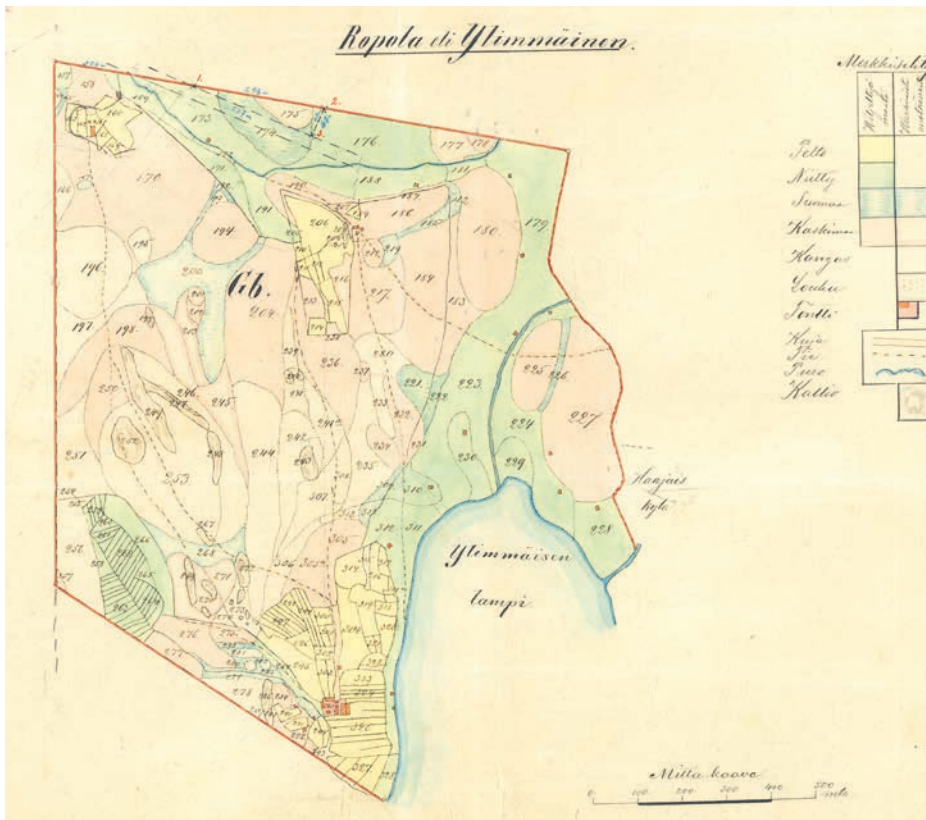

Heta Sonninen (1839–1912)
ja Pekka Sirviö (1844–1912).
Pekka Sirviö isännöi Ylemmäisillä
1881–1896, minkä jälkeen he
elivät tilalla syytinkiläisinä kuole-
maansa saakka. Samuel Sirviön
kuva-arkisto.

kiksi silloin, kun kiinteä omaisuus oli liian pieni verrattuna perillisten lukumäärään eli perimyslainsäädännön mukainen jako olisi voinut uhata sukutilan jatkuvuutta.⁷¹⁷ Myös isot velat saattoivat ajaa isäntäpareja järjestelyihin, jotta talo pysyisi perheessä. Sirviön suvun muistitiedon mukaan pahoin velkaantuneet Pekka Sirviö ja Heta Sonninen päätyivät 1896 myymään Ropolan Vilelle ja Pekalle, jotka olivat velipuolia keskenään. Kaupan ehtona oli syytinkisopimus 52-vuotiaalle Pekka-isälle ja 57-vuotiaalle Hetalle. Kolmas lainhuuto vuonna 1898 vahvisti poikien Villen ja Pekan yhteisen hallinta- ja omistusoikeuden. Samana vuonna virallistui Ropolan kantatila 9:n lohkominen kahteen osaan Sirviöiden ja Kivimäen ulkopalstan omistaneen Antti Nousiaisen (s. 1838) kanssa.

Maanjakosäännökset vapautuivat vähitellen 1860-luvulta lähtien, ja 1890-luvun puolivälissä osittaminen oli tullut käytännössä lähes vapaaksi. Ositusten vuoksi keskimääräinen tilakoko pieneni Savossa nopeasti, kuten muuallakin Suomessa. Ylä-Savossa pientilavaltaistumista jarruttivat 1900-luvun alkuvuosikymmeninä samanaikaiset puutavarayhtiöiden tilushankinnat, joista olen kirjoittanut toisaalla tässä teoksessa.⁷¹⁸ Ropolan lohkomisessa muodostettiin kuvernöörin päätöksellä 1898 kaksi itsenäistä tilaa: Kivimäki 9¹ ja Ropola 9², joista jälkimmäisen velipuolet Ville ja Pekka Sirviö omistivat yhdessä.

Lohkomistoimituksessa muodostettiin 140 hehtaarin Ropola, joka oli maa-alaltaan puolet isojaon aikaisesta kantatilasta. Tilakooltaan Ropola kuului 1900-luvun alussa

Lohkomistoimituksessa 1898 muodostettu Ylä-Savon Sirviön tila (Iisalmi 9²). Sirviön tilan asiakirjat (Samuel Sirviö).

pienimpään kolmannekseen Iisalmen maalaiskunnassa. Ylä-Savolle leimallisia olivat yli 250 hehtaarin tilukset, joiden osuus oli suurempi kuin Kuopion läänissä ja koko maassa (Taulukko 23). Itäsuomalaisten tilojen rakenteen perusosat olivat perinteisesti kasvimetsä ja pelto. Metsä kattoi 1800-luvun puoliväliin saakka pääosan, vähintään noin kolme neljäsosaa tilojen kokonaisalasta. Sen jälkeen kaski-Suomi alkoi muuttua verrattain nopeasti savotta-Suomeksi, jossa pientilalliset hankkivat elantonsa viljelyksen ja karjanhoidon lisäksi metsätöistä ja muista sivuansioista.⁷¹⁹

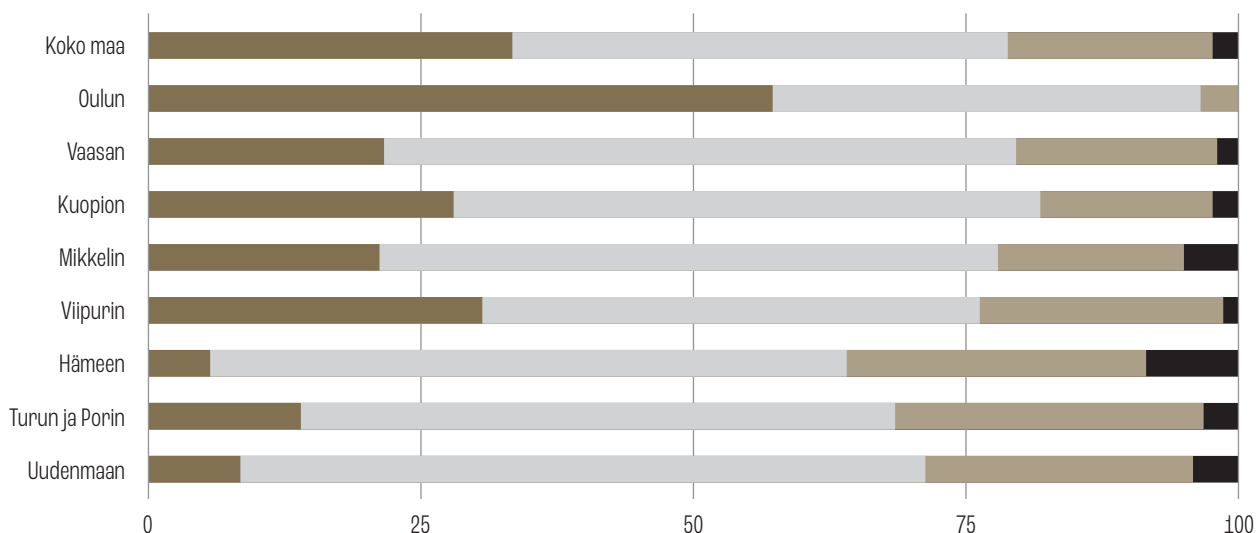
Sirviö ei ollut pientila harjoitetun maataloustuotantonsa puolesta. Raivattua peltoa Sirviössä oli noin 13 hehtaaria eli lähes kymmenesosa tilusalasta. Niittyjen osuus oli 34 hehtaaria (Taulukko 24). Vuosisadan vaihteessa viljelyspinta-ala oli Iisalmen maalaiskunnassa keskimäärin noin kymmenen hehtaaria viljelmää kohden, joten Sirviö sijoittui lähes 50 hehtaarillaan selvästi keskimääräistä suurempien joukkoon. Noin viidenneksellä maanviljelystiluksista viljellyn maan osuus oli yli 25 hehtaaria Suomessa. Itä-Suomessa viljellyt alat olivat pienemmät kuin eteläsuomalaisilla tiluksilla (Kuvio 14). Verrattuna isojaon aikaiseen Antti Roposen uudistilaan pelto- ja niityala oli yksistään Sirviöiden (Iisalmi 9²) osuus huomioiden noin 3,5-kertaistunut. Eniten oli kasvanut niittyjen osuus, mikä osoittaa Sirviöiden panostaneen karjankasvatukseen, kuten moni muukin pohjoissavolainen maatalo.

Taulukko 23 Tilusalan jakautuminen maanomistajille tilusalan laajuuden mukaan vuonna 1901 Iisalmessa, Kuopion läänissä ja koko maassa (%-osuus tilusalasta). Lähde: Vennola 1917, taulukko 8.

	Alle 50 ha	50–249 ha	250–999 ha	1000– ha	Tilusala yhteensä ha
Iisalmen mlk	1	28	39	32	246 835
Kuopion lääni	2	33	40	25	3 062 636
Koko maa	4	39	39	18	19 903 756

Taulukko 24. Ylemmäläisistä Sirviön pelto- ja niittyala sekä kokonaispinta-ala vuoden 1898 lohkoistomitoituksen mukaan sekä vuoden 1786 isojaossa. Lähde: Sirviön tilan asiakirjat (Samuel Sirviö).

	Sirviö vuonna 1898		Ropola vuonna 1786		1786–1898
	Pinta-ala ha	%-osuus	Pinta-ala ha	%-osuus	Kasvu-%
Peltoa	13	9	3,5	1	271
Niittyä	34	24	10	4	240
Tilan kokonaispinta-ala	141	100	280	100	-50

■ Alle 5 ha
 ■ 5–25 ha
 ■ 25–100 ha
 ■ yli 100 ha

Kuvio 14. Maanviljelystilukset (%-osuudet kokonaismäärästä) viljellyn maan koon (ha) mukaan 1900-luvun taitteessa. Lähde: SVT II:8 1896–1900.

Amerikan kaivosrahoilla maataloutta kehittämään

Tilanpito oli edelleen haasteellista 1800-luvun loppupuolella. Myös Sirviöt velkaantivat. Toimeentulon vaikeutuminen sai talon vanhimmat pojat eli Akun, Villen ja Pekan lähtemään Amerikkaan 1900-luvun taitteessa. ”Amerikan kuume” ei tarttunut savolaisiin yhtä voimakkaasti kuin pohjalaisiin, mutta saavutti Pohjois-Savossakin huipunsa vuosisadan vaihteen tienoilla. Kun Amerikkaan lähtijöitä oli maalaiskunnissa liki kolme promillea keskiväkiluvusta 1870–1914, Iisalmen maalaiskunnasta heitä oli yksi tuhatta asukasta kohden. Iisalmi kuului Kiuruveden ja Pielaveden kanssa niihin kuntiin, joista Savossa matkattiin eniten siirtolaisiksi Atlantin taakse. Monet lähtijöistä olivat nuoria työiässä olevia miehiä. Toimeentulo kotitiloilla oli vaikeutunut,

kun yhä useampi perheen jälkikasvusta selvisi pienentyneen kuolleisuuden vuoksi aikuisikään ja yhtäläisen perintöoikeuden myötä tilan lunastaminen oli tätäkin kautta kallistunut.⁷²⁰

Myös poliittisilla syillä oli vaikutusta siirtolaisuuteen. Helmikuun manifestin 1899 jälkeen muuttovirta Amerikkaan voimistui. Vuonna 1902 toimeenpantiin ensimmäinen uuden asevelvollisuuslain mukainen kutsunta, jossa osa 22 vuotta täyttävien miesten ikäluokasta arvottiin kolmen vuoden vakinaiseen palvelukseen Venäjän armeijassa. Toinen osa arvoista vei suoraan reserviin, jossa täytyi kolmena kutsuntaa seuraavana kesänä osallistua Iisalmen tai jonkun muun lähiseudun reservikomppanian harjoitukseen yhteensä 90 päivän ajan. Asevelvollisuutensa suorittaneet miehet merkittiin nostoväkeen 40-vuotiaiksi asti.⁷²¹

Ajatus asepalveluksesta osana Venäjän armeijaa ei innostanut. Suomessa runsas puolet ja Pohjois-Savossa peräti yli 70 prosenttia asevelvollisuusikäisistä jätti saapumatta vuoden 1902 kutsuntoihin. Iisalmen maalaiskunnasta ja kaupungista ei paikalle tullut yhtään tervettä miestä, ainoastaan tarkoituksellisesti sairaita ja muutoin kelpaamattomia. Osa vältti asepalveluksen lähtemällä Amerikkaan.⁷²² Suvussa säilyneen muistitiedon mukaan Aku Sirviö olisi heidän joukossaan. Kuitenkin vuonna 1902 hän oli 30-vuotias, joten hänen olisi pitänyt suorittaa asevelvollisuutensa Suomen armeijassa jo vuosia aiemmin. Vuosien 1891–1900 rippikirjaan asevelvollisuusikäisistä Sirviön veljeksistä sekä Aku että Ville on kuitenkin merkitty asevelvollisuuteen kelpaamattomina ("kelpton"). Ainoastaan velipuoli Pekan kohdalle oli 21-vuotiaana osunut asepalvelukseen johtanut arpa vuonna 1900, ja hän näyttää Amerikkaan lähdöllään vältäneen asepalveluksen.⁷²³

Sirviön veljesten siirtolaisuuteen saattoi asevelvollisuutta ja sortovuosien aktivismia enemmän vaikuttaa 1900-luvun taitteen molemmiin puoliin sattuneet vaikeat katovuodet, jotka koettelivat maataloutta.⁷²⁴ Pekka oli myynyt 3 000 markalla oman puolikkaansa Ropolasta irtaimistoiheen.⁷²⁵ Kaupat hän teki velipuolensa Villen kanssa 28.2.1899, pari viikkoa helmikuun manifestin jälkeen. Vuonna 1903 talvikäräjillä vahvistettuun kauppaan kuului merkittävä taloudellinen rasite "elakemiehistä": Pekka Sirviön ja Heta Sonnisen syytinki jäi nyt kokonaan Villen harteille. Tämä ei maksanut ostamaansa käteisellä, vaan otti Pekan kontolla olleita velkoja ja rasitteita hoidettavakseen.⁷²⁶

Velipuolet Ville ja Pekka Sirviö päätyivät Akun luo Tellurideen Coloradoon. Pekka jäi niille teilleen ja hukkuu epäselvissä olosuhteissa 1922. Aku ja Ville työskentelivät kaivoksessa ja ansaitsivat ilmeisen hyvin. Henkikirjojen perusteella Ville Sirviö palasi Iisalmeen 1903 sen jälkeen, kun hän oli saanut edellä mainitun kiinnityskirjan Ropolaan. Suomeen saavuttuaan Villen oli tarkoitus vain maksaa tilan velat ja lähteä takaisin Amerikkaan, mutta lopulta hän päätti kuitenkin jäädä Ylempiäisille. 1900-luvun alkuvuosikymmenellä Amerikkaan mentiin yhä useammin vain muutamaksi vuodeksi ansaitsemaan rahaa, vaikka palaajat olivat edelleen selvä vähemmistö siirtolaisten joukossa. Suomeen palanneissa oli suhteellisesti eniten talollisia ja torppareita, koska heillä oli tiedossa ainakin jonkinlainen toimeentulo kotiseudullaan. Monet tarvitsivat rahaa lunastaakseen sisarustensa perintöosuudet tai maksaakseen tilaa rasittaneet velat. Suurin osa paluumuuttajista oli Ville Sirviön lailla naimattomia.⁷²⁷

Ilmeisesti Amerikasta tuotu hattu päässään Ville Sirviö kylvää viljaa Nevalan palstalla. Ylemmäisen Sirviö näkyy vastarannalla. Heikki Sirviön kuva-arkisto.

Suomi oli pitkään ammattirakenteeltaan verrattain muuttumaton ja maatalouteen keskittyvä. Agraariyhteisössä maanomistus oli elintason ja sosiaalisen arvostuksen tärkein mittari. Antti Häkkisen tutkimusten mukaan vasta 1900-luvun taitteessa työelämään siirtyneet ikäpolvet alkoivat selvästi aiempaa useammin sijoittua teollisuuden, palvelujen ja hallinnon ammatteihin – tai lähtivät siirtolaisiksi Pohjois-Amerikkaan.⁷²⁸ Ikänsä puolesta 1870–1880-luvulla syntyneet Sirviön sisarukset kuuluivat juuri tähän sukupolveen. Heille elämässä avautui muitakin mahdollisuuksia kuin isien työn jatkaminen. Maailmalle lähteneiden perillisten osuuksien lunastaminen vaati sukutilalle jääviltä taloudellista pääomaa.

Ropola tarvitsi Ville-isäntänsä. Pekka ja Heta Sirviö olivat syytinkiläisiä. Reetta-tytär oli avioitunut 1893. Perheen kuopus Frans suuntasi höyrylaivalla Englannin ja New Yorkin kautta Tellurideen 1905. Hän kuoli Amerikassa 1928. Sirviöiden viidennenkin pojan, konttoristina Iisalmen kaupungissa työskennelleen Paavon tiedetään olleen Telluridessa. Sitten hän suuntasi Hangosta Kapkaupunkiin kesällä 1909. Myöhemmin 1910-luvulla Paavo Sirviö loi liikemiesuraa Viipurissa ja Porvoossa, kunnes menehtyi perheettömänä keuhkotautiin 1919.⁷²⁹ Esikoispoika Aku Sirviö sen sijaan palasi Villen lailla Ropolaan 1905, samana vuonna kuin uuden asevelvollisuuslain toteuttaminen lopetettiin. Siitä lähtien veljekset Ville ja Aku hoitivat tilaa yhdessä, mutta vasta vuoden 1914 henkikirjassa heidät on merkitty tilan omistajiksi. Itäsuomalaiseen tapaan Ropola oli vanhan Pekka Sirviön isännyydessä aina tämän kuolemaan saakka 1912. Myös kuolinilmoituksessaan Pekka-isä mainitaan maanviljelijänä ja Heta talon emäntänä. Perikunta hallitsi tilaa seuraavana vuonna.⁷³⁰

Ville Sirviön 60-vuotispäivät talvella 1934. Perhe kuvattuna Sirviön salissa. Vasemmalta: Helmi-tytär (s. 1926), Miina ja Ville sekä lapset Veikko, Vieno, Aulis, Arvo ja Armas. Heikki Sirviön kuva-arkisto.

Tuliaisinaan Suomeen Ville ja Aku Sirviö toivat sekä kaivostyössä ansaittua rahaa että Amerikan vaikutteita, myös taloudellista rohkeutta ja riskinottoa. Veljekset alkoivat laajentaa yhteisomistuksiaan ja tehostaa maataloustuotantoaan. Tila oli velaton, ja vuodesta 1912 vanhempien syytinkisopimuskaan ei enää rasittanut. Veljesten maatalousyrittäjyys oli määrätietoista ja tulevaisuutta rakentavaa. Ville Sirviö solmi avioliiton 1911. Samoihin aikoihin hän osti yhdessä Aku-veljensä kanssa yhteisesti Laitilan (Niskala, Iisalmi 3) Koljonvirran läheisyydestä. Kun Aku Sirviö viisikymppisenä avioitui 1920-luvun alussa, veljekset sopivat omistustensa jakamisesta siten, että Ropola (Iisalmi 9²) siirtyi kokonaan Ville Sirviön omistukseen ja Laitila Aku Sirviölle. Veljesten kesken tehty välijako oli sopuisa ja tasapuolinen. Perheen muistitiedon mukaan Aku Sirviö olisi asunut Laitilassa jo vuodesta 1911 lähtien, mutta henkikirjoihin veljekset on merkitty Ylemmäsille aina 1920-luvun alkupuolelle saakka.⁷³¹

Ville ja Miina Sirviön aikana Ropolaa alettiin kutsua Ylemmäisen Sirviöksi. Tilalla oli 1930-luvun alussa peltoa 30 hehtaaria, luonnonniittyä neljä hehtaaria ja raivattua laidunta 24 hehtaaria. Sirviö kuului niin Pohjois-Savossa kuin koko Suomessa suhteellisen harvalukuisiin yli 25 peltohehtaarin tiloihin (Taulukko 25). Savossa maatilan keskimääräinen peltoala oli 5,6 hehtaaria vuonna 1930. Koko maassa vastaava luku oli kuusi hehtaaria. Omavaraisuuteen olisi tarvittu 1920-luvun laskelmien mukaan noin kymmenen hehtaaria. Kun maanjako alkoi vapautua ja tilattoman väestön asutustoiminta viritä 1900-luvun taitteesta lähtien, pientilat yleistyivät. Itsenäisten tilojen määrä kasvoi merkittävästi 1910–1930-luvulla toteutettujen maareformien myötä. Yksistään 1920-luvulla Pohjois-Savossa tilojen määrä lisääntyi yli 12 600:lla. Kasvu painottui alle kymme-

nen peltohehtaarin tiloihin, erityisesti 1–5 peltohehtaarin pientiloihin. Pohjois-Savossa pientiloja syntyi eniten Iisalmen kihlakuntaan. Pientilavaltaistuminen jakoi maakunnan ja koko läänin tavallaan kahtia maatalous- ja metsätalousalueisiin.⁷³² Iisalmen pitäjässä metsävaltaisia, pieniä perheviljelmiä muodostui erityisesti pohjois- ja itäosiin, kuten tilattoman väestön oloja kuvaavassa luvussani olen kuvannut. Sirviö ei ollut pientilan kaltainen perheviljelmä, vaan tilalla oli edelleen myös palkattua työväkeä.⁷³³

Suomessa tehtiin uudisraivausta voimallisesti 1910–1920-luvulla. Kuopion läänissä peltoala lisääntyi koko maata nopeammin. Iisalmen kihlakunta puolestaan kuului peltonteen ydinalueeseen Pohjois-Savossa ja Pohjois-Karjalassa (Taulukko 26). Kiuruveden, Iisalmen, Lapinlahden ja Maaningan suunnille muodostui vahva maatalousalue. Etenkin luonnonniittyjä raivattiin pelloksi.⁷³⁴ Sirviön tilasta viljeltyä peltoa ja laidunta oli 1930-luvun taitteessa yhteensä 44 prosenttia, mikä osuus oli yli kymmenen prosenttiyksikköä suurempi kuin kolmekymmentä vuotta aiemmin.

Metsämaata Sirviössä oli lähes 80 hehtaaria ja sen osuus maa-alasta oli 57 prosenttia eli huomattavasti enemmän kuin 1900-luvun taitteessa. Kaskelle merkittyjä maita oli toisaalta raivattu pelloksi ja otettu laidunkäyttöön, toisaalta annettu metsittyä. Metsänomistajina Sirviöt saivat tuloja myös puunmyynnistä eri muodoissaan.⁷³⁵

Ylemmäisen Sirviön järvenrantaniityt ja heinäviljelyyn sopivat savikkomaat loivat hyvät edellytykset karjataloudelle. Karjanhoidon tehostaminen vaati tuotantorakennusten uusimista. Ville Sirviö rakennutti 1920-luvulla uuden, poikkeuksellisen suuren karjakartanon sementtitiilistä. Navetassa oli paikat 40 lehmälle ja sen yhteydessä oli kuuden hevosen talli, sikala, 125 kanan kanala sekä karjakeittiö, maituhuone, jäähuone, kalustovaja ja karjanhoitajan huone. Puolen kilometrin päässä olevasta lähteestä johdettiin painovoimalla juokseva vesi puuputkia pitkin hevosille ja lehmille juomakuppeihin sekä asuinrakennukseen.⁷³⁶ Monikerroksinen karjakartano oli kooltaan, malliltaan ja rakennustekniikaltaan ainutlaatuinen Ylä-Savossa ja harvinainen koko Suomessa. Entisenä kaivosmiehenä Ville Sirviö ampui taidokkaasti kallioon isot virtsa-altaat kellarikerrok-

Panamahattuinen Ville Sirviö nojaamassa aitaan. Amerikasta tultuaan hän kunnosti kolmesta erillisestä ja keskenään eri linjassa olleesta hirsirakennuksesta komean päärakennuksen tupineen, saleineen ja kammareineen. Valtameren takaisina vaikutteina kuistit saivat jyrkkäkattoiset päätykolmiot ja talon toiselle puolelle rakennettiin amerikkalaistyylinen pitkä avoveranta. Samuel Sirviön kuva-arkisto.

Kokoluokka	Pohjois-Savo %-osuus maatiloista (yht. 14 073 tilaa)	Kuopion lääni %-osuus maatiloista (yht. 28 835 tilaa)	Suomi %-osuus maatiloista (yht. 199 385 tilaa)
1–5 ha	55	60	48
5–10 ha	24	23	25
10–15 ha	10	8	12
15–25 ha	7	6	9
25–50 ha	3	2	5
yli 50 ha	1	1	1

Vuosi	Iisalmen kihlakunta ha	Pohjois-Savo ha	Kuopion lääni ha	Suomi ha
1910	25 348	77 238	133 741	1 632 100
1920	27 287	85 654	142 773	1 791 100
1929	38 478	105 234	179 482	2 045 300
Kasvu-%, 1910–1929	52	36	34	25

seen ja valoi välipohjan, jonka päälle tuli lantala (0-kerros). Ensimmäiseen kerrokseen sijoitettiin lehmät ja ylimmäiseen kerrokseen ”heinävinni”.⁷³⁷

Ville Sirviö kehitti tilasta yhden merkittävimmistä yläsavolaisista karjataloista. Sirviön karja oli iso 1930-luvulla. Se sisälsi 38 itäsuomalaisista lehmää, sonnina, kolme hevosta ja 30 kanaa. Suvussa kulkeneen anekdotin mukaan naapurit olivat kummeksuneet ja epäilleet Villen ”seonneen” Amerikassa, kun hän pian Suomeen palattuun luopui viljan viljelystä ja panosti maitotalouteen. Ville oli perustellut valintaansa sillä, ettei Ylä-Savon korkeuksilla voinut kilpailla Venäjältä tuotua viljaa vastaan. Vesireitti ja rautatie Iisalmeen asti synnyttivät luotettavan leipäviljan toimitusreitit ja höyrymyllyjä perustettiin. Paikalliset eturivin viljelijät siirtyivät Ylä-Savossa vähemmän kilpailtuun ja olosuhteisiin paremmin sopivaan karjatalouteen.⁷³⁸

Ville Sirviön visio oli olla iso karjatilallinen, ja tässä hän myös onnistui. *Savon Sanomissa* 1.7.1952 julkaistussa muistokirjoituksessa todetaan: ”Oltuaan 3 vuotta Amerikassa, hän [Ville Sirviö] ryhtyi viljelemään kotitilaansa saattaen sen erääksi paikkakunnan tuottoisimmista maanviljelys-karjanhoitotaloista.” Ville Sirviö osasi kaupallistaa maataloustuotantoa. Samalla hän halusi pitää kiinni mahdollisimman suuresta omavaraisuudesta. Sirviössä työt eivät saaneet pysähtyä, jos työkalut tai laitteet särkyivät. Hieman syrjässä pihapiiristä oli paja, jossa valmistettiin tilalla tarvittavat metalliosat työvälineisiin.⁷³⁹ Talollinen Ville Sirviö kuului yläsavolaisiin poliittisiin vaikuttajiin 1920–1940-luvulla.⁷⁴⁰ Hän oli perustamassa myös maalaisliittolaista aluelehteä *Iisalmen Sanomia* kirjapainoineen 1925.

Taulukko 25. Kuopion läänin ja Suomen maatilat (itsenäiset, yli yksi peltohehtaaria) suuruusluokittain vuonna 1929. Lähde: SVT III: Maataloustiedustelut 1929–30; Kupiainen 2007.

Taulukko 26. Peltohehtaarit Iisalmen kihlakunnassa, Pohjois-Savossa ja Kuopion läänissä 1910, 1920 ja 1929. Lähde: Kupiainen 2007, 132; Luke, Tilastotietokanta.

Sirviön sementtitiilinen, monikerroksinen karjakartano maanlaisine kallioaltaineen oli ainutlaatuinen Pohjois-Savossa. Rakennus valmistui vuoden 1927 tietämällä ja purettiin 2010-luvun loppupuolella. Heikki Sirviön kuva-arkisto.

Talollisen sinnittelyä 1800-luvulla

Ropolan siirtyminen suvun ulkopuoliselle omistajalle 1860-luvulla osui maatalouden suuren rakennemuutoksen alkuvaiheeseen, jolloin perinteistä kaski- ja peltoviljelyä harjoittaneet Honkaset vajasivat tilattomiksi ja karjatalouteen tilanpitoa vähitellen suunnanneet Sirviöt hankkivat Ropolan omistukseensa. Kaupan taustalla oli Honkas-ten vuosikymmenien kamppailu taloudellisten vaikeuksien alla sekä hitaasti kriisiytyvä perinteinen maatalous. Ylipäätään suomalaisen sukutilan omistajanvaihdokset ovat usein olleet aivan jotain muuta kuin harmoninen isältä pojalle jatkuva omistajuusketju. Perintötiloja on jaettu ja lohkottu, lahjoitettu ja testamentattu, pantattu ja myyty. Tilan omistajuudesta ja perintöosuuksista on riideltä. Isänniksi on tullut niin kotivävyjä kuin ulkopuolisia ostajia.

Seuraamalla yhden tilan historiaa on mahdollista jäsentää maatalouden rakennemuutosta ja omistajavaihdosten taustatekijöitä ja näin ymmärtää konkreettisemmin talollisväestön toimeentulon edellytyksiä ja kehitystä Ylä-Savossa. Noin 150 vuoden aikajänne auttaa hahmottamaan tilan maanomistajuudessa sukupolvittain toistuneita taitekohtia, joissa sukutilan ja talollisen aseman säilyminen on ollut koetuksella. Tällaisia käännteitä olivat ensinnäkin perheen sisäiset, hyvinkin yksilölliset syyt, kuten raskaat syytinkisopimukset ja perintöosuuksien lunastamiset, velkaantuneisuus, isäntien ja perillisten työkyvyttömyys ja kuolemat, miespuolisen perillisen puuttuminen, työvoimaresurssien vaihtelut ja perheyhteisön kasvaminen liian suureksi suhteessa tilan tuottoon. Toiseksi talollisilta vaativat kestävyyttä ja joustokykyä ulkoiset syyt. Kotitalouden huoltosuhde muodostui raskaaksi erityisesti väestökriiseissä, kun työkykyisiä perheenjäseniä saattoi äkillisesti olla huomattavasti vähemmän kuin huollettavia. Ylipäätään 1800-luvun loppupuolella itäsuomalainen suurperhe alkoi muuttua taloudelliseksi rasisiteeksi, kun työvoimaa vaatineesta kaskiviljelyksestä siirryttiin koneellistuvaan maanviljelykseen ja karjanhoitoon. Satojen vuosien ajan yhden suvun hallussa olleet tilat ovat todennäköisesti enemmän poikkeus kuin sääntö Suomessa.

Perinteinen maatalous oli 1800-luvulla koetuksella, mikä johti myös talollisten sosiaaliseen vajoamiseen tilattomaan väestönosaan. Maanjaon vapautuminen ja maareformit johtivat puolestaan maatalouden nopeaan pientilavaltaistumiseen 1900-luvun alkupuolella. Samanaikaisesti Ylä-Savossa oli talollisia, jotka metsäkauppojen ja vilkastuneen voimyyntin ansiosta vaurastuivat ja hankkivat käteisvaroillaan maatiloja omistukseensa, raivasivat uusia viljelyksiä ja kaupallistivat maatalouttaan. 1800-luvun loppupuolella alkanut voimakas maatalouden rakennemuutos edellytti talollisilta uudenlaista yrittäjämäistä tilanpitoa ja investointeja, joihin haettiin pääomaa jopa Amerikan kulta-kaivoksilta. Ei liene uudisraivaaja Antti Roponen ensi kertoja kuokkaansa Ylemmäisen länsirannalle iskiessään aavistanut, että 150 vuoden päästä tila kuuluisi maakuntansa ja koko Suomen mittapuulla parhaimpaan kymmenykseen viljelysalaltaan ja olisi karjanhoidoltaan esimerkillinen ja elinvoimainen maatila.

Jaana Luttinen

Tilattomuuden ja maattomuuden yleistyminen

Kansalliseen historiankirjoitukseemme on sisäänrakennettu talollisuuden ihanne. Suomalaisella maaseudulla liikuttiin 1800-luvulla kuitenkin sosiaalisessa hierarkiassa useammin alas- kuin ylöspäin: talollisista tilattomiksi. Maattomien kasvavasta määrästä ja kurjistuvista elinoloista muodostui merkittävä yhteiskunnallinen kysymys. Aikalaiselvytysten valossa Pohjois-Savon ja Pohjois-Karjalan määrällisesti nopeasti kasvavalla irtaimella maataloustyöväestöllä oli muita maakuntia huonommat olot. Miksi tilattomuus ja maattomuus yleistyivät? Keitä ongelmallisena pidetyt ”loiset” olivat? Millaiset olivat heidän elinolonsa?

Tilattomuus Ylä-Savossa

Suomalaisen maaseutuyhteisön sosiaalinen rakenne muuttui rajusti 1800-luvun kuluessa: maanomistajien suhteellinen osuus aleni ja maattomien osuus kasvoi.⁷⁴¹ Isojaon jälkeen maaseutuyhteisön merkittävin sosiaalinen ja taloudellinen jakolinja liittyi juuri maanomistamiseen. Talollisilla oli maaomaisuutensa ansiosta maalaisrahvaasta eniten taloudellista jatkuvuutta, joustavuutta ja kriisinkestävyyttä, kun taas maattomien elämää leimasi epävarmuus tulevasta. Tilattoman väestön alakomitea (1901–1906) keräsi ruokakuntakohtaisen tilastollisen aineiston Suomen maaseutuväestöstä, joka muodosti tuoloin liki 90 prosenttia koko maan väestöstä. Maalaiskuntien asukkaista yli 70 prosenttia sai pääelantonsa maanviljelyksestä.⁷⁴² Osuus oli eurooppalaisittain korkea. Suomi säilyi pitkään 1900-luvulle maatalousvaltaisena ja maaseutumaisena.

Ylä-Savo oli 1900-luvun alussa maatalousvaltaisinta Suomea. Esimerkiksi kiuruveitistä 93 prosenttia hankki toimeentulonsa maanviljelyksestä. Kiuruvedellä maanviljelysväestön osuus oli toiseksi suurin Suomessa Viipurin läänin Rautjärven jälkeen⁷⁴³. Omaa tai vuokramaata viljelevien osuus oli Ylä-Savossa ja koko Kuopion läänissä hieinan pienempi kuin koko maassa, jossa maanviljelijöitä ja maataloustyöntekijöitä oli suurin piirtein yhtä paljon. Ylä-Savossa kahta maanviljelijää kohden oli kolme maataloustyöntekijää. Kiuruvedenkin maatalousväestöstä selvä enemmistö oli maattomia työntekijöitä (Kuvio 15).

Tilattoman väestön köyhydestä ja puutteellisista elinoloista muodostui 1800-luvulla yksi suurimpia yhteiskunnallisia keskustelunaiheita. Kuopiossa asunut J. V. Snellman kiinnitti *Saima*-lehdessään vuonna 1845 huomiota Itä-Suomessa suhteettomasti kasvavaan tilattomaan väestöön.

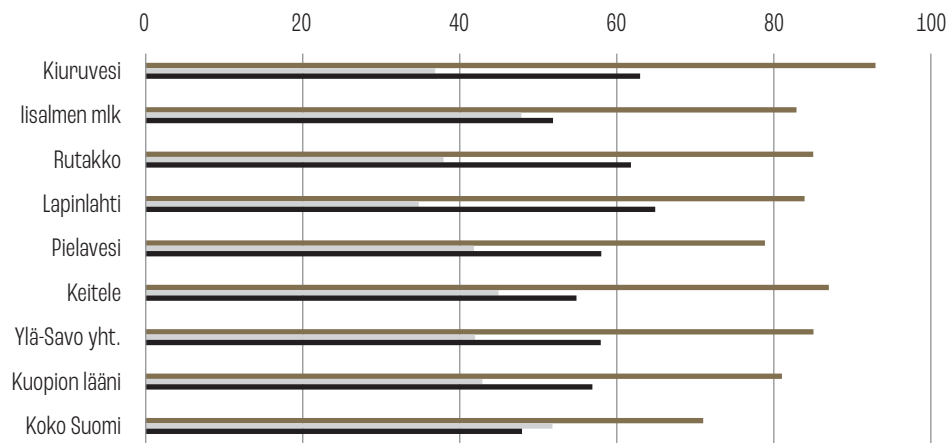
Maanviljelijäväestössä talollisten ja heidän palkollistensa osuudet laskivat voimakkaasti, maata viljelemättömän irtaimen työväestön – niin kutsutun loisväestön – osuus taas kasvoi jyrkästi. Savo-Karjalan kaskialueella loisväestöä oli 1820-luvun puolivälissä alle kymmenesosa maalaisväestöstä, mutta 1875 heidän osuutensa oli jo runsas viidennes

Äiti ja lapset katsovat savutuvan ikkunasta. Asumus on muutaman kilometrin päässä kaupungista. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1920- tai 1930-luku, Iisalmi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Kuvio 15. Maalaiskuntien pääasiallisesti maanviljelyksestä elävä väestö (%-osuus väestöstä) Ylä-Savossa, Kuopion läänissä ja koko maassa 1901. Lähde: Gebhard 1913, taulukko 1.

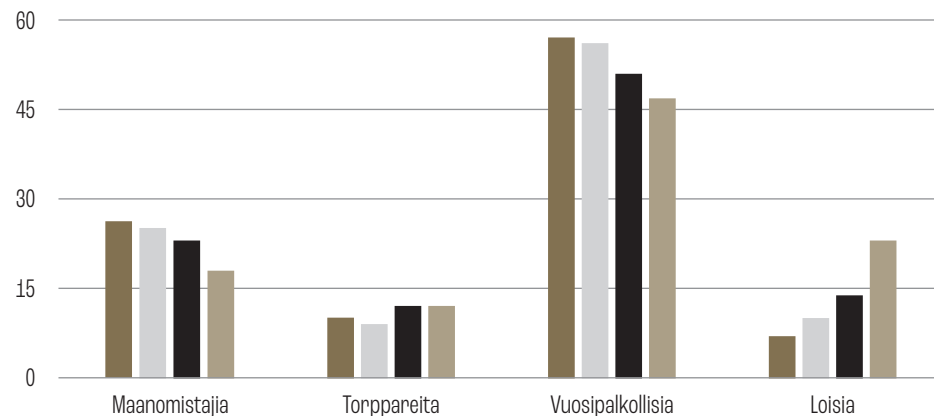
- Pääasiallisesti maanviljelyksestä elävä väestö kunnan välikuvusta %
- Maanviljelijöiden osuus maanviljelyksestä elävästä väestöstä %
- Maanviljelystyöväen osuus maanviljelyksestä elävästä väestöstä %

ja Iisalmen pitäjässä jopa liki neljännes, kuten kuvio 16 osoittaa.⁷⁴⁴ Uuden vuosisadan taitteessa Ylä-Savossa maata omistamattomia ruokakuntia oli 80 prosenttia, mikä vastasi Kuopion läänin tasoa ja oli hieman koko maata korkeampi. Loisiväestön ja mökkinläisten osuus oli Ylä-Savossa suuri, mutta kuitenkin useita prosenttiyksikköjä pienempi kuin koko Kuopion läänissä.⁷⁴⁵

Kuvio 16. Arvio maanomistajien, torppareiden, vuosipalkollisten ja työkykyisen loisiväestön %-osuuksista Iisalmen pitäjässä 1830, 1850, 1860 ja 1870. Lähde: Rissanen 1927, 442–443.

- 1830
- 1850
- 1860
- 1870

Tilattoman väestön sosiaalinen rakenne

Maaseudun tilattomuudessa ei ollut kyse vain yhteiskunnallisesta ongelmasta, vaan tilattomat myös toivat joustoa maatalouden harjoittamiseen. Työvoimaa oli saatavissa sesonkitöihin, mutta sitä oli mahdollista myös jättää palkkaamatta taloudellisesti huonoina aikoina. Vuokraviljelijät puolestaan raivasivat tilan peltoja ja niittyjä.

Maata omistamattoman väestön sosiaalinen rakenne oli hyvin epäyhtenäinen ja heidän luokittelunsa viranomaisasiakirjoissa häilyväistä. Tilattomissa oli maata viljeleviä, palvelusuhteessa olevia ja tilapäistöitä tekeviä, työkykyisiä ja vaivaisia, omissa mökeissään asuvia perheitä sekä kiertävää elämäntapaa viettäviä irtolaisia ja almujen varassa eläviä kerjäläisiä.

Perälän salomökki. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1939, Varpaisjärvi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Viranomaisilla oli jo 1800-luvulla laaja käsitteistö, jonka avulla he pystyivät erottelamaan tilattoman väestön rakennetta ja yksittäisten ruokakuntien asemaa.

Lampuodit muodostivat maattomien ylimmän kerroksen. He olivat kokonaisen tilan vuokraajia, jotka suorittivat vuokran joko maa- ja metsätaloustuotteina tai osittain työnä. Lampuodit hoitivat usein säätyläisten omistamia tiloja ja upseeriston sotilasvirkataloja. Lampuodin vuokraan saattoi kuulua tilan veroista vastaaminen. Ylä-Savossa lampuoteja oli alle kymmenesosa vuokratilallisista 1912. Lampuoteja vastaavia puutavarayhtiöiden ja puukauppaa harjoittavien kauppiaiden tilanvuokraajia eli ”arentimiehiä” ilmestyi alueelle 1800-luvun viimeisistä vuosikymmenistä lähtien.⁷⁴⁶

Sosiaaliseltaan asemaltaan torppari häilyi talollisen ja työväestön rajalla. Torppari oli viljelijä, joka oli vuokrannut osan tilasta. Torppari maksoi maanomistajalle vuokraa osuutena viljasadostaan eli osaviljana, joka oli Savossa yleisesti kolmannes vuotuisesta sadosta. Osaviljan lisäksi torpparin oli tehtävä taksvärkkiä taloon yleensä talvisin viikko ja kesäisin 1–2 viikkoa ruokapalkalla.⁷⁴⁷ Savo oli suullisten ja lyhytaikaisten torpparisopimusten aluetta. Sopimuksia ei kiinnitetty käräjillä, kuten muualla Suomessa oli tapana. Tilattoman väestön oloja tutkineen Aksel Liliuksen vuonna 1888 ilmestyneen matkaraportin mukaan talollisen ja torpparin välillä oli Kuopion läänissä yleensä vain suullinen sopimus, vaikka vuodesta 1864 laki velvoitti kirjallisen sopimuksen tekoon. 1910-luvulla reilusti yli neljännes sopimuksista oli Iisalmen kihlakunnassa edelleen suullisia. Talollisen kriisi vaikutti myös torppareihin. Jos kirjallista sopimusta ei ollut, vuokraviljelijän irtisanominen oli helppoa. Tällöin torppa luovutettiin talolle ilman lunastusmaksuja.⁷⁴⁸

Vuokraviljelysten lisäksi torpparilla oli yleensä jonkin verran omaa karjaa: yksi tai kaksi lehmää, jokunen lammas ja ehkä hevonen. Aksel Liliuksen valistuneen aikalais-arvion mukaan pohjoissavolaisten torppareiden omaisuuden arvo oli parhaimmillaan

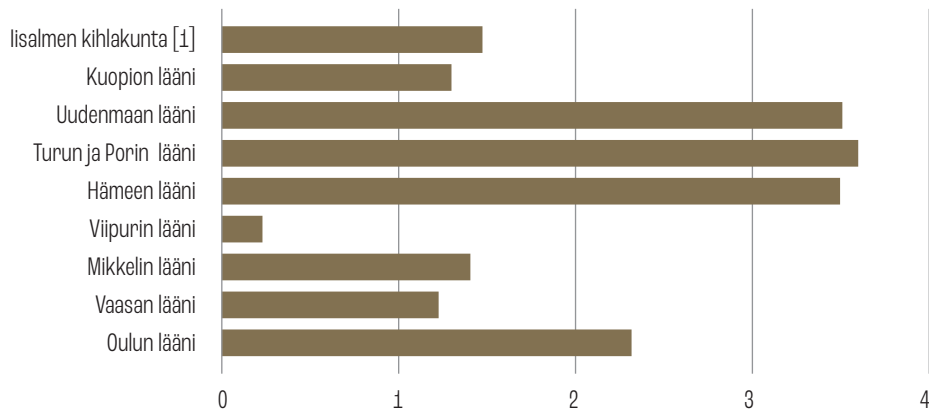
runsaat 300 markkaa 1880-luvun loppupuolella. Summalla olisi saanut ostettua hyvän hevosen tai parikymmentä tynnyrillistä rukiita. Vertailun vuoksi mainittakoon, että 1890-luvun taitteen tienoilla keskisuomalaisen torpparin kuolinpesän nettovarallisuus oli keskimäärin noin 450 markkaa ja Etelä-Savossa ristiinalaisen tilattoman 412 markkaa, joten Liliuksen arviota voidaan pitää varsin uskottavana.⁷⁴⁹

Talollisen ja torpparin välinen varallisuusero oli merkittävä ja johtui ennen kaikkea maanomistuksesta. Perintötalollisten perukirjoihin on merkitty kiinteän omaisuuden arvo, jota torppareilla ei vuokraviljelijöinä ollut. Lisäksi maaomaisuus toi talolliselle myös tuottoja, 1800-luvun Ylä-Savossa lähinnä viljana, rehuna ja tukkipuina sekä välillisesti myös voina. Sitä kautta heillä oli torpparia paremmin mahdollisuuksia hankkia erilaista omaisuutta.⁷⁵⁰ Torpparin sosiaalinen asema oli kaksijakoinen. Hän oli viljelijänä itsenäinen, mutta päivätyötä tehdessään palkollisen asemassa. Torppari oli vapaa maanomistukseen liittyvistä veroista ja velvoitteista. Niistä vastasi torpan omistaja. Torpan saattoi periä, ja torpan vuokraoikeudesta voitiin maksaa siirtosumma.⁷⁵¹

Torppien määrä alkoi 1800-luvun lopulla laskea. Tukkipuiden kysynnän kasvaessa, maan hinnan kohotessa ja viljelytekniikan kehittyessä moni talo otti torpan viljelyksiineen omaan käyttöönsä. Myös maanjaot vähensivät torppien määrää, sillä moni uusi talo perustettiin torpan paikalle. Puutavarayhtiöiden omistuksessa torpan peltoaukea jäi usein metsittämään. Torppien vilkkain perustamiskausi ajoittui 1700-luvun lopulle ja 1800-luvun alkupuolelle. Arvo M. Soinisen mukaan torpparin talous heikkeni suhteessa talollisiin erityisesti 1800-luvun lopulla ja torpanpito tuli entistä epävarmemmaksi. Torpparien taloudellinen asema heikentyi jopa muihin maataloustyöläisiin verrattuna. Torppari sai huomata tekevänsä työtä halvemmalla kuin päivätyöläiset ja vuosipalkolliset – puurtavansa enemmän työtä entisellä palkalla. Moni torppari lähti torpastaan ja ryhtyi sekatyömieheksi.⁷⁵²

Itä-Suomen kaskiviljelyalueella, jollainen myös Iisalmen pitäjä oli, torpparilaitos juurtui hitaasti, koska kaskivuoroviljely käytti yleensä tilan koko metsäaluetta. Metsätorppia enemmän syntyi talojen lähelle mökkejä, joista ruotsinkielisissä henkikirjoissa käytettiin kyllä nimitystä *torpare*, mutta kun henkikirjoja alettiin 1800-luvun lopulla kirjoittaa suomeksi, käänös oli 'mökkiläinen'. Arvo M. Soininen onkin huomauttanut, ettei läheskään kaikkea, mitä on kirjoitettu Suomen torpparioloista voida soveltaa sellaisenaan Itä-Suomeen, joka oli pikemmin mökkiläis- kuin torpparialuetta.⁷⁵³ Iisalmen kihlakunnassa oli 1900-luvun taitteessa puolitoista vuokraviljelmää yhtä omaa viljelmää kohti. Esimerkiksi Uudellamaalla, Lounais-Suomessa ja Hämeessä oli noin 3,5 torppaa yhtä omaa viljelmää kohti (Kuvio 17).

Varsinkaan Itä-Suomessa mäkitupalaisen, mökkiläisen ja torpparin välinen rajanveto ei ole yksiselitteinen. Mäkitupalainen oli pienen talonosan vuokraaja, joka kuului satunnaisten työansioiden varassa elävään työväkeen. Hänellä oli vakituinen asunto vuokraamalla. Mäkitupa (*backstuga*) on käsitteenä nuorempi kuin torppa. Väestötilastoja varten perustettu taulustolaitos teki 1700-luvun keskivaiheilla eron torppien välillä, joilla oli viljelmä ja sellaisten, joilla viljelmää ei ollut. Kuitenkaan mäkituviksi ei viimeksi mainittuja vielä kutsuttu. Talonpoikaismaille mäkitupia alettiin virallisesti perustaa vuoden 1762 jälkeen, jolloin myös talolliset saivat vuokrata pelkkiä asuintontteja. Siihen asti tämä

Kuvio 17. Talonosan vuokratiljelmiä omaa viljelmää kohti vuonna 1901. Lähde: Paavilainen 1912, 138. [1] Iisalmen maalaiskunta, Kiuruvesi, Lapinlahti, Rutakko, Nilsistä ja Juankoski.

oli ollut mahdollista vain manufaktuureille. Mäkitupa alkoi virallisena käsitteenä yleistyä vuodesta 1805 lähtien. Ylä-Savossa Salahmilla ja Jyrkällä oli ruukintyöläisten mäkitupa-asutusta. Vuosisadan lopulla mäkitupien määrä kasvoi merkittävästi, kun tilatille alkoi löytyä enenevässä määrin ansiomahdollisuuksia maatalouden ulkopuolelta. Mäkitupa-alueita rakentui varsinkin Iisalmen kaupungin ja kirkonkyläiden läheisyyteen, rautatien ja teollistumisen myötä 1900-luvun alussa myös radanvarsikyliin, kuten Sukevalle. Kun torppareiden sopimuksellisia oikeuksia lisättiin, myös tilalliset alkoivat eri puolella Ylä-Savoa perustaa mieluummin mäkitupia kuin torppia.⁷⁵⁴

Mäkitupalaisella eli mökkiläisellä oli pieni peltotilkku ja perunamaa. Hän ei ollut vakinaisessa vuosipalveluksessa eikä saanut päätoimeentuloaan maanviljelyksestä vaan sekalaisista töistä. Mökkiläinen saattoi olla myös käsityöläinen ilman alansa mestarin-kirjaa. Pohjoissavolainen mäkitupalainen omisti usein lehmän mutta Aksel Liliuksen mukaan ”tuskin koskaan” omaa hevosta. Lilius arvioi, että mäkitupalaisen omaisuus oli 1880-luvun loppupuolella noin sata markkaa eli kolmannes torpparin omaisuudesta. Mäkitupalaisilla ei tavallisesti ollut suullista tai kirjallista sopimusta tontin omistajan kanssa siitä, miten kauan tontilla sai asua, mikä loi epävarmuutta mökkiläisten elämään. Päivätöitä vastaan mäkitupalainen sai ottaa talon metsästä polttopuut, vastat ja aidakset.⁷⁵⁵

Muonarenki tai -torppa syntyi tyypillisesti siinä vaiheessa, kun talon hyvänä pidetty renki meni naimisiin. Jos isäntäväki halusi rengin edelleen jatkavan talon töissä, tämä sai mökin tilan mailta ja joko jatkoi palkollisena tai auttoi talontöissä tekemällä taksvärkkiä. Muonarengit olivat mäkitupalaisia sidotumpia isäntäväkeensä, sillä heillä ei ollut mahdollisuutta ulkopuolisiin ansiotöihin, mutta tupa ja perunamaa oli järjestetty talon puolesta. Kyse oli yleensä suurehkojen tilojen kiinteästä työvoiman tarpeesta.⁷⁵⁶ Muonarenkejä oli Ylä-Savossa hyvin vähän.

Myös palkolliset kuuluivat maaseudun maattomiin. He olivat osa isäntäperheen ruokakuntaa. Rengeillä ja piioilla oli säännöllinen työ, vuoden pesti kerrallaan. Jo keskiaikaisten lakien mukaan kaikki, jotka eivät omistaneet maata tai joilla ei ollut itsenäistä elinkeinoa, tarvitsivat työnantajan. Vuosipalkolliset saivat isännältään yösijan, työvaatteet ja ateriat sekä pestuurahan. Vuosipalkollisen asema oli melko turvattu, jos hän vain tuli toimeen isäntäväkensä kanssa. Laillisen suojelun periaate säätelä renkien ja piikojen

elämää edelleen 1800-luvulla, sillä palkollisasetus lupasi isäntien ja emäntien lempeyttä ja säävyisyyttä kunnollisille, mutta uhkasi kurituksella kunnottomia. Palkolliset olivat tyypillinen ikävaiheeseen liittyvä siirtymäryhmä. Renkeinä ja piikoina olivat yleensä nuoret, 15–25-vuotiaat, naimattomat ihmiset. Heistä osa avioitui talollisväestöön kuuluvan kanssa ja koki näin sosiaalisen nousun tai paluun talolliseksi. Rengin vuosipalkka oli 100 markkaa ja piian 50 markkaa 1880-luvun lopulla.⁷⁵⁷

Kylänloppulaiset (*fattig, utfattig, urfattig*) olivat työkyvyttömiä, jotka eivät kyenneet elättämään itseään. He tekivät pieniä askareita taloihin, kerjäsivät ja olivat vaivashoidon varassa, elivät kirkon vaivauskassan tukemana (*kyrckofattig*) tai ruotuköyhinä (*rotfattig*). Köyhien, työkyvyttömien ja vaivaisten hoito oli pitkään seurakuntalaisten armeilaisuuden varassa, mikä johti myös kerjäläisyyden vakiintumiseen arkiseksi ilmiöksi. Vuoden 1686 kirkkolain mukaan ”cungin kihlakunnan piti elättämän omat waiwaisens”. Iisalmessa siirryttiin muutaman muun savolaisen pitäjän tavoin vaivashoidossa ruotujakoon 1730-luvulta lähtien, mutta järjestelmä haki vielä muotoaan ja kerjäläisten määrää vain kasvoi vuosisadan loppupuolta kohti. Vuoden 1788 vaivashoitoasetus kirjasi vaivashoidon pitäjien velvollisuudeksi ja huollettavien kotipaikkaoikeudeksi. Keinot jäivät pitäjien harkintaan.⁷⁵⁸

Kuningasta ja maaherraa myöten valitettiin 1800-luvun alkuvuosina Iisalmessa liikkuvista kerjäläisistä ja rikollisista. Maaherran mukaan missään muussa läänissä ei ollut yhtä paljon irtolaisia kuin Savon ja Karjalan läänissä – Iisalmen tilanne oli erityisen huolestuttava. Tosin Suomen sodan (1808–1809) aikana pitäjässä liikkui paljon kerjäläisiä ja irtolaisia Kainuun ja Pohjanmaan puolelta, mikä viittaa siihen, että olot olivat siellä vielä ankarammat. Sodan jälkeen Iisalmen pitäjässä otettiin käyttöön uudet vaivaisruo-

Anna Pennasen mökki. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1920- tai 1930-luku, Lapinlahti, Onkivesi, Mustasaari. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

dut köyhien sijoitusta varten. Vuodesta 1818 lähtien ruodussa oli 4–6 taloa. Vasta vaivashoitoasetus 1879 määräsi vaivashoidon yhteiskunnalle kuuluvaksi. Kukin työhön kykenevä mies tai nainen oli velvollinen elättämään itseään ja alaikäisiä lapsiaan sekä mies vaimoaan. Ajatus miehestä perheen varsinaisena elättäjänä oli 1800-luvun loppupuolella uutta, kaupunkikotitalouksiin soveltuvaa ajattelua. Agraarisessa perhemallissa mies ja nainen muodostivat verrattain tasaveroisen työparin.⁷⁵⁹ Vuoden 1879 vaivashoitoasetuksen mukaan kunnan asiana oli antaa vaivashoitoa vain omille työhön kykenemättömille ja puutteen alaisille jäsenilleen, joilla ei ollut muuta toimeentuloa tai huolenpitoa. Vaivashoitoasetuksen kynnyksellä, vuonna 1878, suomalaisista noin kolme prosenttia oli ”vaivashoidon auttamia ja elätettäviä”. Oulun läänissä heitä oli suhteellisesti eniten, lähes kahdeksan prosenttia asukkaista, ja Kuopion läänissä toiseksi eniten, liki neljä prosenttia.⁷⁶⁰

Ruotsalaisen historiantutkijan Johan Söderbergin mukaan 1800-luvun maalaisköyhälistön osuuden kasvussa oli kyse nimenomaan työikäisen ja -kykyisen väestönosan proletarisoitumisesta. Esimerkiksi sairauden tai työkyvyttömyyden vuoksi työmarkkinoilta syrjäytyneiden osuus ei 1800-luvulla kasvanut läheskään yhtä voimallisesti. Vuosisadan alussa yli 60-vuotiailla, itsellisillä ja leskillä oli suurin köyhtymisen riski, varsinkin naisilla. Vuosikymmenten kuluessa maalaisköyhyydestä tuli vähemmän ikäsidonnaista. Tyypillistä oli edelleen, että köyhien ja työkyvyttömien kotitaloudet olivat pienempiä kuin maanviljelijöiden ja -vuokraajien perheet, koska vähävaraisissa kotitalouksissa ei ollut varaa pitää palkollisia eikä oikein lisääntyäkään.⁷⁶¹

Loisen ja irtolaisen häilyvä raja

Ruotsinkielisellä termillä *inhyses* eli itsellinen kutsuttiin asiakirjoissa paikallisia työkykyisiä tilattomia, jotka eivät kuuluneet mihinkään säätyyn, eivät harjoittaneet mitään ammattia tai olleet palvelussuhteessa. Tällaisia henkilöitä oli Ylä-Savossa 1800-luvulla enenevässä määrin. Itsellisyys ei ollut yksiselitteinen sosiaalinen asema, vaan monimuotoinen ja häilyvä käsite ja kategoria. Sen alle on asiakirjoissa niputettu vaihtelevissa tilanteissa ja oloissa eläviä maattomia, jotka olivat tavanomaisten vuosipalkollisuuksien ulkopuolella. Ennen 1800-lukua itsellinen oli enemmän kruunun veronmaksun ja väestön kontrolloinnin tarpeisiin luotu hallinnollinen termi ja kaatoluokka kuin selkeä väestönosa. Viranomaisen kannalta keskeinen kysymys oli, kuuluiko henkilö veroa maksavaan ruokakuntaan vai oliko hän talon ulkopuolinen, sukuun kuulumaton omana huonekuntanaan (*inhyses*).⁷⁶² 1800-luvun loppupuolella alkoi julkisessa keskustelussa vahvistua kuva itsellistä väestöstä omana erityisenä väestönosanaan, jolla oli omanlaisensa ansaintalogiikka ja elämäntapa. Keskustelua hallitsi maataomistavien säätyläisten näkökulma, joka karsasti isäntä-palkollinen-järjestelmän ulkopuolelle jääviä ”irralaisia” työntekijöitä.⁷⁶³

Eri puolilla Suomea itsellisiä kutsuttiin eri nimityksillä. Ylä-Savossa ja laajemminkin Itä-Suomessa oli käytössä ’loinen’. Pohjois-Karjalassa vastaava termi oli ’joutolainen’. Molemmat olivat aikalaistermejä, jotka nykyisin olisivat sosiaalisesti leimaavina kiellet-

tyjä. Itä-Suomessa säätyläiset papeista virkamiehiin käyttivät loinen-määritettä yleisesti suomenkielisissä asiakirjoissa. Pekka Haatasen ja Arvo M. Soinisen mukaan nimitystä itsellinen käytettiin yleensä, jos tällaisella maattomalla väellä oli vuokrattu asunto. Tilattoman väestön alakomitea rajasi vastaavasti loisen henkilöksi, joka asui toisen ruokakunnan luona, samassa huoneessa omistus- tai vuokra-asunnon päämiehen kanssa. Alakomitea kuitenkin tunnisti, että Savossa 'loinen' kattoi myös sen irtaimen väestön, jolla oli vuokra-asunto.⁷⁶⁴

Ylä-Savossa henkikirjoissa ja rippikirjoissa käytettiin loinen-nimitystä laajalti irtainta työväestöä kokoavana käsitteenä. Loiseksi kutsuttiin tilattomia, jotka tekivät satunnaisia ja kausiluonteisia päivätöitä ja elivät usein kädestä suuhun. Loinen asui väliaikaisesti toisen omistamassa huoneistoissa, joko samoissa tiloissa tai vuokramökissä. Loisilla ei ollut yleensä omaa lehmää. Loinen maksoi väliaikaisen asumisensa työllään. Isäntien kanssa ei ollut tapana tehdä suullista tai kirjallista sopimusta. Loiselle palkka maksettiin työpäivien mukaan. Leivänhankinta edellytti monenlaisia taitoja ja fyysistä kuntoa. Loiset myivät työvoimaansa maatalouden kiireisinä kausina, kevättalvella he joutuivat usein kerjuulle. Liliuksen mukaan loisen omaisuus oli 6–34 markkaa ja näin parhaimmillaan kymmenesosa torpparin omaisuudesta.⁷⁶⁵

Torpparin omaisuus oli 1890-luvun tietämällä todennäköisesti keskimäärin korkeintaan kymmenesosa talollisen varallisuudesta ja loisen korkeintaan sadasosa. Mäkitupalaisen ja vuosipalkollisen omaisuus oli suurin piirtein samaa tasoa. Erot maata omistavien ja maattomien välillä olivat erittäin suuria, mutta selviä sisäisiä eroja oli niin talollisten ryhmässä kuin tilattomienkin keskuudessa.

Loisväestö oli ilmentymä maalaisköyhyydestä, jota haluttiin kitkeä pois yhteiskunnallisten ongelmien joukosta. Kuopion läänin kuvernöörin J. A. von Essenin mukaan loinen ”viheliäisyyteen syntyy ja sen alaisena elää”. Palvelussuhteesta irrallisella työvoimalla oli Savo-Karjalassa kuitenkin pitkät perinteet. Väinö Voionmaa pitää työvoimavaltaiseen kaskikulttuuriin jo 1500-luvulta lähtien kuuluneita kirvesmiehiä (*yxmen*) itäsuomalaisen tilattoman väestön ”esi-isinä”. Tilattomat kirvesmiehet kaatoivat ja polttivat kaskiosuuksia ja saivat osuutensa tekemänsä työn mukaan – tai he maksoivat vuokran kasteestaan jälkikäteen satoviljana.⁷⁶⁶

Etenkään isojaon jälkeen kirvesmiehet ja muut tilattomat eivät voineet ansaita leipäänsä enää yhteis- ja joutomaita kaskeamalla, koska metsät oli jaettu yksityisomistukseen tai kruununmetsiksi. Kaskimaiden vuokraaminen vaikeutui, minkä vuoksi toimeentulosta tuli entistä vaikeampaa ilman omia tai vuokrattuja peltoja. Lisäksi kaskikierto lyhenyi jopa suoranaiseksi ryöstöviljelyksi, kun kaskeamisen jälkeen kasvaneita metsiä poltettiin uusiksi kaskiksi yhä nuorempina, mistä syystä kaskiviljelyn tuotto väheni. 1800-luvun loppupuolella myös maatalouden karjatalousvaltaistuminen ja koneistuminen vähensivät sesonkityöläisten tarvetta.⁷⁶⁷

Itsellisinä loiset eivät olleet palkollisasetuksen mukaisesti kenenkään isännän vallan ja suojelun alaisia. Jos töitä ei löytynyt, loisia uhkasi mieron tie ja irtolaisuus. Irtolaisen ja loisen ero oli kuin veteen piirretty viiva. Irtolaiset olivat loisten tavoin työkykyistä kansaa, jolla ei ollut pysyvää asuntoa tai työtä. Ensimmäisessä irtolaisasetuksessa (1852) tehtiin ero kulkureiden ja loisten välillä. Asetuksessa määrättiin, että irtaimen

työväen oli hankittava itselleen laillinen suojelu eli hakeuduttava esimerkiksi talollisen tai säätyläisen palvelukseen. Kylällä tunnettu, sesonkitöillä elantonsa ja asumisensa maksava loisperhe oli tavallaan yhteisönsä suojeluksessa. Sen sijaan seurakunnilla oli mahdollisuus evätä ulkopaikkakuntalaisen muutto alueelleen, jos tällä ei ollut esittää todisteita siitä, ettei hän joutuisi köyhäinhoidon rasitukseksi. Palveluspakko ja siihen liittyvä laillisen suojelun periaate poistettiin asteittain vuosien 1865 ja 1883 asetuksilla. Seurakuntien oikeus kieltäytyä vastaanottamasta uusia tulokkaita kumottiin 1879 ja 1898. Ammattikuntalaitos lakkautettiin 1868 ja loputkin elinkeinoelämää ja ammatinvalintaa kahlinneet rajoitukset poistettiin 1879.⁷⁶⁸

Teollistumisen ja kaupungistumisen myötä tilattoman väestönosan elämä, ammatin valinta ja työn perässä liikkuminen helpottuivat hiljalleen vuosisadan loppupuolelta lähtien. Myös talolliset pystyivät joustavammin palkkaamaan työvoimaa. Puutavarayhtiöiden savotat ja uitot alkoivat työllistää maaseudun pientilallisia ja tilatonta väkeä. Työmarkkinoiden monipuolistuminen ja työntekijöiden vapaa liikkuvuus ilman pelkoa irtolaiseksi

Pesälän savupirtin nuoripari lapsineen. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, noin vuosi 1929, Pielavesi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

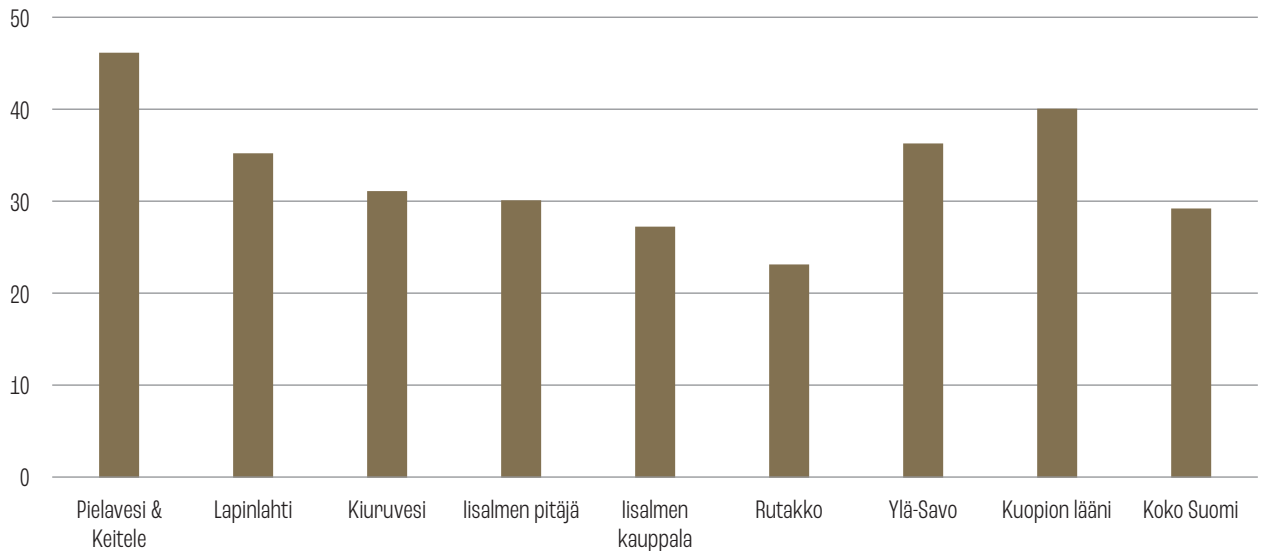
leimaantumisesta olivat asioita, joiden merkitystä esimerkiksi viranomaiset eivät aikalais-arvioissaan juurikaan huomioineet, kun he raportoivat maalaisköyhälistön kasvusta.⁷⁶⁹

Maanomistukseen perustunut, sosiaaliselta ja ammattirakenteeltaan melko pysyvä agrariiyhteisö alkoi murtua 1800-luvulla, kun Suomen maaseudulle muodostui ennen näkemättömän suuri maata omistamattomien yhteiskuntaluokka. Välttämättä kyse ei ollut sosiaalisen aseman heikkenemisestä vaan sen muuttumisesta toiseksi, jopa kohentumisesta. Vuosisadan loppupuolella maalta siirryttiin kaupunkeihin ja kirkonkyliin sekatyömiehiksi, ajureiksi, kirvesmiehiksi ja rautatien rakentajiksi, kotiapulaisiksi ja tehdastyöläisiksi. Iisalmen kauppalassa ja Kuopion kaupungissa ei teollisuustyöpaikkoja syntynyt samassa tahdissa kuin maaton väestö kasvoi maaseudulla. Pohjois-Savosta suunnattiin 1800-luvun loppupuolella käsityökisälleiksi ja piiioksi Pietariin. Työn perässä muutettiin myös Helsinkiin, Viipuriin ja Kotkaan. Siirtolaisuudesta Pohjois-Amerikkaan tuli vuosisadan taitteessa varteenotettava vaihtoehto niin talollisväestölle kuin tilattomille. Pohjois-Savo oli vuosina 1880–1910 muuttotappioaluetta. Koko Savossa muuttotappio oli suurempi kuin Suomessa keskimäärin mutta vähäisempää kuin maakunnan vastaavan ajan luonnollinen väestönlisäys (syntyneiden ja kuolleiden lukumäärän erotus). Muuttoliike purki maaseudun väestöpainetta.⁷⁷⁰

Kaikilla ei ollut valmiutta eikä haluakaan muuttaa paremman elämän toivossa kauas synnyinseuduiltaan. Jos lähdettiin, usein ei päädytty naapuripitäjää pitemmälle.⁷⁷¹ Kuopion läänissä oli Suomen suurin irtain maaseututyöväestön osuus suhteessa väkilukuun aina 1900-luvun alkupuolelle asti, jolloin Oulun lääni sai tämän kyseenalaisena pidetyn johtoaseman. Ennen vuotta 1880 tehdyissä laskelmissa loisten eli itsellisten määrät ovat ilmeisesti liian pieniä. Henkikirjoitusta koskeva uusi asetus ja senaatin antamat määräykset tarkensivat tietoja ja lisäsivät tuntuvasti loisiksi luokiteltujen määriä. Tilatto-

Pesälän savupirttiryhmä, uusi asuinrakennus kohoamassa. Valokuvaaja: Ahti Rytönen, noin vuonna 1929, Pielavesi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

man väestön kasvussa oli siis ainakin osittain kyse myös käsitteiden määrittelystä. On myös muistettava, etteivät 'loinen' ja 'itsellinen' ole synonyymeja 'köyhälle' ja 'kurjalle'.

Vuonna 1882 irtainta työväestöä eli loisia arvioitiin olevan 40 prosenttia Kuopion läänin asukkaista, kun koko maassa vastaava osuus oli 29 prosenttia. Ylä-Savossa irtainta työväestöä oli tuolloin reilusti yli kolmannes väestöstä, Pielavedellä ja Keiteleellä peräti 46 prosenttia (Kuvio 18).

Ylä-Savo kuului loisväestön ydinalueeseen edelleen 1900-luvun alun Suomessa. Jos tarkastellaan kihlakunnista niitä, joissa ilman viljelmää olevia ruokakuntia oli vähintään 35 prosenttia maanviljelysväestön ruokakunnista 1901, piiryy kartalle laaja yhtenäinen mökkiläisten ja loisväestön alue, joka käsittää Pohjois-Savon lisäksi Liperin, Suur-Savon, Heinolan ja Jämsän kihlakunnat.⁷⁷²

Maalaisköyhälistön kasvu nähtiin valtakunnallisena ongelmana, mutta tilattoman väestön oloista julkaistujen aikalaisselvitysten valossa savolaisella ja pohjoiskarjalaisella maanviljelysväestöllä oli muita Suomen läänejä huonommat olot 1900-luvun taitteessa. Viranomaiset olivat tilanteesta huolestuneita, ja Kuopion läänistä tehtiin erillisselvityksiä. Hovioikeuden auskultantti Aksel Lilius sai kenraalikuvernöörin käyttövaroista matkarahan vuodelle 1887. Hän raportoi tilattoman väestön tilanteesta Kuopion läänissä. Motiivi tutkimusmatkalle kiteytyi Liliuksen toteamukseen: ”Ylimalkain ovat työväen olot Kuopion läänissä tukalammat, kuin muualla Suomenmaassa, ja antavat ajatteleville henkilöille niinkuin maan hallituksellekin paljon huolehtimisen aihetta.”⁷⁷³

Huomionarvoista Liliuksen raportissa on, että hän ilmaisi yhtä aikaa sekä huolensa että ymmärryksensä vähäosaisen väestönosan mahdolliseen radikalisoitumiseen. Raportin lähtökohta oli tilattoman väestön tilanteen tiedostaminen yhteiskunnallisena ongelmana: ”Ei ole kumma, jos sellaisissa oloissa tämä säätyluokka tuntee asemansa huonoksi ja alkaa mieltä sosialistiin tahi kommunistisiin ajatuksiin; mutta mitään yleisen järjestyksen häiriöitä ei tämän johdosta vielä ole paikkakunnalla [Lapinlahdella] ilmestynyt.”⁷⁷⁴

Kuvio 18 Irtaimen työväen %-osuus Ylä-Savon kuntien, Kuopion läänin ja koko Suomen väkiluvusta vuonna 1882.

Lähde: KA, Komiteamietinnöt, KM1884:4, 12, 15–16.

Poliittisen radikalisoitumisen uhan lisäksi yhteiskunnallista huolta aikalaisissa herätti irtaimen työväestön liikkuva ja jopa moraalittomaksi leimattu elämäntapa. Kuopion läänin oloja tutkinut komitea totesi ykskantaan 1884: ”Tilastotiede on myös näyttänyt, että aviottomien lasten luku samoin kuin rikosten määrä alati on suurempi tilattomassa kuin tilallisessa väestössä.”⁷⁷⁵ Vuosisadan loppupuolen viranomaisten ja lehdistökirjoittelun kielteiset asenteet Kuopion läänin loisiväestöä kohtaan ovat epäilemättä osaltaan olleet juurruttamassa mielikuvaa pohjoissavolaisesta köyhyydestä – ehkä ”saamattomista savolaisistakin”.

Jaana Luttinen

Aksel Liliuksen matka Kuopion läänin 1887

Hovioikeuden auskultantti Aksel Lilius (1856–1921, vuodesta 1906 Akseli Listo) suuntasi vuonna 1887 kenraalikuvernöörin myöntämällä matkarahalla tutkimaan tilattoman väestön oloja Pohjois-Savoon ja Pohjois-Karjalaan: Lapinlahdelle, Nilsiään, Tuusniemelle, Liperiin ja Enoon. Nilsiässä hän viipyi viikon verran, muissa kunnissa kaksi viikkoa kussakin. Lisäksi hän vieraili Rautalammin, Suonenjoen, Leppävirran, Kuopion, Maaningan, Iisalmen, Kuusjärven ja Kontiolahden kunnissa. Matkaraporttinsa loppusanoissa Lilius kiittää avusta sekä paikallisia viranomaisia että yksityisiä henkilöitä, joilta hän oli saanut tietoja sekä kirjallisesti että haastatteleamalla.

Aksel Liliuksen selvitys ilmestyi Tutkimuksia taloudellisista oloista Suomen maaseudulla -sarjassa, jota vuonna 1884 perustettu Kansantaloudellinen Yhdistys senaattori Yrjö Koskisen johdolla julkaisi. Liliuksen selvitys oli sarjan kolmas vihko. Hänen kertomuksensa liitteenä on kaksi tapaustutkimusta loisperheen elämästä: toinen Lapinlahdelta Pohjois-Savosta, toinen Enosta Pohjois-Karjalasta. Tapaustutkimusten esikuva ja runko oli ranskalaisen sosiologin ja taloustieteilijän Pierre Guillaume Frédéric Le Playn (1806–1882) teoksesta *Les Ouvriers Européens*, joka oli ilmestynyt 1870-luvun lopulla. Hän oli yhteiskuntatieteellisen tapaustutkimuksen pioneeri.

Tutkimuksia taloudellisista oloista Suomen maaseudulla -sarja syntyi siitä yhteiskunnallisesta huolesta, jota suomalainen sivistyneistö alkoi tuntea niin maaseudun kuin kaupungin työväen köyhistä elinoloista ja niiden mahdollisesta vaikutuksesta kansalliseen

eheyteen. Tilattoman väestön kysymyksiin haluttiin saada yhteiskuntapolittisia vastauksia, mikä vaati tutkimustietoa poliittisen keskustelun ja päätöksenteon tueksi. Kaiken kaikkiaan neljätoista yhteiskuntakuvausta sisältänyttä Tutkimuksia taloudellisista oloista Suomen maaseudulla -sarjaa voidaan pitää laadullisen tutkimuksen uranuurtajana suomalaisessa yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa.

Aksel Lilius oli syntynyt Hattulassa papin poikana. Isä Anton Lilius (1822–1893) toimi 1880-luvulla Saarijärven seurakunnan kappalaisena ja oli myös säätynsä edustaja valtiopäivillä. Aksel Lilius kirjoitti ylioppilaaksi Jyväskylän lyseosta. Säätyläistauastaan huolimatta hän tunsikin myös suomalaisen maaseutuväestön elämää. Yliopistossa Lilius opiskeli lakia ja sai varatuomarin arvon 1886. Matkaraporttisaan Tilattoman väestön oloista Kuopion läänissä hän kuvailee monipuolisesti ja neutraalin myötätuntoisesti pohjoissavolaisen ja -karjalalaisen maattoman maaseutuväestön elinoloja, arkea ja taloutta. Huolimatta analyttisestä otteestaan ja vilpittömästä halustaan perehtyä asiaan Aksel Lilius kirjoittaa paikallisista ulkopuolisena yläluokkaisena tarkkailijana. Hän arvioi vähäosaista maaseuturahvasta hyvin toimeentulevan virkamiehen näkökulmasta.

Myöhemmin Akseli Listo toimi muun muassa senaatin kauppa- ja teollisuustoimituskunnan esittelijäsihteerinä, teollisuushallituksen kanslistina ja kamreerina. Kytöks Ylä-Savoon säilyi säätyvaltiopäivillä 1894, 1897, 1899 ja 1900, jolloin hän edusti Iisalmen kaupunkia porvarissäädystä. Akseli Listo toimi suomalaisen puolueen kansanedustajana 1907–1917. Hänen kirjoittajanlahjansa ilmenevät myös *Uuteen Suomeen* kirjoitetuista sunnuntaikirjeistä nimimerkillä Matti.

Lähteet: Granberg 2008. Haapala 1989.

Tilattomuuden taustoja

Tutkijat ovat esittäneet erilaisia, keskenään poikkeaviakin näkemyksiä tilattomuuden yleistymiselle 1800-luvulla. Esimerkiksi Antti Häkkisen mukaan maaseudun tilattomien määrän lisääntymisessä oli kyse nimenomaan sosiaalisesta vajoamisesta, ei niinkään maata omistamattoman väestön suuresta hedelmällisyydestä. Pertti Haapala on puolestaan painottanut, että maaseudun epäitsenäinen väestö kasvoi pääosin perheellistymisen eikä sosiaalisen laskun vaikutuksesta. Molemmat näkökulmat – väestönkasvu ja sosiaalinen vajoaminen – varmasti vaikuttivat osaltaan tilattomuuden yleistymiseen maaseudulla. Lisäksi maanomistusta pidettiin Suomessa tavoiteltavana normaalitilana, mistä syystä jo tilattomuus sinänsä näyttäytyi niin aikalaisille kuin kansallisen historian kirjoittajille merkittävänä yhteiskunnallisena kysymyksenä.⁷⁷⁶

Kuopion läänissä väkiluku kasvoi yli 80 prosenttia 1815–1875 huolimatta useista kriisivuosista. Vain Vaasan ja Oulun lääneissä kasvu oli voimakkaampaa. Nämä kolme lääniä kokivat Suomen sodan aikaisen väestökatastrofin Suomessa kaikkein syvimpänä, joten ripeää väestönkasvua selittänee osin myös matala lähtötaso. Pohjois-Savossa Iisalmen ja Kuopion pitäjien väkimäärä kasvoi muuta maakuntaa nopeammin. Yläsavolaiset muodostivat 1700-luvun alkupuolella alle kymmenesosan kaikista savolaisista. Vuoteen 1870 mennessä osuus nousi liki viidennekseen.⁷⁷⁷

Suoraviivaisesti ajateltuna väestönkasvu jo itsessään kasvatti tilattomien lukumäärää, sillä heidän perhekokonsa kasvoi varsinkin Itä-Suomessa. Aina 1800-luvulle saakka tilattoman väestön perherakenne oli yksinkertainen. He olivat tyyppillisesti yksineläjiä,

Pesälän savutuvan isäntä.
Valokuvaaja: Ahti Rytönen,
noin 1929, Pielavesi, Jyväskylän
yliopisto, Avoimen tiedon keskus,
Tiedemuseon kokoelmat.

Mitä lienee miettinyt Pesälän savutuvan isäntä kuvaa otettaessa. Valokuvaaja: Ahti Rytönen, noin vuonna 1929, Pielavesi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

vanhoja pariskuntia tai pieniä ydinperheitä. 1900-luvun taitteen Ylä-Savossa tilanne oli erilainen. Tilattoman väestön alakomitean tutkimusten mukaan loisväestön ruokakuntien koko kasvoi Suomessa etelästä pohjoiseen ja itään siirryttäessä. Etelässä ja lännessä puolet loisruokakunnista oli yhden hengen talouksia 1901. Iisalmen kihlakunnassa 3–5-henkisiä loisperheitä oli yli kolmannes ja vähintään kuuden hengen loistalouksia liki joka kymmenes.⁷⁷⁸ Tilattoman väestön köyhyys periytyi yhä useammin seuraavalle sukupolvelle.

Väestönkasvun myötä talollisen perinnönjaon koittaessa perillisiä oli aiempaa enemmän, mikä johti alenevaan säätykiertoon. Heistä kaikki eivät voineet jatkaa kannattavasti kotitilalla, vaan toimeentuloa oli etsittävä muualta, esimerkiksi vuosipalkollisina, torppareina tai sesonkityöläisinä. Toki moni talollisen tytär ja poika säilytti sosiaalisen asemansa kotivävyinä ja talollisen miniöinä.⁷⁷⁹

Itäsuomalaisessa kaskikulttuurissa talonpoikainen vauraus perustui riittävään työvoimaan. Oli totuttu ajattelemaan, että aikuiset työikäiset olivat tilalle tärkeä työvoimaresurssi. Maatalouden työvoiman tarve kuitenkin väheni 1800-luvun loppupuolen rakennemuutoksessa ja modernisaatiossa, mikä oli omiaan sysäämään tilallisten perillisiä kodin ulkopuolelle. Suurperheiden etu, runsas työvoimaresurssi, alkoi kääntyä itseään vastaan. Maatalouden rakennemuutos johti eriarvoisuuteen.⁷⁸⁰

Kaskikulttuurin hiipuminen heikensi itäsuomalaisten tilattomien tilannetta. Isojako riisti heidän perinnäiset metsänkäyttöoikeutensa, kuten oikeudet kotitarvepuihin ja kaskeamiseen kylän yhteismailla. Maattomien metsänkäyttö muuttui kokonaan talollisista riippuvaiseksi. Itsellisväestön kaskenpoltto loppui lähes täysin. Ruotsin valtakunnassa kaskeamista oli yritetty – metsän häviämisen pelossa – rajoittaa aina vuoden 1647 metsäasetuksesta lähtien. Vuoden 1734 laki ja sitä täydentänyt metsäasetus tekivät kaskiviljelyn kokonaan luvanvaraiseksi, mutta Savon ja Karjalan erioikeudet kaskeamiseen säilyivät pitkälle 1800-luvulle saakka.⁷⁸¹

Asutuksen tiivistyessä kaskikierto lyheni ja kasken tuottavuus väheni, mikä johti myös tilattoman väestönosan toimeentulon kiristymiseen. On arvioitu, että 1850–1860-luvuilla kaski- ja peltoviljely muodostivat molemmat lähes tasaveroisen osuuden Kuopion läänin viljasadosta. Iisalmen pitäjässä saatiin vuosisadan puolivälissä enin osa sadosta pelloista ja niityistä, ”vaan melkein koko itäpuoli pitäjätä halmeen viljelyksestä”. Samoihin aikoihin puunjalostusteollisuus alkoi kehittyä ja valtiovalta kiristää kaskeamisen ehtoja. Vaikka vuoden 1851 metsäasetuksessa kaskeamista rajoitettiin tiukasti, edelleen Savoön myönnettiin poikkeuslupa kaskiviljelyyn. Vasta vuoden 1886 metsälaisa kaskeaminen kiellettiin kokonaan, minkä jälkeen kaskikulttuuri hiipui nopeasti. Yksityismetsien tutkimiseksi asetettu komitea keräsi tietoja kaskimaahan kylvetyn rukiin määrästä verrattuna peltomaiden ruisylvöön vuonna 1898. Sen mukaan Ylä-Savossa kaskirukiin kylvö oli vielä viisi prosenttia peltorukiista. Kiuruvedellä kaskeaminen oli yleistä 1870–1880-luvuilla, runsaslukuisen loisväestön alueilla Pielavedellä ja Lapinlahdella 1890-luvullakin. Parikymmentä vuotta myöhemmin kaskeaminen oli koko Ylä-Savossa harvinaista (Taulukko 27).⁷⁸² Kaskiviljelyn väheneminen vaikeutti tilattoman sesonkityöväen ansiomahdollisuuksia. Kaskiviljelylle ei syntynyt korvaavia työpaikkoja maataloudessa. Päinvastoin maatalousteknologia kehittyi nopeasti, minkä vuoksi työvoiman tarve alkoi vähentyä uudistuneilla maataloilla.⁷⁸³

	Kaskeamisen yleisyys 1850	Yleistä vielä vuonna	Kaskeamisen yleisyys 1913	Viljaa kasvavaa kaskea 1910 (ha)
Kiuruvesi	hyvin yleinen	1880	hyvin harvinainen	2,5
Iisalmi	yleinen	1870	hyvin harvinainen	36,8
Rutakko	yleinen		harvinainen	
Lapinlahti	hyvin yleinen	1885–1895	harvinainen	22,6
Pielavesi	hyvin yleinen	1895–1900	harvinainen	15,4
Keitele	hyvin yleinen			14,4

Merkittävä syy itsellisväestön lisääntymiseen olivat myös tiukat maanjakorajoitukset. Vielä ennen isojakoa yläsavolaiset kantatilat olivat maa-alueiltaan niin laajoja, että niiden laillinen halkominen perillisten kesken oli mahdollista. Sukupolvi sukupolvelta tämä kävi toimeentulon kannalta vaikeammaksi.⁷⁸⁴

Tilattoman väen lisääntyminen ja muodostuminen yhteiskunnalliseksi kysymykseksi sekä liberaali talouspolitiikka johtivat 1800-luvun loppupuolella vähitellen tilanteeseen, jossa tiloja sai halkoa ja lohkoa liki vapaasti.⁷⁸⁵ Lainsäätäjän perimmäinen tarkoitus oli lisätä tilattoman väestön kiinnittämistä maahan ja edistää pientilojen syntymistä. Tilojen lukumäärä toki moninkertaistui, mutta mitä pienempiä tilat olivat, sen harvemmalle perillisistä tila tarjosi toimeentuloa. Monet aikalaiset kuitenkin kannattivat yleisesti maanjaon helpotuksia. Esimerkiksi vuoden 1888 komiteamietinnössä korostettiin vapaan maanlohkomisen hyötyjä niin maanomistajille kuin maattomillekin.⁷⁸⁶

Kuopion läänin kuvernööri Carl von Kraemer ehdotti 1881, että valtio myöntäisi määrärahan rahastoa varten, joka edistäisi torppien perustamista. Rahastosta myönnettäisiin lainoja uudistorppareille ja palkintoja maata vuokranneille maanomistajille. Muutama vuosi myöhemmin valmistuneessa komiteamietinnössä uskottiin, että pieni torppa poistaisi työväestä halun kuljeksivaan elämäntapaan ja innostaisi heitä utteruuteen ja säästäväisyyteen. Unelma punaisesta tuvasta ja perunamaasta syntyi ainakin osittain ylhäältä päin. ”Maapala on työmiehen paras säästöpankki”, komiteamietinnössä todettiin. Uskottiin, että pienillä tiloilla myös kotiteollisuus alkaisi kukoistaa. Aksel Lilius kertoi matkaraportissaan esimerkin lapinlahtelaisesta työmiehestä Villestä, joka oli ryhtynyt 1878 uudistorpan tekoon. Omaisuutta 25-vuotiaalla perheellisellä nuorukaisella ei ollut tuossa vaiheessa muuta kuin yksi lehmä. Alle kymmenessä vuodessa varallisuus oli kasvanut merkittävästi. Torpan ja vaatteiden lisäksi omaisuutta oli lähes 300 markan edestä. Toki julkisessa keskustelussa esiintyi eriäviä mielipiteitä, joiden mukaan loisten keskeinen ongelma oli työttömyys ja sen helpottamiseen olisi tarvittu enemmän työvoiman liikkuvuutta kuin maahan sitomista.⁷⁸⁷

Kuopion lääni toimi eräänlaisena pilottialueena tilattoman väestön maanvuokrauksessa. Sinne perustettiin vuonna 1887 irtaimen väestön lainarahasto, joka nimestään huolimatta myönsi lainoja vain talollisille. Lainaehtoihin sisältyi määräys vuokrasopimuksen kiinnittämisestä 25 vuodeksi. Monet talolliset vierastivat tällaista loisten

Taulukko 27. Paikallisten arvioita kaskeamisen yleisyydestä Ylä-Savon kunnissa noin 1850–1910. Lähde: Heikinheimo 1915.

muuttamista torppareiksi. Lainaheitoja lievennettiin 1890-luvun alkupuolella. Sitten min 1898 perustettu valtakunnallinen Tilattoman väestön lainarahasto myönsi lainoja uusille pientilallisille.⁷⁸⁸

Yläsavolaista tilattomuutta on selitetty myös kruununtilojen yleisyydellä, mikä sekin liittyy tilanperimykseen. Kruununtilallisen jälkeläisillä ei ollut perintöoikeutta maanomaisuuteen. Kruununtalonpojilla ei yleisesti ottaen ollut myöskään riittävästi käteisvaroja, joilla lunastaa tila omistukseensa ja tätä kautta jättää maata perinnöksi perillisille.⁷⁸⁹ Lunastamiselle ei ollut kovin suurta tarveakaan, sillä perintö- ja kruununtilallisen ero alkoi hälventyä 1700-luvun loppupuolelta lähtien, kuten olen toisaalla tässä kirjassa kertonut. Vuonna 1811 kuitenkin määrättiin, että kruununtalojen hallintaoikeus siirtyi ensisijaisesti isältä vanhimmalle pojalle. Tämä tarkoitti sitä, ettei muilla lapsilla ollut oikeutta käyttää tai lunastaa kruununtilaa. Itä-Suomessa perinteisen tavan mukaan tila oli pyritty jakamaan tasan veljesten ja osin myös kotivävyjen kesken. Vuoden 1811 asetuksen tarkoitus oli estää kruununtiloille asettumasta useampia perheitä kuin mitä talon katsottiin kykenevän elättämään. Säädöksestä oli seurauksena tilattoman väestön määrän kasvu, koska kruununtalonpojan jälkeläisistä suurimman osan oli vähintäänkin suotavaa jättää lapsuudenkotinsa.⁷⁹⁰ Vuoden 1811 asetus salli naislesken jäämisen tilalle miehensä kuoleman jälkeen, myös mahdollisen uudelleenavioitumisen jälkeen. Lesken velvollisuus oli huolehtia edesmenneen puolisonsa kanssa saaduista yhteisistä lapsista, joille myös tilan hallintaoikeus siirtyi, jos leski meni uudelleen naimisiin. Asetus sääti, että isännöisyys siirtyi veljille ikäjärjestyksessä. Tyttäret olivat vuorossa vasta, jos miespuolisia jälkeläisiä ei ollut.⁷⁹¹

Kuopion läänin kuvernöörin kertomuksessa vuodelta 1827 huomautetaan, että asetus kruununtalojen hallintaoikeudesta oli läänille vahingollinen. Kotoaan erotetut nuoremmat lapset olivat vajonneet sosiaaliselta asemaltaan loisiksi. Epäkohdan poistamiseksi kuvernööri ehdotti kruununtilojen perinnöksi oston helpottamista. Vuonna 1827 Kuo-

Rokuan torpan pihanmaalta.
Valokuvaaja: Ivar A. Ekström,
1922, Lapinlahti, Heinämäki.
Varkauden museokeskus Konstin
kuva-arkisto, A. Ahlströmin
Osakeyhtiön kokoelma.

pion läänille myönnettiin erikoisoikeus, jonka mukaan perinnöksiostohinnan saattoi suorittaa kahdenkymmenen vuoden kuluessa ja sittemmin 25 vuoden kuluessa. Jo maksujan alusta alkaen tila sai kuitenkin nauttia perintötalon oikeuksia. Mitään ostoryntäystä erikoisoikeus ei Savossa aiheuttanut. Vasta kun puukauppa alkoi vilkastua ja tuoda rahaa maaseudulle vuosisadan loppupuolella, kiinnostus perinnöksiostoihin heräsi, sillä vain perintötilallisilla oli oikeus myydä metsää ilman erillislupaa.⁷⁹²

Isojaosta, joka oli pilkkonut entiset kylänmetsät talojen kesken näiden yksityisomaisuudeksi ja jättänyt ylimääräisen liikamaan valtiolle, oli kulunut Ylä-Savossa vasta joi-takin vuosikymmeniä, kun puuvarayhtiöt alkoivat ostaa talollisilta tukkeja, vuokrata hakkuuoikeuksia ja hankkia jopa kokonaisia tiloja. Iisalmen ja Pielaveden pitäjät kiinnostivat Varkauden seudun sahoja tukinhankinta-alueena jo 1830-luvulla, mutta vasta höyrysahojen yleistymisen ja Kuopio–Iisalmi-vesireitin kunnostamisen myötä puuta-varayhtiöiden ostoasiamiehiä alkoi rynnätä Ylä-Savoon.⁷⁹³

Esimerkiksi W. Gutzeit & Comp hankki omia savottojaan varten talonpojilta ja välittäjiltä hakkuuoikeuksia Pielavedeltä 1870-luvun alkupuolelta lähtien. Talvella 1889–1890 yhtiöllä oli savottoja Vieremällä ja Iisalmessa saakka. Pohjois-Savossa oli runsaat metsävarat ja vähemmän yhtiöiden välistä kilpailua kuin Etelä-Saimaalla. Yksityismetsien tilannetta tutkinut komitea arvioi mietinnössään vuonna 1900 Pohjois-Savon osalta seuraavasti: ” – – täälläkin nyt vuosivuodelta suunnattomasti lisääntyvä metsänmyynti, joka vanhain hirsivarain loppuessa yhä enemmän rupee käsittämään kypsymätöntä metsää, uhkaa vähiin sulattaa ennen runsaat metsävarat.”⁷⁹⁴

Metsän omistamisen ja sen arvottamisen perinne oli talonpoikaisväestössä vielä ohutta, minkä vuoksi moni talollinen tuli myyneeksi pilkkahintaan metsiään. Yksityismetsien tilannetta tutkinut komitea totesi, että Pohjois-Savossa puut myytiin yleensä summakaupalla palstoittain tai koko metsästä määrättyyn pienimpään mittaankatavaksi 2–10 vuodessa. Komitean mukaan pohjoissavolainen maanomistaja harvoin otti selkoa puiden lukumäärästä, vielä vähemmän niiden mitoista – ”ja sen vuoksi täälläkin metsät usein menevät polkuhinnasta.”⁷⁹⁵

Vientisahateollisuuden raaka-ainetarve kasvoi nopeasti 1800-luvun viimeisillä vuosikymmenillä, minkä seurauksena sahayhtiöt ja puutavarakauppiat alkoivat hankkia yhä enemmän metsäisiä maatiloja Ylä-Savosta. Yksityismetsien tilaa tutkinut komitea totesi, että Ylä-Savossa isot yhtiöt olivat melkein joka kunnassa ostelleet ”metsärikkaita tiloja, jommoisia on ollut saatavina vielä aivan alhaisista hinnoista”. Moneen yläsavolaiseen taloon kuului viljelijälle itselleen vähäarvoista, syrjäistä metsämaata. Metsä- ja tilakauppojen syntyminen tuntui monesta toimeentulon rajoilla tasapainottelevasta talollisesta pelastukselta, varsinkin kun yhtiöt vielä lupasivat työansioita savotoilta ja puun kuljetuksista. Yhtiöt yleensä sallivat, että entinen omistaja jäi ainakin joksikin aikaa taloon asumaan.⁷⁹⁶

Teollisuuden metsänomistus kasvoi Suomessa muutamassa vuosikymmenessä monikymmenkertaiseksi. Ylä-Savossa metsäyhtiöt omistivat suhteellisen paljon maata: 2–16 prosenttia kuntien maa-alasta oli yhtiöiden hallussa vuonna 1901 (Taulukko 28). Maaperältään maataloudelle otollisimmilla alueilla Ylä-Savossa – Kiuruvedellä ja Lapinlahdella – yhtiöiden omistus jäi 1900-luvun alussa alhaiseksi. Verrattain hyvien viljelysmai-

den ja vahvan lypsykarjatalouden ansiosta kiuruvetiset säilyttivät muita itäsuomalaisia talollisia paremmin maaomaisuutensa. Yli neljästä sadasta tilasta myytiin yhtiöille vain kolmetoista vuoteen 1906 mennessä. Sen sijaan Iisalmen pitäjän pohjois- ja itäreunalla tilalliset olivat isojaossa saaneet karun maalaadun korvauksena runsaasti hyödyttömältä tuntunutta metsämaata, josta niukkuudessa elävät viljelijät olivat halukkaita luopumaan. Nykyisten Vieremän ja Sonkajärven kuntien karut havumetsät olivat yhtiöiden ja myös ruukkien mielenkiinnon kohteina. Iisalmen maalaiskunnassa, Rutakolla, Pielavedellä ja Keiteleellä yhtiömaata oli 1900-luvun alussa suhteessa merkittävästi enemmän kuin koko Savossa ja Suomessa.⁷⁹⁷

Taulukko 28. Yhtiöiden maaomistus Ylä-Savon kunnissa 1901.
Lähde: Wirilander 2008, 773, Liite 10.

	Yhtiömaata, ha	Yhtiömaata % kunnan pinta-alasta
Rutakko	3 279	16,0
Iisalmen mlk	43 151	15,5
Keitele	6 826	14,7
Pielavesi	16 876	14,5
Lapinlahti	2 730	4,4
Kiuruvesi	3 269	2,5
Koko Savo	234 385	7,7
Koko maa	983 952	3,0

Pohjois-Savossa tilansa puutavarayhtiöille myyneistä puolet hankki uuden tilan. Vuokraajiksi entisistä isännistä ryhtyi noin neljännes ja loisiväestöön vajosi lähes saman verran. Vain muutama prosentti muutti kaupunkeihin. Tukkiyhtiöiden savotat tarjosivat työmahdollisuuksia pienviljelijöille ja maaseudun tilattomille. Kuopion läänille oli tyyppillistä 1890-luvulta lähtien, että yhtiöiden maanhankinta lisäsi yhtä aikaa sekä maan pientilavaltaistumista että maaomaisuuden keskittymistä luomalla teollisuusyrityksille laajoja tiluskertymiä, metsätiloja. Yhtiöiden lisäksi maaomaisuutta oli kertynyt myös liikemiehille, mutta maanviljelijät olivat suurtilojen omistajina Savossa harvinaisia.⁷⁹⁸

Tärkeä taustatekijä tilattoman väestön määrälliseen kasvuun olivat perinteisen maanviljelyn vaikeudet. Usein toistuneet katovuodet toivat jatkuvaa epävarmuutta maanviljelykseen ja saattoivat viljelijöitä taloudelliseen ahdinkoon. Hallan lisäksi kuivuus ja rankkasateet aiheuttivat ajoittain sadon menetyksiä, joihin oli vaikea varautua, eikä yhteiskunnallisia tukijärjestelmiä ollut. Hallat keskittyivät Suomessa hallanarkojen 62. ja 64. leveyspiirin väliin, jonne Iisalmen pitäjä sijoittui. Varsinkin pitäjän pohjoisosan vedenjakajaseudut olivat alttiita halloille. Kuopion ja Oulun lääneissä katoja oli keskimäärin joka kolmas vuosi 1810–1870. Rukiin katoriski hallan vuoksi oli Iisalmissa 1800-luvun alkupuolella vähintään 25 prosenttia.⁷⁹⁹

Toistuvien katovuosien lisäksi maanviljelijöille kannattavuusongelmia tuotti halpa tuontivilja erityisesti Etelä-Venäjältä, tai ainakin he näin kokivat. Lapinlahtelainen

maanviljelijä Lassi Halonen kuvasi *Savo*-lehdessä syksyllä 1887, että maanviljelijä oli hyvinäkin satovuosina ”onneton onnellisuudessaan” tuontiviljan vuoksi. Venäläistä viljaa oli alkanut tulla runsaasti Ylä-Savoon samoihin aikoihin, kun höyrylaivoille soveliaat kanavat saatiin 1870-luvulla Iisalmeen asti valmiiksi. Maattomille edullinen tuontivilja oli hyvä asia. Lassi Halosen mukaan ruistynnyrin hinta oli pudonnut kymmeneen markkaan 1880-luvun lopulla, vaikka maanviljelijän olisi pitänyt saada vähintään 18 markkaa.⁸⁰⁰ Halonen esitti lukijoille tarkan laskelman perustellessaan viljanviljelyn kannattamattomuutta Ylä-Savossa. Ruissato meni hänen mukaansa kokonaisuudessaan renkien ja piikojen palkkaan:

Ajatellaanpa joku talo, joka saapi 50 tynnöriä rukiita vuoden tuloksi ja hänellä on 2 renkiä ja 2 piikaa, rengille hän maksaa 100 markkaa kullekin, se on 200 mk, siihen vuosivaate noin 50 mk mieheen, se on yht. 300 mk, piijan palkka otetaan 50 mk. kullekin, se on 100 mk, vuosivaate sama kuin rengille eli 50 mk, siis piijoille 200 mk; niin tekee näiden 4:n palvelijan palkka 500 mk ja siihen menee 50 tynn. rukiita. Otrat täytyy käyttää ruuaksi, mutta mistäs muut talon raha-tarpeet otetaan, menot veroihin ynnä kahviin, jotka eivät ole enää sellaisessakaan talossa aivan pienet. Jos viljan hintaa ei vaan saatane asettumaan jollekin kannattavalle kannalle, esim. 18 mk ruistynnyri, niin on selvää, että maanviljely ei kannata.⁸⁰¹

Lassi Halonen näyttää mielipidekirjoituksessaan arvioineen rukiin markkinahinnan alakanttiin. Kajaanin talvimarkkinoilla 1887 myytiin tynnyrillinen savolaista ruista 18–20 markalla. Siellä tiedetään olleen runsaasti väkeä, tavaraa ja kauppiaita myös Kuopiosta ja Iisalimesta. Iisalmen toripäivillä maaliskuussa viljanjyviä oli vain vähän, mutta ruistynnyrin hinta oli hieman alhaisempi kuin Kajaanissa: 16–17 markkaa. Halonen osui kuitenkin oikeaan siinä, että rukiin markkinahintakehitys näytti alenevalta – eikä viljan rahtaaminenkaan markkinoille ollut talolliselle ilmaista. Kajaanin joulumarkkinoilla ruistynnyrin sai 14 markalla. Vuonna 1888 talvimarkkinoilla tynnyrillisestä piti maksaa 15–17 markkaa ja loppuvuotta kohti hinta asettui 15 markkaan, Iisalmen torilla 13 markkaan.⁸⁰² Perinteisesti katovuosina viljan hinta oli korkeampi, mutta silloin talollisella ei välttämättä ollut ruista ja ohraa myytäväksi. Hyvinä satokausina hinta putosi. Edullinen tuontivilja sekä alensi kotimaisen viljan hintaa että tasasi katovuosien hinnanvaihteluita. Lassi Halonen haikaili turhaan 1864 poistettuja viljatulleja takaisin.

Mielipiteenä Lassi Halosen kirjoitus kuvanee aika hyvin yläsavolaisen talollisen tunnelmia. Julkisuudessa keskusteltiin laajemminkin leipäviljan viljelyn kannattamattomuudesta Suomessa. Mielipiteen muutos oli verrattain nopea. Siinä missä edullisen tuontiviljan perille saaminen syrjäseuduille asti nousi tärkeäksi tavoitteeksi 1860-luvulla, parikymmentä vuotta myöhemmin viljelijät näkivät viljantuonnin yleistymisen uhkana omalle elinkeinolle.

Kannattavuusongelmat velkaannuttivat talollisia, kuten tapausesimerkki Ylemmäisiltä tässä teoksessa havainnollistaa. Vastaavanlaisia tapauksia oli paljon. Myös Lassi Halosen veljet – Olli ja Jussi Halonen – menettivät vanhan sukutilansa Lapinlahden Linnansalmella velkaannuttuaan pahoin paikallisille kauppiaille. Maakauppiaita syytettiin lehdissä talonpoikien ahdingon hyödyntämisestä eli koronkiskomisesta. Aksel Liliuksen mukaan

Kahvinpavut ovat loppuneet Anna Moisanen savutuvasta, siksi 80-vuotias tassuttelee avojaloin valtatietä pitkin kohti rintamaiden kauppoja. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1920, Lapinlahti. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto. A. Ahlströmin kokoelma.

velkaantuminen oli Kuopion läänissä yleistä, ”yleensä valitetaan myös koronkiskomisesta” ja kiinteä omaisuus keskittyi varakkaille. Ylipäätään 1880-luvulla Kuopion läänissä elettiin maanviljelijöiden keskuudessa ”ahdinko-tilaa”. Kauppiaita syyllistettiin heidän lukuisten maatilakiinnitystensä vuoksi ja väitettiin tilojen myöhemmin siirtyvän heidän omistukseensa. Tilakaupat olivat tärkeä osa kauppiaiden liiketoimintaa 1800-luvun loppupuolella. He hankkivat runsaasti maaomaisuutta – viljelysten, metsän ja osin keinottelunkin vuoksi. Monet kauppiaat ostivat tilan, hakkauttivat sieltä metsän ja lopuksi myivät vielä puuttoman tilapohjan. Puu- ja maakeinottelulla he lisäsivät omaisuuksiensa määriä.⁸⁰³

Maaseudun sekatarvakauppiasta muodostui talollisten rinnalle suurin luotonantaja 1800-luvun loppupuolella ennen pankkitoiminnan vakiintumista. Kauppiaat täydensivät lainanannollaan velkaongelmien kanssa kamppailevien tilallisten toimeentulomahdollisuuksia, lainoittivat tilakauppoja, rahoittivat perinnöksistöjä ja sisarosuuksien lunastuksia sekä erilaisia investointeja. Velkakauppa oli olennainen osa maaseudun sekatarvakaupan harjoittamista 1800-luvun loppupuolella, sillä asiakkaat olivat tottuneet ostamaan tavaransa luotolla. Kauppiiaan ongelmista suurimpia olivat luottotappiot ja velkakaupan sitomat suuret pääomat. Lainat maksettiin takaisin yleensä sadonkorjuun jälkeen, ja heikkoina viljavuosina kauppiaat joutuivat odottelemaan rahojaan pitkään.⁸⁰⁴

Tilattomalle väestölle oli tarjolla vain vähän ansaintakeinoja maatilojen sesonkitöiden lisäksi. Lääninkamreeri Daniel Hallin mukaan Ylä-Savon kihlakunnassa talollisetkaan eivät harjoittaneet 1800-luvun alussa sivuelinkeinoja. Iisalmelaisten tervakauppa oli päättynyt Suureen Pohjan sotaan ja Uudenkaupungin rauhan rajoihin. Hall kirjoitti, että yläsavolaiset eivät tehneet esimerkiksi tiiliä eivätkä polttaneet kalkkia. Naiset hyödynsivät villaa, pellavaa ja hampua vain kotitarpeiksi. Erilaiset puhdetyöt olivat kuitenkin tyypillisiä paikalliselle loisväestölle. Daniel Hall kertoi, etteivät yläsavolaiset talonpojat valmistaneet työrekiään, puusankkojaan tai ruokalusikoitaan, vaan hankkivat ne viljaa vastaan itsellismiehiltä, joista ei ollut seudulla pulaa (*uppå hvilka icke är någon brist*).⁸⁰⁵

Yläsavolaisten maine käsityön harjoittajina ei ollut kummoinen 1800-luvun loppupuolellakaan. *Savo*-lehti kirjoitti 22.3.1887 uutisoidessaan Iisalmen maalismarkkinointa: ”Niin miesten kuin naistenkaan käsiteollisuustuotteista ei nytkään kannata puhua, sillä näitä ei ollut tuskin minkäänlaisia.” Aksel Lilius kirjoittaa matkaraportissaan, että käsityö esimerkiksi Lapinlahdella ”ei yleensä kestä kiittelemistä”. Naiset osasivat ”auttavasti” valmistaa kankaita ja muita kudelmia, miesväen käsityötaidot typistyivät kalanpyydyksiin ja työkaluihin.⁸⁰⁶

Suomen Talousseuran sihteerin C. C. Böckerin tilaston mukaan iisalmelaisen rahvaan ensisijainen rahaa tuova ansiokeino oli 1830-luvulla karjataloustuotteiden myynti. Toiseksi eniten hankittiin rahaa rahdinajolla. Maattomilla ei kuitenkaan ollut hevosia rahdinajoon eikä sellaista karjaa, josta olisi riittänyt maitoa voininmyyntiin. Myös paloviinan ja potaskan myynti toi iisalmelaisille rahaa, mutta viinan polttoon tarvittiin viljaa ja potaskan valmistukseen puuta. Lisäksi paloviinan kotipoltto kiellettiin 1860-luvulla. Kaiken kaikkiaan viljanmyynnin ja metsätaloustuotteiden taloudellinen merkitys oli voihin verrattuna vähäinen Ylä-Savossa. Verrattuna vaikkapa Pohjanmaan tervanpolttoon ja laivanrakennukseen, vakkasuomalaisten kotiteollisuuteen tai Viipurin läänin talonpoikaiseen rahdinajoon iisalmelaisen rahvaan rahan ansaintakeinot olivat 1800-luvulla vaatimattomia.⁸⁰⁷

Lassin ja Miinan loisperhe Lapinlahdelta

Lapinlahti kuului 1900-luvun alussa niiden kahdenkymmenen kunnan joukkoon, joissa loisväestön ruokakuntia oli eniten Suomessa.⁸⁰⁸ Paikkakunnan tilanteeseen kiinnitti huomiota jo 1880-luvulla Aksel Lilius. Matkaraportissaan hän kuvasi lapinlahtelaisen loisperheen elämää yksityiskohtaisesti. Viisihenkinen perhe edusti jäsenmäärältään varsin tyypillistä paikallista loisperhettä. Perheen muodostivat 38-vuotias perheen isä Lassi H., tämän puoliso 34-vuotias Miina F. sekä pariskunnan kolme 2–5-vuotiasta lasta. Lassi ja Miina olivat olleet naimisissa kolmetoista vuotta. Miina oli synnyttänyt kuusi lasta, joista kolme oli kuollut ensimmäisen ikävuotensa aikana.⁸⁰⁹

Lilius luokitteli Lassin loisväestöön, koska tällä oli harvoin pitkäaikaista työtä ja koska tämä sai ansionsa kokoon useilta eri työnantajalta. ”Jonkun viikon hän on yhdellä työnantajalla ja muuttaa sitten toisen työnantajan työhön.” Työnsä Lassi teki yleensä työnantajan työkaluilla ja ruuassa. Loisiväestölle oli tyypillistä, ettei heille riittänyt työtä ympärivuotisesti. Erityisesti sydäntalvi aiheutti ahdinkoa. Runsaslukuisissa perheissä täytyi välillä turvautua kunnan vaivashoittoon tai lähteä kerjuulle. Rehellisiksi ja taitaviksi tunnetut työmiehet saattoivat hankkia elintarpeita velaksi. Aksel Lilius totesi, että ”tämä velka suoritetaan sitten, jos se on mahdollista, seuraavan kesän työnansiolla, mutta usein se myöskin jää suorittamatta”.⁸¹⁰

Emäntä alustaa taikinaa petturujuhuista. Isäntä tekee raskaan metsätyön jälkeen suuremman talon isännälle luutia puhdetöinä. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1918, Vieremä, Ahvenlahti. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlströmin kokoelma.

Miinalla ja Lassilla oli molemmilla talonpoikaistausta, mutta kummankin vanhemmat olivat joutuneet luopumaan tilastaan. Miina ja Lassi olivat siis toisen polven tilattomia. Naimisiin mennessään kummallakaan ei ollut mainitsemisen arvoista omaisuutta. Aksel Liliuksen mukaan 1870-luvulla työpalkat olivat olleet sen verran korkeat, että pariskunta oli tullut toimeen, mutta säästöjä ei ollut kertynyt. Miinan ja Lassin perhe asui vuokralla 49 neliömetrin tuvassa, jonka he jakoivat toisen loisperheen kanssa. Kaikkiaan savutuvassa asui yhdeksän henkeä, joten sisätilaa oli alle 5,5 neliötä kullekin. Asumistiheys oli Suomessa tuolloin noin seitsemän henkilöä asuinrakennusta kohden. Kuopion ja Oulun läänissä asuminen oli ahtainta: noin kymmenen henkilöä asumusta kohden. Väljyyttä Lassin ja Miinan perheelle toi se, että perheiden käytettävissä oli varastoaitta, keittokota ja sauna, joten edellytykset ruuanlaitolle, pyykinpesulle ja henkilökohtaiselle hygienialle olivat ajan mittapuun mukaan normaalit. Lassin ja Miinan perhe maksoi asumisestaan vuokraa kaksitoista päivätyötä kesällä isännän ruuassa. Hyyryä eli vuokraa vastaan perhe sai ottaa polttopuut, vastat ja aidakset isännän mailta, joskin ne piti hakea kahdentoista kilometrin päästä asumuksesta. Neljää lisäpäivätyötä vastaan Lassin perhe sai kylvää isännän peltoon 20 kappaletta (110 litraa) perunoita ja edelleen taksvärkkiä vastaan vähän hampua. Tupakkamaasta ei tarvinnut maksaa mitään.⁸¹¹

Lilius piti savupirtin huonekaluja, pöytää, kahta tuolia, sänkyä ja kätkyttä, viisihenkisen perheen tarpeeseen nähden riittämättöminä. Kalustus tuskin poikkesi tyyppillisestä tilattoman väestön mökistä. Valaistuksena nokisessa tuvassa oli kynttilä ja öljylamppu, joka kerosiinini eli valopetrolin myötä oli alkanut 1860-luvulta lähtien yleistyä. Iisalmelaislähtöinen kirjailija Juhani Aho kuvaa osuvasti vuonna 1883 julkaistussa lastussaan *Kun isä lampun osti*, millainen innovaatio öljylamppu tuohon aikaan oli tavallisessa maalaispirtissä. Kirkonkylän kauppias oli tuonut Pietarista ”semmoisia lamppuja, joista yksi näyttää enemmän kuin kymmenen pärettä”. Lampussa öljy paloi lasin suojassa sammumatta, ”vaikka aamuun asti polttakoon”. Lamppu maksoi 7,50 markkaa ja öljy markan kannu. ”Sillähän saa jo pärekupoja⁸¹² moneksi talveksi, jos ostaa tahtoo, mutta kun Pekka [renki] niitä kiskoo, ei mene penniäkään hukkaan”, äiti kauhisteli uutuuden hintaa. Ruoanlaittoa ja ruokailua varten Lassin ja Miinan käytössä oli kaksi pataa, kahvipannu, kaksi kivivatia, neljä puukuppia, kuusi lusikkaa ja kauha, kolme korvoa, kiulu, kaksi hinkkiä ja kaljatuoppi. Vuodevaatteet vaikuttivat ”riittämättömiltä ja kuluneilta”. Pitovaatteet olivat isetehtyjä, käytössä rähjäntyneitä ja repaleisia, mikä ei ollut tavatonta savolaisella maaseudulla.⁸¹³

Lassin ja Miinan irtain omaisuus oli arvoltaan alle 80 markkaa, millä olisi saanut hankituksi viisi ruistynnyriä eli 2,5 hengen vuotuiset leipäviljat. Lassin ja Miinan omaisuudella ei käytännössä ollut noinkaan suurta myyntiarvoa. He omistivat vain pussia huonekaluja, kuluneita vaatteita ja tekstiilejä sekä välttämättömiä astioita. Lilius arvioi pienen rahallisen arvon myös vaatimattomalle määrälle työvälineitä ja kalastustarvikkeita sekä yhdelle veneelle. Kaikesta niukkuudesta huolimatta Lassin ja Miinan talous vaikuttaa kuuluneen hyväosaisimpiin paikallisesta loisväestöstä.⁸¹⁴

Lassin ja Miinan perhe aterioi kolme kertaa päivässä. Perhe söi sekä ruisleipää että ohrarieskaa, mikä oli tyyppillistä Ylä-Savossa. Huttua, velliä ja kotikaljaa valmistettiin ohrasta. Perhe kulutti vuosittain viljaa lähes seitsemän tynnyriä. Määrä oli verrattain

niukka, sillä yhden aikuisen henkilön vuotuisen leipäviljan tarpeen on tuohon aikaan arvioitu olleen minimissään kaksi tynnyriä henkilöä kohti. On kuitenkin muistettava, että sesonkitöitä tehdessään Lassi ja Miina olivat työnantajan ruuissa, mikä vähensi jonkin verran viljan hankkimistarvetta. Lisäksi perheen lapset olivat pieniä, joten he eivät kuluttaneet niin paljon kuin raskasta ruumiillista työtä tekevä aikuinen. Ruokataloudessa hyödynnettiin itsepyydettyjä kaloja ja oman maan perunoita. Maito, voi, sian ja raavaan liha sekä suola piti ostaa kodin ulkopuolelta. Ruoka nautittiin hyvin suolaisena ja maito yleensä hapatettuna.⁸¹⁵

Työmies sai aterioiden lisäksi viikko- tai päiväpalkkaa, joka maksettiin pääasiassa viljana. Päiväpalkan arvoksi Lilius arvioi 50 penniä päivältä eli kolme markkaa kuuden päivän työviikolta (Taulukko 29). Viikkopalkan suuruus vaihteli kuitenkin vuodenajan mukaan. Kiireettömänä talviaikana marraskuun alusta maaliskuun loppuun saakka viikkopalkka oli 1,50 markkaa, kevättöiden lähestyessä huhtikuussa kaksi markkaa. Toukokuun alusta heinäkuun puoleenväliin viikkopalkka oli kolme markkaa ja sesongissa heinänteon aikaan 4,50 markkaa. Parhaiten työmies ansaitsi elonkorjuussa, jolloin ansio maksettiin hänelle leikatun elomäärän mukaisesti. Lilius arvioi, että tuolloin työmies pystyi ansaitsemaan aterioiden lisäksi markan päivältä – ”suurella ahkeruudella ehkä hiukan päällekin”. Satotöiden jälkeen marraskuuhun asti työmiehelle maksettiin enintään kolme markkaa viikossa. Lisäksi hyvä työmies sai halutessaan urakkatyötä, jossa ansaitsi keskivertoa paremmin. Lassia pidettiin taitavana työmiehenä, minkä vuoksi hänen ei tarvinnut olla työttömänä.⁸¹⁶

Lassin ja Miinan perhe-elämä oli patriarkaalista, mikä oli tyypillistä Itä-Suomessa. Lilius kuvasi heidän tilannettaan näin: ”Se on perheen isä, joka etupäässä pitää huolen perheen toimeentulosta, mutta vaimo hoitaa koti-askareet ja lasten kasvatuksen.” Omavaraistaloudessa töitä tehtiin perinteisen sukupuoleen ja ikäryhmiin perustuvan työnjaon mukaisesti. Naiset ja miehet olivat ainakin siinä mielessä tasa-arvoisia, ettei toinen korvannut toista, vaan molempien työpanosta tarvittiin. Lassin ja Miinan per-

Taulukko 29. Palkka- ja hintavertailuja 1800-luvun lopulta. Lähteet: Ylisirniö 1990, 60–61, 72, 85; Lilius 1888; Lassi Halosen arvio 1888; Räisänen 1959, 356; Kuopion ja Kajaanin markkinahinnat *Savo*-lehestä.

Työmiehen palkkoja	Viikossa (mk)	Vertailuhintoja (mk)
Hevosmies 2–3 mk/päivä	12–18	<i>lisalmen joulumarkkinat 1888</i>
Malmin- ja kuonanajaja	13–14	Leiviskä (8,5 kg) voita 12–13,50
Sahatyöntekijä 2 mk/päivä	12	Tynnyrillinen ruista 13
Malminnosto, kesä 1–2 mk/päivä	9–12	Hevonen 150–550
Hiilirengit	10–11	<i>Kuopion ja Kajaanin markkinat 1889</i>
Työmies 1 mk/päivä	6	Leiviskä kesävoita 15–18
Lassi H. sesonkipalkka, isännän ruuassa	4,50	Leiviskä voita syksyllä 13
Rengin vuosipalkka 100 mk (ei huomioitu luontaisetua: ruoka, asuminen, vaatteet, tupakat)	1,90	Leiviskä voita jouluna 10,50
Lassi H. talvipalkka, isännän ruuassa	1,50	Tynnyrillinen ruista 15–17

heessä lapset eivät kyenneet vielä ”mihinkään työhön”. Sulan maan aikana Lassi teki miesten tapaan etupäässä maanviljelys- ja rakennustöitä paikallisiin taloihin. Talvella hän valmisti naapureille kalanpyydyksiä. Lisäksi hän kalasti, hakkasi halkoja ja hankki muita tarvepuita talouteensa. Lassin työpäivät kestivät kesäisin aamuneljästä iltakahdeksaan. Toki työpäivään mahtui kahden tunnin ruokailu- ja lepoaika. Siitä huolimatta päivälle kertyi pituutta neljätoista tuntia. Talvisin työskenneltiin auringon mukaan 7–12 tuntia päivässä. ”Kalanpyydyksiä työmies kuitenkin voipi valmistaa myöskin lampun valolla”, toteaa Aksel Lilius.⁸¹⁷

Myös naisten rooli oli oleellinen perheen elatuksessa, vaikka virallisissa asiakirjoissa kotitaloudet henkilöityivät mieheen, jota pidettiin perheen varsinaisena elättäjänä ja vaimoa kodin ja lasten hoitajana.⁸¹⁸ Maaseutuyhteisössä naiset vastasivat päivittäin lypsykarjan ja pienkarjan ruokkimisesta ja hoitamisesta, lypsämisestä ja maidon käsittelystä. Miinan ja Lassin perheessä ei ollut lehmiä tai muita kotieläimiä. Miinan aika kului kotona ruuan ja vaatteiden valmistuksessa, vaatteiden korjauksessa ja pesemisessä sekä lastenhoidossa. Naisten tehtäviin kuului yleensä myös uunin ja saunan lämmitys. Naiset osallistuivat monipuolisesti myös fyysisesti raskaisiin ulkotöihin. Kesäisin Miina oli apuna naapureille heinä- ja elonkorjuussa. Naiset haravoivat ja niittivät, leikkasivat sirpillä viljaa ja osallistuivat myös riihessä puintiin. Äestettäessä naiset saattoivat ajaa risukarhia tai rullaaestä. He olivat myös levittämässä lantaa pelloille. Metsätöissä naiset karsivat ja kuorivat, myös kaskenpolttoon he osallistuivat. Miinalla oli hoidettavana oma perunamaa ja hamppuviljelys. Talvisin hän kehräsi villa- ja hampulankaa naapureilleen. Metsien ja vesien luonnontuotteita sai yleisen tavan mukaan hyödyntää ilman, että olisi pitänyt kysyä lupa maanomistajalta. Tilallisilla oli kyllä laillinen yksityisoikeus omiin maihinsa, mutta ”tähän asti tilalliset tätä oikeuttaan eivät ole käyttäneet”, Aksel Lilius huomautti.⁸¹⁹

Lassin ja Miinan yhteiset vuositulot olivat noin 380 markkaa, mikä vastasi verrattain hyvän työhevosen hintaa⁸²⁰. Pääosa pariskunnan palkasta saatiin luontaistuotteina, raha-ansiot jäivät alle 90 markan. Heidän välttämättömiä menojaan olivat ruoka, asunnon vuokra, halot ja muut kotitarvepuut, vaatteisiin tarvittavat villat, hamput, pumpulilangat ja palttinat. Osa tarveaineista saatiin perheen viljelyksistä, osa raaka-aineista ja työpanoksesta piti ostaa ulkopuoliselta, kuten kenkiin tarvittava nahka ja suutarin työpalkkio. Lassin ja Miinan perhe eli kädestä suuhun, mitään ei jäänyt säästöön. Kruununveroista perhe oli vapautettu köyhyytensä vuoksi, mutta tuomarille oli maksettava kolme kappaa (16,5 litraa) viljaa, papistolla oli omat saatavansa ja kunnallismaksuja tuli suorittaa kansalaiskoulua ja vaivaishoitoa varten. Näihin maksuihin oli vuosittain varattava yhteensä noin kymmenen markkaa. Esimerkiksi historian tutkija Olle Lundsjö on määritellyt köyhiksi juuri Lassin ja Miinan kaltaiset ruokakunnat, jotka olivat kyllä työkykyisiä ja -ikäisiä mutta eivät kyenneet maksamaan veroa, koska heille ei jäänyt perustarpeiden tyydyttämisen lisäksi verotettavaa tuloa.⁸²¹

Yli puolet lapinlahtelaisista asumuksista oli savupirttejä 1880-luvun lopulla. Osuus oli verrattain suuri muuhun maahan verrattuna. Savupirtissä asui myös Lassin ja Miinan perhe. ”Savu pyrkii kaikkia esineitä mustaamaan”, kuvasi Aksel Lilius tuvan elämää. Asumusten vetoisuus yhdistyneenä hautovaan lämpöön aiheutti reumatismia,

kuumetta ja rintatautia. Ylä-Savossa kiertäneiden piirilääkäreiden mukaan asumusten puhtaudesta ei voinut vielä 1900-luvun alussakaan puhua. Sylkyastia oli tuntematon ja mukitkin harvinaisia. Oli paljon mökkejä, joiden pihapiiriin ei ollut rakennettu käymälää. Syöpäläiset olivat yleisiä. Lisäksi huoneissa asui aivan liian paljon väkeä, mikä alensi hygieniaa ja altisti tartuntataudeille. Myös Aksel Lilius raportoi lapinlahtelaisien terveysongelmista. Yleisimpiä tauteja olivat reumaattiset vaivat sekä hengitys- ja ruuansulatuselinten taudit. Savutupien ja -saunojen, kaskisavujen ja riihien Savossa kärsittiin erityisesti silmänsairauksista, kuten kaihista ja trakoomasta eli silmäpaskosta. Kulkutaudeista hinkuyskä ja tuhkarokko olivat yleisiä ja vaarallisia lastentauteja. Iso-rokkorokotus oli lapsille pakollinen.⁸²²

Työkykyisyys oli loisiväestön toimeentulon kannalta olennaista. Sairastuminen vei perheen helposti ahdinkoon. Näin Aksel Lilius kuvasi työkyvyn menettämisen vaikutuksia kertoessaan lapinlahtelaisesta uudistorpan rakentajasta Ville T:stä:

Vaikea jäsenkolutus (reumatismi), johon T. alussa vuotta 1881, kuten hän ilmoitti, liiallisista ponnistuksista sairastui ja joka piti hänet jotenkin työhön kykenemättömänä aina seuraavaan elokuuhun, oli vähällä saattaa hänet ja koko perheensä torpasta maantielle, mutta saatu vähäinen vaivais-apu piti kuitenkin elonkipinän ja parempain päivän toivon vireillä.⁸²³

Lassi ja Miina osasivat lukea mutta eivät kirjoittanut. Lilius korostaa, että perhe eli kristillis-siveellisesti. Sunnuntai pyhitettiin lepopäivänä. Ainakin kerran vuodessa pariskunta kävi kirkossa ehtoollisella. Perhe omisti joitakin hengellisiä kirjoja. Vanhemmat opettivat lapsiaan lukemaan, ja myöhemmin näiden oli tarkoitus käydä sunnuntai- ja lastenkoulua. Kansakoulu Lapinlahdelle oli perustettu 1881. Liiallinen taipumus väkijuomien käyttöön oli Liliuksen mukaan ollut Lapinlahdella yleinen pahe, mutta vuoden 1866 kotipolton kieltäminen oli vaikeuttanut paloviinan saantia. Myös yleinen rahapula hillitsi väkijuomien nauttimista. ”Yleinen mielipide väestössä rupeaa myöskin juoppoutta moittimaan”, Lilius arveli viitaten raittiuseurojen perustamiseen.⁸²⁴

Aksel Liliuksen raportin mukaan kahvin nauttiminen oli Miinan ja Lassin harvoja huvituksia. Vuotuinen kahvi ja sokeri maksoivat yhteensä neljä markkaa. Kahvia hankittiin neljä naulaa eli noin 1,7 kiloa vuodessa. Tällä määrällä kahvinjuonti tuskin oli aivan jokapäiväinen nautinto. Lassin polttama tupakka oli itse viljeltyä, joten tupakoinnista ei koitunut muita menoja kuin vuosittaisten tulitikkujen hankinta 1,50 markalla. Sunnuntai- ja juhlapäivinä Miina ja Lassi kävivät tuttavissa kyläilemässä. Kesällä kuljettiin maanviljelijöiden elonleikkuujuhliissa, joissa juhlavieraat kestitystä vastaan kokosivat eloja. Myös naapureiden hääjuhliin osallistuttiin. Niissä kutsumaton vieras sai olla osallisena tanssissa, mutta ei kestityksessä.⁸²⁵

Aksel Lilius kuvasi lapinlahtelaisia avomielisiksi ja vieraanvaraisiksi, savolaista luonnetta vilkkaaksi ja leikkisäksi: ”kieli täynnä kokkapuheita ja sananlaskuja, joista harvoin kukaan ottaa pahastuakseen.” Puhe oli siistiä, ainakin Liliuksen kuulleena. Hän toteaa, että törkeitä rikoksia tehtiin Lapinlahdella harvoin, mutta käräjöimisen halu oli yleinen. Käräjöimisellä oli alueella pitkät perinteet, kuten Ville-Pekka Kääräinen maariitoja

käsittelyssä luvussaan osoittaa. Kunnallisveroa maksavilla työmiehillä oli varallisuuteensa suhteutettua äänivaltaa kunnallisissa ja kirkollisissa asioissa, mutta lapinlahtelainen Lassi ei ollut yhteiskunnallisesti osallistuva: ”tätä kansalaisoikeuttaan hän [Lassi] ei milloinkaan käytä; tuskin hän tietääkään itsellään sellaista oikeutta olevan.”⁸²⁶

Opettavaisen ymmärtäväisesti Aksel Lilius kiteytti Lassin ja Miinan perheen aineellisen elintason laajentaen kuvaustaan myös henkisen hyvinvoinnin tarkasteluun. Kuten Lilius matkaraportissaan havainnoi, itäsuomalainen tilaton väestö oli sosiaalisesti ja taloudellisesti heterogeeninen ryhmä. Lisäksi yksittäisen henkilön ja perheen sosiaalinen asema oli nopeasti muuttuvainen. Kausityöttömyys tai sairaus romahdutti taloudenpidon, mutta loiselle pieni vuokramökki tai torpparille uusi raivattu vuokrapelto toi jo huomattavaa kohennusta elämään. Sivistyneistön käymässä aikalaiskeskustelussa ihanteena oli kuitenkin maahan juurtuva talonpoikaisuus, jota vasten tilattoman väestön elämää peilattiin. Aksel Liliuksen kristillissiveellinen pappisuvun kulttuuritausta kuultaa hänen matkaraportistaan vahvasti läpi, eivät ehkä niinkään pariskunnan omat tunteukset ja ajatukset arjestaan:

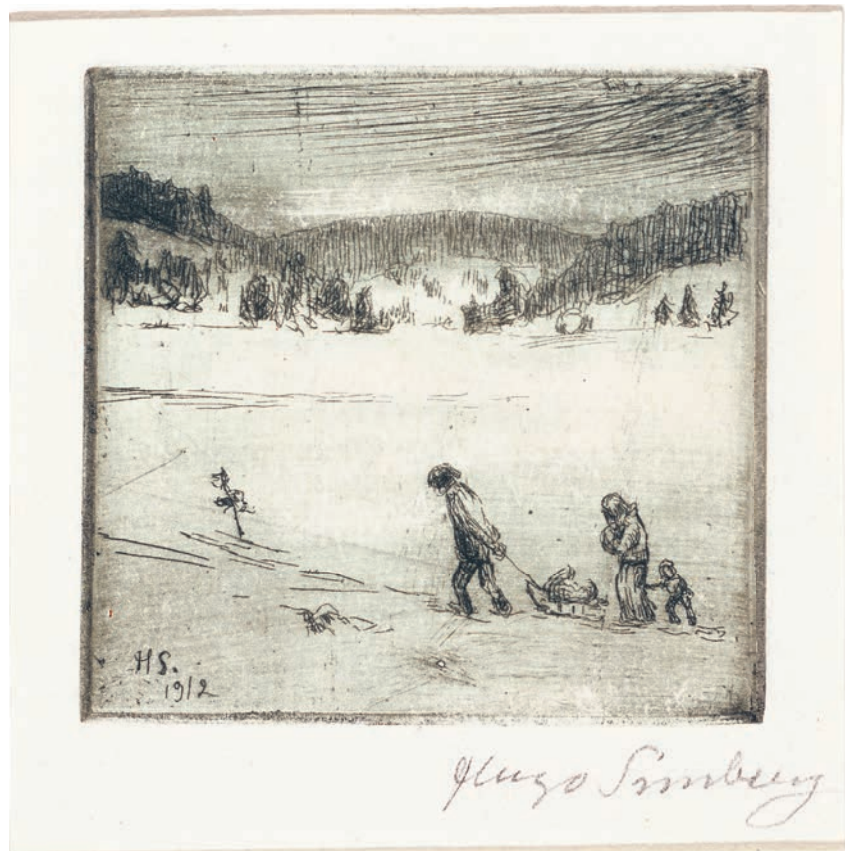
Perhe ei ole tottunut suuriin elämäntarpeihin. Mitään elämän mukavuuksia se ei kaipaa, ja kun sillä on tarpeeksi ruokaa, niin se on tyytyväinen. Tulevaisuuttaan se ei suuresti ajattele ja niin kauan, kuin piisaa terveyttä ja työtä, se tietää tulevansa toimeen. Mutta huono ruoka ja vaatetus pian turmelevat terveyden, ja nykyään paikkakunnalla vallitseva työnpuute tekee mielen murheelliseksi. Työmies ryhtyisi mielellään uutistorpan viljelykseen, johon paikkakunnalla kyllä olisi tilaisuutta, mutta varattomuus hänet siitä estää.⁸²⁷

Miikka Voutilainen Heikki Kämäräinen Köyhyydestä katastrofiin

Tuhansia työttömiä, nälkäisiä ja kuolleita ihmisiä, lukemattomia orvoksi jääneitä lapsia ja asukkaansa menettäneitä taloja. Nälän, tautien ja köyhyyden kuvasto tuli todeksi myös Ylä-Savossa 1860-luvulla niin kutsuttuina suurina nälkävuosina. Nälänhätien paikalliset vaikutukset tunnetaan huolesti, mutta käytössä olevan monipuolisen lähdeaineiston avulla tässä luvussa osoitetaan, kuinka nälänhätien universaali piirre, ankarin kohdistuminen yhteiskunnan heikompiin, tapahtui myös Ylä-Savossa. Katastrofi ei syntynyt vain hallasta ja sille alttiista elämän perustasta, maataloudesta, vaan yhteiskunnan syvästä epätasa-arvoisuudesta ja kehittymättömästä sosiaaliturvasta. Aikakauden kauhuja todisti moni, mutta vain harva kirjasi niitä ylös. Yksi heistä oli lisalmella lapsuutensa viettänyt laamanni ja valtiopäiväedustaja Fredrik Werner Hjelmmann, jonka mieleen hallan viemä sato, kerjäläisten laumat, autoituneet kodit ja kokonaiset menehtyneet perheet jäivät iäksi.

Hugo Simberg, *Kelkanvetäjät*, 1912.

Lehti: 15,7 × 14,3 cm, laatta: 6,9 × 7,2 cm,
viivasyövytyks sinkkilevylle. Kansallisgalleria
/ Ateneum. Kuva: Kansallisgalleria / Jouko
Könönen. CC BY 4.0.

Nälänhätä yleisenä ilmiönä ja paikallisena kokemuksena

Olin silloin kymmenen vuoden vanha ja oleskelin koko vuoden 1867 ja vuodesta 1868 aina syksyyn asti, jolloin minut vietiin kouluun Helsinkiin, vanhempieni kodissa Iisal-mella. Siten oli tilaisuudessa kotini lähiseuduilla seuraamaan näiden vuosien tapah-tumia. Ne olivat siksi järkyttäviä että ne nuoresta iästä huolimatta syvästi painuivat mieleeni ja muistot niistä pysyvät vieläkin elävinä, vaikkakin jo yli puoli vuosisataa siitä ajasta on kulunut; eikä elämäni myöhemmät monenlaiset vaiheet ja vaikutukset ole voineet niitä muistoja hälventää. Kerron ne tässä sellaisina kuin ne ovat mieleeni jääneet.⁸²⁸

Näin kirjoitti huhtikuussa 1919 aiemmin laamannina ja valtiopäiväedustajana toiminut Fredrik Werner Hjelmmann⁸²⁹ Suomen Historialliselle Seuralle vastatakseen muistitieto-keräykseen, jonka tarkoituksena oli selvittää 1860-luvun nälänhädän oloja maan eri osis-sa.⁸³⁰ Hjelmmann oli syntynyt kihlakunnantuomari Fredrik Wilhelm Hjelmmannin ja Sofia Lovisa Grenmanin ensimmäisenä lapsena 12. lokakuuta 1857. Hän asui syksyyn 1868 asti Koivikon tilalla, joka yhä sijaitsee Iisalmen eteläpuolella. Tilan vieritse Oulusta Viipuriin vievää valtatieta pitkin saapui myös nälänhädän todellisuus nuoren Hjelmmannin elämään.

1860-luvun nälänhätä eli niin kutsutut suuret nälkävuodet oli Suomea autonomian ajalla koetelleista inhimillisistä ja yhteiskunnallisista kriiseistä merkittävin. Hjelmmannin muistijäljen syvyys on ymmärrettävä, sillä nälänhädän kokivat kaikki aikalaiset tavalla tai toisella.⁸³¹ Kokemukset kuitenkin vaihtelivat paljon: kriisi oli ilmiänsuhtaan äärimmäisen eriarvoinen. Yksilöiden, perheiden, ja yhteisöiden selviäminen nälänhädästä riippui näiden sosiaalisista, alueellisista ja taloudellisista taustatekijöistä. Sen kokivat ja kohtasi-vat eri tavoin eri elinkeinojen harjoittajat, eri sukupuolen ja ikäryhmien edustajat.⁸³² Mo-dernin nälänhätätutkimuksen yleisesti hyväksytyiksi lähtökohdiksi onkin muodostunut esimerkiksi Jenny Edkinsin näkemys siitä, että eriarvoisuus jollain inhimillisen elämän alueella on välttämättömyys nälänhätien synnyssä ja Eric Vanhauten korostama ajatus, että nälänhädät riistäytyvät valloilleen ainoastaan sosiaalisen kudelman rikkoutuessa.⁸³³

Alueellinen, sosiaalinen ja taloudellinen eriarvoisuus tulivat voimalla suomalaisen nälänhätätutkimukseen 1980- ja 1990-lukujen taitteen tutkimushankkeissa.⁸³⁴ Silti Han-nu Voipaalan tutkimukset Ala-Sääksmäeltä⁸³⁵ ovat niitä harvoja, joissa nälänhädän pai-kallista ilmenemistä on kattavammin ja monipuolisemmin tutkittu. Useimmissa pai-kallishistorioissa on tätä vastoin keskitytty sääolojen, vuodentulojen ja kuolleisuuden esittelyyn.⁸³⁶ Nälänhädän alueellisten ilmenemismuotojen taustasyitä on pystytty kat-tavasti ymmärtämään vasta viimeaikaisten tilastollisten pitkittäistutkimusten myötä.⁸³⁷

Ylä-Savo kärsi 1860-luvun nälänhädästä siinä missä monet muutkin sisäisen Suomen alueet. Paikallistason tutkimuksella syvennetään olemassa olevaa ymmärrystä nälän-hädän taustasta, sen prosessista ja seurauksista. Tutkimusalueelta on saatavissa rikas lähdeaineisto, ja luvussa käytetään niiden tuottamia demografisia, meteorologisia ja taloudellisia tietoja kuvaamaan nälänhädän kehitystä sekä arvioimaan 1860-luvun nä-länhädän tuottaneiden olosuhteiden poikkeuksellisuutta suhteessa muihin 1800-luvun

katovuosiin. Senaattori Samuel Antellin syksyllä 1867 ja talvella 1868 keräämän tilastoaineiston avulla piirretään tarkka kuva paitsi Ylä-Savon, myös laajemman keskisen ja itäisen Suomen sekä Pohjois-Pohjanmaan taloudellisista oloista syksyn 1867 kadon jälkeen. Tätä lukua varten on myös kerätty Iisalmen kotitalouksien tuloverotiedot, joiden avulla yksittäisten kotitalouksien tulokehitystä nälänhädän aikana pystytään seuraamaan.

Hjelmmanin muistelmat sitovat yhteen laajan makrotaloudellisen kriisin paikallisten kokemusten kanssa. Kuten muistiaineistoja yleensäkin, ei Hjelmmaninkaan kertomusta tule pitää objektiivisena kuvauksena tapahtuneista. Sen sijaan aineiston avulla on mahdollista saada tietoa ihmisten suhteesta kriisin taustatekijöihin ja kuulla heidän tulkintojaan kriisistä, sen uhreista ja siitä selvinneistä. Aineiston avulla voidaan peilata aikaista mielenmaisemaa ja jopa herättää tunteita henkiin. Luku tukeutuu viimeaikaisen nälänhätätutkimuksen teoreettiseen viitekehykseen muodostaakseen kokonaiskuvan Ylä-Savon 1860-luvun nälänhädestä ja samalla pyrkii viitoittamaan modernin nälänhätätutkimuksen mahdollisuuksia paikallistason tarkastelussa.

Hallan epätasainen sato

Hallojen, kuivien kesien tai liiallisten sateiden pilaamat sadot olivat tuttuja ongelmia maata viljelleille suomalaisille. Kansantalouden suurimman elinkeinon riskialttius oli hyvin tiedossa, ja maataviljelevän väestön tehtäväksi jäi sopeutua vaihteleviin oloihin. Toisin kuin pitkät sateiset tai kuivat kaudet, halla oli usein ennakoimaton, yllättävä ja nopea. Jo yksittäinen, muutaman tunnin hallayö saattoi pilata merkittävän osan sadosta. Suomen asutushistoriassa tämä tarkoitti asutuksen keskittymistä hallanvaaraisen keskiborealisen vyöhykkeen eteläpuolelle. 62. leveyspiiri ylitettiin vain harvoin ennen 1500-luvun puoltaväliä.⁸³⁸ Tämänkin jälkeen maanviljelys asettui ensiksi parhaille, vähiten hallanaroille paikoille.⁸³⁹ Ylä-Savo sijaitsee Kainuun puoleisella rajallaan eteläborealisen ilmastovyöhykkeen pohjoisella reunalla⁸⁴⁰, ja paikallinen uudisasutus levisi hallanaremmille alueille väestönkasvun⁸⁴¹ seurauksena vasta 1700-luvun mittaan.⁸⁴² Ilmasto- ja maankäyttöhistoriaa tutkinut Reijo Solantie on korostanut, että Suomen maatalouden suhdanneherkkyyttä ei kasvattanut 1700- ja 1800-lukujen mittaan epäsuotuisammaksi muuttunut ilmasto, vaan merkittävämmän osan tuotannosta sijoittuminen suuremman riskin alueelle.⁸⁴³ Kun Suomen talousseuran sihteeri Carl Christian Böcker vuosina 1833–1834 keräytti seurakunnittaisia tietoja maatalouden olosuhteista, paljastuivat Ylä-Savon seurakuntien viljelmät hyvin hallaisiksi.⁸⁴⁴ Hallalta suurelta osin vapaita peltoja oli kokonaispeltoalasta vain 10 prosenttia, kun yli 60 prosenttia viljelyalasta oli vakavasti hallalle alttiita. Ylä-Savossa hallalle altisti suurimpien peltoalojen sijainti tasamailla tai korkeintaan loivilla rinteillä.⁸⁴⁵

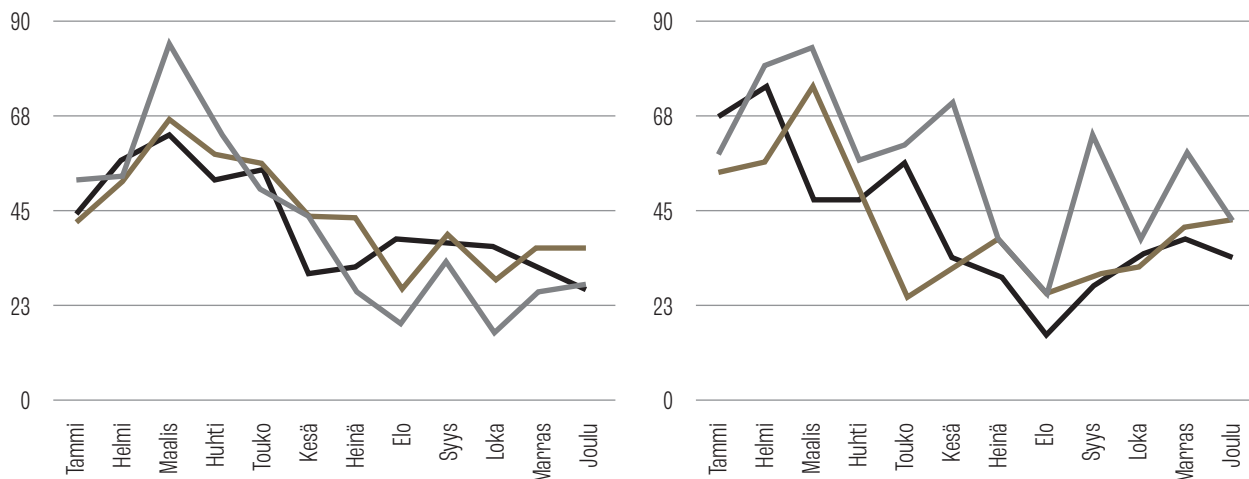
Katojen vaikutus satotasoon ja väestökehitykseen ennen 1800-lukua tunnetaan huonosti, ja 1800-luvun osaltakin tutkijoiden huomio on keskittynyt kahteen poikkeuksellisen laajaan kuolleisuuteen johtaneeseen katojaksoon, 1830-luvun alkuun ja 1860-luvun puoliväliin. Pois lukien erityisesti 1600-luvun alun niin kutsutut Olkivuodet ja 1690-luvun ”suuret kuolonvuodet”, useimmat 1800-lukua edeltäneet Ylä-Savon katovuodet ja väitetyt nälänhädet tunnetaan pääosin kuvailevista lähteistä. Kaarlo Wirilanderin mukaan ”Savon vanhoja

Ferdinand von Wright, *Talvimaaisema Savosta auringonlaskun aikaan*, 1848. Öljy kankaalle, 81 × 101 cm. Kansallisgalleria / Ateneum. Kuva: Kansallisgalleria / Hannu Pakarinen. CC BY 4.0.

viljaoloja koskevat tiedot lienevät ylimalkaan harmaampia kuin entisaikaiset olot itsessään olivatkaan”.⁸⁴⁶ Historiankirjoituksen keskittyminen runsaasti lähdeaineistoa jättäneisiin nälnhätiin ja kauhukuvaelmiin on johtanut suoraviivaiseen kytkökseen sään oikkujen ja elinkeinojen haavoittuvuuden välillä. Historioitsijoille ei siis ole lainkaan vierasta kuvata menneiden yhteiskuntien eläneen luonnon armoilla ja suurimman osan väestöstä nälkäräjällä.⁸⁴⁷

Aina pahakaan kato ei kuitenkaan johtanut nälänhätään. Iisalmen kirkkoherra Per Johan Collan raportoi vuonna 1821 Suomen Talousseuralle hallan jättäneen pelloille vain kolmanneksen normaalista sadosta ja että kesän alussa enteilty hyvä sato oli sekin kuitenkin hävinnyt ”lähes kokonaan” syksyn pakkasiin. Vuoden 1821 kadon perässä ei kuitenkaan seurannut massakuolleisuutta toisin kuin 1860-luvun jälkipuoliskolla. Kuolemien määrä kasvoi Iisalmella seuraavana vuotena noin kolmanneksella aiemman vuoden tasosta, mutta siitä puuttui nälänhädille tyypillinen keväinen kuolleisuushuippu.⁸⁴⁸ Esiteollisissa yhteiskunnissa elinolosuhteiden heikentyminen johti tyypillisesti aviointumisen lykkäämiseen. Näin tapahtui myös vuoden 1821 kadon seurauksena Iisalmella. Solmittujen avioliittojen määrä väheni suunnilleen saman verran kuin kuolleisuus kasvoi. Tämän seurauksena, noin yhdeksän kuukauden viiveellä, syntymät vähenivät kato seuranneena vuonna (Kuvio 19). Koska suurin osa lapsista syntyi avioliitoissa, syntyvyys väheni vuosina 1821–1822 kuitenkin varsin maltilliset seitsemän prosenttia.⁸⁴⁹ Vuoden 1822 kuolleisuus oli Iisalmen 1810-luvun tasoon verrattuna jopa keskimääräistä matalampaa eikä koko maassakaan kuin kahdeksan prosenttia edellisen vuosikymmenen tason yläpuolella. Molemmat sijoittuivat normaalin vaihtelun puitteisiin.

Kuvio 19. Syntymien (vas.) ja kuolemien (oik.) kuukausittainen jakautuminen Iisalmen maaseurakunnassa 1820–1822. Lähde: KA, Iisalmen MSRK, väkilukutaulukot.

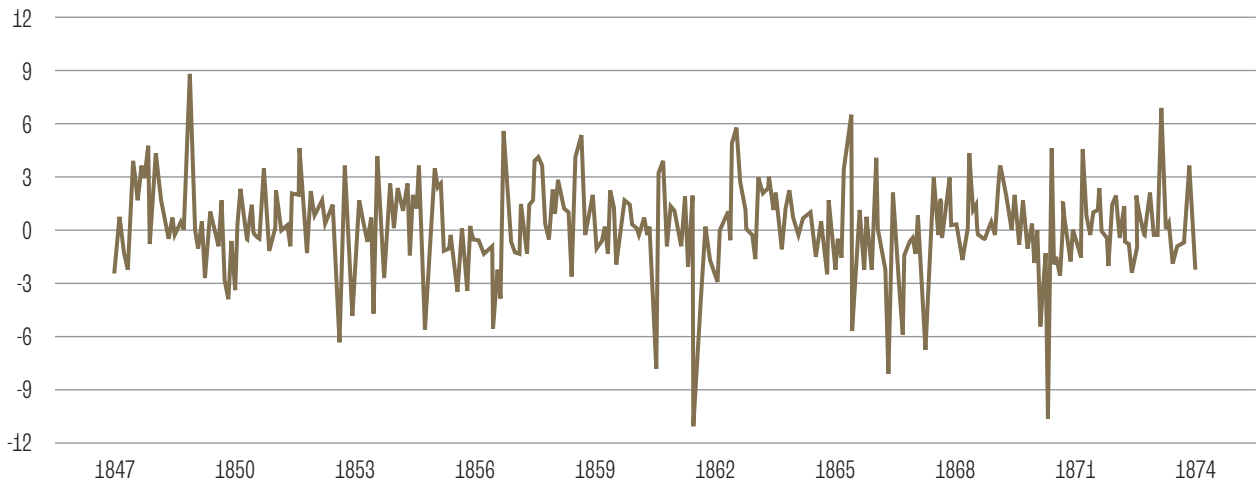
- 1820
- 1821
- 1822

Vuoden 1821 mittavan kadon aiheuttamat vähäiset väestölliset tappiot eivät olleet poikkeuksellisia. Katoja sattui esiteollisissa yhteiskunnissa huomattavasti useammin kuin vakavia nälänhätii.⁸⁵⁰ Aikalaiset olivat joutuneet sopeutumaan toistuviin katoihin ja niitä seuranneeseen niukempaan elämään. Vaikka ylivuotiset varastot olivat monissa kotitalouksissa vähäiset⁸⁵¹, pystyivät kotitaloudet kuitenkin jossain määrin säännöstelemään kulutustaan yli niukkojenkin talvijaksojen. Tunnetuin keino oli erilaisiin korvikeravintoihin turvautuminen. 1830-luvun alusta olevan tiedon mukaan noin puolet Ylä-Savon kotitalouksista turvautui jauhettuun puunkuoreen katovuosina, muutama kymmenen prosenttia myös jauhettuihin olkiin ja erilaisten luonnonkasvien kukintoihin. Viljan puintijätteet olivat laajassa käytössä jopa hyvinä satovuosina.⁸⁵²

Heikomman ravinnon syömisen lisäksi kotitalous saattoi selviytyä myös muilla keinoin. Yksi tapa selviytyä kriisiin yli olivat viljalainat paikkakuntalaisilta tai kaupunkien porvareilta.⁸⁵³ Myös kotieläimet voitiin teurastaa tarpeen tullen, mutta hevosen tai lehmän teurastamista lykättiin mahdollisimman pitkään. Paikkakunnalta poistuminen ei tapahtunut kuin viimeisessä hädässä. 1830-luvulla ilmoitettujen tietojen mukaan tähän oli viimeisimpien katovuosien aikana turvautunut 200 iisalmelaista ja 50 kiuruveläistä.⁸⁵⁴

Katojen kyky heiluttaa yhteiskuntaa muuttui 1800-luvun kuluessa. 1860-luvun kriisin juurisyyt olivat esiteollisen maatalouden matalassa tuottavuudessa ja sen suhdanneherkässä työnvoimatarpeessa, heikommille viljelymaille ja alenevaan säätykiertoon ihmisiä työntäneessä väestönkasvussa, työllisyysmahdollisuuksia tarjonneiden yhteiskunnan sektoreiden puutteessa sekä köyhäinhoidon ja sosiaaliturvan kehittämättömyydessä.⁸⁵⁵ Tilattoman väestön mahdollisuudet päästä käsiksi ruokaan heikkenivät vuosisadan edessä ja olivat huonommat 1860-luvun alussa kuin kertaakaan sitten 1600-luvun lopun.⁸⁵⁶

Nälänhädän historiakirjoitus on tavannut korostaa 1860-lukua jatkuvana katojen sarjana, joiden alkua on tavoiteltu aina 1850-luvun puolivälistä.⁸⁵⁷ Näin kasautunutta katarsitusta ei välivuosina pystytty kokomääräisesti kuittaamaan ja köyhyys syveni erityisesti maan pohjoisimmissa lääneissä.⁸⁵⁸ Vuoden 1862 kato oli laaja-alainen. Sadot epäonnistuvat Kuopion läänissä, Oulun läänin eteläosissa ja Vaasan läänissä.⁸⁵⁹ Vuosien 1863 ja 1864

kohtuullisia satoja seurasivat kadot Itä-Suomessa vuonna 1865 ja Turun ja Porin läänissä vuonna 1866. Syksyn 1867 kato oli mittakaavaltaan poikkeuksellisen laaja. Se ulottui maan eteläosiin asti hävittäen samanaikaisesti sekä ohran, rukiin että kauran.⁸⁶⁰

Täysin varoittamatta ei 1867 muodostunut katovuodeksi. Pitkittänyt kevät 1867 teki turhaksi edellisen vuoden syksynä kylvetyn rukiin satotoiveet. Pitkälle kesään venynyt kylväminen tarkoitti väistämättä lyhentynyttä kasvukautta ja sitä, ettei sato välttämättä ehtisi kypsyä ennen syyspakkasten tuloa.⁸⁶¹ Vuoden 1867 säätilojen poikkeuksellisuutta voidaan tarkastella myös aikalaisten mittaushavaintojen valossa. Suomen Tiedeseura aloitti lämpötilamittaukset vuonna 1846 Sortavalassa, Kuopiossa, Viitasaarella, Kajaanissa ja Oulussa.⁸⁶² Kuopion Inkilänmäen mittausasema on näistä Ylä-Savo lähinnä. Kuviossa 20 on esitetty mittausten kuukausittaiset lämpötilapoikkeamat vuosien 1847–1874 keskiarvoista⁸⁶³. Merkittävimmät lämpötilapoikkeamat vuosina 1849, 1857, 1861, 1862, 1863, 1866, 1867 ja 1871 osuivat talvikausiin. Kasvukausien lämpötilapoikkeamat olivat ajanjaksolla huomattavasti maltillisemmat.

Kuvio 20. Kuopion Inkilänmäen mittausaseman kuukausittaisen keskilämpötilojen poikkeamat 1847–1874 keskiarvosta. Lähde: Karsten (1867); Ilmatieteenlaitos, Historialliset mittaushavainnot.

1867 vuoden talvi oli tavattoman pitkä ja luminen. Vielä toukokuun puolivälissä, Sofianpäivänä, jolloin oli äitini nimipäivä ja jota kodissani tavallisesti vietettiin pienillä kutsuilla, oli kaikkialla paksulta lunta ja konkeat lumikinokset reunustivat avaraa pihamaata Koivikon tilalla valtamaantien varrella kolmen virstan päässä silloisesta Iisalmen kauppalasta, jolla tilalla vanhempani asuivat ja jonka tilan isäni myöhemmin itselleen osti.

Kevät ei tahtonut tulla; lumi suli kyllä maantieltä vähitellen, mutta metsissä ja avaroilla paikoillakin kuten pelloilla ja niityillä, oli lunta vielä kesäkuun alkupuoliskolla miltei kaikkialla. Jäät pysyivät jatkuvien yökylmien vuoksi paksuina ja vahvoina ja niitä ajettiin vielä kesäkuun alussa aivan yleisesti. Niinpä muistan, että Kustaanpäivänä,

6 päivänä kesäkuuta, ajettiin Koivikon tilan lähellä olevan sisäjärven – Ahmojärven – jäätä myöten erään järven toisella reunalla asuvan Kustaa-tuttavan nimipäiville ja tätä päivää seuraavana sunnuntaina lähti Koivikon tilalta talonväkeä Iisalmen kirkolle, jonne oli yli seitsemän virstan matka, jäätä myöten suuren, aavan Poroveden yli.

Vielä juhannuksen aikaan, jolloin avovesi vihdoinkin oli tullut ja lumi sulanut, oli ilma niin kylmä ja kolea että sukulaisille, jotka silloin saapuivat Keski-Suomesta vanhempieni tervehtimään, erityisesti lämmitettiin kodissamme pari huonetta joita ei käytetty vaan jotka oli varattu vieraita varten.

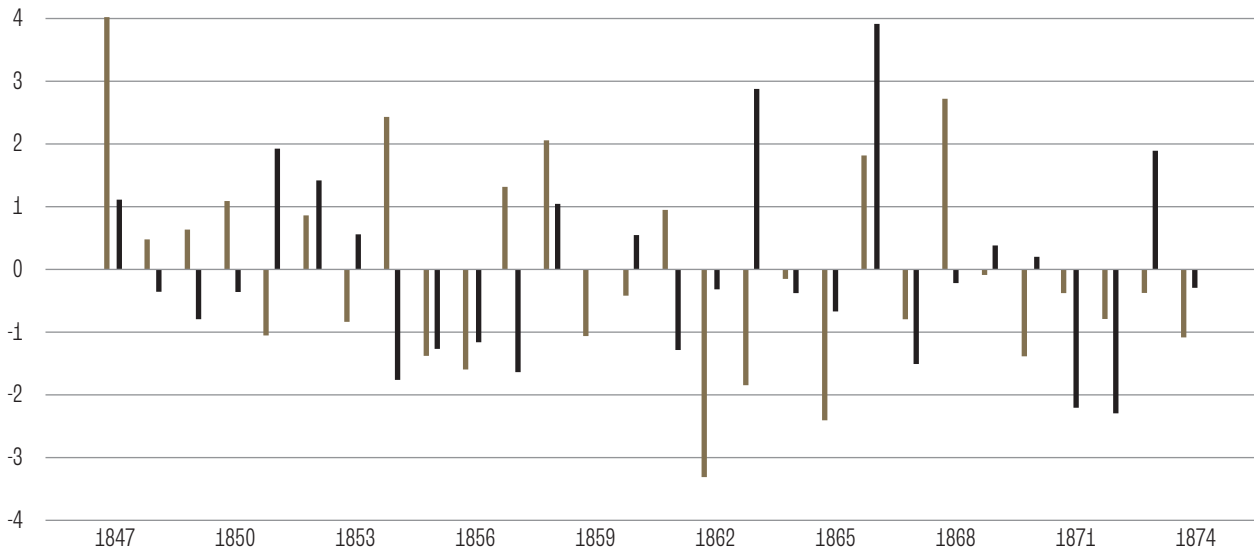
Fredrik Werner Hjelmmann, 1919

Vuosi 1867 oli pitkän aikavälin keskiarvoa kylmempi. Koko vuoden keskilämpötila oli $-0,02^{\circ}\text{C}$, selvästi alle vuosien 1847–1874 keskiarvon $+2,84^{\circ}\text{C}$. Keskimääräistä kylmemmän vuodesta tekivät talvi ja kevät. Kuopion Inkilänmäen mittausaseman tietojen mukaan tammikuun 1867 oli yli 8, maaliskuun 2,5, huhtikuun 3,5 ja toukokuun 6,2 astetta tavanomaista kylmempi. Kylmäksi muodostui myös marras-tammikuun jakso vuodenvaihteessa. Marras- ja joulukuun 1867 olivat 4,2 ja 7,1 astetta tavanomaista kylmempää, tammikuun 1868 oli 3,8 astetta alle pitkän aikavälin keskiarvon. Kevään 1867 ja talven 1867–1868 kylmyys on muistiaineistoissa toistuva teema ja laajalti tallentunut Suomen Historiallisen Seuran keräyksessä.⁸⁶⁴

Sen sijaan kesä ja syksy 1867 olivat huomattavasti lähempänä tavanomaisia lämpötiloja. Kasvukauden loppupuolen osalta elokuun 0,8 ja syyskuun 1,5 astetta tavanomaista kylmempää, lokakuun pitkän aikavälin keskiarvoa lämpimämpi. Tarkasteltaessa Pohjois-Savon 1800-luvun puolivälin kasvukauden loppupuolen ja erityisesti sadonkorjuuajan keskilämpötiloja vuosi 1867 ei ollut sen enempää elokuun kuin syyskuun osalta jakson 1847–1874 kylmin. Vuoden 1867 elokuuta kylmempää vastaavia ajankohtia oli yhdeksänä vuonna tarkasteltavan 28 vuoden jaksolla. Vastaavasti 1867 syyskuuta kylmempää oli ollut neljänä vuotena (Kuvio 21). Keskilämpötilojen osalta jaksolla 1847–1874 olisi siis ollut otollisempiakin ajankohtia katovahingoille, mutta hallayöt kuitenkin tulivat ja menivät sangen niukin kytkyin kuukauden keskilämpötilaan.

Kuvio 21. Kuopion Inkilänmäen mittausaseman elo- ja syyskuun kuukausilämpötilojen poikkeamat pitkän aikavälin keskiarvosta. Lähde: Karsten (1867); Ilmatieteenlaitos, Historialliset mittaushavainnot.

■ Elokuu
■ Syyskuu

Elokuussa sattui useampia lievempiä yöhalloja. Kuulin usein isäni luona käyvien naapurimaanviljelijäin huolestuneina keskustelevan siitä ehtisivätkö kasvavat viljat, joissa jyvää alkua vielä elokuun loppupuoliskolla oli maitona, kypsää ennen kuin kovemmat hallat syyspuoleen ne kokonaan tuhoaisi.

Fredrik Werner Hjelmman, 1919

Viljojen aloittaessa kukintansa viivästyneen kevään jälkeen läänien kuvernöörit eri puolilta maata välittivät Senaatin valtiovarainoimikuntaan tietoja, joiden mukaan ruukiista oli odotettavissa korkeintaan keskinkertainen sato. Ohrasta sen sijaan enteiltiin kauttaaltaan keskimääräistä parempaa, jopa erinomaista, satoa.⁸⁶⁵

On epäselvää, missä määrin maanviljelijät olivat huolissaan tilanteesta. Kuvernöörien satoennusteista välittyä sadonkorjuun alla pahimpien katohuolien väistyminen ja viljan sato-odotuksia korjattiin ylöspäin monin paikoin. Esimerkiksi koko Iloimantsin kihlakunnan alueella odotettiin ohrasta elokuun lopulla erinomaista satoa, ja Ylä-Savossa Kiuruvedellä ohran satoennuste korjattiin odotetusta keskimääräisestä erinomaiseen elonkorjuun alla.⁸⁶⁶

Tätä taustaa vasten syyskuun alkuun osuneet kadot tulivat yllätyksenä ja ne olivat mitataavaltaan odottamattoman vakavat. Ohra menetettiin monin paikoin rukiintuloakin kattavammin. Kuvernöörit raportoivat täydellisistä sadon menetyksistä kolmessa pohjoisessa läänissä.⁸⁶⁷ Kuopion läänin ruissadosta menetettiin 66 prosenttia, ohrasadosta 76 prosenttia ja kaurasadosta 71 prosenttia.⁸⁶⁸

Maan keskushallinto ymmärsi nopeasti, että maata oli kohdannut vakava kato, mutta tiedot paikallisista olosuhteista olivat hyvin vajavaiset.⁸⁶⁹ Aikalainen tiedonvälitys sanomalehtineen ja lennättiminen tuotti hajanaista tietoa maan eri osien olosuhteista, mutta ilmeisimmin vakavimmin kärsineet alueet löytyivät Kuopion, Oulun ja Vaasan lääneistä sekä Turun ja Porin läänin pohjoisosista.

Senaattorit Samuel Antell ja Oscar Norrmén lähetettiin hankkimaan tarkempaa tietoa maaseudun elinolosuhteista. Norrmén kiersi Länsi-Suomen hätäalueita ja Antell Mikkelin ja Kuopion läänit sekä Oulun läänin eteläosat. Antell tapasi tammikuun 14. päivänä 1868 Iisalmen kihlakunnan alueen edustajia. Iisalmesta paikalle saapuivat kirkkohera Johan Lorenz Lagus, ensimmäinen kappalainen Erik Ekelund, piirilääkäri Forsten, kruununvouti Johnsson, henkikirjoittaja Becker, kruununnimismies Rissanen, talollinen

Tuli sitten kamala yö vasten syyskuun 4 päivänä, joka yhdellä iskulla teki tyhjäksi kaikki vielä jäljellä olevat toiveet saada edes jonkinlaista satoa viljavainoilta. Jo edellisenä iltana olimme me lapset huomanneet erityistä liikettä ja huolta talonväessä, ymmärtämättä kumminkaan täysin mitä tulevan yön pelättiin tuovan mukanaan. Talon vanhempi väki oli koko yön ollut valveilla ja auringon ensimmäisten säteiden sarastaessa olivat sitten kaikki, jopa me lapsetkin liikkeellä. Kun katselimme pihalle kohtasi omituinen näky; koko pihamaa nurmineen ja polkuineen oli paksussa, lumivalkeassa jääkuurossa ja avara ruispelto, joka alkoi heti piha-aidan toisella puolella oli kuin yhtenä ainoana suurena, juuri nousevan kirkkaan auringon säteissä kimaltelevana jalokivenä. Iltayön kosteus oli kovasta yökylmästä jäänyt ruistähkiin niin paksulta että tähkät seisoivat olkien päässä kuin kirkkaat jääpuikot ja kun niitä sormella kosketteli taittuivat ne

poikki kuin hento lasi. Muistan selvästi miten järkyttävän ja masentavan vaikutuksen tämä teki koko talonväkeen, kolmattakymmentä henkeä, jotka vähitellen olivat kerääntyneet pihamaalle pellon aidan luo katsomaan surkeata hävitystä. Siinä he seisoivat ääneti surun ja kauhun valtaamina. Tämän yleisen liikituksen hetkellä lankesi sitten sanaakaan sanomatta talon silloinen iäkäs omistaja polvilleen, nojasi nistiin pannut kätensä aitaan vasten ja alkoi vapisevalla äänellä veisata virttä. Toinen toisensa perästä yhtyivät kaikki muutkin vähitellen siihen. Tämä kohtaus järkytti kaikkien mieltä, liikutuneina hajosivat he vähitellen askareilleen ja muistan että kohtaus oli meihin lapsiinkin vaikuttanut niin syvästi että meidät itkien ja väristen vietiin sisään asuntohuoneisiin.

Fredrik Werner Hjelmmann, 1919

Nissinen, Lapinlahdelta kruununnimismies Walldén, talollinen Asikainen ja Kiuruvedeltä kruununnimismies Grönberg sekä talollinen Kärkkäinen. Seurueeseen lukeutui myös erittelemätön joukko muita, jotka halusivat äänensä kuuluville.

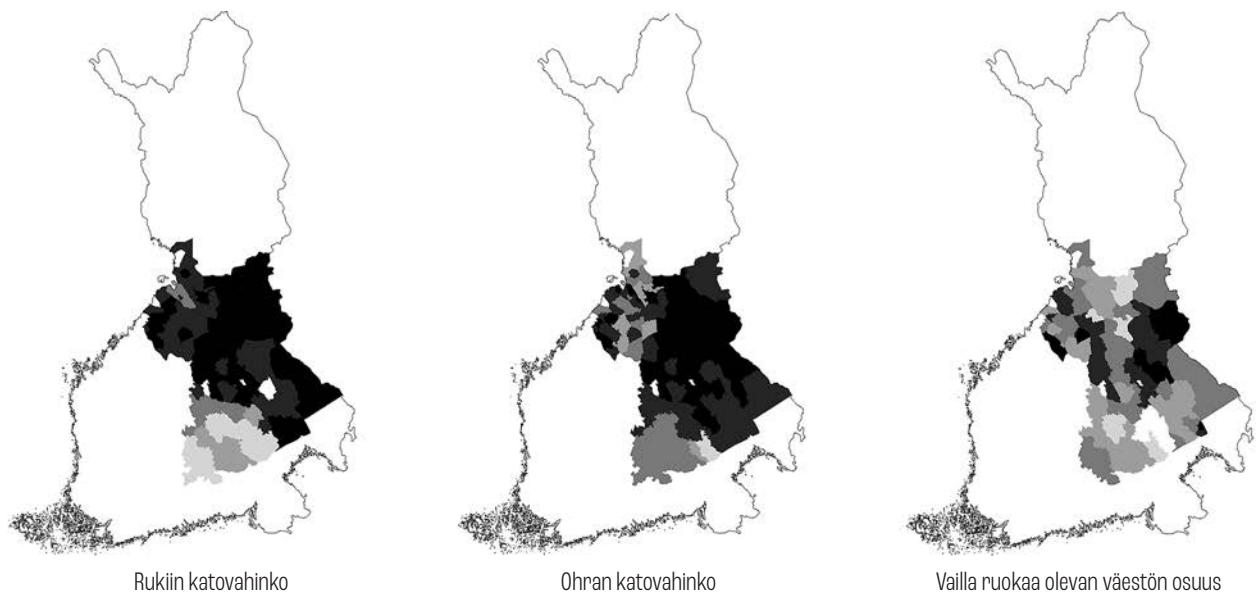
Historiantutkijat ovat tulkinneet Antellin tiedot 1860-luvun nälänhätää kuvaavista lähteistä synkimmiksi.⁸⁷⁰ Ne poikkeavatkin konkreettisuudessaan monista muista aikailaisyhteiskunnan tuottamista materiaaleista. Vaikka aineisto hankittiin tiedustelemalla paikallisilta itseltään heidän elinolojaan, on syytä uskoa, etteivät tiedot liiemmin värityneet avun kalastelun vuoksi. Antell keräsi ja kirjasi aineiston kaavamaisesti ryhmitellen kysymyksensä ja saadut vastaukset yhdeksään kokonaisuuteen, jotka käsittelivät satotasoa, köyhäinhoitoa ja väestön elintarviketilannetta. Monet kysymykset olivat hyvin tarkkoja: vastaukseksi haettiin lukumääriä ja osuuksia. Ilmeisesti Antell ei luvannut tietoja vastaan apua (vaikka näin myöhemmin toimitettiin⁸⁷¹), eikä keräystä myöskään toteutettu siihen sopivassa aikataulussa. Nälänhätä oli jo riistäytynyt hallinnasta, kun Mikkelin läänistä tietoja alettiin kerätä joulukuussa 1867. Iisalmi saavutettiin tammikuun puolivälissä, ja Joensuuhun ehdittiin helmikuun jälkipuoliskolla.⁸⁷²

Antell saapui lupauksitta ja hyvin snellmanilaisin neuvoin varustettuna. Hän muistutti, ettei hallituksella ollut varoja auttaa ja painotti paikkakuntien taloudellisen toimeliaisuuden, erityisesti karjatalouden, kehittämistä hallanaran viljelyn rinnalle.⁸⁷³ Kun tässä tilanteessa esitettiin kysymyksiä, kuten ”mitä seurakunnat itse ovat tehneet poistaakseen nälän”⁸⁷⁴, saattoi velvollisuudentuntoisesta virkamiehestä löytyä hyvinkin vähän haluja liioitella pitäjänsä olojen surkeutta.⁸⁷⁵ Pikemminkin aineistosta piirtyi kuva paikallishallinnon täydellisestä passiivisuudesta.⁸⁷⁶ Antellin keräämän aineiston luotettavuutta lisää myös se, että siinä esitetyt tiedot ovat linjassa muista lähteistä saatavien tietojen kanssa.⁸⁷⁷ Antellin tilastoaineisto on satotasojen ja kotitalouksien ruoan riittävyyden osalta esitetty kuviossa 22.

Vakava nainen istuu pöydän ja ikkunan ääressä. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1920- tai 1930-luku, Pohjois-Savo. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Kuvio 22. Senaattori Samuel Antellin kiertämän alueen katoavahinkojen mittakaava. Lähde: KA, Juhani Rinteen kokoelma, Nälkävuosien 1867–1868 oloja koskevia asiakirjoja: Samuel Antellin tilastoaineisto. Huom. Valkoisella merkityiltä alueilta ei ole aineistoa.

- alle 20 %
- 20–40 %
- 40–60 %
- 60–80 %
- yli 80 %

Antellin keräämien tietojen mukaan Iisalmessa ja Kiuruvedellä halla oli pilannut noin 90 prosenttia rukiin sadosta. Iisalmella ohrasta menetettiin vastaava osuus, Kiuruvedellä ja Lapinlahdella kolme neljänestä molemmista. Iisalmelta saatujen tietojen mukaan viljan lisäksi vuoden perunasato oli vain puolet normaalista, lanttu- ja naurissatojen mainitaan niidenkin kärsineen. Herneet ja pavut menetettiin lähes täysin.

Antellin aineisto antaa tietoa ruoan kulutuksen jakaumasta nälänhädän ajalta. Monin paikoin senaattorin saama ja etelään senaatille kuljettava viesti oli lohduton: esimerkiksi Muhoksella 668 ihmistä pitäjän 3 200 asukkaasta eli köyhäinavun varassa ja Utajärvellä 2 900 asukkaasta noin 700. Iisalmen maata omistaneista kotitalouksista vain noin 10 prosenttia selviäisi uuteen satoon asti omin neuvoin. 5 500 henkeä eli 60 prosenttia kotitalouksista selviäisi omillaan vain kevääseen ja loput omistavasta väestöstä eli noin 2 700 henkeä, ja kaikki maattomat olivat vailla ruokaa ja elintarpeita. Lapinlahdella ja Kiuruvedellä yhteensä noin 6 000 ihmistä oli vailla ravintoa, ja näistä kahdesta pitäjästä ainoastaan noin 750 ihmisellä riitti ravinto seuraavaan satoon saakka.

Vaikka kato oli paikoin hyvin tuhoisa, eivät edes nämä 1800-luvun pahimmat kadot vieneet väestön enemmistöltä kaikkea ruokaa. Kato kohdistui molempiin pääviljoihin, rukiiseen ja ohraan, mutta tismalleen samassa tahdissa sadot eivät menneet. Kuviossa 22 esitettyjen katoarvioiden korrelaatio on .56 ($p < 0,01$), mikä tarkoittaa sitä, että noin 31 prosenttia ohran sadon vaihtelusta selittyi rukiin sadon vaihtelulla. Vastaavasti myöskään kuolleisuuden yhteys näihin tekijöihin ei ollut suoraviivainen. Antellin aineistosta arvioidun rukiin satovahingon ja alueellisen kuolleisuuden välillä oli positiivinen yhteys (.47, $p < 0,01$).⁸⁷⁸ Ohran osalta yhteys oli heikompi (.39, $p < 0,01$). Vailla ruokaa olevien kotitalouksien osuudella ja kuolleisuudella on myös positiivinen yhteys, mutta edellisistä vähäisempi (.35, $p < 0,01$): ainoastaan 12 prosenttia seurakuntien kuolleisuuseroista selityi seurakuntien välisillä eroilla vailla ruokaa olevien kotitalouksien osuudessa.

Kun syyskuun hallayö oli kokonaan hävittänyt kaiken sadon, niin voi todellakin ihmetellä miten kansa tänä nälkä kautena ensinkään tuli toimeen. Tämä lienee selitettävissä osaksi sillä tosiseikalla että siihen aikaan ainakin kotiseudullani oli yleisenä tapana suuremmissa ja paremmin voivissa taloissa vuosikausia säilyttää viljavarjoja. Vaikkakin

jo edelliset vuodet 1865 ja 1866 olivat olleet ”huonoja” vuosia, oli vauraampien talojen huikaloissa sittenkin vielä sen verran viljasäästöjä, että niitä jossain määrin riitti 1867–1868 vuosien nälkäkaudeksi.

Fredrik Werner Hjelmmann, 1919

Korrelaatioiden maltillisuus vastaa aiempien tutkimusten havaintoja samankaltaisissa asetelmissä tehdyistä korrelaatioista.⁸⁷⁹ Tällaisessa poikkileikkausaineistossa ei pystytä huomioimaan alueiden välistä heterogeenisuutta kuten pitkittäisanalyysissa pystytään.⁸⁸⁰ Osittain tilastollisten yhteyksien mittakaava liittyy myös tutkittavaan ilmiöön: erilaiset viljelykäytännöt, peltojen sijainti ja viljelyajankohdat selittävät ohran ja rukiin satotasojen epäsuhtaa. Vastaavasti kuolleisuus ei nälänhätien yhteydessä ole suoraan kytköksissä ruoan tarjonnan muutoksiin. Osa kotitalouksista pystyi tukeutumaan edellisten vuosien säästöihin, osa osti ruokansa markkinoilta. Toiset turvautui-

vat luototukseen ja osa realisoï omaisuuttaan. Suuri osa joutui käyttämään jonkinlaista korvikeravintoa ja moni joutui lopulta etsimään apua kotiseurakuntansa ulkopuolelta. Syksystä 1867 alkaen kasvanut kerjäläisliikehdintä vaikeuttaa paikallisen elintarviketilanteen vertaamista paikalliseen kuolleisuuteen.⁸⁸¹

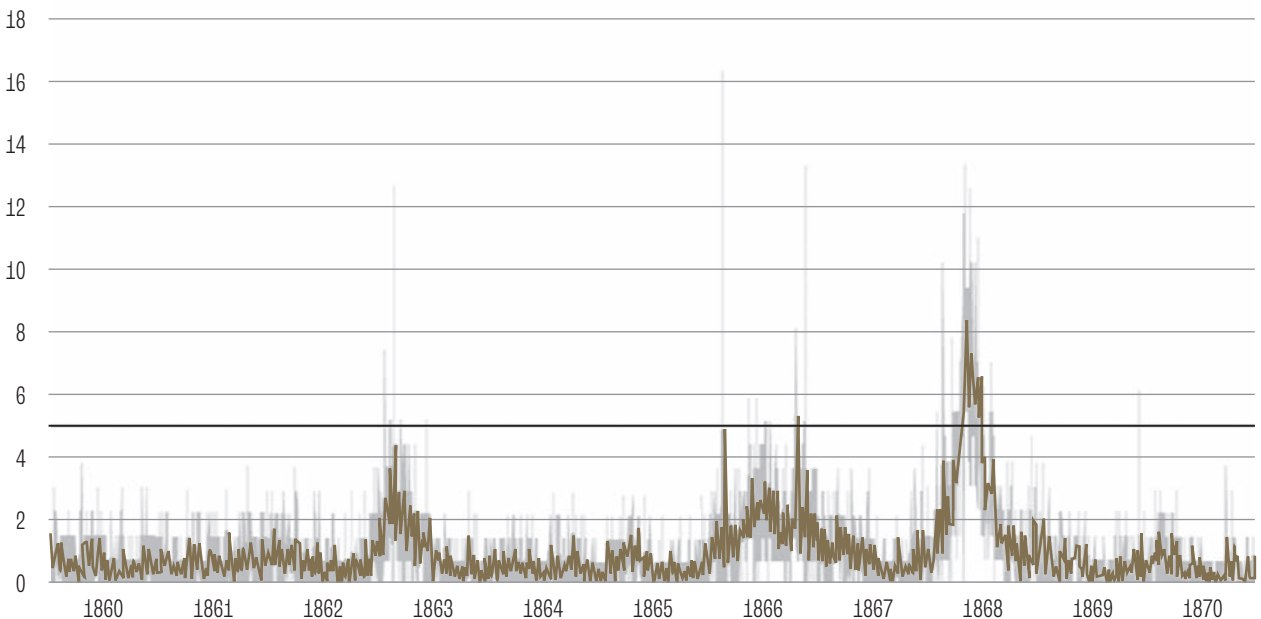
Kuolleisuus

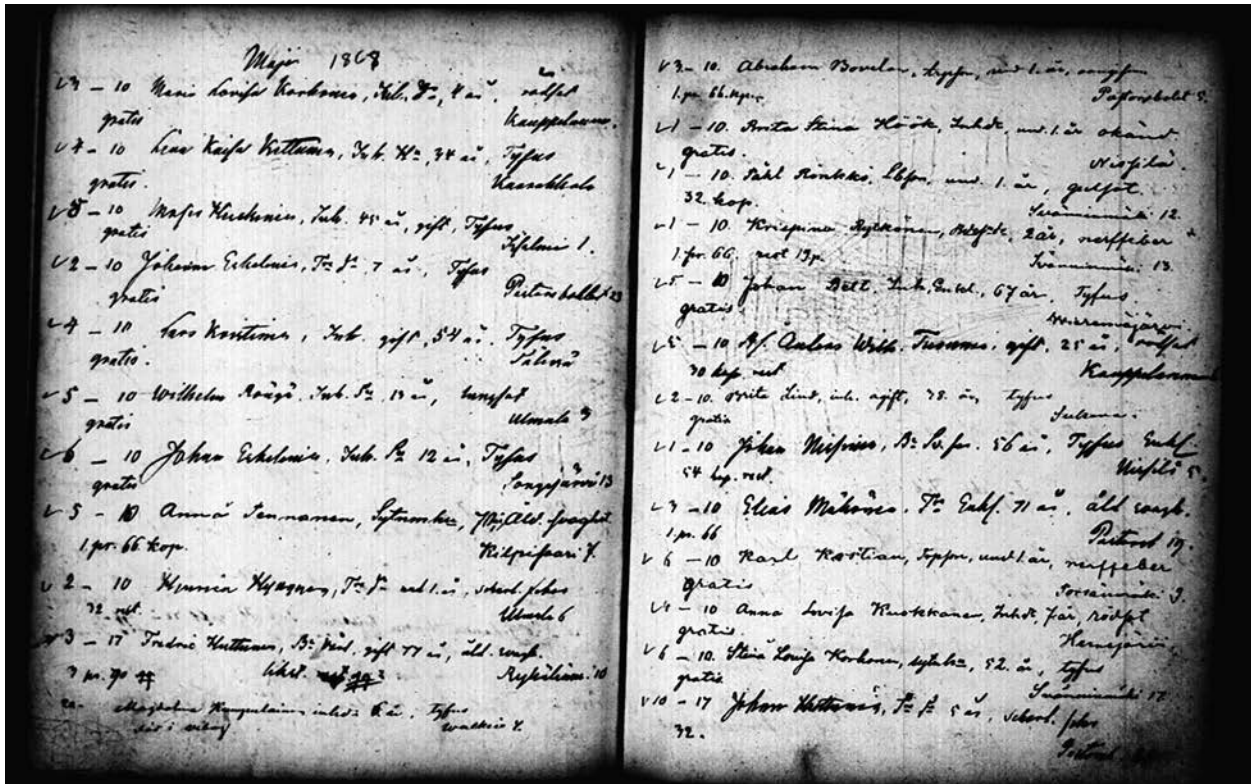
Nälänhätien seuratuin ilmenemismuoto on kohonnut kuolleisuus, vaikka yksittäisenä mittarina se rajaa tarkastelun aikaikkunan kapeaksi. Suomen 1860-luvun nälänhädän kuolleisuus saavutti huippunsa toukokuussa 1868, jolloin noin prosentti maan väkiluvusta menehtyi. Vuoden kokonaiskuolleisuus oli lähes kahdeksan prosenttia, noin kolminkertainen normaalikuolleisuuteen nähden.⁸⁸² Ylä-Savon seurakunnista Iisalmella ja Kiuruvedellä kuolleisuus ylitti yhdeksän prosentin rajan vuonna 1868, Lapinlahdella se jäi hieman koko maan keskiarvon alapuolelle.

Seurakuntien tasalla kuolleisuuden kriisitaso saavutettiin loppukevään ja alkukesän 1868 kuukausina ja se oli monin paikoin ohi viikoissa. Iisalmessa korkeimmat päivittäiset kuolleisuuslukemat kirjattiin muun maan tavoin toukokuussa, jolloin kuolleita tuli rutiininomaisesti monena päivänä yli kymmenen, tavallisen päivälukumäärän vaihdellessa nollan ja kahden välillä.

Kuviossa 23 on esitetty Iisalmen maaseurakunnan päivittäinen kuolleisuus 10 000 asukasta kohden tammikuusta 1860 joulukuuhun 1870. Vuosikymmenen ajalle osuu kolme kohonneen kuolleisuuden vaihetta. Ensimmäinen talveen ja keväälle 1863, toinen kevätkesälle 1866 ja nälänhädän huipentanut kuolleisuuspiikki talvelle 1867–1868. Nälän-

Kuvio 23. Päivittäinen kuolleisuus 10 000 ihmistä kohden Iisalmen maaseurakunnassa 1860–1870. Lähde: HISKI-tietokanta (Iisalmen MSRK, haudatut); Wirilander 1964; Rissanen 1927. Huom. Tasoitettu Hodrick-Prescott suodattimella, $\lambda = 6,25$. Päivittäinen kuolleisuus = 5/10 000 viittaa Howe & Devereux (2007), 38 esittämään vakavan nälänhätäkuolleisuuden tasoon.

Nelivuotias itsellisen tytär Maria Lovisa Korhonen Iisalmen Kauppilänmäeltä oli ensimmäisiä menehtyneitä nälänhädän uhreja suurimpana kuolonkuukautena, toukokuussa 1868. Kuolinsyyksi merkittiin punakuume. KA, Iisalmen MSRK, Väestörekisteriankisto, Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1868.

hätätutkijat Paul Howe ja Stephen Devereux ovat ehdottaneet nälänhätien luokitteluun kuusiportaista asteikkoa, jonka vakavinta tasoa ("äärimmäiset nälänhätäolosuhteet") määrittää päivittäinen kuolleisuusaste, joka ylittää 15 kuollutta 10 000 asukasta kohti. Iisalmissa tämä toteutui vain joinain sattumanvaraisina päivinä 1860-luvulla. Sen sijaan toiseksi vakavimman nälänhädän tason kriteerin ("vakavat nälänhätäolosuhteet", päivittäinen kuolleisuus >5/10 000 asukasta kohden) Iisalmen kuolleisuus ylitti keväällä 1868.⁸⁸³

Nälänhädissä ihmiset yleensä kuolivat, ja kuolevat yhä, tauteihin.⁸⁸⁴ Tämä korostui myös nälänhädän aikana Ylä-Savossa, jossa kuolinsyyksi kirjattiin yhä useammin erilaiset kuume- ja suolistosairaudet. Osittainen syy tautikuolleisuuden enemmyyteen on aikalainen patologia ja kuolleisuustilastointi, joka ohjasi kirjaamaan kuolinsyyksi oikeenmukaisen taudin.⁸⁸⁵ Kyse oli myös todellisesta ilmiöstä, tosin ei pelkästään nälän

Jo kesän kuluessa oli pohjoisemmilta seuduilta, joissa tuhoavat hallat jo aikaisemmin olivat riistäneet kaikki vuodentoiveet ja samalla lamaannuttaneet kaiken toiminnan, kerjäläisjoukkioita lähtenyt liikkeelle ja ne kulkivat sitten valtamaantietä pitkin ... talosta taloon Etelä-Suomea kohden toivossa että toimeentulon

mahdollisuudet siellä olisi helpompi. Nämä ensimmäiseksi liikkeelle lähteneet joukkiot olivat kaikkein köyhintä ja saamattominta väkeä.

Fredrik Werner Hjelmman, 1919

heikentämän elimistön helpommasta altistumisesta kulkutaudeille, vaan enemmänkin ihmisten joutumisesta tilanteisiin, joissa he saattoivat infektioille altistua.

Tautikuolleisuuden kytkös uhrien sosiaaliseen taustaan on ollut aiemmalle tutkimukselle hankala käsiteltävä. Antti Häkkinen on huomauttanut, että kuolinsyihin keskittyemisessä on piilotettu yhteiskuntamoraalinen logiikka. Tautien korostaminen ikään kuin siirtää kuoleman riskin nälkää pakoon lähteneiden omille harteille. Jos taas kuolemien nähdään johtuneen nälästä, voidaan syyttää valtiota, joka olisi voinut ruokaa jakamalla välttää kriisin pahenemisen.⁸⁸⁶ Esimerkiksi Matti Klinge on väittänyt, että ihmisten todennäköisyys selvitä nälänhädästä heikkeni, jos he lähtivät liikkeelle.⁸⁸⁷ Häkkinen on kuitenkin huomauttanut, että kodeissaan samat ihmiset olisivat kuolleet nälkään varmasti.⁸⁸⁸

Vähäosaisimpien asema muuttui ravintotilanteen kiristyessä tukalaksi ensimmäisenä.⁸⁸⁹ Köyhimpien ruokavarat olivat lähtökohtaisesti niukemmat. He myös joutuivat ensimmäisinä jättämään kotiseurakuntansa. Siten he altistuivat pitkäaikaisesti taudeille, jotka levisivät kerjäläisjoukoissa, hätämajoituksissa, hätäaputyömailla ja köyhäintaloissa. Kuviossa 24 on esitetty Iisalmen maalaisseurakunnassa kuolleisuuden sosiaalisia eroja talollisten, torppareiden ja tilattoman väestön osalta. Kuvio on tuotettu laskemalla vertailujaksolle 1860–1864 kuolleiden määrän keskiarvo kussakin sosiaaliluokassa ja suhteutamalla kunakin vuonna tietyssä sosiaaliluokassa kuolleiden määrää tähän verrokkiin. Tästä havaitaan, että vuoden 1862 katoa seuranneessa kuolleisuuden nousussa ei ollut erityistä sosiaaliryhmittäistä eroa. Sen sijaan vuoden 1865 katon ja erityisesti 1867 katon jälkeisissä kuolleisuuden nousuissa oli selvä ero kuolleisuuden sosiaalisessa jakautumisessa. Verrattuna vuosikymmenen alkuun maata omistamattoman väestön kuolleisuus oli nelinkertainen vuonna 1866 ja miltei seitsemänkertainen vuonna 1868. Talollisten ja torppareiden kuolleisuuden kasvu jäi sen sijaan Iisalmen maaseurakunnan keskiarvon alapuolelle. Heillä oli lähtökohtaisesti paremmat edellytykset päästä ruokaan käsiksi.

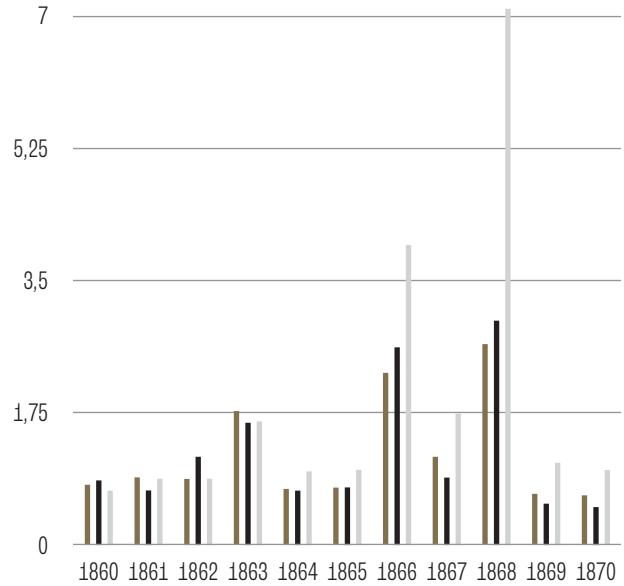
Perhe pottua irrottamassa. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1918, Vieremä. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma / Ivar Ekströmin Metsäkansa-kokoelma. CC BY-NC-SA 4.0.

Petun jauhantaa käsikivillä. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1918, Vieremä, Nissilä. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma. CC BY-NC-SA 4.0.

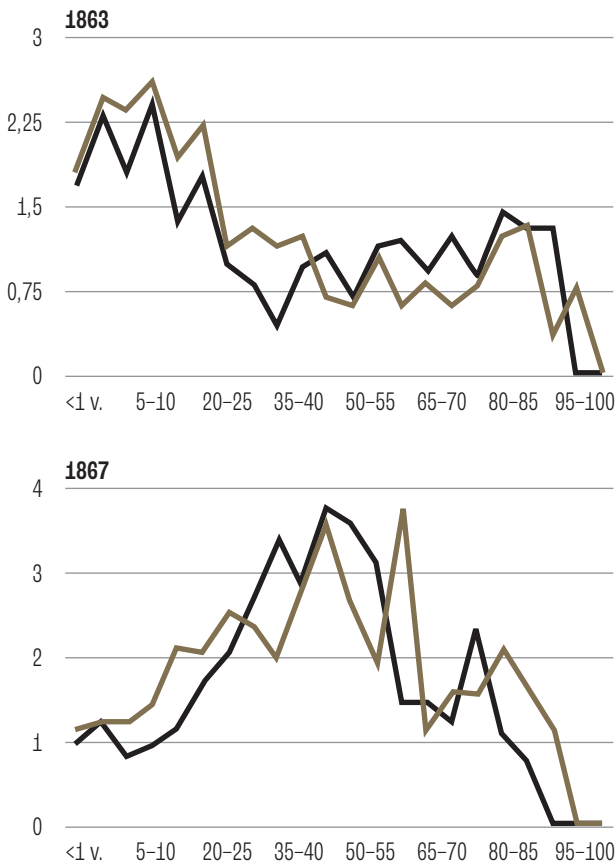
Kuvio 24. Valikoitujen sosiaaliluokkien kuolleisuuden kehitys Iisalmen maalaisseurakunnassa 1860–1870 suhteessa vertailujaksoon 1860–1864. Lähde: HISKI-tietokanta (Iisalmen MSRK, haudatut).

- Talolliset
- Torpparit
- Itsellisväestö

Kuvio 25. Ikäluokittaiset kuolleisuuspoikkeamat Iisalmen maalaisseurakunnassa 1860-luvun korkean kuolleisuuden vuosina suhteessa vertailujaksoon 1860–1864. Lähde: KA, Iisalmen MSRK, väkilukutaulukot 1860–1868.

- Miehet
- Naiset

Kuolleisuuden epätasaista sosiaalista jakautumista selvittää myös kuvio 25, jossa on esitetty eri ikäluokkien kuolleisuuden poikkeama vertailujaksoista. Vuoden 1863 kuolleisuusnousu osui yksinomaan alle 20-vuotiaisiin, tappajina erityisesti hinkuyskä ja tuhkarokko.⁸⁹⁰ Ilmiö ei koskettanut pelkästään Ylä-Savoaa vaan tapahtui maanlaajuisesti.⁸⁹¹ Varsinaisina nälänhätävuosina kuolleisuuden kasvaminen kohdistui sen sijaan voimakkaasti aikuisväestöön. Erityisen leiman korkeaan kuolleisuuteen löi sen miesvoittoisuus. Miesten osalta liikakuolleisuus oli huomattavaa erityisesti maata omistamattomien 25–60-vuotiaiden joukossa. Miesten naisia suurempaa kuolleisuutta selittävät myös köyhäinhoidon suopeampi suhtautuminen naisiin, miesten naisia varhaisempi liikkeellelähtö kotiseurakunnistaan ja päätyminen vaarallisille hätäaputyömaille sekä biologiset taustatekijät.⁸⁹²

Muistiini on myöskin jäänyt kertomus eräästä kerjäläisestä, jonka ruumis lumen sulettua keväällä löydettiin sanotun valtamaantien varrelta noin parin peninkulman päässä Iisalmen kauppalasta etelään päin.

Fredrik Werner Hjelmmann, 1919

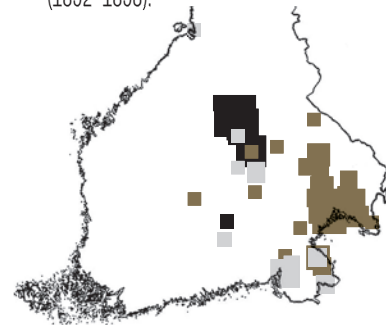
Nälänhädän väestöllisten vaikutusten arvioinnissa keskeisen ongelman muodostavat liikkeelle lähteneet ihmisjoukot.⁸⁹³ Moni saattoi jäädä talvisille korpitaipaleille, ikuisesti nimettömänä tai jopa löytymättä. Nälänhädän aikana oli tavallista käyttää joukkohautoja, joihin erityisesti tuntemattomat ulkoseurakuntalaiset saattoivat joutua. Tieto kuolemas-ta piti välittää vainajan kotipaikkakuntaan, mutta se oli käytännössä usein mahdotonta.

Vuonna 1892 vaivahoidontarkastaja lähetti kiertokirjeen seurakuntiin kerätäkseen tietoa vuosina 1867–1868 kotiseurakuntansa ulkopuolella kuolleista ihmisistä. Vastaukset heijastelivat kirkonkirjojen puutteita. Esimerkiksi Hyrynsalmelta ilmoitettiin, etteivät kirkonkirjat mainitse, ketkä olivat kuolleet vaeltaessaan vieraissa seurakunnissa tai palanneet kotiin. Haapavedeltä ilmoitettiin, että poislähteneitä oli noin 600, takaisin palasi 450. Jää epäselväksi, mitä tapahtui palaamatta jääneille.

Muutamissa poikkeustapauksissa kirkonkirjat sisälsivät tarkempia tietoja. Ilomantsista, Iisalmelta ja Haapavedeltä lähteneiden ja kotiseurakunnan ulkopuolella kuolleiden kuolinpaikat on esitetty kuviossa 26. Hätäaputyömaat keräsivät ihmisiä laajoilta alueilta⁸⁹⁴ ja esimerkiksi 27 iisalmelaisen ilmoitettiin kuolleen Lapinlahdella, jossa sijaitsi Nerkoon kanavatyömaa. Näiden lisäksi kerjäläiset kulkivat kohti kaupunkeja. Ilomantsista, Iisalmelta ja Haapavedeltä liikutettiin erityisesti kohti Viipuria ja Sortavalaa. Asutuskeskusten ohella kerjäläisten liike oli pääsääntöisesti kohti etelää, tosin Haapavedeltä yhden ilmoitettiin kuolleen Oulussa ja toisen Norjassa. Liikkuminen noudatti olemassa olleiden kauppa- ja kulkureittien suuntaa: Itä-Suomen ja Pohjois-Karjalan seurakunnista väestö liikkui kohti Viipuria ja Pietaria.⁸⁹⁵

Kerjäläisvaellus oli nälänhädän näkyvimpiä ilmenemismuotoja, mutta sen mittakaavasta tiedetään verraten vähän. On esitetty, että noin 100 000 suomalaista joutui jättämään kotiseutunsa 1867 kadon jälkimainingeissa.⁸⁹⁶ Lähdeaineisto ilmiön tutkimiseksi on kuitenkin hyvin vaillinaista. Senaattori Antellin aineistossa on joitain hajatietoja kerjäläisyyden mittakaavasta. Niiden mukaan esimerkiksi Suomussalmella oli ilman ruokaa 2 000 ihmistä, joista 600 oli joutunut kerjuulle.⁸⁹⁷

Kuvio 26. Iisalimesta, Ilomantsista ja Haapavedeltä lähteneiden kuolinpaikat (Kultainen: Ilomantsi, Musta: Iisalmi, Harmaa: Haapavesi). Pienimmät neliöt viittaavat yhteen ulkopaikkakunnalla kuolleen. Kartasta nähdään, että suuri joukko leivän perässä liikkuneita ilomantsilaisia kuoli Ylä-Savossa. Lähde: KA, Vaivahoidon tarkastajan arkisto, Vastaukset kyselyihin kato-vuosina 1867–1868 kuolleista koti- ja ulkoseurakuntalaisista (1892–1893).

Fanny Churberg, *Talvimaisema, iltarusko*, 1878. Öljy kankaalle, 26 × 41 cm. Kansallisgalleria / Ateneum, Arvid Souranderin lahja. Kuva: Kansallisgalleria / Hannu Aaltonen. CC BY 4.0.

Parempiosaisten suhde kerjäläisiin vaihteli runsaasti. Pielaveden kirkkoherra Karl Henrik Ståhlbergin tytär Selma Jack muisteli vastauksessaan Suomen Historiallisen Seuran kyselyyn, että ” – isäni oli emäntäväelle antanut määräyksen, että jokainen nälkäinen oli ruokittava. Ja näitä ruokittavia oli kymmenittäin joka päivä. Muista että kun eräänä iltana laskettiin, kuinka monta kerjäläistä sinä päivänä oli ruokittu, oli summa 60.”⁸⁹⁸

Ståhlberg toimi aktiivisesti paikkakunnalla hätää lievittääkseen. Syksyn 1867 kadon

Poiketen matkallaan talosta taloon saivat nämä nälkäiset laumat apua ja ruokaa parempiosaisilta sen verran että suurin osa niistä, joskin kovasti nääntyneinä kumminkin pysyi hengissä. Muistan että useammassa varakkaassa talossa, pappiloissa ja suuremmilla tiloilla, joissa viljavaroja vielä löytyi edellisiltäkin vuosilta ja muitakin elintarpeita oli enemmän kuin kotitarvetta

varten tarvittiin, oli järjestetty erityinen ruuanlaitto tätä alituista kerjäläistulvaa varten. Näissä paikoissa annettiin näille kurjille yksi ruoka annos, jonka jälestä heidän oli poistuttava saattaakseen tilaa uusille tulokkaille.

Fredrik Werner Hjelmman, 1919

jäljiltä hän käytti kontaktejaan kerätäkseen rahaa paikkakuntalaisten auttamiseksi. Ståhlberg sai jauholahjoituksia, mutta erityisesti käteistä rahaa niin yksityishenkilöiltä kuin hallinnon virkamiehiltä. Avustuslähetyksiä saapui ulkomaita myöten. Pastori Qvistorp lähetti 200 markkaa Pommerista, hampurilaiselta pappismies Gleissilta saapui 1 000 markkaa maaliskuussa ja vielä 1 400 markkaa huhtikuussa ja pastori Stegeriltä Berliinistä 1 000 markkaa elokuussa 1868. Ståhlbergille lahjoitettiin myös varoja, joita oli kerätty arpajaisilla ja konserteilla.⁸⁹⁹

Ståhlbergin toiminta ei kuitenkaan ollut tavanomaista. Varakkaampi väestönosa yleisesti ottaen oli halutonta organisoimaan tehokasta apua.⁹⁰⁰ Toisaalta Suomen Historiallisen Seuran keräämä muistiaineisto ei myöskään ole erityisen käyttökelpoista selvitetäessä yhteiskunnan eri kerrosten vuorovaikutusta. Aineistossa korostuvat ylemmän kansankerroksen näkemykset, koska kaikkein kurjimmassa asemassa olleet eivät jääneet henkiin ja muistelemaan nälänhätää 50 vuotta myöhemmin. Keräystapansa takia muistitietokysely tavoitti helpommin korkeammassa sosiaalisessa asemassa olevia, eikä näillä muistelijoilla ollut liiemmin halua kertoa, etteivät he auttaneet apua tarvinneita. Harvojen matalan sosiaalitaustan muistelijoiden myötä nälänhädän todellisuudesta piirrettykin kuva, jossa ”rikkaat suurtilalliset syötti palkollisilleen ja kerjäläisille jotkut ruumenleipää vaikka antoivat oriilleen viljaa”.⁹⁰¹

Ne lähtivät mieron tielle hekin vaimoineen ja lapsineen ja usein näkyi pienessä kelkassa joksi kesäinen laatikko-kärä, asettamalla pyörien sijaan jalakset, oli muuttunut, joku sattumalta mukaan otettu talonsisin tahi muu tällaista matkaa varten tarpeeton kappale.

Heitä kulki toiset yksinään, toiset pari kolme yhdessä. Usein kuului joukkoon koko perhekin, vaimo ja lapset, pienimmät näistä viheliäisissä ryysyissä, sullottuna pieneen matalaan käräryyn, jota vanhemmat nuora olallaan vuorotellen vetivät. Käräry oli tehty jostakin puulaatikosta, jonka pohjaan oli naulattu kaksi poikkipuuta ja näiden päihin pyöriksi asetettu tukista poikittain sahatut, usein epätasaiset ohkaset pätkät.

Näitä joukkueita nähtiin kesän kuluessa vielä verrattain vähän. Mutta jo kohta syyskuun yleisen hallayön jälkeen ne tuntuvasti lisääntyivät, kasvaen vähitellen syksyn ja talven kuluessa siinä määrin että niitä 1868 vuoden kevään pahimmankin rospuuton aikana kulki joko yksitellen tai useammat yhdessä aina kymmeniä asti päivässä.

Tällaisille kerjuumatkoille olivat lähteneet ei ainoastaan niin kutsutut löysät ja muut irtolaiset, vaan myöskin monet maata omistavat köyhemmät tilalliset, joilta halla oli niistänyt kaikki elämisen mahdollisuudet omalla paikkakunnallaan.

Fredrik Werner Hjelmmann, 1919

Avun organisoiminen jäi pitkälti paikallisen viitseliäisyyden varaan, sillä tehokkaan avun tiellä oli kehittymätön ja vakavasti aliresursoitu paikallinen köyhäinhoidon organisaatio. Yhteiskunnallisella tasolla ei tehty paljoa tilanteen lievittämiseksi, ja etenkin kriisin alkuvaiheessa kerjäläisiä kuljetettiin takaisin kotipaikkakunnilleen.⁹⁰² Senaattori Antell pitikin välttämättömänä lähettää vieraiden paikkakuntien kulkijat takaisin kotipitäjiinsä, vaikka Kuopiossa 16. ja 17.1.1868 käydessään paikalle kerääntyneiden yleinen mielipide oli enemmänkin, että paras tapa kerjäläisongelman hoitoon oli maanjako, jonka avulla ihmiset saataisiin kiinnitettyä maatalouselinkeinoihin.⁹⁰³

Eikö ruokaa pystytty ostamaan muualta?

Viljan ostaminen kotipitäjän ulkopuolelta oli tavallista esiteollisessa Suomessa. Iisalmella kulutetusta viljasta noin kolmasosa ostettiin ulkopuolelta jopa hyvinä 1800-luvun alkuvuosina, katovuosina noin puolet. Kiuruvedellä kulutetusta viljasta noin 90 prosenttia piti katovuosina hankkia ulkopuolelta.⁹⁰⁴

Hyvin toimiessaan ruokamarkkinat tarjoavat automaattimekanismin hädän lievittämiseksi.⁹⁰⁵ Kasvatavat hinnat välittävät tietoa puutteesta ulkopuolisille alueille. Kauppiat voivat hyödyntää tätä tietoa ja lisätä voittojaan kuljettamalla ruokaa pula-alueille, missä kysyntä on suurempaa. Tämän prosessin myötä ruoan alueelliset tarjontaerot tasoittuvat ja hintapiikit taittuvat.

1860-luvun nälänhädän aikaisia hintoja tutkineiden Kari Pitkäsen ja Cormac Ó Grádan mukaan Suomen eri alueiden hintakehitys heijastelee hyvin toimivia markkinoita.⁹⁰⁶ Uudemmissa analyysissä on kuitenkin osoitettu, että hintojen alueellinen samankaltaisuus on ollut erityisesti seurausta koko maan tason yhtenäisistä hintahäiriöistä - erityisesti satojen samansuuntaisesta vaihtelusta. Varsinainen hintojen välittyminen eri alueiden välillä oli hidasta, osittaista ja muuttui nälänhädän kuluessa. Pohjois-Savon hinnat vaikuttivat vuonna 1868 vähemmän naapurustoonsa kuin vuosikymmenen alkupuolella ja alueen hinnat tulivat nälänhädän edetessä yhä riippuvaisemmiksi Kainuun, Pohjois-Pohjanmaan ja Kuopion hinnoista.⁹⁰⁷ Hinnat itsessään eivät vielä kerro markkinoilta tapahtuvan ruoanhankinnan edellytyksistä, vaan kokonaisuus vaatii sekä tulotason että tulojaon kehityksen tarkastelua. Maltillinenkin hintojen nousu voi viedä ruoan ihmisten saavuttamattomiin, mikäli samassa yhteydessä tulotasossa tapahtuu selvä pudotus tai mikäli tulojako vinoutuu voimakkaasti. Viimeisimmät tutkimukset ovatkin osoittaneet, että 1860-luvun nälänhätä oli myös tulojen pudotuksen lietsoma markkinahäiriö, ei pelkästään maatalouden tuotantokriisi.⁹⁰⁸

Tulojaon ja alueellisten hintojen tarkastelu on mahdollista 1860-luvun nälänhädän ajalta. Suomessa oli vuosina 1865–1885 käytössä maan ensimmäinen tulovero, suostuntavero, jota maksettiin tulojen 500 markkaa ylittävästä osasta. Vero-prosentti oli 500–5 000 markan vuosituloista 0,8 prosenttia ja 5 001–10 000 markan vuosituloista 1 prosentti ja tämän yläpuolella 1,2 prosenttia.⁹⁰⁹

Veron alaraja oli korkeahko, joten suostuntaverotetut kotitaloudet olivat pitkälti sosiaalisen asteikon yläpäästä, säätyläisiä ja talollisia. Esimerkiksi Iisalmen kaikkiaan noin puolestatoista tuhannesta henkikirjoitetusta taloudesta tuli vuonna 1865 verotetuksi noin kolmannes. Verotettujen joukkoon ilmaantui ajoittain myös matalampien sosiaaliluokkien edustajia. Iisalmessa kaikkiaan yli 50 torpparia tuli suostuntaverotetuksi vuosina 1864–1870, mutta ainoastaan kahta heistä verotettiin jokaisena vuonna. Käytännössä monet elivätkin verorajan tuntumassa niin, että he maksoivat veroa vain niinä vuosina, joina tienasivat tavallista enemmän. Iisalmen suostuntaverotetuista talouksista ainoastaan 12 prosenttia verotettiin joka vuonna, 65 prosenttia verotettiin korkeintaan kolmena vuonna ja 29 prosenttia ainoastaan kerran vuosina 1864–1870.

Verotuksen korkeahko alaraja tarkoittaa, että suostuntaveron kautta saadaan vain osittaista tietoa tulojakaumasta. Lisäksi tulonsaajat ovat keskittyneet verorajan läheisyyteen:

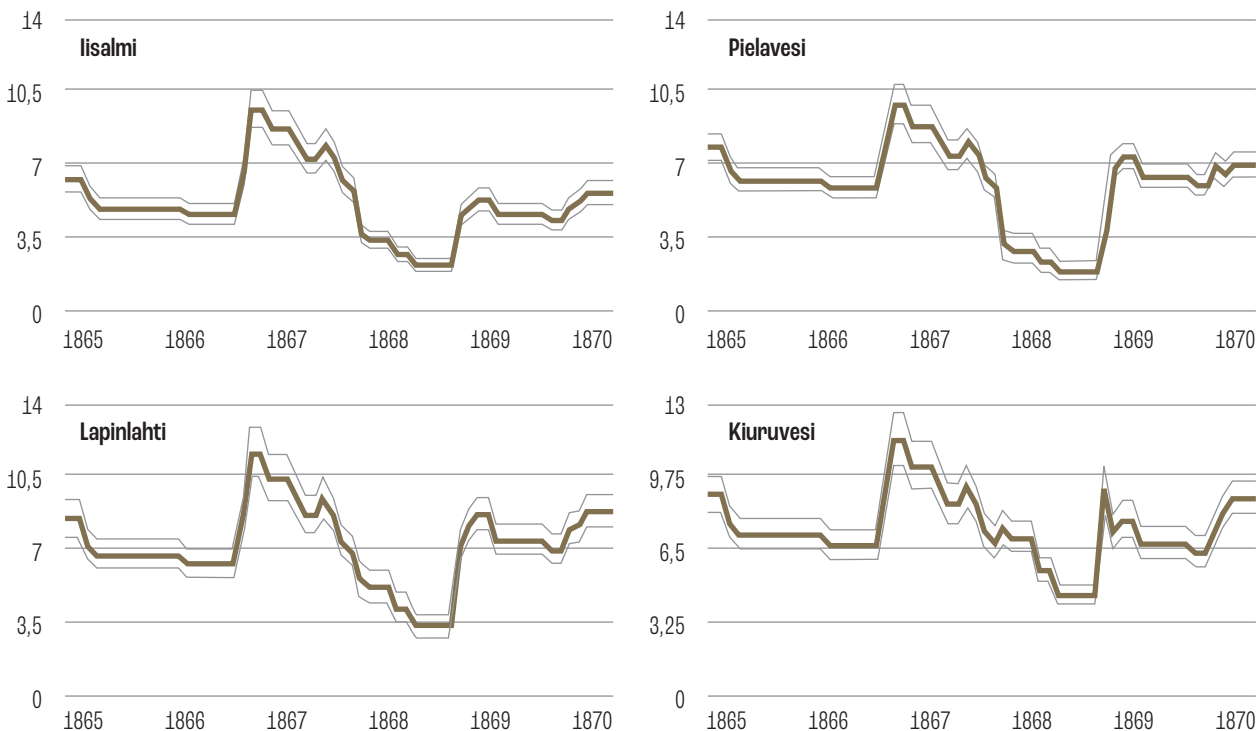
kaikista Iisalmella verorajan ylittäneistä talouksista 45 prosentille kirjattiin vuotuistuloksi 600 markkaa, 81 prosentille 900 markkaa tai alle.⁹¹⁰

Eräs tapa hahmottaa seurakuntien edellytyksiä ostaa ruokaa on tarkastella samanaikaisesti keskituloa, tulojakaaja ja viljan hintaa. Keskitulo ei itsessään riitä, sillä vinon tulojaon vuoksi se edustaa hyvin harvan kotitalouden taloudellista tilannetta. Vastavasti ruoanhinnan kehityksen vaikutus ihmisten elinolosuhteisiin on riippuvaista tulojen samanaikaisesta kehityksestä.

Suostuntaverolla voi arvioida kotitalouksien tuloja vuositasolla. Verotiedot heijastelevat uuden vuodentulon jälkeistä tilannetta ja soveltuvat siten syksystä syksyyn ulottuvan katuskauden tutkimukseen.⁹¹¹ Hintatiedot toimitettiin kihlakunnista ja kaupunkien maistraateista kuukausittain Senaatin valtiovarainoimituskuntaan.⁹¹² Esiteolliset hinnat tyypillisesti olivat matalimmillaan sadonkorjuun jälkeen ja nousivat tästä seuraavaan satoon tai vähintään vesien sulamiseen asti, jolloin viljakauppa helpottui oleellisesti.⁹¹³

Kuviossa 27 on esitetty keskimääräisen kotitalouden ostovoiman kehitys 1860-luvun nälänhädän aikana Ylä-Savon seurakunnissa. Kuviossa tulojakaumakorjattu keskitulo⁹¹⁴ on jaettu kulloisenakin kuukautena Iisalmen kihlakunnassa vallinneella rukiin tynnyrihinnalla. Näin voidaan arvioida keskimääräisen kotitalouden kykyä ostaa ruokaa markkinoilta nälänhädän eri vaiheissa. Kahta ruistynnyriä per henkilö vuodessa on pidetty vähimmäismääränä hengissä säilymisen kannalta.⁹¹⁵ Kuvioista havaitaan näin ollen erityisesti kolme merkittävää seikkaa. Ensinnäkin satovuosi 1866 oli kohtuullisen hyvä ja viisihenkinen kotitalous olisi pystynyt vuoden 1866 sadon jälkimainingeissa ostamaan

Kuvio 27. Kotitalouksien ostovoima Ylä-Savon seurakunnissa 1865–1869, ruistynnyreinä. Lähteet: KA, Kuopion lääninhallituksen lääninkonttorin I arkisto, Kuopion läänin suostuntaverotilit 1865–1871, Iisalmen MSRK; KA, Valtiovarainoimituskunnan arkisto, Valtiovarainoimituskunnan ensimmäinen osasto, Läänien kuvernööreiltä saapuneet kirjeet; KA, Henkikirjat kokoelma, Kuopion läänin henkikirjat 1865–1870. Huom. Keskitulo laskettu tulojakaumakorjattuna, ks. Sen (1976), Voutilainen (2022). Tulojakaumat paikattu log-normaalilla oletuksella, ks. Hong et al. (2018). Musta viiva – tulojakaumakorjattu keskitulo, harmaat viivat 95 %:n luottamusväli.

Ahvenlahden savupirtin perhe "pettusavotassa". Emäntä survoo kuivattua pettua huhmaessa ja isäntä seuloa. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1918, Nissilä, Vieremä. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma / Ivar Ekströmin Metsäkansa-kokoelma.

kaikissa tarkasteltavissa seurakunnissa vähimmäismäärän ruokaansa markkinoilta. Käytännössä näin ei juuri toimittu edes virkamiestalouksissa, sillä suuri osa kasvatti ruokansa joko kokonaan tai osittain itse.

Syksyn 1867 kadon jälkeinen tulojen romahdus on toinen merkittävä kuvioista havaittava ilmiö. Tilannetta heikensi kevättä 1868 kohti nousseet hinnat: toukokuussa 1868 keskituloinen kotitalous ei Iisalmissa ja Pielavedellä pystynyt ostamaan vuotuis-tuloillaan kuin kaksi tynnyriä ruista. Se oli 80 prosenttia vähemmän kuin vuoden 1866 syksyllä. Lapinlahdella ja Kiuruvedellä tulojen laskun ja hintojen nousun pihtiliike ei ollut yhtä voimakas, mutta riittävä kokonaisuudessaan hyydyttämään laajemmat ruoka-markkinat.⁹¹⁶

Älykkäämmät näistä kauppiaista oivalsivat heti syyskuun hallayön jälkeen mitä maa ja kansa nyt tarvitsisivat ja mitä mahdollisuuksia heillä oli rikastua tämän yleisen onnettomuuden kustannuksella. Niinpä muistan usein myöhemmin kuulleeni kerrottavan eräästä Kuopion kaupungin silloisista nuoremista kauppiaista miten hän koko tänä syyskuun hallayönä seisoi asuntonsa rappusilla lämpömit-tari käsissään ja huomattuaan elohopean painuvan viiden, kuuden asteen pakkaseen heti käski valjastaa hevosensa lähteäkseen Pietariin viljan ja jauhojen ostolle. Ja ennen kuin aamurusko vielä oli

ennättänyt yötä valaista kiiti jo tuleva äveriäs kauppaneuvos täyttä laukkaa kohti Pietaria, koittaen ehtiä sinne ennen muita ja ennen kuin tieto yleisestä kadosta oli sinne saapunut ja samalla korot-tanut jauhohinnat. Kerrottiin saman kauppiaan Pietarissa sitten ostaneen niin paljon viljaa ja jauhoja kuin ikinään luuli voivansa Suomeen kulettaa ja vieläpä saanut ne ostetuksi paljon halvemmalla kuin muut myöhemmin sinne ehtineet kauppiaat.

Fredrik Werner Hjelman, 1919

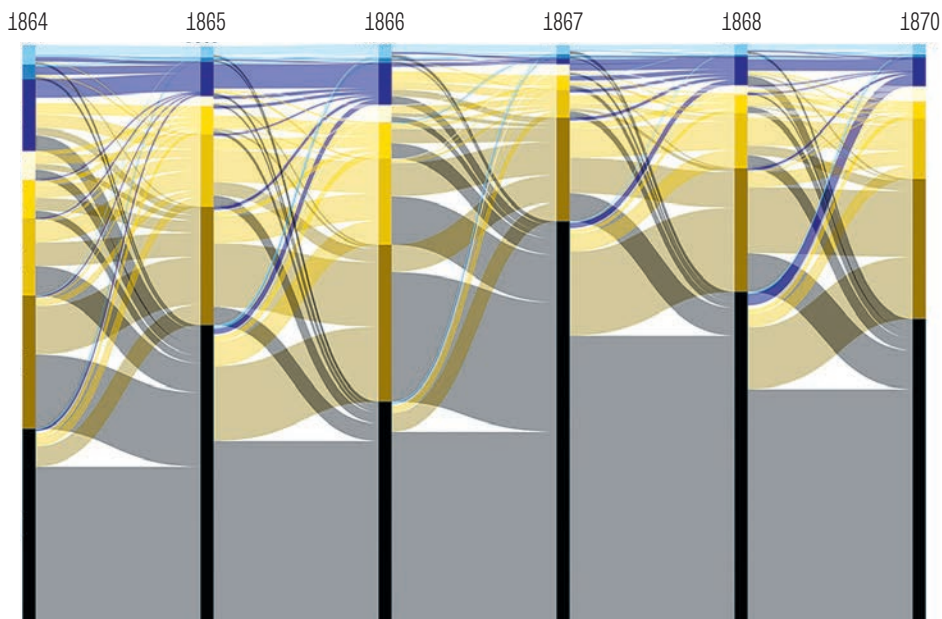
Markkinatodellisuus, kuten nälänhätä muutenkin, eriytyi sosiaaliluokittain. Pielave-den kirkkoherran tytär Selma Jack muisteli vuonna 1919, että "ei siihen aikaan kuullut koskaan puhuttavan elintarpeiden kallistumisesta", kun taasen etelämmästä Suomen-joelta kerrottiin, että " – kuin vaan rahaa riitti kyllä jauhoja sai niin paljo kuin halutti:

etenkin jos omilla hevosillaan haki Kuopion ja Leppävirran rikkailta kauppiailta, jotka olivat niitä laivoilla Venäjältä talven varaksi hankkineet”.

On pitkään ajateltu, että historiallisten nälänhätien aikana merkittäväksi pullonkaulaksi alueelliselle ruokatarpeiden tasaamiselle muodostui kuljetusinfrastruktuuri. Fredrik Werner Hjelmmannin muisteli:

– osaksi edesauttoi väestön toimeentuloa Venäjältä, etupäässä Pietarista tuodut n.k. kulijauhot. Kulijauhoja oli jo vuosikymmeniä käytetty oman maan viljatuotteiden lisäksi ja niitä tuotiin nytkin, aluksi jo heti syksyn kuluessa ja sitten pitkin talvea. Mutta nopeain ja halpojen kulkuneuvojen puutteessa tulivat nämä kulijauhot yleensä kalliiksi maanteitä myöten hevosilla kuljetettaessa. Ja niiden käyttöä niissäkin syrjäaloissa, jotka kykenivät niitä ostamaan, vaikeutti vielä teiden siihen aikainen puute. Kuli oli perheen elättäjän monastikin kannettava selässään polku- ja kapulateitä myöten usein peninkulmamääriä. – yksityisten kauppiaiden toimeliaisuudesta saatiin sitten vähitellen syksyn ja talven kuluessa hyvinkin suuret määrät viljaa ja etenkin kulijauhoja Suomeen aina maan pohjoisimpiin osiin asti. Mutta nämä määrät eivät sittenkään riittäneet tyydyttämään tavatonta tarvetta ja osaksi ne tulivat köyhemmälle kansalle liian kalliiksi etenkin kun niiden hinta vaan nousi kuta enemmän kurjuus lisääntyi ja kevään kelirikko teki niiden kulettamisen vaikeammaksi.

Ymmärtääksemme tarkemmin kotitalouksien taloudellisen tilanteen kehitystä, on tässä tutkimuksessa seurattu eri tulo- ja sosiaaliluokkia Iisalmella vuosilta 1864–1870. Ryhmiteltyjen tuloluokkien osalta tulokset on esitetty virtadiagrammina kuviossa 28. Kuvioista näkyvät siirtymät keskeisimpien tuloluokkien välillä; tuloonjaon yläosa on niputettu isompiin ryhmiin näiden lukumääräisesti pienen koon takia.

Kuvio 28. Iisalmelaisten talouksien tulotason kehitys 1864–1870.

Lähde: KA, Kuopion lääninhallituksen lääninkonttorin I arkisto, Kuopion läänin suostuntaverotilit 1865–1871, Iisalmen MSRK. Huom. Pylvään pituus kuvaa kuinkin tuloluokan suhteellista osuutta, virrat siirtymää luokkien välillä. Virran paksuus kuvaa sitä, kuinka paljon kotitalouksia siirtyi tuloluokasta toiseen. Virran väri kertoo, mihin luokkaan tuloliikunta suuntautuu. Mukana ne taloudet, jotka suostuntaverotettu jonakin vuonna tarkasteluajanjaksolla. Vuoden 1869 tulotietoja osoittaneet rekisterit eivät ole säilyneet.

- Yli 2 000 markkaa
- 1 600–2 000 markkaa
- 1 000–1 500 markkaa
- 900 markkaa
- 800 markkaa
- 700 markkaa
- 600 markkaa
- Ei verotettu

Päähavaintona kuviosta voidaan todeta kotitalouksien tulotason vaihdelleen runsaasti tarkastelujaksolla. Tulotasonsa ylläpiti kotitalouksista 42,1 prosenttia satovuosina 1864–1865, sitten 54,4 prosenttia (1865–1866), 40,5 prosenttia (1866–1867), 58,6 prosenttia (1867–1868) ja 59,9 prosenttia (1868–1870). Katovuodet 1865 ja erityisesti 1867 liittyvät selvästi lisääntyneeseen tuloliikkuvuuteen, mistä suuri osa oli putoamista verotuskynnyksen alapuolelle ja ylemmiltä tulotasoilta alemmas. Vuonna 1867 pieneni 407 verotetun talouden tulotaso suhteessa edelliseen vuoteen ja ainoastaan 44 kotitaloutta nosti tulotasoaan aiemmasta vuodesta. Parempina satovuosina tuloliikkuvuus oli voittopuolisesti ylöspäin. Vuonna 1866 tulojaan kasvatti 259 kotitaloutta aiempaan vuoteen nähden, 167 taloudella ne pysyivät samana.

Varsinaisia voittajia ei nählähätä lyhyellä aikavälillä tuottanut Iisalmessa, joidenkin tulotaso vain ei pudonnut niin paljon kuin toisten ja oli lähtökohtaisestikin parempi. Kansanperinteen kuvaamia keinottelulla rikastuneita kauppiaita ei Iisalmen kauppalasta tavattu. Kauppias Joachmin Putkosen tulotaso putosi 4 300 markasta (vuosi 1866) katovuonna 2 500 markkaan (vuosi 1867), Johan Puustista, jonka tulotasoksi vielä vuonna 1866 arvioitiin 1 500 markkaa, ei 1867–1870 verotettu lainkaan liian matalan vuositulon takia.⁹¹⁷

Nälänhädän väistyminen näkyi tulotason nousuna ja tuloerojen tasaantumisenä.⁹¹⁸ Tulotason palautuminen kadon jäljiltä on suoraviivaista, mutta tuloerojen tasaantumisen ei ole löydettävissä yhtä luontevaa selitystä. Petri Roikonen ja Sakari Heikkinen ovat esittäneet koko maan tasolla havaittavien tuloerojen tasaantumisen syyksi nälänhädän aikaista suurta kuolleisuutta, joka vähensi köyhyyttä kohdistumalla voittopuolisesti matalatuloisiin.⁹¹⁹ Kuolleisuudella ei luultavasti kuitenkaan ollut merkittävää vaikutusta tuloerojen tasaantumiseen. Syyinä tähän on se, että suostuntaverotettuna yksikkönä olivat tilat ja taloudet, eivät perheet tai yksilöt. Näin ollen tilalle usein löytyi jatkaja, vaikka isäntä tai koko perhe olisikin nälänhädässä kuollut ja siten tila jatkoi elämäänsä myös verokirjoissa. Tilojen tulomuodotuksen seuraaminen Iisalmella tukee tätä otaksumaa. Vuonna 1868 verotuksen piiriin palasi 148 taloutta, jotka edellisen syksyn kadon myötä oli katsottu liian köyhiksi tuloveroa maksamaan. Tulonjaon yläpää sen sijaan ei lähtenyt karkuun – yli 1 000 markkaa katovuonna 1867 tienanneista 25 taloudesta ainoastaan yhdelletoista kirjattiin 1868 edellistä syksyä korkeampi tulotaso. Ainoastaan rovasti J. L. Laguksella tulotaso nousi useamman tuhannen markkaa. Näin ollen tulonjaon tasoittuminen tämän aineiston valossa oli pitkälti seurausta tulonjaon alapään paluusta verotettujen joukkoon, ei rikkaiden karkaamisesta katojen jälkeen.

Nälänhätä on voinut johtaa joidenkin tilojen pysyvään autioitumiseen.⁹²⁰ Kuviosta 28 voidaan havaita, että verorajan alapuolella oli 1868 ja 1870 useampi talous kuin 1864 tai 1866. Näiden lisäksi on enemmistö iisalmelaisista talouksista, joiden tulotaso ei tarkastelujaksolla noussut edes verokynnyksen yläpuolelle. Näiden taloudellisen tilan selvittämistä vaikeuttaa se, etteivät suostuntaverorekisterit mahdollista verorajan alapuolella olevien kotitalouksien tulokehityksen seuraamista, eivätkä siten paljasta niiden joukossa tapahtuvaa pysyvää köyhtymistä. Emme tällä hetkellä tiedä, kuinka laajassa määrin pysyvää köyhtymistä tapahtui, kuinka pitkäkestoista autioituminen oli ja mikä oli näiden autioitumisten reaalin taloudellinen ja sosiaalinen merkitys. Epäselvää vastaavasti on, vaikuttiko autioiden myöhempi haltuunotto niitä ostaneiden tilojen aseman kohentumiseen. Kansanperinteessä ajatus autiotaloilla keinotellen rikastuneilla säilyi.⁹²¹ Epäselvää on, onko näissä kertomuksissa kyse vain anekdooteista.

Kun elämisen mahdollisuudet kotikonnalla syyskuun hallayön jälkeen loppuivat monessa paikassa koko talonväki oli lähtenyt ruokaa etsimään muualta, jäivät talot autioiksi ja sellaisina ne pysyivät vuosikautia, sillä niinkin tapahtui että mieron tielle lähtenyt koko perhekunta jäi ijäksi sille matkalle. Kesällä 1868 pääsin seuraamaan isääni, joka oli kihlakunnan tuomari, eräällä hänen matkallaan maanjako-oikeuden istuntoon jossain lisalmen laajan pitäjän syrjäkylässä. Muistan selvästi minkä kaamean vaikutuksen autioiksi jätetyt talot, joita matkallamme siellä täällä sivuutimme, teki nuoreen mieleeni. Ikkuna-aukot töröttivät mustina ja tyhjinä, sillä ennen matkalle lähtöä oli talon omistaja säännöllisesti irroitannut ikkunat ja vienyt ne johonkin talteen tulevaisuuden varalle. Pellot olivat vielä keskellä kesää koskematta; elon merkkiä ei huomannut missään ja joku talousesine - aatra, karhi tai joku muu maanviljelijän tarvekalu - oli seinää

vasten pystyssä. Näitä autioiksi jääneitä taloja oli yksin lisalmen kihlakunnassa kymmenittäin. Vuosikautiin ei kukaan niistä huolehtinut ja ne joutuivat sitten vähitellen ”ruununrästeistä” pakkohuutokaupalla myytäviksi usein aivan mitättömästä hinnasta. Vielä minun ylioppilasvuosina 1875–1880 myytiin näitä Kaarakkalan, Sukevan, Sälevän ym. sydänmaan seutujen autiotiloja, kuten selvästi muistan, muutamilla kymmenillä markoillakin. Metsällä, jota niillä kyllä löytyi ei siihen aikaan näillä tienoilla ollut kerrassaan mitään arvoa eikä kukaan silloin voinut uneksiakaan rautatietä niin pohjoiseen kuin lisalmeen ja maanviljelys oli tilojen ollessa vuosikautia rappiolla joutunut aivan hunningolle. Nykyään puolivuosisataa myöhemmin, olosuhteiden muututtua maksetaan näistä samoista tiloista satoja tuhansia.

Fredrik Werner Hjelmmann, 1919

Murhenäytelmän muistijälki

Nälänhädän vakavimman vaiheen laukaissut vuoden 1867 kato hävitti sadot isolta osin Ylä-Savossa. Kuten vakavimmankin kuolleisuuden alueilla, myös Ylä-Savossa kuolleisuuskriisi oli nopeasti talvella ja kevätkesällä 1868 ohimennyt ilmiö. Tämä piirre peittää kuitenkin alleen nälänhädän synnyttäneet syvät yhteiskunnalliset pohjavireet ja kriisin muut oireet. Nälänhätä kehittyi Ylä-Savossa samoista taustatekijöistä kuin muualla maassa: häiriöherkäästä maataloudesta, kasvaneesta sosiaalisesta alaluokasta ja yhteiskunnallisesta eriarvoisuudesta sekä kehittymättömästä ja aliresursoidusta sosiaaliturvasta. Kuten monin paikoin muuallakin, kriisin aikainen ylimääräinen kuolleisuus kohdistui Ylä-Savossa epätasaisesti sosiaaliseen alaluokkaan ja etenkin sen miesväestöön.

Syksyn 1866 kohtuullinen sato Ylä-Savossa luultavasti pelasti paljon. Kun eteläisessä Suomessa ja erityisesti Länsi-Hämeessä ja Satakunnassa kärsittiin kohonneesta kuolleisuudesta 1867, kohtasi Ylä-Savo syksyn 1867 kadon normaalin vuoden tasalta. Tästä huolimatta kato johti nopeaan ja syvään köyhtymiseen, hintojen voimakkaaseen nousuun ja elinmahdollisuuksien katoamiseen tuhansilta ihmisiltä.

Iisalmella lapsuutensa viettäneen Fredrik Werner Hjelmmannin muistelmat kuvaavat kauhuja, joita myös harvoissa sosiaalisen alaluokan lähettämässä kirjeissä esiintyi. Saattoi olla, että maaseutuvirkamiehen poikana ja talonpoikaissäädyn myöhempänä edustajana Hjelmmannin säilytti likemmän suhteen maanviljelyyn, viljelijäväestöön ja nälänhädän kertomusperinteen moninaisuuteen kuin ne, jotka Historialliselle Seuralle muistivat kriisin kansallisromanttisin sanankääntein. F. W. Hjelmmannille, kuten nälänhädän tuhansille uhreille, kyse ei ollut yhteisestä koitoksesta vaan koruttomasta, kylmyyden kehystämästä hiljaisesta murhenäytelmästä, jossa ”ihmisystävällisyyden ilmaisut olivat olojen pakosta hyvinkin harvat”.⁹²²

Tuntemattomina olivat nämä nälän uhrin taloon tulleet ja tuntemattomina ne sitten yksinkertaisissa kirnuissaan vietin lisalmen hautausmaalle, jossa samalla tavalla sortuneista joka sunnuntai haudattiin yhteiseen hautaan usein kymmenittäin.

Fredrik Werner Hjelmmann, 1919

Seuraavalla sivulla: Pekka Halonen, *Aurinkoinen talvimaisema*, 1911. Öljy kankaalle, 81 × 58 cm. Kansallisgalleria / Ateneum. Kuva: Kansallisgalleria / Janne Mäkinen. CC BY 4.0.

3

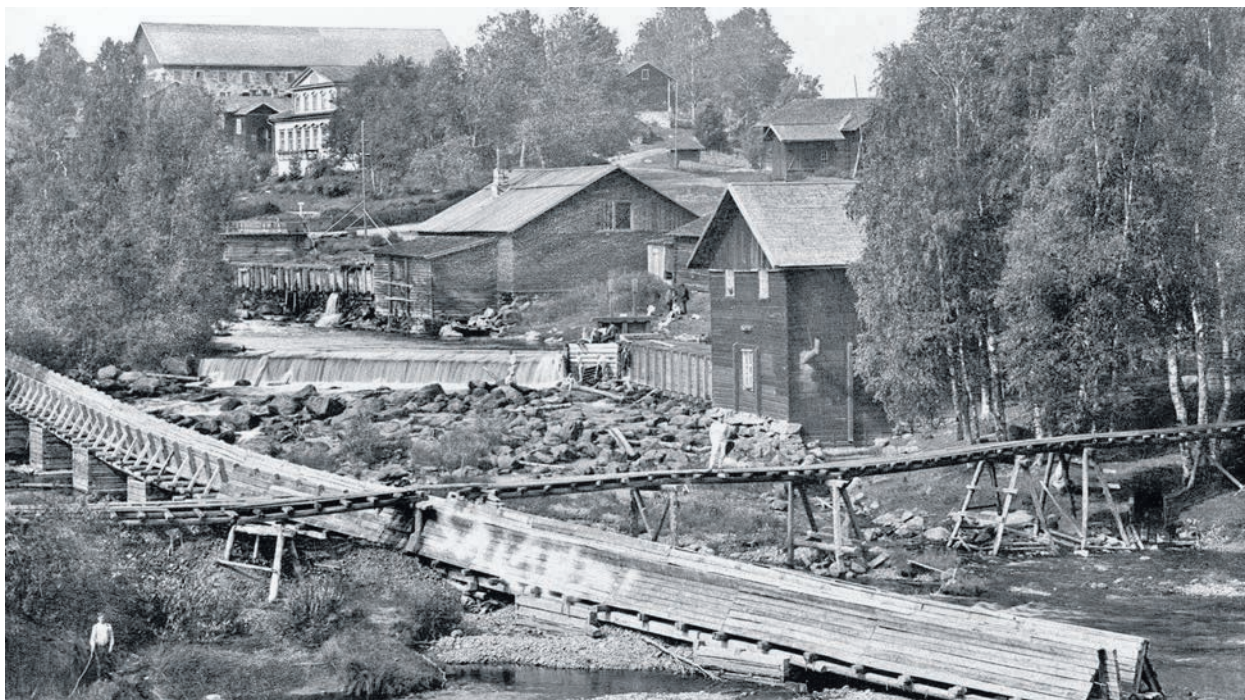
Modernin kynnyksellä

Jorma Ahvenainen

Paul Wahl & Co. talouselämän suunnanmuuttajana

Ylä-Savo yhdistyi yhä tiukemmin muuhun maahan 1800-luvun kuluessa parempien liikenneyhteyksien ja yritystoiminnan myötä. Viipurilainen kauppahuone Paul Wahl & Co. oli yksi seudulle liiketoimintansa ulottaneista yrityksistä. Se hankki omistukseensa yläsavolaisia ruukkeja, joista saatua rautaa ja puutavaraa käytettiin yrityksen omistamalla Varkauden ruukilla ja sahalla. Paul Wahl & Co:n tulo Ylä-Savoon vaikutti voimakkaasti siihen, että seudun talouselämä kääntyi Pohjanmaan rannikolta etelään. Varkauden ruukille ja erityisesti sen konepajalle Ylä-Savon ruukkien toiminta oli samoin hyvin tärkeää, koska se sai käytännössä kaiken tarvitsemansa takkiraudan täältä. Kun Varkauden konepaja oli yksi Suomen merkittävimmistä alan yrityksistä, oli Ylä-Savon raudanvalmistuksella sitä suurempi merkitys.

Edellisellä sivulla: A. Ahlström Oy:n metsäpäällikkö, maisteri Bertel Fabritius ja piirimies Kalle Paussa kävivät tarkastusmatkoilla yhtiön toimipisteillä. Vuosimalliin 1912–1913 Opel oli kaikkien ihmettelyn kohteena. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1914, Salahmi, Jatapuro. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma.

Vuodesta 1909 A. Ahlström Oy:nomistama Salahmin rautaruukki, taustalla tilan päärakennus ja ruukin konttori. Oikealla osa vanhaa tehdasrakennusta, näkyvissä paja, mylly, masuunin kuonasilta ja tukkiränni. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1910. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma.

Paul Wahl Savoon

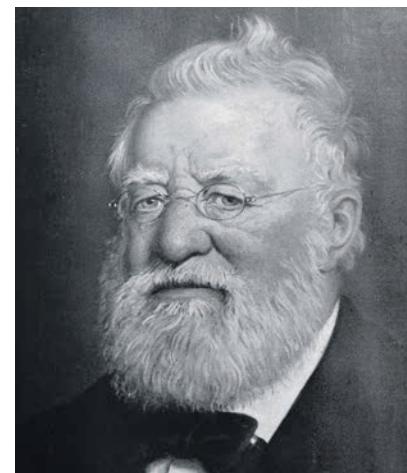
Viipurilainen Paul Wahl & Co. asettui kiinteästi Ylä-Savoon vuonna 1856, jolloin kauppahuone osti Sonkajärven pitäjän koillisosassa olleen Jyrkän rautaruukin. Paul Wahl oli syntyperältään saksalainen yrittäjä, joka oli aloittanut oman liiketoimen Viipurissa 1830-luvulla. Tämä toiminta käsitti aluksi vähittäiskauppaa, pienimuotoista merenkulkua ja vähäistä sahateollisuutta. Suuri harppaus Paul Wahlin toiminnassa tapahtui 1834, jolloin hän yhdessä liikemies E. J. Längmanin kanssa osti Leppävirran pitäjässä sijainneen Varkauden ruukin. Leppävirralta käsin Paul Wahl & Co. ulotti liiketoimintansa Ylä-Savoon. Kauppahuoneen tärkeimmiksi toimialoiksi tuli 1870-luvulla rauta- ja sahateollisuus. Tämä heijastui myös Ylä-Savossa, missä ruukkien tehtävänä oli hankkia Varkauden yksikölle takkirautaa ja tukkeja. Varkaudessa Wahlilla oli myös sahateollisuutta ja sen puun hankinta ulottui myös Ylä-Savoon. Melkein välittömästi Varkauden oston jälkeen Wahl ryhtyi hankkimaan tukkipuuta Ylä-Savosta välittämättä siitä, mikä oli Varkauden sahan privilegion alue.⁹²³ Tässä luvussa käsitellään kuitenkin vain rautaa ja rautaruukkeja, koska Wahlin konepajateollisuus oli täysin riippuvainen Ylä-Savosta saatavasta takkiraudasta.

Varkauden ruukin oli perustanut vapaaherra Fabian Wrede vuonna 1815. Perustamisen motiivina oli valmistaa Savon vesissä olevasta järvimalmista rautaisia tarve- ja työkaluja Itä-Suomen maaseudulle. Suurin toivein perustettu ruukki osoittautui kuitenkin pettymykseksi. Ruukin tuotanto jäi hyvin pieneksi ja tappiolliseksi. Perustajansa kuoleman jälkeen laitos toimi epäsäännöllisesti, ja lopulta vuoden 1834 lopulla Wreden perikunta myi ruukin Längmanille ja Wahlille kuten edellä on mainittu.

Uusilla Varkauden omistajilla oli vakaa pyrkimys saada pahoin rappeutunut ruukki hyvään kuntoon ja kannattavaksi yritykseksi. Mutta optimistista ja melkoisista taloudellisista uhrauksista huolimatta kannattavuus oli heikko. Längman oli aikanaan ottanut ruukin hoitoonsa, mutta epäonnistuminen johti omistajien välisiin erimielisyyksiin, jotka päättyivät siihen, että joulukuun alussa 1846 Varkaus siirtyi yksinomaan Paul Wahlille. Tehdaskompleksiin kuului silloin masuuni, hyttisulatto, veden voimalla toimivia erilaisia vasaroita ja valimo. Myös Huruskosken pieni vesisaha kuului kauppaan.⁹²⁴

Paul Wahlin mielenkiinto Varkauteen ei liittynyt pelkästään raudanvalmistukseen. Ruukki tarjosi hyvän tilaisuuden kaupankäynnin harjoittamiseen. Maakauppa oli tosin kiellettyä, mutta osa työntekijöiden palkoista maksettiin viljana, sillinä, suolana ja muina elintarvikkeina. Seudun väestöllekin voitiin maksaa heidän palveluksistaan tällaisina tavaroina, ja ruukinkauppa antoi tosiasiasa mahdollisuuden kiertää kieltoa kaupankäynnistä maaseudulla. Toinen houkutin Wahlille oli Varkaudessa Huruskosken varrella oleva pienehkö vesisaha. Paul Wahl oli jo Varkauden oston aikoihin sahateollisuuden harjoittaja; hänellä oli vesisahojen osuuksia eri puolilla Suomea.

Huolimatta Längmanin ajan vastoinkäymisistä Paul Wahl oli toiveikas Varkauden raudantuotannon suhteen. Tätä silmällä pitäen ryhdyttiin uudistuksiin 1840-luvun lopulla. Nämä valmistuivat 1852, mutta olivat lyhytaikaisia tulen tuhotessa ne 1854. Tulipalosta toivuttiin kuitenkin pian ja tuhoutuneet laitokset rakennettiin uudestaan kuitenkin ilman masuunia. Wahl oli tullut vakuuttuneeksi takkiraudan valmistamisen toivotto-
muudesta Varkaudessa.⁹²⁵

Kauppaneuvos Paul Wahl (1797–1872). Tekijä: tuntematon, 1860-luvun loppu. Museovirasto, Historian kuvakokoelma. CC BY 4.0.

Ruukin toimintaa jatkettiin nyt sillä pohjalla, että raudanjalostuksen perustana oleva takkirauta oli saatava muualta. Tällöin katseet kääntyivät Ylä-Savoon, jossa oli ruukkeja ja niiden toiminnan edellytyksenä saatavissa hyvälaatuisia järvimalmia ja puuhiiltä. Kauppahuoneelle Ylä-Savo ei ollut täysin koskematon, sillä yritys oli 1830-luvun jälkipuoliskolla hankkinut tukkeja Iisalimesta saakka Varkauden sahalleen.⁹²⁶

Jyrkkä ja Petäjälampi Wahlille

Vuonna 1856 Paul Wahl & Co. osti Jyrkän ruukin Sonkajärven pitäjän koillisosassa. Saattoi puhua erämaaruukista. Iisalmen ja Kajaanin väliselle maantielle oli puolentoista peninkulman matka. Lähin satama oli Iisalmen pohjoispuolella Soinlahti, jonne ruukilta oli lähes kolme peninkulmaa. Jyrkän ruukin perustaja oli raahelainen kauppaneuvos Zachris Franzén. Privilegion hän sai 1831.⁹²⁷ Aluksi täällä oli vaatimaton harkkokohty ja kankirautapaja. Masuuni valmistui 1835. Ruukki oli kuitenkin taloudellinen pettymys Franzénille. Kun hän ei saanut sijoittamilleen varoille tuottoa, ei hän myöskään kehit-

Jyrkän ruukki. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1900-luvun alkupuoli, Sonkajärvi. Varkauden museo-keskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma.

tänyt toimintaa. Kymmenen vuotta perustamisensa jälkeen, Franzénin kuoleman aikoihin, laitos oli pahasti rappiolla.

Franzénin perilliset myivät Jyrkän ruukin 1853 Varkauden ruukin hoitajalle Johan Erik Malmborgille. Hänen aikanaan ruukissa alettiin tehdä perustavanlaatuisia uudistuksia, joiden seurauksena tuotannon määrä suuresti nousi. Takkiraudan ostaja oli Varkauden tehdas, ja on todennäköistä, että Malmborg olikin Wahlin asiamies, jonka tehtävänä oli selvittää, olisiko Jyrkästä Varkauden takkiraudan hankkijaksi. Joka tapauksessa Wahl osti vuonna 1856 Jyrkän ruukin ja siihen kuuluneet maatilat ja kahdentoista järven malminnosto-oikeudet. Samalla Malmborg erosi ruukin hoitamisesta ja hänen tilalleen Wahl asetti F. O. Braxin. Korjaustöitä jatkettiin, ja peruskorjattu masuuni valmistui 1858. Manufaktuuritakomoa täydennettiin niin että siellä oli 1860-luvun alussa nippuvasara ja kolme nau-lavasaraa. Kaksi hiiliuunia kuului ruukin miljööseen. Päätuote oli takkirauta, jota taottiin ahjomellotuksella nauloiksi, talousesineiksi ja rekien jalasraudaksi. Naulat olivat käypää kauppatavaraa ja niitä kului runsaasti myös kauppahuoneen omilla lotjaveistämöillä.

Joulukuun lopussa 1862 Viipurin konttori kehotti ruukinhoitaja Braxia lähtemään Kuopion talvimarkkinoille kauppamaan jalasrauta, koska suurien savottojen vuoksi sillä olisi kysyntää.⁹²⁸ Suurin osa takkiraudasta kuljetettiin harkkoina kuormaveneissä Varkauteen tavallisimmin 15–16 jalan (noin 4,5 metrin) pituisina kappaleina. Kuljetus oli urakkatyötä. Muutaman miehen ryhmä veneillään hoiti kuljetuksen Soinlahdesta tavallisimmin Pohjois-Kallaveden Kaislastenlahteen, missä harkot siirrettiin lotjiin. Pa-luukuormana saattoi olla viljaa ja suolaa.⁹²⁹ Sitä mukaa kun Iisalmen reittiä raivattiin ja kanavointi edistyi niin, että lotjilla päästiin Soinlahteen saakka, venekuljetus päättyi. Lot-jien kantavuus oli 1880-luvulla keskimäärin 25 tonnia, mutta kasvoi 1890-luvulla 40 ton-niin. Myös tervahöyryt kuljettivat tavaraa Soinlahden ja Varkauden sekä Viipurin välillä.

Jyrkän ruukin asema Wahlin liikehuoneen osana kohentui merkittävästi 1870-luvun alussa Varkaudessa tehtyjen toimenpiteiden vuoksi. Sinne oli päätetty rakentaa valssi-laitos ja sen ansiosta Jyrkän ruukki sai aikaisempaa tärkeämmän roolin raaka-aineen (takkiraudan) toimittajana (Taulukko 30). Varkaudessa Jyrkän takkirautaharkot sulatetiin putlausuuneissa, missä lieska hapetti raudassa olevan hiilen ja haitallinen fosfori saatiin poistettua. Raudan laatu parani, ja muutos lisäsi fosforipitoisten järvimalmien käytön mahdollisuutta. Maaliskuussa 1871 isännöitsijä Braxia kehoitettiin pitämään sel-lainen hiili- ja malmikivivarasto, että masuunin pitkäjaksoinen puhallus olisi mahdol-lista. Tämä siksi, että Varkauteen oli tarkoitus asentaa valssilaitos ja takkiraudan tarve lisääntyisi.⁹³⁰ Ajankohtaiseksi tuli myös uuden masuunin rakentaminen kapasiteetin lisäämiseksi. Jyrkän masuuni oli osoittautunut kokoonsa nähden tehokkaaksi ja talou-delliseksi, mutta oli liian pieni Varkauden tarpeisiin. Kosken itärannalle alettiin tämän vuoksi rakentaa syksyllä 1873 uutta masuunia, joka valmistui seuraavana vuonna.⁹³¹ Tämä masuuni palveli 1900-luvun alkuvuosiin, jolloin se tuhoutui tulipalossa ja tilalle rakennettiin uusi. Muuten ei Jyrkässä tehty suuria uudistuksia 1870-luvun alun jälkeen. Ruukki oli niin selvästi takkiraudan tuottaja, ettei sen muuhun tuotantoon kiinnitetty kovin paljon huomiota. Jyrkän ruukkiin suorassa työsuhteessa olleiden henkilöiden määrä oli sadan vaiheilla, minkä lisäksi se antoi tilapäistä työtä rahdinajajille, malmin-nostajille ja hiilenpolttajille.

Jyrkän ruukin ensimmäinen malmin puhallinsulattamo. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1900-luvun alkupuoli, Sonkajärvi. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osa-keyhtiön kokoelma.

Taulukko 30. Jyrkän ruukin keskimääräisen tuotantomäärät (tonnia). Lähde: KA, Wahlin arkisto.

Vuodet	Takkirautaa (tonnia)	Kankirautaa (tonnia)
1858-1859	296	81
1860-1864	263	114
1865-1869	211	107
1870-1874	282	125
1875-1879	430	98
1880-1884	350	73
1885-1889	814	44
1890-1894	923	59
1895-1899	814	4
1900-1904	1 210	
1905-1908	528	

Kuten Wahlin sahat, myös ruukit olivat maaseudulla olevia kauppakeskuksia. Niissä käytettiin viljaa ja suolaa sekä muita elintarvikkeita työpalkkojen maksuun ja näitä tavaroita ja muutakin annettiin seudun väestölle osapalkkana sen suorittamista töistä tai ruukin käyttöön tuomasta tavarasta. Hiilen ja malmikiven lisäksi ruukki saattoi ostaa talollisilta vientiin tarkoitettua tervaa vaihtamalla sitä viljaan.⁹³²

Vuosina 1859 ja 1860 Paul Wahl osti kahdessa osassa Petäjälän ruukin Sotkamon pitäjän lounaisosassa Suuri-Petäisen ja Laakajärven väliseltä kannakselta noin 15 kilometriä itään Jyrkästä. Sekin oli todellinen erämaaruukki, jonka olivat perustaneet Kajaanin kihlakunnan kruununvouti Johan Kristian Wichmann, Kajaanin postimestari Carl Gosman ja Kajaanin koulun rehtori Adolf Forbus vuonna 1838. Sinne rakennetun harkkohytin toiminta alkoi 1840. Ruukki vastasi odotuksia. Sillä oli runsaasti hyviä rautavaroja ympäröivissä järvissä eikä erämaassa ollut puutetta hiilestäkään. Valmistettu rauta oli hyvää ja haluttua. Tuotteet myytiin pääasiassa Kuopion ja Kajaanin talvimarkkinoilla. Petäjälän ruukin toiminta sen parhaina vuosina oli kannattavaa toisin kuin melkein kaikkien muiden Suomen rautaruukkien, mutta ei niin hyvä, että sen tuottamalla voitoilla olisi voitu suorittaa uusia investointeja. Ruukin omistajien taloudellinen asema ei myöskään sallinut kehittämistä, ja kun heidän raha-asiansa muutenkin olivat vaikeat, he myivät Petäjälän ruukin Paul Wahlille. Laitokseen kuului silloin harkkohytin, kankirauta- sekä nippuvasara ja niihin kuuluvat ahjot.⁹³³ Kaupan mukana Paul Wahl sai sen ympäristöstä kolme maatilaa. Toiminta jatkui Wahlin tultua omistajaksi.

Kahden ruukin toiminta oli pääosin sovellettu Varkauden tarpeisiin, minkä vuoksi Varkaus myös antoi ohjeita. Mutta kunkin ruukin isännöitsijä varsin itsenäisesti päätti asioistaan ja omasta kirjanpidosta selvisi yksikön kannattavuus. Paul Wahlin kuollessa vuoden 1872 lopulla hänen yrityksensä oli toinen Suomen järvimalmia käyttävistä merkittävistä toimijoista. Toinen oli pietarilainen Putilov.⁹³⁴

Paul Wahl & Co:n toiminnassa oli merkille pantavaa se muutos, että yritys 1850-luvun alusta lähtien alkoi entistä enemmän keskittyä sahatavaran valmistamiseen ja myyntiin. Se vähensi kauppalaivastoaan ja luopui lähes kokonaan niin kutsuttujen siirtomaatuotteiden myynnistä, jotka aikaisemmin olivat olleet jokapäiväinen kauppatavara sen puolessa. Vähittäiskauppaa kyllä edelleen harjoitettiin, mutta vain elintarvikkeilla kuten viljalla, suolalla ja sillillä sekä sokerilla ja vähitellen kahvillakin. Vilja kauppatavarana oli tärkeä, sillä siihen nähden Itä-Suomi oli alituotantoalue.

Kauppahuoneen uusi suuntaus tapahtui kasvattamalla sahateollisuutta. Uusia sahalaitoksia perustettiin ja jo olemassa olevien tuotantokykyä lisättiin. Wahl sai jo 1853 Varkauden sahan tukkikiintiön nostettua virallisesti 10 000 tukkiin ja sen lisäksi hänen toinen sahasa samalla seudulla saattoi käyttää 2 500 tukkia vuodessa.⁹³⁵ Varkauden seudulla tukkipuusta ei ehkä ollut suoranaista puutetta, mutta hyvin saattoi olla vaikeuksia saada edullisella hinnalla järeitä tukkeja. Wahl ulotti siksi aktiivisesti tukkien hankintaa Ylä-Savoon, mistä ne lautattiin Varkauteen. Vesiteiden raivaus ja kanavoiminen auttoivat tässä niin kuin myös raudan kuljetuksessa. Ei ainoastaan raudanvalmistuksen vaan myös sahateollisuuden ansiosta Ylä-Savo sidottiin etelämpänä Savossa olevaan teollisuusseutuun. Ruukkien isännöitsijöiden tehtävänä oli hankkia tukkipuuta. Paul Wahlin kirjeissä Jyrkän isännöitsijälle F. O. Braxille oli melkein pysyväisohjeena kehotuksia hankkia firmalle hyviä metsiä hakattavaksi.⁹³⁶ Tukkiliiike ja raudanvalmistus sopivat jossain tapauksissa yhteen, sillä mahdollisuuksien mukaan puuta, joka oli liian ohutta sahoille, voitiin käyttää hiilenvalmistukseen.

Jyrkänkösken saha ja "sahuriuko" Pekka Juntunen. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1920, Sonkajärvi. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma.

Salahmin ruukin hankinta

Salahmin kylä merkittiin jo 1750-luvun pitäjänkarttaan, ja puolta vuosisataa myöhemmin Murenusjoen varrelle perustettiin ruukki. Olof Borgström ja Pehr Krook, 1775–1777, Geographisk Charta öfver Idensalmi Sokn i Savolax 1755–1757, RA. Karttaosa 140D Heikki Rantatuvan ja Matti Pehkosen koosteessa.

Sahateollisuuden merkitys rautateollisuuden sivussa tuli esille kaikkein konkreettisimmin Salahmin ruukin ostossa. Se oli Murenusjoen varrella noin 30 kilometriä pohjoiseen Iisalmesta. Vesitse voitiin pienillä aluksilla päästä Vieremäjokea pitkin Iso-Iille, joka oli Vieremän ja Iisalmen väliin jäävä järvi, ja sieltä edelleen Iisalmen reitille. Ruukin olivat perustaneet Ruotsista Suomeen saapuneet raudanvalmistuksen tuntijat Elias ja Lars Fredrik Dahlström vuonna 1807. Dahlströmiä käsissä ruukki oli kuitenkin vain muutaman vuoden. Sen jälkeen se näki useita omistajia, joista merkittävin oli edellä mainittu Jyrkän omistaja, kauppaneuvos Zachris Franzén. Kahden ruukin väli linnuntietä oli noin 50 kilometriä, mutta kiertelevien teiden takia tosiasiaassa paljon pidempi. Hankkimalla Salahmin Ylä-Savon rautateollisuus oli entistä korostuneemmin Raahen kaupungin talousaluetta.

Franzénin kausi oli Salahmin ruukin suuruuden aikaa. Ruukin useisiin uudistuksiin kuului manufaktuuripaja, jonka tuotteita olivat kirveet, lapiot, naulat, hevosenkengät, rekiraudat, pultit ja laivatakeet. Osa tuotannosta myytiin paikallisesti, mutta suurin osa vietiin Raahen myytäväksi ja osa kulkeutui Raahen kautta ulkomaillekin. Myös Kuopion talvimarkkinat olivat tämän teollisuuslaitoksen tuotteiden markkinointipaikka. Zachris Franzénin 1852 tapahtuneen kuoleman jälkeen ruukki kuului hänen perikunnalleen, jonka johdossa oli Franzénin vävy, kauppaneuvos Fredrik Sovelius. Uudistuksia ruukissa ei tänä aikana tehty.⁹³⁷

Wahlin firman kiinnostus Salahmin ruukkiin alkoi jo Paul Wahlin elämän viimeisinä vuosina. Alkuna oli Jyrkän isännöitsijän F. O. Braxin maaliskuuhuhtikuun vaiheessa 1870 pääkonttoriin lähettämä kirje, jossa tämä ehdotti ruukin vuokraamista. Brax oli sano-

malehdistä lukenut, että sellainen olisi mahdollista. Tähän pääkonttori reagoi kehottamalla Braxia menemään Salahmiin ja kysymään sen isännöitsijältä ”kaikkea, mitä pitää saada tietää” ja lähettää nämä tiedot sitten Viipuriin. Samassa kirjeessä mainittiin, että Salahmin ruukin vuokraus ehkä antaisi firmalle mahdollisuuden ”muutamiin” hyviin tukkihankintoihin Varkauden sahoja varten. Sen vuoksi Braxin oli otettava mukaan asian osaava, joka voi viipyä siellä tutkimassa metsiä. Kirjeessä oli alleviivattuna lause ”Tarvitsemme tukkeja”.⁹³⁸ Ilmeisesti Brax antoi pääkonttoriin myönteisen kuvan Salahmin tarjoamista mahdollisuuksista, sillä huhtikuun lopulla 1870 pääkonttori lähetti tiedustelun ruukkiyhtiön edustajalle A. J. Lagerborgille, olisiko ruukki huokealla vuokrattavissa.

Toukokuun alussa Salahmin vuokrauksesta käydyssä kirjeenvaihdossa olivat ruukin puolelta osallisina Lagerborgin lisäksi ruukin hoitaja C. Chydenius ja edellä mainittu kauppaneuvos Fredrik Sovelius. Toukokuun puolivälissä 1870 Brax sai ohjeen heti kir-

jeen saatuaan lähteä Salahmiin tutkiakseen siellä vielä joitain asioita. Hänen oli jälleen otettava mukaansa joku, joka osasi arvioida metsiä ja pintapuolisesti (*flyktigt*) Salahmiin kuuluvien talojen metsäalueita. Toukokuun alkupuolella 1870 Braxille lähetetyissä kirjeissä ei kiinnitetty huomiota Salahmin raudanvalmistukseen vaan nimenomaan niihin tiloihin, jotka kuuluivat ruukkiin. Kirjeissä sanottiin, että Wahlin mielenkiinto pääasiallisesti oli Salahmin metsissä, sillä Varkaudessa alkoi olla puutetta tukeista.⁹³⁹ Selvitykset ja kirjeenvaihto Salahmin omistajien kanssa johtivat Varkaudessa käytyyn neuvotteluun, jossa olivat läsnä Paul Wahl, Friedrich Wahl ja Brax. Tämä tapaaminen oli 29. toukokuuta 1870 ja päätöksenä oli Salahmin ruukin ostaminen.⁹⁴⁰ Vuonna 1874 Salahmi siirtyi Wahlille 246 000 markan kauppahinnasta.

Salahmin ruukki ja mylly Viemällä. Valokuvaaja: Samuli Paulaharju, 1924. Museovirasto, Kansatieteen kuvakokoelma. CC BY 4.0.

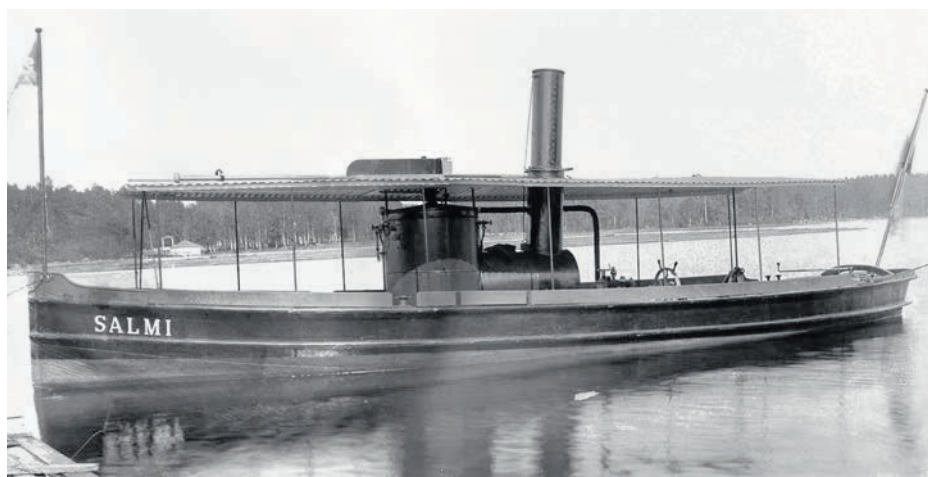
Salahmin rautaruukin työläisiä tekemässä Murennusjoen vesiränniä myllyyn. Kuvan yllälaidassa Salahmilta Kiuruvedelle vievä tie ja huono puinen silta, jonka alitse tukit uitettiin. Alkuperäinen kuva noin 1890-luku, reprokuvaaja: Ivar A. Ekström, Varkauden museokeskus Konstin kuvaarkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma.

Salahmin ruukki sopi Paul Wahlin firman rakenteeseen paitsi tukkien hankintapisteenä myös takkiraudan valmistajana Varkauden tarpeisiin. Valssilaitos tarvitsi takkirautaa enemmän kuin Jyrkkä ja Petäjälampi pystyivät toimittamaan. Toki sitä olisi saatu ostettuakin, mutta Salahmin hankinta monin tavoin vahvisti kauppahuoneen asemaa Ylä-Savossa.

Salahmin isännöitsijäksi kutsuttiin Kurimon-Ämmän ruukinhoitaja A. Backman. Hänen johdolla aloitettiin pysähdyksissä olleella ruukilla suuret uudistustyöt. Ne olivat uuden masuunin ja uusien hiiliuunien rakentaminen, asuin- ja talousrakennuksia, lottien veistämistä ja Vieremäjoen matalikkojen perkaamista mahdolliseksi laivaliikenteelle. Ruukki oli nyt osa Varkauden teollisuutta, ja liikenneyhteys sinne oli ensiarvoinen asia. Korkea uudenaikainen masuuni lämminilma- ja puhalluslaitteineen, jotka melkoisten vastoinkäymisten ja Varkauden tullessa jo kärsimättömäksi, valmistuivat lokakuussa 1875.⁹⁴¹ Hinaajalaiva *Paul* annettiin ruukille vetämään lotjia. Seuraavina vuosina ruukin oma hinaaja vaihtui muutamia kertoja, kun kävi ilmi, että matalat ja ahtaat väylät eivät käyneet muille kuin riittävän pienille aluksille. Lotjia veistettiin tässä vaiheessa kymmenkunta, osa malmin nostoon ja osa malmikiven kuljetukseen. Vuoden 1875 loppuun tultaessa oli valmistettu 186 tonnia takkirautaa.⁹⁴²

Raudan valmistus ei sujunut kuitenkaan niin kuin oli ollut tarkoitus. Jo joulukuussa 1875 Backman totesi, ettei masuunin antama tulos ollut hyvä.⁹⁴³ Syiksi hän mainitsi malnikiven, erityisesti Peltosalmen seudulta tuodun, vähäisen rautapitoisuuden, masuunin piipun huonon rakenteen ja Varkauden toimittaman kelvottoman puhalluskoneen. Hän katsoi aiheelliseksi huomauttaa, ettei ruukin hoidossa ollut vikaa.⁹⁴⁴ Lähes koko vuosi 1876 meni ruukilla heikosti ja vain 560 tonnia takkirautaa saatiin masuunista. Seuraava vuosi lupasi kuitenkin parempaa niin, että Backman huhtikuussa 1877 piti todennäköisenä, että Salahmista tulisi kannattava yritys.⁹⁴⁵ Mutta näin ei käynyt. Kesällä 1877 masuunissa ilmeni taas ongelmia ja toiminta oli keskeytettävä. Tätä yrityksen johto ei enää sietänyt. Salahmiin osoitetuista varoista oli vain murto-osa saatu takaisin. Investoinnit oli kirjattu pääomataseen aktiivoihin, joissa Salahmin arvo vuoden 1875 päättyessä oli 511 000 markkaa ja kaksi vuotta myöhemmin 650 000 markkaa.⁹⁴⁶ Varoja oli siten mennyt jo yli puolitoista kertaa enemmän kuin mitä ruukki oli maksanut. Viipurin pääkonttori moitti Backmania kevytmielisistä kokeiluista, jotka tulivat yrityksen maksettaviksi, ja heinäkuussa 1877 Backmanin kausi Salahmissa päättyi.⁹⁴⁷

Salahmin uudeksi isännöitsijäksi nimitettiin sahanisännöitsijä C. J. Broberg. Tämä oli mielenkiintoista, sillä Broberg ei ollut raudanvalmistaja vaan hän oli hoitanut ilmeisen hyvin Paul Wahlin Kymijoen puolivälissä olleita Ummeljoen ja Heikkilän sahoja. Nämä sahat olivat 1870-luvun puolivälissä lopetuslistalla, koska yritykselle oli valmistunut Kotkan Hietaseen suuri höyrysaha. Brobergille tarjottiin tilaisuutta siirtyä Salahmiin.⁹⁴⁸ Hän hyväksyi tarjouksen ja tuli sinne syyskesällä 1877. Siinä vaiheessa ei raudanvalmistuksen kanssa ollut paljon tekemistä, sillä metalliteollisuudessa oli vallalla huonot ajat. Varkaus antoi määräyksen, ettei masuunia saanut pannaan käyntiin ennen kevättä 1878 ja kaikista korjauksista oli luovuttava, vain huoltotyöt olivat sallittuja ”kun raudanhinnat ovat nyt niin alhaalla”.⁹⁴⁹ Tämä johtui Euroopan poliittisesta tilanteesta. Odotettua sotaa ei tullutkaan, ja sen pelossa koottuja varastoja ryhdyttiin äkisti purkamaan. Raudasta ja myös sahatavarasta oli ylitarjontaa. Broberg koetti pääkonttoria saada avaamaan takkiraudan viennin Pietariin. Tämä onnistuikin, mutta tappiollisen hinnan kustannuksella.

Paul Wahl & Co ja Salahmin ruukin tilaama *Salmi*-hinaaja rakennettiin 1897 Varkauden Pirtinniemen laivatelakalla. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1922. Varkauden museokeskus Konstin kuvaarkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma.

Vuodet	Rautaa (tonnia)
1872–1874	-
1875–1879	432
1880–1884	349
1885–1889	489
1890–1894	848
1895–1899	832
1900–1904	610
1905–1908	1 085

Taulukko 31. Salahmin ruukin vuosittainen raudantuotanto (tonnia). Lähde: KA, Wahlin arkisto.

Brobergin aika Salahmissa jäi lyhyeksi. Hänen jälkeensä isännöitsijäksi tuli insinööri Emil J. Elmgren, joka oli tehtävässä vuoden 1901 kesään saakka. Viimeinen Salahmin isännöitsijä oli insinööri Christian Husgafel siihen saakka, kun vuonna 1908 ruukin toiminta päättyi.

Tuotannon kannalta mitään suuria teknisiä muutoksia ei näiden isännöitsijöiden aikana tapahtunut. Epäsäännöllisyys leimasi Salahmin toimintaa. Korjaustöiden vuoksi masuuni ei ollut toiminnassa vuosina 1886, 1901 ja 1903 ja puhallusvuorokausien määrässäkin oli aika suuria eroja vuodesta toiseen. Enimmillään puhallusvuorokausien määrä oli 200–240, mutta tavallisimmin 120:n ja 130:n vaiheilla. Kesällä 1904 masuuni syttyi myrskyssä tuleen ja vaurioitui pahoin. Eräänlaista optimismia raudanvalmistukseen Salahmissa osoitti se, että masuuni korjattiin ja uusia koneita hankittiin toiminnan tehostamiseksi. Seurauksena olikin tuotannon nousu, ja vuonna 1905 saavutettiin ruukin historian tuotantoennätys 1 520 tonnia takkirautaa.⁹⁵⁰ Tämä rautamäärä sai hyvän käytön, sillä venäläisjapanilaisen sodan jälkeen Varkauden konepajalla oli paljon varsinkin Venäjältä tulleita tilauksia. Salahmi valmisti melkein pelkästään takkirautaa. Joinakin harvoina vuosina tehtiin ahjomelloituksella vähäinen määrä kankirautaa (Taulukko 31).

Ruukin työväen määrä oli 70:n vaiheilla ja koko yhteisön väkimäärä lähes 300. Masuunin käyttöön tarvittiin masuunimestarin ohella kymmenkunta miestä. Muita ammattinimikkeitä olivat sepät, hiilenpolttajat ja laivamiehet. Ruukin vakinaiseen väkeen kuuluivat sen konttorihenkilökunta ja maataloudessa työskentelevä vakinainen väki.

Ruukkien taloudellinen tulos ja toiminnan päättyminen

Verrattaessa kahta Wahlin ruukkia voi havaita niiden tuotannon useimpina vuosina olleen aika tasoissa. Erojakin oli: vuosina 1885–1889 ja 1900–1904 Jyrkän tuotanto oli selvästi Salahmin tuotantoa suurempi Salahmin korjaustöiden takia. Viimeisellä toimintakaudella 1905–1908 oli Salahmin tuotanto kaksinkertainen Jyrkkään verrattuna.

Salahmin oston jälkeen Wahl lakkautti Petäjäskoskella raudan valmistuksen 1880. Ruukki kuului Jyrkän alaisuuteen, vaikka sillä olikin oma hoitajansa. Se oli vaatimaton laitos, jonka kannattavuus oli kyseenalainen. Wahlin laskelmissa 1875 pohdittiin Petäjäkosken mahdollisuuksia jatkaa raudanvalmistusta. Sen toiminta ei ollut tuottoisaa (*av något värde*) ja jos ruukki lakkautettaisiin, sen hiili- ja malmivarastoja vapautuisi Jyrkän käyttöön.⁹⁵¹

Jyrkän ja Salahmin merkityksestä Varkauden rautateollisuudelle antaa kuvan se, kuinka paljon Varkaus käytti Ylä-Savon kahden ruukin takkirautaa (Taulukko 32).⁹⁵²

Varkauden rautatehtaan putlausuuneihin tuli vain kotimaista takkirautaa, joka kaikki oli Jyrkän, Petäjäkosken ja Salahmin tuotantoa. Sitä vastoin käytettiin 1880-luvun jälkipuoliskolla pieniä määriä ulkomaista takkirautaa ja vuosina 1899–1904 puoletkin käytetystä takkiraudasta saattoi olla ulkomaista. Viimeisellä toimintakaudella 1905–1908 kaksi ruukkia tuotti enemmän takkirautaa kuin mitä Varkaus kulutti. Selitys tähän oli, että Varkauden valssilaitos paloi huhtikuussa 1908, eikä sitä rakennettu uudestaan. Liika takkirauta onnistuttiin myymään huonolla katteella Venäjän markkinoille.

Taulukko 32. Varkauden rautateollisuuden käyttämä yläsavalainen takkirauta (tonnia). Lähde: KA, Wahlin arkisto; SVT XVIII (1884–1908).

Vuodet	Määrä keskimäärin (tonnia)
1885–1889	968
1890–1894	1 531
1895–1899	1 494
1900–1904	725
1905–1908	771

Jyrkän ja Salahmin tuotannon arvo on saatavissa Suomen virallisesta tilastosta vuosilta 1884–1908 (Taulukko 33). Ruukkien tulot tulivat siitä, kuinka paljon Varkaus maksoi takkiraudasta ja se asetettiin vastaamaan tuotantokustannuksia. Vähäisiä tuloja ruukeille saattoi tulla myös maataloudesta, puodin pitämisestä ja muistakin lähteistä. Metsätulot eivät kuuluneet ruukkien tileihin.

Vuodet	Jyrkkä	Salahmi
1886–1889	57 016	40 220
1890–1894	86 592	61 894
1895–1899	66 360	55 613
1900–1904	66 758	42 090
1905–1908	44 750	88 196

Jyrkän tuotannon arvo oli Salahmia suurempi 1890-luvun puoliväliin saakka. Tämän jälkeen Jyrkän tuotannon arvoon vaikutti alentavasti ajotoiminnan päättymisen. Salahmin tuotannon arvoihin vaikuttivat ratkaisevasti masuunin korjauskatkot. Näiden lukujen valossakin Salahmin suuruuden aika Wahlin kaudella olivat sen toiminnan neljä viimeistä vuotta.

Ruukkien taloudellisen tuloksen selvittäminen on puutteellisesti säilyneen tilimateriaalin ja kirjanpitoikäntönnön vuoksi vaikeaa.⁹⁵³ Viimemainittu tarkoitti ensi kädessä sitä,

Viljan puintitalkoot ja ensimmäinen lokomobiili kunnassa. Se oli Varkauden Tehtaitten konepajalla valmistettu. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1910, Vieremä, Salahmi, Pehkolanniemi. Varkauden museokeskus Konstin kuvarkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma.

Taulukko 33. Tuotannon arvo Jyrkän ja Salahmin ruukeilla 1886–1908 (markkaa). Lähde: KA, Wahlin arkisto.

Jyrkän ruukin työntekijät päiväleivolla. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1900-luvun alkupuoli, Sonkajärvi. Varkauden museo-keskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma.

että ruukkien tappioihin laskettiin niihin sijoitetun pääoman korko 6 prosenttia. Kun esimerkiksi Jyrkän korko vuonna 1875 laskettiin 6 prosentin mukaan (7 498 markkaa), oli se voittoon suhteutettuna (28 679 markkaa) varsin paljon.⁹⁵⁴ Osoitettu tulos on siten kirjanpidollisesti enemmän kuin toiminnasta saatu. Yleiskuva on se, että Jyrkkä oli varsin kannattava laitos 1880-luvun alkupuolelle saakka. Parhain kausi oli 1870-luvun alussa metalliteollisuuden korkeasuhdanteen aikana. Suurin voitto merkittiin 1873, lä-

hes 40 000 markkaa, ja Brax sai pääkonttorista erityisen kiitoksen hyvästä tuloksesta.⁹⁵⁵ Seuraavalla vuosikymmenellä Jyrkän taloudellisesta tuloksesta ei voi sanoa mitään. Tämä johtui siitä, että Salahmin tappiot siirrettiin Jyrkän tilille. Oli melkoinen saavutus, että Jyrkkä koroista ja Salahmin tappioista huolimatta 1880-luvun ensipuoliskolla pystyi tekemään voittoa.

Petäjäkoski toimi voiton ja tappion rajamailla siitä asti, kun Wahl otti sen haltuunsa 1870-luvun alkuun saakka. Vuonna 1873 sen kirjanpidollinen tulos osoitti voittoa, mutta sen jälkeen kaikki vuodet olivat tappiollisia. Suurin syy tappioihin olivat ruukille kirjatut korkomenot, joita tuotannon arvo ei täysin kattanut. Vaikka toiminta päättyi 1880, ruukki jäi edelleen Wahlin kirjoihin ja sen kirjanpidollinen arvo nousi, kun pääoman korko aktivoitiin eikä poistoja juuri tehty.

Salahmin taloudellisesta tuloksesta ei voi lausua mitään, ennen kuin ruukki 1870-luvun viimeisinä vuosina pääsi jonkinlaiseen tuotantomääriin. Vasta vuonna 1883 merkittiin ensimmäisen kerran voittoa 6 500 markkaa. Seuraavalla vuosikymmenellä 1890-luvulla molemmat ruukit pystyivät toimittamaan Varkauteen enemmän takkirautaa kuin koskaan aikaisemmin, mutta silti molempien ruukkien kannattavuus horjui. Tämä johtui ensiksi raudan ja teräksen hinnan alenevasta kehityksestä. Pelkästään vuosina 1881–1895 teräksen hinta aleni noin 50 prosenttia.⁹⁵⁶ Tämä johtui suurtuotannosta, joka otti käyttöönsä uuden metallurgian. Uusi tekninen kehitys – Bessemer-konvertit ja Siemens-Martin-uunit – soveltuivat suurtuotantoon paremmin kuin pientuotantoon. Tästä tuli Jyrkän ja Salahmin heikko kohta. Tuotantokustannuksia ei saatu alennettua, eikä Varkauden maksama takkiraudan hinta 1880-luvun puolivälin jälkeen noussut. Suomessa ei ollut mahdollista kohottaa ainakaan järvimalmiin perustuva tuotantoa. Ensinnä järvimalmivarat alkoivat ehtyä. Tosin se oli uusiutuva tuote, sillä sitä kertyi järviin uudestaan ja uudestaan, mutta ei enempää kuin korvaamaan poistetun mineraalin. Suuremman määrän saamiseksi oli siirryttävä kauempaan oleville järville, jolloin taas kustannukset kohosivat. Toinen seikka oli malmin nostaminen ja saanti ruukeille. Nostoa ei onnistuttu koneellistamaan kokeiluista huolimatta. Malmia nostettiin erityisesti kesäisin, maaseudun kiireisimmällä ajalla. Kilpailijana työntekijöistä eivät olleet nyt enää vain maatyöt vaan myös metsätalous. Savottojen takia hevostyön kysyntä lisääntyi ja työ kävi kalliimmaksi. Suuret uitot tarvitsivat tukkilaisia, ja se työ oli palkoiltaan ja työnkuvaltaan houkuttelevampi kuin yksitoikkoinen ja raskas malmikiven nostaminen. Puuhiilen saanti muodostui näille Ylä-Savon ruukeille 1900-luvun alkuvuosina niin vaikeaksi, että masuunien toimintaa oli rajoitettava. Nokinen ja suhteellisen huonosti palkattu miilu ei kelvannut, jos parempaa oli tarjolla.⁹⁵⁷

Vuoteen 1920 mennessä Suomen kaikki järvimalmiruukit olivat lopettaneet toimintansa. Niin oli myös Ylä-Savon ruukkien laita. Aika ja tekninen kehitys oli tehnyt tämän teollisuuden kannattamattomaksi. Jälkikäteen voi kuitenkin arvostaa sitä, että koko maan mittakaavassa suuri ja tärkeä Varkauden konepaja rakensi höyrykoneet, laivat ja muun melkein pelkästään Ylä-Savon ruukeilta saamastaan raudasta. Ylä-Savon teollisuus ei silti päättynyt ruukkien sammumiseen. Uuden aikakauden alkua ja Ylä-Savon luonnonvarojen paikallista jalostusta lopputuotteiksi olivat ne höyrysahat, jotka perustettiin vuosina 1890–1910. Tämä olisi kuitenkin jo oma kertomuksensa.

Jaana Luttinen

Ensimmäisen visionäärin kahdeksan vaikerrusta

Iisalmen pitäjän karulla pohjoisreunalla asunut talollinen Pekka Kumpulainen laati vuonna 1856 Ylä-Savon ensimmäisen aluestrategian, jossa hän kytki kotiseutunsa kehittämisen osaksi keisari Aleksanteri II:n uutta talouspolitiikkaa. Kumpulainen oli itseoppinut kansanmies, joka edusti uudentyyppistä yhteiskunnallisesti aktiivisen kansalaisen ideaalia. Hän ankkuroi visionsa kotiseutunsa arkeen ja antoi esimerkillään mallia ruohonjuuritason uudistuksille. Luvussa käsitellään Pekka Kumpulaisen alueellisia kehittämisideoita osana modernisoituvaa suomalaista yhteiskuntaa ja keisarillisen talousohjelman jalkauttamista syrjäiseen Ylä-Savoon.

Valtiopäivien 1863–1864 talonpoikaissäätö. Iisalmelainen Pekka Kumpulainen ansiomerkkeineen eturivissä toinen oikealta. Valokuvaaja: N. P. Michaelis, Museovirasto, Historian kuvakokoelma. CC BY 4.0.

Ympärillä muuttuva maailma

Maailma yläsavolaisten ympärillä muuttui 1800-luvun loppupuolelta alkaen nopeasti. Elinkeinoelämä monipuolistui ja modernisoitui. Höyrykoneet, rauta-aurat ja separaattorit mullistivat maa- ja metsätalouden menetelmiä, kanavoinnit, telefontit ja rautatiet nopeuttivat ja helpottivat yhteyksiä. Agraarinen omavaraisuus väheni, ja rahatalous, teollisuustuotteet ja erilaiset palvelut tulivat vähitellen tutummiksi. Alueellinen ja sosiaalinen liikkuvuus lisääntyivät. Keisari Aleksanteri II:n valtakaudella (1855–1881) Suomessa toteu-

tettiin monia yhteiskunnallisia uudistuksia. Suomen kieli sai virallisen aseman ja Suomi oman valuutan, kansakoululaitos perustettiin, maaseudulle luotiin kunnallishallinto ja elinkeinovapaus toteutui.

Elinkeinoitoiminnan muutokset eivät olleet yhtäkkisiä, vaan niiden perustaa oli luotu ainakin jo 1800-luvun alkupuolelta lähtien. Yhteiskunta ja sen rakenteet eivät uudistuneet itsestään, vaan tarvittiin yksittäisten ihmisten yritteliäisyyttä ja yhteistoimintaa. Innovaatioita ja uusia järjestelmiä ei omaksuttu yksisuuntaisesti ylhäältä alaspäin. Myös tavalliset suomalaiset olivat aktiivisia toimijoita. He omaksuivat ja muokkasivat uusia ideoita, teknologioita ja kansalaisyhteiskunnan muotoja omaan arkielämäänsä sopiviksi. Suomen kieleen omaksuttiin 1800-luvun puolivälin jälkeen uudissanat 'yhteiskunta' ja 'kansalainen' nykymerkityksissään ja poliittinen keskustelu niiden syvimästä olemuksesta alkoi.⁹⁵⁸ Iisalmelainen talollinen Pekka Kumpulainen (1817–1880) ei ainoastaan omaksunut uusia talouspoliittisia tuulia vaan edisti niitä paikallisyhteisönsään, lehtikirjoituksissaan ja säätyvaltiopäivillä. Hän uskoi tieteen saavutuksiin, jatkuvaan edistykseen ja tavallisen ihmisen mahdollisuuksiin. Puheessaan Nerkoon kanavan vihkiäisissä 16. syyskuuta 1869 Kumpulainen julisti Iisalmen pitäjän astuneen kanavan myötä askeleen ”suuren kauppamaailman” yhteyteen:

Me elämme onnellisessa aikakaudessa, jolloin tieteet ja taiteet, niin monella eritavalla käytännöllisesti, kaikissa erinäisissä elinkeinoin haaroissa ihmisen yhteiseksi hyväksi ovat käyttäneet hyödyllisen vaikutuksensa – vaikutuksia, joista esi-isämme eivät tunteneet eikä niistä osallisina olleet, sillä heillä ei ollut eivätkä tunteneet rautateitä ja kanavia, höyrykoneita, ukkoisen-syöttöä, sanan lennätintä ja monia muita hyödyllisiä havainnoita ja laitoksia – joita me jo tunnemme ja suurelle edulla hyväksemme käyttämme.⁹⁵⁹

Ylä-Savon kehittäminen osaksi uutta talouspolitiikkaa

Tieto keisarillisesta uudistusohjelmasta levisi suuriruhtinaskunnassa laajalti maaliskuussa 1856, kun sanomalehdet raportoivat keisari Aleksanteri II:n Suomen-matkasta. Tämä vieraili myös senaatin kokouksessa Helsingissä. Senaatti kirjasi keisarin sanelusta ranskaksi pöytäkirjaan joukon aloitteita, joiden avulla Suomen taloutta kohennettaisiin ja Krimin sodan (1853–1856) vaurioita korjattaisiin. Senaatti muodosti komitean suunnittelemaan, miten Sisä-Suomi saataisiin yhdistettyä rautateiden, kanavien ja maanteiden avulla Itämerelle. Tarkoituksena oli parantaa sisämaan taloudellisia siteitä rannikon kaupunkeihin ja sitä kautta integroida Suomea erityisesti Pietarin suuntaan. Liikenneväylien rakentamisen lisäksi oli rohkaistava kauppaa ja merenkulkua, perustettava kansakouluja ja korotettava alempien virkamiesten palkkoja. Komitean puheenjohtajaksi keisari nimitti kenraalikuvernööri, kreivi F. W. R. von Bergin (1794–1874).⁹⁶⁰

Yli puoli vuotta myöhemmin, marraskuussa 1856, *Suomen Julkisia Sanomia* -lehden näytenuumerossa julkaistiin iisalmelaisen talollisen Pekka Kumpulaisen kahdeksan vaikeudesta eli anomusta ”Iisalmen pitäjän ja koko kansakunnan vaurauden ja hyvinvoinnin

Talollinen Pekka Kumpulainen (1817–1880) tunnetaan myös Peten- ja Pietari-nimisenä sekä nimimerkillä ”P. K.”. Hän allekirjoitti kirjeensä yleensä Pekka Kumpulaisena. Kerrotaan, että Pekka Kumpulaisessa heräsi jo varhaislapsuudessa palava opin- ja tiedonhalu. Hänellä näyttää olleen suotuisat olosuhteet itsensä kehittämiseen ja saavuttamiensa taitojen hyödyntämiseen. Laura Starkin mukaan varhaisten talonpoikaisten omaelämäkertojen kirjoittajat olivat oppineet kirjoittamaan usein pitkän ajan kuluessa, koska lukemisen ja kirjoittamisen harjoitteluun vaadittavaa tilaa, aikaa ja välineitä ei ollut toivotusti saatavilla. Pekka Kumpulaisella oli oman innostuksensa lisäksi oppimisen mahdollistajia ja aineistoja, mikä nopeutti hänen kehitystään.

Kotoaan Iisalmen pitäjän Marttisenjärveltä Pekka Kumpulainen sai lukutaidon ensimmäiset aakkoset. Sen jälkeen hän pyysi omasta aloitteestaan pastori Johan Seléniltä ohjausta. Tämä toimi Iisalmen maaseurakunnan ensimmäisenä kappalaisena Kyrönniemessä 1826–1836. Selén opetti Pekkaa lukemaan ja lainasi tälle kirjoja. Pari vuotta Kumpulaisesta kerrotaan kehittyneen niin erinomainen lukija, että häntä oli käyty läheltä ja kaukaa katsomassa ja kuulemassa. Pastori Selén neuvoi pojalle myös kirjoitustaidon alkeet. Pekka saavutti kauniin ja sujuvan käsialan ja oppi vähitellen käyttämään erinomaisesti kirjakieltä. Oli aika tyypillistä, että varhaiset talonpoikaiskirjoittajat saivat ohjausta paikallisilta papeilta. Opiskelussaan Pekka Kumpulainen ei näytä kohdanneen suuria vaikeuksia. Yhteisön asenteet olivat pikemmin arvostavia ja myönteisesti ihmetteleviä kuin paheksuvia ja pilkkaavia. Tässä Pekka

Kumpulaisen opintie näyttää poikenneen tyypillisistä maaseudun itseoppineista, jotka joutuivat voittamaan yhteisönsä ennakkoluuloja.

Kumpulaisen kotikirjasto oli seudun suurimpia ja monipuolisimpia. Kuollessaan hän omisti yli 400 nidettä: maatalous- ja lakitieteellisiä teoksia sekä kaunokirjallisuutta, kuten *Kalevalan*, *Kantelettaren*, Aleksis Kiven teokset, Schillerin ja Goethen suomennetut näytelmät, Lessingin *Nathan viisaan* ja Sara Wacklinin teoksen *Satanen muistelmia Pohjanmaalta*. Kumpulaisen kirjahyllystä löytyi myös Johan Fredrik Cajanin kirjoittama *Suomen historia* ja Yrjö Koskisen *Nuijasota*. Pekka Kumpulainen oli vuodesta 1849 Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran jäsen.

Pekka Kumpulainen opetteli ruotsin kieltä pastorilta saamiensa kirjojen avulla. Muistitiedon mukaan Kumpulainen ymmärsi ruotsia auttavasti, mutta ei puhunut sitä. Hän pystyi suomentamaan ja kirjoittamaan ruotsiksi yksinkertaisia asiakirjoja, kuten kuitteja ja velkakirjoja. Kumpulainen tutki ahkerasti lakikirjoja. Kun Iisalmeen perustettiin kunnallishallitus 1873, oli Pekka Kumpulainen laatimassa kunnalle ja sen elimille ohjesääntöjä. Kun kunnallislautakunta aloitti toimintansa, oli Kumpulainen aikajärjestyksessä sen toinen esimies.

Talollinen Pekka Kumpulainen osallistui kaikille neljälle valtiopäiville, jotka järjestettiin 1860–1870-luvuilla. Ensimmäisen kerran hänet valittiin Iisalmen tuomiokunnan edustajaksi 1863. Hänen osaltaan

edistämiseksi”. Toimituksen saatesanoissa Pekka Kumpulainen nostettiin esimerkilliseksi mallikansalaiseksi. Kenraalikuvernööri von Bergin perustama suomenkielinen virallinen lehti teki viranomaisilmoitusten julkaisemisen lisäksi ideologista työtä. Lukijoita valistettiin, että heistä jokaisen velvollisuutena oli työskennellä suuriruhtinaskunnan uudistamisen puolesta. Tämä näkyi myös Kumpulaisen vaikerruksiin liitettyssä johdannossa: ”Miten rahvaskin maassamme jo harrastaa eistymistä, todistaa seuraava herralle Kenraali Kuvernöörille Kreivi Bergille, H. Y. viime kesänä matkustaissa halki Suomen, yhdeltä rehelliseltä ja aivan neuvokkaalta talonpojalta Iisalmelta annettu esittelemä.”⁹⁶¹

Miten Pietarista ja Helsingistä katsoen periferiassa asuneesta talonpojasta tuli keisarillisen talousohjelman edistäjä ja mallikansalainen? Edellytykset loi varhainen kansalaisyhteiskunta, jonka keskeisen ja vähitellen myös suomenkieliseen väestönsä laajenevan vuorovaikutusareenan sanomalehdet muodostivat. Kotipitäjässään Pekka

viimeiset valtiopäivät olivat 1877–1878. Valtiopäivämiehenä Pekka Kumpulainen toimi usean valtiokunnan jäsenenä. Hän oli aktiivinen esimerkiksi liikenne- ja kulkulaitoskysymyksissä kannattaen muun muassa rautatien rakentamista etelästä Savon kautta Ouluun. Vastoin säätynsä enemmistöä hän puolsi Riihimäen–Pietarin radan rakentamista. Pekka Kumpulainen teki aloitteita suomen kielen aseman parantamiseksi, muun muassa 1872 hän ehdotti oppikoulujen opetuskielen muuttamista samaksi kuin koulun ympäristössä asuvan väestön pääkieli oli. Valtiopäivillä 1877–1878 Pekka Kumpulainen anoi valtion tukea näyttämötaiteelle. Hänen mielestään hallituksen olisi pitänyt perustaa kansallisteatteri ”kotimaista taidetta suojellakseen”. Matti Klingen mukaan on selvää, että suunnitelma oli pääosin tehty Suomalaisen Teatterin johdossa, ja Pekka Kumpulaisen anomus oli vain kanava tuoda asia käsiteltäväksi valtiopäiville.

Pekka Kumpulainen korosti kansanvaltaa. Hänen mukaansa valtiopäivien tulisi edustaa koko Suomen kansaa, ei vain säätyjä. Hänellä oli moniin aikalaisiinsa verrattuna laaja kansalaisuuden käsite. Vuonna 1867 valtiopäivillä Kumpulainen puolusti innokkaasti muun muassa avioliiton oikeutta hallita pesän yhteistä omaisuutta ja tyttären oikeutta saada samanlainen perintö kuin poikakin. Vuoden 1872 valtiopäivillä Kumpulainen anoi parannuksia aviottomien lasten asemaan, luvan myöntämistä ”laukkuryssille” harjoittaa ammattiaan veroa vastaan ja kaskeamiskiellon kumoamista Savossa ja Karjalassa. Iisalmen tuomiokunnan talonpoikaissäädyn edustajana Pekka Kumpulainen esitti joukon toivomusaloitteita myös

Ylä-Savon asioiden edistämiseksi, kuten Kuopion ja Iisalmen välisen laivareitin perkaamisesta ja Iisalmeen perustettavasta suomenkielisestä alkeiskoulusta.

Pekka Kumpulaista voidaan syystä pitää Iisalmen kaupungin isänä, ensimmäisen yläsavolaisen aluestrategian laatijana ja modernisaation paikallisena airuena sekä merkittävänä aikansa talonpoikaissäädyn edustajana. Kumpulainen osoitti periaatteellisissa kysymyksissä itsenäistä, ennakkoluulotonta ja valistunutta katsantokantaa. Hän ei jäänyt vain ideoimaan vaan tahtoi viedä ajatukset käytäntöön. Nyky-Iisalmen iskulause olisi varmasti kelvannut Pekka Kumpulaisellekin: ”Emme odota ihmeitä. Teemme niitä.” Edistyksellisyydestään huolimatta hänelläkin oli hyvin inhimilliset piirteensä. Pekka Kumpulaisen kerrotaan esittäneen mielipiteensä joustavalla sanavalmiudella ja vankkumattomalla varmuudella – usein eksyen liioitteluun, kiivastuen ja välillä muita edustajia solvaten. Asioiden yksityiskohtiin Kumpulainen ei aikansa talonpoikaisjärkisenä visionäärinä aina jaksanut syventyä. Hän oli monella tapaa aikansa lapsi. Modernisaatio avasi hänelle mahdollisuuksia vahvistaa kulttuurista ja sosiaalista pääomaansa ja vaikuttaa omalta osaltaan yhteiskunnalliseen muutokseen.

Lähteet: *Helsingfors Dagblad* 28.6.1872. KA, Iisalmen TMK, perukinjat 1879–83, numero 78, Petter Kumpulainen 29.2.1880. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran jäsenet 1831–1892. Aaltonen 1952. Hytönen 1926. Klinge 2006. Kuusmin 2009. Rissanen 1927. Stark 2006b.

Kumpulainen kuului 1850-luvulla niihin harvoihin talonpoikiin, jotka olivat tilanneet kotiinsa sanomalehtiä. Noin kuukausi keisarin keväisen Suomen-vierailun jälkeen hän luki kotonaan Iisalmen pitäjän Martisenjärven Pehkolanniemessä *Suomettaresta* uutisoinnin keisarin syntymäpäivän vietosta 29. huhtikuuta 1856. Samalla Helsingissä oli juhlistettu Pariisin rauhansopimusta ja Krimin sodan päättymistä. Lehdessä julkaistiin kenraalikuvernööri Bergin juhlapuhe, jossa tämä esitteli uutta talousohjelmaa. Esimerkkinä liikenneyhteyksien paranemisesta kenraalikuvernööri mainitsi Saimaan kanavan, joka avattaisiin liikenteelle syksyllä 1856 ja joka yhdistäisi Saimaan alueen Kuopiota myöten Itämereen ja Pietariin. Myös teollisuutta edistettäisiin. Puheensa loppuksi Berg vetosi voimallisesti ”maakunnan” miehiin: ”Nyt kehoitan minä taas jokaista auttamaan minua rauhan ahkeromisissa. – Minä olen vakuutettu, että me yhdistetyillä voimilla emme turhaan tee työtä maakunnan menestykseksi!”⁹⁶²

Hieman myöhemmin suomenkieliset sanomalehdet kertoivat Pekka Kumpulaiselle, että kreivi Berg tulisi kesällä 1856 tekemään laajan tarkastusmatkan Suomeen. Kenraalikuvernööri matkustaisi tällöin Kuopiosta Iisalmen kautta Ouluun. Reitti kulkisi Pekka Kumpulaisen kotitalon, Pehkolanniemen kestikievarin ohitse. Tästä innostuneena tämä alkoi valmistella vaikerruksiaan Ylä-Savon olojen kohentamiseksi.⁹⁶³ Alamaisten anomukset edustivat pitkää jatkumoa Ruotsin ajalta, ja niiden merkitys korostui niin sanotun valtiotyön aikana (1809–1863), jolloin lakeja säätäneet valtiopäivät eivät kokoontuneet. Suuriruhtinaskunnassa poliittiset päätökset henkilöityivät viime kädessä hallitsijaan, mitä ilmensi kaikkien päätösten tekeminen Keisarillisen Majesteetin nimissä. Anomuskäytäntö oli periaatteessa jokaisen alamaisten ulottuvilla varallisuudesta ja sosiaalisesta asemasta riippumatta. Syrjäisellä maaseutualueella asuvana talollisena Pekka Kumpulainen ei kuitenkaan edustanut aivan tyyppillisintä anomuksen laatijaa.⁹⁶⁴

Vaikerrustensa puhutteluosioissa Pekka Kumpulainen ylisti kenraalikuvernöörin ylemmyyttä ja keisarin isällistä lempeyttä. Kumpulainen kertoi olevansa liikkeellä ”kanssa-asuvaisteni ja säätyini, koko rakkaan isänmaamme ja kansan puolesta”. Hän viittasi keisarin maaliskuseen Suomen-matkaan. Yhtä lailla Kumpulainen osoitti olleensa tietoinen kenraalikuvernöörin ”Rauhan päivällisillä” huhtikuussa pitämästä puheesta ja tämän kehotuksesta aktiiviseen sodanjälkeiseen jälleenrakennustyöhön.⁹⁶⁵

Kenraalikuvernöörin kiertomatkan tarkoituksena oli tehdä keisarillista uudistusohjelmaa tunnetuksi. Seurue pysähtyi lyhyeksi aikaa Pekka Kumpulaisen omistamaan Pehkolanniemen kestikievariin vaihtamaan hevosia heinäkuun 15. päivänä 1856. Silloin Kumpulainen piilotti vaikerruksensa korkea-arvoisen vieraan vaunuihin. Jatkaessaan matkaansa kenraalikuvernööri F. W. R. von Berg löysi vihon – ja jo Piippolasta hän lähetti Kumpulaiselle kutsukirjeen saapua Ouluun tapaamiseen. Berg suhtautui Pekka Kumpulaiseen poikkeuksellisen suopeasti. Kenraalikuvernööri von Berg ei ollut suomalaisten senaattoreiden ja korkeiden virkamiesten suosiossa. Ehkä siksi hän loi suhteita suomenkieliseen talonpoikaistoon ja mieltyi erityisesti Pekka Kumpulaiseen. Kenraalikuvernööri sai Suomen-matkansa varrella lukuisia anomuksia, mutta virallisessa sanomalehdessä julkaistiin vain yksi rahvaanmiehen tekemä anomus. Se oli Pekka Kumpulaisen kirjoitus. Ainoana kenraalikuvernöörin vuoden 1856 matkallaan tapaamista rahvaanmiehistä Kumpulainen sai keisarin myöntämän kultamitalin. Bergin myötävaikutuksella senaatti kutsui vuonna 1857 Pekka Kumpulaisen talonpoikaissäädyn edustajaksi Suomen Pankin hallinnon tarkastukseen. Tilaisuudessa oli edustajia kustakin säädystä vain kaksi. Tämä oli Pekka Kumpulaisen ensimmäinen Helsingin-matka, ja se tapahtui pankin kustantamalla hevosen kyydillä ja viiden hopearuplan päivärahoilla tammikuussa 1858.⁹⁶⁶

Ensimmäinen vaikerrus: suomen kieli

Keisari Aleksanteri II:n liberalistisen talousohjelman tapaan Pekka Kumpulaisen vaikerrukset⁹⁶⁷ kytkevät kansan sivistystason ja kansakunnan vaurastumisen kiinteästi toisiinsa. Ensimmäinen vaikerrus koski suomen kielen asemaa. Kumpulainen ehdotti, että suomesta tulisi virka- ja opetuskieli. Ajatus ei ollut uusi, eikä se lähtökohtaisesti herättänyt julkisuudessa

suuria ristiriitoja. Venäläiset suhtautuivat asiaan myönteisesti, sillä suomen kielen aseman parantaminen auttaisi suomalaisia irtaantumaan ja katkaisemaan taloudellisia ja kulttuurisia siteitä entiseen emämaahansa. Venäjään suomalaisesta virkakunnasta vain vähemmistö osasi ja opetteli, joten venäjän kielen aseman vahvistamiselle ei vallinnut suotuisia olosuhteita.⁹⁶⁸

Ruotsia liki taitamattomana Pekka Kumpulainen oivalsi, kuinka paljon helpompaa asioiden hoito olisi tavalliselle kansalle, jos he voisivat käyttää äidinkieltään viranomaisasioinnissa. Hän tunsi erittäin hyvin vuoden 1734 lain suomennoksen ja toimi paikallisesti varsin pätevänä ja arvostettuna maallikkoasianajajana. Kumpulainen laati perukirjoja ja erilaisia valitus- ja anomusasiakirjoja kirjoitustaidottomien talollisten ja torppareiden puolesta. Hän oli pitäjässään ensimmäisiä, ellei ensimmäinen, joka johdonmukaisesti käytti asiakirjoissa suomen kieltä. Kumpulaisen aikalaisissa oli muitakin arvostettuja itseoppineita maallikkoasianajajia, kuten itäsuomalaiset talolliset Antti Puhakka (1816–1893) ja Antti Manninen (1831–1866) sekä keskipohjalainen itsellistaustainen Pietari Päivärinta (1827–1913). Lain tuntemus antoi heille välineen puolustaa oikeuksiaan, taistella vääryyksiä vastaan ja ajaa niin omaa kuin yhteisönsä etua. Kärjätuvasta heidän toimintansa laajeni muille yhteiskunnallisille areenoille, kuten sanomalehtiin, kunnallisiin luottamustehtäviin ja valtiopäiville.⁹⁶⁹

Vaatus oikeudesta käyttää suomen kieltä viranomaisten kanssa asioidessa oli osa 1800-luvun kielitaistelua. Ensimmäisessä vaikerruksessaan Pekka Kumpulainen myötäili snellmanilaista näkökulmaa toteamalla muun muassa, että suomalaiset olivat yleisten asioiden hoidossa ”ruotsin kielen vanki ja herruuden alla”. Kumpulainen korosti, että suomenkielinen väestö joutui opetus-, sivistys- ja teollisuusasioissa käyttämään heille ”luonnotonta” kieltä. Hän kytki äidinkielen käytön kansakunnan hyvinvointiin ja varallisuuteen. Kumpulainen väitti, että juuri ruotsin kielen käytön vuoksi ”teollisuus ja varallisuus on vähemmin edistynyt rakkaassa isänmaassamme”.

Kieliasiat alkoivat edetä Pekka Kumpulaisen toivomaan suuntaan. Vuoden 1856 loppupuolelta lähtien viralliset kuulutukset tuli antaa ja lukea suomeksi suomenkielisisissä pitäjissä. Samoihin aikoihin ryhdyttiin julkaisemaan suomenkielistä virallista lehteä. Keisari Aleksanteri II:n päätöksellä vuonna 1858 pitäjänkokousten pöytäkirjat oli kirjoitettava samalla kielellä, jolla pitäjässä pidettiin jumalanpalvelukset. Iisalmen maaseurakunnan ensimmäinen suomeksi kirjoitettu pitäjänkokouspöytäkirja on päivätty 24.10.1858, mutta varsinaisesti suomea pöytäkirjoissa alettiin käyttää helmikuusta 1859 lähtien⁹⁷⁰. Suomen kieli korotettiin vuoden 1863 keisarillisella manifestilla laki- ja virkakielen asemaan kahdenkymmenen vuoden siirtymäajalla.⁹⁷¹

Suomen kielen aseman parantumiseen ei Pekka Kumpulaisen vaikerruksella ollut käytännön merkitystä. Hän oli kieliuudistusten aktiivinen kannattaja ja kuului edelleen 1860–1870-luvuilla vankkumattomiin suomen kielen puolustajiin omassa säädysään. Esimerkiksi jo ennen vuoden 1863 säätyvaltiopäiviä Pekka Kumpulainen nosti esiin suomen kielen edistämisen tärkeyden. Hän toivoi yläsavolaislähtöiselle *Suomettaren* päätoimittajalle, ”tieteellisyyden tohtori” Paavo Tikkaselle (1823–1873) osoittamassaan kirjeessä vuonna 1862, että tämä ohjeistaisi Tammikuun valiokunnassa⁹⁷² talonpoikaissäädyn itäsuomalaisten jäsenten työskentelyä seuraavasti: ”Kehoittakaa myös heitä valvomaan tarkasti kaikkia maamme yhteiseksi hyväksi tulevia asioita vaan erittäinkin sulosanaista armasta äitin kieltämme jota elkööt hävetkö muistuttaa ja puolustaa missä suinkin niin sopii.”⁹⁷³

Toinen vaikerrus: maanviljelysopisto

Pekka Kumpulainen ehdotti toisen maanviljelysopiston perustamista Suomeen. Mustialan maanviljelysopisto oli toiminut Hämeessä 1840-luvun alusta lähtien, ja Kumpulaisen mielestä samantapainen oppilaitos tarvittiin pohjoisen maanviljelyksen erityisoloihin. Varsinkin Pekka Kumpulaisen vaikerrusten jälkeen keisari Aleksanteri II antoi kruunajaispäivänään 7.9.1856 reskriptin, jonka pohjalta Suomeen perustettiin seitsemän maanviljelyskoulua. Kuopion lääni sai niitä peräti kaksi, kun maanviljelyskoulu perustettiin Pohjois-Karjalaan Tohmajärvelle ja Kuopion pitäjään.⁹⁷⁴ Pekka Kumpulaisen näkemykset eivät vaikuttaneet keisarilliseen asetukseen, sillä kouluja oli suunniteltu jo aiemmin. Kumpulainen tavoitteli nimenomaan ylemmän tason maatalouskoulutusta Pohjois-Suomeen.

Pekka Kumpulainen ei vaikerruksessaan paikantanut uutta maanviljelysopistoa Iisalmen pitäjään, mutta myöhemmin julkaistussa lehtikirjoituksessaan hän piti nimenomaan Iisalmen pohjoisosaa soveliaimpana sijoituspaikkana. Kumpulainen perusteli kantaansa maanviljelyskoulujen kaukaisella sijainnilla. Tohmajärvi sijaitti Pohjois-Karjalassa, ja Kuopion pitäjän Leväsellekin kertyi yli sata kilometriä Iisalmen kirkolta. Oulun läänin vastaavat koulut sijoitettaisiin toinen meren rannalle ja toinen lähelle Lapin rajaa. Tästä syystä Kumpulainen kannatti maatalousoppilaitoksen perustamista aivan kotikulmilleen, Maanselän seudulle, jossa se hyödyttäisi sekä Kuopion että Oulun läänin asukkaita.⁹⁷⁵

Pekka Kumpulainen kuului koulutuskysymyksissä edistyksellisiin talollisiin. Maataloutta oli perinteisesti pidetty sellaisena elinkeinona ja elämäntapana, joka opittiin kotona. Tästä syystä monet vanhemmat olivat ennakkoluuloisia lastensa maatalouskoulutusta kohtaan.⁹⁷⁶ Pekka Kumpulainen piti talonpoikien taitamattomuutta ja ymmärryksen puutetta yhtenä ”sivusyynä” ankariin katovuosiin. He tyytyivät ”isän isiltä opittuun, vaan puuttuaiseen viljelys tapaan”, koska eivät tienneet paremmasta. Kumpulainen ironisoi talollisten ajattelun ydintä: ”että niin on isät tehneet ja aikansa eläneet.”⁹⁷⁷

Iisalmen pitäjä ei saanut Mustialaansa, mutta Pekka Kumpulainen jatkoi työtään Pohjois-Savon maanviljelyksen kehittämiseksi. Hän piti tärkeänä, että maatalousväkeä valistettaisiin suomenkielisin oppikirjoin sekä ohjattaisiin henkilökohtaisesti neuvojen ja kiertävien opettajien avulla. Tämä oli maanviljelyksen uudistamisen edellytys.⁹⁷⁸ Suomen Talousseura anoi vuonna 1857 lupaa saada perustaa läänikohtaisia maanviljelysseuroja.⁹⁷⁹ Tiedetään, että Pekka Kumpulainen seurasi tarkoin Talousseuran julkaisuja, joten ei siis mikään ihme, että maaliskuussa 1857 *Suomen Julkisissa Sanomissa* ilmestyneessä lehtikirjoituksessaan hän kannatti voimakkaasti maanviljelysseuran perustamista Kuopion lääniin. Kumpulaisen mielestä maanviljelysseura ja maatalousopetus olivat kytköksissä toisiinsa kuin ”sielu ruumiissa”. Ne olivat niin läheisessä yhteydessä, etteivät ”toisensa avutta voi täysin menestyä”.⁹⁸⁰

Kuopion läänin maanviljelysseura perustettiin 1861, yhtenä ensimmäisten joukossa. Pekka Kumpulaisen asemaa hankkeessa osoittaa, että hänet valittiin seuran perustamisvaiheessa kuvernöörin johtamaan sääntötoimikuntaan. Maanviljelysseura jakaantui hallinnollisesti piirikuntiin, joiden johdossa toimivat paikalliset säätyläiset. Iisalmen, Kiuruveden ja Lapinlahden muodostamaa piirikuntaa johti rovasti Johan Lorenz Lagus (1805–1881), ja Pekka Kumpulainen oli yksi johtokunnan iisalmelaisjäsenistä.⁹⁸¹

Valtiopäivillä 1867 talonpoikaissäädystä esitettiin maanviljelysopetuksen keskittämistä siten, että aiemmin perustetut maanviljelyskoulut lakkautettaisiin ja uusi maanviljelysopisto perustettaisiin tilalle. Pekka Kumpulainen vastusti esitystä. Hänen mielestään maanviljelyn opetusta ei tulisi "ahtaa" yhteen paikkaan. Kumpulainen kannatti alueellisten erityispiirteiden huomioimista maatalousopetuksessa. Hän painotti maanviljelyskoulujen hyödyllisyyttä ja merkitystä "maamme onnellisuuden menestyttämiseksi" ja kansan herättämiseksi "syvästä tietämättömyyden unesta". Pekka Kumpulainen uskoi "tieteelliseen tietoon" pohjautuvan maanviljelysopetuksen levittämiseen eri puolille maata.⁹⁸²

Peltosalmen karjanhoitokoulun oppilaita. Valokuvaaja: Viktor Barsokevitsch, 1909. Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.

Suurten katovuosien jälkeen 1860-luvun lopulla suomalainen maatalouspolitiikka painottui karjan, karjanhoidon ja maitotaloustuotteiden laadun parantamiseen. Maanviljelyskoulujen vaatimattomat karjakkosastot lakkautettiin. Niiden tilalle perustettiin Itä-Suomeen kolme karjakkokoulua, joista yksi Iisalmeen Peltosalmelle 1875. Näin Pekka Kumpulaisen tavoite Iisalmen seudulle perustettavasta, maataloutta edistävästä oppilaitoksesta toteutui. Peltosalmen karjakkokoulun käyneet levittivät ympäristöönsä uusia karjatalouden käytäntöjä eläinten hoidosta voin valmistukseen, navettatiloista työvälineisiin. Miehillä suunnattu Peltosalmen maanviljelyskoulu avautui 1894.⁹⁸³ Peltosalmen oppilaitoksilla oli suuri merkitys yläsavolaisen maatalouden tuotantosuunnan painottumisessa karjanhoitoon ja maanviljelyksen modernisoimisessa.

Kolmas vaikerrus: kansakoulut

Kolmannessa vaikerruksessaan Pekka Kumpulainen vetosi kansakoulujen perustamiseksi pitäjiin. Ajankohtainen koulukeskustelu oli tullut hänelle tutuksi *Suomettaren* kautta viimeistään 1850-luvun alkupuolella. Lehdessä julkaistiin yksistään vuoden 1855 aikana lukuisia kansanopetukseen liittyvää juttua, muun muassa lukusarja Tanskan kansakouluista.⁹⁸⁴

Pekka Kumpulaisen kotiseudulla Salahmilla toimi yksi Suomen ensimmäisistä yksityisistä kansakouluista. Koulun perusti 1855 ruukin omistajan puoliso, kauppaneuvoksetar Lovisa Franzén (1805–1898). Opetus oppimateriaaleineen oli maksutonta, ja sitä annettiin ruukin ja hovin alustalaisille lukemisessa, kirjoittamisessa, laskennossa, uskonnossa ja laulussa. ”Tyttölöille opetetaan käsitöitäkin”, Pekka Kumpulainen esitteli koulua *Suomettaressa* 1856. Hän kirjoitti *Suomen Julkisissa Sanomissa* 1858 hyvin arvostavasti Lovisa Franzénista: ”Kiitos ja kunnia jalolle rouvallen panemastansa kynttilän kynttiläjälalle ja sytyttämästänsä sen! Varmaan on häntä moni näistä lapsukaisista, vielä kuoltuansakki maan poveen, siunaava toivottaen hyvätekillensä onnellista tulevaisuutta toisella puolen hautaa.”⁹⁸⁵

Salahmin koulu toimi jo ennen kuin keisari Aleksanteri II antoi 1858 julistuksen, jolla kansakoulujen perustaminen valtion tuella tuli mahdolliseksi. Alkeisopetus kuului entiseen tapaan kodeille tai seurakunnan kiertokouluille.⁹⁸⁶ *Suomen Julkisiin Sanomiin* 1858 lähettämässään kirjoituksessa Pekka Kumpulainen paljasti, että oli ollut kotiseudullaan aloitteellinen kansakoulun perustamiseksi, mutta törmännyt talollisten ja säätyläisten vahvoihin ennakkoluuloihin. Kumpulainen nimitti näitä paikallisia maallisen kansanopetuksen vastustajia ”pimeyden puolustajiksi” ja ”ajanmukaisen valistuksen vastustajiksi”. Näin hän kertoi lisälnessä ilmenneistä koulutusvastaisista asenteista:

Kerran tästä tärkeästä asiasta juttelin muutamille arvoisimmille pitäjäämme miehille, joista yksi oli herrassäätyä, ja pyysin heitä rupeemaan koulun laiton tuumaan ja miettimän miten se paraite aikoin saataisiin; – vaan hepä ei siihen suostuneetkaan, sanoivat kaiken muun opin, paitsi työnteon, olevan talonpojan säädyllен ei ainoasti tarpeettoman vaan vieläpä vahingollisenki, siitä muka syystä kuin semmoisissa kouluissa opetetaan maallista viisautta, niin kuin kirjoitusta, lu’unlaskua, maantiedettä, luonnonoppia, mittausoppia, historiaa j.n.e. He luulivat sillä niinmuodoin häirittevä ja pimennettävän Jumalansanan valoa ja voimaa, ja ilman sitäkin vaikutettavan ylpeyttävä, laiskuutta ja liiallista herrastelemista, käräjänkäymistä, la’inkuulemattomuutta ja muita pahoja juonia.⁹⁸⁷

Lannistumaton Pekka Kumpulainen edisti kansanopetusta omalla esimerkillään. *Suomettaressa* julkaistiin maaliskuussa 1862 tieto, jossa hänen kerrottiin pitävän koulua omalla kustannuksellaan Pehkolanniemessä. Kumpulainen opetti muun muassa ”lukua, kirjoitusta, luvunlaskentaa, maantiedettä”. Kuka tahansa sai tuoda lapsensa kouluun ”aivan vähäisellä maksulla”.⁹⁸⁸

Suomalaisten mielipiteiden ristiriitaisuus kansakouluasiassa tuli näkyväksi vuosien 1863–1864 valtiopäivillä, joilla kiisteltiin muun muassa siitä, tulisiko kansanopetus jättää kirkon vai kuntien huoleksi. Talonpoikaissääty ei ollut valmis myöntämään suostuntaveroa kansanopetuksen järjestämiseen. Edustajien kannat olivat osittain kielteisiä, osittain epäroivia

ja osittain epämääräisiä. Muutamia kansakouluille myönteisiäkin kannanottoja talonpoikaissäädystä esitettiin. Niitä esittäneiden joukossa oli Pekka Kumpulainen.⁹⁸⁹ Hän julisti, että väärässä olivat ne talonpoikien edusmiehet, joiden mukaan vasta sitten, kun maanviljelys kukoistaa, oli aika puhua kansakoulusta. Asia oli päinvastoin. Kumpulainen painotti, että ensimmäisenä oli kitkettävä kansan yleinen raakuus ja taitamattomuus, mihin ratkaisu oli nimenomaan kansanopetus ja uudet oppilaitokset. Vain tällä tavalla kasvatettiin tulevaisuuden maanviljelijöitä, jotka kykenivät kohottamaan maatalouden kukoistukseen.⁹⁹⁰

Valtiopäivillä liberalististen katsomusten mukainen, pastori Uno Cygnaeuksen laatima ja kansainvälisten esikuvien innoittama ehdotus kansanopetuksen järjestämisestä voitti ja tuli kirjatuksi vuoden 1866 kansakouluasetukseen. Cygnaeuksen päämääränä oli luoda kansakoulusta yleistä kansalaissivistystä palveleva laitos, joka säädystä riippumatta tarjoaisi jokaiselle mahdollisuuden kehittää taipumuksiaan ja lahjojaan. Tämän kannan omaksui myös Pekka Kumpulainen. Valtiopäivillä päätettiin toisessa yhteydessä, että kansakoulujen perustaminen ja ylläpitäminen kuuluivat kuntien vastuulle ja tehtäviin. Määräys sisältyi vuoden 1865 kunnallisetukseen ja mainittiin kuntien tehtäväluettelossa ensimmäisenä.⁹⁹¹

Ylä-Savossa kuntauudistus johti Iisalmen pitäjän pirstoutumiseen ja lisäsi maata omistavien talollisten osallistumista paikallisyhteisön päätöksentekoon (Taulukko 34) Koulujen perustaminen oli kansakouluasetuksen mukaan vapaaehtoista ja herätti edelleen paljon vastustusta. Talolliset pelkäsivät niiden vieroittavan talonpoikaisnuoret fyysisistä maataloustöistä. Taustalla oli ajatus, että vain ruumiillinen työ on työtä – ja kouluissa istuminen laiskottelua. Kansakoulun perustaminen tuli ajankohtaiseksi 1860-luvun nälkävuosien aikana, mikä ei helpottanut kouluhankkeiden toteuttamista. Ylä-Savossa kansakouluja syntyi hieman hitaammassa tahdissa kuin muualla maakunnassa, mikä johtui vastustuksen lisäksi siitä, että kunnallishallintoon siirtyminen eteni muuta Pohjois-Savoa verkkaisemmassa tahdissa.⁹⁹²

Taulukko 34. Seurakuntien perustaminen, siirtyminen kunnallishallintoon ja ensimmäisen kansakoulun perustaminen.

Alue	Päätös seurakunnan perustamisesta	Päätös kunnallishallinnosta	Ensimmäinen kansakoulu
Iisalmen pitäjä (mlk)	1627	1872	1877
Pielavesi	1811	1873	1876
Rutakko		1870	1892
Lapinlahti	1858	1873	1881
Kiuruvesi	1862	1873	1877
Keitele	1871	1879	1882
Sonkajärvi	1897	1920	1887
Vieremä	1897	1920	1890
Varpaisjärvi	1899	1910	1995
Iisalmen kauppalakaupunki	1912	1860/1891	1878

Paul Wahlin aikana rakennettu Jyrkänkosken rautaruukin kansakoulu Iisalmen–Sotkamon maantien varrella. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1910, Sonkajärvi. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osa-
keyhtiön kokoelma.

Pekka Kumpulainen kannatti koulutuksen ulottamista koko kansaan ja maan kaikkiin osiin. Hän huomioi vähemmistöt vaatimalla valtiopäivillä 1877–1878 koulujen perustamista romaniväestölle. Lausunnossaan hän perusteli kantaansa, tosin samalla aikakaudelle tyypillisesti leimaamalla etnistä vähemmistöä: ”Koska sekä Suomen että muutkin kansakunnat lähetystoimen kautta pitävät huolta pakanoiden kääntämisestä sekä Aasiassa että Afrikassa, niin siihen nähden, että mustalaiset myöskin ovat ihmisiä, ehkä omassa maassa asuvia pakanoita, niin olisi tärkeää, että hallitus ottaisi niitä opetuksen kautta valistaakseen.”⁹⁹³

Pekka Kumpulainen painotti, että sivistykseen kuuluivat kiinteästi myös tieteet ja taiteet. Kattavakaan kansanopetus ei ollut riittävää ja järkevää, jos jatko-opintomahdollisuuksia ei olisi suomeksi. Tämä koski myös yliopistoa. Kumpulainen vaati valtiopäivillä 1863: ” – ettei tästä edes ketään vakinaisesti rohvessorin ja muihin opetusvirkoihin yliopistossa vakuutettako ilman suomen kielen täydellistä taitoa; ja että suomen kieli kaikissa maamme oppilaitoksissa minun mielestäni pitäisi kolmen vuoden sisään olla toimeenpantu opetuskieleksi.”⁹⁹⁴

Neljäs vaikerus: kanavat

Pekka Kumpulaisen neljännen vaikeruksen tavoitteena oli edistää kaupankäyntiä ja tavarankuljetusta Iisalmen pitäjässä parantamalla liikenneyhteyksiä. Tämäkin ehdotus kiinnittyi keisarilliseen uudistusohjelmaan, jossa korostettiin sisämaan ja rannikon välisten liikenneväylien tärkeyttä. Siinä missä kenraalikuvernööri Berg oli korostanut Saimaan kanavan merkitystä Kuopioon saakka, Pekka Kumpulainen ulotti kanavan vaikutuksen vielä pohjoisemmaksi. Myös Kuopio–Iisalmi-vesiväylä tuli perata, viitoittaa ja kanavoita valtion varoilla. Iisalmen pitäjässä kanavoinnilla luotaisiin höyrylaivojen kuljettava yhteys Onkivedeltä Nerkoonjärvelle.⁹⁹⁵

Suuriruhtinaskunnan osana Pohjois-Savon yhteydet olivat alkaneet elpyä Pietariin, jossa riitti kysyntää elintarvikkeista, polttopuista ja työvoimasta. Yläsavolainen kesävoi

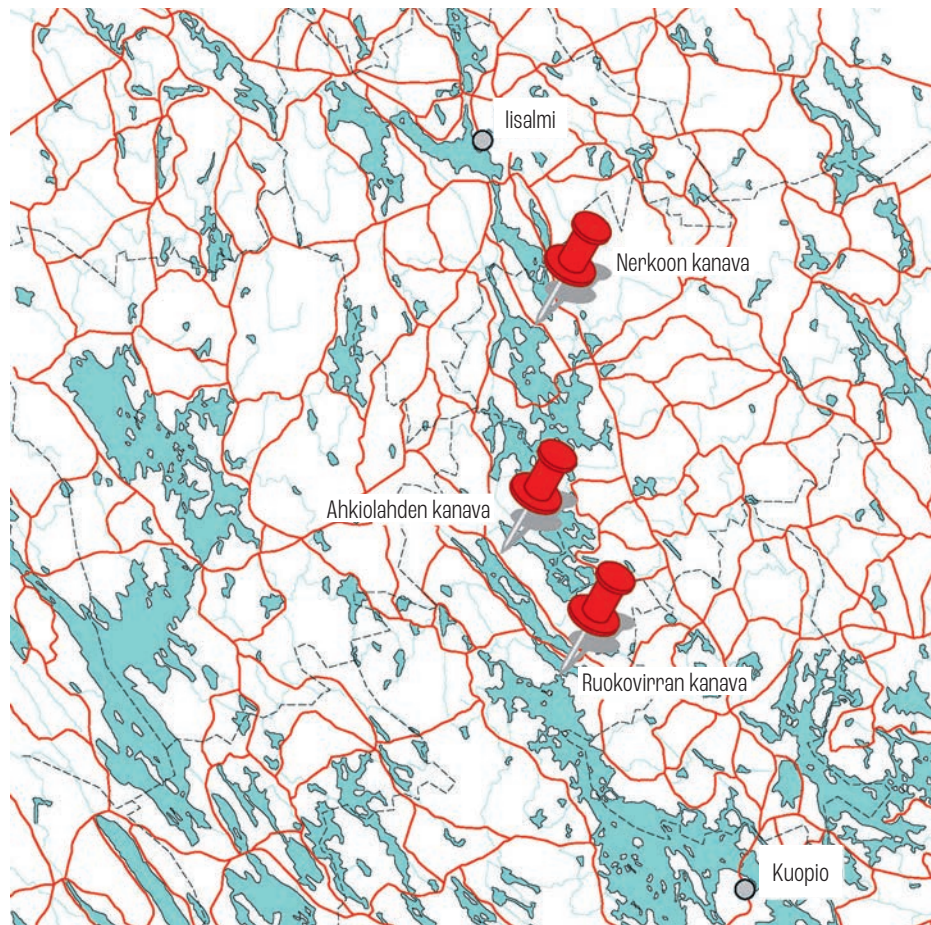
Nerkoon kanava. Näkymä Onkivedelle Väisälänmäen suuntaan. Valokuvaaja: Viktor Barsokevitsch, 1895. Kuopion kulttuurihistoriallinen museo. CC BY 4.0.

ehti vesitse samana syksynä Pietariin. Pohjanmaalle voita vietiin pääosin talvisin, mikä heikensi voin laatua ja alensi sitä kautta hintaa. Vuosisadan alkupuolella Viipurin läänin kauppiaat ja parisniekat (kulkukauppiaat) välittivät itäsuomalaisia talonpoikaistuotteita Pietariin. Kuopion läänistä tiedetään viedyn runsaasti voita ainakin 1820-luvulta lähtien. Ville-Pekka Kääriäisen luku tässä teoksessa osoittaa, että voi oli merkittävä vientiartikkeli Ylä-Savossa itse asiassa jo 1600-luvulta lähtien. *Helsingfors Morgonbladissa* kirjoitettiin vuonna 1842, että Iisalmessa voikauppa oli vahvasti painottunut Pietarin suuntaan. Iisalmen pitäjistä tiedetään 1840-luvun lopulla viedyn voita vuosittain noin 10 000 leiviskää, kun koko Kuopion läänin vuotuinen voinvienti oli 40 000–60 000 leiviskää.⁹⁹⁶

Pekka Kumpulainen oivalsi Saimaan kanavan merkityksen Ylä-Savon elinkeinoelämälle, erityisesti ruukeille, voikaupalle ja metsävarojen hyödyntämiselle.⁹⁹⁷ Kanavan kaivamista Nerkoontiemen kannaksen poikki Pekka Kumpulainen ei vielä vaikerruksissaan esittänyt. Muutama kuukausi myöhemmin hän tarkensi ajatuksiaan tähän suuntaan *Suomen Julkisissa Sanomissa*. Kanavan rakentaminen Nerolahden ja Onkiveden väliselle kannakselle oli Kumpulaisesta selkeä, suora ja huokea ratkaisu, joka edistäisi myös niittyviljelyä ja soiden raivaamista pelloiksi. Kirjoituksellaan Kumpulainen tahtoi kiinnittää huomiota Pohjois-Savon vesiliikenneyhteyksien huonoon kuntoon. Hän totesi, että kanavahanke oli Iisalmen pitäjän ”yleiselle edistymiselle ja vaurastumiselle yhtä tarpeellinen kuin auringon paiste ja kaste kasvulle”. Kirjoituksessaan Pekka Kumpulainen ehdotti jopa aivan uutta kanavointikohdetta, Iijärven yläpuolista Kukkarovirtaa. Näin saataisiin jonkinlainen venekulku pitäjän pohjoisosaan lähelle Salahmin rautaruukkia.⁹⁹⁸ Tämä hanke ei toteutunut.

Kun kenraalikuvernööri Berg saapui toiselle tarkastusmatkalleen Savoan vuonna 1857, Pekka Kumpulainen jätti kenraalikuvernöörille Iisalmen pappilassa uuden ”valituksen ja esityksen”, jonka takana olivat Kumpulaisen lisäksi kiuruvetiset talolliset Heikki Tikkanen (1829–1915) ja Abraham Tenhunen sekä maakauppias Olli Parviainen (1831–1867). Miehet esittivät senaatille Kuopio–Iisalmi-vesireitin parantamista Maaningan kappeliseurakunnan kautta Kuopioon, jotta reittiä voisivat myös suuremmat alukset esteettä ja vaaratta käyttää.⁹⁹⁹ Tämä tarkoitti sitä, että Nerkoon kanavan lisäksi Iisalmi–Kuopio-reitille oli rakennettava Ahkiolahden ja Ruokolahden kanavat.

Nerkoon, Ahkiolahden ja Ruokovirran kanavat Kuopio–Iisalmi-reitillä. Huom. Pohjakartalla myös nykyistä tiestöä. Piirtänyt: Jari Järvinen.

Iisalmelaisten anomukset tuottivat tulosta muutaman vuoden päästä. Vuoden 1865 kato antoi sysäyksen Nerkoon kanavointitöiden käynnistämiseen, ja senaatti hyväksyi suunnitelman Kuopio–Iisalmi-reitin kunnostamiseksi laivaliikenteelle. Pekka Kumpulainen kirjoitti vuotta myöhemmin tohtori Paavo Tikkaselle Helsinkiin: ”Köyhyys ja puute alkaa paisua ylimmilleen etten sen vertaista ole ollu tällä miespolvella – vaan kanavatyo sanotaan alkavan tulevalla viikolla joka estänee tilattoman väen nälkään kuolemasta.”¹⁰⁰⁰

Nerkoon kanava valmistui 1869 ja Ahkiolahden kanava 1874. Saimaan sisävesiliikenne vilkastui muutenkin 1870-luvulla, jolloin helpotettiin Varkauden yläpuolisen vesialueen liikennettä rakentamalla kokonaan uusittu Taipaleen kanava 1871 sekä Ruokovirran kanava 1879.¹⁰⁰¹

Pekka Kumpulaisen näky vaurastuvasta Ylä-Savosta alkoi toteutua. Kuten Jorma Ahvenaisen luvussa tässä teoksessa käy ilmi, kanavoinnit olivat edellytys Ylä-Savon teollistumiselle ja ratkaisivat tavaroiden kuljetuskysymyksen – ainakin joksikin aikaan. Teollisuuden kehittyminen tarvitsi myös päätöksen Iisalmen kauppalan perustamisesta 1860. Saimaan alueen teollistuminen voimistui, ja iisalmelaisten kauppiaiden laivas-

tot keskittyivät raaka-aineiden, jalosteiden ja elintarvikkeiden kuljetuksiin sisämaasta Suomenlahden rannikolle sekä venäläisen viljan tuomiseen Ylä-Savoon. Säännöllinen höyrylaivaliikenne lisäsi ihmisten ja tavaroiden liikkumista, alueelle virtasi aiempaa enemmän rahaa ja uutuuksia. Myös Ylä-Savon talousalue alkoi muotoutua, kun Iisalmen kauppalassa toimineet kauppahuoneet toimittivat tavaroitaan yläsavolaisille maa-kauppiaille pienemmillä aluksilla, joissa kuljetettiin myös matkustajia ja maalaistuotteita.¹⁰⁰² Iisalmelaiset käyttivät laivoja voinkuljetukseen aina siihen saakka, kunnes Savon rata ulottui Iisalmelle 1902.

Viides vaikerrus: kaupunki

Vaikerruksissaan Pekka Kumpulainen ehdotti kaupungin perustamista Paloisten kruununpuustellin maille Iisalmen pitäjään. Kaupungista tulisi Ylä-Savon kaupan, teollisuuden ja liikenteen keskus. Sinne sijoitettaisiin myös pitäjänlääkäri ja apteekki. Pekka Kumpulaisen ehdottama kaupungin perustaminen kanavointeeneen oli juuri sellainen maaseudun elinkeinotoimintaa edistävä toimi, johon keisari Aleksanteri II:n politiikka tähtäsi ja joka hyödynsi vasta valmistunutta Saimaan kanavaa.¹⁰⁰³

Kenraalikuvernööri Berg edisti kaupunkien perustamista eri puolille Suomea. Keisari Aleksanteri II allekirjoitti Moskovassa kruunajaispäivänään 7.9.1856 käskykirjeen, jonka mukaisesti Suomeen oli perustettava viisi kaupunkia, jotta ”maan tuotteiden ja valmisteiden menekkiä voitaisiin maassa edistää sekä maanmiehelle että käsityöharjoittajalle lisäksi valmistaa paremmin tilaisuutta välttämättömien tarvikkeittensa hankkimiseen”. Uudet kaupungit perustettaisiin seuraaviin pitäjiin: ”Varkauden kosken varteen Leppävirran pitäjässä ja Iisalmen salmen varrelle Iisalmen pitäjässä; Sauvonsaareen Kemijoen suun alapuolella Oulun läänissä; Salon sillan viereen Uskelan pitäjässä ja Ikaalisten pitäjään Turun ja Porin läänissä.”¹⁰⁰⁴ Ei ole tietoa siitä, missä vaiheessa kenraalikuvernööri von Berg teki päätöksen keisarille esiteltävistä uusista kaupungeista, mutta ei liene täysin poissuljettua, etteikö juuri Pekka Kumpulaisen ehdotus olisi saanut von Bergiä lisäämään Iisalmen listaansa.

Keisarillisen päätöksen jälkeen oli valittava Iisalmesta kaupungille sopiva paikka, laadittava asemakaava ja rakentamissuunnitelma, jotka kaikki oli alistettava keisarin vahvistettavaksi. Kuvernöörin oli myös valmisteltava ehdotus kaupungin hallinnosta ja perustamiskirjasta. Senaatti päätti vuonna 1856 julkaista keisarillisen käskykirjeen ruotsin-, suomen- ja venäjänkielisenä.¹⁰⁰⁵ Keisarillinen määräys tuli viimeistään tässä vaiheessa Pekka Kumpulaisen tietoon. Tämä iloitsi kaupunkipäätöksestä sanomalehtikirjoituksessaan keuhällä 1857: ”– on meillä se toivo todentunut, että meidänkin pitäjään saadaan kaupunki (miten keisarillinen julistus 18. päivältä viime syyskuuta vakuuttaa), joka on meille ilosanoma, josta paljo hyvää toivotaan, sekä maanviljelykselle että sivistykselle.”¹⁰⁰⁶

Pappilan maihin kuulunut Haukiniemi (nykyisen Iisalmen ydinkeskusta) vaikutti liki asumattomana sopivimmalta paikalta kaupungille, varsinkin kun rovasti Johan Lorenz Lagus lupasi alueen korvauksetta tulevalle kaupungille. Lupaavan alun jälkeen kau-

punkihanke ei kuitenkaan ottanut edetäkseen. Iisalmelainen kauppias Johan Härkönen kirjoitti muistiinpanoihinsa vuosien 1858–1859 kohdalle: ”Ei kuulunut paljon mitään. Virastoissa oli asioiden kypsymisen aika.” Kuopion kaupunki sai sekä tullikamarin että tapulioikeudet 1858, joten mahdollisuudet vientikauppaan kohenivat Pohjois-Savossa ilman uutta kaupunkia. Kaupunkien perustamista entiseen malliin ei enää pidetty elinkeinovapauden kannalta suotavana. Ajateltiin, että mahdollisten uusien kaupunkien piti kehittyä vähitellen ja näin syntyä ikään kuin itsestään.¹⁰⁰⁷

Kuopion läänin kuvernööri Furuhjelm ehdotti 1859, että senaatti lykkäisi Iisalmen kaupunkisuunnitelman, koska Paloisten kruununtilan vuokra-aika jatkui 1870-luvun puolelle eikä maanvuokraaja J. A. Snellman ollut halukas alueesta luopumaan aiemmin. Kyseinen maa-alue oli välttämätön, jotta kaupungilla olisi laajentumismahdollisuuksia. Lisäksi kaupankäynnille elintärkeät kanavoinnit olivat vielä aloittamatta. Myös Ikaalisten esimerkki vaikutti. Ikaalisista ei 1858 tullut kaupunkia vaan hallinnollisesti epätäsnäinen kauppala, ensimmäinen laatuaan.¹⁰⁰⁸

Iisalmen pitäjään perustettiin kauppala 1860. Kaupunkioikeudet Iisalmi sai kolmekymmentä vuotta myöhemmin 1891. Kauppala oli elinkeino-oikeuksiltaan itsenäinen, vaikka hallinnollisesti kuului Iisalmen pitäjään. Kauppala oli osa Iisalmen emäseurakuntaa, oikeudellisesti osa Iisalmen kihlakunnanoikeutta sekä hallinnollisesti lääninkuvernöörin ja paikkakunnan kruununpalvelijain alaisuudessa. Piirilääkäri ja apteekki sijoitettiin Iisalmen kauppalaan. Keisarin käskykirjeellä Iisalmen postitoimisto perustettiin 1863.¹⁰⁰⁹

Näkymä Iisalmen Savonkadulle. Kuvan oikeassa alakulmassa jo kauppalan aikana perustettu kansakoulu ja sitä vastapäätä kadun toisella puolella Edith Rissasen kirjakauppa. Valokuvaa: tuntematon, 1920-luvulta tai 1930-luvun alusta. Juha-Pekka Lappalaisen yksityiskokoelma.

Kuudes vaikerus: soiden ojitus

Pekka Kumpulaisen vaikerointien kuudes kohta liittyi Iisalmen pitäjän laajojen suoalueiden raivaamiseen pelloiksi valtion tuella. Ylä-Savo kuului perinteiseen itäsuomalaiseen suoviljelyalueeseen, jossa korpisoita ja rämeitä viljeltiin kaskeamisen tapaan. 1800-luvun puolivälin tienoilla suoviljely alkoi muodostua pellonraivaukseksi, jossa ojitetulta ja kuokitulta maalta poltettiin puut ja kannot. Sittenkin kuivattu maa myös savettiin. Kynnönneuvojat suosittelivat suopelloille heinäviljelyä. Pekka Kumpulainen esitti, että Iisalmen pitäjän pohjoisosiin kaivettaisiin kruununtöinä valta- ja niskaojia, jotka estäisivät veden valumisen ympäristöstä suoravioille.¹⁰¹⁰

Ajan vallitsevan näkemyksen mukaan soiden ojitamisen katsottiin vähentävän viljelyn hallanarkuutta. Osallistuessaan Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran julistamaan kilpikirjoitukseen katovuosien syistä ja estämisestä Pekka Kumpulainen kirjoitti 1858, että laajat suot ja rämeet olivat Maaselän alueella tärkein usein toistuville kadoille:

Suurin ja luonnollinen pääsyy on siinä kuin nämä seudut ovat suureksi osaksi täytetyt, suurilla viljelemättömillä, vetelöillä soilla, rämeillä ja korvilla sekä liejuranraisilla järvillä ja lammilla, joista vähänki kylmempänä pouta yönä nouseva kylmä huuru eli usva yhdistyy ilman kylmyyden kanssa yhteen ja sitten niin kuin tulvaava virta, hyökyy viljeltyjen ja kuivain maiden yli, tuottain turmioo ja vahinkota viljelijöille, – –.¹⁰¹¹

Pekka Kumpulaisen mukaan myös laihon mädäntyminen ”sulavuosien talvina” oli estettävissä peltojen salaojituksella, valta- ja niskaojilla ja syvällä kynnöllä. Kuivatusten ja ojitusten päätavoitteena oli laajentaa Maaselällä viljelyskelpoista maa-alaa ja sitä kautta luoda mahdollisuuksia alueen vaurastumiselle. Pekka Kumpulaisen mielestä soita tuli kuivattaa ja ojitaa erityisesti talojen ja kylien läheisyydessä. Hän huomautti, että kansan köyhyys ja varainpuute estivät soiden ja järvien kuivattamista. Tästä syystä valtion tulisi varata vuosittain ”vissi raha- eli jyväsukka” kuivatustöihin ja ojien kaivuuseen. Valtio voisi auttaa myös ”huokeasti saatavilla olevilla lainoilla”. Lisäksi Kumpulainen kannatti ”panttivakuusyhdistysten” perustamista, mikä sekin oli ajankohtainen tema lehdistökeskustelussa.¹⁰¹²

Valtio oli avustanut suoviljely-yrityksiä 1700-luvun lopulta lähtien ja tukenut laajojen suoalueiden ojitamista, esimerkiksi Etelä-Pohjanmaalla Vöyrin nevoilla 1854–1861 ja Oulun läänin Pelson suoalueella hätäaputöinä 1857–1866. Pekka Kumpulainen vetosi vaikeruksissaan Oulun läänin pitäjien esimerkkiin. Vaasan, Oulun, Mikkelin ja Kuopion lääneille oli vuodesta 1842 lähtien myönnetty vuosittain läänikohtainen määräraha suoviljelyn edistämiseen. Varat käytettiin lainoina ja avustuksina maanviljelijöille. Lainoista päätettiin 1860-luvulta lähtien lääninagronomien esityksestä ja maanviljelysseuran johtokunnan lausunnon perusteella. Pekka Kumpulainen oli keskeisesti mukana seuran toiminnassa, joten tätäkin kautta hänellä oli tietoa suoviljelyn mahdollisuuksista.¹⁰¹³

Jälkipolvet ovat nostaneet Pekka Kumpulaisen pohjoissavolaisen suoviljelyksen uranuurtajaksi eikä syyttä. Omilla maillaan hän raivautti suuria korpisrämeitä.¹⁰¹⁴ Kumpulainen oli Ylä-Savon aktiivisin toimija myös järvenlaskuissa. Kun suoviljely vähensi luonnonniitty-

jen määrää, järvenlaskuilla puolestaan laajennettiin niittyalaa ja kohennettiin luhtamaita. Järvenlaskuilla yritettiin helpottaa tilannetta viljelmillä, jotka kärsivät tulvista tai olivat hallanarkoja. Järvenlaskujen määrä kasvoi Suomessa merkittävästi 1800-luvulla. Ne painottuivat erityisesti 1860-luvulla Ylä-Savoon, jossa oli järvenlaskuun soveliaita laakaran-taisia järviä. Laajat kuivatetut rämeet ja järvenpohjat olivat kuitenkin hallanarkoina riskialtista maata viljelyskäyttöön.¹⁰¹⁵

Kokonaisen järven kuivattaminen oli iso hanke, joka vaati runsaasti työvoimaa ja varoja. Ojien oli oltava syviä ja yleensä useita kilometriä pitkiä. Tyypillisesti järvenlaskun toteutti talollisten muodostama yhtiö, jossa kunkin osuus oli suhteessa maanomistuksen suuruuteen. Iisalmen pohjoisosissa toteutettiin 1860-luvulla järvenlaskuja muun muassa Salahmijärven alueella, Luupujoen kuudella järvellä, Kaislastenjärvellä ja Niemisjärvellä.¹⁰¹⁶

Pekka Kumpulainen tahtoi olla maanviljelyksissä esimerkkinä kotipaikkakuntalaisilleen. Hän luki ahkerasti maatalouteen liittyvää kirjallisuutta ja osallistui läänin maanviljelysseuran toimintaan. Hän otti selvyyttä Mustialan viljelyksistä, työkalustosta ja maatalouden tuotosta. Hankkimiaan tietoja hän koetti sovittaa omaan maatalouteensa. Pekka Kumpulainen arvioi vuonna 1858, että hänen tilansa (Marttisenjärvi 7) oli 6 000 hopearuplan arvoinen: 200 kuorma-alaa niittyä ja 24 tynnyrinalaa (12 hehtaaria) peltoa. Puu- ja kotitarvemetsän Kumpulainen määritteli hyväksi, samoin karjalaitumet. Tilalla oli yksi torppa. Tilan kokonaisala oli 2 300 tynnyrinalaa (1 150 hehtaaria). Kumpulainen oli tuossa vaiheessa vireässä työiässä, 40-vuotias, ja hän tuli vielä huomattavasti laajentamaan viljelyksiään soita kuivattamalla ja järvenlaskuilla.¹⁰¹⁷ Pekka Kumpulainen hankki vuonna 1862 omistukseensa myös Takalan tilan (Marttisenjärvi 8, 1/8 manttaalia). Lapsia perheeseen kertyi viisitoista.¹⁰¹⁸

Soidenkuivaukset, järvenlaskut ja pellonraivaukset Pekka Kumpulainen toteutti lainarahalla. Hän tarttui mahdollisuuteen saada vastaperustetulta Hypoteekkiyhdistykseltä kiinnityslainaa, joka oli suunnattu suurille tiloille. Kumpulaisen maatalouden kehittämiseen tähdänneet hankkeet eivät onnistuneet. Hän velkaantui pahoin. Pekka Kumpulainen tunsikin Kiuruveden Hingunniemestä lähtöisin olleen *Suomettaren* päätoimittajan Paavo Tikkasen, joka kirjeenvaihdon perusteella näyttää sekä lainanneen Kumpulaiselle rahaa että hoitaneen tämän velka-asioita Helsingissä. Pekka Kumpulainen ilmaisi useassa kirjeessään syvää kiitollisuutta ”herra lisensiaattia” ja sittemmin ”tieteellisyyden tohtoria” kohtaan. Kumpulaisella oli yhteisiä järvenlaskuhankkeita myös Hingunniemen Heikin eli Paavo Tikkasen veljen kanssa. Pekka Kumpulaiselle oli vaikeuksia maksaa otamiaan velkoja takaisin. Hän valitteli toistuvasti pitäjässä vallinnutta yleistä köyhyyttä, minkä vuoksi paikallisesti oli vaikea saada luottoa. Pekka Kumpulainen myi metsää ”tukkiherroille”, muun muassa Palokin sahan ”bokhollari Kiljanterille”.¹⁰¹⁹ Tukkien myynti kuitenkin vaikeutui 1860-luvulla, kun sahat ostivat mieluummin metsiä kuin puita. Esimerkiksi helmikuussa 1865 Pekka Kumpulainen kirjoitti hieman turhautuneena yrityksistään myydä tukkeja. Hän kertoi siirtyneensä pelkkojen (seinähirsien) veistämiseen:

– – vaikka rahan saanti ei ole tahtonut onnistua, kuin saha herrat nykyään metsiä eikä tukkia, minä olen veittänyt tukkia yli 700 kappaleen vaan en ole saanut vielä myydyksi – josta syystä nyt jälkeen Kuopion markkinain ruvettiin pelkkain tekoon, ne kelpavat hyvästi, vaan niistä ei ole saatu vielä rahoja.¹⁰²⁰

Pekka Kumpulaisen vaikeudet kärjistyivät 1860-luvun nälänhädän aikana. Monen muun talollisen tavoin hän joutui luopumaan tilastaan. Pehkolanniemi eli Metsola (Marttisenjärvi 7)¹⁰²¹ ajautui vuonna 1860 perustetun maan ensimmäisen pitkäaikaisia kiinnitysluottoja tarjonnan luottolaitoksen, Hypoteekkiyhdistyksen, haltuun viimeistään vuonna 1871. Lisäksi Pekka Kumpulaisen omistamasta Takalasta (Marttisenjärvi 8) siirtyi huutokaupassa puolet Kaapro Pussiselle 1874. Vieläkään lannistumatta Pekka Kumpulainen jatkoi maanviljelystä toisella puolikkaalla, mutta taloudelliset vaikeudet eivät hellittäneet ja terveyskin alkoi pettää. Pekka Kumpulaisen perilliset joutuivat jättämään kärjäoikeuteen konkurssianomuksen 1880. Velat saatiin hoidettua niin, ettei Kumpulaisen jälkipolven ei tarvinnut luopua Takalasta.¹⁰²²

Seitsemäs vaikerrus: paloviina

Seitsemännessä vaikeruksessaan Pekka Kumpulainen toivoi, että valtio lyhentäisi paloviinan vuosittaista polttoaikaa pariin viikkoon tai korkeintaan kuukaudeksi. Tuohon aikaan vuotuinen viinanpolttoaika oli kolme kuukautta. Tämäkin Kumpulaisen pyyntö kytkeytyi keisarilliseen uudistusohjelmaan, jonka tavoitteena oli kansan sivistyksen ja moraalin nostaminen ja sitä kautta kotitalouksien ja kansakunnan vaurastuminen. Kumpulainen kirjoitti viinasta ”vahingollisena aineena”. Talonpoikaisessa kotipoltossa nähtiin kiteytyvän liki kaikki merkittävät yhteiskunnalliset ongelmat, kuten perheiden kurjuus, köyhyys ja epäsopu sekä rikollisuus ja siveettömyys. Lisäksi viinanpolttoa oli alettu pitää hyödyttömänä ja suorastaan vahingollisena maataloudelle. Kotipolton katsottiin tuhlaavan sekä viljaa että polttopuita.¹⁰²³

Talonpoikaisen viinanpoltto-oikeuden vastustajat olivat tyypillisesti tehdaspolttimoiden kannattajia. Julkisessa keskustelussa ei kuitenkaan puhuttu tehdasviinan puolesta, vaan vaadittiin, että talonpoikien oli perheonnensa vuoksi luovuttava kotipolttoisesta viinasta.¹⁰²⁴ Pekka Kumpulaisen kohdalla viinanpoltton rajoittamisesityksessä näyttää olleen kyse aidosta moraalisesta kannanotosta viinanpolttoa vastaan eikä viinatehtaiden etujen ajamisesta.

Talonpoikaista kotipoltto-oikeutta vastustettiin 1850-luvun puolivälissä näkyvästi muun muassa sanomalehtikirjoituksissa, mitä kautta keskustelun teemat olivat tulleet tutuiksi Pekka Kumpulaiselle. Keskustelun yleissävy oli moralistinen, ja esimerkiksi talonpoikaiset herätysliikkeet puolsivat kieltolakiajatusta. Myös valtion intresseissä oli ottaa kotipolton kieltävä laki käsittelyyn valtiopäivillä, koska tehdaselinkeinon kohdistetun paloviinaveron ajateltiin parantavan Krimin sodan heikentämää valtiontaloutta. Säätymävaltiopäivillä 1863 muut säädöt puolsivat kieltolakia, talonpoikaissäätö vastusti. Talonpoikainen viinan kotipoltto-oikeus lakkautettiin vuoden 1866 lailla, mikä oli talonpoikaissäädylle kipeä asia.¹⁰²⁵ Talonpoikaissäätö puolusti kotitarvepoltton säilyttämistä etuoikeutenaan. Ainoastaan Pekka Kumpulainen ja kolme muuta säädyn edustajaa olivat puheenvuoroissaan sitä mieltä, että kotitarvepoltto-oikeus oli lakkautettava – tosin ehdolla, että maavero poistettaisiin. Talonpoikaissäädyn ehtoihin eivät muut säädöt yhtyneet.¹⁰²⁶

Kahdeksas vaikerrus: kruununmakasiini

Kahdeksannessa valituksessaan Pekka Kumpulainen anoi Iisalmeen kruununmakasiinia, johon kerättäisiin kruununjyvät eli verotuksessa maanviljelijöiltä saadut viljat rukiina, ohrana ja kaurana. Kruununmakasiini valmistui Iisalmen kirkkoherran virkatalon maille Savon tien varteen 1860 ja toimi vuoden 1924 loppuun saakka. Kruununmakasiinin perustaminen johtui enemmän 1850-luvun lopun katovuosista kuin Kumpulaisen aloitteesta.¹⁰²⁷

Pekka Kumpulainen piti paikallista lainamakasiinia erittäin tarpeellisena. Vuonna 1857 annettu keisarillinen julistus lainajvästöstä velvoitti jokaisen seurakunnan perustamaan kaksiosaisen makasiinin, jossa oli vuosittain käytössä oleva siemenvarasto ja katovuosien varalta erillinen hätäapuväestö. Jos seurakunta laiminlöi asian, pitäjä ei voinut luottaa hallituksen apuun kadon sattuessa.¹⁰²⁸ Iisalmen pitäjänkokous päätti kokouksessaan 29.11.1857 perustaa siemen- ja hätäapumakasiinin (*utsäde och nödhjälps magazin*). Rakennus valmistui keväällä 1859.¹⁰²⁹

Pitäjänmakasiinista lainatuista viljoista tuli maksaa korkoa, joten makasiinilaitos oli tavallaan eräänlainen pankki. Läheskään kaikki eivät pystyneet maksamaan lainojaan takaisin määräajassa. Kirkkoherra toimi makasiinin ylimpänä valvojana, ja pitäjänkokous nimesi makasiininhoitajan. Rästiluettelot luettiin jumalanpalvelusten jälkeen kirkon kuorissa hyväksymistä varten.¹⁰³⁰

Vuoden 1865 kunnallisasetus maalla määräsi laina- ja apumakasiinien perustamisen ja hoidon kuntien tehtäväksi. Kun Iisalmen maalaiskunta perustettiin 1872, alettiin myös makasiinilaitosta järjestää uusia oloja vastaaviksi ja laadittiin sille erillinen ohjesääntö. Makasiinin nimi muuttui kunnan lainajvästökseksi. Pekka Kumpulainen toimi Iisalmen maalaiskunnan ensimmäisenä lainajvästön hoitajana. Makasiinissa oli yllin kyllin viljaa, jota esimerkiksi vuonna 1874 myytiin tuhat tynnyriä. Saaduilla varoilla perustettiin ja järjestettiin kunnan hätäapurahasto katovuosien varalle. Ylijäämiä huutokaupattiin ja tuloja käytettiin köyhäinhoitoon ja koulujen ylläpitämiseen.¹⁰³¹

Pekka Kumpulaisen kanssaveljet

Vaikerrustensa allekirjoitusta tarkentavassa osassa Pekka Kumpulainen kertoi tehneensä kaikki ehdotukset ”omasta ja koko kansakunnan ja erinomaisesti valtakirjassa nimitettyin kanssaveljeni puolesta”. Keitä Pekka Kumpulaisen kanssaveljet olivat?

Pekka Kumpulaisen lahjakkuudesta ja älykkyydestä ei liene epäilystä. Professori Matti Klingen mukaan Kumpulaisen vaikerrusten kirjoittaminen olisi kuitenkin vaatinut sellaista tietomäärää ja näkemyksiä, joita tämä ei olisi voinut yksin hankkia, ”vaikka hän olisi lukenut kaiken mitä suomeksi oli siihen saakka julkaistu”. Esimerkiksi Kumpulaisen nimissä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle osoitettu ”Hallasta ja sen syistä ja poistamisesta” kuuluu Matti Klingen mukaan sellaiseen elämänpiiriin, jossa talonpojan kokemukset oli liitettävä tieteelliseen pohdintaan, jota ei juuri ollut saatavissa suomen kielellä.¹⁰³²

On kuitenkin muistettava, että suoviljelys ja järvenlaskut olivat Pekka Kumpulaiselle suoranainen intohimo ja että hän oli aktiivinen osallistuja Kuopion läänin maanviljelys-seuran valistustilaisuuksissa. Hän osoitti aitoa kiinnostusta tieteen saavutuksiin ja seurasi suomenkielistä lehdistöä monipuolisesti. Kumpulaisen tiedetään tilanneen *Suometaren* ja *Suomen Julkisten Sanomien* lisäksi ainakin *Kanavaa* (ilmestyi vuosina 1845–1847) ja *Sanansaattajaa Viipurista* (1833–36, 1840–1841), *Mehiläistä* (1836–1837, 1839–1840) sekä *Kuopion Sanomia* (1856–1857). Pekka Kumpulainen oli pellonraivaaja karulla ja hallanaralla Maaselän alueella, joten hänellä oli myös vankkaa kokemuksellista ymmärrystä ja talonpoikaisjärkeä maatalouskysymyksissä.¹⁰³³

Matti Klinge on melko vakuuttunut siitä, että talollinen Pekka Kumpulainen laati vaikerruksensa yhdessä rovasti Johan Lorenz Laguksen kanssa, joka oli valittu Iisalmen maaseurakunnan johtoon 1854. Suoria todisteita Laguksen osallisuudesta vaikeruksiin ei ole. Klingen mukaan Kumpulaisen esittämät valtakunnalliset visiot ja ylipäättään tämän rohkaistuminen julkiseen esiintymiseen viittaisivat rovestin osallisuuteen. Kirkkoherra Lagus kehitti Iisalmen pitäjää aktiivisesti ja oli pitäjän johtomies. Hän oli perehtynyt aikakautensa talouspolitiikkaan ja maaseudun kehittämisen ongelmiin. Rovasti J. L. Lagus ja talollinen Pekka Kumpulainen tunsivat toisensa. He toimivat yhteistyössä pitäjänkokouksissa. Kumpulaisella oli luottamustehtäviä, kuten oltermannin ja kuudennusmiehen nimikkeet osoittavat. Lagus ja Kumpulainen toimivat yhdessä myös Kuopion läänin maanviljelysseurassa. Molemmat olivat piirikunnan ainoat ainajäsenet. Klinge arvelee, että Lagus olisi jopa maksanut Kumpulaisen ainajäsenmaksun.¹⁰³⁴

Kun talollinen Pekka Kumpulainen osoitti ja toimitti ”vaikerruksensa” kenraalikuvernöörille, tapaus ei ollut tavaton. Jo Ruotsin ajalta lähtien rahvaalla oli oikeus antaa kuninkaalle ”rahvaanvalituksia”. Sen sijaan kirkkoherran oli esitettävä asiansa joko piispalle tai tuomiokapitulille tai edistettävä niitä pappissäädyn kautta. Matti Klingen mukaan rovasti Laguksen aatteellinen traditio satoi häntä kiinteästi kansalaisuuden ideaan ja suomalaisuusaatteeseen, minkä vuoksi olisi uskottavaa kuvitella tämän valtuuttavan paikallisesti arvostetun talollisen toimimaan yhteisönsä lähettiläänä – varsinkin kun keisari Aleksanteri II korosti, että uudistushankkeiden tuli lähteä kansasta.¹⁰³⁵

Pekka Kumpulaisen vaikerrusten puhuttelu- ja lopetusosassa käyttämät sanat ’kanssaveli’, ’kanssa-asuvaset’ ja ’säätyni’ viittaavat lähinnä paikallisiin talollisiin, joiden kanssa Kumpulainen oli suunnitellut vaikerrustaan. Heitä saattoivat olla vaikkapa kiuruvetiset talonpojat Heikki Tikkanen, Olavi Pöksyläinen, Johan Julius Tenhunen ja Joel Huttunen. Pekka Kumpulainen esiintyy kirjoituksessaan säätyseljiensä ja paikallisyhteisönsä valtuuttamana, mikä oli niin ikään vanha tapa. Pitäjänkokouksessa maata omistavat säätyläiset ja talolliset toimivat yhteistyössä kirkkoherran kanssa, ja heidän joukostaan valittiin lähetystöjä tai lähettiläitä viemään paikallista viestiä maaherroille, kenraalikuvernööreille, jopa keisarille saakka.¹⁰³⁶

Kanslianeuvos Niilo Liakka (1864–1945) nostaa esiin *Suomettaren* päätoimittajan, tohtori Paavo Tikkasen mahdollisena Pekka Kumpulaisen taustavaikuttajana. Miehet tunsivat toisensa hyvin. Tikkanen oli kotoisin Kiuruveden Hingunniemestä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistossa on kymmeniä Pekka Kumpulaisen kirjeitä Paavo Tikkaselle. Kumpulainen aloitti kirjeensä esimerkiksi näin: ”Korkeasti Kunniotettava,

veljellinen ystävänä Herra Tohtori Paavo Tikkanen!”¹⁰³⁷ Paavo Tikkanen toimi talonpoikaissäädyn valitusvaliokunnan sihteerinä kaksilla valtiopäivillä 1863–1864 ja 1867, joten keskusteluyhteys hänellä ja Kumpulaisella oli myös siellä.

Paavo Tikkanen loi *Suomettarelle* maalaiskirjeenvaihtajien verkoston.¹⁰³⁸ Kun *Suometar* alkoi 1850-luvun alussa julkaista maaseutukirjeitä, Pekka Kumpulainen ryhtyi avustajaksi. Hän kirjoitti kuulumisia kotipaikkakunnaltaan ja pohdintoja yhteiskunnallisista asioista. Myöhemmin Kumpulainen lähetti juttujaan myös *Suomen Julkisiin Sanomiin*. Maaseutukirjeet tarjosivat kirjoitustaitoiselle kansanosalle mahdollisuuden kommunikoida omaa paikallisyhteisöä laajemman ihmisjoukon kanssa. Suomenkielillä sanomalehdillä oli 1800-luvun jälkipuoliskolla useita kirjoitustaitoisia rahvaanmiehiä avustajinaan. Tilastojen perusteella Iisalmen pitäjä kuului aktiivisimpiin alueisiin, joista paikalliskirjeitä lähetettiin sanomalehdille 1850–1870, merkittävältä osin Pekka Kumpulaisen ansiosta.¹⁰³⁹

Mikään ei viittaa siihen, etteikö Pekka Kumpulainen olisi ollut kykeneväinen toimimaan oma-aloitteisesti. Hän osasi lukea ja kirjoittaa erittäin sujuvasti. Sanomalehtien ja Suomen Talousseuran julkaisujen aktiivisena lukijana hän oli tietoinen yhteiskunnallisista asioista. Kumpulainen toimi kotiseudullaan asiakirjojen laatijana ja vei asioita eteenpäin virkamiehille. Kynnys tarttua kynään oli matala. Hän kirjoitti kenraalikuvernöörille, senaattiin ja jopa keisarille esityksiä, anomuksia, valituksia ja onnentoivotuksia.¹⁰⁴⁰

Ei ole epäilystä siitäkään, etteikö Pekka Kumpulainen olisi uskaltanut esittää mielipiteitään. Talonpoikaissäädyn valtiopäiväedustajana hän teki tai oli tekemässä useita aloitteita ja otti puheillaan ahkerasti kantaa ajankohtaisiin asioihin. Toki aloitteiden takana saattoi olla erilaisia taustavaikuttajia, mutta Pekka Kumpulaisella oli rohkeutta ja näkemystä ryhtyä niiden esittäjäksi. Esimerkiksi vuoden 1867 valtiopäivillä kirkkolain uudistamiskeskustelussa hän käytti puheenvuoron, jossa ei kannattanut kirkon maallista lainsäädäntövaltaa. Pekka Kumpulainen huomautti, etteivät papit suinkaan olleet ”sivistyksen pääsankareita”. Jos pappissäädyllä olisi ollut valta, ”olisimme vieläkin upotettuina paavilaisuuden pimeyteen”. Näistä sanoistaan Kumpulainen sai istunnon päätettyä yksityiset nuhteet säätynsä puhemieheltä. Valtiopäivämiehenä Pekka Kumpulainen kuului uudistushenkisiin säätynsä edustajiin, jotka kannattivat vapaamielisiä aatteita.¹⁰⁴¹

Ennen kuolemaansa vuonna 1880 Pekka Kumpulainen ennätti nähdä, että edellytykset Ylä-Savon teollistumiselle ja maatalouden uudistamiselle oli luotu. Ensimmäiset teollisuusyritykset – Iisalmen Oluttedas ja kauppias Puustisen höyrymylly ja -saha – perustettiin 1870-luvun lopulla Iisalmen Luuniemelle. Kaikkeen tähän oli tarvittu toki uutta liberalistista talouspolitiikkaa, mutta myös suomenkielistä lehdistöä sekä edistysintoista, itseoppinutta Pekka Kumpulaista ja hänen muutamaa säätyselveljää, ehkä kirkkoherraakin. He innostuivat lukemastaan ja alkoivat yhdessä visioida kotiseutunsa hyväksi. Lisäksi tarvittiin Pekka Kumpulaisen rohkeutta esitellä kehittämisajatukset kenraalikuvernöörille ja taitoa vakuuttaa hänet.

Riina Turunen

Jari Ojala

Mitä menneestä jäi?

Vain vähän on jäljellä siitä, mitä oli ennen kuin pysyvä asutus levisi Savon pohjoisimpaan osaan. Alueen varhaisilla asuttajilla ei ollut paljoa tavaroita tai esineitä, ja jos olikin, ne olivat pääosin puisia – siksi meille ei juuri ole säilynyt esihistoriallisia työ-, kulku- tai pyyntivälineitä, ja kovin vähän myöhäisempiäkään. Talot ja muut rakennukset on laho tai tuli tuhonnut muutamia harvinaisia poikkeuksia lukuun ottamatta. Janne Vilkuna esittelee luvussaan Ylä-Savon esihistoriallisia arkeologisia jäännöksiä ja niiden kautta pysyvää maanviljelijäasutusta edeltäneen pyyntiväestön elämää. Vilkuna osoittaa, että Ylä-Savon alueelta käytiin kauppaa esihistoriallisella ajalla pitkiäkin matkoja. Siitä ovat osoituksena esimerkiksi puiset kulkuvälinelöydökset.

Ehkä juuri tällaiselta näytti se elinympäristö, jonne uudisraivaajat kotinsa pystyttivät. Lennart Forstén, *Niemisjoki Pielaveden pitäjässä*, 1870. Öljy kankaalle, 46 × 63,5 cm. Kansallisgalleria / Ateneum. Kuva: Kansallisgalleria / Hannu Aaltonen. CC BY 4.0.

Varhaismodernille ajalle tultaessa verotukseen, hallintoon ja oikeudenkäyttöön liittyviä kartoja ja asiakirjoja alkoi säilyä. Näitä asiakirjoja ei tehty historian tutkijoita varten, vaan oman aikansa tarpeisiin, mutta niiden avulla historiantutkija voi tulkita aikakauden elämisen ehtoja. Esimerkiksi verokirjat kertovat siitä, keitä verotettiin, mutta eivät välttämättä sitä, keitä verotettavalla alueella asui – kaikkia kun ei köyhyyden tai verotustekniikan vuoksi verolle pantu. Näitä verotusta varten syntyneitä aineistoja hyödyntäen Olli Matikainen tarkentaa tietoja Ylä-Savon pysyvän asutuksen synnystä. Matikainen esittää, että seudun asuttamisessa oli paljolti kysymys alueella pitkään asuneiden savolaisten eräviljelijöiden määrittelemisestä talonpojiksi. Tämä viittaa siihen, että seutu tarjosi elämisen edellytyksiä jo kauan ennen Ruotsin kruunun viralliseen valvontaan asettamista. Seutu myös tarjosi vähäisille asukkailleen vaurastumisen mahdollisuuksia. Matikainen havainnollistaa, että ennen 1570-luvun sodan ja katojen vuoksi alkanutta autioitumiskehitystä Ylä-Savon talonpojat olivat koko Savon varakkaimpia. Menestys perustui monipuoliseen luonnonresurssien hyödyntämiseen, erilaisiin kaskitekniikoihin, eränkäyntiin (kala, turkikset) ja kauppaan – ensimmäisenä seudulle tulleet pystyivät valitsemaan parhaat kaskimetsät.¹⁰⁴²

Tähän päivään ovat säilyneet myös raivatut peltoaukeat – niiltä osin, jos niitä ei ole myöhemmin uudelleen metsitetty. Uudisasukkaiden 1500–1600-lukujen vaihteessa kohtaama maisemaa ja elinympäristöä on kuitenkin vaikea kuvitella. Metsää siellä oli sekä lukuisia metsää halkovia vesistöjä. Oli soita ja polkuja, joita pitkin alueella metsästäneet ja keräilleet heimot liikkuivat. Mutta metsä ei ollut sellaista, mitä se nykyään on, suorien puurivien muodostamaa, monta kertaa hakattua talousmetsää, vaan luonnontilaista, koskematonta aarnimetsää. Ehkä parhaiten uudisraivaajat vastaanottaneen maiseman voi kokea Kuopion Aholansaaren ikimetsässä. Monisatavuotisine honkineen, kallioisine ja juurakkoisine maaperineen sekä hallanarkoine rantakaistaleineen se muistuttaa elinympäristöä, josta elämän edellytyksiä alettiin synnyttää syrjäseudulle, jossa Ruotsin ja Venäjän välisen rajan tarkka sijainti oli aikalaisillekin epäselvä.

Uudisraivaajien kohtaama ikimetsä tarkoitti elantoa. Tämä käy kouriintuntuvasti ilmi Heikki Rantatuvan luvussa seudun kaskiviljelyksistä ja siitä, miten se muokkasi elinympäristöä, maisemaa ja toimeentuloa. Asutusyhteisön muodostuminen omalaatuiseksi ja omavaraiseksi kokonaisuudekseen ei tapahtunut hetkessä, vaan elämänehtojen muotoutuminen oli jatkuva prosessi. Väinö Linnan tarina Jussista kuokkineen torppaa perustamassa hämäläiselle suolle vaikuttaa helpolta verrattuna siihen työhön, mitä vaadittiin uuden kodin ja elämän raivaamiseen erämaasta satojen kilometrien päässä entisestä kodista. Hankalista lähtökohdistaan huolimatta asutus onnistui. Muuttoliike Ylä-Savoon vilkastui, lapsia syntyi ja jäi eloon yhä enemmän. 1600-luvun kuluessa asukkaita riitti koko nykyisen Ylä-Savon alueelle, kuten Merja Uotila osoittaa luvussaan tilaluvun kehityksestä. Harvaan ja myöhään asutetulla seudulla riitti maata väestönkasvun mahdollistamiseksi vielä pitkän aikaa, kuten Riina Turunen ja Jari Ojala korostavat luvussaan seudun pitkän aikavälin elintasosta.

Emme tiedä, mitä uudisraivaajat ajattelivat työstään, elämästään ja maailmasta. He eivät jättäneet jälkeensä kirjallisia lähteitä – lukuun ottamatta harvoja merkintöjä ja lausuntoja käräjäpöytäkirjoissa. Uudet digitaalisen historiantutkimuksen välineet avaavat

ennennäkemättömän näköalan kaskimaiden yhteisölliseen elämään Ville-Pekka Kääriäisen tarkastelemien maariitojen ja kaupankäynnin kautta. Vasta muotoutumassa olevissa maanomistusoikeuksissa, väestönkasvun synnyttämässä kilpailussa maasta sekä ikaikaisen nautinnan periaatteissa iti lukuisien oikeuslaitosta työllistäneiden riitojen siemenet. Samanlainen kaskaista riitelemine kirjautui tuomiokirjoihin myös esimerkiksi savolaistaustaisten metsäsuomalaisen asuttamassa Ruotsin Värmlannissa.¹⁰⁴³ Kruunun auktoriteettia edustaneiden oikeuden päätösten kautta maanomistusolosuhteet vähitellen vakiintuivat samalla tavalla kuin rintamailla ja muualla Euroopassa. Maanomistusolojen vakiintumisen rinnalla kehittyivät myös muut elinkeinot. Kuten Kääriäinen osoittaa, alueelta käytiin runsaasti kauppaa muualle maahan ja ulkomaille asti hyvin pian pysyvän talonpoikaisasutuksen vakiintumisen jälkeen. Se kuvastaa väistämättä ennemminkin vaurautta kuin köyhyyttä sekä sitä, että seutu ei ollut kulttuurisesti, sosiaalisesti tai taloudellisesti irrallaan muusta Suomesta. Kääriäisen luku osoittaa, että yhteydet muualle Suomeen ja Suomen ulkopuolellekin olivat jo 1600-luvulla tiiviimpiä kuin aiemmin on tiedetty.

Mitä pysyvämmäksi talonpoikainen asutus kävi, mitä laajemmalle se levisi ja mitä paremman elannon se toi, sitä enemmän se muutti elinympäristöä ja maisemaa. Metsät paloivat kaskivainioiksi, kärrypolut halkoivat maisemaa ja savupirtit peltotilkkuineen ja karjahakoineen toivat vaihtelua metsämaisemaan. Historioitsija Lorenzo Veracina lainaten seutu muuttui uudisraivaajien myötä seudulla viljelleiden tai metsästäneiden varhaisimpien tulijoiden ”paikasta” ensin uudisraivaajien näkökulmasta hallintaan otet-

Lapinlahden Puurulan talon väkeä ja naapureita kaskipellolla ikuis-tettuina. Eero Järnefelt, *Raatajat rahanalaiset / Kaski*, 1893. Öljy kankaalle, 131 × 164 cm. Kansallisgalleria / Ateneum. Kuva: Kansallisgalleria / Yehia Eweis. CC BY 4.0.

tavaksi ”tilaksi” ja sen jälkeen taas uudisraivaajien ”paikaksi”, joka näytti kutakuinkin samalta kuin se, josta lähdettiin.¹⁰⁴⁴ Lapinlahden Väisälänmaältä avautuvat maisemat muistuttavat paljolti sitä, millaiseksi yläsavolainen elinympäristö vähitellen muuttui. Väisälänmäkeä ympäröivät metsät, jotka on kaadettu, kaskettu ja uudelleen istutettu lukuisia kertoja. Horsmien peittämä kivikkoinen ja kantoinen niitty on ehkä vanhaa kaskipellon pohjaa, samanlaista kuin se, jossa Eero Järnefelt maalasi ikonisen nokikasvoisen, sinisilmäisen lapinlahtelaisen tytön kaskisavuihin ja jonka Ahti Rytkönen tallensi valokuviinsa muutama vuosikymmen myöhemmin. Samalla myös kirjallista aineistoa kertyi yhä enemmän: käräjäpöytäkirjoja, kauppaan liittyvää aineistoa, kirkonkirjoja, väestökirjanpitoa, perukirjoja, tilakauppoihin liittyvää aineistoa ja asutuksen laajenemisen myötä verotustietoja yhä suuremmasta joukosta.

Kaskeaminen ja laajentuvat elinkeinot erityisesti kaupankäynnin muodossa paransivat seudun asukkaiden elintasoja, mikä mahdollisti väestönkasvun. Esiteolliseen väestönkasvuun oli kuitenkin sisäänkirjoitettu kehittymättömien maatalousyhteiskuntien paradoksi: ripeän väestönkasvun kausia seurasi usein väestökriisi. Kuolleisuuden lisääntyminen vei nopeassa tahdissa kertyneen väestönlisäyksen.¹⁰⁴⁵ Väestönkasvulla saattoi siis olla negatiivisia sivuvaikutuksia. Pessimistisimmän näkemyksen asiasta esitti 1700-luvun lopulla englantilainen pappi sekä talous- ja väestötieteilijä Thomas Malthus, joka päätteli, että väestön kasvu ylittää ruuan ja muiden resurssien tuotannon. Tästä olisi seurauksena resurssien riittämättömyys, sotia, köyhyyttä ja nälänhätää.¹⁰⁴⁶

Suomessa väestönkasvu ei kuitenkaan pääsääntöisesti köyhdyttänyt ihmistä, vaan se kertoi elämisen ehdoista.¹⁰⁴⁷ Myös Ylä-Savossa kasvavan väestön ruokkiminen onnistui pitkään tuotantoa kasvattamalla, siis raivaamalla uutta kaskipeltoa. Kaski saattoi hyvinkin tuottaa peltoviljelmää paremman sadon, mikä lisäsi hyvinvointia ja siten väestön kasvua myös kaskiseuduilla, kuten Riina Turunen ja Jari Ojala kuvaavat luvussaan seudun pitkän aikavälin elintasosta. 1800-luvun kuluessa perinteinen elinkeinorakenne ja elinkeinot kuitenkin ajautuivat kriisiin, mikä selittää ainakin osittain yläsavolaista kurjuutta korostavaa käsitystä. Myös esimerkiksi voimakkaan väestönkasvun Pohjanmaalla niin kutsuttu hyvinvoinnin paradoksi ilmeni ensin puukkojunkkareiden terrorina ja myöhemmin siirtolaisaaltona Amerikkaan, kun kaikille halukkaille ei enää riittänyt peltotilkkua viljeltäväksi ja tilaa tai torppaa asuttavaksi.

Jos perinteisen peltoviljelyalueen entiset vauraat yhteisöt olivat voimakkaan väestönkasvun vuoksi vaikeuksissa, kaskiseudulla Ylä-Savossa hyvinvoinnin paradoksi oli erityisen syvä, kuten Jaana Luttinen osoittaa tilattomia ja talollisia käsittelevissä luvuissaan. 1800-luvulla kaskeaminen tuli tiensä päähän. Yhdestä metsätilkusta saatiin satoa korkeintaan muutaman kerran, jonka jälkeen maa väsyi. Oli poltettava uusi alue. Kaskeaminen kulutti metsää, ja kasken raivaaminen oli raskasta ja vaarallista. Jossain vaiheessa kaskettavaa ei enää riittänyt kasvavan väestön ruokkijaksi.

Tilattoman väestön oloista julkaistujen aikalaisselvitysten valossa savolaisella ja pohjoiskarjalaisella maanviljelystyöväestöllä oli muita läänejä huonommat olot 1900-luvun taitteessa. Näin oli jopa siinä mittasuhteessa, että jo 1880-luvulla viranomaiset pelkäsivät tilattoman työväestön radikalisoitumista. Väylät sosiaaliseen nousuun olivat vähäiset, mutta putoaminen sosiaalisessa hierarkiassa oli sen sijaan varsin tavanomaista. 1800-luvulla

tilojen halkominen kävi yhä vaikeammaksi, sillä ne olivat jo valmiiksi pieniä. Talollisten perillisille ei siten enää riittänyt jaettavaa, mikä kiihdytti alenevaa säätykiertoa. Kun 1800-luvun lopun lainsäädännöllä poistettiin rajoitukset halottavien talojen koosta, syntyi seudulle lukuisia hyvin pieniä tiloja. Syntyi Jaana Luttisen mukaan valtion sanelemana ideaali punaisesta talosta ja perunamaasta – mutta siihen se jäi, elämisen edellytyksiä ideaali ei välttämättä tarjonnut. Suosittiin työvoiman sitomista maahan, ei työvoiman liikkuvuutta.

Kuten Merja Uotila osoittaa luvussaan tilaluvun kehityksestä, seudun kruununtilavaltaisuus myös omalta osaltaan pahensi eriarvoistumista. Kruununtiloja ei jaettu perintötilojen tapaan, vaan nuoremmat sisarukset jäivät omilleen vanhimman pojan periessä hallintaoikeuden kruununtilaan. 1800-luvun jälkipuoliskolla vaurastuvassa ja elinkeinopolitiikassaan vapautuvassa yhteiskunnassa alkoi olla entistä paremmin saatavilla erilaista luottorahaa. Myös se tuotti paradoksin. Yksilötasolla, kuten yläsavolaisten talonpoikien kohdalla, lisääntyneet luotonsaannin mahdollisuudet saattoivat johtaa tilan taloudelliseen rasittumiseen jatkuvan luotonlyhentelyn ja korkojen maksamisen vuoksi.¹⁰⁴⁸ Kun ihmisten keskimääräinen elinikä kohosi parantuneen elintason myötä, syytinkivelvollisuuksistakin tuli entistä pidempikestoisia ja taloja pidempään rasittavia, kuten Jaana Luttinen osoittaa talollisten elämänehtoja useiden sukupolvien ajan selvittävässä luvussaan.

Itäsuomalaisessa kaskikulttuurissa talonpoikainen vauraus perustui riittävään työvoimaan. Kotitaloudet olivat suuria, niihin kuului ydinperheen lisäksi muita sukulaisia, piikoja, renkejä ja irtainta väkeä. Kun kaskikulttuurin aika päättyi ja maatalousteknologia kehittyi, tätä työvoimaresurssia ei tarvittu. Kaskeaminen jatkui merkittävänä 1800-luvun puoliväliin, vaikka sitä eri toimin yritettiin valtion taholta rajata metsää kuluttavana. Vuoden 1886 metsälaki kielsi kaskenpolton, ja tämän jälkeen perinteinen viljelymuoto hiipui nopeasti, kuten Jaana Luttinen osoittaa luvuissaan. Myös metsien isojako kiristi tilannetta. Tilattomien perinnäiset metsänkäyttöoikeudet poistuivat, jolloin tarvepuiden hakeminen metsästä ja yhteismaiden kaskeaminen kuristivat ennestään heikossa asemassa olleiden tilattomien asemaa. Yläsavolaiset tilattomat lisäksi poikkesivat muun maan tilattomista suurella lapsiperheiden osuudella. Muualla maassa tilaton väestö painottui yksineläviin ja vanhuksiin. Sääty-yhteiskunnassa ihmisen elämänodotukset ja mahdollisuudet määrittyivät pitkälti perhetaustan perusteella. Tilattoman lapsen oli vaikea parantaa statustaan ennen nykyaikaisen koulutusjärjestelmän syntyä.

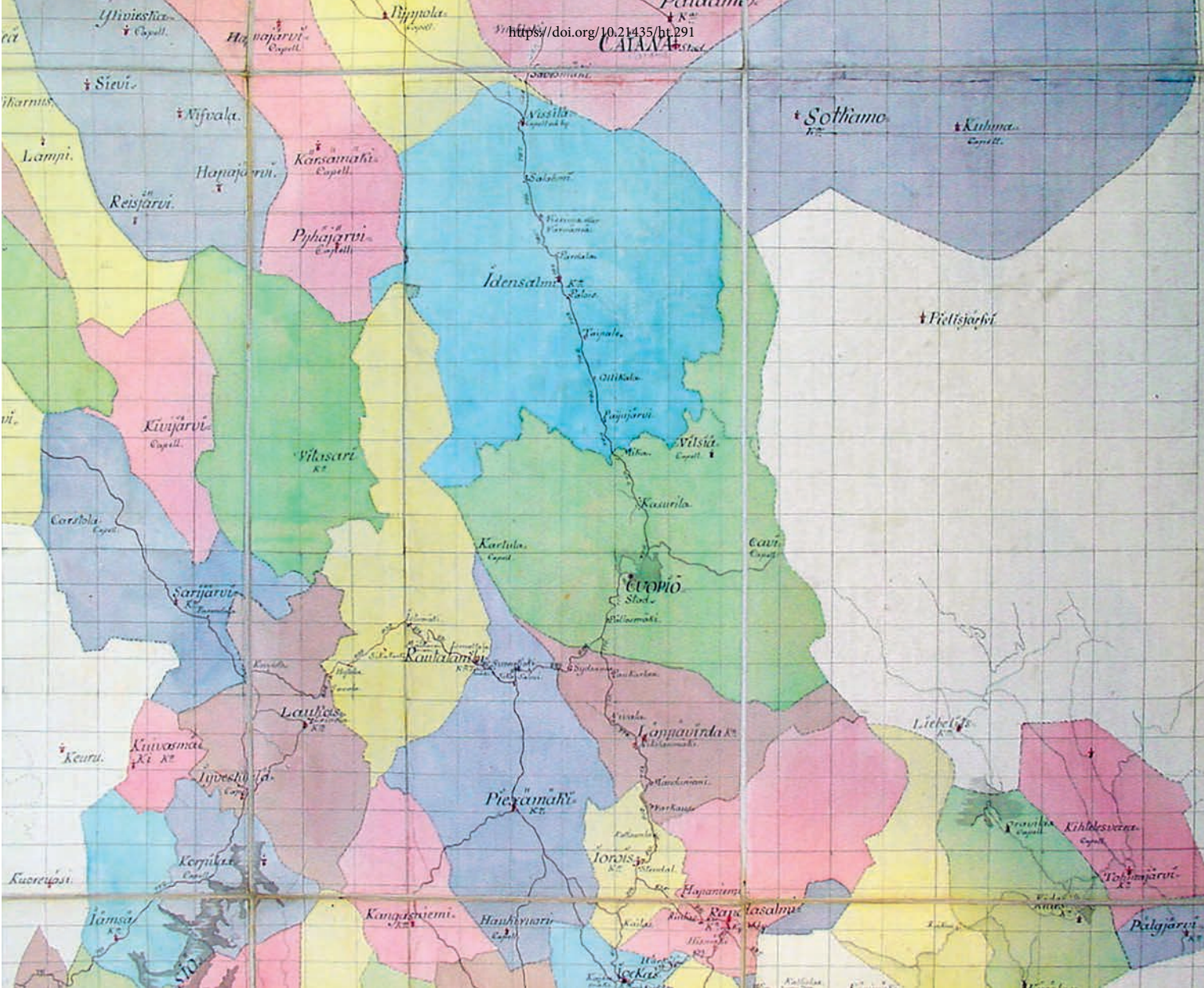
Vaikka teollistuminen ja sen aikaansaama talouskasvu ja inhimilliseen pääomaan panostaminen lisäsivät lopulta taloudellista tasa-arvoa 1900-luvun kuluessa niin Suomessa kuin koko Länsi-Euroopassa, yhteiskunnan ja talouden rakennemuutos johti alkuvaiheissaan eriarvoisuuden kasvuun.¹⁰⁴⁹ Tämäkin oli paradoksaalista, sillä jo esiteollinen yhteiskunta oli ollut hyvin epätasa-arvoinen. Suomessa rikkain kymmenys omisti kaikesta omistettavissa olevasta jopa yli 90 prosenttia vielä 1800-luvun alussa, mikä oli enemmän kuin johtavissa talouksissa Britanniassa, Yhdysvalloissa ja Ranskassa tai länsinaapurissa Ruotsissa.¹⁰⁵⁰ Koska niin kutsuttua liikaväestöä ei kuitenkaan ollut samassa mitassa kuin 1800-luvulla ja uusia tiloja pystyttiin edelleen perustamaan, yhteiskunnan räikeä eriarvoisuus ilmeni eri tavoin. 1800-luvulla taloudellisen epätasa-arvoisuuden kasvu tarkoitti konkreettisesti sitä, että rikkaat rikastuivat ja köyhät köyhtyivät. Kurjaliston määrä kasvoi 1800-luvulla ja muokkasi käsitystä, joka Ylä-Savon varhaisesta taloushistoriasta on muodostunut.

Teollistumisen ja sen aikaansaaman talouskasvun aluksi synnyttämä eriarvoisuus iski erityisen voimakkaasti väestönkasvun ja yhteiskunnan rakennemuutoksen synnyttämään tilattomaan väestöön. Se sai synkimmän ilmenemismuotonsa 1860-luvun nälänhädässä. Esiteollisen Suomen asukkaat olivat tottuneet toistuviin katoihin, nälkään, aliravitsemukseen, kulkutauteihin ja sotiin, mutta 1860-luku oli jo siirtymää esiteollisesta teolliseen yhteiskuntaan ja monien yhteiskunnallisten uudistusten aikaan. Silti vuosina 1866–1868 maassa kuoli noin 150 000 ihmistä enemmän kuin normaaleina vuosina. Pahimpana vuonna 1868 noin kahdeksan prosenttia maan väestöstä menehtyi. Kuvasto, josta nykyihminen tunnistaa nälänhädän – Saharan eteläpuoleisen Afrikan aliravittut lapset epätoivon täyttävine silmineen – tapahtui Suomessa aikana, jolloin sen ei periaatteessa pitänyt enää olla länsimaissa mahdollista. 1860-luvun nälänhädän korkea kuolleisuus johtui suurelta osin kasvaneesta taloudellisesta eriarvoisuudesta, niin myös Ylä-Savossa, kuten Miikka Voutilainen ja Heikki Kämäräinen luvussaansa osoittavat. Ilman oman tilan tai torpan tuomaa turvaa moni tilaton ja vähävarainen menetti henkensä. Kuolleisuuden rajuuteen Ylä-Savossa vaikutti se, että väestönkasvun seurauksena viljelykäyttöön oli otettu hallanarkoja alueita.¹⁰⁵¹ 1860-luvulle tultaessa ne kattoivat jo yli puolet peltomaasta.

Paradoksaalisesti Ylä-Savo koki kurjistumisen kierteen siinä vaiheessa, jossa yhteiskunta ja talous olivat jo nytkähtäneet merkittävästi eteenpäin. Ylä-Savossa tämä tarkoitti maatalouden painopisteen muutosta viimeistään nälänhädän jälkeen kohti seudulle vaurautta ja työtä tuonutta karja- ja meijeritaloutta sekä rautaruukkien ja metsäteollisuuden tienraivaamista teollistumiselle. Kaskeen perustuvan elinkeinopohjan lisäksi kaupallistumista ja teollistumista ja siten vaurastumista häiritsivät kuitenkin muun maan tapaan elinkeinojen harjoittamisen säätely. Ylä-Savossa kehitystä hidasta lisäksi kaupallisen keskuksen puuttuminen ja sijainti hankalien kulkuyhteyksien takana ulko- maankaupalle tärkeistä satamista.

Liikenneyhteydet alkoivat kohentua toden teolla vasta 1800-luvulla. Jo Suomen sodassa venäläiset joukot pääsivät vyörymään seudulle tuhoisalla voimalla parantuneita teitä pitkin¹⁰⁵², ja 1800-luvun kuluessa seudun tärkeimmät kylät ja kappelit yhdistyivät toisiinsa maanteillä. Maantie Ouluun oli kärryillä kuljettavissa jo 1770-luvun lopulla, ja tie Kajaaniin saatiin rakennettua seuraavalla vuosisadalla.¹⁰⁵³ Saimaan kanavan valmistuminen vuonna 1856 avasi entistä sujuvammat kulkuyhteyden maailmalle. Tätä positiivista muutosvoimaa kuvaa Jorma Ahvenainen luvussaansa viipurilaisesta kauppahuone Paul Wahlista, jonka seudulta ostamat rautaruukit toimittivat materiaalia kauppahuoneen Varkaudessa sijaitseviin yksiköihin ja edistivät näin seudun taloudellista kiinnittymistä maan taloudellisiin keskuksiin ja varsinkin etelän suuntaan. Tämä tarkoitti paluuta 1700-lukua ja Vanhan Suomen menetystä edeltäneeseen tilanteeseen. Todelliseen modernin maailman vauhtiin yläsavolaiset pääsivät mukaan Savon radan ulottuessa vuonna 1902 Iisalmeen ja Lapinlahdelle sekä Iisalmesta Kajaaniin vuonna 1904.¹⁰⁵⁴

Liikenneyhteyksien rinnalla kaupallistuminen ja teollistuminen saivat voimaa Iisalmen kauppalan ja myöhemmin kaupungin muodostamasta kaupallisesta keskuksista. Tärkeää oli myös pankkilaitoksen juurruttaminen seudulle vuonna 1880 perustetun Iisalmen Säästöpankin johdolla sekä maaseudun kaupallistuminen etunenässään Lapinlahdella 1900-luvun alussa toimintansa aloittanut osuuskauppaliike.¹⁰⁵⁵ Kokonaisuutena

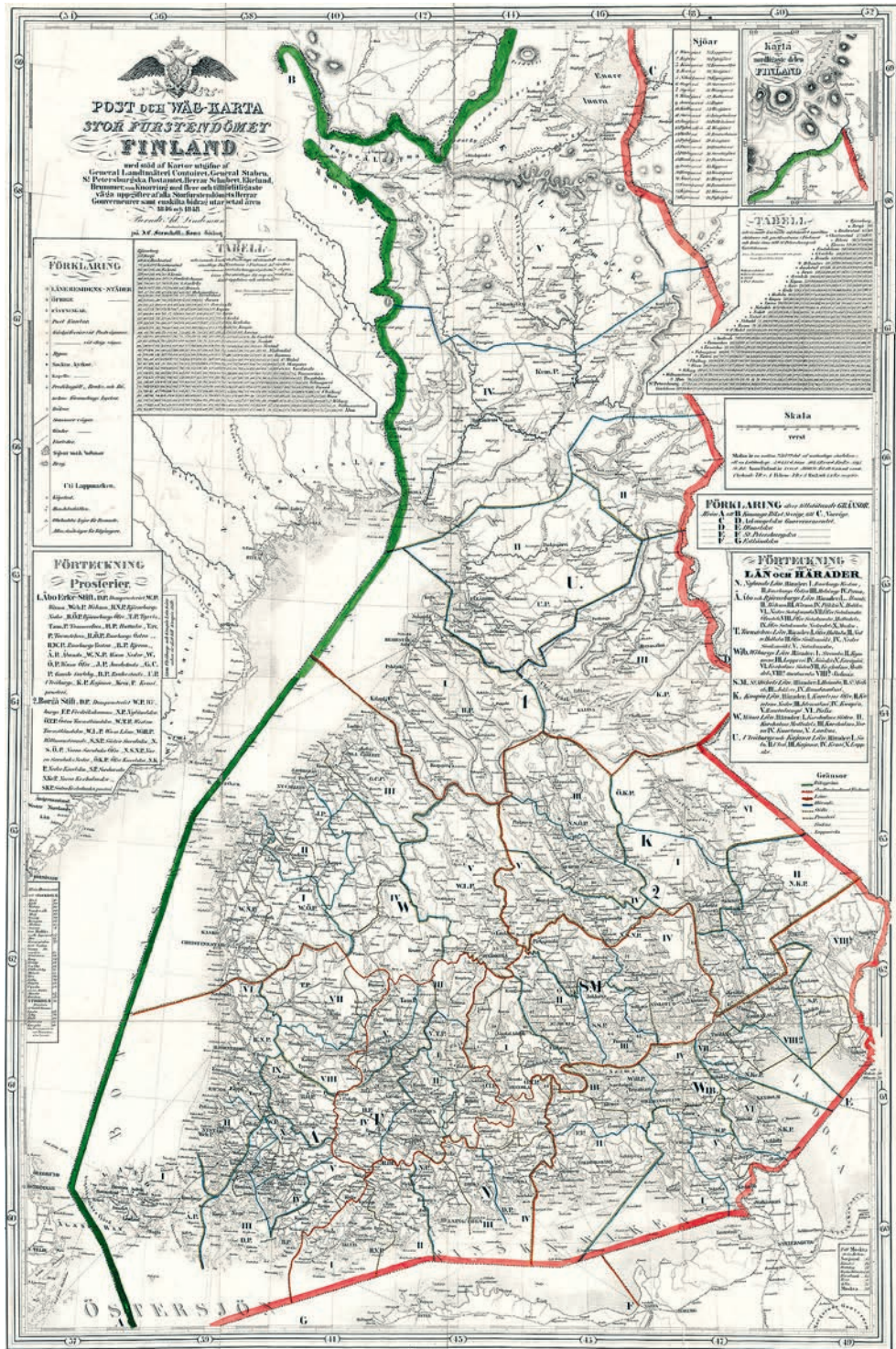

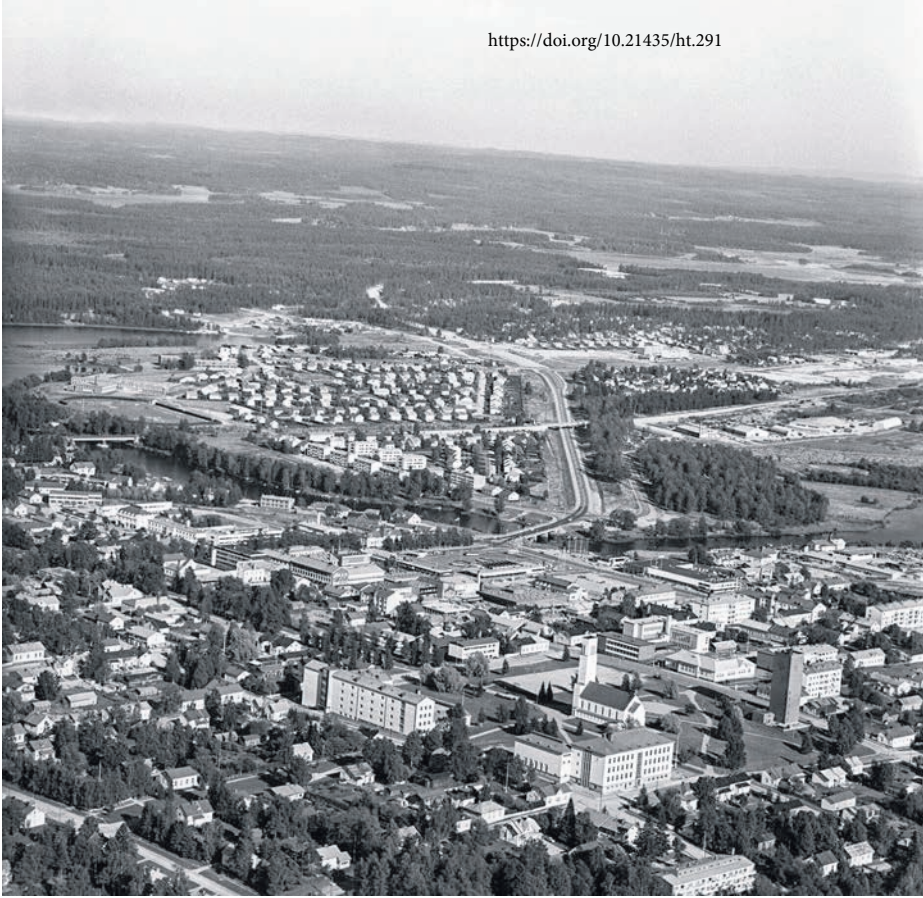
teollistuminen eteni Ylä-Savossa hitaammin kuin Suomessa keskimäärin, mutta Iisalmen kaupunki oli jo 1910-luvulla teollistuneempi kuin muu maa kokonaisuutena.¹⁰⁵⁶ Vaikka yhä tänä päivänä alkutuotannon osuus Ylä-Savon työllisyydestä on suhteellisen korkea, jalostus työllistää seutukunnassa useamman kuin muualla Pohjois-Savossa tai koko maassa keskimäärin.¹⁰⁵⁷ Puhutaan ”Iisalmen ihmeestä”, jonka taustalla vaikutti maalaiskunnan ja kaupungin yhdistyminen 1970-luvulla. Se vahvisti teollistumista ja rakennemuutosta valtakunnallisen kehitysaluepolitiikan tukemana.¹⁰⁵⁸

Teoksen luvut osoittavat, että edes kurjistumisen vuosisatana näyttäytyvä 1800-luku ei sitä pelkästään ollut. Teollistumisen, kaupallistumisen ja liikenneyhteyksien kehittä-

minen 1800-luvun alussa maantie halkoi Ylä-Savon etelä-pohjoissuunnassa. C. N. af Klerker, Suomen suuriruhtinaskunnan tiet 1800-luvun alussa, 1805 (osa 2). RA, Kammarkontoret Ck 4.

1800-luvun puolivälissä maantiestä tavoitti vihdoin aikaisemmin irrallaan kartalla kelluneet Ylä-Savon suurimmat kylät. Berndt Adolf Lindeman, Suomen posti- ja tiekartta 1846/1848. Heikki Rantatuvan historialliset kartat, JYX.

Iisalmen kaupunkia pohjoisesta etelään. Etualalla 1930-luvun alussa valmistunut funkkistyylinen kaupunginkirkko eli nykyinen Pyhän Ristin kirkko. Iisalmen kaupunki ja maalaiskunta yhdistyivät vuonna 1970. Kuvassa näkyy vasemmalla Paloisvirran ylittävä rautatiesilta, keskellä maantiesilta (Viitostie halki kaupungin) sekä kuvan taustalla vesireittiä kohti Kuopiota. Valokuvaaja: tuntematon, 1970-luku. Iisalmen Kameraseura, 5809-B14k.

tymisen rinnalla myös muut yhteiskunnalliset uudistukset etenivät. Muutoksen ajajana toimi paikallinen Pekka Kumpulainen, joka näki todellisen visionäärin lailla yhteiskunnan ongelmat ja niiden ratkaisut esittämässään kahdeksassa vaikeruksessa. Kuten Jaana Luttinen osoittaa luvussaan *Ensimmäisen visionäärin kahdeksan vaikerusta*, Kumpulainen ymmärsi henkisen pääoman ja koulutuksen merkityksen yhteiskunnan kehittämisessä. 1800-luvulla tehty pohjatyö edisti maan eri osien välisten erojen kaventumista esimerkiksi koulutustasossa 1900-luvun edetessä.

Ylä-Savo on esimerkki maan sisäisestä asutuksen leviämisestä, asutusyhteisöjen synnystä ja rajamaiden omalaatuisesta taloudesta. Talous perustui luonnonvarojen hyödyntämiseen – ja tietyllä tavalla perustuu yhä seudun maatalousvaltaisuuden sekä suurimpien teollisten työllistäjien, kuten juomatehdas Olvin ja metsäkonevalmistaja Ponssen, kautta. Hyvinvoinnin kasvattaminen ei kuitenkaan ollut suoraviivaista tai helppoa varhaismodernina aikana, jolloin erilaiset väestöä kurittaneet kriisit toistuivat säännöllisesti, varsinkin suurvaltojen rajaseudulla. Ylä-Savon elämisen edellytysten kehittyminen on ollut voimakkaasti polku-riippuvaista: seutu ei voi historialleen ja sijainnilleen mitään. Vaikka esiteollisille yhteiskunnille tyypillinen korkea sosiaalinen ja taloudellinen eriarvoisuus tasoittui 1900-luvulla, on vauraus Suomessa yhä alueellisesti epätasaisesti jakautunutta. Edelleen nähtävissä olevat alueelliset elintasoerot syntyivät pääosin jo 1500-luvulla, jolloin osa maasta oli tiheimmin asuttua peltoviljelyaluetta, osa vasta myöhemmin kaskeamisen avulla asutettua seutua.

Uuttamaata lukuun ottamatta Suomen eri alueet ovat pitkälti pysyneet siinä suhteellisessa asemassa, joka niille muodostui esiteollisena aikana. Toisin sanoen kaskialueet, Ylä-Savo mukaan luettuna, eivät missään vaiheessa ole pystyneet kuroma kiinni taloudellista eroa läntiseen ja eteläiseen peltoviljelyalueeseen. Viimeisimpien asutettujen seutujen joukossa Savon pohjoisimman osan yhteiskunnallinen ja taloudellinen kehitys alkoi siten takamatkalta, eikä näistä lähtökohdista katsottuna yläsavolaisten vaurastuminen ollut helppoa.

Ylä-Savon alueen maisemat ovat edelleen muuttuneet Pekka Halosen, Eero Järnefeltin ja muiden seutua ikuistaneiden Suomen taiteen kultakauden taiteilijoiden ajoista. Teollis-

Päivän työt on nyt tehty. Valokuvaaja: Ahti Rytönen. 1929, todennäköisesti Maaninka, Tuovilanlahti. Ahti Rytönen, Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Pekka Halosen työstä palaavia ihmisiä kuvaava teos on maalattu Lapinlahdella, Väänninsaari taustanaan. Malleina olivat Halosen isä, setä ja Antti-veli sekä Saara-serkku. Teos kuvaa työn jälkeistä levon ja pyhäpäivän odotusta, siksi vaatteet ovat tahrattomat ja vedenpinta tyyni. Pekka Halonen, 1907, *Työstä paluu (Työstä lähtö)*, 165 × 175 cm, öljy kankaalle. Karl Hedmanin taidekokoelma. Vaasan museot. Kuva: Erkki Salminen. Tietolähde: Halosenniemi- verkkosivusto.

tuminen, taloudellisen kasvun kiihtyminen ja modernisaatio synnyttivät nykyisen yläsavalaisen elinympäristön. Sen muotoutuminen alkoi kauan sitten edeltäneiden vuosisatojen kuluessa ja jatkuu edelleen tulevaisuudessa. Noin kahdentoista sukupolven aikana metsät raivattiin tuottavaksi viljely- ja karjatalousmaaksi, josta saadut tuotot loivat pohjan väestönkasvulle, teollistumiselle ja nykyaikaisen yritystoiminnan synnylle. Suuri osa tästä muutoksesta oli samankaltaista kuin monin paikoin muualla Suomessa ja muissa maailman periferioissa, mutta osa siitä on ainutlaatuisen yläsavalaista. Tätä samankaltaisuutta ja ainutlaatuisuutta pyrimme tässä kirjassa kuvaamaan.

Liitteet

Liite 1. Ylä-Savon väkiluku 1560–1860. Riina Turunen

Väestön määrä on tärkein esiteollista elintasoa heijasteleva mittari. Väestö pystyi kasvamaan vain suotuisissa olosuhteissa, sillä modernien yhteiskuntien hyvinvoinnin turvaverkkoja, terveydenhuoltoa tai teknologista ympäristöä ei ollut. Mitä kauemmas menneisyydessä liikutaan, sitä hajanaisempiin ja lähdekriittisesti epävarmimpiin lähteisiin väkilukuarviot perustuvat. Suomessa 1500-luvun väestöä on arvioitu erilaisiin verotusluetteloihin kirjattujen talolukujen perusteella. 1630-luvulta lähtien käytettävissä on henkirahan maksua varten koostettuja henkikirjoja eli manttaaliluetteloja. Myös hajanaisia seurakunnissa syntyneitä ja kuolleita luetteloivia kirkonkirjoja on säilynyt. Ruotsin valtakunnan taulustolaitoksen perustamisen jälkeen (1748) väkilukutiedot muuttuivat varmemmiksi. Papisto tilastoi tästä eteenpäin seurakuntiansa asukkaat väkiluku- ja väestömuutostaulukoihin. 1800-luvun lopulla alettiin suorittaa virallisia väestönlaskentoja, ensin kaupungeissa ja sittemmin koko maassa. Väestöhistoriassa käytettävistä lähteistä sekä niiden lähdekriittisistä näkökulmista on keskusteltu runsaasti aikaisemmassa tutkimuksessa.¹⁰⁵⁹ Tässä keskitytään esittelemään Ylä-Savon väkimäärästä tehty uusi väkilukuarvio aikajaksolla 1560–1860.

VANHA VÄKILUKUSARJA

Käsitys Ylä-Savon väkiluvusta asuttamista seuranneilta ensimmäisiltä vuosisadoilta nojaa Santeri Rissasen (1927) esittämään Iisalmen pitäjän väkilukumäärään vuosina 1627–1920.¹⁰⁶⁰ Pitäjä kattoi suuren osan nykyisin Ylä-Savona tunnetusta seutukunnasta. Rissasen ensin henkikirjoihin (1627–1743) ja sen jälkeen Iisalmen maaseurakunnan väkilukutauluihin (1749¹⁰⁶¹–1910) perustuneesta laskelmasta jää kuitenkin osa väestöstä huomiotta. Henkikirjoihin perustuva esitys on alueellisesti pätevä, sillä nykyisen Ylä-Savon alueen kylät sisältyivät niihin varsin kattavasti. Väkilukuun on kuitenkin sisällytetty vain veroa maksaneet henkilöt. Sen ulkopuolelle jäävät siten vaihdellen alle 13- tai 16-vuo-

tiaat ja yli 64-vuotiaat, jotka oli vapautettu veronmaksusta ikänsä vuoksi, sekä muut veronmaksusta vapautetut, kenties myös suuri joukko naisia.¹⁰⁶²

Vuodesta 1749 lähtien Rissanen on hyödynnänyt Iisalmen emäseurakunnan väkilukutauluja. Niistä saatu tieto on väestön rakenteen puolesta kattavaa, mutta luvuista jäi jossain vaiheessa 1700-luvun lopulla pois Pielaveden Savon puoleinen osa ja Kiuruvesi, joissa oli omat kappeliseurakuntansa. Tämä ilmenee siitä, että Rissasen esittämien Iisalmen entisen pitäjän väkiluku on 1800-luvun taitteessa auttamatta liian pieni verrattaessa sitä Gabriel Reinin vuonna 1864 koostamaan väkilukutauluihin perustuvaan tilastoon. Reinin esityksessä Pielavesi ja Kiuruvesi esitetään alusta lähtien Iisalmen erillisinä. Reinin esittämä Iisalmen väkiluku vuonna 1810 on siten sama kuin Rissasen esittämä Iisalmen vanhan pitäjän väkiluku, joka on puolestaan yli 4 000 henkeä vähemmän kuin koko Ylä-Savon sillä tarkkuudella, kun se tuon aikaisista lähteistä voidaan määrittää.¹⁰⁶³

UUSI VÄKILUKUSARJA

Uudessa väkilukuarviossa on pyritty arvioimaan kokonaisväestö nykyisen Ylä-Savon alueella. Sarja on ensimmäinen suuruusluokaltaan uskottava esitys Ylä-Savon alueen väestökehityksestä uuden ajan alusta 2000-luvulle. Arvio korjaa Ylä-Savon väkilukua merkittävästi Rissasen arvioita suuremmaksi. Vuoden 1627 uusi väkilukuarvio on yli kolminkertaisesti, vuoden 1743 yli viisinkertaisesti ja vuoden 1810 väkimäärä melkein puoltitoista kertaisesti suurempi kuin tähän asti on oletettu. 1800-luvun kuluessa Rissasen esittämä Iisalmen vanhan pitäjän asukasluku jää yhä kauemmas tilastojulkaisuista saatavasta Ylä-Savon väkiluvusta: vuonna 1840 se kattaa enää puolet väestöstä ja vuonna 1860 kolmasosan.

VUODET 1560–1746

Uusi väkilukuarvio perustuu ensimmäisen parin vuosisadan ajan verotettavien talojen lukumäärään. Taloluvun 1560-luvulta on arvioinut Olli Matikainen tässä kirjassa. 1600-luvun alkupuoliskolta lähtien on hyödynnetty voutintilien tosite- tai tilikirjoista löytyviä

henkikirjoja¹⁰⁶⁴, vaikka väestön määrän arvioiminen niistä on epävarmaa. Henkikirjat olivat verotuksellisia lähteitä, eivät väestönlaskentaa varten syntyneitä, mutta käytännössä ainoa lähde Ylä-Savon väkiluvun arvioimiseen asuttamista seuranneina parina ensimmäisenä vuosisatana.

Henkikirjoista löytyviä tilalukuja on kerätty sekä aikaisemmasta tutkimuskirjallisuudesta¹⁰⁶⁵ että alkuperäislähteistä. Olemme lisäksi verranneet aikaisemman tutkimuksen lukuja henkikirjoista itse laskettuihin.¹⁰⁶⁶ Tämä on osoittanut 1600- ja 1700-lukujen henkikirjojen monitulkintaisuuden sekä niiden laatimisperusteissa tapahtuneet muutokset. Samaa lähdettä käyttäneet tutkijat ovat saaneet taloluvuiksi toisistaan poikkeavia summia. Toisinaan henkikirjat laadittiin tarkemmin, toisinaan suorasukaisemmin. Välillä niissä rekisteröitiin vain veroa maksaneet talot isännän mukaan, välillä taas tilastointi oli ruokakuntoahtaista tai veronmaksuvelvollisia yksilöitä tilastoivaa. Myös torppareiden ja ”kirvesmiesten” kirjaamistavat vaihtelivat.

Henkikirjojen rekisteröimien yksikköjen muutokset on otettu uudessa väkilukuarviossa parhaalla mahdollisella tavalla huomioon. Uuteen väkilukusarjaan on sisällytetty vain talolukua edustavat luvut. Aikakauden kontekstin ja henkikirjojen tuntemukseen perustuen arvioon ei ole otettu mukaan epäuskottavan korkeita tai matalia lukuja.

Taloluvuista on saatu väkilukuarvio kertomalla taloluku kymmenellä – oletus on, että tämä kattaa sekä veroa maksavan että maksamattoman väestön karkealla tarkkuudella. On todennäköistä, että ”oikea” kerroin vaihteli paikkakunnittain ja myös vuosien välillä riippuen henkikirjojen pitotarkkuudesta¹⁰⁶⁷, mutta myös aikaisemmassa tutkimuksessa on muiden käytettävissä olevien lähteiden puuttumisen vuoksi nojaututtu henkikirjojen talolukuun ja kertoimiin kuudesta jopa kuuteentoista. Kymmenen tienoilla liikkunut kerroin lienee tyypillisin.¹⁰⁶⁸ Esimerkiksi vuonna 1749 Iisalmen pitäjässä asui seurakunnan väkilukutaulun mukaan 4 409 asukasta, jotka asuivat 379 taloudessa. Tämä tarkoitti noin yhtätoista asukasta per savu. Vastaavan suuruisia kertoimia saadaan myös muilta vuosilta 1700-luvun jälkipuoliskolla. On mahdol-

lista, että 1700-luvun lopun tilanne ei täysin kuvasta varhaisempia aikoja ja että kerroin on joinain ajanjaksoina hieman liian korkea ja toisina liian matala, mutta keskimääräisesti se tuottaa uskottavan arvion.

UUDET 1749–1754

Vuosien 1749 ja 1754 välisenä aikana väkiluku on otettu suoraan Iisalmen maaseurakunnan väkilukutaulusta. Tätä tilastointia pidetään yleisesti kohtalaisen luotettavana, mutta silti likimaisena.¹⁰⁶⁹ Jaksolla henkikirjoista saatavat taloluvut kerrottuna 10:llä tuottavat väkilukutauluja matalammat luvut, joten väkilukutauluväestö lienee oikeamman suuntainen. Varmuudella emme pysty sanomaan, että luvuissa ovat mukana Pielaveden ja Kiuruveden kappeliden asukkaat.

UUDET 1755–1766

Aikajaksolla on jälleen käytetty henkikirjoista laskettavaa veroa maksaneiden talojen lukumäärää kerrottuna kymmenellä. Laskelma tuottaa seuraaviin vuosiin uskottavammin linkittyvän tuloksen kuin edellisellä jaksolla hyödynnetyt seurakunnan väkilukutaulut. Luultavasti tässä vaiheessa Iisalmen maaseurakunnan väkilukutauluihin ei näin ollen enää kirjattu Pielaveden ja Kiuruveden väestöä.

UUDET 1770–1809

1770-luvulla Savon yllisen kihlakunnan henkikirjoihin alettiin kirjata myös veroa maksamaton väestö, joten jaksolla 1770–1805 on käytetty suoraan henkikirjoista laskettavissa olevaa veroa maksaneiden ja maksamattomien summaa. Samalta ajalta ovat käytettävissä myös Iisalmen maaseurakunnan väkilukutaulut, mutta niiden väkiluku on puolestatoista tuhannesta muutamaa tuhanteen henkikirjoja matalampi.

UUDET 1810–1860

Historian professori ja Tilastollisen toimiston (1865) ensimmäinen päällikkö Gabriel Rein (1800–1867) laati tilastollisen tiedonannon Pohjois-Savon olosuhteista vuonna 1864.¹⁰⁷⁰ Väkiluvut hän keräsi seurakunnittaisista väkilukutauluista. Näistä saadaan laskettua Ylä-Savon nykyisiä rajoja hyvin seuraileva väkiluku seurakunnittain.¹⁰⁷¹ Tämä sarja on yhdistetty

vuodesta 1865 lähtien Tilastollisen toimiston ja myöhemmin Tilastokeskuksen tuottamista väkilukutilastoista saatuihin lukuihin.

YLEISIÄ HUOMIOITA UUDESTA VÄKILUKUSARJASTA

Väkilukusarja 1560–1860 on alkupäässä karkea arvio. Siinä esitettyjä yksittäisten vuosien lukuja ei siis ole syytä ottaa absoluuttisina totuuksina ennen 1700-luvun loppua. Siihen asti sarja kuvastaa karkeasti väestön kokoluokkaa. Sarja ei rekisteröi tarkasti vuosittaisia muutoksia, sillä henkikirjat olivat luonteeltaan ”jähmeitä”, ne eivät siis välttämättä reagoineet nopeasti väestössä tai edes veroa maksavissa taloissa tapahtuneisiin muutoksiin.¹⁰⁷² Myöskään autoitumista ei ole erikseen otettu huomioon.¹⁰⁷³ Eri lähteiden muodostamissa taitekohdissa voi myös esiintyä lähteistä riippuvaisia hienoisia tasosiirtymiä. Kuviossa 4 esitettyyn väkilukusarjaan on poimittu vain osa vuosittaisista väkiluvuista ja joidenkin vuosien tieto on kolmen tai viiden vuoden keskiarvo. Näin on siksi, että kaikilta vuosilta ei ole saatavissa tietoa ja vain harvoissa kohdin sitä on useammalta peräkkäiseltä vuodelta. Kuvion 4 sarja on pyritty muodostamaan sellaiseksi, että tietoja olisi mahdollisimman tasaisesti koko aikajaksolta. Siten esimerkiksi Suomen sodan korkea kuolleisuus ei suoraan näy pudotuksena kuviossa 4, koska suuren kuolleisuuden vuodet 1808–1809 on jätetty kuvioista pois. Sodan tuhoisuus ilmenee kuitenkin siinä, että väestönkasvu ei näy vuosien 1805 ja 1810 välillä.

Kaikki kirjallisuudesta ja lähteistä löydetty taloluvut, veroa maksaneiden määrä sekä niistä tehdyt väestöarviot on tallennettu Jyväskylän yliopiston julkaisuarkistosta (JYX) löytävään tiedostoon *Ylä-Savon väkiluku 1560–2010*. Siihen on myös merkitty selvästi datapistheet, jotka on otettu mukaan Kuvioon 4.

Liite 2. Maanomistukseen liittyvien oikeustapausten määrä sukukunnittain, jotka ovat olleet käräjäoimässä vähintään 10 kertaa Iisalmen pitäjän käräjillä vuosina 1639–1699.

Ville-Pekka Kääriäinen

Katso taulukko sivulla 314

Liite 3. Iisalmen käräjillä maariitoihin vähintään 10 kertaa määrätty selvitys-miehet 1639–1699.

Ville-Pekka Kääriäinen

Katso taulukko sivulla 315.

Liite 4. Iisalmen pitäjää koskevat tulliluettelot ja niissä esiintyvien kylätaustan selvitys.

Ville-Pekka Kääriäinen

IISALMEN PITÄJÄÄ KOSKEVAT

TULLILUETTELOT JA NIIDEN SIJAINTI ERI ARKISTOISSA

Katso taulukko sivulla 316.

Iisalmelaisia koskevat tulliluettelot ovat 1600-luvun kontekstissa laajuudeltaan ja yksityiskohdiltaan poikkeuksellisen laajat. Niiden tutkiminen on lähdekriftisesti haastavaa niissä esiintyvien virheiden vuoksi.¹⁰⁷⁴ Suurimmat haasteet liittyvät Kajaanin tulliluetteloihin. Muista poiketen niissä on tietoja kävijöiden lähtöpaikkakunnasta hyvin harvakseltaan, mikä selittää sitä, että aiemmissa tutkimuksissa Kajaanin merkitystä pohjoissavolaisten kauppapaikkana on vähätelty.

Ainakin osa iisalmelaisista voidaan tunnistaa päätelyn keinoilla:

- iisalmelaiset saapuivat joukkona saman päivän aikana (nimet peräkkäin luettelossa)
- samat henkilöt kävivät säännöllisesti markkinoilla
- iisalmelaisten kauppatavarat ovat hyvin samankaltaisia
- harvinaisemmat nimiyhdistelmät (esim. Knut Thomasson Sormunen)

Edellä lueteltuja periaatteita noudattaen Kajaanin tulliluetteloista on kerätty kaikki ”melko varmat” yläsavolaiset tapaukset. Henkilöitä on karsittu myös sillä periaatteella, että lähes jokainen nimi löytyisi saman aikakauden henkikirjoista. Sama nimi ei tietenkään tarkoita, että kyseessä olisi ollut sama henkilö, ja mukaan otettujen nimien joukossa on todellisten kävijöiden sijaan pelkkiä iisalmelaisten nimikaimoja. Joka tapauksessa uskon, että tällä menetelmällä kerätyt luvut Kajaanissa kävijöistä ovat alakanttiin.

Liite 2. Maanomistukseen liittyvien oikeustapausten määrä sukukunnittain, jotka ovat olleet käräjöimässä vähintään 10 kertaa lisälmen pitäjän käräjillä vuosina 1639–1699.

Sukunimi	Tapausten lukumäärä	Suvun edustajia maariidoissa	Tapauksia per edustaja
Partanen	147	76	2
Lappalainen	77	35	2
Nissinen	74	30	2
Ruotsalainen	66	30	2
Martikainen	65	16	4
Kettunen	51	18	3
Hiltunen	50	10	5
Huttunen	50	26	2
Niskanen	50	18	3
Lukkarinen	50	25	2
Ollikainen	47	23	2
Rytkönen	46	19	2
Tuovinen	43	15	3
Hynninen	43	9	5
Makkonen	43	15	3
Rönkkö	41	18	2
Lapveteläinen	41	20	2
Sutinen	40	10	4
Kuosmanen	38	13	3
Kähkönen	38	14	3
Tossavainen	34	11	3
Saikonen	33	12	3
Väisänen	32	15	2
Kärkkäinen	32	21	2
Kauppinen	30	10	3
Tikkanen	29	23	1
Kaarakainen	29	5	6
Kämäräinen	29	8	4
Rautapartanen	26	8	3
Hyvärinen	24	14	2

Sukunimi	Tapausten lukumäärä	Suvun edustajia maariidoissa	Tapauksia per edustaja
Hujanen	22	3	7
Sihvonen	22	7	3
Ulmanen	22	8	3
Koljonen	21	3	7
Ryynänen	21	7	3
Kokkarinen	20	8	3
Utriainen	19	5	4
Koponen	19	5	4
Remes	18	9	2
Pietikäinen	18	9	2
Roivas	18	4	5
Halonen	18	13	1
Heiskanen	18	14	1
Karhunen	17	8	2
Ryhänen	16	9	2
Jääskeläinen	16	7	2
Bovilanus	15	2	8
Nousiainen	15	5	3
Katainen	14	3	5
Juntunen	13	5	3
Kokkonen	12	6	2
Spanninen	11	3	4
Kekkonen	11	3	4
Hoffren	11	3	4
Kutilainen	11	2	6
Kurvinen	11	4	3
Yletyinen	10	1	10
Eskelinen	10	5	2
Hyttinen	10	2	5
Niirainen	10	4	3

Liite 3. Iisalmen käräjillä maaniitoinhin vähintään 10 kertaa määrätty selvitysmiehet 1639–1699.

Normalisoitu	Kylä	Arvo	Krt	Toimintakausi
Samuel Andersson Cajanus	Iisalmen kirkonkylä	Nimismies	185	1674–1699
Antti Antinpoika Kaarainen	Iisalmen kirkonkylä	Lautamies	92	1678–1699
Lars Matsson Bovilanus	Ollikkala	Nimismies	75	1649–1659
Paavo Pertinpoika Partanen	Pörsänmäki	Lautamies, Kuudennismies	72	1639–1662
Juhani Paavonpoika Ulmanen	Nerkoo → Ulmala	Lautamies, Kuudennismies	57	1652–1684
Iivari Hiltunen	Naarvanlahti	Lautamies	53	1674–1699
Juho Pekanpoika Kähkönen	Nerkoo	Lautamies	53	1680–1693
Niilo Pekanpoika Ruotsalainen	Onkivesi	Lautamies, Nimismies	48	1640–1658
Antti Juhani Kaarainen	Iisalmen kirkonkylä	Lautamies, Kirkkoväärti	43	1639–1659
Matti Huttunen	Vänninmäki	Lautamies	35	1674–1699
Paavo Paavonpoika Kettunen	Valkeiskylä	Lautamies	34	1678–1692
Hannu Kurvinen	Vieremä	Lautamies	33	1639–1659
Pertti Matinpoika Hynninen	Paloinen	Nimismies, Lautamies	32	1639–1659
Reko Juhonpoika Kauppinen	Valkeiskylä	Lautamies	30	1674–1688
Pekka Laurinpoika Kähkönen	Nerkoo	Lautamies, Kuudennismies	28	1651–1676
Paavo Juhani Ulmanen	Nerkoo	Lautamies	27	1639–1658
Lauri Antinpoika Rönkkö	Sonkajärvi	Lautamies, Kuudennismies	27	1650–1676
Mats Larsson Bovilanus	Lapinlahti		25	1674–1694
Johan Ivarsson Argjlander		Vouti	25	1654–1680
Jaakko Martikainen	Ollikkala		22	1652–1681
Heikki Ryyänen	Ruokoisenmäki	Lautamies	22	1640–1654
Juho Juhonpoika Lappalainen	Haapajärvi	Lautamies	21	1692–1699

Normalisoitu	Kylä	Arvo	Krt	Toimintakausi
Heikki Partanen	Sonkajärvi	Lautamies	21	1651–1659
Hannu Pesonen	Haapajärvi	Lautamies	20	1692–1699
Matti Laurinpoika Kauppinen	Iisalmen kirkonkylä	Lautamies, Kirkkoväärti	20	1639–1652
Pekka Juhani Ulmanen	Nerkoo	Lautamies	20	1686–1699
Matti Rytönen	Pielavesi	Lautamies	19	1674–1693
Pekka Matinpoika Lappalainen		Lautamies	15	1674–1688
Antti Antinpoika Rönkkö	Rutakko	Lautamies	13	1675–1695
Pekka Halonen			13	1644–1658
Antti Partanen	Pörsänmäki	Lautamies	12	1674–1678
Hintsa Tikkanen	Kiuruvesi	Lautamies, Kuudennismies	11	1643–1657
Antti Ruotsalainen	Pielavesi	Profossi	11	1648–1654
Pekka Martikainen	Ollikkala		11	1646–1658
Olavi Nousiainen	Sulkava	Lautamies	11	1640–1652
Yrjö Hakkarainen			10	1641–1655
Paavo Sihvonen	Ollikkala		10	1650–1658
Paavo Antinpoika Huttunen	Viitaa	Lautamies	10	1693–1699
Pekka Matinpoika Lappalainen	Haapajärvi	Lautamies	10	1678–1694
Iisakki Paavonpoika Niskanen	Lamassalo		10	1652–1680
Pekka Kähkönen	Nerkoo		10	1651–1657
Mikko Partanen	Partala	Lautamies, Kuudennismies	10	1646–1659
Matti Pekanpoika Kojonen	Iisalmen kirkonkylä	Lautamies, Nimismies	10	1641–1659
Zacharias Samuelsson Paldanius		Pitäjänkirjuri, Kirkkoväärti	10	1678–1686
Lauri Tikkanen	Kiuruvesi		10	1651–1685

Liite 4, taulukko 1. Iisalmen pitäjää koskevat tulliluettelot ja niiden sijainti eri arkistoissa

Ajanjakso	Arkisto
Lappeenranta	
Syysmarkkinat 1638	RA, Kammarkollegiet, Finska camera, Tullängder 84:2, Lappeenrannan pikkutulli 1638
Syysmarkkinat 1702	KA, Viipurin maistraatin arkisto, Satamamaksuluettelo 1702
Raahe	
1672	KA, Pohjamaan LT, Kajaanin VHK läänintili- ja maakirja 1672: 600–649, Raahen tullikirja
1673	KA, Pohjamaan LT, Kajaanin VHK läänintili- ja maakirja 1673: 724–833, Raahen tullikirja
1674	KA, Pohjamaan LT, Kajaanin VHK läänintili- ja maakirja 1674: 641–856, Raahen tullikirja
1675	KA, Pohjamaan LT, Kajaanin VHK läänintili- ja maakirja 1675: 571–705, Raahen tullikirja
1677	RA, GFK Volume 11: 539–657, Raahen tullikirja 1677, 539–657
1678	RA, GFK Volume 11: 498–614, Raahen tullikirja 1678, 498–614
1679	KA, Pohjamaan LT, Kajaanin VHK läänintili- ja maakirja 1679: 561–634v, Raahen tullikirja 1679
1680	RA, GFK Volume 14, Raahen tullikirja 1680.
Kajaani	
24.–27.6.1654	RA, Rydboholmssaml. vol. 17, Kajaanin tulliluettelo kesämarkk. 24.–27.6.1654
2.–5.2.1655	RA, Rydboholmssaml. vol. 17, Kajaanin tulliluettelo talvimarkk. 2.–5.2.1655
Kesämarkkinat 1655	RA, Rydboholmssaml. vol. 17, Kajaanin tulliluettelo kesämarkk. 1655
Talvitulli 1656	RA, Rydboholmssaml. vol. 17, Kajaanin tulliluettelo vuoden 1656 talvitullista
Kesämarkkinat 1657	RA, Rydboholmssaml. vol. 17, Kajaanin tulliluettelo kesämarkk. 1657
Talvitulli 1672	KA, Pohjamaan LT, Kajaanin VHK läänintili- ja maakirja 1672: 594–598, Kajaanin tulliluettelo talvitullista
Kesätulli 1672	KA, Pohjamaan LT, Kajaanin VHK läänintili- ja maakirja 1672: 599–599v, Kajaanin tulliluettelo kesätullista
Talvitulli 1673	KA, Pohjamaan LT, Kajaanin VHK läänintili- ja maakirja 1673: 701–717, Kajaanin tulliluettelo talvelta
Kesätulli 1673	KA, Pohjamaan LT, Kajaanin VHK läänintili- ja maakirja 1673: 719–721, Kajaanin tulliluettelo kesältä
1.1.–8.3.1675	KA, Pohjamaan LT, Kajaanin VHK läänintili- ja maakirja 1675: 551–564, Kajaanin tulliluettelo
9.3.–31.12.1675	KA, Pohjamaan LT, Kajaanin VHK läänintili- ja maakirja 1675: 565–570, Kajaanin kesätulli
1677	RA, GFK Räk. 1677: 171–199, Kajaanin tullikirja
1678	RA, GFK Räk. 1678: 469–497, Kajaanin tullikirja
1679	KA, Pohjamaan LT, Kajaanin VHK läänintili- ja maakirja 1679: 548–560v, Kajaanin tullikirja
1680	RA, GFK Räk. 1680: 530–, Kajaanin tullikirja

Yhteensä kaikkien tulliluetteloiden kautta on löytynyt 715 ”uniikkia” nimeä. Yksi ”kauppias” edustaa pelkästään sitä henkilöä, joka maksoi tullit. Esimerkiksi Lappeenrantaan mentiin suurina venekuntina, jotka koostuivat useammasta veneestä, jolloin yksi ”kauppias” voi olla todellisuudessa kymmeniä talonpoikia.¹⁰⁷⁵

Kaupunki	Kauppiaiden määrä
Raahe	593
Kajaani	84
Lappeenranta	38
Kokonaismäärä	715

Nimitietojen avulla kylätaustaa on selvitetty Iisalmen pitäjän vuosien 1635–1645, 1653–1656, 1671–1680 ja 1701 henki- ja maakirjojen sekä kihlakunnanoikeuksien vuosien 1639–1699 renovoitujen tuomiokirjojen avulla. Lähdekriittisesti tämä ei ole kuitenkaan yksinkertaista, vaan vastaan tulee joukko erilaisia haasteita kuten samannimisyyttä. Esimerkiksi 1671–1680 henkikirjojen kautta löytyy Lauri Partanen nimisiä henkilöitä seuraavista kylistä: Haapajärvi (Mikaelinpoika), Luupu (Mikaelinpoika), Laaka (Erkinpoika/Kallenpoika), Partala (Paavonpoika), Haajainen (Laurinpoika) ja Pörsänmäki (Erkinpoika).

Maantieteellisen suunnan päättelyä helpottaa se, että lukuun ottamatta joitain suuria sukuja (esimerkiksi Lappalainen) iisalmelaiset suvut olivat vielä 1600-luvulla vahvasti asutettuna tiettyihin kyliin. Esimerkiksi suurikokoisen Kärkkäisten suvun jäsenet olivat asettuneet nykyisen Kiuruveden alueelle Kalliojärven ja Hautajärven kyliin. Jos tällöin rajaamme tietyt kylät yhdeksi alueeksi, saamme melko tarkan kylätaustan suurimmalle osalle kaupankävijöistä. Alueet käyvät ilmi viereisen sivun taulukosta. Olen pyrkinyt siihen, että mahdollisimman monelle löytyisi jonkinlainen alue. Tällöin esimerkiksi Iisalmen kuuluva Partala on sijoitettuna Etelä-Vieremään, koska henkikirjoituksen ja sukunimistön vuoksi monet samannimiset henkilöt kuuluivat joko Partalaan tai Vieremän Valkeiskylään.

Liite 4, taulukko 3. Kaupankäynnin kylätaustaa varten tehty alueellinen jako.

Iisalmi:	Pielavesi:	Pohjois-Vieremä:	Varpaisjärvi:
Iisalmen kirkonkylä	Joutsenniemi	Marttisenjärvi	Juminen
Haapajärvi	Heinämäki	Nissilä	Korpjärvi
Hernejärvi	Kotaniemi	Salahmi	Sutela
Kilpjärvi	Kuivaniemi		Sälevä
Paloinen	Lammassalo	Etelä-Vieremä & Partala:	Varpaiskylä
Porovesi	Löytynmäki	Haajainen	Vehmasjärvi
Ruotaanlahti	Löytynjärvi	Juntulaniemi	
Ruotaanmäki	Pielavesi	Kaupilla	Lapinlahti:
Viitaa	Rytkölä	Partala	Kivistö
	Taipale	Valkeiskylä	Lapinlahti
Nerkoo & Ulmala:	Tommonmäki	Vieremäjärvi	Oliikkala
Nerkoo	Sulkava		
Ulmala	Vaaraslahti	Sonkajärvi:	Etelä-Lapinlahti:
		Laaka	Alapitkä
Onkiveden länsipuoli:	Kiuruvesi:	Oinasjärvi	Karvasalmi
Jynkänniemi	Hautajärvi	Päsmäri	Koppola
Lampaanjärvi	Kalliojärvi	Rutakko	Lukkarila
Lappetelä	Kiuruvesi	Ryhälä	Mikkajärvi
Leppälähti	Luupu	Sonkajärvi	Naarvanlahti
Martikkala	Niemisjärvi	Sukeva	Onkivesi
Pahkamäki	Osmanki	Toivakko	Pajujärvi
Pönsänmäki	Remeskylä	Vänninmäki	
Väisälänmäki			

Liite 5. Iisalmelaisten kauppatavarat Lappeenrannan markkinoilla vuoden 1638 pikkutullien ja vuoden 1702 sata-mamaksujen perusteella sekä Raahessa 1672–1680 ja Kajaanissa 1654–1657 ja 1672–1680 tulliluetteloiden perusteella.
Ville-Pekka Kääriäinen

Katso taulukko sivulla 318.

Liite 6. Tullimaksuissa mitattuna aktiivisimmat Raahessa 1672–1680 kauppaa käyneet sukukunnat Iisalmen pitäjistä. Suvun kokoa kuvastaa sen edustajien määrä tuomiokirjoissa.
Ville-Pekka Kääriäinen

Katso taulukko sivulla 319.

Liite 5. Iisalmelaisten kauppatavarat Lappeenrannan markkinoilla vuoden 1638 pikkutullien ja vuoden 1702 satamaksujen perusteella sekä Raahessa 1672–1680 ja Kajaaniissa 1654–1657 ja 1672–1680 tulliluetteloiden perusteella.

Kauppatavara	Mittayksikkö	Lappeenranta 1638 (28 venekuntaa)		Lappeenranta 1702 (10 venekuntaa)		Raahes 1672–1680 (594 rekikuntaa)		Kajaani ¹ 1654–1680 (84 rekikuntaa)	
		Määrä	Tulli %	Määrä	Tulli %	Määrä	Tulli %	Määrä	Tulli %
Voi ja tali									
Voi	Leiviskä	217	19,2 %	589	55,8 %	2462	30,4 %	309	30,0 %
Voi ja tali	Leiviskä	-	-	-	-	7	0,1 %	-	-
Tali	Leiviskä	6	0,7 %	-	-	272	3,4 %	29	2,6 %
Terva									
Terva	Tynnyri	866	52,8 %	468	31,6 %	259	3,0 %	-	-
Vilja									
Ruis	Tynnyri	10	0,3 %	1	0,0 %	1080	23,6 %	128	20,2 %
Ohra	Tynnyri	4	1,2 %	2	0,0 %	838	16,2 %	25	3,4 %
Sekavilja	Tynnyri	-	-	-	-	2	0,0 %	-	-
Vehnä	Tynnyri	-	-	-	-	3	0,1 %	-	-
Kala									
Hauki	Leiviskä	144	8,2 %	62	5,6 %	2059	15,9 %	516	29,5 %
Kuivattua kalaa	Leiviskä	-	-	-	-	30	0,2 %	-	-
Säynävä	Leiviskä	-	-	-	-	4	0,0 %	-	-
Kuha	Leiviskä	-	-	-	-	3	0,0 %	-	-
Lahna	Leiviskä	-	-	-	-	3	0,0 %	1	0,0 %
Made	Leiviskä	-	-	-	-	1	0,0 %	2	0,1 %
Karja									
Pukki	Kappale	41	3,7 %	4	0,8 %	-	-	-	-
Nuori pukki	Kappale	33	1,7 %	46	5,1 %	-	-	-	-
Mullikka	Kappale	20	6,1 %	1	1,2 %	-	-	-	-
Vuohi	Kappale	17	1,0 %	-	-	-	-	-	-
Lehmä	Kappale	4	1,2 %	-	-	-	-	-	-
Lammas	Kappale	4	0,2 %	-	-	-	-	-	-
Karitsa	Kappale	1	0,0 %	-	-	-	-	-	-
Turkikset									
Oravannahka	Kappale	40	0,0 %	-	-	1992	0,6 %	1870	4,2 %
Jäniksennahka	Kappale	-	-	-	-	200	0,1 %	76	0,2 %
Ketunnahka	Kappale	-	-	-	-	53	0,7 %	26	2,4 %
Kärpännahka	Kappale	-	-	-	-	4	0,0 %	-	-
Ilveksennahka	Kappale	-	-	-	-	2	0,1 %	-	-
Saukonnahka	Kappale	-	-	-	-	1	0,0 %	-	-
Höyhen	Tynnyri	1	0,0 %	-	-	21	0,1 %	11	0,6 %
Karjanvuodat									
Vasikannahka	Kappale	-	-	-	-	401	0,6 %	-	-
Lehmännahka	Kappale	7	0,8 %	-	-	63	0,8 %	5	0,5 %
Lampaannahka	Kappale	-	-	-	-	4	0,0 %	-	-
Pukinnahka	Kappale	4	0,2 %	-	-	6	0,0 %	-	-
Kuidut ja kankaat									
Hamppu	Leiviskä	-	-	-	-	52	0,4 %	27	1,5 %
Pellava	Leiviskä	-	-	-	-	27	0,3 %	5	0,4 %
Palttina	Kyynärä	35	0,3 %	-	-	967	0,8 %	100	1,1 %
Hursti	Kyynärä	-	-	-	-	535	0,4 %	350	2,0 %
Piikko	Kyynärä	8	0,0 %	-	-	-	-	-	-

1. Kajaanin lukuihin laskettu iisalmelaisiksi tunnistetut ja siltä osin taulukko esittää vain suuntaa antavia lukuja ja luultavasti Kajaanin suunnan vienti oli suurempaa (ks. Liite 4.).

Kauppatavara	Mittayksikkö	Lappeenranta 1638 (28 venekuntaa)		Lappeenranta 1702 (10 venekuntaa)		Raahe 1672–1680 (594 rekikuntaa)		Kajaani 1654–1680 (84 rekikuntaa)	
		Määrä	Tulli %	Määrä	Tulli %	Määrä	Tulli %	Määrä	Tulli %
Muut									
Liha	Leiviskä	-	-	-	-	202	1,6 %	10	0,6 %
Silava	Leiviskä	-	-	-	-	1	0,0 %	-	-
Maltaat	Tynnyri	2	0,6 %	-	-	3	0,1 %	-	-
Humala	Leiviskä	-	-	-	-	5	0,1 %	-	-
Olut	Tynnyri	1	0,2 %	-	-	-	-	¼	0,0 %
Herne	Tynnyri	-	-	-	-	1	0,0 %	-	-
Jauho	Leiviskä	-	-	-	-	4	0,0 %	-	-
Talkkunjauho	Leiviskä	3	0,1 %	-	-	4	0,0 %	-	-
Käsityötuotteet ²	Kappale	324	1,3 %	-	-	-	-	-	-
Rauta	Leiviskä	-	-	-	-	12	0,0 %	26	0,5 %
Tuohi	Kappale	-	-	-	-	300	0,0 %	-	-
Kokonaismäärä			100 %		100 %		100 %		100 %

2. Kyseessä Pekka, Heikki ja Lauri Lappalaisen 10.9.1638 tuomia esineitä, jotka olivat ruotsiksi vannor, små askor, grack (?) askor ja oruaiss (?). Suoraa käännöstä näille harvinaisille tuotteille ei ole löytynyt, mutta ne olivat luultavasti jonkinlaisia puusta valmistettuja käyttöesineitä, "rasioita" ja "vannoja".

Liite 6. Tullimaksuissa mitattuna aktiivisimmat Raahessa 1672–1680 kauppaa käyneet sukukunnat lisalmen pitäjistä.

Sukukunta	Tullit äyreinä	Kauppiaiden määrä	Tullimaksu per edustaja	Suvun edustajia tuomio-kirjoissa 1639–1699 ¹	Suvun suu-ruus tuo-miokirjoissa 1639–1699 (järjestysnu-mero) ²	Sukukunta	Tullit äyreinä	Kauppiaiden määrä	Tullimaksu per edustaja	Suvun edustajia tuomio-kirjoissa 1639–1699 ¹	Suvun suu-ruus tuo-miokirjoissa 1639–1699 (järjestysnu-mero) ²
Huttunen	685	15	46	89	4.	Kononen	146	3	23	9	82.–88.
Partanen	561	17	33	177	1.	Nissinen	146	9	49	61	10.
Niskanen	527	12	44	59	11.–12.	Lappeteläinen	145	9	16	52	13.
Kärkkäinen	498	11	45	90	3.	Kaikkonen	144	5	16	17	51.
Lappalainen	425	12	35	132	2.	Tenhunen	141	4	29	21	40.–41.
Rytkönen	373	8	47	64	8./9.	Hyvärinen	135	6	35	48	14.–15.
Tikkanen	337	7	48	76	5.	Kähkönen	134	6	22	43	18.
Ruotsalainen	304	12	25	70	6.	Väisänen	131	6	22	46	17.
Lukkarinen	279	11	25	41	19.	Pekampoika (Persson)	130	9	22	-	-
Martikainen	279	9	31	59	11.–12.	Saikonen	130	4	14	24	30.–32.
Tossavainen	276	8	35	30	22.	Halonen	126	7	32	29	23.–26.
Ollikainen	269	11	24	68	7.	Ryhänen	122	6	18	24	30.–32.
Heiskanen	228	8	29	47	16.	Antinpoika (Andersson)	113	5	20	-	-
Kettunen	187	9	32	64	8.–9.	Kumpulainen	103	6	23	18	46.–48.
Nousiainen	173	4	21	12	65–69.	Olavinpoika (Olofsson)	100	11	17	-	-
Pietikäinen	171	6	43	23	33.–37.						
Kolehmainen	169	6	28	24	30.–32.						
Räisänen	169	11	28	11	70.–74.						
Rönkkö	162	7	15	48	14.–15.						

1. lisalmen käräjien 1639–1699 tuomiokirjoissa 239 sukua, jolla vähintään 2 edustajaa. Huom! Datassa ei ole eroteltu toisistaan niitä, jotka olivat ulkopaikkakuntalaisia. Esimerkiksi Halosia kävi käräjillä paljon Kuopion Halolasta.

2. Isoista suvuista puuttuvat lähinnä (sulkeissa suvun järjestyksellinen suuruus): Makkonen (20.–21.), Ulmanen (20.–21.), Tuovinen (23.–26.), Kauppinen (23.–26.) ja Kuosmanen (23.–26.). Näistä jokaisessa oli kaupankävijöitä, mutta suvut eivät yllä kärkisijoille tullimaksuissa mitattuna.

Lyhenteet

GFK grev- och friherreskap
HK henkikirja
KA Kansallisarkisto
KK kesäkäräjät
LK laamanninkäräjät
LRENO laamanninoikeuksien renovoidut
tuomiokirjat

LT läänintilit
MMH Maanmittaushallitus
MMLA Maanmittauslaitoksen arkisto
MSRK maaseurakunta
PTK pöytäkirja
RA Riksarkivet
RENO Kihlakunnanoikeuksien renovoidut
tuomiokirjat
SK syyskäräjät

SKS Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
TK talvikäräjät
TMK tuomiokunta
VT voudintilit
ÅÅ Åbo Akademi

Viitteet

- Lloyd ja Metzger 2013, 2.
- Esim. Veracini 2016; Gardner ja Roy 2020; Hixon 2013; Lakomäki, Lahti & Kullaa 2022.
- Esim. Lloyd ja Metzger 2013, 6.
- Rajaseudun määrittelyistä ks. Lakomäki, Lahti & Kullaa 2022.
- Räisänen 1981, 247, 304.
- Tilastokeskus, *Kuntien avainluvut* -palvelu.
- Savolaiskspansiosista ks. Pirinen 1982; Saloheimo 1990. Metsäsuomalaisista ks. esim. Lähteenmäki 2002; Sappinen 2019.
- Esim. Lloyd, Metzger & Sutch (toim.) 2013; Hixson 2013.
- Esim. Särkkä 2015.
- Rissanen 1927, 44–58, 62; Wilmi 1984, 37–38; Soininen 1989; Pitkänen 2007, 50–51.
- Esim. Paukkunen 1989.
- Esim. Sutch 2013; Lloyd & Metzger 2013.
- Keränen 1984; Olli Matikaisen luku tässä teoksessa.
- Esim. Di Tella 1982.
- Räisänen 1959, 4; Soininen 1961, 212–266; Solantie 2012; Nenonen 2018.
- Voutilainen, 2016; Katajala, 2002.
- Esim. Abramowitz 1986; Allen 2001; Broadberry 2021.
- Ks. esim. Koponen & Saaritsa 2019; Jאלava & Hjerppe 2006; Ojala, Eloranta & Jאלava 2006.
- Solantie 2012; Nummela 2018; Nenonen 2018.
- Tulonjakotilasto 2021*, Tilastokeskus; *Sairastavuusindeksi 2000–2019*, Terveyden ja hyvinvoinnin laitos.
- Armfelt 1858.
- Djurberg 1808.
- Erit. Rissanen 1927; Soininen 1961; Soininen 1989.
24. Esim. Pirinen 1982; Wirilander 2000; Saloheimo 1990; Wirilander 2008.
25. Esim. Jutikkala 1958; Soininen 1961, 12–20; Jutikkala 1980b; Keränen 1984; Nummela 2003; Orrman 1991; Orrman 2003a; Pitkänen 2007; Vahtola 2020.
26. Ks. esim. Andersson & Lahti 2022; Kullaa, Lahti & Lakomäki 2022.
27. Menneisyyden tulevaisuuksista ks. Andersson 2012.
28. Nunez 1990, 49. Vrt. Jutikkala 1984, 365–366.
29. Kansallismuseo = KM 3017:2, 17296 ja 10815.
30. Pohjakallio 1984, 26 ja 28.
31. Pohjakallio 1978b ja 1982, 175; vrt. Äyräpää 1943, 183–184.
32. Pohjakallio 1978a, 21–23 ja 1982, 175.
33. Meinander 1969, 59 ja 60, kartta fig. 15.
34. Meinander 1969, 67.
35. Adel 2002; Taavitsainen 2003; Vilku-na 1984.
36. Tieto linnavuoresta on saatu 2.2.2023 professori Jorma Ahvenaiselta, joka on kirjoittanut sen muistiin Ruotsin valtionarkistossa 1950-luvulla tutkiessaan Täyssiinän rajaa.
37. Esimerkiksi Keski-Suomessa ks. Vilku-na 1999, 65, 67–68.
38. ”Harrastaja teki merkittävän löydön Kuopiossa: tutkimuksissa varmistuu, onko kyse Pohjois-Savon ensimmäisestä rautakauden haudasta”, YLE 23.5.2020 (viitattu 19.7.2021).
39. *Savon Sanomat* 19.9.2022 ”Polun vieressä maannut kiviröykkiö kätki aarteen”.
40. Vilku-na 1999, 67.
41. KM 1644–1648; Rinne 1947, 23 kuva 13.
42. KM 15870:1–3.
43. KM 41196:1; Rohiola 2019.
44. Taavitsainen 1987, 218–221 ja Fig. 2.
45. KM 25607:1 ja KM 29299:1.
46. KM 4340:46 ja 3571:25.
47. Kuopion museo = KuM 6277, KM 3634:50, KM 14076:1.
48. KM 41196:1.
49. KM 15870:1–3; KM 18911; Pielaveden toista Kuopion Isänmaallisen Seuran kokoelmassa v. 1910 valokuvattua putkikirvestä, ks. Lehtosalo-Hilander 1988, 140 kuva, ei löydy museokokoelmista ja KM 4512:6.
50. KM 3708:6, 3708:7, 15090 ja KuM 6178.
51. KM 2042: 9, KM 3901:2, KM 32174:1 ja KM 18833.
52. Pellinen 1999.
53. KM 2042:9.
54. Carpelan 1978, 17.
55. Voionmaa 1912, 61. Ks. myös Taavitsainen 1986, 39–41.
56. Immonen 2013.
57. KuM 277 ja 2961 sekä KM 9769; Kivikoski 1934, 45–47.
58. Itkonen 1946, 50.
59. KM kt 7032.
60. Juhani Rinne ei jostain syystä mainitse 1947 *Savon historia I:n* kirjoituksessaan ”Esihistoria muinaislöytöjen valossa” lainkaan orgaanisesta materiaalista valmistettuja löytöjä ja vain Pertunmaan suksi mainitaan 1988 Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilanderin *Savon historia I* kirjoituksessa ”Esihistorian vuosituhanneet Savon alueella”.
61. Iisalmi Huotari, Suomen urheilumuseo = SUM 150:1, Okkola 1937, 231–232, kuva 8a ja 127b; Kiuruvesi Jylänkö KM 3873, Appelgren-Kivalo 1911, 11–12, kuvat 4–5; Kiuruvesi Ryönäjoki KM kt 7032, Itkonen 1937, 74; Kiuruvesi löytöpaikka tuntematon, KM kt 9059:1, Naskali 1989, 14; Kiuruvesi Näläntö KM kt 9059:2; Lapinlahti Kivistö KM kt 7746, Itkonen 1937, 68 nro 1, kuva 1A.

62. Suksireen jalakset: Kiuruvesi, tämän jalaksen löytöpaikasta on ristiriitaista tietoa, sillä Kiuruveden kotiseutumuseon jalaksen 146:1 löytöpaikkatieto on "suosta Remeskylän Lepistöstä", kun taas Itkonen 1946, 51 kuva 2 B mainitsee "Tikkalan talon maalta"; Pielavesi Joutsenniemi SUM 133, Okkola 1937, 239–241; Sonkajärvi, Sälevän järvi KM kt 7534:2, Itkonen 1934, kuva 5D; ja ahkion emäpuu Sonkajärvi, kirkonkylä KuM 2911, Killinen 1934, 55 ja Itkonen 1934, 17 kuva 8D.
63. Eero Naskali: Hel-1537 1100+100 eli cal AD 811 (960) 1020.
64. Valonen 1970, 68.
65. Vilkuna 1997, 20 ja 23–25.
66. Katso Taavitsaisen & Vilkuna 2005.
67. Hirviluoto 1956, 9.
68. Kiuruvesi: Itkonen 1946, 51 kuva 2 B; Pielavesi: Okkola 1937, 239–241; Sonkajärvi: Itkonen 1934, kuva 5D.
69. Vilkuna 1986, 12.
70. Killinen 1934, 55; myös Itkonen on julkaissut emäpuun: Itkonen 1934, 17 kuva 8D.
71. Ks. Luukkanen & Fitzhugh 2020.
72. Itkonen 1941, 10 ja 48 viite 1.
73. Taavitsainen 1999, 311.
74. Forssell 1995, 40.
75. Naskali 1986.
76. Forssell 1983, 24.
77. Ks. Forssell 1983, 95 ja täydennys Taavitsainen 1999, 309.
78. Forssell 1983, 95; Keuruun veneistä tarkemmin Forssell 1986 ja Taavitsainen & al. 2007.
79. Westerdahl 1987, 3, 34, 56 ja 68–85.
80. Ks. Korteniemi 1985; Halinen 1996.
81. Vilkuna 1994.
82. Vilkuna 1999, 57; Taavitsainen 1990, 259.
83. Simola et al. 1988.
84. Alenius et al. 2008; Mikkola et al. 2015.
85. Hakamäki 2018, 30 ja 103 metallinetsinnän löydöistä.
86. Wessman 2009; Majjanen et al. 2021; Helsingin yliopiston tiedote 11.6.2019.
87. Voionmaa 1912, 62.
88. Ks. myös Vilkuna 2007a ja b sekä Kumppalainen et al. 2012.
89. Vilkuna 1971, 215–216.
90. Asian tarkastelua hämärtää sekin, että kielitieteilijöiden mukaan sanat häme ja saame ovat samaa kantaa.
91. Pirinen 1988, 280–281; Pärnänen (1947, 40) mainitsee nimenkantajia olleen Suur-Savossa vuonna 1890 1400 henkilöä.
92. Salenius 1882, 4.
93. Pirinen 1966, 3–23; Gallén 1968, 93–100; Pirinen 1982, 13–49; 1988, 310–322; Korpela 2006, 454–469; Katajala 2012, 23–48; vrt. Kirkinen 1976, 35–36; Julku 1987, 195–205.
94. Matikainen 2022, 7–13.
95. Gallén 1968, 212–213; Pohjolan-Pirhonen 1973, 215; Pirinen 1982, 28–29; Korpela 2004, 125–127.
96. Gallén 1968, 180–185; Pirinen 1982, 14–19; 1988, 310–322; Julku 1987, 195–205; Matikainen 2022, 13–16.
97. Lind 1991, 330–365.
98. Soininen 1960, 9–12; 1961, 347–348; Pirinen 1982, 19; Kokkonen 1997; Matikainen 2022, 17–18.
99. KA, Voudintilit 6134, 76, 87; Renvall 1949, 16–21; Soininen 1961, 191–192; Pohjolan-Pirhonen 1973, 186–194; Pirinen 1982, 64–65.
100. *Suomen Kuvalehti* 13.7.1973; Pekkarinen 2015, 22.
101. Arwidsson 1853, 310–312; Korpela 2004, 126.
102. Soininen 1961, 223–231; Pirinen 1982, 418–419.
103. Soininen 1961, 193–194; Pirinen 1982, 434–436.
104. KA, Voudintilit 6280, 74–77v; Vilkuna A-M. 1998, 147–153.
105. KA, Voudintilit 6255, 58–49v; Roos 1944, 89; Soininen 1961, 93–107; Räisänen 1981, 87–93; Pirinen 1982, 81–82.
106. Arwidsson 1848, 265–267; Renvall 1949, 26–29; Soininen 1961, 204–205; Pohjolan-Pirhonen 1973, 191–192.
107. Arwidsson 1848, 265–267; 1853, 309; Pirinen 1982, 434–435; Vilkuna A-M. 2003, 245–253.
108. KA, Voudintilit 6255, 74–75; 6302, 48–49.
109. KA, Voudintilit 6280, 71–72v; vrt. Pekkarinen 2015, 24–25.
110. KA, Voudintilit 6254, 55–56; 6280, 60–61; 6301, 88v.
111. KA, Voudintilit 6254, 32v, 33v; 6302, 50v–51; Pirinen 1982, 437–438; Myrdal & Söderberg 1991, 259–264; Vilkuna A-M. 2003, 245–253; Seppälä 2009, 181.
112. Korpela 2004, 291–293; 2012, 275–276.
113. Ks. Partanen 2020: Ks. myös Janne Vilkkunan luku tässä teoksessa.
114. Soininen 1961, 11–21, 265–266.
115. Pirinen 1988, 386–389; Soininen 1989, 41–42; Huoponen & Lappalainen & Savontaus 2006, 63–68. Kiitän FM Ari Kolehmaista, joka on ystävällisesti antanut tietoja savolaiskukujen Y-DNA-tuloksista viimeisimmän (2022) tutkimustilanteen mukaan. Hänen sähköpostitse välittämät tietonsa perustuvat FamilyTreeDNA -palveluntarjoajan tietokantoihin. Ks. Kolehmainen, Ari, Savon asutushistoriaa ja savolaiskspansio Y-DNA:n osittamana. Esitelmä Suku 2022 sukututkimuspäivillä 12.3.2022. Suomen Sukututkimusseuran videoarkisto.
116. Soininen 1961, 345–346; Pirinen 1982, 760; 1988, 392–396; Korpela 2004, 292.
117. Alanen 2007, 37v; Matikainen 2008, 18–22; Larsson 2013, 3–4; Ari Kolehmaisen tiedonanto 20.12; 21.12.2021 (FamilyTreeDNA).
118. Ari Kolehmaisen tiedonanto 28.3.2022 (FamilyTreeDNA).
119. KA, Asutuksen yleisluettelo -arkisto, Juvan asutuksen yleisluettelo (1540–1809); Pirinen 1954, 107, 141, 175; Heiskanen 2014, 25–26; Ari Kolehmaisen tiedonanto 20.12; 21.12.2021 (FamilyTreeDNA).
120. KA, Voudintilit 483 Gc, 5v–7v; 6752, 58–60; Mikkonen & Paikkala 2000, 524; Ari Kolehmaisen tiedonanto 15.3.2022 (FamilyTreeDNA).
121. KA, Voudintilit 6592; KA Voudintilit 483 Gc, 5v–7v; 6752, 58–60; Ari Kolehmaisen tiedonanto 20.12; 21.12.2021 (FamilyTreeDNA).
122. KA, LT, Viipurin ja Savonlinnan LT, Maakirja 1635, 93v–95v; Henkikirja ja karjaluettelu 1635, 485–492.
123. KA, Voudintilit 6255, 48, 50v; 6302, 56; 6331, 10v, 59; 6361, 53v; 6345, 8; 6375, 23v; 6389, 83v; 6399, 146v; KA Rautalammin-Laukaan-Viitasaaren-Saarijärven asutuksen yleisluettelo (1550-1759); Roos 1944, 89; Pirinen 1954, 175–176; Soininen 1961, 105–106, 344–345; Kolehmainen 2017, 7–17.
124. KA, Asutuksen yleisluettelo -arkisto, Juvan asutuksen yleisluettelo (1540–1809); Pirinen 1954, 33; Soininen 1961, 105.
125. KA, LRENO, Karjalan LK 1635–1645, 365v–366; Walta 1996, 147; Soininen 1961, 344–345; Kolehmainen 2017, 15–17. Ari Kolehmaisen tiedonanto 27.3.2022 (FamilyTreeDNA).

126. Pirinen 1988, 408–409; Ari Kolehmainen tiedonanto 21.3.2022 (FamilyTreeDNA).
127. Paikkala 2015, 35–39.
128. Voionmaa 1969, 272, 282–285; Pirinen 1982, 288.
129. Pirinen 1982, 387, 639.
130. Pirinen 1988, 396–400; Saloheimo 1989; 2006; Ari Kolehmainen tiedonanto 22.3.2022 (FamilyTreeDNA).
131. Soininen 1961, 85, 342; Mikkonen & Paikkala 2000, 157, 172.
132. KA, Voudintilit 483 Gc, 5v–7v; 6802b, 71–81v; Walta 1987, 96; Mikkonen & Paikkala 2000, 118, 361, 416; Matikainen 2013, 23.
133. KA, Voudintilit 6802b, 71–81v; Alanen 2007 42; Ari Kolehmainen tiedonanto 15.3.2022 (FamilyTreeDNA).
134. Soininen 1960, 9–10.
135. Pirinen 1988, 329–330; Korpela 2008, 228–231; 2012, 289–290.
136. KA, Voudintilit 6254: 63v; Pirinen 1982, 329 Matikainen 2022, 20–21.
137. Rissanen 1927, 65; Ari Kolehmainen 14.3.2022 (FamilyTreeDNA).
138. KA, LT, Viipurin ja Savonlinnan LT, henkikirjat a karjaluetelo 1635, 485–492; 605–611; Rissanen 1927, 46–48. Liite 1, 5–14; Taavitsainen 1994, 196–197; Korpela 2008, 228–231; 2012, 289–290.
139. Soininen 1961, 327–359; Pirinen 1982, 64.
140. Pirinen 1982, 51–52.
141. Kaukiainen 1980, 66–67.
142. Pirinen 1982, 52.
143. Saloheimo 1965, 148–150; Kerkkonen 1966, 72–74.
144. Pirinen 1982, 64; Korpela 2012, 286.
145. Rissanen 1927, 53–56.
146. Arwidsson 1851, 219–226.
147. Vilkuna J. 2007, 276–289; Korpela 2004, 294; Korpela 2012, 86.
148. Soininen 1960, 12–13.
149. Voionmaa 1947, 213–221; Soininen 1960, 21–22; Kaukiainen 1980, 34–37; Taavitsainen 1994, 194–196.
150. Myrdal & Söderberg 1991, 15–24; Nummela 2003, 140–142; Korpela 2012, 288.
151. Arwidsson 1848, 310; Soininen 1961, 216–220.
152. Eerik Flemingin maakirjat, 146; Pirinen 1988, 330–339, 349–350.
153. Pirinen 1982, 377–381; Keränen 1984, 72–80; Saloheimo 2013, 28–29.
154. Keränen 1984, 72–80.
155. Arwidsson 1853, 377–381.
156. Arwidsson 1853, 382.
157. Arwidsson 1853, 382.
158. Soininen 1961, 20–26; Pirinen 1982, 105–109, 422–424; Larsson 2013, 7–8.
159. Pirinen 1988, 353, 398; Kepsu 2015; Matikainen 2022, 18.
160. KA, RENO, Savon TMK 1643–1648, 694v–695; Soininen 1961, 42, 98; Pirinen 1982, 121.
161. Pirinen 1954, 116, 189; Walta 1996, 62, 151; Soininen 1961, 99, 341.
162. Rissanen 1927, 63.
163. KA, Voudintilit 6680, 154v–162; 483 Gc, 5v–7v; KA, LT, Viipurin ja Savonlinnan LT, Maantarkastuskirja 1664, 353; KA, RENO, Savon TMK 1639–1648, 17; Alanen 2007, 47; Soininen 1961, 100, 166.
164. KA Voudintilit 6592; 6680, 154v–162; 483 Gc, 5v–7v; KA, LT, Viipurin ja Savonlinnan LT, Maantarkastuskirja 1664, 502, 517; Alanen 2007, 49; Soininen 1961, 101, 337.
165. KA, Voudintilit 6680, 154v–162; 483 Gc, 5v–7v; KA, LT, Viipurin ja Savonlinnan LT, Maantarkastuskirja 1664, 522; Alanen 2007, 41; Soininen 1961, 62, 281; Ari Kolehmainen tiedonanto 14.3.2022 (FamilyTreeDNA).
166. Pirinen 1954, 177.
167. Soininen 1961, 194–200; Pirinen 1982, 68–76.
168. KA, RENO, Savon TMK 1643–1648, 757; KA, LRENO, Karjalan LK 1635–1645, 106v–107; Larsson 2013, 6.
169. Pirinen 1954, 108, 175–176.
170. Pirinen 1982, 64–68.
171. Pirinen 1954, 107, 174.
172. Björn 1999, 35–44.
173. Walta 1996, 49–153.
174. Myrdal & Söderberg 1991, 92. Hevosten arvoksi arvioitiin Ylä-Savossa 1571 tavallisimmin 10–15 markkaa. Myrdalin ja Söderbergin mukaisesti lehmän arvoksi on laskelmassa määritely 10 markkaa ja pienkarjan (lampaat, vuohet ja siat) 1,25 markkaa.
175. KA, Voudintilit, 154v–158; 6788a, 46–53v; Walta 1996, 149–151; Luukko 1958, 95–116; Soininen 1961, 155–159; Pirinen 1982, 379–385; Saloheimo 1990, 250–251; Nummela 2003, 150–156.
176. KA, Voudintilit 6788a, 46–53v; Saloheimo 1990, 244–255.
177. Soininen 1961, 259; Solantie 2012, 82–84.
178. KA, Voudintilit 6140, 6166, 6303, 17v; Pirinen 1982, 393–396.
179. KA, Voudintilit 6303, 1–35; Soininen 1961, 151–154; 160–161; Pirinen 1982, 417; 1988, 356–358; Seppälä 2009, 161–164.
180. KA, Voudintilit 6303, 1–35.
181. KA, Voudintilit 143, Savonlinnan läänistä kruunulle hankittujen turkisten luettelo (1571); Pirinen 1988, 364–369; Seppälä 2009, 161–164.
182. KA, Voudintilit 6254, 34.
183. Ks. myös Ville-Pekka Käiriäisen luku tässä kirjassa.
184. KA, Voudintilit 6254, 43v; 6255, 34; 6495, 54v; Pirinen 1982, 409–415.
185. KA, Voudintilit 6152, 55v; Alanen 2007, 1–3, 31–51; Pirinen 1982, 385–392; 1988, 70–71.
186. Walta 1996, 149–153.
187. KA, RENO, Savon TMK 1639–1643, 204–204v; KA, RENO, Savon TMK 1643–1648, 233–233v.
188. Matikainen 2013, 15–21.
189. Ylikangas 1971, 156–163.
190. Pirinen 1954, 176.
191. Pirinen 1954, 108–109, 176; Soininen 1961, 95, 356.
192. KA, Voudintilit 6412, 70v; Walta 1996, 149.
193. KA, Voudintilit 6376, 13; SVT 1, 141; Walta 1996, 151; Soininen 1961, 346–347; Matikainen 2002, 153–189.
194. KA, RENO, Savon TMK 1639 - 1643, 17v; Voionmaa 1969, 272, 282–285; Pirinen 1982, 344–345; Orrman 2003b, 101–102.
195. Soininen 1961, 327–359.
196. Soininen 1961, 170–179; Pirinen 1982, 52–55.
197. Pirinen 1954, 50; Larsson 2013, 5.
198. Nummela 1990.
199. Pirinen 1982, 94–100.
200. KA, Voudintilit 6453, 14v–16; Walta 1996, 149–153.
201. KA, Voudintilit 6609, 117–122.
202. Pirinen 1982, 317; Wilmi 2003b, 234–236.
203. KA, RENO, Savon TMK 1643–1648, 755–755v.
204. KA, Voudintilit 483 Gc, 5v–7v.

205. KA, Voudintilit 6788a, 46–53v.
206. Myrdal & Söderberg 1991, 525.
207. Pirinen 1982, 371–375.
208. Pirinen 1982, 146–153; Mäkinen 2002, 45–48.
209. KA, Voudintilit 6600, 8–10v; 6679, 1–5v.
210. KA, Voudintilit 6600, 8–10v; 6679, 1–5v.
211. KA, Voudintilit 6600, 8–10v; 6679, 1–5v.
212. KA, Voudintilit 6600, 8–10v; 6679, 1–5v.
213. KA, Voudintilit 6600, 8–10v; 6679, 1–5v; 6680, 154v–162; 6752, 58–60; 483 Gc, 5v–5.
214. KA, Voudintilit 6600, 8–10v; 6679, 1–5v.
215. Pohjolan-Pirhonen 1973, 395–413; Pirinen 1982, 668–673; Matikainen 2016, 406–413.
216. Pirinen 1982, 675–676; Kolehmainen 2017, 13.
217. RA, Gödik Fincken kopiokirjat. Gödik Fincke Juhana Laurinpojalle 3.2.1597; KA Voudintilit 6655, 79v.
218. Arwidsson 1853, 311; Soininen 1961, 243–250.
219. Voutilainen 2017, 113–120.
220. Myrdal & Söderberg 1991, 217–221, 529.
221. Saloheimo 1990, 162–167.
222. Alanen 2007, 37–51; vrt. Niiranen & Turunen & Saloheimo 1991.
223. KA, RENO, Savon TMK 1643–1648, 562; Saloheimo 1990, 34–37; Larsson 2013, 9.
224. KA, LT, Viipurin ja Savonlinnan LT, Maantarkastuskirja 1664, 502, 517; Alanen 2007, 49.
225. Jutikkala 1980a, 171–178.
226. Jutikkala 1980a, 174; Seppälä 2009, 101–102.
227. KA, Voudintilit 6788a, 1–20v, 46–53v; Alanen 2007, 50v; Saloheimo 1990, 210–212.
228. Kaukiainen 1980, 82–83.
229. Alanen 2007, 2v, 39–39v; Kaukiainen 1980, 83–88; Saloheimo 1990, 238–244; Nummela 2003, 149–150.
230. KA, Voudintilit 6788a, 1–20v; Soininen 1961, 151–154; Pirinen 1982, 360–362; Seppälä 2009, 112.
231. KA, Voudintilit 6788a; KA, RENO, Savon TMK 1639–1643, 204v–205; Pirinen 1982, 360–362.
232. KA, Voudintilit 6806, 18–26; Soininen 1954, 168–169; Seppälä 2009, 108.
233. Pirinen 1982, 52–53, 351–357; Seppälä 2009, 62–63.
234. KA, Voudintilit 6303, 1–35.
235. Pirinen 1982, 351–362; Rissanen 1927, 76, 83–87.
236. Alanen 2007, iv–2v, 40v.
237. Alanen 2007, 37–51; Heikinheimo 1915; Soininen 1961, 138–150; Aarnio 1999, 75–80; Björn 1999, 44–49.
238. Soininen 1961, 150–154; Pirinen 1982, 360; Orrman 2003b, 98–99.
239. Soininen 1961, 146–150.
240. KA, LT, Viipurin ja Savonlinnan LT, Maantarkastuskirja 1664, 519; Alanen 2007, 40v; Soininen 1961, 334.
241. KA, LT, Viipurin ja Savonlinnan LT, Maantarkastuskirja 1664, 515, 524; Alanen 2007, 38v, 40–41, 45v–46.
242. Wirilander 1960, 611–612; Soininen 1975, 62–67; Aarnio 1999, 110–113; vrt. Orrman 2003b, 100–101.
243. KA, Voudintilit 6788a, 1–20v.
244. Wirilander 1960, 598–600, 612.
245. KA, LT, Viipurin ja Savonlinnan LT, Maantarkastuskirja 1664, 517; Alanen 2007, 49.
246. Saloheimo 1990, 212.
247. KA, Voudintilit 6788a, 46–53v; Alanen 2007; KA, LT, Viipurin ja Savonlinnan LT, Maantarkastuskirja 1664, 502, 517.
248. KA, RENO, Savon TMK 1643–1648, 757v; Aarnio 1999, 110–113.
249. KA, Voudintilit 6301, 26v; Pirinen 1982, 372.
250. Soininen 1954, 167; Soininen 1975, 65–71.
251. Soininen 1961, 256–258; Aarnio 1999, 91.
252. KA, LT, Viipurin ja Savonlinnan LT, Maantarkastuskirja 1664, 520, 535.
253. RA, Finska Kameralia 109. Thesse efter (skrif)ne uthaff Idesalm f(örsam)ling uthi min fyre åhrs tijdh, åhre öde blifne...; Alanen 2007, 40v.
254. Saloheimo 1990, 212.
255. Lappalainen 1970, 646.
256. Saloheimo 1976, 199–201, 388.
257. Rissanen 1927, 55; Soininen 1975, 58–65; Pirinen 1982, 352–355.
258. Soininen 1961, 140–145; Soininen 1975, 67.
259. Vrt. Jutikkala 1980a, 194–195; Kaukiainen 1980, 82–83; Wilmi 2003a, 182.
260. KA, Voudintilit 6331, 59–61; Walta 1996, 149–153.
261. Ks. Kaukiainen 1980, 37–41; Pirinen 1982, 328; Saloheimo 1990, 156; Nummela 2018.
Vrt Soininen 1961, 122–124, joka arvioi jousilukujen perustella koko Pohjois-Savon (Tavinsalmen pitäjän) väkiluvuksi 1560-luvun alussa noin 1700 asukasta.
262. KA, Voudintilit 6680, 154v–162; 6752, 58–60; 6788a, 46–53v; 6805, 74–80; 483 Gc, 5v–5v; KA, LT, Viipurin ja Savonlinnan LT, HK ja karjaluetelo 1635, 485–492, 605–611.
263. ”Thesse efter (skrif)ne uthaff Idesalm f(örsam)ling uthi min fyre åhrs tijdh, åhre öde blifne...” RA, Finska Kameralia 109.
264. Alanen 2007, 44–45; Pirinen 1982, 333.
265. Kolehmainen 2017, 15–17.
266. Linna 1959.
267. Nummela 2018, 92–94.
268. Ks. Lähteenmäki 2002; Nahkiaisoja 2006; Enbuske 2008; Andersson & Lahti 2022.
269. Erityisesti Soininen 1961, Pirinen 1982, Salonheimo 1990.
270. Wirilander 1960.
271. Kaukiainen 1980, 50–51.
272. Rekisterikylän merkitys on nykyään vähentynyt, eikä Maanmittauslaitos enää käytä kiinteistötunnuksen osana kylätunnusta. Kylärajoja ei myöskään merkitä Maanmittauslaitoksen karttatulosteisiin.
273. Wirilander 1960, 172–173, 182–183.
274. Salonheimo 1990, 124; katso myös Wirilander 1960, 131–132; Wirilander 2008, 155.
275. 1700-luvun lopun lisaalmeen kuului kyliä Nilsistä, Varpaisjärvestä ja Maaningasta. Aluemuutokset ja kylien jakautuminen moneen kuntaan tekee lisaalmen vanhan pitäjän alueen pitkäaikaisen tarkastelun haastavaksi. Tätä on ratkaistu pyrkimällä muun muassa tilastoissa kylittäisiin ja jakokunnittaisiin analyyseihin.
276. Maakirjassa, myöhemmin maarekisterissä esiintyneet kyläkokonaisuudet.
277. Aneikki eli perintökirja, jolla varmistettiin kyseisten maakappaleiden omistusoikeus. Pirinen 1982, 68–76.
278. Tutkimuksesta on jätetty pois ne jakokunnat, jotka ovat pääosin kuuluneet entiseen Kuopion pitäjään. Lisäksi kaikkia Varpaisjärven tai Nilsian kunnissa sijainneita jakokuntia ei ole tutkimuksessa mukana.
279. Jakoprosessista Heikkilä 1983.
280. Aikakauden tuomiokirjat, joista voisi löytyä tietoa maakirjatalojen virallisista hallomisista, on jätetty huomioimatta materiaalin läpikäymisen työläyden takia.

281. Talvitie 2022, 161.
282. RA, Lantmäteristyrelsen, Kartor rörande Finland och Sveriges forna provinser 1623–1805
Lantmäteristyrelsens leveranser 1850, nr 83–85, Geographisk Charta öfver Idensalmi Sokn i Savolax 1755–1757 (Borgström, Olof & Krook, Pehr) (1–3).
283. Muun muassa Kuopiossa sijainneen maanmittauskonttorin palo vuonna 1817 tuhosi ja vaurioitti asiakirjoja, Ahonen 1933, 40. Esimerkiksi Pielaveden eteläosien jakokuntien isojakoasiakirjat ovat lähes kaikki tuhoutuneet. Puutteita on saattanut olla myös yksittäisten asiakirjojen kohdalla. Lisäksi varjon asiakirjojen oikeellisuuteen asettaa tieto Savon ja Karjalan lääninhallituksen virkamiesten väärinkäytöksistä, joita on valaisut Anu Koskivirta. Osa väärinkäytöksistä ja epäselvyyksistä liittyi isojakotoimituksiin ja uudistilojen rekisteröintiin, Koskivirta 2021.
284. Jakokieltojen taustasta ks. Harvio 1933, 3–15.
285. Wirilander 1960, 217–219.
286. Harvio 1933, 16.
287. Wirilander 1960, 204; Laine 2022, 132, 136; Talvitie 2022, 160, 164.
288. Toki maaseudulla oli aatelisten omistamia kartanoita, kirkon henkilökunnan palkkatiloja kuin myös virkamiesten puustelleja. Ne on jätetty tässä tarkastelussa vähemmälle huomiolle.
289. Näistä autiotilojen asuttajista tuli kruunutilallisia, vaikka tila olisikin alun perin ollut perintötila, Salonheimo 1990, 119. Autiotilakäsitteestä myös Wirilander 1960, 126–129.
290. Saarenheimo 1983, 49.
291. Huhtamies 2008, 326.
292. Torpista ks. Wirilander 1960, 184–195.
293. KA, Viipurin ja Savonlinnan LT, tositekirja 1694. Katso myös Matikainen tässä teoksessa.
294. Aikaisempia maantarkastuksia oli pidetty ainakin vuosina 1560 ja 1630, Wirilander 1960, 142; Salonheimo 1990, 38–44.
295. Maantarkastuksia ei samassa laajuudessa suoritettu muissa maakunnissa.
296. Wirilander 1960, 228–229.
297. Wirilander 1960, 157, 182.
298. Lapinsalon nimi ei heti vakiintunut käyttöön, vaan kylää kutsuttiin myös Rikka-suoksi ja Rajakyläksi.
299. Myös Sonkajärven Muuraisjärvi, Nilsiä Pitkälänmäki ja Pielaveden Jylänki, Leppämäki ja Pukara ovat isojaon seurauksena muodostuneita kruunutiloja sisältäviä kyliä, MMLA, kyseiset isojakoasiakirjat.
300. Haataja 1949, 78–85.
301. MMLA, Lapinlahti, Ollikkalan jakokunta 4:1; Savojarven ja Sonnilan jakokunta 12:1; Linnasalmen jakokunta 12:268; Kumpusentaustanmaan jakokunta 12:293; Maaninka, Halolan jakokunta 2:1.
302. Jakokuntia, eli omistusyhteisöjä voivat olla muun muassa kalastusosuuskunnat ja metsäyhtiöt.
303. Isojaon suorittamisesta eri alueilla ks. Lähde 2007; Talvitie 2013; Laine 2020.
304. Saarenheimo 1983, 20–22; Huhtamies 2008, 152–162.
305. Wirilander 1960, 165, 206–207, 230–238.
306. Varsinaisista kantakylistä Rytken ja Sälevän jakotoimitukset ja kartat ovat muita nuorempia ja varsinkin asiakirjojen suhteen niissä on erilainen, köyhempi merkitsemistapa esimerkiksi paikannimien tai tapahtumakuvausten osalta.
307. Saarenheimo 1983, 25.
308. Esimerkiksi Vieremäjärven jakokunnan asiakirjoissa todetaan, että sen alueella on paljon Valkeamäen niittyjä, mutta tämän tarkemmin tilusvaihtoja ei käsitellä, MML, Iisalmi, Vieremäjärven jakokunta 23:1.
309. Verotaakan kasvusta Wirilander 1960, 244–251.
310. Wirilander 1960, 238.
311. Vuonna 1783 tiloille annettiin lupa ottaa vielä 100–300 tynnyriä joutomaata ja vuodesta 1796 ne saattoivat liittää tilaansa liikamaata metsäveroa vastaan, Wirilander 1960, 237.
312. Heikkilä 1983, 362–363.
313. Toki kantatiloja on tullut lisää ja uusia muodostunut yhdistelemällä vanhoja tiloja, mutta pääsääntöisesti vanha numerointi on säilynyt käytössä.
314. Eteläisessä Suomessa talojen nimitykset ovat vakiintuneet ja merkitty systemaattisesti asiakirjoihin viimeistään 1700-luvun alkupuolella, Heikkilä 1983, 362. Ks. myös Mäkelä-Alitalo 2003, 219–220; Alanen 2004, 281.
315. Haataja 1949, 434, 577–579; Pettinen 1983.
316. Soininen 1961, 91–103.
317. Salonheimo 1990, 133–144.
318. ”Denna by ligger på något högt ställe vid Pörsänjärvi träsk strand”, MML, Iisalmi, Pörsänmäen jakokunta 16:1.
319. Vanhoista kantakylistä mäki nimellä esiintyvät Heinämäki, Löytynmäki, Pahkamäki, Pajumäki, Ruotaanmäki, Tommonmäki, Venemäki, Väisälänmäki ja Vänninmäki sekä toisinaan Lappvetelänmäki. Sen sijaan Kaupilanmäki ja Ryhälänmäki eivät alun perin sisältäneet nimissään mäki-termiä.
320. Salonheimo 1990, 133–144.
321. Salonheimo 1990, 145.
322. Wirilander 1960, 160.
323. Jakokunnalla on voinut olla aikaisemmin muitakin maaomistuksia, mutta isojakoasiakirjat eivät ole rekisteröineet vaihtoja tai muutoksia, MML, Iisalmi, Ulmalan jakokunta 20:1.
324. Asutustarinoista ks. Rissanen 1927, 72–79.
325. Vuonna 1649 oli maakirjassa 218 tilaa ja 1664 lukumäärä kasvoi 294 maakirjatilaa.
326. Rissanen 1927, 246–247; Salonheimo 1990, 124.
327. Salonheimo 1990, 145.
328. Vielä 1722 oli osa maakirjataloista ilman asukkaita, KA, Savonlinnan ja Kymenkartanon läänin tilejä, tositekirja (8768), Iisalmen HK 1722.
329. Esimerkiksi Iisalmen pitäjänkartta 1750-luvulta huomioi muutamia autiotontteja muun muassa Iisalmen, Luupuen ja Sälevän kylissä.
330. Wirilander 1960, 126–129, 165–167. 1700-luvulla oli jonkin verran myös kylien välisiä kiistoja, joita maanmittarit olivat mukana selvittämässä, KA, MMH uudistusarkisto, Iisalmen, Poroveden ja Ulmalan kylät tässä kunnassa sekä Vehmasjärven kylä Sonkajärven kunnassa: rajankäyntikartta ja pöytäkirja riitaisista rajoista (1767); Kartta ja pöytäkirja Lappetelän, Lampaanjärven ja Pörsänmäen kylien välisistä riitaisista rajoista (1768).
331. Wirilander puhuu kahdavielijöistä, tilakumppaneista (*hälfthenbrukare*), Wirilander 1960, 183–184. Katso yhtiömesjärjestelmän käytöstä halkomissääntöjen kiertämisessä Rähä 2022, 147.
332. Se sijaitisi noin 3,5 kilometriä Vieremäjärven rannalta. Vieremäjärven jakokuntaan ei

- kuulunut maakirjatalo 4, joka oli kappalaisen puustelli. Se oli osa Valkiamäen jakokuntaa, MMLA, Vieremä, Valkiamäen jakokunta 14:1.
333. Talo on mahdollisesti perustettu jo 1730-luvulla, sillä tällöin nimi Pirttimäki esiintyy rippikirjassa. 1750-luvun pitäjänkarttaan paikka on merkitty Makkolan kylänä.
334. RA Lantmäteristyrelsen, Kartor rörande Finland och Sveriges forna provinser 1623–1805
Lantmäteristyrelsens leveranser 1850, nr 83–85, Geographisk Charta öfver Idensalmi Sokn i Savolax 1755–1757 (Borgström, Olof & Krook, Pehr) (1–3).
335. MMLA, Sonkajärvi, Sälevän jakokunta 17:25; Pohjasmäen jakokunta 17:1.
336. Wirilander 1960, 194.
337. MMLA, Iisalmi, Pörsänmäen jakokunta 16:1.
338. MMLA, Sonkajärvi, Eskelinniemen jakokunta 2:1; Rutakon jakokunta 13:1.
339. Huhtamies 2008, 194–195.
340. Wirilander 1960, 240.
341. Analyysi on tehty käytettävissä olevien isojakoasiakirjojen mukaan, joten kaikkia jakokuntia ei ole voinut ottaa tarkasteluun mukaan puuttuvien tai muuten epäselvien asiakirjojen takia.
342. Luvattomista halkomisista ks. Wirilander 1960, 220–221.
343. MMLA, Kiuruvesi, Niemisjärven jakokunta 5:1.
344. MMLA, Kiuruvesi, Hautajärven jakokunta 1:1.
345. MMLA, Iisalmi, Nerkoon jakokunta 9:1. Torpan paikalle muutosta myös Wirilander 1960, 192–193.
346. Vuoden 1805 maakirjaan merkittiin 105 uutta kruununtilaa, joille oli määritelty tietyt verovapausvuodet. Tämä ei kuitenkaan ollut Iisalmissa lopullinen tilämäärä, sillä kruununtiloja erotettiin vielä myöhemminkin, KA, Savon ja Karjalan läänin tilejä, maakirja, Iisalmen maakirja (9072) 1805.
347. Wirilander 1960, 131. Liikamaista katso myös Kovero 1919.
348. Wirilander 1960, 131, 269–271.
349. Alueen luovutus kruunulle ei ollut kuitenkaan läpihuutojuttu, vaan asia ratkaistiin maanjako-oikeudessa, MMLA, Kiuruvesi, Lapsalon jakokunta 6:1.
350. Uudeksi jakokunnaksi, vaan ei kyläksi, tehtiin Kiuruveden itäosiin Kaitansuon jakokunta, jonne muodostettiin neljä tilaa, MMLA, Kiuruvesi, Kaitansuon jakokunta 8:119.
351. Alun perin tiloja oli 28, mutta lopullinen määrä putosi 26. Tilaisiusten peruminen tai kahden tilan yhdistäminen oli harvinaista, MMLA, Iisalmi, Koljolan ja Kaarakkalan jakokunta 3:1; MMLA, Vieremä, Kaarakkalan ja Koljolan jakokunta 5:1.
352. KA, Kuopion läänin HK, Iisalmen HK 1855.
353. Metsätiloista ks. Huhtamies 2008, 236–238; Wirilander 2008, 175–181.
354. Wirilander 1960, 161–162, 198.
355. Wirilander 1960, 238.
356. Wirilanderin mukaan työtapu synnytti omistustavan eli niittykin oli raivaajansa omistuksessa, Wirilander 1960, 176–179, 236.
357. MMLA, Iisalmi, Varpaisjärven jakokunta 22:1.
358. Wirilander 1960, 213: Saarenheimo 1983, 41–47.
359. MMLA, Iisalmi, Koljolan Kaarakkalan jakokunta 3:1; Pitkäkosken jakokunta 11:1.
360. Huhtamies 2008, 204.
361. Wirilander 1960, 177–178, 210–212.
362. Wirilander 1960, 152–153.
363. Eteläisessä Suomessa oli paikoitellen pitäjiä, joissa oli enemmän torppareita kuin varsinaisia maatiloja.
364. Uotila 2018, 113–114.
365. Tällöin tosin syntyi yksi uusi kantatila ja halottiin toinen jo olemassa oleva kantatila kahtia, MMLA, Vieremä, Salahmin jakokunta 13:1.
366. MMLA, Iisalmi, Koljolan ja Kaarakkalan jakokunta 3:1.
367. Luttinen 2019. Katso myös Hemminki, Luttinen & Uotila 2020.
368. Huhtamies 2008, 336.
369. KA, Iisalmen MSRK, rippikirja, 1827–1837; 1839–1850; 1851–1860; 1861–1870; 1871–1880.
370. KA, Iisalmen TMK, ilmoitusasioiden PTK 1861 § 18 ja § 19.
371. Pääskymäki halottiin kahtia vasta vuosina 1899–1900, MMLA, erikoisluettelot, Iisalmi. Haapajärven kylässä vain Hyvölä (1848) halottiin virallisesti kahtia ennen uutta halkomislakia (1852).
372. Haataja 1949, 577–580; Heikkilä 1983, 370; Huhtamies 2008, 334–337.
373. Wirilander 2008, 173–174.
374. Haapajärvellä suoritettiin 1800-luvulla 21 halkomistoimitusta, MMLA, erikoisluettelot, Iisalmi; erikoisluettelot, Vieremä.
375. MMLA, erikoisluettelot, Vieremä.
376. Huhtamies 2008, 337; Wirilander 2008, 168–170; Uotila 2014, 79–86.
377. Wirilander 2008, 201–203.
378. Wirilander 2008, 206.
379. Huhtamies 2008, 326.
380. Asplund 1983, 224–229.
381. Heikkilä 1983, 373–375; Huhtamies 2008, 405–423.
382. RA, Lantmäteristyrelsen, Kartor rörande Finland och Sveriges forna provinser 1623–1805
Lantmäteristyrelsens leveranser 1850, nr 83–85, Geographisk Charta öfver Idensalmi Sokn i Savolax 1755–1757 (Borgström, Olof & Krook, Pehr) (1–3).
383. Rissanen 1927, 216–230; Vilkuna 2005; Wilmi 1984, 68–69; Viertola 1974, 69–71.
384. Gustaffson 1933, s 101–110.
385. KA, MMH, Alue- ja rajakartat, Geographisk afriktning Öfwer Caijaneborgz Lähn... (Claes Claesson 1650).
386. Grotenfelt 1901, 14–15.
387. Heikinheimo 1915, 21–25.
388. Ruotsin valtakunnan vuoden 1734 laki.
389. Rikkinen 1977.
390. Saloheimo 1990, 203–204.
391. KA, MMH, Uudiskartat ja -asiakirjat, Kuopion lääni, Vieremä, Nissilä, n:ot 1-13, isojakokartta ja asiakirjat (1780–1797).
392. Rudenschöld 1899.
393. KA, Savonlinnan ja Kymeenkartanon LT, Tositekirjat, Iisalmen HK 1750; KA, MMH, Nissilä isojakokartta ja asiakirjat (1780–1797).
394. KA, Savonlinnan ja Kymeenkartanon LT, Tositekirjat, Iisalmen HK 1722, 1750.
395. Ks. KA, MMH, Uudistusarkisto, Uudistuskartat ja -asiakirjat, Kuopion lääni, Iisalmen, Poroveden, Valkeisen kylät tässä kunnassa sekä Haajaiskylä Vieremän kunnassa, kartta ja pöytäkirja tilusvaihdosta (1768).
396. Ks. Edvinsson & Söderberg 2010; Broadberry et al. 2015. Tosin ruotsalaisessa tutkimuksessa Suomen aluetta ei ole yleensä huomioitu, vaikka Suomi oli osa Ruotsia vuoteen 1809, ks. Enflo, Ojala & Gustafsson 2024.

397. McCloskey 2016.
398. Esim. Rissanen 1927, 394–396; Wirilander 2008, 135.
399. Lilius 1888; Gebhard 1908; 1913; 1916 – ks. myös Jaana Luttisen luku tilattomista tässä teoksessa.
400. Hjerpe 1988; Enflo 2014; Enflo 2018.
401. Esim. Moky & Vorth 2010; Voutilainen 2015; Nummela 2018.
402. van Zanden 2009. Ks. myös Allen 2001; Eloranta & Ojala 2018; Humphries & Weisdorf 2019.
403. Allen 2009, 32–49. Ks. myös esim. Edvinsson & Söderberg 2010.
404. Ks. esim. Enflo 2014; Enflo 2018; Eloranta ja Ojala 2018; Nummela, Heikkinen, Voutilainen, Turunen & Ojala 2024; Voutilainen, Turunen ja Ojala 2020; Voutilainen, Helske & Högmänder 2020; Bruno, Eloranta, Ojala & Pehkonen 2023.
405. Vrt. Salonheimo 1990, 154–157.
406. Pitkänen 2007, 56.
407. Voutilainen, Helske ja Högmänder 2020, 1186.
408. Rissanen 1927, 249.
409. Jutikkala 1944; Voutilainen, Helske ja Högmänder 2020, 1185. Vrt. Jutikkala 1958, 193; Saloheimo 1990, 156, 158.
410. Voutilainen, Helske ja Högmänder 2020, 1186.
411. Ks. myös Saloheimo 1990, 155–156.
412. Saloheimo 1990, 155.
413. Voutilainen, Helske & Högmänder 2020, 1186.
414. Yleinen syntyvyysluku lasketaan tavallisesti suhteuttamalla syntyneiden lukumäärää keskiväkilukuun, mutta tässä saatavilla on ollut ainoastaan poikkileikkausvuosittaisia väkilukuja.
415. Fougstedt ja Raivio 1953, 10–11; Pitkänen 2007, 57–59; Voutilainen, Helske ja Högmänder 2020.
416. Nieminen 1999, 15–16.
417. Voutilainen, Helske ja Högmänder 2020, 1187.
418. Jutikkala 1958; 118; Pitkänen 2007, 60–61; Nummela 2018.
419. Ojala 1999; Turunen 2020.
420. Heikkinen et al. 1987; Eloranta & Ojala; Eloranta ja Ojala 2018.
421. Wirilander 2008, 83, 85, 87–88.
422. Ks. esim. Saaritsa 2019; Kokkinen 2019.
423. Soikkeli 1912; Roos 1944; Walta 1987; Walta 1996; Nummela 1990.
424. Nummela 2018.
425. Vuoden 1960 läänijaon mukaan (12 lääniä).
426. Enflo 2014; Enflo 2018.
427. Ks. Roikonen 2022.
428. Veroista ks. Seppälä 2009.
429. Jörberg 1972; Voutilainen 2022; Pasanen, Voutilainen, Helske & Högmänder 2022.
430. Ks. Miikka Voutilaisen ja Heikki Kämäräisen luku tässä kirjassa sekä Roikonen ja Heikkinen 2020, 61–62. Ks. myös Voutilainen 2016, 2022, 515.
431. RA, Ständernas enskilda besvär, Allmogens besvär, Lilla Savolax. Pien-Savon rahvas 1693. 15. kohta.
432. Maanomistuksen kehityksestä uuden ajan alussa ks. Ågren 1997; Eskola 2010.
433. Maanomistukseen liittyvät teemat, erityisesti yhteismetsän käyttöoikeus ja laidunnusoikeudet vaikuttivat moniin paikallisiin ja valtakunnallisiin kapinoihin 1500- ja 1600-luvuilla erityisesti Englannissa, Ranskassa ja Saksalaisen keisarikunnan alueella, Katajala 2002, 108–109, 147–151, 376–378, 384–386; Eskola 2010, 13–28.
434. Uudisasutuksesta ks. esim. Soininen 1961, isojaosta ks. esim. Talvitie 2013, metsäteollisuudesta ks. esim. Kuisma 2006, maanomistus talonpoikien ja aatelin välissä suhteissa ks. esim. Jutikkala 1958. Erytishuomiota on saanut myös Lappi ja saamelaiden maanomistus, ks. esim. Enbuske 2008.
435. Maariidoista ks. Ågren 1997; Haikari 2009, 95–106, 166–174; Eskola 2014. Maariitoja sivutaan usein rikosrakennetta ja väkivaltaa tarkastelevissa tutkimuksissa, ks. esim. Ylikangas 1971, 185–186; Aalto 1996, 57; Ylikangas 2000, 55–57. Eniten niitä on käsitelty heimo-, lääni- ja paikallishistoriallisissa tutkimuksissa, Savon osalta ks. esim. Voionmaa 1969; Saloheimo 1990, 198–209; Pirinen 1982, 347–348, 525.
436. Voionmaa 1969, 152, 288–289, 358–359.
437. Soininen 1961, 49–53, 18–184.
438. Ks. Voionmaa 1969, 112–114; Soininen 1961, 138–155; Soininen 1974, 54–75; Pirinen 1982, 351–362; Saloheimo 1990, 217 sekä Olli Matikaisen, Merja Uotilan ja Heikki Rantatuvan luvut tässä teoksessa.
439. Ks. Soininen 1961, 21, 233; Pirinen 1982, 50–53, 346. Aiheesta tarkemmin ks. Merja Uotilan luku tässä teoksessa.
440. Kyseisen pääluokan alla on muun muassa seuraavat tapaukset: 1. Lunastusoikeuden käyttö, riitaisia perimysjärjestys ja erottamiset yhteistilalta, 2. Riitaiset tilakaupat, 3. Tilojen lohkomisesta syntyneet riidat ja lohkomisesta tehty sopimukset ja 4. Torppien, pirttien ja erämajojen rakentaminen laittomasti ilman maanomistajan lupaa.
441. Autiotila tarkoitti tässä kontekstissa verotuksellista autioitumista eli tilalla saattoi olla asuttaja, mutta hän ei kyennyt tai halunnut maksaa veroja, minkä vuoksi maille määrättiin uusi haltija.
442. Osa näistä tuomittiin sakoilla ja ne on luokiteltu rikoksiin (I.5.3) ja osassa määrättiin pelkästään korvaukset ja ne on luokiteltu riitoihin (II.6.).
443. 1692 katovuodesta ks. esim. rahvaan valitus RA, Ständernas enskilda besvär, Allmogens besvär, Lilla Savolax. Pien-Savon rahvas 1693. 2. kohta.
444. Riitelyn aihetta ei ole aina kirjattu pöytäkirjaan. Voidaan sanoa, että osapuolet ovat riidoissa maasta tai luetellaan pelkästään maapalstojen nimet ilman maanluonnon selittämistä. Usein riidan aiheeksi ilmoitettiin vain epämääräisesti riitaiset rajat. Samassa jutussa saatettiin riidellä niittyjen rajoista, kaskimetsien omistuksesta ja siitä, kenen isoisille jokin saari olikaan kuulunut ennen muinoin.
445. Maria Ågrenin mukaan Svean hovioikeuden aineistossa 1615–1679 vain n. 10 % riidoista koski metsää tai takamaata, Ågren 1997, 126.
446. Ks. Ville-Pekka Kääriäisen toinen luku tässä kirjassa.
447. Voionmaa 1969, 347–350.
448. Soininen 1961, 137–154; Pirinen 1982, 351–362; Saloheimo 1990, 216–225.
449. KA, RENO, Kajaanin VHK. TMK, Iisalmen TK 19.-21.1.1674, 39. Voionmaan mukaan kolme vuotta oli yleinen käytäntö, Voionmaa 1969, 135.
450. Väinö Voionmaa jakaa kaskimaat lyhyt- ja pitkäaikaisiin. Ensiksi mainitut olivat kaukopalstoja, joita kaskettiin joko kerran tai epäsäännöllisesti, kun taas jälkimmäiset sijaitsivat asutuksen lähellä ja niitä kaskettiin säännöllisesti, Voionmaa 1969, 109.

451. KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen KK 3.-6.7.1693, 516–519.

452. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen TK 22.-24.1.1678, 55.

453. Lajike riippui erityisesti metsätyypistä, kaskeamistekniikasta ja kuinka mones sato oli kyseessä, ks. tarkemmin Soininen 1961, 138–144; Soininen 1974, 64–65; Pirinen 1982, 360–361.

454. Ks. esim. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen TK 22.-24.1.1678, 46. Osaviljasta lisää ks. esim. Soininen 1961, 179.

455. Termi ”mulda cauppa” esiintyi esim. Ollikkalan ja Sihvolan välisessä maanjaossa, KA, RENO Savon TMK, Iisalmen KK 4.7.1650, 301v. Multakaupasta ja yhteisomisteisten maiden jaosta ks. esim. Voionmaa 1969, 312–316; Piilahti 2007, 194 sekä B tässä teoksessa.

456. Esim. Paavo Niskanen anoi jakoa vuonna 1692, koska pienemmällä verolla olevalla Lauri Niskasella oli enemmän työvoimaa ja pystyi siten käyttämään enemmän metsiä kaskiin, KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen TK 8.-10.3.1692, 222.

457. KA, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen KK 18.-20.7.1653, 161–161v.

458. Samoin tulkinnut myös esim. Pirinen 1982, 343–344, 348–349; Piilahti 2007, 73.

459. Pirinen 1982, 346.

460. Kaskien satoisuudesta ks. Soininen 1961, 256; Voionmaa 1969, 124–125; Saloheimo 1990, 230. Iisalmissa Erkki Pesosen 4:n kappan kaski tuotti 600 lyhdettä ruista, jolloin jyväluku oli noin 48. Paavo Eskelisen ja Ulmastein välisessä jutussa sanotaan 60 kappan maan tuottaneen 7000 lyhdettä ruista, jolloin jyväluku oli 37, KA, RENO, Kajaanin VHK, TK, Iisalmen KK 14.-16.6.1675, 135–136; 21.-23.6.1680, 150. Tuottavuutta arvioinut Soininen pitää tavallisena jyvälukuna 20, joka kadot huomioiden tippuu n. 12–15 jyväluvun keskiarvoon. Peltoviljelyssä vastaava luku oli noin 5–8, mutta kaskeamiseen nähden tiiviimpi viljelytiheys teki menetelmistä lähes yhtä tuottavat, Soininen 1974, 65–67, 116–118. Ks. myös Olli Matikaisen, Merja Uotilan ja Heikki Rantatuvan luvut tässä kirjassa.

461. KA, LRENO, Karjalan LK, Iisalmen LK 18.-20.2.1684, 140–143. Kyseessä oli valtava kaskiriita, sillä esimerkiksi koko karjalaisen heimon aluetta pitkällä aikavälillä tutkinut

Vainö Voionmaa on törmännyt maksimissaan 250 tynnyrin kaskiin, Voionmaa 1969, 118.

462. Oikeustapaukset noudattivat samaa kaavaa jo 1500-luvulla, ks. Pirinen 1982, 347–348.

463. Esimerkiksi Iisakki ja Antti Niskasien välinen jako haluttiin varmistaa oikeudessa molempien osapuolten turvallisuuden vuoksi, KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen KK 4.-7.7.1692, 80v–81.

464. Esimerkiksi Nissisten jakokunnan riitaa selvittämään määrätty lautamiehet Paavo Kettunen ja Juho Kähkönen olivat kuolleet, KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen KK 3.-6.7.1693, 504.

465. Laamanninkäräjillä 1654–1699 93 tapusta 188 tapauksesta oli maariitoja. Maariitojen ohella yleisin laamanninoikeuteen viety riita oli kokonaisen tilan hallintaan liittyvät jutut.

466. Pitkittymisestä ks. Haikari 2009, 102–103.

467. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen TK 20.-23.1.1680, 75–78.

468. Talonpoikien ”arkistoista” ja vanhojen tuomioiden todistusvoimasta ks. Haikari 2009, 100–106. Maria Ågren taas alleviivaa näiden asiakirjojen puutetta, Ågren 1997, 285.

469. Ks. esim. Kuopion Talluksen kylän ja Pielaveden kylän välisestä maariita 1654, KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen KK 20.-21.7.1654, 217–218.

470. Ks. esim. KA, RENO, Savon TMK, Iisalmen TK 28.-29.1.1646, 455v. Ikimuistoisesta nautinnasta tarkemmin ks. Ågren 1997; Haikari 2009, 98–99.

471. Ks. esim. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen KK 18.-20.7.1653, 159v–160. Sukuoikeuksista ja niiden merkityksestä maanomistukseen ks. Haikari 2009, 166–174.

472. Paikallisen ratkaisun merkityksestä ks. Ågren 1997, s.

473. KA, LRENO, Karjalan LK, Iisalmen ja Kuopion LK 30.-31.1.1688, 156–159. Kyseinen Olli Kokkarinen oli 17 vuotta aiemmin noin ”kuusikymppinen”, RA, Strödda domböcker och rättegångshandlingar, Volume 5, Kajana friherreskap, Kajaanin VHK laamanninoikeuden tuomiokirjat 15.-17.2.1671.

474. Rikokseksi on määritetty kaikki ne tapaukset, joista annetaan sakkoja tai käy-

tetään yleisesti tunnettuja rikosnimikkeitä kuten luvaton viljely (*åverkan*) ja tai vakava vahingonteko (*våldsverkan*).

475. Kauko Pirinen on päinvastaisesti tulkinut tarkastelujaksoilla 1559–1565 ja 1602–1608 vakavien omavaltaisuusien määrän vähentymisen koko Savossa johtuneen osittain omistussuhteiden vakiintumisesta, Pirinen 1982, 525–526. Maria Ågren näkee käännekohdaksi 1680-luvun ja kruunun otteen vahvistumisen, Ågren 1997, 294–295.

476. Ylikangas 2000, 52; Ylikangas 1999, 118.

477. Esimerkiksi Svenska Akademiska Ordbok määrittelee, että *våldsverkan* tarkoittaa abstraktia väkivallantekoa ja merkitsee osittain samaa kuin *åverkan*, joka taas selkeämmin viittaa luvattomaan viljelyyn. ”Våld”, Spalt V 1697 band 38, 2019. SAOB = Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien. Lund 1893-. www.saob.se. Viitattu 2.8.2021. 1600-luvun taitteen Savon maariitoja tutkineen Kauko Pirisen mielestä vakavan omavaltaisuuden (*våldsverkan*) ja luvattoman viljelyn (*åverkan*) välinen raja voi tuntua mielivaltaiselta, mutta niillä oli kuitenkin perusteltavat eronsa. Ensiksi mainitun tunnusmerkkejä ovat jatkuvuus ja tahallisuus, Pirinen 1982, 525. Maria Ågren näkee, että *åverkan* ja *våldsverkan* välinen ero kulki liukuvana asteikkona, jossa jälkimmäisessä korostui tahallisuus, ilkeä ja väkivaltaisuus, kun taas *åverkan* oli lähinnä väärässä paikassa tehtyä työtä, Ågren 1997, 206, 211.

478. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen KK 28.-30.8.1676, 108.

479. Ylikangas 1971, s. 156; Ylikangas 1999.

480. Kirvesmiehistä ks. Voionmaa 1969, 146–160; Saloheimo 1990, 159. Saloheimon mukaan Iisalmissa kirvesmiesten osuus oli 1620 20 %, kaksinkertaisesti koko Savon määrään nähden.

481. Ks. esim. KA, RENO, Savon TMK, Iisalmen KK 19.7.1647, 580–580v.

482. Voionmaa 1969, 140, 157–158.

483. Ks. esim. KA, LRENO, Karjalan LK, Savon keskiön kihlakunnan LK 15.-18.2.1693, 41–43.

484. Ks. esim. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen TK 15.-17.1.1655, 245–245v.

485. Kaskiyhtiöistä ks. esim. Voionmaa 1969, 429–433; Pirinen 1982, 338–345; Piilahti 2007, 134, 193–196.

486. Iisalmen pitäjän käräjät 1639–1699 ja laamanninoikeuden käräjät 1654–1699.
487. RA, Strödda domböcker och rättegångshandlingar, Volume 5, Kajana friherreskap, Iisalmen TK 21.–23.1, 29–30.1663.
488. Soininen 1961, 21.
489. Soininen 1961, 26, karttaliitteet VIII–X.
490. Eerikainen maariidassa, ks. KA, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen KK 20.–21.7.1654, 217–218.
491. Kadonneista paikoista suurin osa on niittynimiä, joiden etsiminen on liki mahdotonta tai sitten paikannimi on liian yleinen tunnistettavaksi kuten Kivimäki tai Heinäsuo. Koordinaattien selvittämisessä apuna ovat olleet Pekka Kääriäinen ja Matti Pehkonen.
492. Soininen 1961, 26.
493. KA, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen TK 12.–14.2.1652, 50v–51.
494. Savolaisten ja iisalmelaisten kauko-
palstoista 1600-luvulla ks. Saloheimo 1990, 203–209.
495. Ylä-Savon asutuksesta 1500-luvulla ks. Soininen 91–107.
496. Lampaanjärven ja Pörsänmäen välisestä riittelystä ks. esim. KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen KK 23.–24.7.1688, 276–279. Partalan ja Valkeiskylän/Kettulan riidoista ks. KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen KK 30.–31.7.1694, 73–73v.
497. Savo-Karjalan alueen rajatyypeistä ja rajamerkeistä tarkemmin ks. Voionmaa 1969, 351–357.
498. Lapinlahti-Siilinjärvi rajan suunnasta ks. esim. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen TK 18.–20.1.1653, 115–115v; Varpaisjärvi-Nilsian rajasta KA, LRENO, Karjalan LK, Iisalmen LK 18.–20.2.1684, 165–167.
499. Pielavesi-Tervon rajasta ks. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen TK 12.–14.2.1652, 52; Kiuruvesi-Pyhäjärvi rajasta ks. RA, Strödda domböcker och rättegångshandlingar, Volume 5, Kajana friherreskap, Iisalmen TK 6.–7.1.1663.
500. Kainuulaisten ja iisalmelaisten riidoista ks. esim. KA, RENO, Savon TMK, Iisalmen TK 22.2.1649, 83–83v.
501. Soininen 1961, 115, 146–149, 255; Soininen 1974, 58, 62–63, 151, 257; Jutikkala 1980a, 231; Orrman 1991; Piilahti 2007, 52–59, 79; Solantie 2012, 82.
502. Kuningas Kristoferin maanlaki 1442, Kauppakaari, 6. ja 7. luku, Ulkuniemi 1978, 104–105.
503. Saarenheimo 1939, erit. 161–168; Salminen 1959, 60–62; Saloheimo 1990, 312–313.
504. Viipurin kaupungista ks. esim. Halila & Ruuth 1974. Lappeenrannan kaupungista ks. Jalkanen 1913; Toivanen 1979.
505. Oulun kaupungista ks. esim. Virkkunen 1953.
506. Savon ja Oulun välisestä kaupasta ks. Rissanen 1927, 251–252; Virkkunen 1953, 184–185.
507. Pyhäjärven markkinoista ks. esim. Virkkunen 1953, 182–183.
508. Aunola 1967, 22, 87–89, 116–118, 133, 218–219; Kauranen 1999, 103, 124–125.
509. RA, Rydboholmssamlingen vol 4I, Samuel Långin kirje Kajaanista Per Brahelle 16.10.1672.
510. KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen SK 22.–24.11.1692, 348–350; KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen TK 1.–6.3.1693, 178–183; KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen KK 3.–6.7.1693, 461–464. Samasta tapauksesta ks. Saloheimo 1990, 308.
511. Virkkunen 1953, 297 lähdeviite 1. RA, Städers Acta, Vol. 68 Uleåborg, 100–108v.
512. KA, RENO, Savon TMK, Iisalmen SK 6.–7.12.1639, 17.
513. Kauranen 1999, 124–125.
514. Ks. esim. Jalkanen 1913, 5–7; Vartiainen 1931, 299; Virkkunen 1953, 292; Huurre 1962, 3–7; Halila & Ruuth 1974, 167–168; Kokkonen 2002, 239–241.
515. Kajaanissa oli voimassa poikkeusjärjestely, jossa tullaus tapahtui porttien sijaan kaupungin torilla. Tämä teki kavaltamisesta helpompaa, Vartiainen 1931, 300; Kokkonen 2002, 240–241.
516. Raahan tulliluetteloista ks. esim. Huurre 1962; Saloheimo 1990, 306, 729. Lappeenrannan tulliluetteloista ks. Sallinen 1959, 63–73; Wirilander 1960, 726, 860–862; Toivanen 1979, 140–151; Saloheimo 1990, 304–322, 728. Kajaanin pikkutullista ks. Kokkonen 2002, 238–285.
517. Toini Aunolan ja H. G. Porthanin mukaan hevoskuorman mahtui kolme tynnyriä. Porthan 1873[1797], 381; Aunola 1967, 122. Marko Nenosen mukaan hevonen pystyi Pohjanmaan laakeilla teillä vetämään neljä tynnyriä tervaa, mutta Lappeenrannan ja Viipurin mäkisessä maastossa kuorma oli puolta pienempi eli kaksi tynnyriä tai pelkkä yksi tynnyri muun tavarahan ohella, Nenonen 1999, 206.
518. Huurre 1962, Liitteet. Taulukko XII.
519. KA, Kajaanin VHK LT, Raahan tullikirja 1679, 577 (16.2.1679).
520. Vastaavanlaisia havaintoja ks. Soininen 1974, 201; Saloheimo 1990, 317–318. Soinisen mukaan talvisin rehua riitti lähinnä karjan hengissä pitämiseen, niin että ”kevällä eläimet olivat luuta ja nahkaa”. Huurteen mukaan karjakauppa oli Raahessa yleisestikin hiljais-
ta. Karjaloustuotteiden tuonnissa Iisalmi oli merkittävä tekijä Raahessa, sillä sinne tuotiin eniten talia Iisalmesta, jonka lisäksi Iisalmesta tuotiin 11,34 % kaikista nahkavuodista ja merkittävä osa kuivatusta naudanlihasta, Huurre 1962, 43–46, Liitteet. Taulukko XII.
521. RA, Kammarkollegiet, Finska camera-
lia, Tullängder 84:2, Lappeenrannan pikkutulli 1638, Olof Ryyänän 11.9.1638.
522. Soininen 1974, 164, 224.
523. Pohjanmaan voikaupasta 1700-luvulla ks. Kaila 1931, 20–23.
524. Piilahti 2007, 79, vrt. Soininen 1974, 200, 227, 229–237; Jutikkala 1980a, 222.
525. Soininen 1974, 200, 215, 229; Luukko 1958, 105.
526. Soininen 1961, 155; Soininen 1974, 72, 108, 150–152, 161, 229; Piilahti 2007, 75. Toisaalta kaskiahot vaativat hoitoa metsittymisen estämiseksi, ja saattoivat olla kivisiä ja kantoisia sekä sijaita liian kaukana laidunnettavaksi tai niitettäväksi.
527. Soininen 1961, 55, 155, 158–159.
528. Luukko 1958, 100–101.
529. Vuosien 1663–1664 maanjaostelukirjaan sisältyi myös tietoja karjavarallisuudesta. Sen mukaan tiloilla oli keskimäärin vain 1–2 lehmää ja vain varakkaimmilla 3–4 lehmää. Veijo Saloheimon mukaan maanjaostelukirjan tiedot kylvöistä, kalavesistä ja tervametsistä oli kuitenkin koko Savon tasolla ilmoitettu selkeästi ”alakanttiin”, Saloheimo 1990, 244.
530. Karjalueteloiden tarkkuudesta ks. esim. Vennola 1901, 157–164; Luukko 1958, 96–99.
531. Saloheimon arvioiden perusteella Iisalmen arvioitu väkiluku vuonna 1635 oli 1 800 henkeä kun taas vuonna 1680 se oli jo

- 5 400 henkeä, Saloheimo 1990, 155, 699, 701. Lehmämäärä 1635 arvioitu n. 500–700 (ks. Taulukko 2.).
532. Laskettu vuosikorjaamalla Taulukko 1. 533. Saloheimo 1990, 316–317.
534. Soininen 1974, 228–229. Vrt. Jutikkala 1980a, 213–214, joka arvioi voituotannon n. 1,5 leiviskä/vuosi, jolloin maitoa saatiin noin 300–450 kg/vuosi.
535. Huurre 1962, Liitteet. Taulukko VI. Kolmantena viennissä oli Kuopio (9,2 %).
536. Vennola 1901, 172, 179, 184. Huonekuntien määrä Raahessa oli 1635 344 kpl.
537. Huurre 1962, 43.
538. Aunola 1967, 141, 218–219.
539. Iisalmen osuus koko Savon voikaupasta oli vuonna 1638 oli 10,8 % ja 1702 28,2 %. 1638 vienti laskettu tämän tutkimuksen määrällä 219 leiviskää ja Saloheimon laskemalla Savon kokonaisuudella 2 017 leiviskää, Saloheimo 1990, 728. Wirilanderin mukaan Iisalmen osuus voikaupassa 1702 kaikista kävijöistä oli 25,2 % ja Savosta oli 29,4 % (Wirilander 1960, 726.). Toivasen tilaston Iisalmen osuus voituonnista oli 23,2 %, Toivanen 1979, 151.
540. Ks. Taulukko 1.
541. Tervakaupan taustoista, määristä ja kehityksestä ks. Kaila 1931, 51–52, 72–73; Sallinen 1959, 76, 82–90; Huurre 1962, 22; Halila & Ruuth 1974, 113–114, 145–149. Viipurin tervakaupan kannattavuudesta ja Lappeenranta-Viipuri-välin kuljetuksen ongelmasta ks. Kaila 1931, 63–64; Sallinen 1959, 85; Soininen 1974, 256; Jutikkala 1980a, 228–229.
542. Sallinen 1959, 69; Toivanen 1979, 140. Iisalmea edellä oleva Käkisalmen lääni (7,6 %) on laskettu yhtenä alueena eikä pitäjinä.
543. Vuoden 1702 tervaosuudet on laskenut Wirilander 1960, 726; Toivanen 1979, 140; Saloheimo 1990, 728.
544. KA, Viipurin maistraatin arkisto, Satamamaksuluettelo 1702, 40.
545. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen KK. 14. –16.6.1675, 136–137.
546. KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen KK 29. –31.7.1698, 284.
547. KA, RENO, Pien-Savon TK, Iisalmen TK 18. –19.2.1695, 67. Asia käsiteltiin vielä laamannoinkeudessa, jossa summa laski 7^{11/32} kuparitaaleriin KA, LRENO, Karjalan LK, Savon keskisen kihlakunnan LK 23. –29.1.1696, 72–73.
548. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK., Iisalmen TK 22. –24.1.1678, 53–54.
549. Saloheimo 1990, 316.
550. Talonpoikien kaupankäynnin kannattavuudesta ks. Porthan 1873, 380–382 (alkuperäinen teksti 1797); Aunola 1967, 123–124; Nenonen 1999, 258.
551. Aunola 1967, 124.
552. Halila 1954, 305; Aunola 1967, 14–15, 92–93; Lappalainen 1982, 120–122, 158–173. Marko Nenonen uskoo, että kehityksessä vaikutti eniten tervan hinnan laskeminen ja kehitys olisi ollut luultavasti sama, vaikka Viipuria ei olisi menetetty, Nenonen 1999, 233.
553. Soininen 1974, 71, 256; Jutikkala 1980, 222, 231; Nenonen 1999, 233, 252–255.
554. Tervanpolton työvaiheista, sopivasta metsästä ja yhteydestä kaskenpolttoon ks. Sallinen 1959, 37–48; Soininen 1974, 257; Jutikkala 1980a, 231; Piilahti 2007, 59, 79.
555. Saloheimo 1990, 271–272, 275.
556. KA, LRENO, Karjalan LK, Savon keskisen kihlakunnan LK 23. –29.1.1696, 72–73.
557. Jutikkala 1980a, 233.
558. RA, Rydboholmssamlingen, Johan Ivarssonin kirje Kuopiosta Per Brahelle 24.5.1663.
559. RA, Rydboholmssamlingen, Johan Ivarssonin kirje Lappeenrannasta Per Brahelle 24.5.1663.
560. Tervakomppanioista ks. Kaila 1931, 52–55; Sallinen 1959, 77; Huurre 1962, 23; Halila & Ruuth 1974, 123–133; Saloheimo 1990, 313–315. Tervakomppanioiden monivaiheista historiaa on tarkastellut syvällisemmin etenkin Tikka 2020.
561. RA, II Skokolstersamlingen, N:o 43, Ivarsson, Johan konseptikirjeitä. Per Brahen konseptikirje Johan Ivarssonille 27.11.1663.
562. RA, Rydboholmssamlingen, Vol 4I, Per Rundelin kirje Kajaanista Per Brahelle 8.2.1670.
563. 1674–1675 kadosta ks. Vartiainen 1931, 249. 1672 Iisalmen ja Kuopion vouti puhui huonoista vuosista ja ilmoitti jakaneensa köyhimmille 200 tynnyriä viljaa siemenviljaksi, RA, Rydboholmssamlingen vol 4D, Johan Ivarsson Argillanderin kirje Viipurista Per Brahelle 16.7.1672.
564. Esimerkiksi Matti Huurteen mukaan 1670-luvulla 7 ja 10 kuparitaalerin välillä, Huurre 1962, 34.
565. Kaskiviljelyn lajikkeista ks. esim. Soininen 1961, 151–154; Soininen 1974, 64–65.
566. Ks. Taulukko 16. Ruista viettiin 127 ja ohraa 25 tynnyriä.
567. Porthan 1873, 382 (alkuperäinen teksti 1797); Wirilander 1960, 775, 876; Aunola 1967, 123, 135.
568. Viljanviennin keskiarvo laskettu kaikkien Liitteessä 4. olevien tulliluetteloiden mukaisesti. Huttusesta ks. RA, Rydboholmssaml. vol. 17, Kajaanin tullil. talvimarkk. 2. –5.2.1655; RA, GFK Räk. 1677.
569. Huurre 1962, Liitteet. Taulukko XII.
570. Aunola 1967, 134; Soininen 1974, 187.
571. Savolaisten viljanviennistä Pohjanmaalle Ouluun ja Raahen ks. Kaila 1931, 43; Jutikkala 1938, 259–260; Halila 1954, 392; Aunola 1967, 133–134, 140; Nenonen 1999, 235–236.
572. Erik Tuneldin arviosta ks. Kaila 1931, 139–140; Viertola 1974, 104.
573. Huurteen mukaan nämä olivat harvinaisia kauppatarvike Raahessa, Huurre 1692, 59.
574. Hartola 2016, 258–265. Hartolan mukaan kala kuivatettiin keväisin helmi-maaliskuussa, mikä kesti kolme kuukautta.
575. Iisalmen kruununkalastamoista ja niiden vuokrista sekä vuokraajista ks. Saloheimo 1990, 184–186.
576. Hauista ei ole juuri mitään mainintaa esim. Wirilander 1960, 722–886 ja Aunonen 1967, 237–245.
577. Virrankoski 1980, 220.
578. Huurre 1962, 58–61, Liitteet. Taulukko XII. Iisalmen osuus kaikista hauista oli 39,14 % ja Kuopion 40,32 %.
579. Vuoden 1702 määristä ks. Wirilander 1960, 726; Toivanen 1979, 151; Saloheimo 1990, 730. Vuoden 1638 tilastoon Saloheimo on laskenut Iisalmelle vain 68 leiviskää haukia, joka silti oikeuttaa kolmanneksi suurimmaksi tuojaksi, kun taas tässä tutkimuksessa on päädytty 144 leiviskään. Ero selittyy sillä, että Saloheimo on löytänyt vain kolme venekuntaa Iisalmesta, kun taas tässä tutkimuksessa niitä on löytynyt 28.
580. Bovilanus ja Monnius esim. RA, Rydboholmssaml. vol. 17, Kajaanin tullil. talvimarkk. 2. –5.2.1655. Hoffren ja Cajanus esim. KA, Pohjamaan LT, Kajaanin VHK, Kajaanin tullikirja 1679, 557.
581. Saloheimo 1990, 185.

582. Kalastuksen tilasta maanjaostelukirjan pohjalta Rissanen 1927, 240–241; Saloheimo 1990, 177, 185–186.

583. RA, Allmogens besvär, Savolax. Savonlinnan läänin rahvas 1655, 1. kohta.

584. Soininen 1961, 53–54, 160.

585. Dahlberg 1716. Kuvituksen kaiverthanut alankomaalainen Johannes van den Aveelen 1714.

586. Turkiskaupan osuudesta ks. Taulukko 16. Tosin vielä vuonna 1655 Savonlinnan läänin rahvas valitti kuninkaalle, että heidän täytyisi saada vanhojen säädösten ja käskysten mukaan myydä turkisvarojaan niille, jotka maksavat niistä kohtuullisen korvauksen, RA, Allmogens besvär, Savolax. Savonlinnan läänin rahvas 1655, 16. kohta.

587. Karhun, suden ja ilvesten pyynnistä ks. KA, RENO, Savon TMK, Iisalmen TK 28.–29.1.1646, 455v ja KK 19.7.1647, 579; KA, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen TK 17.–20.1.1676, 46–47, TK 7.–9.1.1679, 425v–426 ja KK 1.–4.9.1679, 150; KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen KK 3.–6.7.1693, 496–497 ja KK 30.–31.7.1694, 66v.

588. Saloheimo 1990, 198.

589. Huurre 1962, 61–63, Liitteet. Taulukko XII. Iisalmen osuus kaikista turkiksista oli 17,91 % ja ”Karjalan” 22,59 %.

590. Ks. Taulukko 16.

591. Monnius ja Martikainen, ks. RA, Ryd-boholmssaml. vol. 17 (FR 214), Kajaanin tullil. talvimarkk. 2.–5.2.1655.

592. KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen SK 22.–24.11.1692, 336–340.

593. Tulliluetteloista ks. Liite 4.

594. Huurre 1962, Liitteet. Taulukko I, Taulukko XI. Iisalmen osuus kävijöistä vaihteli 6,9 %:n ja 8,1 %:n välillä. Raahan ”maalaispitäjä” Salon osuus tulleista oli 41,05 % ja käynneistä 55,02 %.

595. Aunola 1967, 22, 73. Alueiden välisistä taloudellisista yhteyksistä kertoo myös Jyrkän ja Salahmin ruukkien kuuluminen raahelaiselle Franzenin kauppahuoneelle, aiheesta tarkemmin ks. Jorma Ahvenaisen luku tässä teoksessa sekä Ojala 2002, 238–239.

596. Ks. myös Huurre 1962, 20–22.

597. Wirilander 1960, 776.

598. Määrä on laskettu toisistaan erotettavien nimien perusteella. Koska kylätietoja ei

ole ja nimitiedot ovat puutteelliset (pelkkä patronyymi tai sukunimi), on todennäköistä, että jotkut henkilöt ovat useampi samanniminen henkilö (nimikaima). Toisaalta on mahdollista, että henkilöt, jotka jollain kerroilla esiintyvät patronyymin kanssa ja toisilla kerroilla ilman ovat todellisuudessa sama henkilö. Esimerkiksi Jaakko Halonen ja Jaakko Pekanpoika Halonen ovat luultavasti sama henkilö, koska Jaakko (Jacob) on melko harvinaisen nimi ja Halosia oli Iisalmissa tuolloin vielä vähän (ensiksi mainittu kävi Raahessa 12.2.1675, 19.12.1675 ja 16.12.1680, jälkimmäinen kävi Raahessa 6.2.1672).

599. Saloheimo 1990, 155–158, 701; Riina Turusen ja Jari Ojalan luku tässä kirjassa ja Liite 1.

600. Vielä 1600-luvulla Ylä-Savon sukukunnat olivat melko yhtenäisiä. Esimerkiksi samassa kylässä asui lähinnä keskenään sukua olevia henkilöitä. Esimerkiksi Väisäsiä Väisälänmäellä ja Ryhäsiä Ryhälässä. Tämä ei pidä paikkaansa kaikkien sukujen kohdalla. Esimerkiksi Lappalaiset eivät välttämättä ollenkaan olleet sukua keskenään, vaan sukunimi kertoi enemmänkin siitä, millaista elinkeinonäiden esi-isät olivat joskus harjoittaneet.

601. Ks. Liite 3.

602. Tulliluetteloissa esimerkiksi samannimet henkilöt saattoivat tuoda tavaraa kaupunkiin saman päivän aikana kaksi kertaa, mikä voi tarkoittaa eri henkilöitä tai sitten sama henkilö toi tavarat tullauksen läpi useammassa kuormassa.

603. Tästä kertoo myös se, että keskimääräisesti tullia maksettiin 42 äyriä ja mediaani oli 13 äyriä.

604. Asuinalue jää tuntemattomaksi lähes puolelta (41,7 %, 325 henkilöä) Lappeenrantaan, Raahen ja Kajaaniin kauppaa käyneistä iisalmelaisista.

605. Kokkonen 2002, 279. Aunola arvioi vastaavasti tarpeen yhteen tynnyriin per talo, Aunola 1967, 267.

606. Sallinen 1959, 81. Vastaavasti viljatynnyri vastasi kahta tervatynnyriä.

607. Aunola 1967, 269.

608. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen TK 7.–9.1.1679, 427–428.

609. KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen TK 7.–9.1.1686, 12–13.

610. KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen TK 1.–6.3.1693, 197–198.

611. Aunola 1967, 160. Rihkama viittaa pelkästään siihen, että kyseisissä puodeissa ei myyty yleisiä kauppatavaroita kuten voi, terä, vilja ja rauta.

612. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen TK 22.–24.1.1678, 36–41.

613. KA, RENNO, Savon TMK, Iisalmen KK 4.7.1650, 301v; KA, RENO, Kajanin VHK TMK, Iisalmen KK 16.–18.6.1652, 79–79v; KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen KK 6.7.1696, 138–138v ja TK 25.–27.2.1697, 51v–52. Tapauksia käsitellyt laajemmin Saloheimo 1990, 280–281.

614. KA, Pohjanmaan LT, Kajaanin VHK, Raahen tullikirja 1673, 747 (5.2.1673).

615. Raudanvalmistuksesta Savossa ks. Saloheimo 1990, 276–279.

616. Koska edellinen listassa on Heikki Partanen, niin todennäköistä on, että kyseinen henkilö Paavo Eskonpoika Partanen. Myös henkikirjojen kautta löytyy Paavo Eskonpoika Rautapartanen Pörsänmäeltä. Kuitenkin Iisalimesta löytyy myös Paavo Eskonpoika Makkonen Salahmilta ja Paavo Eskonpoika Utrainen Heinämäeltä.

617. KA, Pohjanmaan LT, Kajaanin VHK, Raahen tullikirja 1679, 577 (16.2.1679).

618. Iisalmen sepistä ks. esim. Saloheimo 1990, 282, 284.

619. Ks. esim. Saloheimo 1990, 325.

620. Kattila velkajutussa ks. esim. KA, RENO, Savon TMK, Iisalmen TK 23.2.1641, 71. Kattila perinnönjaossa ks. esim. KA, RENO, Kajanin VHK TMK, Iisalmen KK 28.–30.8.1676, 110. Kattila omavaltaisesta panttauksesta ks. esim. KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen TK 9.–11.1.1688, 16–17.

621. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen TK 17.–20.1.1676, 30.

622. Mainintoja hopeaesineiden omistamisesta esim. KA, RENO, Kajaanin VHK TMK, Iisalmen TK 13.–16.7.1674, 137–137v ja Iisalmen TK 22.–24.1.1678, 43–45.

623. Gutman 1980, 203–208; Vihola 1991, 363–364; Häkkinen 1999, 112; Piilahti 2007, 278; Meriläinen-Hyvärinen 2008.

624. Elämänkulkuanalyysistä Häkkinen 2018a, 115.

625. Haataja 1949; Jutikkala 1949; Alanen 1957; Jutikkala 1958, Voionmaa 1969 (1915);

Heikkinen 1988; Nummela 1990; Moring 1994; Heikkinen 1997; Kauranen 1999; Sirén 1999; Waris 1999; Moring 2002; Waris 2003; Partanen 2004; Toivanen 2005; Holmlund 2007; Nummela 2007; Piilahti 2007; Räisänen & Räisänen 2008; Hemminki 2014; Häkkinen 2018a; Nummela 2018; Luttinen 2019; Peltonen 2019; Turunen 2019; Voutilainen 2020; Talvitie 2020; Luttinen 2022; Laine 2022; Rähä 2022; Talvitie. Tässä teoksessa Merja Uotila isojoasta ja Miikka Voutilainen & Heikki Kämäräinen 1860-luvun nälkävuosista.

626. KA, Savonlinnan ja Kymenkartanon LT, tositemkirjat, HK Iisalmi 1722–1737, 1774, 1775 Iisalmi 4; Räisänen & Räisänen 2008, 296. Henkikirjaan Antti Roposen talous on merkitty ensimmäisen kerran vuonna 1775.

627. Jutikkala 1958: 326; Voionmaa 1969 (1915), 432–433; Saloheimo 1976, 297; Waris 1999, 129–130; Waris 2003, 501.

628. KA, Savonlinnan ja Kymenkartanon LT, tositemkirjat, HK Iisalmi, 1775 Iisalmi 4; Voionmaa 1969 (1915), 420–421, 449–453; Sirén 1999, 88, 91–98, 101–104; Partanen 2004, 148–150; Piilahti 2007, 124–131; Räisänen & Räisänen 2008, 296; Luttinen 2022.

629. *Utdrag utur alle ifrån 1747 års slut utkomne publike handlingar*, 1754: 2391–2392; Haataja 1949, 398, 406–407. Wirilander 2000 (1960), 218; Jutikkala 2003, 338. Tarkemmin Merja Uotila tässä teoksessa.

630. *Utdrag utur alle ifrån 1747 års slut utkomne publike handlingar*, 1754: 2391–2392; Wirilander 2000 (1960), 196, 204, 209.

631. Ruotsin valtakunnan vuoden 1734 laki, perintökaari, 2. luku, 1§ ja 2§; Wirilander 2000 (1960), 218; Vihola 2004, 147; Laine 2022, 134; Partanen 2004, 90–95; Vihola 2004, 147; Laine 2022, 134; Luttinen 2022; Rähä 2022; Talvitie 2022, 169.

632. KA, Kuopion läänin HK, Iisalmi, 1825, Iisalmen kylä; Jutikkala 2003, 344.

633. Isojoasta Merja Uotila tässä kirjassa.

634. MMLA, Iisalmi, Koljolan ja Kaarakkalan jakokunta, 3:1, Delnings Instrument öfver Koljola och Karackala samfälligheters Ägor i Idensalmi Sokn 1785; KA, Savon ja Karjalan lääni, Savon ylisen kihlakunnan henkikirjoittaja, Iisalmi, HK 1786, Iisalmi 4; KA, MMH, maakirjat ja kruununmaaluettelot 1820–1905, Savon ja Karjalan läänin maakirja 1830, Iisal-

mi 4; Kuopion läänin maakirja 1845, Iisalmi 9; Wirilander 2000 (1960), 236–237; Wilmi 2003a, 182. Isojakoasiakirjoissa Ropolan verotila (*Råpola skattehemman*) on merkitty kirjaimella G ja sai sittemmin rekisterinumeron 9. Iisalmi 4 -kantatilasta muodostettiin neljä uutta kantatila: E Pehkola nro 6, F Ylimmäis nro 7, Fa Huotari nro 8 ja G Ropola nro 9. Maakirjan mukaan Ropolan vanha manttaali oli 1/32:aa ja ”vanhastaan perintöä”, lisätty manttaalin osa (5/32) sen sijaan kruununluotoa.

635. MMLA, Iisalmi, Koljolan ja Kaarakkalan jakokunta, 3:1, Delnings Instrument öfver Koljola och Karackala samfälligheters Ägor i Idensalmi Sokn 1785. Kaskimetsistä muutama hehtaari oli sopivaa niittyviljelykseen ja hehtaarin verran pellonraivaukseen, joten laajenemismahdollisuuksiakin Ropolalla nähtiin olevan. Yli puolet tilan maista eli noin 270 tynnyrialaa (135 hehtaaria) oli soista korpea sekä sellaista kaskeen sopimatonta metsää, joka laskettiin hyödyttömäksi joutomaaksi.

636. KA, Savon ja Karjalan LT, Savon ylisen kihlakunnan henkikirjoittaja, Iisalmi, HK 1786, Iisalmi 4; KA, Savon ja Karjalan LT, maakirja 1805, sivu 280–281, Iisalmi; KA, MMH maakirjat ja kruununmaaluettelot, Savon ja Karjalan läänin maakirja 1830, Iisalmi, sivu 10, Iisalmi 9; Kuopion läänin maakirja 1905, Iisalmi, sivu 15, Iisalmi 9; Kovero 1919, 224, 226; Wirilander 2000 (1960), 243–251.

637. KA, Savon ja Karjalan LT, Savon ylisen kihlakunnan henkikirjoittaja, Iisalmi, HK 1786, Iisalmi 4; KA, Savon ja Karjalan LT, maakirja 1805, sivut 280–281, Iisalmi; KA, MMH maakirjat ja kruununmaaluettelot, Savon ja Karjalan läänin maakirja 1830, Iisalmi, sivu 10, Iisalmi 9; Kuopion läänin maakirja 1905, Iisalmi, sivu 15, Iisalmi 9; Kovero 1919; Wirilander 2000 (1960), 243–251; Jutikkala 2003, 340–341; Klinge 2006, 158–162.

638. KA, Iisalmen MSRK, rippikirjat 1768–86, lastenkirjat 1764–87, Turpeinen 1978, 531–532.

639. Sirén 1999, 103; Waris 1999, 110; Partanen 2004, 150–153; Toivanen 2005, 102–103. 153–154; Luttinen 2019, 182–184; Luttinen 2022; Rähä 2022, 155; Talvitie 2022, 166.

640. Joonas Honkanen oli syntynyt Iisalmen pitäjän Leppälahden kylässä torppari Iisakki Honkasen (s. 1736) nuorimpana poikana. Sittemmin koko perhe oli muuttanut

Larinniemeen (Haapajärvi 7), jonne Iisakin Paavo-poika (1759–1804) oli avioitunut. Siellä tämä oli kohonnut kotiväynä talollisen asemaan. Iisakki Honkanen oli merkitty rippikirjaan 1787–92 Larinniemen lampuodiksi, Elolampi 2011, taulut 3 ja 16.

641. Sirén 1999, 102–103, 120; Partanen 2004, 74–80.

642. KA, RENO, Pien-Savon ylinen TMK 17.2.1801 § 275, 261 1.9.1801 § 30, 20.2.1802 § 272; Seccombe 1986, 65, myös alaviite 7: Moring 2002, 184. Tilan lahjakirja on päivätty 12.2.1801 Paloissa.

643. Soininen 1974, 197.

644. Waris 2003, 501; Vihola 2004, 148–149; Holmlund 2007, 135.

645. Voionmaa 1969 (1915), 373–377; Soininen 1974, 390.

646. RA, Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivsel till Kungl Maj:t 1600t–1840, Förmögenhetsuppskattningen 1800–1803, Kuopio län, Idensalmi Sokn; Luttinen 2019, 114–115, 337–338, 340.

647. Jutikkala 1949, 183, Kartta 1; Nummela 1990, 4–5, 11–12, 14; Nummela 2007, 107; Nummela 2018, 109 (Kartta 4.).

648. Rippikirjaan tilojen nimet vakiintuivat 1810-luvun loppupuolelta lähtien. Siihen asti kirkkoherra merkitsi Ropolan tilan asukkaat rippikirjan sivulle ”Huotari, Iisalmi 4”, välillä lisämääreenä myös Ylemmäinen.

649. Kovero 1919; Rissanen 1927, 405–406; Jutikkala 1958, 298–300; Wirilander 2000 (1960), 147–148, 246; Klinge 2006, 159, 161–162, 164, 166.

650. Kovero 1945, 446; Turpeinen 1991, 20; Hiltunen 1996, 508; Hemminki, Luttinen & Uotila 2010, liite 1; Luttinen 2019, 125–126; 222–227. Katso Miikka Voutilaisen ja Heikki Kämäräisen luku tässä kirjassa.

651. Kovero 1945, 446–447; Kovero 1919, 232–233; Forsberg 2014, 81; Luttinen 2019, 126–127.

652. Luttinen 2019, 125.

653. Esim. Ropolan tilaa oli kiinnitetty velkoja vastaan käräjillä jo ennen Suomen sotaa: KA, Pien-Savon ylinen tk, renovoidut tuomiokirjat, ilmoitusasiat 1805–06, 13.11.1806 § 184.

654. KA, RENO, Pien-Savon ylinen TMK, varsinaisiasiain PTK, Iisalmi, 27.3.1809 § 474; Luttinen 2019. Keskimääräinen anomus oli Iisalmessa 175 riksiä (valtionvelkaseteli), Honkisten kärsimät vahingot 140 riksiä.

655. KA, Iisalmen MSRK, Pitäjänkokousten pkt 1812–1822, pitäjänkokous 23.2.1812; Luttinen 2019, 336–349, 402–404, 422–425.

656. *Åbo Allmänna Tidning* 27.7.1816; Rissanen 1927, 406; Wirilander 2000 (1960), 248; Luttinen 2019, 403–404.

657. KA, Böckerin kokoelma, Tilastollisia tietoja (1834–1835), Idensalmi härad, Idensalmi Sockn, kysymykset 59 ja 60 (aineisto saatu Miikka Voutilaiselta); Hemminki 2014, 216.

658. KA, RENO, Pien-Savon ylinen TMK, ilmoitusasiat, kiinnitysasiat, Iisalmen SK 8.11.1822 § 68 (sopimukset 10.4.1819, 10.3.1821, 6.11.1822); Hemminki 2014, 156–158, 216, 218, 219; Turunen 2019.

659. KA, RENO, Pien-Savon ylinen TMK, ilmoitusasiat, kiinnitysasiat, Iisalmen SK 8.11.1822 § 68.

660. KA, RENO, Iisalmen TMK, varsinaiset asiat 7.4.1830 § 399; KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasiat, kiinnitysasiat 16.3.1826 § 44; KA, Iisalmen MSRK, rippikirjat 1815–1837, 13, Iisalmi 4; Vihittyjen luettelo 1805–1821, 1.10.1821; Syntyneiden luettelo 1822–1833, lokakuu 1823; KA, Kuopion läänin HK 1825, 1833, Iisalmi 9.

661. KA, RENO, Iisalmen TMK, varsinaiset asiat 7.4.1830 § 399, ilmoitusasiat, kiinnitysasiat 16.3.1826 § 44 ja ilmoitusasiat 11.3.1831 § 77. Kolmannen lainhuudatuksen jälkeen Lindemanin perilliset saivat tilaan kiinnekirjan 28.3.1832 § 465; 18.2.4.1840 § 10; KA, Kuopion läänin HK 1831, Iisalmi, Iisalmi 9.

662. KA, RENO, Iisalmen TMK, Iisalmi, ilmoitusasiat 2.4.1840 § 10, 6.11.1840 § 26, 3.5.1841 § 419. Vuodesta 1837 Lindemanin perikunnan osuus oli myös henkikirjan mukaan siirtynyt pitäjän rokottaja Mauritz Weisellin haltuun, kauppakirja oli päivätty 5.11.1835.

663. KA, Kuopion läänin HK 1825, Iisalmi 9; Iisalmen MSRK, rippikirja 1816–26, Iisalmi 9.

664. Collan 1824, 46; Vuotuisena viljankulutusena 1800-luvulla on yleensä pidetty kaksi tynnyriä/henkilö. Ks. Olli Matikaisen ja Ville-Pekka Kääriäisen luvut tässä teoksessa.

665. Böckerin kokoelma, Tilastollisia tietoja (1834–1835), Idensalmi härad, Idensalmi Sockn, kysymys 28; Collan 1824; Soininen 1973, 159, 164, 224, 386; Solantie 2012, 167. Ks. Miikka Voutilaisen ja Heikki Kämäräisen luku tässä teoksessa. Böckerin kokoelman tietojen mukaan sataa hevosta kohden

Iisalmen pitäjässä oli karjaa 300, lampaista 300 ja sikoja 100.

666. KA, RENO, Iisalmen TMK, varsinaisten asioiden PTK 17.11.1847 §134.

667. Voionmaa 1969 (1915): 152, 471, 449–453; Wirilander 2000 (1960): 88–89, 224; Luttinen 2022.

668. Elolampi 2011, taulu 20.

669. Kupiainen 2007, 52; Räisänen & Räisänen 2008, 296.

670. Ruotsin valtakunnan vuoden 1734 laki, maankaari 6 § 1.

671. KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasioiden PTK, Iisalmi 25.4.1848 § 30, kauppakirja 20.12.1845.

672. Voionmaa 1969 (1915), 379; Kupiainen 2007, 52–53.

673. KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasioiden PTK, Iisalmi 25.4.1848 § 30.

674. Sama.

675. Johan Honkasen allekirjoittama ilmoitus 12.4.1851. *Finlands Allmänna Tidning* 16.5.1851. Oikeuden päätös KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasiat, Iisalmi 25.4.1848 § 30, 22.10.1848 § 55 ja 22.4.1851 §7; 14.11.1851 § 21 ja 26.5.1851 § 478.

676. KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasiat 7.5.1851 § 2.

677. Sama.

678. Elolampi 2011, taulu 212.

679. Lainaus asetuksesta Kupiainen 2007, 49–50.

680. KA, RENO, Iisalmen TMK, varsinaiset asiat 8.5.1852 § 589.

681. KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasiat 29.4.1851 § 1; varsinaiset asiat 3.9.1851 § 17.

682. KA, Iisalmen MSRK, rippikirjat. Rissanen oli omistanut Leskelän (Iisalmi 11) ennen vuotta 1852, mutta siirtynyt seuraavana vuonna Aho-Katalaan eli Leskelään (Pörsämäki 16) rengiksi.

683. KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasiat 19.4.1852 § 175.

684. KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasiat 19.4.1852 § 175; KA, Iisalmen MSRK, rippikirjat 1827–1860, lastenkirjat 1821–49, Iisalmi 4 ja 9; Elolampi 2011, taulut 17, 18.

685. KA, RENO, Iisalmen TMK, varsinaiset asiat 17.4.1852 § 176.

686. KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasiat 8.5.1854 §13 ja 24.5.1854 § 17, ilmoitusasiat

7.12.1857 § 56, kauppakirja Forssin ja Honkanen välillä päivätty 26.3.1855.

687. Vihola 2004, 148.

688. KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasiat 19.5.1857 § 57 ja 7.12.1857 § 56 ja; KA, Kuopion läänin HK 1857, Iisalmi, Iisalmi 9.

689. KA, Iisalmen MSRK, rippikirjat 1851–1860, Iisalmi 9.

690. KA, Iisalmen MSRK, pitäjänkokousten PTK 4.5.1856, 15.7.1856.

691. Wirilander 2000 (1960), 88–89.

692. Sopimus Kalle Rytkösen ja tämän vaimon syytinkisopimuksesta: KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasiat 7.5.1851 § 2.

693. Vihola 2004, 149.

694. KA, RENO, Iisalmen TMK, varsinaiset asiat, SK 9.11.1858 § 429.

695. Henkikirjoihin tilastoitiin väestöä 1800-luvun alkupuolelta lähtien tarkemmin kuin aiempina vuosisatoina. Vertailu rippija henkikirjojen välillä (esim. Luttinen 2019) osoittaa, että talouksien jäsenmäärissä ei ole merkittäviä eroja näiden kahden väestölähteen välillä. Loiset, ruotuvaivaiset ja irtolaiset eivät maksaneet henkirahaa, ja myös osamäkitupalaisista saatettiin vapauttaa henkirahan maksusta. Henkikirjatietoihin perustuva mittari on karkea, sillä esimerkiksi usein loiset ja mäkitupalaiset osallistuivat talon töihin sesonkilountoisesti.

696. KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasiat, lainhuudatukset 13.5.1862 § 38; 26.4.1872 § 103. Ensimmäinen lainhuudatus kaupalle saatiin talvikäräjillä 13.5.1862 ja toinen syyskäräjillä, mutta kolmas vasta 26.4.1872. Syytinkiläinen Anna Vatanen vetosi oikeudessa syytinkisopimukseen Ropolan omistajien velvollisuutena vielä vuonna 1871. Hänen miehensä Kalle Rytkönen ja vävynsä Juhana Honkanen olivat kuolleet 1868, KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasiat 1871, TK 1.4.1871 § 9.

697. KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasiat, Iisalmi 13.3.1863 § 70, kauppakirja päivätty 13.12.1861.

698. KA, RENO, Iisalmen TMK, ilmoitusasiat, Iisalmi 3.6.1864 § 63, kolmas lainhuuto Ulmala 8 Lassi Kumpulaiselle.

699. Voionmaa 1969 (1915), 374–375.

700. KA, Kuopion läänin HK, 1864–1868, Iisalmi, Ulmala 8 ja Porovesi 4; KA, Iisalmen

TMK, Iisalmi, perukirjat 1868–1870, Pekka Kumpulainen 19.9.1868.

701. KA, Iisalmen TMK, Iisalmi, perukirjat 1868–1870, Juhana Honkanen 16.10.1868, nro 165.

702. Sama.

703. KA, Iisalmen MSRK, rippikirjat 1851–1900, Porovesi 4; KA, Kuopion läänin HK 1868–1905, Iisalmi, Porovesi 4. Vuosien 1891–1900 rippikirjassa Reetta Kumpulaisen kohdalla on edelleen huomautus: Juhon Honkanen leski. Elolampi 2011, taulut 212, 213, 216.

704. Ks. Riina Turusen ja Jari Ojalan luku tässä kirjassa.

705. Luttinen 2019, 226–227; Miikka Vuotilaisen ja Heikki Kämäräisen luku tässä kirjassa.

706. Mönkkönen 1950, 43, 89; Vihola 1991, 365; Wirilander 2008, 202–204, 230–232; Nummela 2019, 54; Peltonen 2019, 140.

707. Wirilander 2000 (1960), 88.

708. KA, Rutakon rukoushuonekunta, rippikirja 1851–1860, Rutakko 19.

709. KA, RENO, Iisalmen TMK 1870–1873, ilmoitusasiat, Iisalmi. Ensimmäinen lainhuudatus TK 11.4.1871 § 31, toinen SK 9.12.1871 § 93 ja kolmas TK 26.4.1872 § 103. Kauppakirjan päiväys 20.9.1869.

710. KA, Rutakon rukoushuonekunta, muutaneiden luettelot 1863, 13.4.1863.

711. KA, Iisalmen MSRK, suostuntaverotilit 1865–1871. Yleisesti vuosien 1865–1885 suostuntaverosta ja sen käyttämisestä lähteenä Vuotilainen 2016, 40–46. Vero maksettiin edellisen vuoden tuloista.

712. Sirviön tilan asiakirjat (Samuel Sirviö), Aukusti Sirviön ja Reetta Eskelisen testamentti 30.6.1881; Holmlund 2007, 153.

713. Kupiainen 2007, 52.

714. KA, Kuopion läänin HK, 1881, Iisalmi. Henkikirjan mukaan talollissavut olivat Iisalmi 9:ssä seuraavat: August Sirviö 13/16 (0,8125), Petter Litén 1/8 (0,125) ja Antti Juntunen 1/16 (0,0625).

715. KA, Kamarikonttorin arkisto, Kunnittaiset tilastot kylvöstä, sadosta ja karjaluvusta, Kuopion lääni, Iisalmen mlk, Iisalmi 9, Ropola; Wirilander 2008, 221. Ropolan tilan kolmella savulla oli yhteensä 29 tynnyrinalaa viljeltyä maata (lähes 15 hehtaaria), 65 tynnyrinalaa (lähes 33 hehtaaria) luonnonniittyjä

ja 900 tynnyrinalaa (450 hehtaaria) hyödyllistä metsämaata.

716. KA, Iisalmen MSRK, rippikirjat, 1871–1900, Iisalmi 9 ja Vänninmäki 16; KA, Kuopion läänin HK, Iisalmi 1889, Iisalmi 9. Pekka Sirviö sai kiinnekirjan Ropolan tilaan 13/32:lle joulukuussa 1888.

717. Holmlund 2007, 142.

718. Haataja 1949, 434–435; Kupiainen 2007, 51; Wirilander 2008, 174.

719. Kupiainen 2007, 307–308.

720. Siirtolaisinstituutti, Siirtolaisrekisteri, Passiluettelot, Kuopion lääni, Ville Hilari Sirviö 7.6.1900 ja Pekka Petterinpoika Sirviö 20.5.1902; Wirilander 2008, 96. Aku Sirviö lähti Amerikkaan ensimmäisenä, todennäköisesti jo vuoden 1899 puolella.

721. Wirilander 2008, 645; *Palvelus armeijasä -verkkosivusto*. Kansakoulun käyneet selvisivät kahdella ja ylioppilaat yhdellä vuodella varsinaisessa asepalveluksessa. Arpajakoa aktiivi- ja reservipalvelukseen oli toteutettu vuodesta 1881 lähtien. Vuoden 1901 asevelvollisuuslaki lakkautti Suomen armeijan ja oikeutti määräämään suomalaiset asevelvolliset palvelemaan venäläisissä joukko-osastoissa. On laskettu, että noin joka viides kutsunnoissa kelpuutetuista valikoitui vakinaiseen väkeen.

722. Vilmusenaho 2001, 243–252; Wirilander 2008, 660.

723. KA, Iisalmen MSRK, rippikirja 1891–1900, Iisalmi 9.

724. Vilmusenaho 2001, 262–263.

725. Kiinteän omaisuuden arvo muodosti hinnasta puolet, irtaimisto toisen puolen.

726. KA, Kuopion läänin HK, Iisalmi 1903, Iisalmi 9. Merkintä henkikirjassa 27.3.1903 § 36.

727. Heikki Sirviö 7.6.2021; Sirviö 2013; Vilmusenaho 2001, 349, 351–352, 359–360.

728. Häkkinen 2018a, 133.

729. Siirtolaisinstituutti, matkustajaluettelo, luettelo 47, sivu 24, Frans Sirviö, lähtöpäivä Helsingistä 19.8.1905 ja luettelo 77 sivu 95, Paavo Sirviö; Siirtolaisinstituutti, siirtolaisrekisteri, passiluettelot, Kuopion lääni, Frans Sirviö 17.8.1905 ja Paavo Sirviö 27.1.1908; Sirviön sukuun ja tilaan liittyviä asiakirjoja (Heikki Sirviö), Frans Sirviön virkatodistuksessa maininta Amerikkaan muutosta 6.9.1909 ja 12.4.1915.

730. KA, Kuopion läänin HK, 1904, Iisalmi 9². Henkikirjassa mainittu omistusoikeuden osalta kiinnekirjat 7.4.1903 ja 15.12.1908; *Salmetar* 23.5.1912 ja 17.9.1912 Voionmaa 1969 (1915), 421.

731. KA, Kuopion läänin HK, 1910–1920, Iisalmi 3 ja 9; Välijako Ville Sirviön ja Aku Sirviön välillä 24.11.1922. Sirviön tilan asiakirjat (Samuel Sirviö); Suomen maatalousmuseo Sarka, Sukutilat Webissä, tunnus 21876, Laitila, Iisalmi, Iisalmen kylä, tilannevuosi 1932; Heikki Sirviö 7.6.2021.

732. Kupiainen 2007, 108, 110–111; Kinnunen 2013, 238–250.

733. Peltonen 2019, 144–146.

734. Kinnunen 2013, 250–252.

735. Suomen maatalousmuseo Sarka, Sukutilat Webissä, tunnus 21884, ”Ylemmäisen Sirviö”, Iisalmi, Iisalmen kylä, tilannevuosi 1932; Peltonen 2019, 140–141.

736. Sirviö 2013.

737. Heikki Sirviö 7.6.2021.

738. Heikki Sirviö sähköposti 30.3.2022, isän kertoma muistitieto tämän isästä Ville Sirviöstä.

739. Heikki Sirviö 7.6.2021; *Maaseudun Sähköstys* nro 2, 1.1.1926.

740. *Savon Sanomat* 1.7.1952.

741. Samanlainen muutos tapahtui myös esimerkiksi Ruotsissa, Lundsjö 1975, 64, 66.

742. Gebhard 1913, 37–38, 46–47, 89.

743. Gebhard 1913, 54–55, Taulukko: ”Ne 20 kuntaa, joissa maanviljelyväestö v. 1901 oli suhteellisesti suurin.”

744. ”*Några förhållanden i Östra Finland*”, *Saima* 38–41/1845; Kilpi 1913, 146, 173; Soininen 1974, 34, 42, 43–44; Wirilander 2008 (1960), 103.

745. Wirilander 2008, 101.

746. Lampuoteihin ei laskettu arentimiehiä eli tilanvuokraajia, jotka olivat vuokranneet jonkin kokotilan tai viljelmän määrävuosiksi, maksoivat vuokran rahana, suorittivat tilastaan kruununverot sekä hoitivat tilojaan usein palkkatyöväen avulla, Rasila 2003, 368; Haatanen 2017 (1968), 37–38.

747. Collan 1824, 48–49; Lilius 1888; Soininen 1999, 26; Jutikkala 2003, 340–341; Rasila 2003, 367, 373; Museovirasto, Arkeologisen kulttuuriperinnön opas, Torppa, viitattu 9.8.2022.

748. Lilius 1888, 7–9; Rasila 2003, 366; Wirilander 2008, 106–107.

749. Lilius 1888; Markkanen 1977, 91–93, 115; Wirilander 2008, 147.
750. Sama.
751. Rasila 2003, 381–383; Haatanen 2017 (1968), 38; vrt. Jutikkala 1958, 326.
752. Soininen 1974, 34, 38–39; Soininen 1999, 32–33; Wirilander 2008, 172.
753. Soininen 1999, 28.
754. Gebhard 1913, 127–129, 131; Kilpi 1913, 24; Wirilander 2008, 172–173; Haatanen 2017 (1967), 38–39.
755. Lilius 1888, 9–10; Rasila 2003, 377; Wirilander 2008, 112. Torpan ja mäkituvan ero oli tulkinnanvarainen. Lainsäädännössä päädyttiin lopulta siihen, että torpaksi katsottiin yli kahden hehtaarin vuokratiljelämät, koska ne saattoivat jo antaa päätoimeentulon viljelijälleen.
756. Gebhard 1913, taulukko 2; Wirilander 1960, 96, 99; Haatanen 2017 (1968), 42–43.
757. Palkollisten palkoista Lapinlahdella L. Halonen, *Savo* 13.9.1887; Haatanen 1968, 28, 40, 42; Soininen 1974, 33, taulukko 4; Wirilander 2008, 112; Wilmi 2018, 57–58.
758. Vuoden 1686 kirkkolaki; Wirilander 2000 (1960), 423–428; Luttinen 2019, 406.
759. Markkola 1994, 156, 231; Frigren 2016, 334.
760. KA, Komiteamietinnöt, KM1884:4, 21, 59; Wirilander 2000 (1960); 429–430; Luttinen 2019, 406–410.
761. Söderberg 1978, 103–104, 133, 184–186.
762. Miettinen 2018, 210–213, 215, 217, 235–236.
763. Söderberg 1978, 131.
764. Paavilainen 1912, 91–92; Soininen 1974, 41; Haatanen 2017 (1968), 44–45.
765. Wirilander 1960, 99–100; Sirén 1999, 41; Wilmi 2018, 57; Haatanen 2017 (1968), 45;
766. Voionmaa 1969 (1915), 146–152. Savossa kirvesmiehiä oli enemmän maakunnan eteläosassa kuin Ylä-Savossa.
767. Haatanen 2017 (1968), 6, 19–20, 25, 27; Wirilander 2008, 110–111. Talvitie 2018; Wilmi 2018, 84–85.
768. Haatanen 2017 (1968), 34; Wirilander 2008, 89.
769. Söderberg 1978, 131, 135, 185.
770. Ahonen 2003, 163; Engman 2004, 134, 137–142, 145, 151; Wirilander 2008, 88–99; Häkkinen 2018a, 130–135, 140. Siirtolaisuudesta myös Jaana Luttisen luvussa ”Talollisen elämisen ehtoja isojaosta moderniin maatalouteen”.
771. Wirilander 2008, 90.
772. Gebhard 1908, kartta 4.
773. Lilius 1888, 49; Gebhard 1916, 25. Mikkelin ja Kuopion läänit.
774. Lilius 1888, 48.
775. KA, Komiteamietinnöt, KM1884:4, 66.
776. Haapala 1989, 203, 163; Häkkinen 2018a, 117–123.
777. Kilpi 1913, 193; Wirilander 2000 (1960), 137–139; Wirilander 2008, 83, 85, 87–88.
778. Paavilainen 1912, 96; Waris 1999, 49; Luttinen 2019, 392.
779. Nummela 2019, 60, 68.
780. Kilpi 1913, 193, 175; Wirilander 2008 (1960), 88–89; Luttinen 2022.
781. KA, Komiteamietinnöt, KM 1884:4, 45–46; Soininen 1974, 36; Talvitie 2018, 344, 347–348; Luttinen 2012, 114–117.
782. KA, Komiteamietinnöt, KM1900:4, liite VII, Kuopion lääni, 461; Pehkonen 1911, 15–19 (lainaus vuodelta 1851 sivulla 17); Luttinen 2012, 117; Nummela 2019, 62.
783. Vihola 1991, 365; Wirilander H. 2008: 202–204, 230–232.
784. *Utdrag utur alle ifrån 1747 års slut utkomne publique handlingar, 1754, 2391–2392; Haataja 1949, 405–407, 409; Jutikkala 1958, 147, 227, 302–303; Laitinen 2012, 53; Rähä 2022; Luttinen 2022.*
785. Haataja 1949, 398, 434, 577–578; Laitinen 2012, 53. Maanjakolainsäädännöstä Merja Uotila tässä teoksessa.
786. KA, Komiteamietinnöt, KM1884:4, 63.
787. KA, Komiteamietinnöt, KM 1884:4, 5, 65; Lilius 1888, 38–39; Wirilander 2008, 113–114.
788. Wirilander 2008, 114.
789. Jutikkala 1958, 222–223, 298–300; Saloheimo 2000 (1990), liite 37; Wirilander 2000 (1960), 146, 149; Wirilander 2008, 166–167; Talvitie 2020, 58–59.
790. Voionmaa 1969 (1915): 371, 490; Räisänen ym. 2008, 296; Wirilander 2008, 167; KA, Komiteamietinnöt, KM 1884:4, 47.
791. Talvitie 2020, 58.
792. KA, Komiteamietinnöt, KM 1884:4, 47; Paavilainen 1912, 101; Talvitie 2020, 58–59.
793. Yrjänä 2009, 83, 85, 88, 105–106.
794. KA, Komiteamietinnöt, KM1900:4, 101, 106; Ahvenainen 1992, 40–41, 97, 102; Kupiainen 2007, 63; Wirilander, H. 2008, 178.
795. KA, Komiteamietinnöt, KM1900:4, 106, 109; Laitinen 2012, 35; Wirilander 2008, 175.
796. KA, Komiteamietinnöt, KM1900:4, 110, 112; Ahvenainen 1982, 244; Wirilander 2008, 179.
797. Wirilander, H. 2008, 178; Kupiainen 2007, 63, 77.
798. Wirilander 2008, 180.
799. Soininen 1974, 167, 368–369; Solantie 2012, 169, 207; Voutilainen 2017, 94, 130; Voutilainen 2020, 297–298.
800. *Savo* 13.9.1887.
801. L. H-n, Lapinlahdelta, *Savo* 13.9.1887.
802. *Savo* 24.2.1887; 22.3.1887; 13.12.1887; 28.2.1888; 5.6.1888; 20.12.1888; Räisänen 1959, 356.
803. Lilius 1888, 5; Alanen 1957, 420–427; Soininen 1982, 34–35; Kaarniranta 2001, 148, 170, 175–177; Luttinen 2022; Jaana Luttinen tässä teoksessa.
804. Alanen 1957, 420–435; Kaarniranta 2001, 142–143, 145, 150.
805. ÅA, Suomen Talousseura, Sockenbeskrivningar, Daniel Hall, Beskrifning öfver Öfre Savolax härad år 1800.
806. *Savo* 22.3.1887; Lilius 1888, 5.
807. KA Böckerin kokoelma, Tilastollisia tietoja (1834–1835), Idensalmi härad, Idensalmi Sockn, kysymys 28; Alanen 1957, 150; Räisänen 1959, 44–46; Luttinen 2014, 238–239; Luttinen 2019, 108.
808. Gebhard 1913, 140–141. Lapinlahtelaisista ruokakunnista 47 prosenttia tilastoitiin kuuluvaksi irtaimen työväestöön vuonna 1901.
809. Lilius 1888, 46.
810. Lilius 1888, 48.
811. Lilius 1888, 51–53; Wirilander 2008, 138–139.
812. Kimppu päreitä.
813. Aho 1888, 3–4; Lilius 1888, 51–52; Naakka-Korhonen 2008, 189; Wirilander 2008, 140.
814. Lilius 1888, 49.
815. Lilius 1888, 51.
816. Lilius 1888, 48.
817. Lilius 1888, 46, 50.
818. Markkola 1994, 231; Frigren 2016, 334.
819. Lilius 1888, 50; Räsänen & Räsänen 2008, 316–317.

820. Räsänen 1959, 356.
821. Lilius 1888, 18, 54; Lundsjö 1975, 145–148.
822. Lilius 1888, 47, 52, 47; Naakka-Korhonen 2008, 188–189; Wirilander 2008, 137, 381.
823. Lilius 1888, 38.
824. Sama, 46–47.
825. Sama, 52, 56.
826. Lilius 1888, 46–48.
827. Sama, 53.
828. KA, Suomen Historiallisen Seuran koelmat, Nälkävuositoimikunta (1917–1919), Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista -vastaukset (SHS: TKVO), Iisalmi.
829. Hjelmmannin (12.10.1857 Mikke-
li–28.11.1932 Helsinki) urasta lakimiehenä, valtiopäiväedustajana ja Kansallis-Osake-Pan-
kin johtokunnassa ks. Durchman 1933.
830. Suomen Historiallinen Seura (SHS) päätti 29.1.1917 aloittaa keräyksen. Hjelmmannin keräys tavoitti keväällä 1919, jolloin lisävastauksia pyydettiin toistamiseen sanomalehti-ilmoituksin, ks. esim. *Suomen Virallinen Lehti* 3.2.1917; *Uusi Suometar* 13.06.1918, *Uusi Suomi* 07.03.1919. Ensimmäiset tiedonkeruut oli lähetetty henkilöille, joilla ajateltiin olevan tietoa asiasta sekä edistysseuroille ja kansanopistoille, joiden jäsenet jalkautuivat keräämään tietoja kotiseuduillaan. Alkuperäinen keräys tuotti 21 vastausta, kaksi jälkimmäistä 77 lisää, KA, SHS: TKVO, saapuneiden vastausten päivämäärät.
831. Häkkinen 1987, 69–70; 2006, 43; Häkkinen ja Peltola 2001, 310; 2005, 41; Pitkänen 1993, 97–99 on esittänyt, että suuri osa väestöstä sairastui 1867–1868 kiertäneisiin kulkutauteihin; Fredrik Werner Hjelmmannin sairasti myös talvella 1867/1868, KA, SHS: TKVO, Iisalmi. Nä-
länhäädystä osana 1800- ja 1900-lukujen kriisejä ks. myös Haapala & Markkola 2021, 353–360.
832. Ks. esim. Voutilainen 2016; 2022.
833. Edkins 2007, Vanhaute 2011, 60. Nämä molemmat lähtökohdat ovat saaneet kannatusta viime vuosien suomalaisessa nälänhätätutkimuksessa, ks. erityisesti Voutilainen 2016; 2017; 2022.
834. Erit. Häkkinen, Ikonen, Pitkänen ja Soikkanen 1989 ja 1991; Pitkänen 1993.
835. Erit. Voipaala 1941.
836. Tutkimustraditiosta erityisesti Voutilainen 2016, 18–27.
837. Voutilainen 2022.
838. Keränen 1986, 369; Orrman 2003a, 67–80; 2003b, 98–103, Korpela 2012; Luttinen 2012, 95; Solantie 1987; 2012; Myllyntaus 2009.
839. Solantie 2012, 82–84; Olli Matikainen tässä kirjassa.
840. Kersalo ja Pirinen (toim.) 2009, 101–106.
841. Voutilainen, Helske ja Högmander 2020.
842. Ks. Merjan Uutilan luku tässä kirjassa; Solantie 2012.
843. Solantie 2012, 98.
844. Voutilainen 2020, 297.
845. KA, Böckerin kokoelma, Tilastollisia tietoja (1834–1835), Idensalmi härad, Idensalmi Sockn.
846. Wirilander 1989, 656, 668.
847. Voutilainen, 2020, 293–296.
848. Koko maan tasolla kuolleisuus kasvoi 20,8 % vuosien 1821 ja 1822 välillä. Keskimääräinen kuolleisuuden kasvu sen nousuvuosina välillä 1751–1850 oli 15,6 % ja yli 20 % kuolleisuuden vuosikasvuja tapahtui tänä aikana 13 vuonna.
849. Dynamiikasta ks. esim. Voutilainen 2015.
850. Voutilainen 2020, 299.
851. Wirilander 1989, 654–655.
852. Ks. esim. Voutilainen 2020, 310–311.
853. Wirilander 1989, 656.
854. KA Böckerin kokoelma, Tilastollisia tietoja (1834–1835), Idensalmi härad, Idensalmi Sockn.
855. Voutilainen 2022, 505–508.
856. Voutilainen 2016, 144–162; Voutilainen 2022, 505–508; Häkkinen et al. 1991.
857. Turpeinen 1986, 29; Pitkänen 1993, 39–41; Voutilainen 2016, 23–26.
858. Voutilainen 2016, 162–164, 166–167.
859. 1862 kato oli paikoin jopa 1867 katoa pahempi, ks. esim. Salo 2008, 47–48.
860. Voutilainen 2016, 169–172.
861. Turpeinen 1986, 19; 1991, 50. Vuoden 1867 myöhäinen kevät on saanut Oiva Turpeisen jopa toteamaan ”luonnon menneen raiteiltaan” ja katovuosien olleen ”pikkujääkauden viimeiseksi henkyykseksi”.
862. Nevanlinna 2021, 32–33.
863. Karsten (1867) on raportoinut lämpötilat jakaen kuukaudet noin 10 päivän jaksoihin.
- Vuoden 1846 osalta aineisto on vaillinainen. Näistä on muodostettu päivien lukumäärillä painotettuina keskiarvoina kuukausilämpötilat 1847–1866. Vuodesta 1867 alkaen aikasarjat ovat kuukausittaisia ja saatu Ilmatieteenlaitoksen tutkijapalveluista. Kuukausitason korrelaatiot Ilmatieteenlaitoksen toimittamien sarjojen ja Karsten (1867) välillä on vuoden 1866 osalta 0,998. Ero syntyy tammikuusta 1866. Karstenin aineistosta laskettu painotettu keskiarvo on -2,7, Ilmatieteenlaitoksen aineistossa -5,0. Ilman tätä poikkeamaa, sarjojen korrelaatio on 0,9999. Ks. myös Huhtamaa 2018, 41–44.
864. Ks. esim. Häkkinen et al. 1991, Voutilainen 2017, 123–125.
865. Hirvonen 2013, liite 4.
866. Hirvonen 2013, liite 4.
867. Hirvonen 2013, liite 4.
868. SVT II: 2, 7.
869. Häkkinen 2018b.
870. Häkkinen et al. 1989; Häkkinen et al. 1991; Häkkinen 2018b, 162.
871. *Suomalainen Wirallinen lehti* 27.02.1868.
872. *Suomalainen Wirallinen lehti* 16.01.1868; 08.02.1868.
873. *Tapio* 25.01.1868.
874. *Tapio* 25.1.1868, nro 4, 1.
875. Heikkinen 1989, 12 mukaan nälkäkuolemien raportointi saatettiin nähdä virkamiesten epäonnistumisena, joka on saattanut lisätä halua virhekirjata aliravitsemukseen liittynyttä kuolleisuutta. Ks. Voutilainen 2017, 56–58, ’nälkäkuolema’ -kirjauksen identifioimisen hankaluudesta. Näiden mukaisesti Kumpulainen 1981, 390–391 mukaan nälkäkuolemat olivat yksittäisiä poikkeuksia.
876. Häkkinen 2018b, 165–167.
877. KA Böckerin kokoelma, Tilastollisia tietoja (1834–1835), Idensalmi härad, Idensalmi Sockn. Jyväskylän kehityksestä ks. esim. Voutilainen 2016. Vaikka Antell pyrki tietojen systemaattisuuteen, ovat kirjaukset moninaisia ja vaativat paikoin tulkintaa. Hän on jossain yhteyksissä käyttänyt prosentteja, jossain kvalitatiivisia satotasoarvioita, jossain jyväskylän. Päästöksemme jyväskylän ja satotasoarvioiden osalta prosenttiosuuksiin, on tässä yhteydessä käytetty Böckerin ja Arseni Zakrevskin pitäjäaineistojen jyväskylän tietoja keskimääräisen satotason arvioimiseksi. Vas-

taavasti paikoin on jouduttu turvautumaan oletukseen talollisten ja muiden kotitalouskokojen yhtenevyydestä.

878. Kuolleisuus perustuu Turpeisen (1986) esittämiin tietoihin.

879. Ks. esim. Pitkänen 1992a, ks. aiemmista ekonometrisista tutkimuksista esim. Voutilainen 2022.

880. Voutilainen 2022.

881. Häkkinen 1994, 72–73.

882. Pitkänen 1993, 44–50.

883. Vrt. Häkkinen 2018b.

884. Arnold 1993, Hionidou 2002.

885. Voutilainen 2017, 57–59.

886. Häkkinen 1994, 63.

887. Klinge 1997, 240.

888. Häkkinen 2018b, 163.

889. Ks. esim. Kaukiainen 1980, Pitkänen 1992a sosiaaliluokittaisista kuolleisuuseroista, Voutilainen 2022 tulotasosta ja tuloeroista.

890. Hinkuyskä ja tuhkarokko kulkivat Suomen läpi toistuvina epidemioina 1800-luvulla. Voi siten olla mahdollista, että 1863 kuolleet näihin erityisesti lapsiin kohdistuviin sairauksiin oli sattuman oikku ja riippumaton edellisen vuoden satotasosta, ks. esim. Ketola et al. 2021.

891. Ks. Pitkänen 1993.

892. Pitkänen 1992b, 2002, Voutilainen 2017, 62–64. Naiset ovat nälänhädän aikana biologisesti paremmassa asemassa johtuen keskimäärin ruumiin pienemmästä koosta, hitaammasta aineenvaihdunnasta sekä korkeammasta rasvaprosentista.

893. Ks. Suomen väestökirjanpidon laadusta esimerkiksi Voutilainen, Helske ja Högmander 2020.

894. Häkkinen et al. 1991, 131–141.

895. Ks. myös Häkkinen et al. 1989.

896. Esim. Häkkinen et al. 1989, Häkkinen et al. 1991; Häkkinen 2018b; Häkkinen & Newby 2019.

897. KA Turku: Juhani Rinteen kokoelma. Nälkävuosien 1867–68 oloja koskevia asiakirjoja: Samuel Antellin tilastoaineisto: Suomussalmi.

898. KA, SHS: TKVO, Pielavesi.

899. KA, SHS: TKVO, Pielavesi, ks. myös Häkkinen ja Newby 2019.

900. Häkkinen 1992, 149–166.

901. Voutilainen 2019.

902. Häkkinen 2018b, 163, 165.

903. *Tapio* 25.01.1868.

904. KA Böckerin kokoelma, Tilastollisia tietoja (1834–1835), Idensalmi härad, Idensalmi Sockn.

905. Ks. esim. Ó Gráda 2001, 2005.

906. Pitkänen 1993, 57–60, Ó Gráda 2001.

907. Pasanen et al. 2022.

908. Voutilainen 2022, ks. myös Devereux 1988.

909. Voutilainen 2016, 41.

910. Iisalmelta kerättiin tätä tutkimusta varten kotitaloustason pitkittäinen suostuntaveroinaisto vuosilta 1864–1871. Tässä tutkimuksessa käytetyt Kiuruveden, Pielaveden ja Lapinlahden suostuntaveroinaistot on kerätty eri yhteydessä. Suostuntaverorekistereistä saatavaa katkaistua jakaumaa voidaan paikata tilastollisesti. Tässä on noudatettu kirjallisuudessa viime vuosina vakiintunutta menettelyä käyttää log-normaalia jakaumaa tulojakauman estimaattina, ks. Hong et al. 2018, Voutilainen 2022. Kotitalouksien kokonaismäärä on tätä tarkoitusta varten kerätty henkikirjoista ja perustuu Voutilainen 2016 esittämään aineistoon. Voutilainen 2022 on tehnyt vertailua suomalaisen aineistoon sijoitettavien eri jakaumien vaikutuksesta tulonjaon kokonaisestimaattiin. Hänen mukaansa jakaumaparametrit muuttuvat (keskitulo, Gini-kerroin), mutta tulonjakaumien suhteellinen ajallinen kehitys pysyy jotakuinkin identtisenä.

911. Suostuntaverotuksesta ks. esim. Voutilainen 2016, 40–46.

912. Pitkänen 1993, 42–43.

913. Kausivaihtelusta ks. Pasanen et al. 2022.

914. Sen (1976). Tulonjakokorjattu keskitulo tarkoittaa keskitulon kertomista tekijällä, joka saadaan vähentämällä yhdestä Gini-kertoimen arvo. Näin muodostettu keskitulo voi laskea pelkästään tulonjaon vinoutuessa (Gini-kertoimen noustessa), ilman että keskitulo itsessään pienenee. Tällä pyritään kuvaamaan keskitulon edustavuutta. Mikäli tulonjako on erittäin vino (harvoja rikkaita ja useita köyhiä), on Gini-kertoimen arvo lähellä yhtä ja siten erotus (1-Gini) ja tekijöiden tulo lähellä nollaa. Tällöin tulonjakokorjattu keskitulo on myös lähellä nollaa.

915. 1 tynnyri = 165 litraa. Kulutusminimistä ks. esim. Ikonen (1991), 25. Kaukiainen (1980), 130, mukaan minimi on 1.9 tynnyriä, Vihola

(1994), 84, kritisoi alle kahden tynnyrin kulutusta, ja esittää, että aikuisen vuotuistarve oli noin 2.5–3.5 tynnyriä.

916. Pasanen et al. 2022.

917. KA, Kuopion lääninhallituksen lääninkonttorin I arkisto, Kuopion läänin suostuntaverotilit 1865–1871, Iisalmen maaseurakunta.

918. Voutilainen 2016, 2022, 515; Roikonen ja Heikkinen 2020, 61–62.

919. Roikonen ja Heikkinen 2020, 61–62.

920. Ks. esim. Häkkinen et al. 1991, 73–77, Gylling 1918.

921. Sillanpää 1988/1919, 45. Kirjailija F.E Sillanpääkin kirjoitti autiutilojen myynnistä pilkkahintaan teoksessaan *Hurskas kurjuus*.

922. KA, SHS: TKVO, Iisalmi.

923. KA, toiminimi Paul Wahl & Co:n arkisto 1802–1911, luettelot, pöytäkirjat, toisteet, saapuneet asiakirjat, tiliasiakirjat ja muut sisällön mukaan järjestetyt asiakirjat, Reskontra 1839, 715–716.

924. KA, Wahlin arkisto, Separations brev 3.12.1846; Salmelainen 1925, 63; Laine 1948, 587.

925. *Warkauden lehti* 18.4.1925.

926. KA, Wahlin arkisto, Varkauden toiminnan tilikirja, sivu 440.

927. Laine 1948, 612–613; Ylisirniö 1990, 5.

928. KA, Wahlin arkisto, Viipurin konttori Braxille 27.12.1862.

929. KA, Wahlin arkisto, Varkauden ruukin pääkirja, 1863–1864, 1866.

930. KA, Wahlin arkisto, Braxille 4.3.1871.

931. KA, Wahlin arkisto, Braxille 16.8.1873; Ylisirniö 1990, 48, 58.

932. KA, Wahlin arkisto, Viipurin konttori Braxille 27.12.1862.

933. Laine 1948, 127–133; Vilmi 1997, 178.

934. Kts. *Huvudstadsbladet* 30.1.1870.

935. KA, Senaatin talousosaston registraattorinkonttori, Talousosaston yhteisistunto- ja jaostopöytäkirjat 7.9.1853 ja 20.10.1854; Hanho 1915, 190; Ahvenainen 1984, 184; Sarva ja Hovi 1988, 557.

936. KA, Wahlin arkisto, Braxille 9.3.1870, 13.4.1870, 7.5. 1870, 14.5. 1870.

937. *Uusi Suometar* 6.3.1874; *Suomen Wirallinen Lehti* 7.3.1874; Lain 1948, 85; Ojala 2002, 221–254.

938. KA, Wahlin arkisto, Braxille 13.4.1870.

939. KA, Wahlin arkisto, Braxille 7.5.1870 ja Braxille 14.5.1870.

940. KA, Wahlin arkisto, Braxille 14.5.1870 ja Braxille 18.5.1870.
941. KA, Wahlin arkisto, Backmanille 28.8.1875; Bacmanille 25.9.1875 ja Backmanille 9.10.1875.
942. KA, Wahlin arkisto, Salahmin ruukin arkisto, Kirjekopiot, sivu 146.
943. KA, Wahlin arkisto, Salahmin ruukin arkisto, Kirjekopiot, Viipurin pääkonttoriin 20.12.1875.
944. KA, Wahlin arkisto, Salahmin ruukin arkisto, Kirjekopiot, Viipurin pääkonttoriin 5.1.1876.
945. KA, Wahlin arkisto, Salahmin ruukin arkisto, Kirjekopiot, Viipurin pääkonttoriin 23.4.1877.
946. KA, Wahlin arkisto, Varkauden ruukin arkisto, pääkirja, sivut 133 ja 231.
947. KA, Wahlin arkisto, Backmanille 7.6.1877 ja 12.7.1877.
948. KA, Wahlin arkisto, Braxille 9.4.1877.
949. KA, Wahlin arkisto, Salahmin ruukin arkisto, Kirjekopiot, sivut 453–454.
950. SVT XVIII: Teollisuustilasto 1905; Hasinen 1983, 200, 202.
951. KA, Wahlin arkisto, Braxille 3.4.1875.
952. SVT XVIII (1884–1908).
953. Ruukeilla oli oma kirjanpitonsa ja toisaalta ruukkien tilinpäätökset tehtiin myös Varkaudessa. Ruukkien omassa kirjanpidossa on voitto- ja tappiotili aina tasattu ilman yksityiskohtaisia merkintöjä. Varkauden tilien käytön tekee vaikeaksi, ellei ylivoimaisesti se, että kirjanpitokirjoja, nimenomaan journaali, puuttuu. Pääkirjan merkinnät ovat hyvin ylimalkaisia ja vuodesta 1885 vuoteen 1892 niitä ei ruukkien osalta ole lainkaan.
954. KA, Wahlin arkisto, Varkaus, pääkirja, sivu 127.
955. KA, Wahlin arkisto, Varkaus, pääkirja, sivu 38.
956. Esim. Shepard 1968, 291, 400.
957. Ahvenainen 2005, 61.
958. Alapuro & Stenius 1987; Kettunen 2003, 178–179; Stenius 2003; Stark 2006a, 13–14, 18; Paloheimo & Uotila 2015, viitattu 19.8.2022; Karonen & muut 2021, 325–327.
959. Petter Kumpulainen, Puhe Nerכון kanavan avajaisissa, *Tapio* 25.9.1869.
960. Esimerkiksi *Suometar* 11.4.1856, 18.4.1856, 25.4.1856; Klinge 1997, 183–184. Garoff 2015, 102–103; 107–108.
961. *Suomen Julkisia Sanomia* 10.11.1856.
962. *Suometar* 9.5.1856.
963. Räisänen 1959, 60.
964. Paloheimo 2012, 78–79; Karonen & muut 2021, 303, 307, 312.
965. *Suomen Julkisia Sanomia* 10.11.1856.
966. *Finlands Allmänna Tidning* 16.12.1857; Aaltonen 1952, 362; Räisänen 1959, 61–62, 64–65, 68, 503; Rissanen 1927, 504.
967. Kumpulainen on maininnut vaikeuksia olleen alun perin kaksitoista, mutta vain kahdeksan niistä tuli muistiin merkityksi, Räisänen 1959, 62.
968. Klinge 1997, 256–258.
969. Hytönen 1923, 42; Rissanen 1927, 497; Klinge 2006, 396; Kuusmin 2019.
970. KA, Iisalmen MSRK, pitäjänkokousten PTK 1847–1861, jakso 162.
971. Hakala 2014.
972. SKS, Paavo Tikkasen arkisto, Petter Kumpulaisen kirje 12.2.1862. Kirje liittyy ns. Tammikuun valiokuntaan, joka valmisteli säätyvaltiopäivien kokoontumista. Valiokuntaan kuului kaksitoista jäsentä kustakin säädyistä. Heidät oli valittu säädyittäin vaaleilla.
973. SKS, Paavo Tikkasen arkisto, Petter Kumpulaisen kirje 12.2.1862.
974. Pohjonen & Kauppinen 2014, 18.
975. P. K., ”Iisalmesta 6. p. helmikuuta 1857”, *Suomen Julkisia Sanomia* 5.3.1857.
976. Vihola 2004, 198.
977. SKS, Katovuosien syistä, seurauksista ja lievityskeinoista -kirjoituskilpailu. Kilpa- kirjoitus nro 4. Pekka Kumpulainen 7.12.1858. *Suometaressa* 7.12.1857 nro 47 Suomalaisen Kirjallisuuden Seura julkaisi ilmoituksen kilpakirjoituksesta, jonka aiheena olivat katovuodet Suomessa, niiden syyt ja keinot niiden vähentämiseen. Kysymyksiä oli kaksi: 1) Selitys katovuosien syistä ja niistä keinoista, joilla niitä voisi estää taikka vähentää ja 2) Miten vaikuttaa katovuodet kansaan ja kuinka niiden surkeita seurauksia voisi lievittää ja estellä?
978. SKS, Katovuosien syistä, seurauksista ja lievityskeinoista -kirjoituskilpailu. Kilpa- kirjoitus nro 4. Pekka Kumpulainen 7.12.1858.
979. Pehkonen 1911, 28.
980. P. K., ”Iisalmesta 6. p. helmikuuta 1857”, *Suomen Julkisia Sanomia* 5.3.1857.
981. Pehkonen 1911, 36, 38, 71–75; Klinge 2006, 410.
982. Aaltonen 1952, 363–365.
983. Hirvensalo 1915; Lagus 1916; Kotiaho 1925; Pohjonen & Kauppinen 2014, 19, 24.
984. *Suometar* 30.11.1855, 28.9.1855, 5.10.1855; Toivola 1983, 291.
985. P. K. Iisalmesta, *Suometar* 25.4.1856; *Suomen Julkisia Sanomia* 31.5.1858; Rissanen 1927, 511–512; Räisänen 1959, 57; Toivola 1983, 290–291; Sovio-Sovelius viitattu 15.12.2021.
986. Wirlander 2008, 427.
987. P. K. Iisalmesta 7.5.1858, *Suomen Julkisia Sanomia* 31.5.1858.
988. Nimimerkki Kiuruveden poika H. P., *Suometar* 28.3.1862.
989. Liakka 1941, 56.
990. SKS, Katovuosien syistä, seurauksista ja lievityskeinoista -kirjoituskilpailu. Kilpa- kirjoitus nro 4. Pekka Kumpulainen 7.12.1858: Liakka 1941, 59.
991. Wirlander 2008, 427–429; Leino-Kaukiainen & Heikkinen 2011, 22–23.
992. Mikkola 2006, 182–183; Wirlander 2008, 429–430, 435.
993. Hytönen 1926, 146.
994. Petter Kumpulainen, lainaus Liakka 1941, 59.
995. Räisänen 1959, 63.
996. *Helsingfors Morgonblad* 21.2.1842; Mönkkönen 1950, 4–5, 8; Paaskoski 2002, 35. Myös Pohjois-Karjala kuului Kuopion lääniin.
997. Ks. Jorma Ahvenaisen luku tässä teoksessa.
998. P. K., ”Iisalmesta 6. p. helmikuuta 1857”, *Suomen Julkisia Sanomia* 5.3.1857.
999. Räisänen 1959, 68.
1000. SKS, Paavo Tikkasen kokoelma, Petter Kumpulainen Paavo Tikkaselle 8.3.1866.
1001. Paaskoski 2002, 110; Räisänen 1959, 136, 138.
1002. Paaskoski 2002, 110.
1003. Räisänen 1959, 64; Klinge 2006, 405.
1004. Räisänen 1959, 65.
1005. Räisänen 1959, 66.
1006. *Suomen Julkisia Sanomia* 5.3.1857.
1007. Räisänen 1959, 69–71, 84, 92.
1008. Nikula 1981, 170; Räisänen 1959, 85.
1009. Räisänen 1959, 87–88, 139.
1010. Östman 2004, 43–44; Soinin 1974, 139.

1011. SKS, Katovuosien syistä, seurauksista ja lievityskeinoista –kirjoituskilpailu. Kilpikirjoitus nro 4. Pekka Kumpulainen 7.12.1858.
1012. Sama.
1013. Pehkonen 1911, 54–55; Soininen 1974, 149–150.
1014. *Savon Sanomat* 2.7.1915, Suovijelynumero.
1015. Anttila 1967, 31, 34; Soininen 1974, 164; Östman 2004, 52; Solantie 2012, 216–217.
1016. Anttila 1867, liite 2, liite 3; *Helsingfors Dagbladet* 30.1.1863.
1017. SKS, Paavo Tikkasen kokoelma, Petter Kumpulaisen kirje Paavo Tikkaselle 4.9.1859; Rissanen 1927, 508; *Salmetar* 23.6.1910.
1018. Rissanen 1927, 508; *Salmetar* 23.6.1910.
1019. SKS, Paavo Tikkasen kokoelma, Petter Kumpulainen Paavo Tikkaselle 4.9.1859, 12.2.1862, 28.9.1864, 6.11.1864.
1020. SKS, Paavo Tikkasen kokoelma, Petter Kumpulainen Paavo Tikkaselle 8.2.1865.
1021. KA, Iisalmen TMK, konkurssi asiakirjat 1880–1882, 1880, Petter Kumpulainen.
1022. *Suomalainen Wirallinen Lehti* 30.5.1874, 2.6.1874, 24.2.1881; Rissanen 1927, 508.
1023. Peltonen 1997, 29; Klinge 2006, 395.
1024. Peltonen 1997, 30–33.
1025. Pulkkinen 2015, 29; Peltonen 1997, 29, 37.
1026. Hytönen 1923, 48; Peltonen 2004, 88; Pulkkinen 2015, 31.
1027. Räisänen 1959, 111; Boisman 1974, 51–52. Nykyisellä Kankaan alueella Iisalmen keskustassa sijainnut kruununmakasiini toimi sittemmin maalaiskunnan kunnantalon ja rakennus on edelleen olemassa Pohjolankadun varressa.
1028. P. K. Iisalimesta 7.5.1858, *Suomen Julkisia Sanomia* 31.5.1858; Teerijoki 2003, 400; Nallinmaa-Luoto 2007, 126.
1029. KA, Iisalmen MSRK, pitäjänkokousten PTK 29.11.1857 ja 24.10.1858; Räisänen 1959, 111.
1030. Kortelainen 1977, 80.
1031. Rissanen 1927, 487. Iisalmissa oli edelleen myös kruununmakasiini Savon tien varrella, Boisman 1973, 51; Kortelainen 1977, 80.
1032. Klinge 2006, 395, 398; Tieto kirjoituksen kohderyhmästä *Salmetar* 25.8.1924.
1033. Rissanen 1927, 497, 499; Aaltonen 1952, 360.
1034. Klinge 2006, 392–393, 395.
1035. Klinge 2006, 393, 394; Nallinmaa-Luoto 2007, 43. Ikaalisissa kenraalikuvernööri Bergille ojennettiin senaatin kanslistin ja Ikaalisten kihlakunnan kruununvoudin C. O. Helsingiuksen laatima ja neljän kirkonkokouksessa valitun talollisen allekirjoittama kirjelmä, jossa esitettiin kaupungin tai kauppalan perustamista Ikaalisten kirkonkylään.
1036. Kärkkäinen & Kärkkäinen 2013, 129–130; Luttinen 2019, 422–426.
1037. SKS, Paavo Tikkasen kokoelma, Petter Kumpulaisen kirjeet 27.11.1864.
1038. Huovinen 1988, 402; Vesikansa 2007.
1039. Rissanen 1927, 497–498; Aaltonen 1952, 361; Kokko 2019; Karonen & muut 2021, 327.
1040. Rissanen 1927, 497.
1041. Hytönen 1923, 63, 65; Liakka 1942, 113; Aaltonen 1952, 363.
1042. Ks. myös esim. Sappinen 2019, 90.
1043. Ks. Sappinen 2019, 91–92.
1044. Veracini 2016, 7–8.
1045. Esim. Pitkänen 2007, 54.
1046. Malthus 1798. Ks. kootusti keskustelusta Voutilainen 2016, 61–67.
1047. Nummela 2018; Nenonen 2018.
1048. Ks. myös Turunen 2017, 100–151.
1049. Esim. Piketty, Postel-Vinay and Rosenthal 2006; Bengtsson, Missiaia, Nummela & Olsson 2019; Alfani 2021.
1050. Bengtsson et al. 2019.
1051. Solantie 2012.
1052. Luttinen 2019, esim. 152, 155, 189, 231.
1053. Wirilander 1989, 516–521.
1054. Ahvenainen 2005, 20.
1055. Rissanen 1927, 455; Räisänen 1959, 683–691; Puurula 2003; Ahvenainen 2005, 11, 33; Luttinen 2006; Wirilander 2008, 85–87, 101–102; Luttinen 2023, 10–15.
1056. Rasila 1982, 161; Ahvenainen 2005, 87; Luttinen 2023, 61–62; Suomen tilastollinen vuosikirja 1916, Taulu 120.
1057. Tilastokeskus, *Kuntien avainluvut -palvelu; foreSavo, Kuntien ja maakuntien avainlukuja* 28.5.2022.
1058. Luttinen 2006, 12, 18–20; Luttinen 2023, 105–122.
1059. Ks. esim. Jutikkala 1957; Pitkänen 1998; Koskinen, Martelin, Notkola, Notkola & Pitkänen 2007; Pitkänen 2007; Happonen 2009; Voutilainen, Helske & Högmander 2020. Erityisesti Savon henkikirjojen luotettavuudesta ks. Saloheimo 1990, 153–161.
1060. Ks. myös Salonheimo 1990, 154–157.
1061. Rissasella on sarjassaan vuosiluku 1744, mutta se on virhe, sillä Iisalmen emäseurakunnan väkilukutaulujen sarja alkaa vasta vuodesta 1749.
1062. Ks. Piilahti 2007.
1063. Sisältäen siis vuonna 1810 Iisalmen, Kiuruveden ja Pielaveden emäseurakunnat/kappelit, jotka muodostivat Savon ylisen rosvastikunnan.
1064. Iisalmen pitävä kuuluu vaihdellen eri hallinnollisen yksikön alaisuuteen 1500-luvulta 1800-luvulle. Tämän seurauksena seudun henkikirjoitus tallentui usean eri voutikunnan tai läänin tileihin. Voudin- ja läänintileissä henkikirjat löytyvät useimmiten osana tosite- tai tilikirjojen sarjaa. Vainö Holopainen on paikallistanut Iisalmen pitäjän henkikirjat voudin- ja läänintileistä sekä myöhemmin Savon ylisen kihlakunnan henkikirjoittajan arkistosta ja koonnut tiedot yhdeksi aivoksi verkkotietokannaksi (*Iisalmen henkikirjat*). Tietokanta sisältää suorat linkit aineistojen digitaalisiin kopioihin Kansallisarkiston sähköisessä arkistossa Astiassa, mitä on hyödynnetty tässä tutkimuksessa.
1065. Salenius 1883; Rissanen 1927, 404, 443, 192–193; Saloheimo 1990, 690, 698.
1066. Kiitän Olli Matikaista, Merja Uotilaa ja Jaana Luttista avusta talolukujen ja henkikirjaväkilukujen selvittämisessä 1600- ja 1700-luvuilla.
1067. Ks. esim. Voutilainen, Helske & Högmander 2020.
1068. Esim. Kaukiainen 1980, 39; Pirinen 1982, 328; Saloheimo 1990, 156; Nummela 2018.
1069. Esim. Fougstedt ja Raivio 1953; Happonen 2009, 37.
1070. Rein 1864.
1071. 1810 alkaen: Iisalmen emäseurakunta, Kiuruveden kappeli, Pielaveden kappeli ja myöhempi emäseurakunta; 1845 alkaen: edellä mainitut ja Lapinlahden rukoushuone; 1860 alkaen: edelliset ja Rutakon rukoushuone.
1072. Pitkänen 1976, 276, 283.
1073. Autoitumisesta ks. esim. Saloheimo 1990, 156–157.
1074. Virheitä huomanneet Huurre 1962, 6–7; Sallinen 1959, 67.
1075. Pielavetisten venekunta Lappeenrantaan KA, RENO, Pien-Savon TMK, Iisalmen KK 17.–20.6.1685, 199–200.

Lähteet

Arkistolähteet

ILMATIETEEN LAITOS

Historialliset mittaushavainnot (ilmatieteenlaitos.fi, tutkijapalvelut).

KANSALLISARKISTO (KA), HELSINGIN, JYVÄSKYLÄN JA JOENSUUN TOIMIPISTEET

Böckerin kokoelma, Tilastollisia tietoja (1834–1835), Idensalmi härad, Idensalmi Sockn. Käytetty mikrofilmikopiota.

Henkikirjat -kokoelma

Kuopion läänin henkikirjat (1809–1975).

Iisalmen maaseurakunnan arkisto (MSKR).

Kuolleiden ja haudattujen luettelo 1868.

Lastenkirjat 1747–1900.

Pitäjänskokousten pöytäkirjat 1812–1822, 1847–1861.

Rippikirjat 1732–1900.

Vihittyjen luettelo 1772–1789, 1805–21, 1853–1872.

Väkilukutaulukot 1749–1754, 1810–1910.

Iisalmen tuomiokunta.

Konkurssiasiakirjat 1880–1882, Pekka Kumpulainen.

Perukirjat 1879–1883, Pekka Kumpulainen 29.2.1880.

Renovoidut tuomiokirjat (RENO)

Ilmoitusasiat, 1821–1870.

Varsinaiset asiat 1851, 1852.

Juhani Rinteen kokoelma

Nälkävuosien 1867–1868 oloja koskevia asiakirjoja: Samuel Antellin tilastoaineisto.

Kenraalikuvernöörinkanslian arkisto

Kenraalikuvernööri Zakrevskille laaditut asiakirjat ja tilastotaulut. Käytetty mikrofilmikopiota.

Kamarikonttori

Kunnittaiset tilastot kylvöstä, sadosta ja karjanhoidosta 1881 Kuopion lääni, Iisalmen mlk, Iisalmi 9, Ropola.

Karttakokoelma

Borgströmin kartat, Geographisk Charta öfver Wattudragen, Wägar och Bätleder uti Cuopio och en del af Uleåborgs läner.

Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat (RENO)

Kajaanin vapaaherrakunnan tuomiokunta 1651–1680.

Pien-Savon tuomiokunta 1681–1712.

Pien-Savon ylinen tuomiokunta

Ilmoitusasiat, Iisalmi 1800–1820.

Savon tuomiokunta 1639–1650.

Komiteanmietinnöt

KM1884:4 Komiteanmietintö komitealta, joka on asetettu Kuopion läänin irtaimen väestön tilan parantamisasiaa varten.

KM1900:4 Yksityismetsäin tutkimusta varten asetettu komitea

Kuopion lääninhallituksen lääninkonttorin I arkisto

Kuopion läänin suostuntaverotilit 1865–1871.

Laamanninoikeuksien renovoidut tuomiokirjat (LRENO)

Karjalan laamannikunta 1635–1645.

Läänintilit (LT)

Pohjamaan läänin tilejä

Kajaanin vapaaherrakunnan läänintili- ja maakirja 1672–1675.

Kajaanin vapaaherrakunnan läänintilikirja 1679.

Savon ja Karjalan läänin tilejä

Maakirja 1805.

Tosittekirjat

Henkikirjat, 1776–1808.

Savonlinnan ja Kymenkartanon läänin tilejä

Tosittekirjat

Henkikirjat 1722–1775.

Viipurin ja Savonlinnan läänin tilejä 1635–1712.

Maakirja 1635–1635.

Henkikirja ja karjaluetelo 1635–1635 (8549).

Maantarkastuskirja 1664–1664 (8646).

Savon maakirjat 1635/48–1712.

Maaherrojen kertomukset

Oulu-Iisalmi postitie 1756. Käytetty mikrofilmiä (FR MF 39).

Maanmittaushallituksen kokoelma (MMH)

Alue- ja rajakartat

Geographisk afrijtningh Öfwer Caijaneborgz Lähn... (Claes Claesson 1650) (MH 107/- -).

Maakirjat ja kruununmaaluettelot

Maakirjat 1820–1905

Savon ja Karjalan läänin maakirja 1830.

Kuopion läänin maakirja 1845, 1905.

Historiallinen kartta-arkisto

Iisalmen pitäjänkartta 1844–1846. Käytetty Heikki Rantatuvan ja Matti Pehkosen koostetta ”Iisalmen pitäjän 1840-luvulla”.

Saatavissa <https://byiisalmi.kuvat.fi/ku->

[Iisalmen+historialliset+kartat/](https://byiisalmi.kuvat.fi/kuvat/kuvat/Iisalmen+historialliset+kartat/). Viitattu 15.11.2023.

Pitäjänskartasto 1749–1917.

Iisalmen peruskarttalehdet 1972–73.

Uudistusarkisto

Uudistushakemisto: Kuopion lääni (Iisalmi–Kiuruvesi).

Uudistuskartat ja -asiakirjat, Kuopion lääni Iisalmen maalaiskunta, Iisalmen, Poroveden ja Ulmalan kylät tässä kunnassa sekä Vehmasjärven kylä Sonkajärven kunnassa: rajankäyntikartta ja pöytäkirja riitaisista rajoista (1767).

Iisalmen maalaiskunta, Kartta ja pöytäkirja Lappetelän, Lampaanjärven ja Pörsänmäen kylien välisistä riitaisista rajoista (1768).

Iisalmen, Poroveden, Valkeisen kylät tässä kunnassa sekä Haajaiskylä Vieremän kunnassa, kartta ja pöytäkirja tilusvaihdosta (1768).

Vieremä, Nissilä, n:ot 1–13, isojakokartta ja asiakirjat (1780–1797).

Rutakon rukoushuonekunta, Iisalmen MSRK (sittemmin Sonkajärven seurakunta)

Rippikirjat 1855–1881.

Savon yllisen kihlakunnan henkikirjoittajan (Savon ja Karjalan lääni) arkisto

Henkikirjat 1779–1809.

Senaatin arkisto

Taloulosaston registraattorinkonttori

Taloulosaston yhteisistunto- ja jaostopöytäkirjat 1853, 1854.

Suomen asutuksen yleisluettelo -arkisto

Juvan asutuksen yleisluettelo.

Suomen Historiallisen Seuran kokoelmat

Nälkävuositoimikunta (1917–1919)

Tiedustelu 1867–1868 katovuosien oloista -vastaukset (SHS: TKVO).

Toiminimi Paul Wahl & Co:n arkisto 1802–1911 (Jyväskylä)

Luettelot, pöytäkirjat, toisteet, saapuneet asiakirjat, tiliasiakirjat ja muut sisällön mukaan järjestetyt asiakirjat.

Vaivashoidon tarkastajan arkisto

Kuntien köyhäinhoitoa koskeva kirjeenvaihto Vastaukset kyselyihin katovuosina 1867–1868 kuolleista koti- ja ulkoseurakuntalaisista 1892–1893.

Valtiovaraintoimituskunnan arkisto

Valtiovaraintoimituskunnan ensimmäinen osasto

- Läänien kuvernööreiltä saapuneet kirjeet (kuukausittaiset hinnat kirjeenvaihdon joukossa).
- Viipurin maistraatin arkisto (VMA)
Tiliasiakirjat
Maistraatin kassakirja 1702.
- Voudintilit (VT)
Savon voutikuntien tilejä 1541–1634
Tilikirja (1543–1443) (6134).
Maakirja (1546–1546) (6140).
Sakkoluettelo (1549–1549) (6152).
Suur-Savon maakirja (1552–1552) (6166).
Tavinsalmen kartanon ja voutikunnan tilikirja (1558–1558) (6280).
Tavinsalmen kartanon ja voutikunnan tilikirja (1557–1557) (6254).
Tavinsalmen kartanon voutikunnan maakirja ja tilikirja (1557–1557) (6255).
Tavinsalmen kartanon ja voutikunnan tilikirja (1559–1559) (6301).
Tavinsalmen kartanon ja voutikunnan tilikirja (1559–1559) (6302).
Tavinsalmen kartanon ja voutikunnan tilikirja ja maakirja (1559–1559) (6303).
Tavinsalmen kartanon voutikunnan maakirja ja tilikirja (1561–1561) (6331).
Rantasalmen kartanon voutikunnan kirkollisten verojen tilikirja (1562–1562) (6345).
Rantasalmen kartanon voutikunnan maakirja ja tilikirja (1563–1563) (6361).
Rantasalmen kartanon voutikunnan kirkollisten verojen tilikirja (1564–1564) (6375).
Rantasalmen kartanon voutikunnan sakkoluettelo (1564–1564) (6376).
Rantasalmen kartanon voutikunnan maakirja (1565–1565) (6389).
Rantasalmen kartanon voutikunnan maakirja ja tilikirja (1566–1566) (6399).
Rantasalmen voutikunnan maakirja ja tilikirja (1567–1567) (6412).
Rantasalmen voutikunnan maakirja ja tilikirja (1571–1571) (6453).
Pien-Savon maakirja ja tilikirja (1588–1588) (6592).
Pien-Savon tarkastusmaakirja (1589–1589) (6600).
Pien-Savon maakirja ja tilikirja (1590–1590) (6609).
Pien-Savon maakirja ja tilikirja (1597–1597) (6655).
Pien-Savon maakirja (1600–1600) (6679).
- Pien-Savon maakirja ja tilikirja (1600–1600) (6680).
Pien-Savon maakirja ja tilikirja (1610–1611) (6752).
Pien-Savon karja- ja kylvöluettelo (1620–1620) (6788a).
Pien-Savon karja- ja kylvöluettelo (1624–1624) (6802b).
Savonlinnan ja Pien-Savon tilikirja (1625–1625) (6805).
Kuopion ja Rautalammin pitäjiä tilikirja (1625–1625) (6806).
- Yleisiä asiakirjoja 1538–1634
Savonlinnan läänissä kruunulle hankittujen turkisten luettelo (1571–1571) (143).
Pien-Savon kihlakunnan Älvsborgin lunnaiden tarkastus (1614–1614) (483Gc).
- MAANMITTAUSLAITOKSEN ARKISTO (MMLA), JYVÄSKYLÄ
Iisalmi, Koljolan ja Kaarakkalan jakokunta, 3:1, Delnings Instrument öfver Koljola och Karackala samfälligheters Ågor i Iden-salmi Sokn 1785.
Kiinteistötietokanta
Iisalmen, Kiuruveden, Lapinlahden, Maaningan, Pielaaveden ja Vieremän isojakoasiakirjat ja erikoisluettelot.
Iisalmen pitäjänkartta vuodelta 1921. Käytetty Heikki Rantatuvan ja Matti Pehkosen koostetta ”Ylä-Savo 1920-luvulla.” Saatavissa <https://byiisalmi.kuvat.fi/kuvat/Iisalmen+historialliset+kartat/>. Viitattu 15.11.2023.
- RIKSARKIVET (RA), TUKHOLMA
Finska Kameralia 109.
Förläningar
Grev- och Friherreskap (GFK)
Kajana räkenskaper 1677, 1678, 1680. Käytetty mikrofilmejä FR 314 ja 316.
Gödict Fincken kopiokirjat.
Kammarkollegiet Ämnessamlingar
Kammarkollegiet Finska cameralia
Tullängder 84:2.
Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelse till Kungl Maj:t 1600t–1840.
Förmögenhetsuppskattningen 1800–1803, Kuopio län, Idensalmi Sokn.
Lantmäteristyrelsen, Kartor rörande Finland och Sveriges forna provinser 1623–1805
- Lantmäteristyrelsens leveranser 1850, nr 83–85
Geographisk Charta öfver Idensalmi Sokn i Savolax 1755–1757 (Borgström, Olof & Krook, Pehr) (1–3), (ns. Iisalmen pitäjänkartta 1775–1777). Käytetty Heikki Rantatuvan ja Matti Pehkosen koostetta ”Iisalmen pitäjän 1750-luvulla”, saatavissa osoitteessa <https://byiisalmi.kuvat.fi/kuvat/Iisalmen+historialliset+kartat/>. Viitattu 15.11.2023.
Riksarkivets ämnessamlingar. Ortshistoria Städers acta
Vol. 68 Uleåborg.
Riksregistraturet.
Rydboholmssamlingen
Handlingar rörande släkten Brahe
Per Brahe d.y.
Skoklostersamlingen
Greve Per Abrahamsson Brahe.
Ständernas enskilda besvär
Allmogens besvär
Lill Savolax (Pien-Savo) 1644–Savolax (Savo).
Strödda domböcker och rättegångshandlingar
Volume 5, Kajana friherreskap
Iisalmen kihlakunnan oikeuden tuomiokirjat 1659–1667.
Kajaanin vapaaherrakunnan laamannioikeuden tuomiokirjat 1654–1672.
- SIIRTOLAISUUSINSTITUUTTI, TURKU
Siirtolaisrekisteri
Matkustajaluettelot, [www.tietokanta, Åbo Akademin kirjaston arkistokokoelmat, käsikirjoituskokoelmat, Suomen Höyrylaiva Osaakehtiö \(SHO\), Hangon ja Helsingin satamista lähteneet matkustajat 1892–1960](http://www.tietokanta.ÅboAkademin.kirjaston.arkistokokoelmat,käsikirjoituskokoelmat,Suomen.Höyrylaiva.Osaakehtiö(SHO),Hangan.ja.Helsingin.satamista.lähteneet.matkustajat.1892-1960.). Viitattu 13.11.2023.
Passiluettelot, [www.tietokanta, Kansallisarkisto, lääninhallitusten ja kaupunkien maistraattien passiluettelot 1890–1920](http://www.tietokanta,Kansallisarkisto,lääninhallitusten.ja.kaupunkien.maistraattien.passiluettelot.1890-1920.). Viitattu 13.11.2023.
- SUOMALAISEN KIRJALLISUUDEN SEURAN ARKISTO (SKS), HELSINKI
Katovuosien syistä, seurauksista ja lievitysketkeistä -kirjoituskilpailu. Kilpikirjoitus nro 4. Pekka Kumpulainen 7.12.1858.
Kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelmat
Paavo Tikkasen arkisto.
Pekka (Pietari) Kumpulaisen kirjeet Paavo Tikkaselle 1859–1869 (21 kirjettä) ja 1860 (1 kirje).

ÅBO AKADEMI (ÅA), TURKU

Suomen Talousseuran arkisto (Finska Hushållningssällskapets arkiv)

Observationer i lantbruket anställda i olika socknar, 1817–1823.

Sockenbeskrivningar. Daniel Hall, Beskrifning öfver Öfre Savolax härad år 1800.

Yksityiset arkistokokoelmat

Sirviön sukuun ja tilaan liittyviä asiakirjoja, Heikki Sirviö, Kuopio.

Sirviön tilan asiakirjat, Samuel Sirviö, Iisalmi.

Haastattelut

Heikki Sirviö, Ville Sirviön pojanpoika, Kuopio, haastattelu 7.6.2021.

Lähdejulkaisut

Alanen, Timo 2007: *Johan Habermanin maantarkastusluettelo Pien-Savosta 1620-luvulta*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 2.

Arwidsson, Adolf Ivar 1848: *Handlingar till upplysning af Finlands häfder*: 2. Norstedt.

Arwidsson, Adolf Ivar 1849: *Handlingar till upplysning af Finlands häfder*: 3. Norstedt.

Arwidsson, Adolf Ivar 1851: *Handlingar till upplysning af Finlands häfder*: 4. Norstedt.

Arwidsson, Adolf Ivar 1853: *Handlingar till upplysning af Finlands häfder*: 6. Norstedt.

Niiranen, Timo, Turunen, Matti & Saloheimo, Veijo 1991: *Habermanin maakirja*. Snellman-instituutti.

Oja, Aulis 1964: *Eerik Flemingin maakirjat: Erik Flemingis jordeböcker*. Valtionarkisto.

Pirinen, Kauko 1954: *Suomen vanhimmat tuomiokirjat: Finlands äldsta domböcker*. 1, *Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561–1565 = Domböcker för Savolax 1559 och 1561–1565*. Valtionarkisto.

Roos, John E. 1944: Suomen hopeaveroluettelot 1571: Finlands silverskatteregister 1571. 3, Häme. *Suomen historian lähteitä* 5, 3–4. Helsinki: Suomen historiallinen seura.

Soikkeli, Kaarle 1912: *Uudenmaan hopeavero ja hopeaveroluettelo v. 1571: Nylands silfverskatt och silfverskatteregister för år 1571*. Helsinki: Suomen Historiallinen seura.

Utdrag utur alle ifrån 1747 års slut utkomne publi-

que handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer. som rikens styrsel samt inwärtens hushållning och författningar i gemen, jämväl ock Stocholms stad i synnerhet, angå. Fierde delen. Stockholm: Lorentz Ludwig Grefwing, 1754.

Walta, Matti (toim.) 1987: *Suomen hopeaveroluettelot 1571 = Finlands silverskatteregister 1571*. [7], *Karjala = Karelen*. Helsinki. Suomen Historiallinen Seura.

Walta, Matti 1996: *Suomen hopeaveroluettelot 1571: Finlands silverskatteregister 1571*. [8], *Savo = Savolax*. Helsinki: Suomen Historiallinen seura.

Alkuperäislähteenä käytetty kirjallisuus

Collan, P. J. 1824: Om hushållningen uti Idensalmi Socken. *Underrättelser från Kejslerliga finska hushållnings-sällskapet N:o 5*. Andra Samlingen. Åbo: C. C. Böcker, Kejslerliga finska hushållningssällskapet.

Dahlberg, Eric 1716: Insigne Comitatus Savolaxiæ. *Suecia antiqua et hodierna*. Saatavissa https://suecia.kb.se/F/?func=find-b&request=001927932&find_code=sys&local_base=sah. Viitattu 25.4.2023.

Karsten, J. 1867: *Dagliga medeltemperaturen i Kuopio efter 20 år*. Kuopio: Kuopio tryckeri Bolaget.

Lilius, Aksel 1888: *Tilattoman väen oloista Kuopion läänissä*. Tutkimuksia taloudellisista oloista Suomen maaseudulla. Kolmas vihko. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjapaino.

Rein, Gabriel 1864: *Materialier till utredande af Finlands statistik af Gabriel Rein 1, Kuopio län* [verkkoinaisto]. Helsingfors: Finska Litteratur-sällskapet. Saatavissa <https://www.doria.fi/handle/10024/101596>. Viitattu 23.2.2023.

Sanoma- ja aikakauslehdet

Finlands Allmänna Tidning 16.5.1851; 16.12.1857. *Helsingfors Dagblad* 30.1.1863; 28.6.1872. *Helsingfors Morgonblad* 21.2.1842.

Maaseudun Sähköistys nro 2, 1.1.1926. *Saima* 38–41/1845

Salmetar 23.6.1910; 23.5.1912; 17.9.1912; 25.8.1924. *Savo* 24.2.1887; 22.3.1887; 13.12.1887; 13.9.1887; 28.2.1888; 5.6.1888; 20.12.1888.

Savon Sanomat 2.7.1915; 1.7.1952; 19.9.2022.

Suomalainen Wirallinen Lehti 16.1.1868; 8.2.1868; 27.2.1868; 3.2.1917.

Suomen Julkisia Sanomia 10.11.1856; 5.3.1857; 31.5.1858.

Suomen Kuvalehti 13.7.1973.

Suometar 30.11.1855; 28.9.1855; 5.10.1855; 4.11.1855; 11.4.1856; 18.4.1856; 25.4.1856; 9.5.1856; 7.12.1858; 28.3.1862.

Tapio 25.01.1868; 25.9.1869.

Uusi Suometar 13.06.1918.

Uusi Suomi 07.03.1919.

Åbo Allmänna Tidning 27.7.1816.

Tilastojulkaisut

Suomen tilastollinen vuosikirja 1916. Yleiskatsaus teollisuustoimintaan lääneittäin vuosina 1909–1914. Helsinki: Tilastollinen päätoimisto, 1917.

Suomen virallinen tilasto (SVT) II:2. Katsaus Suomen taloudelliseen tilaan vuosina 1866–1870. Helsinki: Tilastollinen toimisto, 1875. *Suomen virallinen tilasto (SVT) II:8. Katsaus Suomen taloudelliseen tilaan, viisivuotiskausi 1896–1900*. Helsinki: Tilastollinen päätoimisto, 1904.

Suomen virallinen tilasto (SVT) III:26. Maatalous, Yleinen maataloustiedustelu vv. 1929–30, osa 1. Helsinki: Maataloushallitus, 1932.

Suomen virallinen tilasto (SVT) VI:1. Suomen väestö joulukuun 31 p:nä 1865. Helsinki: Tilastollinen toimisto, 1870.

Suomen virallinen tilasto (SVT) VI:5. Suomen väkiluku 31. p. joulukuuta 1875 sekä yleinen katsaus väkiluvunmuutoksiin vuosina 1875–1877. Helsinki: Tilastollinen toimisto, 1880.

Suomen virallinen tilasto (SVT) XVIII:1–23. Teollisuustilasto. Helsinki: Teollisuushallitus, 1886–1908.

Suomen virallinen tilasto (SVT) Väestörakenne [verkkoinaisto]. Helsinki: Tilastokeskus. Saatavissa <https://stat.fi/tilasto/vaerak>. Viitattu: 25.4.2023.

Väestön elinkeino: Väestö elinkeinon mukaan kunnittain vuosina 1880–1975. Tilastollisia tiedonantoja 63. Helsinki: Tilastokeskus, 1979.

Säädökset

Kuningas Kristoferin maanlaki 1442. Ulkuniemi, Martti (1978). Helsinki: SKS.

Ruotsin valtakunnan vuoden 1734 laki: *Utdrag utur alle ifrån 1747 års slut utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer. som rikens styrelse samt inwärt hushållning och författningar i gemen, jämwäl ock Stocholms stad i synnerhet, angå.* Fjerde delen. Stockholm: Lorentz Ludwig Grefwing, 1754.

Muistelmakirjoitukset

Sirviö, Armas Antero 2013: *Kokemuksia asumisesta. Kohtauksia elämästä.*

Tietokannat

Hiski-tietokanta, Suomen Sukututkimusseura. Saatavissa <https://hiski.genealogia.fi/historia/>. Viitattu 15.5.2023.

Iisalmen henkikirjat -tietokanta. Tekijä Väinö Holopainen. Saatavissa https://www.raja-puro.net/savohk/savo_hk.html. Viitattu 15.5.2023.

Kulttuuriympäristön palveluikkuna (Kyppe), Museovirasto. Saatavissa <https://www.kyppe.fi/palveluikkuna/portti/read/asp/default.aspx>. Viitattu 15.5.2023.

Nummela, Ilkka, Heikkinen, Sakari, Voutilainen, Miikka, Turunen, Riina & Ojala, Jari 2024: *Hinnat ja palkat Suomessa 1800-luvulla* -tietokanta. Saatavissa Jyväskylän yliopiston julkaisuarkisto JYX (tulossa).

Paikkatietoikkuna. Saatavissa <https://kartta.paikkatietoikkuna.fi/>. Viitattu 15.5.2023.

Suomen Sukuhistoriallisen Yhdistyksen (SSHY) kuvatiekanta (tuomiokirjat, kirkonkirjat). Saatavissa <https://www.sukuhistoria.fi/sshy/index.htm>. Viitattu 15.5.2023.

Verkkoaineistot

Arkeologisen kulttuuriperinnön opas. Museovirasto. Saatavissa <http://akp.nba.fi/>. Viitattu 9.8.2022.

Hakala, Pertti 2014: *Suomen kielen korottaminen laki- ja virkakeleksi vuonna 1863*. Suomen valtiopäivät 1863–1864 luontosarja Kansallisarkistossa 15.1.2014, Kansallisarkiston YouTube-kanava 5.2.2014. Saatavissa <https://www.youtube.com/watch?v=YXlOwY0lhJg>. Viitattu 3.2.2022.

Halosenniemi-verkkosivusto. Saatavissa www.halosenniemi.fi. Viitattu 31.1.2024.

Harrastaja teki merkittävän löydön Kuopiossa: tutkimuksissa varmistuu, onko kyse Pohjois-Savon ensimmäisestä rautakauden haudasta, *YLE* 23.5.2020. Saatavissa <https://yle.fi/uutiset/3-11364704>. Viitattu 3.3.2023.

Heikki Rantatuvan historialliset kartat, Jyväskylän yliopiston julkaisuarkisto (JYX). Saatavissa <https://expo.oscapps.jyu.fi/s/vanhakartha/page/etusivu>. Viitattu 24.2.2023.

Helsingin yliopiston tiedote 11.6.2019: *Levanluhdan kalmiston mysteeri aukeaa pala palalta monitieteisen tutkimuksen avulla*. Saatavissa <https://www.helsinki.fi/fi/uutiset/kulttuuri/levanluhdan-kalmiston-mysteeri-aukeaa-pala-palalta-monitieteisen-tutkimuksen-avulla>. Viitattu 24.4.2023.

Kolehmainen, Ari, *Savon asutushistoriaa ja savolaiskspansio Y-DNA:n osoittamana*. Esitelmä Suku 2022 sukututkimuspäivillä 12.3.2022. Suomen sukututkimusseuran videoarkisto.

Kuntien avainluvut -palvelu, Tilastokeskus. Saatavissa https://pxdata.stat.fi/PXWeb/pxweb/fi/Kuntien_avainluvut/. Viitattu 25.4.2023.

Kuntien ja maakuntien avainlukuja 28.5.2022, foreSavo. Saatavissa <https://foresavo.fi/tilastot/>. Viitattu 25.4.2023.

Palvelus armeijassa -verkkosivusto. Kansallisarkisto, Arkistojen Portti. Saatavissa <https://portti.kansallisarkisto.fi/fi/aineisto-opaat/palvelus-armeijassa>. Viitattu 28.7.2022.

Sairastavuusindeksi 2000–2019, Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. Saatavissa <https://www.terveytemme.fi/sairastavuusindeksi/>. Viitattu 25.4.2023.

Sovio-Sovelius, Eero. *Sovio-Sovelius. Suvun historia*. Verkkoaineisto. Raaha: Sovio-Sovelius Sukuyhdistys. Saatavissa <https://sovio-sovelius.com/suvun-historia/>. Viitattu 15.12.2021.

Sukutilat Webissä -sivusto. Suomen maatalousmuseo Sarka. Tiedot kerätty julkaisusta: *Suomen maatilat 1–5 – Tietokirja maamme keskikokoisista ja suurista maatiloista*. Digitointia on täydennetty 1960-luvulla ilmestyneen Suuri maatilakirja -teossarjan tiedoilla. Saatavissa <http://sukutilat.sarka.fi/>. Viitattu 12.1.2022.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran jäsenet 1831–

892, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kansallisbiografia. Tietokannan laatinut Kirsi Keravuori 1999. Saatavissa <https://kansallisbiografia.fi/jasenet>. Viitattu 4.2.2022.

Tulonjakotilasto 2021, Tilastokeskus. Saatavissa <https://www.stat.fi/tilasto/tjt>. Viitattu 25.4.2023.

Vesikansa, Jyrki 2007: *Tikkanen, Paavo*. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: SKS, 1997. Saatavissa <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kgb-002959>. Viitattu 13.12.2021.

Tutkimuskirjallisuus

Aalto, Seppo 1996: *Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartijoina. Seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.

Aaltonen, Esko 1952: Pietari Kumpulainen 1817–1880. Teoksessa Aaltonen, Esko – Jorjoki, Mauno – Virtaranta, Pertti – Vuorela, Paula, *Suomen talonpoikia Lallista Kyösti Kallioon: 74 elämäkertaa*. Porvoo: WSOY. 359–366.

Aarnio, Jouni 1999: *Kaskiviljelystä metsätöihin: Tutkimus Pielisjärven kruununmetsistä ja kruununmetsätöppareista vuoteen 1910*. Joensuu: Joensuun yliopisto.

Abramovitz, Moses 1986: Catching up, forging ahead, and falling behind. *The Journal of Economic History* 46(2), 385–406. Saatavissa <https://doi.org/10.1017/S0022050700046209>.

Adel, Vadim 2002: Tampereen Reuhariniemen lapinraunion tutkimukset. *Muinaistutkija* 1/2002, 2–11.

Aho, Juhani 1883: *Siihen aikaan kun isä lampun osti*. Kyläläisten kirjasia 51. Porvoo: WSOY.

Ahonen, Juho 1933: Maanmittaushallituksen ja läänien maanmittauskonttorien arkistot ja huoneistot. Teoksessa Haataja, Kyösti (toim.): *Suomen Maanmittauksen historia. III osa, Erikoisaloja koskevia kirjoituksia*. Porvoo: WSOY. 2–86.

Ahvenainen, Jorma 1984: *Suomen sahateollisuuden historia*. Porvoo: Suomen sahanomistajayhdistys ja WSOY.

Ahvenainen, Jorma 1992: *Enso-Gutzeit Oy 1872–1992. 1, 1872–1923*. Imatra: Enso-Gutzeit.

Ahvenainen, Jorma 2005: *Savon nykyaikaisen teollisuuden synty 1875–1914*. Kuopio: Snellman-instituutti.

- Alanen, Aulis J. 1957: *Suomen maakaupan historia*. Jyväskylä: Kauppiaitten Kustannus.
- Alanen, Timo 2004: Someron ja Tammelan vanhin asutusnimistö. Nimistön vakiintumisen aika. Amanita.
- Alapuro, Risto & Stenius, Henrik 1987: Kansanliikkeet loivat kansakunnan. Teoksessa Alapuro, Risto – Liikane, Ilkka – Smeds, Kersti – Stenius, Henrik (toim.): *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä. 7–52.
- Alenius, Teija, Mikkola, Esa & Ojala, Antti E. K. 2008: History of agriculture in Mikkeli Orijärvi, eastern Finland as reflected by palynological and archaeological data. *Vegetation History and Archaeobotany* 17(2), 171–183. Saatavissa <https://doi.org/10.1007/s00334-007-0099-5>.
- Alfani, Guido 2021: Economic Inequality in Preindustrial Times: Europe and Beyond. *Journal of Economic Literature* 59(1), 3–44. Saatavissa <https://doi.org/10.1257/jel.20191449>.
- Allen, Robert C. 2009: *The British Industrial Revolution in Global Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press. Saatavissa <https://doi.org/10.1017/CBO9780511816680>.
- Allen, Robert C. 2011: The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War. *Explorations in Economic History* 38(4), 411–447. Saatavissa <https://doi.org/10.1006/exeh.2001.0775>.
- Andersson, Jenny 2012: The Great Future Debate and the Struggle for the World. *The American Historical Review*, 117(5), 1411–1430. Saatavissa <https://doi.org/10.1093/ahr/117.5.1411>.
- Andersson, Rani-Henrik & Lahti, Janne (toim.) 2022: *Finnish settler colonialism in North America. Rethinking Finnish Experiences in Transnational Spaces*. Helsinki: Helsinki University Press. Saatavissa <https://doi.org/10.33134/AHEAD-2>.
- Anttila, Veikko 1967: *Järvenlaskuyhtiöt Suomessa. Kansatieteellinen tutkimus*. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Appelgren-Kivalo, Hjalmar 1911: Muinaisajan suksista. *Suomen museo* XVIII, 7–16.
- Armfelt, Gösta Philip 1858: *Handbok för resande i Finland*. Åbo: Lilja.
- Arnold, David 1993: Social crisis and epidemic disease in the famines of nineteenth-century India. *Social History of Medicine* 6(3), 385–404. Saatavissa <https://doi.org/10.1093/shm/6.3.385>.
- Asplund, A. R. R. 1983: Vuokra-alueiden itseinäistämisen ja asutustoiminta ennen toista maailmansotaa. Teoksessa *Maanmittaus Suomessa 1633–1983*. Helsinki: Maanmittaushallitus. 218–243.
- Aunola, Toini 1967: *Pohjois-Pohjanmaan kauppioiden ja talonpoikien väliset kauppa- ja luotosuhteet, 1765–1809*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Bengtsson, Erik, Missiaia, Anna, Nummela, Ilkka & Olsson, Mats 2019: Unequal poverty and equal industrialization. Finnish wealth, 1750–1900. *Scandinavian Economic History Review* 67(3), 229–248. Saatavissa <https://doi.org/10.1080/03585522.2018.1546614>.
- Björn, Ismo 1999: *Kaikki irti metsästä: Metsän käyttö ja muutos taigan reunalla itäisimmässä Suomessa erätaloudesta vuoteen 2000*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Boisman, Elsa 1973: *Iisalmen maalaiskunnan historia 1922–1969*. Iisalmi: Iisalmen maalaiskunnan historiatoimikunta.
- Broadberry, Stephen et al. 2015: *British economic growth, 1270–1870*. Cambridge: Cambridge University Press. Saatavissa <https://doi.org/10.1017/CBO9781107707603>.
- Broadberry, Stephen & Wallis, John Joseph 2017: *Growing, Shrinking, and Long Run Economic Performance: Historical Perspectives on Economic Development*. Cambridge: National Bureau of Economic Research. Saatavissa <https://doi.org/10.3386/w23343>.
- Broadberry, Stephen 2021: The industrial revolution and the great divergence. Recent findings from historical national accounting. Teoksessa Bisin, Alberto – Frederico, Giovanni (toim.): *The handbook of historical economics*. London: Elsevier/Academic Press. 749–771. Saatavissa <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-815874-6.00031-9>.
- Bruno, Lars, Eloranta, Jari, Ojala, Jari, & Pehkonen, Jaakko 2023: Road to unity? Nordic economic convergence in the long run. *Scandinavian Economic History Review*, 71(3), 229–246. Saatavissa <https://doi.org/10.1080/03585522.2022.2032318>.
- Carpelan, Christian 1979: Om asbetskeramikens historia i Fennoskandien. *Finskt Museum* 1978, 5–25.
- Clough, Shepard B. 1968: *European Economic History: The Economic Development of Western Civilization*. 2. painos. New York: McGraw-Hill Book. Saatavissa <https://doi.org/10.1017/S0022050700101184>.
- Collan, P. J. 1824: *Om hushållningens uti Iden-salms Socken*. Underrättelser från kejsrerliga finska hushållnings-sällskapet N:o 5. Andra samlingen. Åbo: Kejsrerliga finska hushållnings-sällskapet.
- Devereux, Stephen 1988: Entitlements, availability and famine. A revisionist view of Wollo, 1972–1974. *Food Policy* 13(3), 270–282. Saatavissa [https://doi.org/10.1016/0306-9192\(88\)90049-8](https://doi.org/10.1016/0306-9192(88)90049-8).
- Di Tella, Guido 1982: The Economics of the Frontier. Teoksessa Kindleberger, Charles P. – di Tella, Guido (toim.): *Economics in the Long View*. London: Palgrave Macmillan. Saatavissa https://doi.org/10.1007/978-1-349-06287-4_13.
- Djurberg, Daniel 1808: *Beskrifning om Svearike, författad af Daniel Djurberg, rector scholae, ledamot af Cosmogr. sällskapet i Upsala. Fjärde bandet, innefattande Finland*. Stockholm: tryckt hos A. J. Nordström.
- Durchman, Osmo 1933: Werner Hjelmmann. *Genos: Sukutieteellinen aikakauskirja 1/1933*, 48.
- Edkins, Jenny 2007: The criminalization of mass starvations. From natural disaster to crime against humanity. Teoksessa Devereux, Stephen (toim.): *The new famine. Why famines persist in an era of globalization*. Abingdon: Routledge. 50–65. Saatavissa <http://doi.org/10.4324/9780203014424>.
- Edvinsson, Rodney & Söderberg, Johan 2010: The evolution of Swedish consumer prices 1290–2008. Teoksessa Edvinsson, Rodney – Jacobsson, Tor - Waldenström, Daniel (toim.): *Exchange Rates, Prices, and Wages, 1277–2008*. Stockholm: Ekerlids Förlag & Sveriges Riksbank. 412–452.
- Ekstrand Viktor 1896: *Svenska landtmätare 1628–1900*. Umeå.
- Elolampi, Aune & Ruotsalainen, Anne (toim.): 2011: *Kahdeksanpäinen sisarusarja. Antti Honkasen ja Anna Karoliina Tenhusen lasten esi- ja jälkipolvia*. Helsinki.
- Eloranta, Jari & Ojala, Jari 2018: Suomi kansainvälisessä taloudessa. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.): *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino. 142–169.

- Enbuske, Matti 2008: *Vanhan Lapin valta-
mailla. Asutus ja maankäyttö historiallisen Ke-
min Lapin ja Enontekiön alueella 1500-luvulta
1900-luvun alkuun*. Helsinki: SKS.
- Enflo, Kerstin 2014: Finland's regional GDPs
1880–2010: estimates, sources and inter-
pretations. *Lund Papers in Economic History.
General Issues* 135. Department of Economic
History, Lund University.
- Enflo, Kerstin 2018: Balancing east and west.
Evidence from Finland's regional GDPs,
1880–2010 1. Teoksessa Wolf, Nikolaus –
Roses, Joan Ramos (toim.): *The Economic
Development of Europe's Regions a Quanti-
tative History Since 1900*. London: Routled-
ge. 103–128.
- Enflo, Kerstin, Ojala, Jari, & Gustafsson, Jan
Peter 2024: United and divided. Early mo-
dern economic history in Finnish and Swe-
dish academic literature. Teoksessa Miia
Kuha – Petri Karonen (toim.): *Swedish and
Finnish Historiographies of the Swedish Realm,
c. 1520–1809*. Abingdon: Routledge. 171–195.
- Eskola, Susanna 2010: Taistelu metsien her-
ruudesta. Yhteismetsien aiheuttamat kon-
fliktit uuden ajan alussa Ruotsissa ja muual-
la Euroopassa. *Lähde: Historiatieteellinen
aikakauskirja* 7, 13–28.
- Eskola, Susanna 2014: *Maa ja valta. Maan-
omistuksen ja luonnonvarojen käytön aiheut-
tamattamat konfliktit ja riidanratkaisu 1600-luvun
Uudellamaalla*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Forsberg, Juha 2014: *Ruukinpatruuna vastaan
kaskitalonpojat. Juantehtaan kolmet käräjät
1776, 1789, 1808 ja salamurha 1810*. Joensuu:
Itä-Suomen yliopisto.
- Forssell, Henry 1983: *Fynd av sydda bätar i
Finland*. Lovisa: Skärgårdsmuseet.
- Forssell, Henry 1986: Keuruun venelöydöt.
Teoksessa Vilkkuna, Janne (toim.): *Keski-Suo-
mi*: 18. Jyväskylä: Keski-Suomen Museo.
18–28.
- Forssell, Henry 1995: *Mekrijärvibåten – en
studie i tidig klinkbyggnadsteknik*. Helsing-
fors: Skärgårdsmuseet.
- Fougstedt, Gunnar & Raivio, Arvi 1953: *Suomen
väestön sääty- ja ammattiryhmyys vuosina
1751–1805*. Helsinki: Tilastollinen Päätoi-
misto.
- Frigren, Piriita 2016: *Kotisatamassa. Merimiesten
vaimot, naisten toimijuus ja perheiden toimeen-
tuloehdot 1800-luvun suomalaisessa rannikko-
kaupungissa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Gadd, Pehr Adrian 1946: *Ylä-Satakunnan
oloja 1700-luvun puolivälissä*. Suomentanut
Kaapo Murros. Tampere: Tampereen his-
toriallinen seura.
- Gallén, Jarl & Lind, John 1991: *Nöteborgsfreden
och Finlands medeltida östgräns: Andra del-
en*. Helsingfors: Svenska litteratursälls-
kapet i Finland.
- Gallén, Jarl 1968: *Nöteborgsfreden och Finlands
medeltida östgräns*. Helsingfors: Svenska
litteratursällskapet i Finland.
- Gardner, Leigh & Roy, Tirthankar 2020: *The
Economic History of Colonialism*. Bristol:
Bristol University Press. Saatavissa [https://
doi.org/10.56687/9781529207651](https://doi.org/10.56687/9781529207651).
- Garoff, Thomas 2015: *Kenraalikuvernööri Berg.
Suomalaisuuden synnyttäjä*. Helsinki: Read-
me.fi.
- Gebhard, Hannes 1908: *Yhteiskuntatilastollinen
kartasto Suomen maalaiskunnista v. 1901*.
Helsinki: Suomen Maantieteellinen Seura.
- Gebhard, Hannes 1913: *Tilastollinen tutkimus
yhteiskunta-taloudellisista oloista Suomen
maalaiskunnissa v. 1901. Osa I, Maanvilje-
lysväestö, sen suhde muihin elinkeinoryhmiin
ja sen yhteiskunnallinen kokoonpano Suomen
maalaiskunnissa vuonna 1901*. Helsinki: Ti-
lattoman väestön alakomitea.
- Gebhard, Hannes 1916: *Tilastollinen tutkimus
yhteiskunta-taloudellisista oloista Suomen
maalaiskunnissa v. 1901. Osa V, Työväenper-
heitten asunto- ja maataloudellisia oloja*. Hel-
sinki: Tilattoman väestön alakomitea.
- Granberg, Leo 2008: Tilattoman väestön ky-
symyksestä maaseudun kehittämiseen.
Teoksessa Kurki, Sami – Kaipainen, Riit-
ta (toim.): *Tieteestä tekoja. Yliopiston yh-
teiskunnallisen vuorovaikutuksen tulkintoja
maaseutukontekstissa*. Seinäjoki, Mikkeli:
Helsingin yliopisto, Ruralia-instituutti.
43–56.
- Grotenfelt, Gösta 1901: *Suomen polttoviljelys*.
Suomentanut Eemil Malmgren. Porvoo:
WSOY.
- Gustafsson, Alfred A. 1933: Maanmittarikunta
ja mittaustyöt Ruotsinvallan aikana. Teok-
sessa Haataja, Kyösti (toim.): *Suomen maan-
mittauksen historia. I osa Ruotsinvallan aika*.
Porvoo: WSOY. 1–176.
- Gutman, Myron P. 1980: *War and Rural Life
in the Early Modern Low Countries*. Prince-
ton: Princeton University Press. Saatavissa
<https://doi.org/10.1515/9781400855292>.
- Gylling, Edvard 1918: Nälkävuodet 1867–68:
Puolivuosisataisuisto. *Työväen Kalenteri*
XI, 110–121. Helsinki: Sosialidemokratinen
Puoluetoimikunta
- Haapala, Pertti & Markkola, Pirjo 2021: Kun
yhteiskunta selviytyi. Vuosisadan kolme krii-
siä. Teoksessa Karonen, Petri – Villstrand,
Nils Erik – Haapala, Pertti (toim.): *Suoma-
laisen yhteiskunnan historia 1400–2000: Osa
1, Rakenteet ja instituutiot*. Tampere: Vasta-
paino. 341–373.
- Haapala, Pertti 1989: *Sosiaalhistoria. Johdatus
tutkimukseen*. Käsikirjoja 12. Helsinki: Suo-
men historiallinen seura.
- Haataja, Kyösti 1949: *Maanjaot ja talojärjes-
telmä*. Porvoo: WSOY.
- Haatanen, Pekka 2017 (1968): *Suomen maalais-
köyhälistö tutkimusten ja kaunokirjallisuus-
den valossa*. Näköispainos. Helsinki: Into.
- Haikari, Janne 2009: *Isännän, Jumalan ja re-
hellisten miesten edessä: vallankäyttö ja virka-
miesten toimintaympäristöt satakuntalaisissa
maaseutuyhteisöissä 1600-luvun jälkipuolis-
kolla*. Helsinki: SKS.
- Hakamäki, Ville 2018: *Seeing behind stray finds:
understanding the Late Iron Age settlement of
Northern Ostrobothnia and Kainuu, Finland*.
Oulu: University of Oulu.
- Halila, Aimo & Ruuth, Johan Wilhelm 1974:
Viipurin kaupungin historia. 2. osa (1617–1710).
Helsinki: Torkkelin säätiö.
- Halila, Aimo 1954: *Pohjois-Pohjanmaan ja
Lapin historia. 5, Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi
1721–1755*. Oulu: Pohjois-Pohjanmaan maa-
kuntaliiton ja Lapin maakuntaliiton yhteis-
nen historiatoimikunta.
- Halinen, Petri 1996: Pyyntikuoppien tutki-
misesta. *Muinaistutkija* 1/1996, 38.
- Hanho, Juho Teofilus 1915: *Tutkimuksia Suo-
men metsätalouden historiasta 19. vuosisa-
dalla*. Helsinki.
- Happonen, Päivi 2009: *Kaksi todellisuutta? Kir-
konkirjat ja henkikirjat Sortavalan kaupungin
väestöllisen profiilin kuvaajina 1800-luvun alus-
ta vuoteen 1940*. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Hartola, Marja 2016: *Finska gäddor: En delika-
tess på biskop Brasks bord*. Teoksessa Bonow,

- Madeleine – Gröntoft, Magnus – Gustafsson, Sofia – Lindberg, Marcus (toim.): *Biskop Braks måltider: Svensk mat mellan medeltid och renässans*. Stockholm: Atlantis. 258–265.
- Harvio, J. 1933: Hallitusvallan suhtautuminen maatilain osittamisiin Ruotsinvallan aikana. Teoksessa Haataja, Kyösti (toim.): *Suomen maanmittauksen historia. I osa Ruotsinvallan aika*. Porvoo: WSOY. 2–29.
- Hassinen, Esa 1983: Vieremän rakennettu ympäristö. Teoksessa Salonen, Tapani (toim.): *Vieremän kirja*. Vieremä: Vieremän kunta ja seurakunta. 388–408.
- Heikinheimo, Olli 1915: *Kaskiviljelyksen vaikutus Suomen metsiin*. Helsinki: Metsähallitus.
- Heikkilä, Heikki 1983: Kiinteistöjen rekisteröinti. Teoksessa *Maanmittaus Suomessa 1633–1983*. Helsinki: Maanmittaushallitus. 359–389.
- Heikkinen, Antero 1989: Kuoleman polut Kainuussa 1830-luvun alussa. Teoksessa Sihvo, Hannes – Turunen, Risto (toim.): *Rajamailta*. Joensuu: Joensuun yliopisto. 7–18.
- Heikkinen, Sakari, Hjerpe, Riitta, Kaukiainen, Yrjö, Markkanen, Erkki & Nummela, Ilkka 1987: Förändringar i levnadsstandarden i Finland 1750–1913. Teoksessa Karlsson, Gunnar – Jutikkala, Eino: *Levestandarden i Norden 1750–1914*. Reykjavik: Sagnfræðistofnun Háskola Íslands. 67–94.
- Heiskanen, Kaija 2014: *Eskeliset: Yläsavolaisia sukuhaaroja*. Savon Eskeliset.
- Hemminki, Tiina 2014: *Vauraus, luotto, luottamus. Talonpoikien lainasuhteet Pohjanlahden molemmin puolin 1796–1830*. Jyväskylän yliopisto.
- Hemminki, Tiina, Luttinen, Jaana & Uotila, Merja 2010: Marscherande epidemier. Finska krigets dödlighet på lokal nivå. *Historisk Tidskrift för Finland* 3/2010, 345–375.
- Hemminki, Tiina, Uotila, Merja & Luttinen, Jaana 2020: Suomen sodan jäljet ja jälleenrakennuksen edellytykset. Teoksessa Eironen, Piia – Voutilainen, Miikka (toim.): *Suomen sodan jälkeen. 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria*. Tampere: Vastapaino. 67–90.
- Hiltunen, Mauno 1996: Siikajokilaakso keskiajalta vuoteen 1860. Teoksessa Hiltunen, Mauno – Forss, Aulis – Vilkkuna, Janne: *Siikajokilaakson historia I*. Siikajoki: Siikajokilaaksonkunnat ja seurakunnat.
- Hionidou, Violetta 2002: Why do people die in famines? Evidence from three island populations. *Population Studies*, 56(1), 65–80. Saatavissa <https://doi.org/10.1080/00324720213797>.
- Hirvensalo, L. O. 1915: *Piirteitä Peltosalmen karjakkokoulun nelikymmenvuotisesta toiminnasta 1875–1915*. Helsinki: Simeliuksen perillisten kirjapaino.
- Hirviluoto, Anna-Liisa 1957: Laitilan suksilöytö. *Osmo* 1956, 6–11.
- Hirvonen, Heidi 2013: *Tiedon, tahdon vai surssien puutetta? Suomen hallinto ja syksyn 1867 elintarvikekriisi*. Pro gradu -tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Hixson, Walter L. 2013: *American settler colonialism. A History*. Palgrave Macmillan US. Saatavissa <https://doi.org/10.1057/9781137374264>.
- Hjerpe, Riitta 1988: *Suomen talous 1860–1985. Kasvu ja rakennemuutos*. Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- Holmlund, Sofia 2007: *Jorden vi ärvde: arvsöverlätelser och familjestrategier på den uppländska landsbygden 1810–1930*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Hong, Long, Alfani, Guido, Gigliarano, Chiara & Bonetti, Marco 2018: Giniinc: A Stata package for measuring inequality from incomplete income and survival data. *The Stata Journal*, 18(3), 692–715. Saatavissa <https://doi.org/10.1177/1536867X1801800309>.
- Howe, Paul & Devereux, Stephen 2007: Famine scales. Towards an instrumental definition of "famine". Teoksessa Devereux, Stephen (toim.): *The New Famines. Why Famines Persist in an Era of Globalization*. Adigdon: Routledge. 27–49.
- Huhtamaa, Heli 2018: "Kevät kolkko, talvi tuima". Ilmasto, sää ja sadot nälkävuosien taustalla. Teoksessa Jussila, Tuomas – Rantanen, Lari (toim.): *Nälkävuodet 1867–1868*. Helsinki: SKS. 33–65.
- Huhtamies, Mikko 2008: *Maan mitta. Maanmittauksen historia Suomessa 1633–2008*. Helsinki: Maanmittauslaitos.
- Humphries, Jane & Weisdorf, Jacob 2019: Unreal wages? Real income and economic growth in England, 1260–1850. *Economic Journal* 129(623), 2867–2887. Saatavissa <https://doi.org/10.1093/ej/uez017>.
- Huoponen, Kirsi, Lappalainen, Tuuli & Savontaus, Marja-Liisa 2006: Idästä vai lännestä? Suomalaisten geneettiset sukujuuret. *Duodecim: Lääketieteellinen Aikakauskirja* 122(1), 63–68.
- Huovinen, Leo 1988: *Kiuruvesi 1873–1980*. Kiuruvesi: Kiuruveden kaupunki.
- Huurre, Matti 1962: *Raahan maalaiskauppa ja sen alue 1670-luvulla*. Helsinki: Helsingin yliopiston historian laitos.
- Hytönen, Viljo 1923: *Talonpoikaissäädyn historia Suomen valtiopäivillä 1809–1906, I osa*. Helsinki: Tietosanakirja-Osakeyhtiö.
- Hytönen, Viljo 1926: *Talonpoikaissäädyn historia Suomen valtiopäivillä 1809–1906, II osa. Säädyn jäsenet sihteerit ja tulkit*. Helsinki: Otava.
- Häkkinen, Antti 1987: Nälkävuosien sosiaalinen protesti. Teoksessa Pitkänen, Kari (toim.): *Nälkä, talous, kontrolli. Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Helsinki: Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos. 69–77.
- Häkkinen, Antti 1994: Vaikuttivatko väärät hätäaputoimet vuosien 1867–1868 suureen kuolleisuuteen? Teoksessa Karonen, Petri (toim.): *"Pane leipään puolet petäjäistä". Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston historian laitos. 62–82.
- Häkkinen, Antti 1999: Nälkä, valta ja kylä 1867–1868. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.): *Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*. Tampere: Vastapaino.
- Häkkinen, Antti 2006: Noustiinko nälkärajan yläpuolelle? Teoksessa Pesonen, Miia – Westermarck, Harri (toim.): *Eduskunta 100 vuotta. Demokratian haasteet*. Helsinki: Yliopistopaino. 41–52.
- Häkkinen, Antti 2018a: Elämänselitys yhteiskunnassa 1700–1900. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.): *Suomen rakenneshistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino. 114–141.
- Häkkinen, Antti 2018b: The Great Famine of the 1860s in Finland: An Important Turning Point or Setback? *Journal of Finnish Studies*, 21(1–2), 156–177. Saatavissa <https://doi.org/10.5406/28315081.21.1.2.07>.
- Häkkinen, Antti & Newby, Andrew 2019: Nälkäkriisi-Suomi. Kansainvälinen apu ja koti-

- maiset panostukset. Teoksessa Koponen, Juhani – Saaritsa, Sakari (toim.): *Nälkämaasta hyvinvointivaltioiksi: Suomi kehityksen kiinnittäjänä*. Helsinki: Gaudeamus. 93–110.
- Häkkinen, Antti & Peltola, Jarmo 2001: On the social history of unemployment and poverty in Finland 1860–2000. Teoksessa Kalela, Jorma – Kiander, Jaakko – Kivikuru, Ullamaija – Loikkanen, Heikki A. – Simppura, Jussi (toim.): *Down From The Heavens, Up From the Ashes. The Finnish Economic Crisis of the 1990's in the Light of Economic and Social Research*. VATT-julkaisuja 27:6, Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus. 309–345.
- Häkkinen, Antti & Peltola, Jarmo 2005: Suomalaisen ”alaluokan” historiaa. Köyhyys ja työttömyys Suomessa 1860–2000. Teoksessa Häkkinen, Antti – Pulma, Panu – Tervonen, Miika (toim.): *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*. Helsinki: SKS. 39–94.
- Häkkinen, Antti et al. 1989: *1860-luvun suuret nälkävuodet. Tutkimus eri väestöryhmien mielialoista ja toimintamalleista. Loppuraportti*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Häkkinen, Antti et al. 1991: *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. Helsinki: WSOY.
- Ikonen, Vappu 1991: *Normi vai nälkä. 1800-luvun eri sosiaaliryhmien kulutuksesta*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Immonen, Visa 2013: Intercontinental Flows of Desire. Brass Kettles in Lapland and in the Colony of New Sweden. Teoksessa Beaudry, Mary C. – Parno, Travis G. (toim.): *Archaeologies of Mobility and Movement*. New York: Springer New York. 17–30. Saatavissa http://doi.org/10.1007/978-1-4614-6211-8_2.
- Itkonen, Toivo I. 1934: Muinaisuuksia ja -jalaksia III. *Suomen Museo* XLI, 1–21.
- Itkonen, Toivo I. 1937: Muinaisuuksia ja -jalaksia IV (1936). *Suomen Museo* XLIII, 68–83.
- Itkonen, Toivo I. 1941: Suomen ruuhet. *Kansatieteellinen Arkisto* V: I.
- Itkonen, Toivo I. 1946: Muinaisuuksia ja -jalaksia VII. *Suomen Museo* LIII, 47–56.
- Jalava, Jukka & Hjerppe, Riitta 2006: Suomen taloudellisen kasvun perusteet. Teoksessa Jalava, Jukka – Eloranta, Jari – Ojala, Jari (toim.): *Muutoksen merkit. Kvantitatiivisia perspektiivejä Suomen taloushistoriaan*. Helsinki: Tilastokeskus. 51–66.
- Jalkanen, Kaarlo Jonathan 1892: *Pohjois-Hämeen Erämaat, Asutus ja Olot vuoteen 1620*. Hämeenlinna.
- Jalkanen, Kaarlo Jonathan 1900: *Rautalammin vanhan hallintopitäjän historia*. Helsinki: SKS.
- Jalkanen, Kaarlo Jonathan 1913: *Lappeenrannan kaupungin historia 1649–1741*. Lappeenranta: Lappeenrannan kaupunki.
- Julku, Kyösti 1987: *Suomen itärajan synty*. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
- Jutikkala, Eino 1938: *Suomen postilaitoksen historia 1638–1938. 1. Ruotsin vallan aika*. Helsinki: Posti- ja lennätinhallitus.
- Jutikkala, Eino 1944: *Tietoja ja arviointeja Hämeen väestöoloista vuosina 1690–1721*. Historiallinen arkisto. 103–118.
- Jutikkala, Eino 1949: Varallisuussuhteet Suomessa Ruotsinajan päätyessä. *Historiallinen Aikakauskirja* 3/1949, 171–206.
- Jutikkala, Eino 1957: *Hämeen historia 2, noin vuodesta 1540 vuoteen 1721*. Hämeenlinna: Karisto.
- Jutikkala, Eino 1958: *Suomen talonpojan historia* (2., uudistettu ja lisätty laitos). Helsinki: SKS.
- Jutikkala, Eino 1980a: Maanviljelijän talous. Teoksessa Jutikka, Eino – Kaukiainen, Yrjö – Åström, Sven-Erik (toim.): *Suomen taloushistoria. 1. Agraarinen Suomi*. Helsinki: Tammi. 171–239.
- Jutikkala, Eino 1980b: Asutus ja väestö 1500-luvulta 1800-luvun puoliväliin. Teoksessa Jutikkala, Eino – Kaukiainen, Yrjö – Åström, Sven-Erik (toim.): *Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi*. Helsinki: Tammi. 149–170.
- Jutikkala, Eino 1984: Suomen kansan juuret. Teoksessa Carpelan, Christian – Eriksson, A.W. – Gallén, Jarl – Jutikkala, Eino – Kajanoja, Pauli – Kirkinen, Heikki – Koivulehto, Jorma – Korhonen, Mikko – Meinander, C. F. – Nevanlinna, H. R. – Pekkanen, Tuomo – Salo, Unto – Sammallahti, Pekka – Suhonen, Seppo – Valonen, Niilo (toim.): *Suomen väestön esihistorialliset juuret*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica. 365–376.
- Jutikkala, Eino 2003: Maatalouspolitiikka. Teoksessa Rasila, Viljo – Jutikkala, Eino – Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.): *Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: SKS. 333–348.
- Jörberg, Lennart 1972: *A history of prices in Sweden 1732–1914: 1, Sources, methods, tables*. Lund: Gleerup.
- Kaarniranta, Kim 2001: ”Elämää rahaa käärien ja velkoen”. *Pohjois-Karjalan maaseudun sekatavarakauppiaat ja heidän velallisensa 1860–1870-luvuilla*. Helsinki: SKS.
- Kaila, Elmo Edvard 1931: *Pohjanmaa ja meri 1600- ja 1700-luvuilla. Talousmaantieteelliset-historiallinen tutkimus*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Karonen, Petri, Frigren, Pirita, Suomenjoki, Sami & Haapala, Pertti 2021: Vuorovaikutus ja poliittinen kulttuuri: alamaiset, kansalaiset ja valtiovalta. Teoksessa Karonen, Petri – Villstrand, Nils Erik – Haapala, Pertti (toim.): *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 1. Rakenteet ja instituutiot*. Tampere: Vastapaino. 302–337.
- Katajala, Kimmo 2002: *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittisen kulttuurin muutos Ruotsin ajalla (n. 1150–1800)*. Helsinki: SKS.
- Katajala, Kimmo 2012: Drawing Borders of Dividing Lands? – The Peace Treaty of 1323 between Sweden and Novgorod in a European Context. *Scandinavian Journal of History* 37(2012), 23–48. Saatavissa <https://doi.org/10.1080/03468755.2011.643543>.
- Kaukiainen, Yrjö 1980: *Lohjalaisten Historia 2*. Hämeenlinna: Karisto.
- Kaukiainen, Yrjö 1980: Suomen asuttaminen. Teoksessa Jutikkala, Eino – Kaukiainen, Yrjö – Åström, Sven-Erik (toim.): *Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi*. Helsinki: Tammi. 11–146.
- Kauranen, Kaisa 1999: *Rahvas, kauppahuone, esivalta. Katovuodet pohjoisessa Suomessa 1830-luvulla*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Kepsu, Saulo 2015: Prototoponymica. Nimenanto Pohjois-Savossa eräkaudella. *Virittäjä* 119/2, 267–278.
- Kerkkonen, Martti 1966: Voionmaan käsitys kaskikauden itäsuomalaisesta kiertoasutuksesta. *Historiallinen Aikakauskirja* 1/1966, 72–74.

- Kersalo, Juha & Pirinen, Pentti (toim.) 2009: *Suomen maakuntien ilmasto*. Helsinki: Ilmatieteenlaitos.
- Keränen, Jorma 1984: *Kainuun asuttaminen*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Keränen, Jorma 1986: Uudisraivauksen ja rajasotien kausi. Teoksessa Huurre, Matti – Keränen, Jorma: *Kainuun Historia I*. Kajaani: Kainuun Sanomain Kirjapaino Oy. 204–696.
- Ketola, Tarmo, Briga, Michael, Honkola, Terhi & Lummaa, Virpi 2021: Town population size and structuring into villages and households drive infectious disease risks in pre-healthcare Finland. *Proceedings of the Royal Society B*, 288:20210356. Saatavissa <https://doi.org/10.1098/rspb.2021.0356>.
- Kettunen, Pauli 2003: Yhteiskunta. Teoksessa Hyvärinen, Matti – Kurunmäki, Jussi – Palonen, Kari – Pulkkinen, Tuija – Stenius, Henrik (toim.): *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsittehistoria*. Helsinki: Vastapaino. 167–212.
- Killinen, Kalervo 1934: Kaksi ahkion pohjapuuta. *Aarni VI*, 54–57.
- Kilpi, Oskar Kaaleb 1913: *Suomen ammatissa toimiva väestö ja sen yhteiskunnalliset luokat vuosina 1815–75. 1. Maaseutu: Väestötillatollinen tutkimus papiston väkilukutaulujen tiedoista*. Helsinki: Kansantaloudellinen yhdistys.
- Kirkinen, Heikki 1976: *Karjala idän ja lännen välissä: 2, Karjala taistelulenttänä*. Suomen historiallinen seura: Kirjayhtymä.
- Kivikoski, Ella 1934: Vaskikattilalöytöjä Pohjois-Savosta. *Aarni VI*, 45–53.
- Kiviniemi, Eero 1990: *Perustietoa paikannimistä*. Helsinki: SKS.
- Klinge, Matti 1997: *Keisarin Suomi*. Suomentanut Marketta Klinge. Espoo: Schildt.
- Klinge, Matti 2006: *Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiassa*. Helsinki: SKS.
- Kokkinen, Arto 2019: Kasvuteoriat, koulutus ja Suomen talouskasvu 1900-luvulla. Teoksessa Koponen, Juhani – Saaritsa, Sakari (toim.): *Nälkämäasta hyvinvointivaltioksi. Suomi kehityksen kiinniottajana*. Helsinki: Gaudeamus. 257–274.
- Kokko, Heikki 2019: Suomenkielisen lehdistön paikalliskulttuuria tallentava digitaalinen translocalis-tietokanta [verkkoaineisto]. *Ennen ja nyt 2/2019*. Saatavissa <https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/108930>. Viitattu 4.2.2019.
- Kokkonen, Jouko 1997: *Hämmeen huutoo, Savon muata. Jylhän, Säviän ja Taipaleen kylähistoria*. Säviä: Jylhän, Säviän ja Taipaleen kylähistoriatuomikunta.
- Kokkonen, Jukka 2002: *Rajaseutu liikkeessä: Kainuun ja Pielisen Karjalan asukkaiden kontaktit Venäjän Karjalaan kreivin ajasta sarkasotaan (1650–1712)*. Helsinki: SKS.
- Kolehmainen, Ari 2017: Niskasten alkuvaiheet ja suvun leviäminen 1500-luvulta 1700-luvun alkupuolelle. Teoksessa Pohls, Maritta: *Uudisraivaajan henkeä. Niskasen suvun tarina*. Pielavesi: Niskasten sukuseura. 7–21.
- Kolehmainen, Ari 2023: *Sääski-suvun alkuvaiheet. Kärsämäen Sääskien taustat asiakirjojen ja Y-DNA:n perusteella* [verkkoaineisto]. Saatavissa <https://saaski.suvut.fi/data/documents/Saaski-suvun-alkuvaiheet.pdf>. Viitattu 11.11.2023.
- Koponen, Juhani & Saaritsa, Sakari 2019: Suomi, historia, kehitys. Teoksessa Koponen, Juhani – Saaritsa, Sakari (toim.): *Nälkämäasta hyvinvointivaltioksi. Suomi kehityksen kiinniottajana*. Helsinki: Gaudeamus. 11–32.
- Korpela, Jukka 2004: *Viipurin läänin historia 2. Viipurin linnaläänin synty*. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.
- Korpela, Jukka 2006: Keskiaikainen itäraja läpi itäisen Fennoskandian metsävyöhykkeen - mikä se on! Pähkinäsaaren rauhan raja. *Historiallinen aikakauskirja*, 104(4), 454–469.
- Korpela, Jukka 2012: Sisä-Suomen asuttaminen ja väestön kasvu myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa. *Historiallinen aikakauskirja*, 110(3), 275–291.
- Kortelainen, Tuomas 1977: *Iisalmen seurakunnan historia 1627–1977*. Iisalmi: Iisalmen seurakunta.
- Korteniemi, Ismo 1995: Maannostutkimuksesta kasvillisuusanalyysiin – luonnontieteen metodeja inventointitutkimukseen. *Muinaistutkija 3/1995*, 10–14.
- Koskinen, Seppo, Martelin, Tuija, Notkola, Irma-Leena, Notkola, Veijo & Pitkänen, Kari 2007: Väestö tutkimuksen kohteena. Teoksessa Martelin, Tuija – Notkola, Irma-Leena – Notkola, Veijo – Pitkänen, Kari – Jalovaara, Marika – Mäenpää, Elina – Ruokolainen, Anne – Ryyänen, Markku – Söderling, Ismo – Koskinen, Seppo (toim.): *Suomen väestö*. 2. uudistettu painos. Helsinki: Gaudeamus. 15–21.
- Koskivirta, Anu 2021: Virkakunta Varkaisissa. Savon ja Karjalan lääninhallituksen johdon väärinkäytöksen ja niiden kitkeminen 1800-luvun alussa [verkkoaineisto]. *Ennen ja nyt 5/2021*. Saatavissa <https://doi.org/10.37449/ennenjanyt.110303>. Viitattu 20.3.2022.
- Kotiaho, Aimo 1925: *Piirteitä Peltosalmen karjanhoitokoulun viisikymmenvuotisesta toiminnasta 1875–1925*. Iisalmi: O. W. Styfin kirjapaino.
- Kovero, Martti 1909: *Valtion uutisasutus Ruotsin-Suomessa jälkeen ison vihan. Asutuspoliittinen tutkimus*. Helsinki: Suomen Aleksanterin Yliopisto.
- Kovero, Martti 1919: Olavi Vibeliuksesta maa-herrana. Syistä hänen nimittämiseensä ja hänen toimenpiteistään maatalouden kohottamiseksi. *Historiallinen Aikakauskirja 2 & 3/1919*, 204–232.
- Kovero, Martti 1945: *Katovuosisista Suomessa Ruotsin vallan aikana isonvihan jälkeen*. Helsinki: Kansantaloudellinen Yhdistys.
- Kuisma, Markku 2006: *Metsäteollisuuden maa. 1, Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920*. Helsinki: SKS.
- Kuismin, Anna 2019: Ideal Types and Odd Men Out: Legal Literacy and Social Mobility in Nineteenth-Century Finland. Teoksessa Korpiola, Mia (toim.): *Legal Literacy in Premodern European Societies*. Palgrave Macmillan Cham. 119–144. Saatavissa https://doi.org/10.1007/978-3-319-96863-6_6.
- Kullaa, Rinna, Lahti, Janne & Lakomäki, Sami 2022: *Kolonialismi Suomen Rajaseuduilla*. Helsinki: Gaudeamus.
- Kumpulainen, Kalevi & Räisänen, Tauno 1981: Pielaveden ja Keiteleen Historia: 1, 1870-luvulle. Pielavesi: Pielaveden kunta.
- Kumpulainen, Miikka, Taavitsainen, Jussi-Pekka & Vilku, Janne 2012: From Wilderness to Society – The lost culture of late Iron Age and Medieval Times in Central Finland. *Fornvärdaren 32*, 54–67.
- Kupiainen, Heikki 2007: *Savotta-Suomen synty, kukoistus ja hajoaminen. Talonpoikaisen maanomistuksen muutos ja elinkeinot Sa-*

- vossa ja Pohjois-Karjalassa 1850–2000. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Kärkkäinen, Tuulikki & Kärkkäinen, Matti 2013: *Kiuruveden historia ja sen kirjoittaja Juho Pöksyläinen 1858–1939*. Texthouse.
- Lagus, F. J. 1916: *Peltojalman maanviljelyskoulu toiminta 1894–1915*. Kuopio: Kirjapaino Sanna Valta.
- Laine, Eevert 1948: *Suomen vuoroitimi 1809–1884 II: Ruukit*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Laine, Eevert 1952: *Suomen vuoroitimi 1809–1884 III: Harkkoyhtit, Kaivokset, Konepajat*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Laine, Kirsi 2020: *Maatalous, isojako ja talonpoikainen päätöksenteko Lounais-Suomessa 1750–1850*. Loimaa: Suomen maatalousmuseo Sarka.
- Laine, Kirsi 2022: Halkomatta paras. Perinnönjako ja maatilain halkominen Lounais-Suomessa 1700–1900. *Genos* 3/2022, 132–145.
- Laitinen, Erkki 2012: Luontoistaloudesta kaupalliseen metsätalouteen (1850–1950). Nide 2, osa 2 teoksessa Roiko-Jokela, Heikki (toim.): *Ihminen ja metsä. Kohtaamisia arjen historiassa 1–2*. Helsinki: Metsäkustannus.
- Lakomäki, Sami, Lahti Janne & Kullaan, Rinna 2022: Johdanto. Suomi Kolonialismin ja rajaseudun risteyskohdassa. Teoksessa Kullaan, Rinna – Lahti, Janne – Lakomäki, Sami (toim.): *Kolonialismi Suomen rajaseuduilla*. Helsinki: Gaudeamus. 17–32.
- Lappalainen, Pekka & Toivainen, Pekka 1982: *Kuopion historia 1. Kuopion kaupungin esivaiheet ja perustamistoimet*. Kuopio: Kustannuskiila.
- Lappalainen, Pekka 1970: *Säämingin historia 1: 1. Säämingin kunta: Säämingin seurakunta*.
- Lehikoinen, Eila 1989: Suomen talonnimien ja sukunimien suhteesta. *Virittäjä* 93(4), 489–496.
- Lehtosalu-Hilander, Pirkko-Liisa 1988: *Savon historia 1. Esihistorian vuosituhatnet Savon alueella*. Kuopio: Kustannuskiila. 11–264.
- Liakka, Niilo 1941: Kansanopetus 1863–64 valtiopäiväin talonpoikaissäädystä. *Kansanvalistus ja Kirjasto-lehti* 2/1941, 56–61.
- Liakka, Niilo 1942: Aatteellisista ryhmittymistä vv. 1863–64 valtiopäiväin talonpoikaissäädystä. *Kansanvalistus ja Kirjasto-lehti* 5/1942, 112–121.
- Lilius, Aksel 1888: *Tilattoman väen oloista Kuopion läänissä. Tutkimuksia taloudellisista oloista Suomen maaseudulla. Kolmas vihko*. Helsinki: SKS.
- Lind, John 1991: Rillankivi og Oulais-stenene – Nødeborgsfredens grænsesten? Teoksessa Gallén, Jarl – Lind, John *Nøteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns. Andra delen*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. 330–365.
- Linna, Väinö 1959: *Täällä Pohjantähden alla 1*. Porvoo: WSOY.
- Leiviskä, Matti 2015: *Pyhännän historia, I, Kivikaudesta 1900-luvulle*. Pyhäntä: Pyhännän kunta.
- Lloyd, Christopher & Metzger, Jacob 2013: Settler Colonization and Societies in World History. Patterns and Concepts. Teoksessa Lloyd, Christopher – Jacob Metzger – Richard Sutch (toim.): *Settler Economies in World History*. Leiden: Brill. 1–34.
- Lloyd, Christopher, Metzger, Jacob & Sutch, Richard (toim.): 2013: *Settler Economies in World History*. Leiden: Brill.
- Lundsjö, Olle 1975: *Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet*. Stockholm Studies in Economic History 1. Stockholm: Stockholm universitet.
- Luttinen, Jaana 2006: *Iisalmen historia 1970–2000*. Iisalmi: Iisalmen kaupunki.
- Luttinen, Jaana 2012: Metsän hahmottaminen ja haltuunotto (1500–1850). Nide 1 osa 1 teoksessa Roiko-Jokela, Heikki (toim.): *Ihminen ja metsä – kohtaamisia arjen historiasa*. Helsinki: Metsäkustannus.
- Luttinen, Jaana 2019: ”Miltä mielestä tuntui, ei arvaa kukkaan”. *Sodan kuormittavuus ja kriisinkestävyyttä Iisalmen pitäjän kotitalouksissa 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Luttinen, Jaana 2022: Linnansalmen Haloset. Sukutilan omistajanvaihdokset perheyhteisön taitekohtina. *Genos* 3/2022, 174–186.
- Luttinen, Jaana 2023: *Ylä-Savon teollisuuden puolesta. Ylä-Savon teollisuus ry 140 vuotta. 1883–2023*. Iisalmi: Ylä-Savon teollisuus ry.
- Luukkanen, Harri & Fitzhugh, William W. 2020: *The Bark Canoes and Skin Boats of Northern Eurasia*. Washington, DC: Smithsonian Books.
- Luukko, Armas 1958: Suomen karjavarallisuus 1620-luvulla. *Historiallinen aikakauskirja* 2/1958, 95–116.
- Lähde, Heikki K. 2007: *Isojako ja Lieson uudisasutus. Tutkimus asutuksen muutoutumisesta ja sen sidonnaisuudesta maakirjataloihin laajassa talonpoikaiskylässä*. Lahti: Tiedotus ja kustannus Heikki K. Lähde.
- Lähteenmäki, Eija 2002: *Ruotsin suomalaismetisien synty ja savolainen liikkuvuus vanhemmalla Vaasa-kaudella*. Helsinki: SKS.
- Maijanen, Heli, Junno, Juho-Antti, Mannermaa, Kristiina, Niskanen, Markku & Wessman, Anna 2021: Re-analysis of the Levänluhta skeletal material: Sex and stature estimation of individuals in an Iron Age water burial in Finland. *International Journal of Osteoarchaeology* Volume 31, Issue 3, May/June 2021, 347–357. Saatavissa <https://doi.org/10.1002/oa.2953>.
- Malthus, Thomas 1798: *An Essay on the Principle of Population as It Affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Goodwin, M. Condorcet and Other Writers*. London: J. Johnson in St Paul’s Church-yard.
- Markkanen, Erkki 1977: *Maaseutuväestön varallisuusolot ja luottosuhteet Sisä-Suomessa elinkeinoelämän murroskaudella v. 1850–1914*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Markkola, Pirjo 1994: *Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Matikainen, Olli 2002: *Verenperijät: Väkivaltasta yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500–1600-luvulla*. Helsinki: SKS.
- Matikainen, Olli 2008: Muuttuiko nimi vai asuinpaikka? Nimenmuutokset ja lähdekritiikki savolaissukujen tutkimuksessa. *Genos* 1/2008, 18–22.
- Matikainen, Olli 2013: Savon henkikirjollisuus 1500-luvulla. *Genos* 1/2013, 15–24.
- Matikainen, Olli 2016: Gödik Fincke ja aatelin ryhmäidentiteetin kriisi 1590-luvulla. Teoksessa Sulkunen, Irma – Niemi Marjaana – Katajala-Peltomaa, Sari (toim.): *Usko tiede ja historiankirjoitus: suomalaisia maailmankuvia keskiajalta 1900-luvulle*. SKS. 397–427.
- Matikainen, Olli 2022: ”Meidän lapinmaamme”: Ylä-Savon erämaiden rajakysymys kes-

- kiajalla ja 1500-luvulla. *Historiallinen aikakauskirja*, 120(1), 5–21.
- McCloskey, Deirdre 2016: *Bourgeois Equality. How Ideas, Not Capital or Institutions, Enriched the World*. Chicago: Chicago University Press.
- Meinander, Carl Fredrik 1969: Dåvits: En ässe om förromersk järnålder. *Finskt Museum* 76 (1969), 27–69.
- Meriläinen-Hyvärinen, Anneli 2008: *Luonnon kanssa käsikkäin. Selviytymisen strategiat neljässä pohjoissuomalaisessa yhteisössä eri aikoina 1680-luvulta 1990-luvulle*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Miettinen, Riikka 2018: Maaseudun itselliset ja ”inhyses” hallinnollisena kategoriana. Teoksessa Miettinen, Riikka – Viitaniemi, Ella (toim.): *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Helsinki: SKS. 205–263.
- Mikkola, Esa, Alenius, Teija & Lavento, Mika 2015: Prehistoric Agriculture and the Ancient Fields of Orijärvi, Finland. Teoksessa Retamero, Félix – Schjellerup, Inge – Davies, Althea (toim.): *Agricultural and Pastoral Landscapes in Pre-Industrial Society. Choices, Stability and Change*. EARTH Volume 3. Oxford: Oxbow Books. 143–158.
- Mikkola, Kati 2006: Modernisaation vastavirrassa. Uutuuskien vastustuksen syitä ja keinoja modernisoituvassa Suomessa. Teoksessa Helsti, Hilikka – Stark, Laura – Tuomaala, Saara (toim.): *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960*. Helsinki: SKS. 169–212.
- Mikkonen, Pirjo & Paikkala, Sirkka 2000: *Sukunimet*. Helsinki: Otava.
- Mokyr, Joel & Voth, Hans-Joachim 2010: Understanding growth in Europe, 1700–1870. Theory and evidence. Teoksessa Broadberry, Stephen – O'Rourke, Kevin H. (toim.): *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. 7–42. Saatavissa <https://doi.org/10.1017/CBO9780511794834.003>.
- Moring, Beatrice 2002: Systems of Survival. Continuities and Discontinuities after the Death of the Household Head in Pre-Industrial Finland. Teoksessa Derosas, Renzo – Oris, Michel (toim.): *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies*. Bern: Peter Langs. 173–194.
- Myllyntaus, Timo 2009: Summer frost: A natural hazard with fatal consequences in preindustrial Finland. Teoksessa Mauch, Christof – Pfister, Christian (toim.): *Natural Disasters, Cultural Responses. Cases Studies Toward a Global Environmental History*. Lanham: Lexington Books. 77–102.
- Myrdal, Janken & Söderberg, Johan 1991: *Kontinuitens dynamik: Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Mäkelä-Alitalo, Anneli 2003: Talojen nimet. Teoksessa Rasila, Viljo – Jutikkala, Eino – Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.): *Suomen Maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: SKS. 219–220.
- Mäkinen, Anssi 2002: *Linnaleirit ja vainoalkeat: Viipurin läänin asutus kaksikymmentäviisivuotisen sodan (1570–1595) jaloissa*. Helsinki: SKS.
- Mönkkönen Toivo 1950: Pohjois-Savon voi-kauppa Saimaan kanavan avautumisesta Savon radan valmistumiseen (vv. 1856–1889). Pro gradu -tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Naakka-Korhonen, Mervi 2008: Kansa vaivajensa parantajana. Teoksessa Räsänen, Riitta (toim.): *Savo ja sen kansa*. Helsinki: SKS. 187–220.
- Nahkiaisoja, Tarja 2006: *Asutus ja maankäyttö Inarissa ja Utsjoella 1700-luvun puolivälistä vuoteen 1925*. Helsinki: Oikeusministeriö.
- Nallinmaa-Luoto, Terhi 2007: *Ikaalisten entisen emäpitäjän historia 4. Ikaalinen 1853–2000: Nälkämaasta kylpyläkaupungiksi*. Ikaalinen: Ikaalisten kaupunki.
- Naskali, Eero 1986: The reconstruction of the Rääkkylä boat. *The Maritime Museum of Finland Annual Report* 1984–1985, 2–7.
- Naskali, Eero 1989: Suksi muinaislöytöjen valossa. Latua! *Hiihtomuseon julkaisuja* 1. Lahti, 12–18.
- Nenonen, Marko 1999: Vesiltä pyörille: suuret maantiet 1550–1800. Teoksessa Mauranen, Tapani (toim.): *Tuhat vuotta tietä, kaksisataa vuotta tielaitosta. 1. Maata, jäätä, kulkijoita: tiet, liikenne ja yhteiskunta ennen vuotta 1860*. Helsinki: Tielaitos. 167–273.
- Nenonen, Marko 2018: Alueiden Suomi 1500–2000. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.): *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino. 67–91.
- Nevanlinna, Heikki 2021: *Ilmatieteiden vaiheita ja vaikuttajia Suomessa*. Helsinki: Suomen Tiedeseura.
- Nieminen, Mauri 1999: *Väestötillastoja 250 vuotta. Katsaus väestötillaston historiaan vuosina 1749–1999*. Helsinki: Tilastokeskus.
- Nikula, Oscar 1981: Kaupunkilaitos 1721–1875. Teoksessa Tommila, Päiviö (toim.): *Suomen kaupunkilaitoksen historia 1. Keskiajalta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen Kaupunkiliitto. 135–301.
- Nilsson, Jens 2013: Sukututkijan Savo. *Genos* 1/2013, 2–14.
- Nissilä, Viljo 1975: Suomen Karjalan nimistö. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämisseätiö.
- Nummela, Ilkka 1990: *Savolaisten varallisuuserot historian valossa. Vuoden 1571 hopeaveroluettelosta tämän vuosisadan alkuun*. Kuopio: Kuopion kaupunginhallitus.
- Nummela, Ilkka 2003: Asutus, pelto ja karja. Teoksessa Rasila, Viljo – Jutikkala, Eino – Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.): *Suomen Maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: SKS. 133–158.
- Nummela, Ilkka 2007: Varallisuus. Teoksessa Haapala, Pertti – Toivo, Raisa Maria (toim.): *Suomen historian kartasto*. Helsinki: Karttokeskus. 106–107.
- Nummela, Ilkka 2018: Väestö, asutus ja elintaso ennen teollistumista 1500–1900. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.): *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino. 92–113.
- Nunez, Milton 1990: On the Food Resources Available to Man in Stone Age Finland. *Finskt Museum* 1990, 24–54.
- Ó Gráda, Cormac 2001: Markets and famines: Evidence from nineteenth century Finland. *Economic Development and Cultural Change* 49(3), 575–590. Saatavissa <https://doi.org/10.1086/452516>.
- Ó Gráda, Cormac 2005: Markets and famines in pre-industrial Europe. *Journal of Interdisciplinary History* 36(2), 143–166. Saatavissa <https://doi.org/10.1162/0022195054741181>.
- Ojala, Jari 1999: *Tehokasta liiketoimintaa Pohjan-*

- maan pikkukaupungeissa. *Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700–1800-luvulla*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Ojala, Jari 2002: Patriarkan kuolema. Teoksessa Eronen, Piia – Karonen, Petri (toim.): *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkaalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. Helsinki: SKS. 221–253.
- Ojala, Jari, Eloranta, Jari & Jalava, Jukka 2006: *The road to prosperity. An economic history of Finland*. Helsinki: SKS.
- Oikkola, Toivo 1937: Suomen suksimuseo ja sen aarteita. Teoksessa Tarvanen, Toivo (toim.): *Suomen hiihto 1926–1936*. Helsinki: WSOY. 218–341.
- Orrman, Eljas 1991: Geographical factors in the spread of permanent settlement in parts of Finland and Sweden from the end of the Iron Age to the beginning of Modern Times. *Fennoscandia Archaeologica* VIII, 3–21.
- Orrman, Eljas 2003a: Suomen keskiajan asutus. Teoksessa Rasila, Viljo – Jutikkala, Eino – Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.): *Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: SKS. 67–86.
- Orrman, Eljas 2003b: Keskiajan maatalous. Teoksessa Rasila, Viljo – Jutikkala, Eino – Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.): *Suomen Maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: SKS. 87–114.
- Orrman, Eljas 2003c: Talonpoikainen maalaisyhteiskunta. Teoksessa Rasila, Viljo – Jutikkala, Eino – Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.): *Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. SKS. 115–130.
- Östman, Ann-Catrin 2004: Mekanisoinnin ensimmäinen aalto. Modernisoituva maatalous 1870-luvulta ensimmäiseen maailmansotaan. Teoksessa Peltonen, Matti (toim.): *Suomen maatalouden historia II. Kasvun ja kriisien aika 1870-luvulta 1950-luvulla*. Helsinki: SKS. 19–76.
- Paaskoski, Jyrki 2002: *Viipuriin ja maailmalle. Saimaan kanavan historia*. Helsinki: Otava.
- Paavilainen, H. 1912: *Savon maaseudun yhteiskuntataloudellisista oloista tämän vuosisadan alussa*. Helsinki: Suomalaisen kansan kirjapaino.
- Paikkala, Sirkka 2015: Saastamoisten suvun ja nimen synty. Teoksessa Paikkala, Jarmo (toim.): *Juuret Vuonamonlahdella. Saastamoisten sukukirja*. Keitele: Saastamoisten sukuseura. 33–36.
- Paloheimo, Maare & Uotila, Merja 2015: Elinkeinoluvat ja talouselämän monipuolistuminen 1800-luvun alun Suomessa [verkoaineisto]. *Ennen & Nyt*, 2015/3. Saatavissa <https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/108640>. Viitattu 19.8.2022.
- Paloheimo, Maare 2012: *Business life in pursuit of economic and political advantages in early-nineteenth-century Finland*. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Partanen, Janne 2020: Oma kaski vai kruunun käsky? Keskiajan lopun Savon uudisasutusmallit ja kaskikulttuuri arkeologian näkökulmasta. Arkeologian Pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto.
- Pasanen, Tiia-Mari, Voutilainen, Miikka, Helske, Jouni & Högmander, Harri 2022: A Bayesian spatio-temporal analysis of markets during the Finnish 1860s famine. *Journal of Royal Statistical Society Series C*, 71(5), 1282–1302. Saatavissa <https://doi.org/10.1111/rssc.12577>.
- Paukkunen, Leo 1989: Siirtokarjalaiset nyky-Suomessa. *Jyväskylän yliopiston yhteiskuntapolitiikan laitoksen tutkimuksia, A, 5*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Pehkonen, Eero Yrjö 1911: *Kuopion maanviljelysseuran toiminta vuosina 1861–1911*. Kuopio: Kuopion uusi kirjapaino.
- Pekkarinen, Anna-Liisa, Aroalho, Jouko & Ryyänen, Erkki 2015: *Myö Muaningan helemassa huppaellaan. Maaningan pitäjäkirja*. Maaninka: Maaninka Seura.
- Pellinen, Hanna-Maria 1999: Soikeiden tuluskiiven konteksti. *Muinaistutkija* 1/1999, 24–38.
- Peltonen, Matti 1997: *Kerta kiellon päälle. Suomalainen kieltolakimentaliteetti. Vuoden 1733 juopumusasetuksesta kieltoain kumoamiseen 1932*. Helsinki: Tammi.
- Peltonen, Matti 2004: Paloviinan kotipolton kieltö 1866. Teoksessa Peltonen, Matti – Östman, Ann-Catrin – Vihola, Teppo – Rantatupa, Heikki – Rasila, Viljo: *Suomen maatalouden historia II. Kasvun ja kriisien aika 1870-luvulta 1950-luvulle*. Helsinki: SKS. 87–88.
- Pettinen, Maiju 1983: Ositustoiminta. Teoksessa *Maanmittaus Suomessa 1633–1983*. Helsinki: Maanmittaushallitus. 155–171.
- Piilahti, Kari 2007: *Aineellista ja aineetonta turvaa. Ruokakunnat, ekologis-taloudelliset resurssit ja kontaktinmuodostus Valkealassa 1630–1750*. Helsinki: SKS.
- Piketty, Thomas, Gilles Postel-Vinay, & Rosenthal, Jean-Laurent 2006: Wealth Concentration in a Developing Economy: Paris and France, 1807–1994. *American Economic Review*, 96(1): 236–256. Saatavissa <https://doi.org/10.1257/000282806776157614>.
- Pirinen, Kauko 1982: *Savon historia 2.1. Raja- ja maakunta asutusliikkeen aikakautena 1534–1617*. Kuopio: Kustannuskiila.
- Pirinen, Kauko 1988: Savon keskiaika. Teoksessa Lehtosalo-Hilander, Pirkko-Liisa – Pirinen, Kauko, *Savon historia 1. Esihistorian vuosituhannet Savon alueella*. Kuopio: Kustannuskiila. 265–415.
- Pitkänen, Kari 1976: *Ongelmia olemattomuudesta. Väestöä ja väestönmuutoksia kuvaavien lähteiden luotettavuudesta ja käyttökelpoisuudesta lähinnä Kiteen ja Rääkkylän seurakuntien aineistojen perusteella v. 1722–1877*. Suomen historian liseniaattitutkimus. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Pitkänen, Kari 1992a: The patterns of mortality during the Great Finnish Famine in the 1860s. *Acta Demographica*, 81–102. Saatavissa https://doi.org/10.1007/978-3-642-48800-9_6.
- Pitkänen, Kari 1992b: The road to survival or death? Temporary migration during the Great Finnish Famine in the 1860s. Teoksessa Häkkinen, Antti (toim.): *Just a sack of potatoes? Crisis experience in European societies, past and present*. Helsinki: Suomen historiallinen seura. 87–118.
- Pitkänen, Kari 1993: *Deprivation and Disease. Mortality During the Great Finnish Famine of the 1860's*. Helsinki: Suomen väestötieteellisen yhdistyksen julkaisuja.
- Pitkänen, Kari 1998: Historialliset väestörekisterit ja väestötietokannat. Teoksessa Valkonen, Tapani – Koskinen, Seppo – Martelin, Tuija (toim.): *Rekisteriaineistot yhteiskunta- ja terveystutkimuksessa*. Helsinki: Gaudamus. 41–79.
- Pitkänen, Kari 2002: Famine mortality in nineteenth-century Finland: is there a sex bias?

- Teoksessa Dyson, Tim – Ó Gráda, Cormac (toim.): *Famine Demography: Perspectives from the Past and Present*. Oxford: Oxford University Press. 65–92.
- Pitkänen, Kari 2007: Suomen väestön historiallisen kehityslinjat. Teoksessa Martelin, Tuija – Notkola, Irma-Leena – Notkola, Veijo – Pitkänen, Kari – Jalovaara, Mariika – Mäenpää, Elina – Ruokolainen, Anne – Ryytänen, Markku – Söderling, Ismo – Koskinen, Seppo (toim.): *Suomen väestö*. 2. uudistettu painos. Helsinki: Gaudeamus. 41–75.
- Pohjakallio, Lauri 1978a: Kuopion muinaisuus esihistoriallisten löytöjen valossa. *Aarni* 17, 7–33.
- Pohjakallio, Lauri. 1978b: Siilinjärven Saunalahden lapinraunio ja sen alainen kuppikallio. *Aarni* 17, 103–118.
- Pohjakallio, Lauri. 1982: Metallikautisen asutuksen jatkuvuus Pohjois-Savossa. Teoksessa Edgren, Helena – Uino, Pirjo (toim.): *Studia minora: professori emerito Carolo Fredrico Meinander die Caroli MCMLXXXII gratia dedicaverunt discipuli*. Helsinki: Helsingin yliopisto. 174–184.
- Pohjakallio, Lauri 1984: Esihistoria. Teoksessa Salomaa, Tapani (toim.): *Vieremän kirja*. Vieremä: Vieremän kunta ja seurakunta. 21–35.
- Pohjolan-Pirhonen, Helge 1973: *Olavinlinnan historialliset vaiheet*. Savonlinna: Pyhän Olavin kiltä.
- Pohjonen, Juha & Kauppinen, Pekka 2014: *Opettamista, yrittämistä, työtä. Ylä-Savon ammattiopisto 1964–2014*. Iisalmi: Ylä-Savon ammattiopisto.
- Porthan, Henrik Gabriel 1873: Tankar om Finlands upodling. Teoksessa Porthan, Henrik Gabriel, H. G.: *Porthans skrifter i urval*. Helsinki: SKS. 370–396.
- Pulkkinen, Jonna 2015: *Kieltolaki. Kielletyn viinan historia Suomessa*. Helsinki: Minerva.
- Puurula, Leo 2003: *Osula Lapinlahdella sata vuotta 1903–2003: Lapinlahden osuuskauppa, Kuopion osuusliike, Kuopion osuuskauppa, Osuuskauppa PeeÄssä*. Lapinlahti: Osuuskauppa PeeÄssä.
- Pärnänen, J. E. 1947: Savon asuttaminen keskiaikana. Teoksessa Ruuth, Martti (toim.): *Savon historia I. Esihistoria ja keskiaika*. Kuopio: Savon historian työvaliokunta. 49–64.
- Rasila, Viljo 1982: Kehitys ja sen tulokset. Teoksessa Ahvenainen, Jorma – Pihkala, Erkki - Rasila, Viljo (toim.): *Suomen Taloushistoria 2. Teollistuva Suomi*. Helsinki: Tammi. 154–167.
- Rasila, Viljo 2003: Torpparijärjestelmä. Teoksessa Rasila, Viljo – Jutikkala, Eino – Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.): *Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: SKS. 365–384.
- Renvall, Pentti 1949: *Kuninkaanmiehiä ja kapinoitsijoita Vaasa-kauden Suomessa*. Helsinki: Tammi.
- Rinne, Juhani 1947: Esihistoria muinaislöytöjen valossa. Teoksessa Ruuth, Martti (toim.): *Savon historia I. Esihistoria ja keskiaika*. Kuopio: Kustannuskiila. 1–38.
- Rissanen, Santeri 1927: *Iisalmen entisen pitäjän historia*. Kuopio: Pohjois-Savon kirjapaino.
- Roikonen, Petri & Heikkinen, Sakari 2020: A Kuznets rise and a Piketty fall: income inequality in Finland, 1865–1934. *European Review of Economic History* 24(1), 46–79. Saatavissa <https://doi.org/10.1093/ereh/hey032>.
- Roikonen, Petri 2022: Income inequality in Finland, 1865–2019. *Scandinavian Economic History Review* 70(3), 234–251. Saatavissa <https://doi.org/10.1080/03585522.2021.1901774>.
- Rohiola, Ville 2019: Emalikoristeinen hevosenkenkäsolkki: roomalaisaikainen löytö Pohjois-Savosta. Teoksessa Niukkanen, Marianna – Perälä, Sara (toim.): *Monttu auki – Arkeologisia kenttätutkimuksia 2*. Helsinki: Museovirasto. 28–32.
- Rudenschöld, Ulrik 1899: *Todistuskappaleita Suomen historiaan. 6. Ulrik Rudenschöldin kertomus taloudellisista y.m. oloista Suomessa 1738–1741*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Räihä, Antti 2022: Yhtiömesjärjestelmä ja maatilojen halkominen Vanhassa Suomessa 1740–1810-luvuilla. *Genos* 3/2022, 146–159.
- Räisänen, Riitta & Räisänen, Matti 2008: Kotipiiri arkena ja pyhänä. Teoksessa Räisänen, Riitta (toim.): *Savo ja sen kansa. Savon historia VII*. Helsinki: SKS. 293–371.
- Räisänen, Tauno 1959: *Iisalmen kauppalan ja kaupungin historia 1860–1930*. Iisalmi: Iisalmen kaupunki.
- Räisänen, Tauno 1981: *Pielaveden ja Keitelelen historia 1. 1870-luvulle*. Pielavesi: Pielaveden kunta.
- Saarenheimo, Juhani 1983: Isojaot ja isojaonjärjestelyt. Teoksessa *Maanmittaus Suomessa 1633–1983*. Helsinki: Maanmittaushallitus. 20–62.
- Saarenheimo, Mikko 1939: *Savonlinnan kaupungin historia. 1. Savonlinnan kaupunki 1639–1812*. Savonlinna: Savonlinnan kaupunki.
- Saaritsa, Sakari 2019: Miten suomi lakkasi ole-masta kehitysmäa? Taloudellinen ja inhimillinen kehitys 1800- ja 1900-luvuilla. Teoksessa Koponen, Juhani - Saaritsa, Sakari (toim.): *Nälkämaasta hyvinvointivaltioksi. Suomi kehityksen kiinniottajana*. Helsinki: Gaudeamus. 33–52.
- Salenius, Johan Magnus 1883: *Tietoja Kuopion tienoista vuodesta 1627 alkain*. Kuopio.
- Sallinen, Aimo 1959: *Tervanpoltto ja tervakauppa Savossa 1600-luvulla*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Salmelainen, A.E. 1925: *Lehtiä Warkauden tehtaan historiaan, 1. Varkaus: Kustantamo Tietoseppo Osakeyhtiö*.
- Salo, Matti 2008: *Vilja- ja tervataloudesta voi talouteen. Maatalouden muutos Sievissä ja Kalajokilaaksossa vuosina 1850–1920*. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys.
- Saloheimo, Veijo 1965: Eräs karjalainen asutushistorian lähde aikalaisten silmin. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/1965, 148–150.
- Saloheimo, Veijo 1976: *Pohjois-Karjalan historia II 1617–1721*. Joensuu: Karjalaisen kulttuurin edistämisseätiö.
- Saloheimo, Veijo 1989: Tulomuutto ja pois-muutto Ylä-Savossa sekä sukunimet asutuksen ilmentäjänä. Teoksessa *Ylä-Savon asutuksen itäiset juuret*. Sonkajärvi: Ylä-Savon instituutti. 47–59.
- Saloheimo, Veijo 1990: *Savon historia. II:2, Savo suurvallan valjaissa 1617–1721*. Kuopio: Savon säätiö.
- Saloheimo, Veijo 2000 (1990): *Savon historia. II:2, Savo suurvallan valjaissa 1617–1721*. 2. painos. Mikkeli: Savon säätiö.
- Saloheimo, Veijo 2006: *Viipurinkarjalaiset kotona ja maailmalla 1541–1620: Viipurinkarjalaisten sukunimien esiintyminen muualla Suomessa ja lähialueilla liikkuvuuden mittarina*. Helsinki: Suomen sukututkimusseura.
- Saloheimo, Veijo 2013: Savolaiset muuttomiehinä 1540–1700. *Genos* 1/2013, 25–34.
- Sappinen, Eero 2019: *Värmlännin metsäsuoma-*

- laiset. *Asutushistoriasta, agrarisesta kulttuurista ja muutoksesta*. Turku: Siirtolaisinstituutti.
- Sarvas, Anja ja Hovi, Olavi 1988: *Leppävirran historia I*. Pieksämäki.
- Sarviaho, Samu 2017: *Ikuinen rauha. Vuoden 1323 Pähkinäsaaren rauha suomalaisessa historiantutkimuksessa ja historiakulttuurissa 1800- ja 1900-luvuilla*. Oulu: Oulun yliopisto.
- Seccombe, Wally 1986: Patriarchy stabilized: the construction of the male breadwinner wage norm in nineteenth-century Britain. *Social History* 1(1), 53–76. Saatavissa <https://doi.org/10.1080/03071028608567640>.
- Sen, Amartya 1976: Real national income. *The Review of Economic Studies*, 43(1), 19–39. Saatavissa <https://doi.org/10.2307/2296597>.
- Seppälä, Suvianna 2009: *Viljana, nahkoina, kapa-kalana. Talonpoikien maksamat kruununverot Suomessa vuosina 1539–1609*. Helsinki: SKS.
- Sillanpää, Frans Emil 1919 (1988): *Hurskas kurjuus*. Keuruu: Otava.
- Simola, Heikki, Grönlund, Elisabeth & Uimonen-Simola, Pirjo 1988: *Etelä-Savon asutushistorian paleoekologinen tutkimus*. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Sirén, Kirsi 1999: *Suuresta suvusta pieneen perheeseen. Itäsuomalainen perhe 1700-luvulla*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Soininen, Arvo M. 1954: *Rantasalmen historia*. Rantasalmi: Rantasalmen seurakunta ja kunta.
- Soininen, Arvo M. 1960: Erämaiden asuttaminen. Teoksessa Jutikkala, Eino (toim.): *Hämeen historia 2.2. Noin vuodesta 1540 vuoteen 1721*. Hämeenlinna: Karisto.
- Soininen, Arvo M. 1961: *Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteessa*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Soininen, Arvo M. 1974: *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Soininen, Arvo M. 1975: *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*. 2. painos. Helsinki: Suomen maataloustieteellinen seura.
- Soininen, Arvo M. 1989: Ylä-Savon muotoutuminen keskiajalla ja asuttaminen 1500-luvulla. Teoksessa *Ylä-Savon asutuksen itäiset juuret*. Sonkajärvi: Ylä-Savon instituutti. 39–46.
- Soininen, Arvo M. 1999: Torpparilaitos yhteiskunnallisena instituutiona. *Historiallinen Aikakauskirja* 1/1999, 25–36.
- Solantie, Reijo 1987: *Hallojen loppuminen keväällä ja alkaminen syksyllä*. Helsinki: Ilmatieteenlaitos.
- Solantie, Reijo 2012: *Ilmasto ja sen määräämät luonnonolot Suomen asutuksen ja maatalouden historiassa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Stark, Laura 2006a: Johdanto: Pitkospuuta modernisaation suolle. Teoksessa Helsti, Hilikka – Stark, Laura – Tuomaala, Saara (toim.): *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960*. Helsinki: SKS. 9–46.
- Stark, Laura 2006b: Kansallinen herääminen ja sosiaalinen nousu maaseudulla. Tuskaa ja toivoa varhaisissa omaelämäkerroissa. Teoksessa Helsti, Hilikka – Stark, Laura – Tuomaala, Saara (toim.): *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960*. Helsinki: SKS. 47–109.
- Stenius, Henrik 2003: Kansalainen. Teoksessa Hyvärinen, Matti – Kurunmäki, Jussi – Palonen, Kari – Pulkkinen, Tuija – Stenius, Henrik (toim.): *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsittehistoria*. Helsinki: Vastapaino. 309–362.
- Sutch, Richard 2013: Introduction. Toward a Unified Approach to the Economic History of Settler Economies. Teoksessa Lloyd, Christopher – Metzger, Jacob – Sutch, Richard (toim.): *Settler Economies in World History*. Leiden: Brill. xxvii–xxiv. Saatavissa https://doi.org/10.1163/9789004232655_002.
- Särkkä, Timo 2015: Imperialists without an empire? Finnish Settlers in Late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Rhodesia. *Journal of Migration History* 1(1), 75–99. Saatavissa <http://dx.doi.org/10.1163/23519924-00101005>.
- Söderberg, Johan 1978: *Agrar fattigdom i Syd-sverige under 1800-talet*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka 1986: Luhangan Tuomisaaren kattilalöytö. *Keski-Suomi* 18, 30–44.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka 1987: Wide-range Hunting and Swidden Cultivation as Prerequisites of Iron Age Colonization in Finland. *Suomen antropologia* 4/1987, 213–233.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka 1990: *Ancient Hill-forts of Finland: problems of analysis, chronology and interpretations with special reference to the hillfort of Kuhmoinen*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka 1994: Kaskeaminen ja metsästys erämailla. Teoksessa Laaksonen, Pekka – Mettomäki, Sirkka-Liisa (toim.): *Metsä ja metsänviljaa*. Helsinki: SKS. 187–207.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka 1999: Wilderness Commerce and the Development of Boat Types: The Remains of the Hartola Boat. Teoksessa Huurre, Matti (toim.): *Dig it all: Papers dedicated to Ari Siirriäinen*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys & Suomen arkeologinen seura. 307–313.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka 2003: Lapinraunioiden kronologis-funktionaalisten kysymysten hahmottelua – uusia AMS-ajoituksia Keski-Suomen lapinraunioiden palaneesta luusta. *Muinaistutkija* 1/2003, 2–23.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka, Vilkuna, Janne & Forssell, Henry 2007: *Suojoki at Keuruu - a mid 14th century site of the wilderness culture in the light of settlement historical processes in Central Finland*. Helsinki: Finnish Academy of Science and Letters.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka & Vilkuna, Janne 2005: Miksi löydämme muinaisuuksia? Taidetta ja tehdasurheilua. *Suomen urheiluhistoriallisen seuran vuosikirja* 2005, 129–142.
- Talvitie, Petri 2013: *Kyläosuudesta yksityiseen maanomistukseen. Isojako Länsi-Uudella-maalla 1700-luvulla*. Helsinki: University of Helsinki, Faculty of Arts.
- Talvitie, Petri 2018: Isojaon vaikutus tilattoman väestön asemaan. Teoksessa Mieltinen, Riikka – Viitaniemi, Ella (toim.): *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Helsinki: SKS. 343–379.
- Talvitie, Petri 2020: *Taistelu perintökirjasta. Talonpojat, aateli ja kruununtilojen perinnöksiöstot 1700-luvun Suomessa ja Ruotsissa*. Helsinki: SKS.
- Talvitie, Petri 2022: Maatilojen sukupolvenvaihdokset Haapakosken kylässä Lapualla 1765–1855. *Genos* 3/2022, 160–173.
- Teerijoki, Ilkka 1993: *Nälkävuosien turva? Piitäjänmakasiinit 1700-luvulla*. Helsinki: SKS.
- Tikka, Katja 2020: *Laivojen tuomaa lakia. Ruotsin ensimmäiset kaupakkomppaniat 1600-luvulla*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

- Toivanen, Pekka 1979: *Lappeenrannan kaupungin historia. 1, 1649–1743*. Lappeenranta: Saimaan kirjapaino Oy.
- Toivo, Raisa Maria 1997: Kruunun ja rahvaan tiet: Pohjanmaan teiden historia suurvalta-ajalta Suomen Sotaan. Teoksessa Salminen, Tapio – Haavisto, Timo (toim.): *Pohjanmaan kautta. Tiet ja teliikenne Pohjanmaalla keskiajalta 1990-luvulle*. Vaasa: Tielaitos. 123–244.
- Toivola, Tapio 1983: Vieremän koululaitos. Teoksessa Salomaa, Tapani (toim.): *Vieremän kirja*. Vieremä: Vieremän kunta ja seurakunta. 289–324.
- Turpeinen, Oiva 1978: *Infections diseases and regional differences in Finnish death rates 1749–1773*. London.
- Turpeinen, Oiva 1986: *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868*. Helsinki: Societas Historica Finlandiae.
- Turpeinen, Oiva 1991: *Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet. Hallinto ja kansalainen Suomessa 1808–1905*. Helsinki: VAPK-Kustannus.
- Turunen, Riina 2017: *Velka, vararikko ja tuomio. Konkurssi ja sen merkitykset 1800-luvun suomalaisissa kaupungeissa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Turunen, Riina 2019: Kirjalliset velkasitoumukset 1800-luvun Suomessa [verkkoaineisto]. *Ennen ja nyt* 2/2019. Saatavissa <https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/108932>. Viitattu 25.4.2023.
- Turunen, Riina 2020: Tehdasteollisuus Suomen sodan molemmin puolin. Teoksessa Einnonen, Piia – Voutilainen, Miikka (toim.): *Suomen sodan jälkeen. Suomen autonomian alun yhteiskuntahistoria*. Tampere: Vastapaino. 207–234.
- Uotila, Merja 2014: *Käsityöläinen kyläyhteisönä jäsenenä. Prosopografinen analyysi Hollolan käsityöläisistä 1810–1840*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Uotila, Merja 2018: Maaseutukäsityöläisten sosiaalinen asema ja keskinäinen hierarkia esimodernissa Suomessa. Teoksessa Miettinen, Riikka – Viitaniemi, Ella (toim.): *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Helsinki: SKS. 98–126.
- Vaajakallio E. O. 1929: *Suomen maanmittarit 1628–1928. Nimi- ja henkilöluettelo*. Helsinki: Suomen maanmittari-yhdistys.
- Vahtola, Jouko 2020: Väestö ja asutus Suomessa ja Skandinaviassa myöhäiskeskiajalla. *Faravid – Historian ja arkeologian tutkimuksen aikakauskirja*, 50, 117–134.
- Valonen, Niilo 1970: Nauhaornamentiikka eränkävijän miljöössä. *Suomen museo* 1970, 59–78.
- Vanhaute, Eric 2011: From famine to food crisis: what history can teach us about local and global subsistence crises. *Journal of Peasant Studies*, 38(1), 47–65. Saatavissa <https://doi.org/10.1080/03066150.2010.538580>.
- Vartiainen, Aarne 1931: *Kajaanin kaupungin historia. 1, Isonvihan loppuun*. Kajaani: Kainuun Sanomain kirjapaino Oy.
- Vennola, Juho Heikki 1901: *Pohjois-Suomen maalaisvarallisuus 16:lla ja 17:llä vuosisadalla. 1*. Helsinki: SKS.
- Vennola, Juho Heikki 1917: *Maanomistus Suomen maalaiskunnissa 2. Tilastollinen tutkimus yhteiskunta-taloudellisista oloista Suomen maalaiskunnissa v. 1901*. Helsinki: Suomen senaatti.
- Veracini, Lorenzo 2016: Introduction: settler colonialism as a distinct mode of domination. Teoksessa Cavanagh, Edward – Veracini Lorenzo: *The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism*. 1–8.
- Viertola, Juhani 1974: Yleiset tiet Ruotsin vallan aikana. Teoksessa Fogelberg, Paul – Lehtipuu, Eero – Viertola, Juhani: *Suomen teiden historia I. Pakanuudenajalta Suomen itsenäistymiseen*. Helsinki: Tie- ja vesirakennushallitus; Suomen Tiejyhdistys. 35–129.
- Vihola, Teppo 1991: *Leipäviljasta lypsykarjaan. Maatalouden tuotantosuunnan muutos Suomessa 1870-luvulta ensimmäisen maailmansodan vuosiin*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Vihola, Teppo 1994: Mitä ihminen tarvitsee eläkkeeseen? Teoksessa Karonen, Petri (toim.): *”Pane leipään puolet petäjäistä”. Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston historian laitos. 83–92.
- Vihola, Teppo 2004: Pärjäääkö pienviljely? Teoksessa Peltonen, Matti (toim.): *Suomen maatalouden historia II. Kasvun ja kriisin aika 1870-luvulta 1950-luvulle*. Helsinki: SKS. 135–216.
- Vilkuna, Anna-Maria 1998: *Kruunun taloudenpito Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Vilkuna, Anna-Maria 2003: Kruunun maatalous: Kuninkaankartanot. Teoksessa Rasi-la, Viljo – Jutikkala, Eino – Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.): *Suomen maatalouden historia. 1, Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: SKS. 246–268.
- Vilkuna, Janne 1982: Konginkankaan Pyhäsalon varhaismetallikautinen hautaröykkiö. Teoksessa Saarinen, Ritva – Vilkuna, Janne (toim.): *Keski-Suomi 17*. Jyväskylä: Keski-Suomen museo. 229–234.
- Vilkuna, Janne 1984: Ancient Skis of Central Finland. *Fennoscandia Archaeologica* I, 31–41.
- Vilkuna, Janne 1986: Kaksi muinaisten suksirekien jalasta Keski-Suomesta. Teoksessa Vilkuna, Janne (toim.): *Keski-Suomi 18*. Jyväskylä: Keski-Suomen museo. 8–16.
- Vilkuna, Janne 1994: Muinaisten metsänkävijöiden jousia. Teoksessa Laaksonen, Pekka – Mettomäki, Sirkka-Liisa (toim.): *Metsä ja metsän viljaa*. Helsinki: SKS. 208–223.
- Vilkuna, Janne 1997: *Mäntän muinaissuksi. Mänttä: Mäntän kaupunki*.
- Vilkuna, Janne 1999: Keski-Suomen esihistoria. Teoksessa Jokipii, Mauno (toim.): *Keski-Suomen historia 1*. Jyväskylä: Keski-Suomen maakuntaliitto. 31–77.
- Vilkuna, Janne 2007a: The Lost Natives – Research Problems of the Tavastian Erämark Period in Central Finland. Teoksessa Vilkuna, Janne – Taavitsainen, Jussi-Pekka – Heikkinen, Virpi (toim.): *IV Mittnordiska arkeologidagar, Saarijärvi 14.–16.6.2007*. Jyväskylä: Keski-Suomen museoyhdistys. 161–171.
- Vilkuna, Janne 2007b: Kadonneet alkuasukkaat: Hämäläisen eräkauden tutkimusproblematiikkaa Keski-Suomessa. Teoksessa Jaatinen, Martti I. (toim.): *Suvaikkaa. Erkki Fredriksonin juhla- ja muistokirja*. Jyväskylä: Eero ja Erkki Fredriksonin säätiö. 276–290.
- Vilkuna, Kustaa 1971. Mikä oli lapinkylä ja sen funktio. *Kalevalaseuran vuosikirja* 51, 201–238.
- Vilmusenaho, Risto 2001: *Siikajokilaakson siirtolaisuus vuosina 1850–1914. Talous- ja sosiaalhistoriallinen tutkimus Kestilän, Paavolan, Piippolan, Pulkkilan, Pyhännän, Rantsilan, Revonlahden ja Siikajoen kuntien maastamutosta*. Osat 1–2. Oulu: Oulun yliopistopaino.
- Virkkunen, Artturi H. 1953: *Oulun kaupungin historia 1. Kaupungin alkuajoilta Isonvihan loppuun*. Oulu: Oulun kaupunki.

- Virrankoski, Pentti 1973: *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia 3. Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi 1600-luvulla*. Oulu: Pohjois-Pohjanmaan maakuntaliiton ja Lapin maakuntaliiton yhteinen historiatoimikunta.
- Virrankoski, Pentti 1980: Kalastus. Teoksessa Jutikkala, Eino – Kaukiainen, Yrjö & Åström, Sven-Erik (toim.): *Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi*. Helsinki: Tammi. 218–221.
- Voionmaa, Väinö 1912: *Suomalaisia keskiajan tutkimuksia. Veroja, laitoksia, virkamiehiä*. Helsinki: WSOY.
- Voionmaa, Väinö 1947: *Hämäläinen eräkausi*. Helsinki: WSOY.
- Voionmaa, Väinö 1969 (1915): *Suomen karjalaisen heimon historia. 2. muuttamaton painos*. Helsinki: WSOY.
- Voipaala, Hannu 1941: Nälkävuodet 1866–68 Ala-Sääksmäen kihlakunnassa. *Historiallinen Arkisto*, 68, 109–253.
- Voutilainen, Miikka 2015: Malthusian checks in pre-industrial Sweden and Finland. A comparative analysis of the demographic regimes. *Scandinavian Economic History Review*, 63(3), 235–259. Saatavissa <https://doi-org.ezproxy.jyu.fi/10.1080/03585522.2015.1081854>.
- Voutilainen, Miikka 2016: *Poverty, Inequality and the Finnish 1860s Famine*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Voutilainen, Miikka 2017: *Nälän vuodet. Nälänhätien historia*. Jyväskylä: Atena.
- Voutilainen, Miikka 2019: *Tule joulu nälkäinen* [verkkoaineisto]. What the Hela? -blogi. Saatavissa <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/66807>. Viitattu 3.3.2023.
- Voutilainen, Miikka 2020: Köyhyys, kadot ja korvikeravinto 1800-luvun alkupuolella. Teoksessa Eino, Piia – Voutilainen, Miikka (toim.): *Suomen sodan jälkeen. 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria*. Tampere: Vastapaino. 293–319.
- Voutilainen, Miikka 2022: Income inequality and famine mortality. Evidence from the Finnish famine of the 1860s. *The Economic History Review*, 75(2), 503–529. Saatavissa <https://doi.org/10.1111/ehr.13095>.
- Voutilainen, Miikka, Helske, Jouni & Högmänder, Harri 2020: A Bayesian Reconstruction of a Historical Population in Finland, 1647–1850. *Demography*, 57(3), 1171–1192. Saatavissa <https://doi.org/10.1007/s13524-020-00889-1>.
- Voutilainen, Miikka, Turunen, Riina & Ojala, Jari 2020: Multi-currency regime and markets in early nineteenth-century Finland. *Financial History Review*, 27(1), 115–138. Saatavissa <https://doi.org/10.1017/S0968565019000210>.
- Waris, Elina 1999: *Yksissä leivissä. Ruokolahtelainen perhelaitos ja yhteisöllinen toiminta 1750–1850*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Waris, Elina 2003: Suurperhe – työorganisaatio ja perheiden liitto. Teoksessa Rasila, Viljo – Jutikkala, Eino – Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.): *Suomen maatalouden historia. 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: SKS. 493–503.
- Wessman, Anna 2009: Levänluhta – a place of punishment, sacrifice or just a common cemetery? *Fennoscandia archaeologica* XXVI, 81–105.
- Westerdahl, Christer 1987: "Et sätt som liknar dem uthi theras öfriga lefnadsart". Om äldre samiskt båtbygge och samisk båthantering Umeå: Johan Nordlander-sällskapet.
- Wilmi, Jorma 1997: *Sotkamon historia*. Sotkamo: Sotkamon kunta ja seurakunta.
- Wilmi, Jorma 1984: Asuttaminen, elinkeinot ja hallinto lappalaisajasta noin vuoteen 1850. Teoksessa Salomaa, Tapani (toim.): *Vieremän kirja*. Vieremä: Vieremän kunta ja seurakunta. 37–78.
- Wilmi, Jorma 2003a: Tuotantotekniikka ja ravinnonsaanti. Teoksessa Rasila, Viljo – Jutikkala, Eino – Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.): *Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: SKS. 159–182.
- Wilmi, Jorma 2003b: Palkolliset ja tilaton väestö. Teoksessa Rasila, Viljo – Jutikkala, Eino – Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.): *Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: SKS. 223–238.
- Wilmi, Jorma 2018: Maaseudun palkolliset ja heidän mahdollisuutensa sosiaalisen aseman nousuun 1700-luvun jälkipuoliskolla. Teoksessa Miettinen, Riikka – Viitaniemi, Ella (toim.): *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Helsinki: SKS. 51–97.
- Wirilander, Hannele 2008: *Savon Historia 4. Uudistuksiin heräävä Savo 1870–1918*. Mikkel: Savon säätiö.
- Wirilander, Kaarlo 1960: *Savon historia 3. Savo kaskisavujen kautena 1721–1870*. Kuopio: Savon säätiö.
- Wirilander, Kaarlo 1964: *Savon väestöoloja 1721–1870*. Historiallinen arkisto 59. Helsinki: Suomen historiallinen seura. 518–595.
- Wirilander, Kaarlo 2000 (1960): *Savon historia 3. Savo kaskisavujen kautena 1721–1870. 3. painos*. Mikkel: Savon säätiö.
- Ylikangas, Heikki 1971: Väkivaltarikosten motiivatiopohja 1500-luvulla Suomessa. *Historiallinen arkisto* 65, 86–205.
- Ylikangas, Heikki 1999: *Väkivallasta sanan valtaan: suomalaista menneisyyttä keskiajalta nykypäiviin*. Helsinki: WSOY.
- Ylikangas, Heikki 2000: *Aikansa rikos: historiallisen kehityksen valaisijana*. Helsinki: WSOY.
- Yli-Sirniö, Helena 1990: *Ylä-Savon rautasampo. Jyrkkäkosken rautaruukki 1831–1919*. Sonkajärvi: Sonkajärven kunta.
- van Zanden, Jan Luis 2009: The Skill Premium and the 'Great Divergence.' *European Review of Economic History* 13(1), 121–153. Saatavissa <https://doi.org/10.1017/S1361491609002408>.
- Ågren, Maria 1997: *Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning; Nerenius & Santérus.
- Åström, Anna-Maria 1993: 'Sockenboarne'. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Kirjoittajat

FT JARI OJALA on Jyväskylän yliopiston rehtori ja historian professori. Hänen tutkimuksensa käsittelevät pitkän aikavälin talous-, meri- ja liiketoimintahistoriaa. Hän on yksi kansainvälisesti tunnetuimmista suomalaisista taloushistorioitsijoista.

<https://orcid.org/0000-0002-4348-8857>

FT RIINA TURUNEN on Suomen Akatemian akatemiaturkija Jyväskylän yliopistossa. Hänen tutkimuksensa käsittelevät varhaisen teollistumiskauden sosiaali- ja taloushistoriaa, kuten vararikkoja, teollistumista ja valtuuttaolosuhteita. Tällä hetkellä hänen tärkein mielenkiinnon kohteensa on naisten yrittäjäyys, työnteko ja ansiot esiteolliselta ajalta modernin ajan kynnykselle.

<https://orcid.org/0000-0003-1397-021X>

FT JANNE VILKUNA on Jyväskylän yliopiston museologian professori emeritus ja Suomen Kotiseutuliiton puheenjohtaja. Hänen julkaisunsa käsittelevät Suomen esihistoriaa, historiaa, kansatiedettä, museologiaa ja kotiseututyötä. Museologisessa tutkimuksessa Vilkunan pääkohteena on ollut Suomen museoiden historia. Esihistoriassa hänen erityisen mielenkiintonsa kohteena ovat kulkuvälineet: sukset, reet, ahkiot ja veneet.

FT OLLI MATIKAINEN on Suomen historian dosentti Jyväskylän ja Itä-Suomen yliopistoissa. Hän on tutkinut muun muassa

1500–1600-lukujen sosiaali- ja rikoshistoriaa, ylioppilashistoriaa ja sosiaalista liikkuvuutta, itäsuomalaista asutushistoriaa sekä kirjoittanut kaksi elämäkertateosta.

<https://orcid.org/0000-0003-4360-2442>

FT MERJA UOTILA on tutkijatohtori Jyväskylän yliopistossa. Hän on väitellyt vuonna 2014 maaseutukäsityöläisten toimeentulomahdollisuuksista. Lisäksi hän on tutkinut muun muassa talonpoikaista pukeutumista, velkasuhteita sekä työperäistä liikkuvuutta 1800-luvulla.

<https://orcid.org/0000-0002-1600-9283>

FT HEIKKI RANTATUPA on Jyväskylän yliopiston dosentti ja Suomen johtavia historiallisten karttojen asiantuntijoita. Lisäksi hän on tutkinut isojakoa ja asutushistoriaa sekä tehnyt runsaasti paikallishistoriallista tutkimusta.

FM VILLE-PEKKA KÄÄRIÄINEN on väitöskirjatutkija Helsingin yliopistossa. Hänen väitöskirjansa käsittelee valtionmuodostuksen etenemistä 1600-luvun Ylä-Savossa, ja tutkimuksissaan Kääriäinen hyödyntää digitaalisia ihmistieteiden menetelmiä. Hän on erikoistunut erityisesti käsin kirjoitetun tekstin automaattista tunnistamista hyödyntävään teknologiaan.

<https://orcid.org/0000-0002-1768-7481>

YTT, FT JAANA LUTTINEN on väitellyt sekä yhteiskuntapolitiikasta että taloushistoriasta.

Hän on tutkinut varhaismodernin ja modernisoituvan itäsuomalaisen maaseutuyhteisön talous- ja sosiaalishistoriaa, kuten perheiden toimeentuloa ja resilienssiä kriisiaikoina, met-sän hahmottamista ja haltuunottoa, tilanperimyksiä sekä talollisen aseman ylläpitoa ja sosiaalista vajoamista. Luttinen on kirjoittanut useita yritys-, yhteisö- ja paikallishistorioita sekä museonäyttelykäsikirjoituksia.

FT MIIKKA VOUTILAINEN on Turvallisuus- ja kemikaaliviraston tietojohdamisen päällikkö. Voutilaisen tutkimusteemat ovat liittyneet nälänhätiiin ja elintason pitkän aikavälin kehitykseen.

<https://orcid.org/0000-0002-8783-0909>

FM HEIKKI KÄMÄRÄINEN on taloushistorian väitöskirjatutkija Jyväskylän yliopistossa. Hän tutkii väitöskirjassaan yksityisten luottomarkkinoiden toimintaedellytyksiä ja ongelmia 1800-luvun maalaisyhteisössä. Kämäräinen on kiinnostunut laajalti talous-, sosiaali- ja kulttuurihistorian eri osa-alueista.

<https://orcid.org/0000-0002-2135-5842>

FT JORMA AHVENAINEN on Jyväskylän yliopiston yleisen historian emeritusprofessori. Hänen erikoisalansa on kansainvälinen ja Suomen taloushistoria. Ylä-Savo koskevista historiasta hänen tuotannostaan on mainittava muun muassa *Suomen sahatöllisyyden historia* (1984). Parhaillaan hän kirjoittaa yleisesitystä kauppahuone Paul Wahl & Co:n toiminnasta.

Abstract

This edited volume looks at the spread of settlements and the development of living conditions favorable to permanent peasant habitation in Finland during the pre-industrial period. The case to study in this volume is the relatively late settled northernmost part of Savo, now known as the Upper Savo (Ylä-Savo in Finnish) region, which was a border region between Sweden and Russia until the first half of the 17th century. The aim of the volume is to deepen conceptual and em-

pirical knowledge of what kind of living conditions the late-populated frontier offered to settlers and their descendants from the beginning of settlement to the early industrialization. At the end of the 19th century Upper Savo was known as an example of misery, poverty and backwardness in Finland. This volume, however, shows that this perception of exceptional poverty and backwardness is not unambiguous, let alone self-imposed by the people living in the area. Despite its land resources, Upper Savo has been in a position to catch up with the core areas of settlement

throughout its history, such as the later settled peripheries and border regions in general. In this work, we show that the development of the conditions for living in Upper Savo has been strongly path-dependent: the region can do nothing about its history and location.

The photographs of Ahti Rytönen (1899-1989) are at the core of the rich artwork of this volume. Rytönen's black-and-white photographs of the northern Savo countryside with its inhabitants and slash-and-burn fields from the 1920s and 1930s are unique depictions of the life of Upper Savo rural society.

Paikka- hakemisto

- Ahkiolahden kanava 291–292
- Ahmon tila 200–201
- Aholansaari 302
- Alatornio 34
- Anttilan talo 126
- Asikkala 123
- Eerikainen (Erikinjärvi) 154
- Enonkoski 37
- Haajainen 123, 198–199
- Haajainen (lampi) ks. Kaatiainen
- Haajaisjärvi 146
- Haapajärvi 26, 41, 45, 69, 72–73, 86, 97, 102, 105–106
- Haapakumpu 30
- Haapaselkä 78
- Haapavesi 255
- Hakoniemi 95
- Hamina 171
- Haminalahti 29
- Hankasalmi 29, 36
- Hartola 34
- Hattula 57, 224
- Haukiniemi 293
- Hautakylä (Hautajärvi) 86, 95, 100–101
- Heikkilä 100, 275
- Heinola 223
- Heinävesi 37
- Heiskalansaari ks. Kääriänsaari
- Helsinki 48, 167, 222, 241, 281–284, 292, 296
- Hernejärvi 45, 86, 97, 181
- Hernesaari 77
- Hernevesi 77
- Hiidenniemi 28, 57, 86
- Hiitola 201
- Hiitula 86
- Honkaharju 201
- Honkala 198–199
- Hukkalanharju 26
- Hulkko ks. Luvejoki
- Hulkkola 126
- Huotari 186–187
- Huruskoski 267
- Hussolansaari 44
- Huttula 86, 91, 95, 97–98
- Hyrnsalmi 255
- Hällämö 122, 125
- Hällämöjärvi 115
- Hämeenmäki 77–78, 80
- Iijärvi 291
- Iisalmen kauppala 106, 183, 201–202, 222, 245, 255, 262, 292–294, 306
- Iisalmen kaupunki 208, 217, 224, 283, 294, 307, 309
- Iisalmen kylä 88, 103–104, 190
- Iisalmen maalaiskunta 205–207, 217, 230, 253–254, 298
- Iisalmen reitti 45, 47, 55, 59–60, 74, 76, 94, 269, 272
- Iisalmen seurakunnat 10–11, 189, 193, 244, 251, 253–254, 282, 285, 299
- Iisalmi 10–11, 13, 16–17, 26, 28, 30–32, 42, 45–46, 50–53, 55, 57–60, 65–69, 71–77, 79–91, 93, 94, 97–106, 108–110, 113–115, 117–118, 123, 127, 130, 137, 142–148, 150–152, 154–156, 158–160, 163–167, 170–179, 181, 183, 185, 187–194, 198–202, 205–211, 214–218, 224–226, 229–231, 233, 240–245, 247, 249–255, 258–263, 268–269, 272, 280–296, 298–300, 306–307, 309
- Iisvesi 45, 76
- Ikaalinen 293–294
- Ilkkola 125
- Ilomantsi 34, 247, 255
- Inganmäki 202
- Inkilänmäen mittausasema 245–246
- Iso-Ii 98, 100, 272
- Isokyrö 37
- Iso-Talas 125
- Jaakkola 95
- Joensuu 249
- Joensuu (Pielavesi) 29
- Joensuun talo 125, 126
- Jokela 91, 99
- Joroinen 37–38, 50, 170
- Juminen 68
- Jungsin sotilastorppa 123
- Jussila 18, 95
- Juuka 114
- Juva 34, 37, 49–51, 57, 62, 65, 114
- Jylhä 70
- Jylänkö 37
- Jynkäniemi 174
- Jyrkkä ks. Jyrkän ruukki
- Jyrkkäkoski 41
- Jyrkän ruukki (Jyrkänkosken rautaruukki) 22, 120, 217, 267–272, 274, 276–279, 290
- Jyrkänkoski 41, 271
- Jyrkänsuo 41
- Jysmänniemi 26
- Jyväskylä 36, 224
- Jyväskylän maalaiskunta 29
- Jämsä 29, 36, 114, 223
- Jänismäki 123
- Jännevirta 51, 83
- Jääski 52, 53
- Kaarakkala 58, 91, 95, 102, 263
- Kaatiainen 114
- Kaavinjärvi 29
- Kaislaisenjoenmaa ks. Kaislanen
- Kaislanen
- Kaislaisenjärvenmaa ks. Kaislanen
- Kaislanen 154
- Kaislastenjärvi 296
- Kaislastenlahti 269
- Kajaani 16, 78, 114, 119, 156, 159–160, 162–165, 172–175, 181, 231, 236, 245, 269–270, 306
- Kalliokylä (Kalliojärvi) 86
- Kalliovuori 44
- Kangas ks. Pöksylä
- Kangasala 36
- Kankaala 125
- Kannas 53
- Karjalankoski 39, 41
- Karjalanmaanselkä 39, 46
- Karsikkomäki 95
- Karvasalmi 95
- Kauppila 86, 103, 135
- Kauppilanmäki 86, 106, 127, 252
- Kauppisen Tulisaari 59
- Keinonen 146
- Keitele 11, 30, 45, 52, 82, 223, 230
- Kellolahti 29
- Keriharju 74–75, 79
- Kerimäki 37
- Kettuisen tila 122
- Keuruu 34, 36, 72
- Kihlovirta 65, 174
- Kiiskisen uudistila 123
- Kilpijärvi 73, 99, 101
- Kilpisaari 91, 99
- Kiltuanjärvi 41
- Kiurujärvi 31
- Kiuruvesi 10–11, 28, 30–33, 35, 37, 44, 51–53, 57, 61, 65, 67–70, 86, 91, 94, 98–99, 102, 113–134, 154–155, 165, 181, 226, 229, 247, 249–251, 258–260, 274, 286, 296, 299
- Kivimäki 188, 199, 204
- Kivistön kylä 91
- Koivikon tila 241, 245
- Koivujärvi 44
- Kokkola 32
- Koljola 102, 188
- Koljonvirta 13, 209
- Konolanmäki 98
- Koppola 86
- Korkeakoski 84
- Korkeamäki 106
- Kornejoki 29
- Korolan Palokangas 125
- Korpijoki 86
- Korpinen 29
- Kotajärvi 29
- Kotjonjärvi 146
- Kotka 222, 275
- Koukunmaa 72
- Kuhmoinen 36
- Kukkarovirta 291
- Kumpuniemi 73
- Kumpusentaustanmaa 91
- Kuopio 10–11, 16, 24, 27–29, 31, 33, 38, 51–52, 63, 114, 135–136, 146, 155, 170–174, 177, 192, 199, 201–202, 205–206, 210–211, 213–215, 219–220, 222–231, 233, 235–236, 244–247, 257–258, 260–261, 269–270, 272, 283–284, 286, 290–292, 294–296, 299, 302, 309
- Kuusikkolahdenniemi 24, 27–28
- Kymijoki 25, 275
- Kyrönniemi 282
- Käldämäki 37
- Kämärä 86
- Kärsämäki 36
- Kääriänmäki 72–73
- Kääriänsaari (Heiskalansaari) 72
- Laakkola 98
- Lagerudd ks. Larinniemi
- Laihia 114
- Lainsuo 100
- Laitila 32–33, 209
- Lammassalo 51, 62, 83
- Lammasvesi 45
- Lamminkangas 35
- Lampaanjoki 59
- Lampaanjärvi 79, 48, 57, 67–68, 79, 86, 155, 183
- Lamperi 114
- Lapinjoki 10–11, 28–32, 47, 51, 60, 63, 65, 74, 91, 113, 137, 155, 174, 181, 183, 210, 224, 226, 229–231, 233–234, 338, 249–251, 255, 260, 286, 303–304, 306, 310
- Lapinniemi 31
- Lapinsalo 91, 102
- Lappala 95
- Lappee 52, 159
- Lappeenranta 16, 42, 63, 80, 159–160, 163–167, 170–171, 174–175, 181, 183
- Lappetelä (Lappetelänmäki) 49, 86, 98, 103, 195
- Lapua 34
- Larinniemi (Lagerudd) 86–87
- Lassila 95
- Lastukoski 39, 41
- Laukaa 33, 36
- Lehmiämäki 35
- Lehtojärvi 95
- Lehtola 125
- Leppälahti 29
- Leppävirta 59, 81, 224, 261, 267, 293

- Leskelä 95
 Levänluhta 37
 Likolahti 86
 Linnoisvuori 29
 Liperi 223–224
 Lokkiniemi 125
 Loviisa 173
 Luelahdi 32
 Luukonsaari 28
 Luuniemi 300
 Luupue 98, 102
 Luupuejärvi 86
 Luupujoki 296
 Luupujärvi 98
 Luupuvesi 86, 95, 154
 Luvejoki 125
 Löytynlampi 146
 Löytymäki (Löytty)
 44–45, 51
 Maaninka 31, 41, 44–45,
 63, 68, 77–78, 91, 174,
 210, 224, 291
 Maaninkavesi 45, 60, 62
 Maanselkä 44, 56, 78–
 79, 286
 Maanselänlampi 114–115,
 118–119
 Maaselkä 199, 295, 299
 Majaniemenkangas 29
 Makkola 95
 Mammonpuro 115
 Mankilan talo 195
 Marjamäki 33
 Martikkala 86, 102
 Marttisenjärvi 114–115,
 125, 282–283, 296–297
 Marttismäki 78
 Matkusjoki 41, 78, 99
 Mattila 123, 125
 Mekrijärvi 34
 Metsola ks. Pehkolanniemi
 Mettäjärvi 101
 Mikkeli 29, 37, 50, 70, 135–
 136, 140, 247, 249, 295
 Mikkola 95
 Morjärvi 33, 36
 Muhos 250
 Multämäki 98
 Murenusjoki 272, 274
 Murojärvenmaa 97, 102
 Murtolamminmaa 78
 Murtolampi 126
 Murtomäki 126
- Mustiala 286, 296
 Muuraisjärvi 97, 102
 Mäntsälä 114
 Mäntylahti 86
 Naimalampi 125
 Nerkoo 45, 52, 62, 63, 70,
 72, 79, 86, 97, 98, 101,
 106, 176
 Nerkoon kanava 106,
 256, 281, 291, 292
 Nerkoonjärvi 72, 86, 155,
 96, 98, 103, 290
 Nerkoonniemi 102, 291
 Nerohlahti 291
 Niemisjärven kylä 103
 Niemisjärvenmaa 103
 Niemisjärvi 45, 47, 61,
 68, 74, 76, 86, 97, 100–
 101, 296
 Niemistenmaa 96–97
 Niinisaari 77
 Nilakka 44
 Nilsii 11, 39, 44, 98, 155,
 192, 224
 Niskala 95, 209
 Nissilä 58, 72, 86, 110,
 112–115, 117, 119, 122–
 123, 125–127, 181
 Niuvanniemi 52
 Nygårdin talo 126
 Nälännön kylä 81, 102
 Oinasjärvi 91, 99, 116
 Olavinlinna 45, 46, 48,
 52, 55, 70
 Ollikkala 86, 91–92, 97,
 315, 317
 Onkivesi 44–45, 48, 52,
 59, 61, 63, 65, 68, 70, 72,
 76, 86, 90, 93, 98, 155,
 170, 181, 290–291
 Oravijärvi 78
 Orijärvi 37
 Orismala 37
 Oulu 16, 113, 125, 159–160,
 162–163, 169, 175, 181,
 192–193, 219, 222, 225,
 230, 235, 241, 244–245,
 247, 255, 283, 284, 286,
 293, 295, 306
 Oulujärvi 28, 39, 44, 46,
 48, 55, 115
 Paavola 95
 Pahtasuo 39
- Paisua 86
 Paisuvanmäenmaa 97
 Paisuvanmäki 103
 Pajujärvi 152
 Pajumäki 51
 Paloisenmäki 86
 Paloiskylä 97
 Paloisniemi 57
 Paloisten kruununpuus-
 telli (kruununtila) 293, 294
 Paloisvirta 57, 309
 Palostenmäki 95
 Paltamo 36, 119, 156
 Partala 51, 86, 155, 181
 Paununiemi 103
 Pehkola 104
 Pehkolanniemi 277, 283–
 284, 288, 297
 Pellosniemi 57
 Peltosalmi 275, 287
 Pensainen 53
 Pesälä 221, 222, 225–226
 Petäjoki 126
 Petäjäjärvi 78, 91, 99
 Petäjäkosken ruukki 270,
 274, 276, 279
 Petäjärvi 126
 Petäjäskoski 276
 Pieksämäki 37, 114
 Pielaveden reitti 59
 Pielavesi 10–11, 26, 28–
 30, 22–33, 44–46, 51–52,
 57, 59–60, 62–63, 65–71,
 74, 77, 83, 86, 94, 113,
 154, 181–183, 192, 206,
 226, 229–230, 256, 260
 Pielinen 46, 71, 79, 81
 Pielisjärvi 80
 Pieni-Lahnasen lampi 35
 Pietari 202, 222, 235, 255,
 260–261, 275, 281–283,
 290–291
 Pietilä 95
 Pihtiputaa 36, 44
 Piitime 31
 Pirjola 95
 Pirtinniemi (Varkaus)
 275
 Pirttimäki 98, 104
 Pitkäkoski 73, 103
 Pitolamminmäki 91, 102
 Pohjanperä 39, 53, 57, 59,
 70–71
- Pohjasmäki 98
 Poroniemi 96, 103
 Porovesi 86, 123, 155, 195,
 201, 245
 Postilan talo 123, 125
 Potkulan talo 90
 Puijonsarvennenä 29
 Pulkka 95
 Pullonmäki 123
 Punkaharju 37
 Puolinmäki 78, 118, 123, 125
 Puumalan talo 197
 Pyhäjoki 114, 160
 Pyhäjärvi 44, 53, 155, 160
 Pälkäne 114
 Pääskymäki 105
 Pöksylä 95, 100
 Pölkynniemi 104
 Pörsänmäki 49–50, 94, 98,
 100, 102–103, 148, 155
 Raahe 163–164, 166–167,
 172–179, 181–183, 272
 Raaksin sotilastorppa
 123
 Rahajoki 114
 Rahajärvi 78, 114, 125
 Rahaniemi (Rahanie-
 men sotilastorppa)
 114–115, 123
 Rajala 125
 Rantasalmi 42, 50, 55, 57,
 59, 74–76, 79–80, 114
 Ratikkala 123
 Raudanvesi 114
 Rautalampi 11, 29, 34,
 70–71, 167, 173, 224
 Rautavaara 146
 Rautjärvi 213
 Remekselä 86
 Riita-aho 102
 Rillankivi 44
 Ringinpelto 57
 Rokua 125, 228
 Ropola ks. myös Ylem-
 mäinen
 Rotimo 69, 78, 114–115,
 122, 125–126
 Rotimojoki 125
 Rotimonjärvi 118
 Roviomäki 125
 Runni 15, 17, 19
 Ruokoinen 191
 Ruokolahden kanava 291
- Ruokosalmi 65
 Ruokovirran kanava 292
 Ruotaanlahti 95
 Ruotaanmäki 95, 103
 Ruovesi 72
 Rutakko 10, 91, 97, 202, 230
 Ryhälä (Ryhälänmäki)
 68, 86, 103
 Rytlyn tila 196
 Räihälän tila 93
 Rääkkylä 34
 Saarijärvi 33, 36, 114, 224
 Saikkolanniemi 86
 Saimaa 39, 229, 283, 292
 Saimaan kanava 42, 283,
 290–291, 293, 306
 Salahmi 22, 63, 68, 77,
 94, 98, 104, 170, 217,
 272–274, 288
 Salahmijärvi 86, 296
 Salahmin ruukki 22, 266,
 272–277, 279, 291
 Sallisenmäki 95
 Salo 166, 177, 293
 Sauvonsaari 293
 Savikumunmaa 102
 Savilahti 45, 50, 57
 Savisenmäki 95
 Savonjärvi 61, 65, 74
 Savonlinna 16, 42, 44, 54–
 56, 70–71, 159, 171, 174
 Selkäsalmenniemi 73
 Seppälä 123, 125–126
 Siikajoki 114
 Siilinjärvi 28–29, 34, 155
 Siilinranta 29
 Sirviö ks. Ylemmäinen
 Sirvola 202
 Soinlahti 268–269
 Sonkajärvi 10–11, 22, 32–
 33, 53, 65, 68, 78, 80, 91,
 94, 97–100, 102–103,
 113–114, 146, 155, 165,
 181, 230, 267, 268
 Sonnila 91
 Sortavala 245, 255
 Sotkamo 114, 119, 146,
 156, 270, 290
 Sukeva 41, 181, 217, 263
 Sukevanjärvi 154
 Sukevanmaa 154
 Sukevanpuro 193
 Sukevanväli 154

- Sukkapuro 125
 Sulkava 37, 65, 70, 86, 99
 Sulkavanjärvi 52, 70
 Sulkavanniemi 101
 Suojoenkangas 126
 Suonenjoki 29, 44, 224, 260
 Suurniemen kylä 34, 57
 Suurpäällän kylä 52
 Syväri 39
 Sälevä 263
 Säleväjärvi 98
 Sälevän kylä 98
 Säviänvirran Virranniska 51
 Sääminki 50, 73–74, 81, 170
 Taipaleen kanava 292
 Taipaleenkylä 26
 Takala 296–297
 Talasjärvi 118
 Talaskangas (ks. myös
 Maanselkä) 79, 118–119, 125
 Taronmäki 125
- Taviniemi 44
 Tavinsalmi 10, 41, 44, 46,
 48–49, 51–52, 57, 59–60,
 63, 65–68, 70–71, 74,
 76–78, 80, 82–83
 Telluride 207–208
 Tervo 154–155
 Tervijärvenmaa 102
 Tikanniemi 98
 Tikkala 86
 Tiusanniemi 95
 Tohmajärvi 286
 Tolosmäki 95
 Tornionjokilaakso 110
 Tukholma 48, 63, 165,
 172, 183
 Tuovilanlahti 146
 Tupaharju 100–101
 Turku 39, 44, 63, 149,
 167, 171
 Tuusniemi 57, 224
- Ukonniemi 28
 Ulmala 86, 95–98, 102–
 103, 181, 196, 200
 Ummeljoki 275
 Uskela 293
 Utajärvi 250
 Uuraa 91
 Uuranpuro 99
 Vaaksjärvi 57
 Valkeajärvi 102
 Valkeamäki 100
 Valkeinen 123
 Valkeiskylä 115, 155
 Valtimo 34
 Varkauden ruukki 266–
 267, 269, 274–277
 Varkaus 55, 75, 229, 267–
 271, 273–276, 279, 292–
 293, 306
 Varpaisenmaa 91
 Varpaisjärvi 11, 68, 77, 98,
- 113, 115, 181
 Varpaiskylä 102
 Venäjänjärvi 41
 Vesilahti 32
 Vesulahti 57
 Viannonkoski 65
 Vieremä 10–11, 22, 26,
 28,30–31, 35, 44–45, 59,
 63, 76–77, 79, 81, 86, 91,
 102, 104, 106, 108, 110, 113,
 155, 181, 229–230, 272–273
 Vieremäjoki 272, 274
 Vieremäjärvi 59, 68, 70,
 74, 81, 86, 98
 Viidan kylä 99
 Viipuri 16, 39, 42, 45, 48,
 52, 55, 63, 76, 119, 159, 165,
 167, 170–171, 181, 183,
 213, 222, 233, 241, 255,
 267, 269, 273, 275, 291
 Viitaa 72, 91
- Viitaanjärvi 99
 Viitasaari 36, 245
 Vuoksi 25
 Vuonamolahti 52
 Väisälänmäki 47, 51, 86,
 137, 291, 304
 Välimäen talo 203
 Vänninmäki 91, 98, 203
 Vääräjärvi 33
 Vääräkangas 100
 Vöyri 37, 295
 Ylemmäinen (Ylimmäinen)
 185–188, 190, 194, 196,
 199, 202–210, 212, 231
 Ylemmäisen Sirviö ks.
 Yleimmäinen
 Ylimmäinen ks. Ylem
 mäinen
 Ylä-Kotvaka 125
 Ähtäri 72
 Äimäsenlampi 34

Henkilö- hakemisto

- Aho, Juhani 235
 Aleksanteri II 280–281,
 284–286, 288, 293, 299
 Aminoff, Gustaf 192
 Antell, Samuel 247, 249, 257
 Arffman, Antti 33
 Arvidsson, Erik 59
 Asikainen (talollinen) 249
 Asikainen, Martti 70
 Auvinen (konstaapeli) 33
 Auvinen, Kalle 19
 Auvinen, Liisa
 (o.s. Lappalainen) 19
 Backman, A. 274–275
 Becker (henkikirjoittaja)
 247
 Berg, F. W. R. von 282–
 284, 290–291, 293
 Bielke, Ture 54
 Borgström, Olof 113–114
 Bovilanus, Lars Matsson
 174
 Brahe, Per 114, 160, 171–172
 Brax, F. O. 269, 271–273, 279
 Broberg, C. J. 275–276
 Böcker, Carl Christian
 192, 194, 233, 242
 Cajanus, Samuel 148, 174
 Chydenius, C. 273
 Claesson, Claes 114
 Collan, Per Johan 193–
 194, 243
 Cygnaeus, Uno 289
 Dahlberg, Erik 175
 Dahlström, Elias 272
 Dahlström, Lars Fredrik
 272
 Ekelund, Erik 247
 Ekström, Ivar 20
 Elmgren, Emil J. 276
 Eriksson, Arvid 70
 Eskelinen (suku) 51
 Antti 51
 Paavo 53
 Pekka Pekanpoika 53
 Reetta 202–203
 Eskelinen-Oinonen
 (suku) 51
 Essen, J. A. von 220
 Fabritius, Bertel 266
 Faggot, Jacob 92
 Fincke, Gustav 45–46,
 55–57, 59, 66
 Fincke, Gödick 70
 Fleming, Erik 51
- Forbus, Adolf 270
 Forsten (piirilääkäri) 247
 Franzén, Lovisa 288
 Franzén, Zachris 268, 272
 Furuhjelm, Sten Knut
 Johan 294
 Gadd, Pehr 72
 Gleiss (pappismies) 257
 Gosman, Carl 270
 Grenman, Sofia Lovisa
 241
 Grönberg (kruunun-
 nimismies) 249
 Haatainen (suku) 68
 Haatainen, Antti 48
 Haberman, Johan 58–59,
 71–72, 74, 76, 78–83
 Hall, Daniel 233
 Halonen (suku) 52, 77
 Antti 47, 310
 Jussi 231
 Lassi 231
 Olli 231
 Pekka 47, 310
 Hannikainen, N. 33
 Hanno Lauri 38
 Haverinen, Juho 193
 Heikkurinen, Heikki 70
 Heiskanen, Juhani 149
- Hiltunen, Iivari 152
 Hipsonen, Paavo 74, 79
 Hjelmman, Fredrik Werner
 240–242, 245–247, 250,
 252, 255–257, 260–261,
 263
 Hjelmman, Fredrik
 Wilhelm 241
 Hoffrén, Henrich 174
 Honkanen (suku) 193–
 194, 201, 212
 Anna 201
 Anna Tiina 193
 Antti 198
 Heikki 192
 Henriikka 201
 Iisakki 193, 196, 198–
 200
 Joonas Iisakinpoika
 189–195, 198, 201
 Juhana 196, 198–200,
 202
 Juho Heikki 201
 Lassi 201
 Liisa 201
 Mari 201
 Paavo 198
 Reetta Liisa 198
 Riitta 198
- Riitta Kaisa 192
 Hujanen (suku) 152
 Olavi 170
 Olli 79
 Pirjo 95
 Husgafel, Christian 276
 Huttunen (suku) 65, 78,
 80, 86, 178
 Antti Eerikinpoika 65
 Joel 299
 Olavi 186
 Olavi Tuomaksenpoika
 198–199
 Paavo 167
 Pekka 173
 Pekka Laurinpoika 65
 Risto Ristonpoika 95
 veljekset 193
 Hynninen
 Heikki 66, 80
 Pertti 149
 Perttu 57, 76, 170
 Hyrkäs (suku) 53
 Hyvärinen (suku) 57, 61,
 65, 68, 74
 Kauppi 76, 163
 Matti 59
 Pekka 65, 67
 Pekka Pekanpoika 65

- Tuomas 61
 Hyvönen (suku) 105
 Aatu 101
 Jooseppi 105
 Juha 105
 Tapani 105
 Hänninen (suku) 51, 83
 Lauri ks. Niska-Hänninen, Lauri
 Härkönen, Heikki 57
 Härkönen, Johan 294
 Härskiäinen, Lauri 52
 Härskiäinen, Tahvo 52
 Häyrynen, Olli 68
 Ikonen, Erkki 183
 Ikonen, Lauri 68
 Ivarsson, Johan 171
 Jack, Selma 256, 260
 Jauhiainen (suku) 52
 Jesenhaus, Elisabet 114
 Johnsson (kruununvouti) 247
 Juhana, Hoijan kreivi 55
 Juhana Laurinpoika (nimismies) 70
 Juhana-herttua 62
 Juntunen, Olli 79
 Juntunen, Pekka 271
 Juri, Novgorodin ruhtinas 39, 41
 Järnefelt, Eero 72, 304, 310
 Jääskeläinen (suku) 52, 80
 Hannu 79
 Heikki 67
 Olli 48, 66
 Otto 20
 Jönsson, Mats 160
 Jönsson, Måns 54
 Jönsson, Per 48, 70
 Kaarakainen (suku) 52, 152
 Antti 58, 79
 Antti Antinpoika 148
 Kaarakka (suku) 52
 Kaarle Knuutinpoika, kuningas 44
 Kaartinen, Lauri 65, 70
 Kaikkonen (suku) 52
 Kainulainen (suku) 53
 Kainulainen, Katariina 203
- Kallio, Kyösti 108
 Kallio-Kärkkäinen ks. Kärkkäinen, Pekka
 Ollinpoika
 Kallioinen ks. Kärkkäinen, Pekka
 Ollinpoika
 Kansikainen (suku) 51, 52
 Kansikas (suku) 52
 Kapain 38
 Karppanen, Lauri 70
 Katarainen (huonemies) 67
 Kauppi (suku) 51
 Kauppinen (suku) 51, 59
 Juho 103
 Matti 76
 Reeti 200
 Reko (Grels) 59
 Kauranen ("veroherra") 58, 72, 77
 Kettunen
 Antti 31
 Olli 65
 Paavo 70
 Pekka 59
 Kiiskinen (suku) 51
 Kiiskinen, Mikko 70
 Kiljunen, Antti 81
 Kiminki, Toivo 29
 Kokkarinen, Olli 149
 Kokkonen (metsäpomo) 134
 Kokkonen, Lauri 170
 Kolehmainen (suku) 83, 178
 Antti 66
 Heikki 65
 Heikki Paavonpoika 66
 Pekka 55
 Koljonen (suku) 52, 152
 Koljonen, Matti 152
 Kompinen (huonemies) 67
 Kononen (suku) 178
 Koponen, Lauri 75–76
 Koponen, Sipi 152
 Korhonen
 Henriikka Riston-tytär 18
 Kerttu ks. Väänänen
 Kerttu
 Maria Lovisa 252
 Kraemer, Carl von 227
- Krook, Klemetti 44
 Krook, Per 113–115
 Krook, Peter 114
 Kumpulainen (suku) 51
 Lassi 201
 Mauno 51
 Pekka (Petter, Pietari) 22, 199–300, 309
 Reetta 198, 201
 Viisa 51, 76
 Kuosmanen, Paavo 152
 Kupiainen, Henrik 56
 Kuronen, Antti 74, 79
 Kurvinen (suku) 68, 74
 Antti 68
 Hannu 68, 76, 81
 Olli 68
 Pekka 59–60
 Kutilainen (suku) 53, 152
 Kämäräinen (suku) 86
 Kärkkäinen (suku) 52, 178
 Olavi Vilpunpoika 170
 Olli 57, 67
 Pekka 65, 146–147
 Pekka Ollinpoika 51 (syyskäräjillä) 48
 (talollinen) 249
 Kärkäs (suku) 52
 Kääriäinen (suku) 59, 81
 Antti 176
 Antti Matinpoika 80
 Juntti (Jöns) 59
 Matti 59, 72, 80
 Matti Antinpoika 73
 Paavo 59, 73
 Ladau, Fredrik Wilhelm 123
 Lagerborg, A. J. 273
 Lagus, Johan Lorenz 247, 286, 293, 299
 Laitinen, Niilo 48
 Lappalainen (suku) 14, 38, 53, 152, 178
 Heikki 146, 147
 Heikki Juhonpoika 170
 Heikki Laurinpoika 48
 Jaakko Jaakonpoika 95
 Juha Paulinpoika 95
 Jussi 95
 Lassi 95
 Liisa ks. Auvinen, Liisa
 Niilo 69
 Paavo Paavonpoika 95
- Pekka 70
 Pieti Jaakonpoika 95
 Lapveteläinen (suku) 51, 72
 Paavo 75–76
 Pekka Matinpoika 51
 Rossi 59, 65
 Larsson, Jöns 48
 Laukkanen (suku) 51
 Lauri (suku) 51
 Leskinen, Sakarias 170
 Levänen, Mikael 170
 Liakka, Niilo 29
 Lilius, Aksel 215–217, 220, 223–224, 227, 231, 233–239
 Lilius, Anton 224
 Lindman, Paavo 193
 Lipponen, Olli 83
 Longe Jöns ks. Mårtensson, Jöns
 Lukkarinen (suku) 178
 Lukkarinen, Olli 68
 Längman, E. J. 267
 Magnusson, Jöran 59
 Makkola, Paavo Juhanpoika 95
 Makkolan perhe 98
 Makkolan veljekset 104
 Makkonen (suku) 77
 Paavo 152, 170
 Paavo Eskonpoika 181
 Malinen, Reko (Grels) 67
 Malmborg, Johan Erik 269
 Malthus, Thomas 71, 304
 Manninen, Aatu 19
 Manninen, Antti 285
 Martikainen (suku) 68, 86, 148
 Martikainen, Kaapo
 Pekanpoika 175
 Maunu Eerikinpoika, kuningas 39, 41
 Maupertuis, Pierre Louis 110
 Moisanen, Anna 232
 Monnius, Jeremias 174–175
 Musta 38
 Mårtensson, Brita
 Mårtensson, Jöns (Longe Jöns, "Pitkä-Jussi") 60, 66
- Mäkeläinen, Antti 67
 Mäkeläinen, Martti 68
 Napari (suku) 53
 Niiranen, Antti 79
 Niiranen, Niilo 70
 Niska, Juntti (Joan) 51
 Niska, Tahvo 51
 Niska-Hänninen, Lauri (Niska, Lauri) 51, 62
 Niskala, Kustaa Paavonpoika 95
 Niskala, Pieti Paavonpoika 95
 Niskanen (suku) 51, 52, 62, 68, 178
 Antti 63, 65, 83, 178
 Isak 59
 Lauri 67
 Paavo (Sianjalka) 51, 83
 Tahvo 70
 Nissinen (suku) 58, 69, 78, 152
 Klemetti 65
 Niilo 81
 Paavo 86
 Pekka 81 (talollinen) 249
 Niutanen, Suni 52
 Norrmén, Oscar 247
 Nousiainen (suku) 178
 Nousiainen, Antti 70, 204
 Oinonen (suku) 51–52
 Oinonen, Eskeli 51, 65
 Ollikainen (suku) 52
 Heikki 72
 Paavo 48
 Pekka 48, 59, 63, 65–66
 Tahvo 48, 60
 Pakarinen, Juhana 71
 Paldanius, Antti Aaronpoika 18
 Paldanius, Mikko 103
 Partainen, Nils 123
 Partanen (suku) 49, 51, 152, 178, 199
 Heikki 170
 Juntti Viisanpoika 67
 Kaarlo 72
 Niilo 198
 Paavo 170
 Pekka 170
 Pekka Laurinpoika 170
 Samuli 198

- Viisa ks. Kumpulainen, Viisa
Yrjö Olavinpoika 181
Parviainen, Olli 291
Parviainen, Pekka 81
Pasanen, Antti 29
Pasanen, Paavo 79
Pasurinen (suku) 53
Paussa, Kalle 266
Pehkonen, Matti 79
Pennanen, Anna 218
Pensainen (suku) 53
Pesonen, Erkki 170
Petrelius, Nicolaus 149
Pietikäinen (suku) 178
Pietikäinen, Niilo 70
Pitkä-Jussi ks. Mårtensson, Jöns
Puhakka, Antti 285
Pulkka (suku) 95
Pulkka, Mikko 95
Pulkkinen, Mikko 67
Pussinen, Kaapro 297
Putkonen, Joachim 262
Puustinen, Johan 262, 300
Pylkkö-Remes ks.
Remeksinen (suku)
Päivärinta, Pietari 285
Pänsi 38
Pääkkönen (suku) 183
Pöksyläinen (suku) 95
Heikki 100
Olavi 100, 299
Petteri 100
Pöksäinen (suku) 66
Pöksäinen, Pekka 65–66
Pöksäinen-Sihvonen (suku) 74
Qvistorp (pastori) 257
Rautaparta, Lauri 67
Rautaparta, Olli 65
Rautapartanen (suku) 50, 68
Remeksinen (suku) 57, 81
Remeksinen, Ihanus 57–58
Remeksinen, Juntti (Jöns) 57–59
Remes, Juhana 163
- Rinkinen, Paavo 57
Rissanen
Edith 294
Heikki 138
Hilma 132
(kruununnimismies) 247
Petteri 198
Santeri 54, 127, 130
Tuomas 151
Roiva, Nicolaus Petri 83
Ronkainen (suku) 57
Martti 57
Paavo 57
Roponen, Antti 186–190, 195, 205, 212
Roponen, Mari 189, 192–194
Rudenschöld, Ulrik 119
Rundell, Per 172
Ruotsalainen
Eino 132
Hellin 197
Kauko 197
Kauppi 60
Niilo 60
Paavo 31
Pekka 60
Petteri 191
Vilho 197
Ville 54–55, 82
Ruottinen, Antti 70
Ruottinen, Tahvo 57
Rytkönen (suku) 52, 68, 74, 83
Anna Loviisa 196, 199
Ahti 20, 304
Eino 182
Hannes 182
Heikki 147
Kalle 196–197, 200
Matti 178
Paavo 65
Pekka 63, 65, 71, 147
Reetta 196, 198
Ryynänen (suku) 52
Ryynänen, Olavi 165
Räsänen (suku) 178
Räsänen, Heikki 100
- Räsänen, Olavi 100
Rönkkö (suku) 53
Rönkä (suku) 51
Röös, Lars 73–74, 81
Saastamoinen (suku) 52
Saastamoinen, Markus 52
Saikkonen
Lauri 79
Mikko 79
Olli 79
Saikonen (suku) 183
Saikonen, Hemminki 151
Saikonen, Mikko 151
Salenius, Johan Magnus 38
Sarainen, Antti 70
Selén, Johan 282
Sianjalka, Paavo ks.
Niskanen, Paavo
Simo Olavinpoika (retkikunnan johtaja) 71
Sirviö (suku) 202, 204–206, 208, 210, 212
Aku Aukustinpoika (s. 1851) 202–203
Aku Pekanpoika (1872–1941) 203, 206–209
Armas 209
Arvo 209
Aukusti 200, 202–203
Aulis 209
Frans 203
Helmi 209
Heta 208
Juho 200, 202
Miina 209
Paavo Pekanpoika (s. 1804) 202
Paavo Pekanpoika (1880–1919) 203, 208
Pekka 200, 202
Pekka Aukustinpoika (1844–1912) 202–204, 206–208
Pekka Pekanpoika (s. 1840) 202–203
Pekka Pekanpoika (1878–1922) 203–204, 207
- Reeti 202
Reetta 203
Samuli Tuomaksenpoika 202
Taavetti 200, 202
Veikko 209
Vieno 209
Ville Pekanpoika (1874–1952) 203–211
Småland, Per Jönsson 48, 70
Småland, Per Persson 70
Snellman, J. A. 294
Snellman, J. V. 213
Soininen, Lauri 167
Sonninen, Heta 203–204, 207
Sonninen, Riitta 195, 198
Sormunen (suku) 52
Sormunen, Matti 63
Sormunen-Saastamoinen, Hemminki 52
Sovelius, Fredrik 272–273
Steger (pastori) 257
Ståhlberg, Karl Henrik 256–257
Sundman, C. 30
Sutinen, Matti 149
Suurpää, Paavo 52, 79
Suurpää, Pekka 70
Tenhunen, Abraham 291
Tenhunen, Johan Julius 299
Tihinen, Olli 81
Tikkanen (suku) 86
Heikki 291, 296, 299
Paavo 285, 292, 296, 299–300
Risto 181
Tapani 181
Tossavainen (suku) 178
Tossavainen, Eriikka 84
Tott, Erik Axelsson 45
Tuneld, Erik 173
Tuovinen (suku) 63, 68, 146
Juntti 65
Katri 186, 189
Mikko 146, 186
- Olavi 186
Olli 63, 65
Tyrrinen (suku) 53
Törrö (huonemies) 67
Ulmanen (suku) 70, 72, 79
Juntti 70
Olli 63
Paavo 70
Pekka 70
Risto 181
Utriainen (suku) 52, 68, 83
Antti 63, 65
Eskeli 83
Fortunatus 83
Niilo 83
Olli 63
Kustaa Vaasa 44, 48, 50, 56–57
Vatanen, Anna 196–197, 200
Viisa 51
Virmi (huonemies) 67
Voutilainen ks. Småland, Per Jönsson
Väisänen (suku) 51, 86
Juho 167
Katariina 95
Pauli 103
Petteri 101
Tahvo 76
Väänänen
Anna-Liisa 174
Kaija 174
Kerttu (o.s. Korhonen) 174
Pietari 101
Pirkko 174
Wahl, Friedrich 273
Wahl, Paul 267–279, 290
Wallén (kruununnimismies) 249
Weissell, Mauritz 193, 199
Wibelius, Olof 189, 191
Wichmann, Johan Kristian 270
Wrede, Fabian 267
Yrjänäinen, Pekka 70